

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

КН. VII—VIII (1926)

з 4-ма малюнками та 1 мапою

За гловним редагуванням голови Відділу
кад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ
Зрукарні Української Академії Наук
1926

[061(47.7)1:9(47.7)]

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *л.в. Кримський.*

Київський Окрліт, № 232, 226.
Зам. № 2902--1200 при

ДЕ ЩО Є:

	Сторін.:
Акад. Сергій Єфремов, Історія письменства в працях акад. М. Ф. Сумцова	1—6
Вінтор Петров, М. Ф. Сумцов як історик етнографії	7—15
В'ячеслав Камінський, Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова	16—46
Дмитро Загул, Деякі риси старонімецької пісні про Вальтарія з IX ст., аналогічні до окремих місць „Слова о пълку Игоревъ“	47—53
Григорій Ільїнський, а) Річка Іква	54—55
б) До питання про асиміляцію голосних в українській мові	56—66
Петро Бузук, Українські етимології	67—73
Всеволод Ганцов, До історії звуків в українській мові	74—85
Петро Рулін, На шляхах до нового українського театру	86—112
Кость Копержинський, Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці XVIII та в перші три десятиліття XIX ст.	113—143
Акад. Хведір Мищенко, З історії східно-візантійської культури. Споріднення й шлюб	144—169
Акад. Агатангел Кримський, Ходжа-Насреддін і його „Жарти“	170—180 та 627
Олександр Оглоблін, До питання про автора Літописа Самовидця	181—196
Тетяна Фаранюк, Ратушні землі в В. К. Литовським в XVI—XVII вв.	197—208
Олександр Грушевський, Перші гетьманські земельні універсали.	209—224
Вінтор Юрневич, Селянські переходи та пограничні комісії половини XVIII в.	225—241
Микола Ткаченко, Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією (з мапою)	242—308
Пилип Клименко, Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654—1767 рр.)	309—357
Володимир Білий, Я. П. Новицький (1847—1925). З портретом	358—366

Матеріали:

Петро Рулін, Лист М. Ів. Гоголевої до П. О. Куліша	367—368
Олександр Д рошкевич, Шевченко в приватному листуванні	369—385
Леонід Добровольський, До первісної ідеології М. П. Драгоманова (Лист до М. М. Шульженка)	385—398
Софія Ліндфорс, Дещо з спогадів за М. П. Драгоманова	399—401
Володимир Герасименко, Новознайдений лист Ст. Руданського 1867	402—403

	Сторін :
П. Горянський, Біля могили Степана Руданського (з двома малюнками).	404—407
Акад. Агатангел Кримський, До історії нашого письменства 1890-их рр.	407—409
Павло Попов, Діалектологічні спостереження на північно-східньому кордоні України (Путивельщина)	410—421
Петро Бузук, Взаємовідносини між українською та білоруською мовами	421—426
Микола Левченко, Філологічні курйози (З приводу Н. Дурновà) . .	427—429
Веньямін Кордт, Бібліографія подорожей по Східній Європі до 1520 р.	429—444
Микола Левченко, Звістки про Східню Європу 1-ої полов. XVI в. у француза Гільйома Постеля	445—448
С. Смеречинський, Де шукати і як здобути архіви У. Н. Р.	449—451
Пилип Клименко, а) „Украшеной партреть“ військового отамана Чепіги та „Козак-Запорожець“ (з малюнком)	451—468
б) Книжка „Способы о бользняхъ“, як матеріал до історії української лектури	468—475
Акад. Агатангел Кримський, Європейські джерела XVI в. для історії Туреччини	476—488
Микола Левченко, Ще про перський театр	489—496

Рецензії:

Віктор Петров, Гр. Сковорода в „Очерке развития р. философии“ Шпета. СПб. 1922	497—503
Акад. Сергій Єфремов, М. Зеров, Нове українське письменство I, К. 1924	503—506
Петро Рулін, В. Гіпіус. Гоголь. Ленінград 1924	506—510
Дмитро Дорошенко, Науковий Збірник Товариства „Просвѣта“ в Ужгородѣ за рѣк 1922 Ужгород 1924	510—514
Володи ир Барвінок, Ів. Огієнко, Історія українського друкарства т. I. Львів 1925	514—518
Володимир Барвінок, С. Маслов, Українська друкована книга XVI—XVIII стол. Київ 1925	519—520
Михайло Ясинський, М. Куфаєв, Книга, як поняття й предмет науки та бібліографія як документальна наука про книгу. Київ 1925	520—525
Андронік Степович, а) Slovanský Přehled, 1925	525—526
б) Людвик Куба. Čtení o Lužicí, Прага 1925	527—528
в) Векослав Клаїч. Knjizarstvo u Hrvata, Загреб, 1924	528—529
г) Історія університету сербів, хорватів і словінців у Загребі, 1925.	529—530
Олена Курило, Jörgen Forschhammer, Die Grundlage der Phonetik, Гайдельберг 1924	530—553
Всеволод Ганцов, Новий славистичний орган: Zeitschrift für slavische Philologie, Ляйпціг, 1924—1925	553—557
Михайло Слабченко, А. П. Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики. Київ, 1925	557—560
Олександр Оглоблин, М. Слабченко, Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття I. Харків, 1925	560—571

	Сторін.:
В. Данилевич, Julius Ailio. Fragen der Russischen Steinzeit, Helsingfors, 1922	572—574
В. Данилевич, Geological Survey of China. V. K. Ting and W. H. Wong Directors. Palaeontologia Sinica. Painted stone age pottery from the province of Honan, China, by T. J. Arne. Peking. 1925	573—576
С. Дложевський, До ольвійських декретів на пошану Протогена й Нікерата	576—580
К. Квітка, А. Чубиński, Instrumenty muzyczne ludu polskiego na Podhalu. Kraków. 1924	580—587
П. Клименко, К. Лазаревська. Матеріяли для історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX вв.—К. Лазаревська. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку.—А. Єршов. До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв.	587—588
П. Клименко, К. Demeter. Die Bedeutung des Reichsarchivs für die Wirtschaftswissenschaft	588—589
В. Станіславський, Акад. Аг. Кримський та Мик. Левченко. Знадоби до життєпису Степана Руданського. У Києві 1926	588—593
Акад. А. Кримський, Гр. Іваница, Курс українського язика. Київ 1925	593—595
Акад. А. Кримський, До рецензії д-ра Е. Лукасевича на медичний термінологічний словник «Nomina anatomica» Інституту Наукової мови 1925	595—597

Частина офіційна:

Звідомлення про діяльність Історично-Філологічного Відділу за 1925 рік	599—607
Спис наукових прилюдних доповідів, що їх прочитали були співробітники Відділу протягом 1925 р.	609—615
Бібліографія того, що друкували співробітники Відділу протягом 1925—1926 рр.	617—626

Завважені друкарські помилки та додатки.

До ст. 174. В статті про турецькі жарти Ходжі Насреддіна, я занотував, що в середині XIII в. анекдоти про араба Джоху відомі були і в турецькій Малій Азії, а на доказ навів цитату з перського поета Джеляледдіна Румійського (1207-1273), що жив і писав у малоазійській Конії. Після того мені дісталася до рук замітка проф. Артура Крістенсена «Jubi in the Persian literature» (на ст. 127-136 юбілейного збірника, присвяченого Едварду Бравнові, Кембридж 1922). Проф. Крістенсен зазначає, що найстарішу згадку про Джоху в перському письменстві треба вказати не у Джеляледдіна Румійського, а ще в дівані Енверія (пом. 1190). Я зовсім не мав на меті розглядати історію Джохи в перському письменстві (якщо згадав я перса Джеляледдіна Румійського, то це лиш тому, що мені важно було зазначити існування анекдот про Джоху на турецькому ґрунті, в серці турецької М. Азії). Але коли вже ставиться питання про літературну історію Джохи у персів, то треба сказати, що діван Енверія (пом. 1190 р.) в жадному разі не дає найстарішої згадки. Бо Джоха відомий у перському письменстві принаймні на 150 літ раніш од Енверія. Адже у газневідського поета. Минучигрія, що помер в 1040-их р.р., ми знаходимо в одній елегії (№ 87 за виданням Казімірського, Пар. 1886, ст. 216) скаргу, що сучасна йому публіка вже не цінує старого поважного письменства, а захоплюється тільки всякими жартами та побрехеньками, чи-то Абу-Бекра Ребабія («що грає на зурну»), чи-то дурними жартами Джохи («тенз-и Джоґâ»). Мабуть, оце місце з Минучигрія і буде найстарша згадка про Джоху в перській літературі. (Принаймні, я в перській літературі попереднього, X-го, віку не можу собі пригадати імення Джохи). — *А. Ёр.*

На ст. 404, в рядку 23-му, слова: «Під сими рядками» мусять читатися не як петитні, а як корпусні.

Ст. 476, ряд. 5 знизу. Замість «викладання» має бути: «видання».

Ст. 519, ряд. 1. Надрук.: «XVII — XVII вв.». Треба: XVII — XVIII в. в.».

Ст. 529, ряд. 11 знизу. Надр. «Svenčilšte». Має бути: «Sveučilšte»

Історія письменства в працях акад. М. Ф. Сумцова.

Покійний академик М. Ф. Сумцов був людиною й ученим у діапазоні досить таки широких. Основною його спеціальністю були дослідження в сфері етнографії, фольклору, історії культури. Але огляд його діяльності був би дуже й дуже неповний, коли-б до згаданих дисциплін не прилучити ще й письменства, історії літератури. І в цій сфері зайняв Сумцов також свою почесну та чималу обсягом постать та й розробляв її старанно протягом усього свого життя — поруч і в зв'язку з головним нервом своїх інтересів, з тією етнографією, фольклором, історією людської культури. З Сумцова був правдивий представник того типу вчених, що їх до недавнього часу звали старомодним і важеньким трохи терміном — «словесник». Людське слово, і слово насамперед і переважно, викликало у його пошану й інтерес у всіх своїх прб'явах; воно було для його немов-би живим, що власними законами животіє й розвивається, організмом — і не дурно одну з книг своїх Сумцов охрестив: «Малюнки з життя українського народнього слова». Вірний учень такого глибокого й оригінального філософа слова, як Потебня, Сумцов свято додержував у цьому заповіті свого вчителя, якого сам при кінці вже свого життєвого шляху схарактеризував був, як «велетня думки і слова». І коли-б ми шукали головної для покійного Сумцова риси, то оцей його повсякчасний і глибокий інтерес саме до людського слова, до словесної творчості, оце його неустанне «словесництво» мабуть зайняло-б перший план його духової істоти. До його «словесництва» зводяться кінець-кінцем його етнографічні інтереси, але тут також коріння лежить і його літературних нахилів. Типовий словесник — не міг він, певна річ, обминути, не міг викреслити з кола своїх інтересів письменства; і ми бачимо, що воно давно і глибоко заволоділо увагою вченого, поділяючи її з справжнім уже захопленням усною словесною творчістю.

Офіційна наука тих часів, коли розпочинав свою наукову діяльність Сумцов, обмежувалася колом і сюжетами російського письменства. З його й починає молодий учений. Перша його дисертація — «Князь В. Θ. Одоевскій» (1884) не виходила по-за межі отих офіційних рамок. Але — характерно — друкуючи цю свою першу солідну наукову працю, Сумцов одночасно опрацьовує й випускає в світ докторську дисертацію, якої тему взято вже з історії українського письменства. Це була його монографія «Лазарь Барановичъ» (1885), що поділила до певної міри і в тому-ж-таки Харківському

університеті долю першої дисертації Костомарова: її, правда, не спалено, але уряд заборонив її обороняти, побачивши в праці молодого вченого іншу, ніж приписами казенної науки дозволена була, оцінку національних стосунків між Україною та Московщиною. Офіційна наука не могла помирися з ламанням своїх традицій, але й Сумцов не міг, із свого боку, помирися до краю з тими традиціями. І з того часу українська література займає одно із перших місць не тільки численно, але й що-до обробки в багатому надбанні плодючого вченого.

Діапазон і тут у його був дуже широкий. Од найдавнішого нашого письменства (замітки про «Слово о Полку Ігоревім») — через середню його добу (низка надзвичайно цінних монографій) — і до останніх проявів українського письменства (Щоголів, Манжура, Чернявський, Олесь) — на все озивався Сумцов вдумливим своїм словом, до всього виявляв інтерес ученого, що часто поділяв тут місце із захопленням просто громадянина. Досить буде пригадати його статтю в «Русскихъ Вѣдомостяхъ» 1905 р. з приводу утисків над українським словом, щоб переконатися в цьому. Сумцов, як учений, досліджував прояви словесної творчості українського народу в різні епохи його історичного життя; але, як громадянин, він розумів, принаймні потроху доходив до розуміння, що на ті прояви соціальна й політична атмосфера діє по своєму. І тому він не тільки досліджував, але й боровся, щоб згадану атмосферу перетворити відповідно до свого ідеалу громадського. Переглядаючи бібліографію покійного ученого, ми завважимо одну рису, що не часто трапляється у вчених з кваліфікованим ім'ям — а саме: велике число газетних статей і заміток. У Сумцова було це звичайною річчю. З його не платонічний був тільки словесник, але до певної міри й борець за слово, і тому так часто міняє він дослідницьке знаряддя на перо публіциста й популяризатора; так часто од давньої давнини обертається до того, що зачіпає й бо- лить його, як сучасника та самовидця.

Проте все-ж треба сказати, що найбільшу увагу свою звернув Сумцов на середній період нашого письменства, як і найглибший тут по собі слід він полишив, — слід, по якому ще й досі доводиться, та й доведеться, напевне ще довго, ступати. Маємо тут низку монографій, як згадана вже про Лазаря Барановича, як «Іоанникій Галятовскій» (1884), «Іннокентій Гизель» (1884), «Іванъ Вышенскій» (1885), «Рѣчь Ивана Мелешка, какъ литературный памятникъ» (1894) та ин.; маємо навіть і спробу синтетичного обриса, загальної характеристики тогочасного письменства на Україні: «Характеристика южно-русской литературы XVII в.» (1885), що сам автор вважає за вступ до згаданих монографій, синтетичним способом зводючи до певних висновків розкидані там поодинокі факти. Але синтез взагалі не був сильною у Сумцова стороною. Все-ж головний інтерес його лежить у сфері фактичних деталей і він сам пояснює — чому, виводючи звідси й монографічно-описовий переважно спосіб своїх дослідів. «Старинная южно-русская литература, — писав він р. 1894-го, вживаючи й тогочасного офіційного терміну, — исследована очень мало. До сих пор не сделано простого библиографического подсчета южнорусских литературных памятников старого времени, т.-е. до

Котляревського, с которого можно начинать новую литературу. Совсем не определены географические пределы старинной литературы, внутренняя связь памятников, зависимость их от литератур западно-европейских и польской, степень влияния малорусской письменности на литературы соседних народов. Вообще трудно разобраться в богатом и сложном литературном и культурном наследстве, завещанном нам предками в памятниках литературы и народной словесности. Наиболее правильный путь для такого разбора — обстоятельное монографическое исследование каждого памятника, каждой песни, в широкой сравнительной обстановке исторической и литературной. Для прочности научного здания нужно подобрать по величине каждый камень и положить его в надлежащее место в ряд с другими на крепком цементе. Прежде всего нужно определить количество материала, не вторгаясь в соседние области знания, но и не оставляя в них того, что относится всецело, или в значительной части, к истории литературы»¹). «Южно-русская литература XVII-го века, — писал Сумцов ще раніше, — богатая по числу памятников, оригинальная по их внутреннему содержанию, изложению и языку, долгое время являлась своего рода terra incognita. Трудно было к ней подступиться» — і далі автор спиняється на причинах таких труднощів. Одна причина — це перевага богословських та полемічних творів, часто темних змістом і мовою, що залякували й одвертали од себе дослідників. Друга — абсолютний брак докладної бібліографії друкованих та рукописних пам'яток того письменства, і як-раз це найбільш спиняє роботу, ставши «важним препятствием для успешного хода научной разработки старинной украинской литературы»²). І от стаючи до своєї піонерської праці, взявшись до монографічної того письменства обробки, Сумцов становить насамперед desiderata, що зводяться власне на розробку бібліографії та детальних покажчиків до пам'яток та літератури³). Такого плану й додержував сам Сумцов у згаданих монографіях про Барановича, Галятовського та Гизеля, об'єднаних не тільки цим загальним планом, але й спільним заголовком — «Къ истории южно-русской литературы»⁴).

Були це, як на свій час, визначні праці, що не втратили ваги своєї й по сей день, хоча багато з зазначених у Сумцова обставин та перешкод одійшли вже в минуле. По-за фактичною стороною життя і діяльності обраних для дослідів письменників, Сумцов широко використовує і загальний історичний фон та подає свої характеристики при світлі соціального й політичного становища тих часів. Одає він чимало уваги і формальним моментам, як мова та стиль опрацьованих авторів, запозичення їх од попередників та з народної словесности, як і впливу їх на наступників та ту-ж-таки народню словесність. З методологічного погляду ці праці може най-

¹) Сумцовъ Н. Ф. — Рѣчь Ивана Мелешка, какъ литературный памятникъ. Цятуу з окремої одбитки: Київ, 1894, стор. 1—2.

²) Сумцовъ Н. Ф. — Характеристика Южно-русской литературы XVII в. Цитуу з окремої одбитки: Київ, 1885, стор. 15—16.

³) Там-же-таки, стор. 17—18.

⁴) Там-же-таки, стор. 18.

краще, що взагалі дав Сумцов, ідучи в них певною ходою навіть там, де взагалі почувався брак підготовчих студій у літературі і навіть самих джерел та матеріалів. Методологічна вправність допомогла дослідникові добре відчувати і до-діла виробити й схарактеризувати навіть найбільш для того часу невияснені події та з'явища. Спинюся для прикладу на майстерному порівнянні старшої і молодшої генерації українських письменників XVII в. «Почти все писатели южно-русские в конце XVI и в начале XVII столетия, — пише Сумцов, — обнаружили отчетливое и ясное политическое самосознание. И крупные ученые деятели, как Христофор Бронский, и мелкие труженики пера, как неизвестные авторы «Перестороги» и «Ключа царства небеснаго», сходятся по широте политических взглядов на отношения Малороссии к Польше и на взаимные отношения различных слоев малорусского народа. По силе национального самосознания южно-русские люди начала XVII ст. стояли очень высоко, выше южно-русских людей конца XVII ст., не говоря уже о более позднем времени, о XVIII ст., когда последовало всеобщее духовное оскудение и измельчание»¹⁾. Виразно бачить автор і причини цього зубоження культурного життя на Україні. Характерно з цього погляду закінчення монографії про Галятовського. «История южно-русской науки и литературы второй половины XVII века, — резюмує Сумцов, — свидетельствует, что научный прогресс не может быть рассматриваем, как самое плодотворное проявление умственной деятельности, если он не основывается на национальной почве и не вытекает из всеобщего, общественного и народного, прогресса национального»²⁾. «Грозные и знаменательные события, — ще раз ілюструє свою думку Сумцов прикладом Галятовського, — прошли мимо его, не затронув ни его ума, ни его чувства, засушенных безжизненной школой.. В то время, как решалась участь украинского народа, когда относительно самого его национального существования поставлен был роковой вопрос: «быть или не быть» — Галятовский поглощен был вопросами о том, будут ли умершие принимать пищу в будущей жизни, сколько дней пробыл в раю Адам и т. п. На Галятовском вполне раскрылось денационализирующее значение киево-могилянской академии. Галятовский не отозвался на народные думы, желания и волнения, потому что видел в крестьянах хамово отродье»³⁾. Не добираючи нових прикладів влучної характеристики часу й людей у Сумцова, скажу тільки, що пізніші дослідники, напр. Ів. Франко, досить високо ставили його праці і не в одному його гіпотези зробилися вихідним пунктом для дальшого студювання нашого минулого та підставою до певних вже висновків⁴⁾.

Як згадано вже, чимало уваги віддав Сумцов і новітній українській літературі, починаючи її од Сковороди та Котляревського. Йому належать дуже цінні уваги до життєпису Сковороди: Сумцов тут перший поставив

¹⁾ Там-же-таки, стор. 10—11.

²⁾ Сумцовъ Н. Ф. — Іоаннікій Галятовскій. «Кіевская Старина», 1884, кн. IV, стор. 588.

³⁾ Там-же-таки, кн. II, стор. 199.

⁴⁾ Франко Ів. — Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895, стор. 48—53.

науку українського старчика-філософа у зв'язок з сучасними масонськими течіями. Не раз він спинявся на представниках початкової доби нашого письменства, як Квітка, Кореницький; з пізніших письменників присвячував більші чи менші праці Шевченкові, Щоголеву, Манжурі, Чернявському, в своїх численних рецензіях торкаючись взагалі мало не всіх видатніших подій у нашому письменстві. Можна сказати, що ближче цікавили Сумцова слобожанські письменники,—мабуть через те, що жив він і працював цілий вік, аж до смерті (1922 р.), в Харкові. Також треба одзначити, що у всіх своїх літературних дослідях він раз-у-раз заходив до об'єкту дослідів з певної позиції, яку сам окреслював як позицію етнографа. «Новая малорусская литература, — поясняв він цю позицію, — начиная со Сковороды и Котляревского, развивалась в самой тесной связи и в прямой зависимости от этнографии, преимущественно от близкого и непосредственного ознакомления писателей с народной словесностью»¹⁾. Етнограф у історично-літературних працях Сумцова завжди конкурує з істориком літератури, численними паралелями та поясненнями з народної творчості рясно пересипаючи його уваги. Етнограф *par excellence* проступає в Сумцова навіть з деякою односторонністю спеціаліста, що самих фактів не бачить, скоро вони не вкладаються в рамці його спеціальності. Принаймні тільки цим може пояснити напр. думку, висловлену в одній з праць Сумцова в 90-х роках: «В настоящее время малорусской литературы почти не существует и потому неудивительно, что совсем нет и литературной критики»²⁾. Це писано саме тоді, коли в нашому письменстві зарисовувався був виразний одхід од чисто етнографічних тем та інтересів, і тому мабуть Сумцову й важко було спершу зрозуміти цю нову течію, бо треба було одійти од своєї попередньої позиції. Але з часом він таки одійшов, хоча безперечно найбільше його уваги завжди притягала таки етнографічна сторона літературних творів.

Може саме отут, в оцій етнографічності інтересів Сумцова, й лежала та розколина, що довгий час різнила його од свідомого українського громадянства, наближаючи хіба до тих культурників, що гуртувалися в 80-х та 90-х роках біля «Кіевської Старини»,—не дурно таким ретельним співробітником її завжди був небіжчик. Мені пригадується допис із давньої «Правди», в якому Сумцова під дуже прозорим криптонімом схарактеризовано, як полохливого «українофіла» та ліберала³⁾. І певне в тій ущипливій характеристиці таки було трохи правди, хоч і не вся може правда. Це згодом визнав і сам Сумцов. «На моїм українстві, — писав він у своїх не опублікованих ще в цілості спогадах,—почасти відбилася сумна доля українського народу. Мої вади, хиби, змагання та бажання в значній мірі вирости на ґрунті загального політичного і культурного стану України, особливо

¹⁾ Сумцовъ Н. Ф. — Г. Ф. Квитка, какъ этнографъ. Цитую з окремої одбитки: Київ, 1893, стор. 3.

²⁾ Сумцовъ Н. Ф. — Памяти И. И. Манжуры. Цитую з окремої одбитки: Київ, 1893, стор. 4.

³⁾ Ярченко Мих. — Харківські «філи» та ліберали. Допис з Харкова. «Правда», 1893, III, стор. 160—166.

найближчої мені Слобожанщини»¹⁾). Росли українські домагання, росла українська свідомість—і ріс разом з ними й Сумцов, як українець. Історія української науки не забуде того, що він перший з-між визнаних учених на Україні почав викладати в університеті по-українському (1907 р.). Давні, чисто наукові інтереси Сумцова, що диктували йому українські сюжети до розроблювання ще на початку його наукової діяльності, потроху сами оформлювалися й міцніли на ширшій національній підставі, і тому покійний учений займе своє місце і серед істориків української літератури, і серед діячів українського відродження.

Акад. Сергій Єфремов.

¹⁾ Ткаченко Ів.— Акад. М. Сумцов і слобожанське письменство. «Науковий збірник», т. I, Харків, 1924, стор. 15.

М. Ф. Сумцов, як історик етнографії.

З М. Ф. Сумцова історик етнографії в справжньому розумінні цього слова не був та й бути не міг. Авжеж друга половина XIX-го віку, час, що на нього припадає наукова діяльність Сумцова, то була доба, коли етнографія своєї історії ще не мала, до краю не зформувалася ще була як наука, тож і не можна в ній окремі етапи розвитку розрізняти. Етнографія за часів Сумцова була наука надто молода; вона допіру утворювалася, зростала, завойовувала собі почесне місце в колі інших наукових дисциплін. Воно правда, коли зупинитись на початках етнографічної праці в першій половині XIX-го віку, на дослідях і виданнях Цертелєва, Максимовича, Костомарова, Куліша, то треба буде визнати, що в етнографії був свій «вчорашній день». Мала вона вже певний, сливе перейдений етап — так звану мітологічну школу, що її репрезентували були імення Грімма й Афанасьєва, автора «Поэтическихъ воззрѣній славянъ на природу». Та з етнографії од Цертелєва до Костомарова етап був надто ще недавній, отож і інтересу історичного для Сумцова уявляти вона не могла.

Етнографія од Цертелєва до Костомарова була для Сумцова етнографією самих батьків. Тимчасом у науці, як і в житті, поміж двома поколіннями одбувається боротьба, змагання отее одвічнеє поміж батьками й синами. Наукові підхідки й методи, науковий апарат, що його мали попередники, — все це молодша генерація за надто застаріле та дилетантське вважала. Отож вона, молодь отая, не то що над науковими здобутками своїх попередників безсторонньо працювала, ба навіть так що й зовсім їх одкидала. Нові допіру завойовані позиції молода генерація захищала тим, що критично поставилася до старих. Підкреслюючи Сумцов розрив між «вчора й сьогодні», старим і новим, між батьками й синами, намагавсь не риси подібности з'ясувати, а лінію розходження накреслити. Для нього жадного звязку новітньої етнографії з давньою, з етнографією Цертелєва, Срезневського, Максимовича й Костомарова не існувало ¹⁾.

¹⁾ Сумцов виконав свою повинність що-до старшої генерації. Він надрукував некролога І. І. Срезневського (Харьк. Вѣд. № 43, 1880), біо-бібліографічну статтю про О. М. Бодяньського (V т. Кр.-Біогр. Слов. п. р. С. Венгерова), багацько статтів про Г. Ф. Квітку («Квитка какъ этнографъ» Київ. Стар. 1892, VIII і XVI т. Сб. Харьк. Ист.-Фил. О-ва; «Бытовая сторона въ соч. Квитки», Харьковъ, 272—5, 1878 р.), про Метлинського (Енци. Слов. Брокгауса; Біогр. слов. проф. Харьк. Ун-та: «50-лѣтіе сборника Метлинскаго», Изв. Акад. Наукъ 1904), «Памяти М. А. Максимовича». Ю. Край, 1904, № 8202; про Куліша й Костомарова Сумцов згадує й полемізує з ними в багатьох із своїх розвідок.

Так у передмові до «Современной малорусской этнографіи» Сумцов писав: «За немногими исключениями, современная этнографія имѣетъ совершенно самостоятельное происхождение. Такіе собиратели-ислѣдователи прежняго времени, какъ Цертелевъ, Срезневскій, Максимовичъ, Костомаровъ, почти совсѣмъ забыты; за исключеніемъ Потебни никто на нихъ не ссылается и не пользуется ихъ этнографическими трудами... Вообще», резюмує Сумцов, «связь новѣйшей этнографіи съ прежней весьма незначительна»¹⁾. Ось формули, що їми Сумцов характеризує відношення сучасних етнографів до своїх попередників. І коли він каже, що з етнографічних праць Срезневського й Костомарова ніхто не користується, то тут ми маємо не самісіньке констатування факта, а ще й вольову оцінку: з них не варт і не треба користуватись. Треба підкреслювати не звязки, а розрив з давньою етнографією.

Коли Сумцов ставивсь так до минулого, коли він стверджував, що «сучасна етнографія має цілком самостійне походження», він не міг поставити перед собою завдання писати історію етнографії.

Сумцов уважно й дбайливо стежив за сучасною поточною етнографічною літературою, за розвитком мітологічних теорій і течій, віддукувався на кожну нову зміну в напрямках етнографічних дослідів. Через те праці його мають для нас значіння літопису української етнографії за всенький попередній період. Для кожного сучасного працівника в галузі етнографії досліді Сумцова дають багатецький і цінний критично-бібліографічний матеріал. На підставі праць Сумцова ми тепер можемо певну мати уяву, чим була етнографія за останні 50 років, саме за тих років, коли етнографія взагалі й українська зокрема досягли найвищого розвитку як що-до збирання етнографічного матеріалу, так і що-до різноманітності наукових напрямків. Нехай Сумцов і не ставив собі завдання скласти спеціальну розвідку з історії української етнографії, все-ж його «Современную малороссийскую этнографію» ми з повним правом можемо розглядати як дослід, що має за наших часів вартість історії укр. етнографії. Для нас «Совр. мдр. этнографія» це історія певної доби в еволюції етнографії, що її писав сучасник тієї доби.

За найближчий привід до складання досліду про сучасне становище української етнографії явивсь для Сумцова III-ій том «Исторіи русской этнографіи», що вийшов у серпні 1891-го р. Його цілком присвячено українській етнографії. Читаючи Сумцов книгу Пишіна, надумавсь зробити до неї декілька додатків. У передмові до «Совр. мдр. этнографіи» Сумцов писав: «Новѣйшая малорусская этнографія представлена въ этомъ трудѣ (=Пишіна) слабо. Въ то время, какъ при обзорѣни трудовъ малорусскихъ этнографовъ стараго времени указаны кое-гдѣ внутренніе мотивы ихъ дѣятельности и мѣстами сдѣлана оцѣнка добытыхъ результатовъ, обзоръ новѣйшей этнографіи послѣ Костомарова, Кулиша, Чубинскаго представляетъ перечень фактовъ біографическихъ и бібліографическихъ при чемъ нѣтъ сораз-

¹⁾ Современная малорусская этнографія, ч. I, ст. 2.

мѣрности въ ихъ изложеніи, и мѣстами статистикамъ и историкамъ отведено болѣе мѣста, чѣмъ спеціалистамъ-етнографамъ»¹⁾. Таким чином, Сумцов свою працю розцінює не стільки як самостійну розвідку, скільки як доповнення до праці Пипінової.

Мавши намір доповнити виклад історії української етнографії, Сумцов разом із тим хтів був уникнути хиб, що їх зазначив у праці Пипіна. Ми навели ці уваги Сумцова, але треба визнати, що всі закиди, які він поробив що-до розвідки Пипіна, треба прикласти й до розвідки Сумцова. Як у Пипіна, так і у Сумцова огляд новішої етнографії це частенько попросту перелік фактів біо-бібліографічних. До всього й самі ціі факти опрацьовано не рівномірно. Так само реферуючи Сумцов археологічно-історичні розвідки певного автора, присвячує на це не менш місця, як і суто-етнографічним дослідям того-ж-таки автора.

Звертаючи Сумцов головну увагу на реферування етнографічних творів, стежить за розвитком етнографії, як бібліограф. Як типовий бібліограф, він дає не так загальну характеристику, як зупиняється на бібліографічній фіксації окремих фактів і епізодів. Він бере кожен факт в його епізодичній відокремленості. Сумцов одмовляється з'ясовувати звязки, досліджувати джерела, аналізувати впливи, взагалі становити перед собою питання еволюційного систематичного розвитку української етнографії. Взагалі, бібліограф у Сумцові перемагав історика-прагматиста.

... «Я, — пише Сумцов, — не буду останавливатися на вопросахъ, что движеть современными этнографами въ изученіи народности: предыдущія ли литературныя вліянія, любовь ли къ наукѣ или непосредственное общеніе съ народомъ и вытекающее отсюда чувство симпатіи къ нему. Тутъ легко впасть въ гаданія, предположенія, которыми можетъ воспользоваться и толковать по своему всякая публицистическая или національная тенденціозность. Не вижу особой надобности въ опредѣленіи сязеи й современныхъ этнографовъ съ прежними, сязеи книжныхъ и личныхъ»²⁾.

Коли ми розглядатимемо «Совр. млр. етнографію», то побачимо, що Сумцов у своєму викладі зовсім не додержується тих уваг, що він поставив перед собою в передмові. На прикладі хоч-би розділу, присвяченого В. Н. Ястребову, ми можемо бачити це особливо яскраво. Сумцов закидав Пипінові, що той одвів більше місця «статистикам і етнографам», аніж фахівцям-етнографам. Але й Сумцов, зазначивши, що найзначніші досліди Ястребова при-

¹⁾ Н. Ф. Сумцовъ: «Современная малорусская этнография». ч. I. Изд. ж. «Кіев. Стар.» Кіів. 1893, ст. I-IV+7-168.

Його-ж: «Современная малорусская этнография». ч. II. Одбитка з журналу «Кіев. Стар.» Кіів, 1897, стр. 1-85.

У першій частині М. Ф. Сумцов писав про О. О. Потебню, І. Мажуру, П. Іванова, Андрієвського, Я. П. Новицького й інших. У другій частині Сумцов розглядає етнографічну діяльність П. І. Житецького, В. П. Милорадовича, В. Н. Ястребова, С. А. Чернявської, М. Ф. Комарова, П. Кузьмичевського, Ів. Франка, Хв. Вовка, Ф. Кондратовича. Ст. 44-74 присвячено: «малоруссамъ въ современной польской этнографии». Тут Сумцов спиняється більш як на 20 представниках польської етнографії.

²⁾ Передмова до I-ої част. «Совр. млр. етнографіи», ст. 2.

свячено археології і що тому «здѣсь мы не будемъ на нихъ останавливаться», не вважаючи на таке застереження, тут-таки мало не сторінку присвячує переказові змісту суто-археологічної розвідки Ястребова: «Опытъ топографическаго обозрѣнія Херсон. губ.». Подібне ми знаходимо у Сумцова і в інших випадках. Коли, скажемо, в передмові до своєї книги Сумцов попереджав: «Не вижу надобности въ опредѣленіи связей современныхъ этнографовъ съ прежними, связей книжныхъ и личныхъ», то в книзі він три сторінки віддає доводам, що «Ястребовъ... продолжаетъ дѣло Григоровича» (ст. 15). Не вважаючи на те, що у передмові Сумцов і обіцяє не спинятись на питанні, «что движетъ совр. этнографами въ изученіи народности: любовь ли къ наукѣ или чувство симпатіи къ народу», проте він не забуває одзначити, скажемо, що той-таки Ястребов «работаетъ для науки, для народнаго самосознанія», «работаетъ, не забывая простого народа, для духовныхъ потребностей котораго г. Ястребов составилъ недавно популярную книжку о дѣтствѣ Петра В.» (ст. 16). Так епізодичність керує Сумцовим.

Сумцов зробив з своєї «Совр. млр. этнографіи» своєрідну miscellanea, де є всього потрошку й для якої властива відсутність єдиного погляду. Він не додержується тих застережень, що їх він сам собі робить, зачеплює десятки тем і десятки питань. Всі свої уваги він висловлює ad hoc.

Окрім «Совр. млр. этнографіи», треба відзначити ще один твір Сумцова з історії української етнографії: це біо-бібліографічний нарис «Діячі українського фольклору». Це невеличкий, сказати, словник або-ж покажчик з історії української етнографії. Цю брошуру ми маємо в трьох виглядах, поперше, як статтю в ХІХ-му томі «Сборника Харьков. Ист.-Филол. О-ва въ память проф. Е. К. Рѣдина», потім, як розділ VIII-ий в книжці Сумцова: «Малюнки з життя українського народнього слова». Харків, 1910, ст. 93-129, і, нарешті, як окрему відбитку (Діячі укр. фольклору. Харків 1910). Зібраний тут матеріал мало не цілком, з деякими тільки змінами, Сумцов передрукував у книжці: «Слобожани. Исторично-етнографічна розвідка». Харків 1918, як ХVІІ-й розділ (ст. 204-219) під назвою «Діячі слобідського фольклору»¹⁾.

Варт зупинитись ще на одній ділянці в науковій історично-етнографічній діяльності Сумцова, а саме на його оглядах етнографічної літератури що-до окремих проблем і течій. В цих оглядах Сумцов дає звітлення не тільки про окремі книжки й окремі особи, себ-то не тільки перелічує біографічні і бібліографічні відомості, ба й слідує також ще й за зміною певних в етнографії шкві та напрямків. Тут у цих оглядах Сумцов торкається питань методології, питань про методи етнографічних дослідів, про принципи, підвалини й провідні ідеї, що визначають загальний характер, «стиль» етнографії даної доби.

Щоб змалювати Сумцова як історика етнографії з цього боку й у цьому відношенні, я спинюся на його статті: «Научное изучение колядокъ и щед-

¹⁾ В це останнє видання 1918-го р. Сумцов увів таких етнографів, що їх немає в виданні 1910-го р.: Квітку-Основ'яненка, Кост. Сементковського, Ізм. Срезневського, Філарета Гумілевського, Андрія Краснова, Олену Радакову, Мих. Плохинського, Настя Зайкевич, С. Васильківського й Б. Познанського.

рвовокъ»¹⁾. На студіях колядок і щедрівок позначились усі найголовніші зміни в напрямках етнографії, й ми на прикладі цієї розвідки зможемо орієнтуватися в історично-етнографічних поглядах, симпатіях і антипатіях Сумцова.

В історії етнографії ХІХ-го віку ми постерегаємо таку послідовність в зміні шкіл. Спочатку, коли починається наукова розробка етнографічних проблем, з'являється й одержує загальне визнання так звана мітологічна школа. Ця мітологічна теорія про те, звідки взялися казки, обряди та забобони товмачила кожне явище народнього життя й вірувань, як символічний вираз явищ природи, мітичних уявлінь сонця, грому, блискавки, то-що. На зміну цьому напрямкові прийшла теорія запозичень з її порівняльною методою і змаганням охопити етнографічні факти всіх віків та народів і, скинувши всі пізніші напарування й наверстування, звести всеньку різноманітність витворів народнього життя до певної основної початкової єдності. Паралельно й мало не одночасно з цією теорією запозичень існувала школа історична. Ця остання школа розглядала кожен прояв народньої творчості, кожен міт або-ж пісню, як матеріал суто-історичний, фіксований певним історичним фактом і датою, як такий, що в йому збереглися спомини народу про ті чи інші випадки з давнього минулого.

Сумцов що-до цих теорій й їх оцінки не виявив єдиного погляду. Він не виказує себе як прихильник однієї певної течії, однієї доктрини, однієї істини. Не схиляючись на бік жадної з цих теорій, одкидаючи будь-які їх претенсії на абсолютне значіння, Сумцов одночасно ладен вбачати певну рацію в твердженнях кожної з них. З нього ворог виключності, хоч-би в чому ця виключність полягала, ворог наукових монополій, привилейованих доктрин, він над усе ставить конкуренцію поміж багатьма теоріями і поглядами. На відношенні Сумцова до цих напрямків в етнографії позначилась та-ж епізодичність, що ми в нього були зазначили вище. У нього немає концентрованости думки, єдиного погляду.

Так, напр., хоч до мітологічної теорії Сумцов і ставився негативно, як до етапа в історії етнографії перейденого, але це не перешкоджало йому знаходити в цій теорії риси, на його думку, позитивні. Він не погоджувався з представниками мітологічної школи, Мілером і Афанасьєвим, тільки в тім, що вони претендували на всебічне, всеохопливе значіння своєї теорії й намагалися однією своєю теорією з'ясувати всі явища в етнографії. Він закидає обом цим представникам мітологічної школи, що вони обминають елементи історично-літературного, археологічного, історичного, сучасно-побутового й філологічного досліду. Але закидаючи це й обмежуючи роль мітологічної школи, Сумцов уважає за можливе визнати: «Во всякомъ случаѣ, нельзя отрицать присутствія въ колядкахъ и щедровкахъ преданій, принадлежащихъ славянскому язычеству, религиозно-поэтическихъ представлений о вѣдшихъ силахъ и явленіяхъ природы»²⁾. Сумцов погоджувався

¹⁾ Київ, 1886.

²⁾ Научное изучение колядокъ и щедровокъ, Кіевъ, 1886. ст. 8.

бачити великий релігійно-мітичний елемент у заспівах з Овсеня, зо сходу сонця, в образі чудесного дерева й де-в-чому іншому ¹⁾).

Таке саме відношення ми бачимо й до історичної школи. Куліш в «Записках о Южной Руси», Костомаров у статті «Объ историческомъ значеніи южно-русской народной поэзіи» в «Бесѣдѣ» 1872 року, далі Антонович і Драгоманов в «Историческихъ пѣсняхъ малороссійскаго народа» (1874), всі ці автори шукали в окремих народніх творах споминів про давніх героїв і князів. В деяких піснях Антонович і Драгоманов бачили вказівки на ватажків дружини, на кн. Романа Волинського й на інших історичних осіб. Видавці «Историч. пѣсенъ млр. народа» чимало дали історичних пояснень і коментарів у примітках до пісень. Сумцов, критично оцінюючи ці спроби історичного коментарю, уважав, як і інші критики, що примітки до пісень говорять значно більше, аніж дає дана пісня, що її товмачено. Сумцов висловлюється в тому розумінні, що про жадну з пісень, однесених до князівського віку, не можна сказати певно, чи стосується вона до даної історичної особи, відомої нам з літописів, чи ні. Але не вважаючи на окремі помилки що-до пристосування пісень до певних подій і осіб з української старовини, Сумцов вітає й історичну методу і збірник Антоновича й Драгоманова, як «свѣтлое и свѣжее явленіе въ наукѣ» ²⁾).

Таку саму, мовляв, епізодичність оцінки ми знаходимо й у справі з порівняльною методою. Сумцов взагалі досліди історично-літературних запозичень за необхідні вважає, але по-за тим закидає Веселовському, найвидатнішому представникові цієї методи, як випадковість матеріялу, що його збирає Веселовський, так і однобічність його методи. «Въ сравнительномъ литературномъ пслѣдованіи о колядкахъ А. Н. Веселовскаго выдвинута на первое мѣсто румынская колядка, не въ силу однако какихъ-либо свойственныхъ ей преимуществъ, а въ силу прежде всего наклонности автора сводить рождественскіе обряды и пѣсни къ предполагаемому греко-римскому источнику».

За часів Сумцова з'являється й формальна школа філологічних дослідів, що її утворив Потебня. Тепер особливо поширилась мода на формальну методу. Потебня за наших часів здобув значіння голови школи; скількість потебніянців значно зросла. Не тільки в історично-літературних розвідках, ба й в суто-етнографічних дослідниках тримаються формальних підходок аналізу. З останніх дослідів формального характеру можна згадати праці Елеонської, її порівняння що-до форми казок і заговорів, цілком формалістичний твір Волкова: «Къ сюжетно-сложенію сказокъ», то-що.

Така іманентна метода не аби-яку має вагу. Отож і Сумцов уже свого часу вітав потебніянський іманентизм. З приводу розвідки Потебні: «Обзоръ поэтическихъ мотивовъ колядокъ и щедровокъ», Сумцов, реферуючи цей твір, писав: «Раніш колядки були засобом, чимсь підсобним; студії над колядками були викликані бажанням визначити релігійно-мітологічний світогляд, або-ж бажанням відшукати в сучасному житті народу спомини про давно-минулі

¹⁾ Ibid.

²⁾ о. с., ст. 10.

історичні особи, або-ж, нарешті, бажанням визначити, як вплинули на слов'янські народи греко-римська поезія й звичаї. В дослідях Потебні з колядки зроблено мету студії, і вже ця різниця як погляду на предмет, так і відношення до предмету дослідника—привела, каже Сумцов,—до нових висновків, що поглибило й поширило наукове вивчення колядок¹⁾.

Але зо всіх напрямків Сумцов найприхильніше ставивсь до спроби підкреслювати в явищах етнографії їх соціальне значіння, з'ясовувати в них життєвий, побутовий елемент. Тільки згодом, у 900-х роках у Є. Анічкова, в досліді останнього «Весенняя обрядовая пѣсня», ці спроби набули певної визначеності й оформились у рамках соціологічної методи. У Сумцова на перший план висовується не так соціальна вага того чи іншого етнографічного факту, як, головним чином, питання про ролю того чи іншого обряду та твору в моральних поняттях укр. народу «про добре й вродливе». Сумцова цікавлять соціально-моральні прикмети етнографічних данностей.

Порівняльна метода, на думку Сумцова, має ту хибу, що при порівняльних студіях лишається на боці «проникающее колядки народное начало, своеобразныя черты народности, краевыя особенности». «Между тѣмъ, національная окраска колядокъ и щедрокъ, выражающаяся въ своеобразіи поэтическихъ, нравственныхъ и бытовыхъ мотивовъ, представляетъ большой и разносторонній интересъ, какъ выраженіе того, чѣмъ живетъ и держится колядка»²⁾. Сумцов зв'язує ці три моменти: побутовий, національний і моральний в одно ціле. «Отъ степени народности пѣсни зависитъ степень ея нравственной убѣдительности и поэтической силы»³⁾. Народницький демократизм Сумцова мав побутовий характер, і з погляду свого етнографічного народництва він казав про «моральний елемент у народніх піснях, що й тепер впливає на народ». Навішій Сумцов пісню «У нашего пана хорошая пані», каже: «Что тутъ можно взять для миеологии, исторіи и литературнаго заимствования? Очевидно ничего! Между тѣмъ, превосходное поэтическое и нравственно-воспитательное произведение налицо»⁴⁾.

Шукаючи Сумцов в народніх творах «вродливого й доброго, поетичного й доброго», як у моральному відношенні, так і в соціально-побутовому, зазначав, що ця пісня («У нашего пана хорошая пані») висловлює ідеальне змагання селянина до можливо-найкращого улаштування родинного життя, є факт «утилітарної етнографії». Шукаючи Сумцов «доброго», гадав про «добробут»; на етнографію він дививсь, як на науку практичної сили, що повинна проводити «просвітні», «позитивні» ідеї у маси⁵⁾.

¹⁾ о. с., ст. 18.

²⁾ о. с., ст. 25.

³⁾ Ibid.

⁴⁾ о. с., ст. 26.

⁵⁾ З критичного відношення до наукових, таких різноманітних і суперечливих тецій, з еkleктичності й епізодичності бібліографічних фіксацій необхідно повинно було вирости скептичне відношення що-до потреби «літературно-побутової», як її визначає Сумцов, етнографії. «Современная этнография работаетъ исключительно для науки, отъ академика до сельскаго учителя, и мало, совсѣмъ мало работаетъ для народа. Записи дѣлають для научныхъ потребностей; ученые ихъ перебирають, перетирають на ситѣ критики и, привлекая западные научные труды, строятъ гипотезы, одна одной остроум-

Закінчуючи нашу невеличку розвідку, обмежену темою й матеріалом, бо-ж Сумцов спеціально історією етнографії не цікавивсь, ми хочемо спитися трохи ще на одному моменті, а саме на тій оцінці, що Сумцов робив усій різноманітності тодішніх напрямків в етнографії. Сумцов не приймав ні одного напрямку до кінця, але й жадного не заперечував. Як історик етнографії, Сумцов у своїх оцінках різних наукових течій виявив себе до певної міри еклектиком.

Про еклектизм Сумцова, зв'язаний з особливостями тієї доби, коли він жив, говоритимуть дослідники ще мабуть не раз, але мені хотілося-б тут звернути увагу на один уривок. В уривкові тому Сумцов, кажучи про коломийку, як про еклектичне явище народньої поезії, зупиняється взагалі на питанні про сенс еклектизму, як характерної прикмети для певної культурної доби. Хай од галицької коломийки до олександринізму, до гелленістичної доби більш ніж далеко й порівняння галицького селянина з неоплатоніками уявлятиметься натягнене і штучне, проте цікаво те, як Сумцов усвідомлював собі еклектизм, що він почував його, як подув, в культурній атмосфері свого віку. «По содержанию коломийка представляет эклектическое явление народной поэзии... Эпоха эклектизма большею частью совпадает с эпохой промышленного развития, с преобладающим, даже всепоглощающим обращением внимания на предметы полезные и употребительные в материальной жизни. Эпоха эклектизма выражается обыкновенно перемещением центра тяжести народной жизни, вследствие какого-нибудь крупного разрыва в органической преемственности ее основных явлений и фактов; одни формы жизни быстро вырождаются и на мѣстѣ ихъ являются другія, сь ними мало-сходныя». Еклектичну коломийку, що бере з народньої поезії все найкраще, в окремих частинах, уривках і уламках, Сумцов порівнює з поезіями грецьких учених олександрійської доби, де все розмірно, просто й ясно, де панує розрахунок і думка. «Въ настоящее время малорускій... крестьянинъ обращается сь доставшимися ему отъ предковъ пѣснями такъ же разсчитливо, какъ полторы тысячи лѣтъ назадъ ново-платоническіе философы Плотинъ и Прокль, какъ въ нынѣшнемъ столѣтіи французскій философъ Кузень обращались сь учениями Пивагора, Платона и Аристотеля»¹⁾.

В «періодъ усиленія розлагаючихъ цѣлостъ міросозерцанія и быта внѣшнихъ вліяній», як визначає Сумцов сучасну йому добу, коли навіть народня творчість ставала еклектична, коли, як стверджував р. 1874 у своїх працях

нѣе, и, къ величайшему сожалѣнію, большей частью бездоказательныя». Т. ч., висновок один: бездовідна гіпотетичність! Одкидаючи цю етнографію, як непотрібну для народа Сумцов, стаючи на погляд прагматизму, проповідує «соціяльну, мовляв, практичну чи то утилітарну етнографію», що має за своє завдання боротьбу проти «наслідственаго мистицизма» й розповсюдження «свѣдѣній изъ области сельскаго хозяйства, ремесль, гигиены и міровѣдѣнія». («Утилітарная етнографія». Відб. з Харьк. Губ. Від. 1897, № 234). Так. ч., як бачимо, у Сумцова органічно були зв'язані його еклектичний нахил до бібліографічності, епізодичність оцінок, утилітаризм і прагматична проповідь соціальної етнографії.

¹⁾ Коломийки. Изд. ред. «Кіев. Стар.», Кієв, 1886, ст. 10—11.

(«Vorträge und Aufsätze») видатний історик літератури, Вільгельм Шерер: «нове покоління не будувало жадних систем», бо «світогляди» загубили свій кредит, в цей період розвинулося й еклектичне «епізодичне» відношення Сумцова до сучасних напрямків в історії етнографії. Він проповідував «утилітарну етнографію» в вік утилітаризму. Він хотів бути ліберальний щодо всіх доктрин і напрямків у вік, коли ліберальний еклектизм був за основу як наукового, так і політичного й соціального життя.

Кожна наука має свою логіку свого природнього розвитку.

Історія етнографії, перейшовши в 70-80-х роках через етап поширення багатьох відокремлених одна від одної в галузі етнографії течій, повинна була за 90-900-х років пережити етап критичного відношення до всіх доктрин і відповідно до того одночасно еклектичного приймання всіх доктрин. Значіння Сумцова, як історика етнографії й критика-бібліографа, й полягає саме в тім, що він підготував ґрунт для дальшого розвитку історії етнографії: від еклектичного засвоєння всіх доктрин перейти до органічного з'єднання їх у суцільній системі.

Віктор Петров.

Етнографія та її питання в працях акад. М. Ф. Сумцова.

I.

Вступне слово.

Не багато знає наука таких діячів, як М. Ф. Сумцов, що вславились були своєю широкою та надзвичайно плідною працею: в реєстрі розвідок, складенім з нагоди 35-річчя його наукової діяльності, зазначено 473 №№¹⁾; в реєстрі, вміщенім в II-III т. Записок Української Академії Наук, їх нараховано аж 736²⁾.

А втім, хоч і мав М. Ф. Сумцов таку силу наукових праць, тільки-ж мало він був відомий широким колам громадянства; коли й знають його, то хіба як автора хрестоматії або, і це вже значно менше, як автора підручника народньої словесности. Що-ж до його праць у тій науковій дисципліні, в котрій він, найбільш працюючи, дав і найцінніші свої твори, а саме в етнографії, то тут справа багато гірша: для широкого загалу наукові праці його, це, як то кажуть, *terra incognita*. І це не дивниця, всенька-бо вага наукових розвідок М. Ф. Сумцова неначе розпорошується на тії, надто вже різноманітні ще й дрібні питання, що їх намагавсь він освітлити у своїх наукових писаннях. До всього М. Ф. Сумцов у своїх нарисах торкався або одного будь-якого питання³⁾, або надавав їм загальної форми⁴⁾. Отож і не набули вони популярности, так само як не зажила собі слави й сама отая наука—етнографія, що за її визначного представника був М. Ф. Сумцов.

Адже-ж у вересні (14), р. 1924, відбулись другі роковини його смерті і сповнилось 50 років, відколи він розпочав був свою наукову діяльність. Надто цінна наукова спадщина по небіжчикові, і час уже з'ясувати докладно, в чому саме вона полягає. Ось чому завдання цієї розвідки—освітлити більш-менш докладно зміст його науково-етнографічних праць, зазначити методи його наукових дослідів і підкреслити саме ті питання етнографії

¹⁾ Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. XVIII («Пошана»), 1909, стор. 33.

²⁾ «Записки Исторично-Филологічного Відділу У.А.Н., кн. II-III, 1923 р., стор. 6-11.

³⁾ «Науковий Збірник» Харківської Науково-дослідчої катедри історії України, I, 1924, стор. 1-26.

⁴⁾ Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества т. XVIII, стор. 1-29 і 1-9, «Пошана».

що на них найуважніше спинялась була його творча наукова думка і дала найцінніші наслідки своєї роботи — наукові скарби. До цього додати випадає й те, що з М. Ф. Сумцова був видатний український громадянин. Протягом своєї діяльності та життя він виявив певну та сталу ідеологію з одзначними думками, що в сукупності своїй складають його широкі громадські заповіді, його, так-би мовити, духівницю. Отож, духівницю оту дослідити, ставлячи її у зв'язок з його науковою працею, це завдання надто поважне.

М. Ф. Сумцов розпочав свою науково-етнографічну діяльність року 1874, ще студентом будши, працею: «Историческій очеркъ христіанской демонологіи»; її подав він до історично-філологічного факультету.

Передовсім М. Ф. Сумцов з'ясовує, звідки взялася віра в нечисту силу, й докладно розглядає дуалізм поганської та жидівської релігій. Він усебічно та до найменших дрібниць показує, як повстала в христіанських народів ідея про чорта у зв'язку з демонічними елементами, запозиченими від поганства та жидівства. Сумцов, обмалювавши погляди на нечисту силу в Талмуді й Каббалі, широку та повну дає картину того, як поволі через усеньке середньовіччя розвивалася ідея про діавола. Він одзначає, як вона, ідея отая, впливала була на тодішню людність, ще й описує, як вироблялася сама постать діаволова, раз-у-раз новими атрибутами ускладнюючись. За-разом він пильно вилічує тії причини різноманітні, що сприяли були отакому розвиткові. З особливим притиском зазначає з-поміж них розумовий та моральний рівень суспільства, а надто вже соціяльне та економічне становище пригнобленої нижчої верстви супроти могутности й деспотизму духівництва, що стало за ідеологічного та й практичного керівника в житті. Про те, що важить духівництво в справі розвитку ідеї про діавола, М. Ф. Сумцов каже: «Духовенство-покровительствовало и развивало идею діавола не по однимъ обязанностямъ службы, а главнымъ образомъ потому, что справедливо видѣло въ діаволѣ орудіе своего господства надъ умами и карма-нами католиковъ. Въ средніе вѣка и большей части новаго времени (XVI, XVII и отч. XVIII ст.) церковники ловили рыбу въ мутной водѣ европейскихъ настроеній. Діаволь былъ удочкой, которую забрасывали и попы, и аббаты, и прелаты, и монахи et tutti quanti. Духовенство само не вѣрило въ чорта, а только проповѣдывало эту вѣру съ цѣлью експлоатаціи». ¹⁾

Цікаво зазначити, — за головну підвалину розвитку ідеї про діавола М. Ф. Сумцов уважає те, що поганські мітичні елементи злилися з христіанськими. Питання, звідки ця ідея взялася, розглядає він на тлі середньовічних подій, і найбільше на тлі боротьби церковної супроти ересів, діяльності інквізиції та хрестових походів. Щоб показати, як віра в нечисту силу впливала була на практичне, буденне життя, а ще й — які наслідки од того впливу вийшли, М. Ф. Сумцов описує судові переслідування проти відьом і чарівників та кари на тих нещасливих людей. Закінчуючи М. Ф. Сумцов описувати, звідки взялася ідея про чорта, не минає і новітніх часів. Згадує за

¹⁾ Сборн. Харьк. истор.-филол. общ. т. XVIII, стр. 4-5.

Лютера та як той ставивсь був до цього, надго поширеного тоді вірування. Змальовує, як за тих часів діавола уявлювано. Матеріал на це бере в письменників XVI, XVII і XVIII вв., оскільки, певна річ, думки та уяви тогочасної людности в їх творах одбивалися. Так, він використав Марло, Гёте, Макіявеллі, Рабле, Тассо, Шекспіра, Мільтона, Букіфена, Лесажа, Клопштока, Бёрне. Нарешті каже Сумцов про те, як западає ця віра за наших часів під впливом філософії, а ще більш природознавства.

Приконечні в праці М. Ф. Сумцова уваги яскраво й точно показують, як дививсь був автор на об'єкт своїх дослідів, отож варт їх тут подати. «Каждый шагъ въ познаніи природы», зазначає М. Ф. Сумцов, «был ударомъ діаволу; всякое открытіе въ области естественныхъ наукъ стѣсняло сферу діавольской дѣятельности, потому что сфера эта — невѣжество. Благодаря реальнымъ знаніямъ, человекъ увидѣлъ причинную связь и естественное объясненіе тамъ, гдѣ прежде грезилась ему чудеса. Міросозерцаніє его необходимо должно было измѣниться. Комета уже не предсказывала болѣе кончины міра и народныхъ бѣдствій; ангелы перестали носить въ своихъ рукахъ звѣзды; воздушные духи не бросаютъ камней и не летаютъ надъ землею блестящимъ огненнымъ шаромъ; Фаустъ не снимаетъ болѣе съ неба радуги; чортъ не звенитъ въ лѣвомъ ухѣ; сатана не вскочитъ въ ротъ во время зѣвоты и икоты; демоны не бьютъ сзади растолстѣвшихъ монаховъ, когда они, наклонившись въ колодезь за водою, падають отъ апоплексическаго удара. Демоны превратились въ миомы, отвратительные сами по себѣ, но любопытные и важные по указаніямъ на ту умственную атмосферу, которая ихъ создала. Признаніє личнаго діавола стало равносильнымъ суетвѣрію, а боязнь его могущества доставляетъ только матеріалъ для насмѣшки и глумленія. Физическія и матеріальныя владѣнія сатаны отвоевалъ разумъ».¹⁾

І справді, вже в першій науковій праці М. Ф. питання поставлене широченько, освітлено його на підставі пильно та повно призбіраних матеріалів. Матеріали оті молодий автор, критично обробивши, згрупував та розташував, як того вимагає наука. Це й зазначив у своїй оцінці проф. А. Лебедев, золоту медалею цюю працю винагородивши. За дуже добру прикмету праці проф. А. Лебедев уважає те, що автор її поперечитував уважненько твори письменників XVI, XVII і XVIII ст., використовуючи їх, як джерела, як матеріали тільки. Крім того, «располагая обильнымъ матеріаломъ, добытымъ путемъ внимательнаго изученія источниковъ и пособій, авторъ», як гадає проф. А. Лебедев, «излагаетъ дѣло обстоятельно и полно. Критическій обзоръ относящихся къ той или иной части сочиненія отдѣльныхъ мыслей тѣхъ или другихъ авторовъ, какой дѣлается, свидѣтельствуєть о полномъ господствѣ автора надъ матеріаломъ».

Я спинивсь був на цій-о першій науковій праці М. Ф. Сумцова, щоб підкреслити дві яскраві в ній риси, надто цінні для характеристики його,

¹⁾ Сборникъ Харьк. историко-филолог. общества т. XVIII, изд. 1909 г. стр. 3. Порівн. погляди М. Ф. Сумцова р. 1891, «Колдуны, вѣдьмы, упыри». Сборникъ Харьк. ист.-фил. об. т. III, стр. 230-231.

як наукового діяча. Ця праця свідчить, передовсім, що він на ниву наукової діяльності виступив не аби-як узброєний, широкі та певні вже погляди маючи. Погляди його ґрунтувалися на глибоких знаннях. Тямив він критично ставитися до матеріалів ще й гаразд орієнтуватися в них. По-друге, бачимо, що з М. Ф. Сумцова за молодечих вже років переконаний апостол освіти і ворог людській темряві та нецтву у що-найширшому цих слів розумінню. Адже тільки наука може розвіяти отой морок непроглядний, оту темряву гнітючу, що, наче важка запона, висить перед духовними очима людини. Тільки вона поведе людину до світла, до кращого життя. Така ясна та певна думка молодого ще тоді М. Ф. Сумцова сталася йому в житті за провідну зірку, вона, неначе червона нитка отая, через цілісіньке його життя проходить та й через усеньку наукову діяльність. Працюючи М. Ф. науково, силкується теоретичні здобутки своєї праці в житті застосувати. Отож з нього, як бачиться, український громадянин ідейний ще й переконаний.

II.

Етнографічні питання в працях М. Ф. Сумцова.

За об'єкт своїх дослідів обрав М. Ф. Сумцов побутові явища, тоб-то етнографічні питання у як-найширшому їх обсягові. Студював він побут людини в різноманітних його проявах та в різній обстанові, і найменших подробиць, що ними звичайні спостерегачі гордували, не минаючи. Він використав великий кількістю своєю сировий матеріал багатьох спостерегачів з-поміж різних племен зібраний. Художньо-гарно в цьому матеріалові орієнтуючись, особливу увагу присвячував він тому, що зібрано на Україні, тому побутові, що вирізняв її саме людність. Ось чому, студіюючи будь-яке питання, зібравши цілу низку прикладів відповідної категорії, він доповнював це матеріалом, що його давав побут рідної йому України, і робив свої висновки. Таку рису М. Ф. треба визнати за типову для нього. Хоч-би яке складне та різноманітне питання він був розглядав, — однаково він такої системи додержувавсь. Переходячи до самих питань по суті, що були за об'єкт дослідів М. Ф., треба зазначити, що їх надто багато, ще й різноманітні вони. Утворюється вражіння, наче М. Ф. прагнув охопити у своїх розвідках усеньке життя людини від колиски аж до могили. На перший погляд здається, що розібратись у тому різноманітному матеріалі не тільки важко, ба навіть попросту зовсім неможливо. Отож, не можна, здається, питання, що були за об'єкт його дослідів, класифікувати, впорядкувати в певну систему. Але, коли уважненько простудіюємо його численні етнографічні розвідки, в їх цілокупності, то побачимо, що питання ці дається розбити на певні цикли за тими головними явищами, що їх давав побут. Разом із тим питання дрібніші, що природньо стосуються й приєднуються до головних, теж дається звести до тих циклів. Виходить, що ціла низка певної категорії окремих питань звязується поміж собою не тільки тим, що вони

спільно існують в життю, ба й самою суттю, самими ідеями своїми. Через те треба сказати, що науково-етнографічні розвідки М. Ф. Сумцова це окремі збудування широкого освітлювання питань в їх складності та різноманітності. Ці збудування в цілій сукупності відповідної їх низки дозволяють зазначити певну плановість та систематичність його праці.

Конкретизуючи ці думки, можна встановити таку класифікацію етнографічних питань, розглядуваних у наукових розвідках М. Ф. Сумцова. Перше питання—це про хліб, як надто поважну річ у життю народа-хлібороба; хліб завсіди являв головне джерело його добробуту. Через те всі ті дрібні питання, що торкаються його здобування та вживання в різних випадках життя складають один цикл питань. Друге питання, тісно звязане з першим, це питання про весілля та обрядові дії, що їх виконувано підчас весілля; в них хліб відограє першорядну роль, і тому питання про хліб деякими своїми частинами увиходить до складу цього другого питання. Саме весілля, як форма засновувати нову родину, об'єднує навколо себе цілу низку різноманітних питань. Окрім окремих моментів самого весілля та обрядових дій його, що мають забезпечувати добробут родини, сюди прилучаються ще й одмітні вжиттю людини події, як-от родини, хрестини, смерть, похорон, то-що. В усіх цих подіях відбиваються численні народні вірування, що до них і припасовано обрядові дії. Нарешті, питання, звідки взявся шлюб, як розвивалися його форми на тлі відповідних життєвих умов — з усього цього складався був іще один цикл питань у працях М. Ф. Найголовніші розвідки про це дві: 1) «Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ» вид. 1891, стор. 1-137 — дисертація на докторський ступінь і 2) «О свадебныхъ обрядахъ, по преимуществу русскихъ» вид. 1881, стор. 1-206; за неї Сумцов здобув ступінь магістра. Що-ж до весілля, то його, окрім згадуваної головної розвідки, розглядають ще й отакі праці: 1) Религіозно-миѣческое значеніе малорусской свадьбы («Кіевск. Старина», 1885; III; 417-436); 2) Къ вопросу о вліяніи греческаго и римскаго свадебнаго ритуала на малорусскую свадьбу («Кіев. Стар.» 1886; I; 17-40); 3) Малорусская свадебная терминологія («Кіев. Ст.» 1889; X-XII, 44-51); 4) Значеніе весілля («Кіев. Ст.» 1889, X-XII; 286-288); 5) Свадьба (Брокгаузъ и Ефронъ. Енциклоп. словарь кн. 57, т. 29, стр. 62-64). Дрібні, окремо освітлювані, питання такі: 1) Палка сватовъ («К. Стар.» 1889, X-XII, 281-283); 2) Постъ невѣсты (там-же, стор. 284-286); 3) Гарбуза піднести (там-же 288-289); 4) Обрядовое употребленіе хустки (там-же 252-254) і нарешті: «Досвѣтки и послѣлки» («Кіев. Стар.» 1886, т. XIV, березень, стор. 421-444; «Досвѣтки» «Кіев. Ст.» 1889, X-XII, 39-44); 5) О славянскихъ народныхъ воззрѣніяхъ на новорожденнаго ребенка («Журн. Мин. Нар. Пр.» 1880. «К. Стар.» 1883, XI; 510-514) (Къ історіи южно-русскихъ свадебныхъ обычаевъ). Третє питання—це питання про народню демонологію. Тут М. Ф. Сумцов уперше — і, треба сказати, щасливо — спробував свій науковий хист та здібності. Хоча медалева праця його, як виявилось вже геть згодом, загинула в університетському архіві, але-ж за чернетками, неповними та розкиданими, йому пощастило р. 1878 видати невеличку, що-правда, частину

отої своєї розвідки: «Очеркъ исторіи колдовства въ Западной Европѣ». Отож її і вважають за першу друкowaną його наукову працю¹⁾. Інших окремих праць, цьому питанню присвячених, в нього небагато. Проте, розглядаючи М. Ф. Сумцов будь-які побутові явища, що народні вірування виявляють, ніколи цього питання не минає: нехай побіжно тільки, а таки досліджує його на відповідному матеріалі, скоро такий єсть у тому чи іншому побутовому явищі. Окремими невеличкими статтями з його праці «Культурныя переживанія» можна вичерпати геть-усе-чисто, що до цього питання торкається²⁾.

Де-в-чим із цим питанням звязане, але самостійніше та незалежніше, — питання про природу. Вона, оточуючи й можуть на людину діючи, творила форми її побуту. Природа то сприяла, то шкодила людському добробутові, а часом так і самому існуванню людини загрожувала. Отож, річ зрозуміла, що природа в життю людини аж надто велику вагу має. А що первісна людина неспроможна була природними причинами з'ясувати собі простісінькі природні явища, то й утворювала вона в своїй уяві різні доброзичливі для неї та шкідливі демонічні істоти, заселяючи ними всенюку природу. Та цей демонічний елемент — то одна тільки частина цього широчезного питання, що його освітлював був М. Ф. Сумцов у своїх розвідках. Адже-ж у природі треба шукати всі ті головніші моменти, що розворушували були думку людства й приневольовали її працювати в різних напрямках. Наслідки отого людської думки працювання як-найкраще та як-найповніше характеризують її розвиток, розумові потреби людини, а також ще й моральні міркування та вимоги її, що викриваються у відповідних релігійних обрядах, подіях, святкуваннях, то-що. Людство уважає сонце за головного двигуна природи та всього в ній життя. М. Ф. Сумцов, на тлі цієї основної думки й розглядає питання про свята — коляди, купала й т. ин., про обрядові дії та різні частини в процесі їхнього святкування, то-що, і витолковує їх. Переважну увагу зосереджує він на піснях, їхньому змістові, значінні, ролі їхній у життю взагалі. Відомо, що з пісні передовсім була обов'язкова частина обрядів релігійних; по-друге, людство взагалі широко вживало було її, і зокрема, як спосіб розважатися та виявлювати свій настрій і переживання, що з'являлися підо впливом життя та навкружних обставин, залежно від того, чи давало воно можливість пестити надію на кращу долю, а чи ні. Пісня усе це фіксувала, протоколюючи, так-би мовити, всі отії випадки, що траплялися були людині протягом її життя. Вона полегшувала переживати нещастя, хоч-би які тяжкі були вони. Нарешті і сама праця, що її від людини життя вимагало, наvertsала людську думку до пісні. Пісня підбадьорювала людину в процесі праці, і пісню цю складувано, пристосовуючи її до відповідного роду праці та її окремих частин. Оці-о наукові роз-

1) Сбѣрн. Харьков. истор.-фил. общества, т. XVIII, стор. 1.

2) а) Демоническое значеніе болѣзней. «Кіев. Ст.» 1889, X-XII, стор. 300-303; б) Повѣрье о чертахъ, бросающихъ въ дома камни; в) Украинскіе инкубы и суккубы «Кіев. Стар.» 1890. I-III, стор. 66-67 і 68-73; г) Происхожденіе упырей. Там-же, стор. 63-64; д) Демоническое значеніе удачной стрѣльбы «К. Ст.» 1890. VII-IX, стор. 57-58, е) Колдуны, вѣдьмы, упыри. Сборникъ Харьк. истор.-филолог. общества т. III, стор. 229-278.

відки М. Ф. опрацьовують пісенний матеріал різноманітний змістом: 1) «Коломийки» («Кіевск. Стар.» 1886, т. XIV, квітень, стор. 635-658); 2) «Научное изучение колядокъ и щедровокъ» («Кіев. Стар.» 1886, т. XIV, лютий, стор. 237-266); 3) «Народныя пѣсни о смерти солдата» («Этногр. Обзор.» 1893, № 1, стор. 44-61); 4) Малорусскія пѣниція пѣсни («Кіев. Стар.» 1886, т. XV, червень, стор. 267-292). Я не згадую тут про пісні весільні, а також хлібні та ті, що їх співають підчас хліборобської праці, за них я говоритиму далі. Але тут повинен я додати, цікаву частину в циклі питань, що їх М. Ф. присвячує пісні народній, являють його розвідки про пісню-думу. На цю парость пісенної народньої творчості звертали були увагу дослідники ще й до М. Ф., надто-бо важливі історично-поетичною стороною її мотиви. Спинив на них свою особливу увагу й М. Ф. у працях: 1) «Українські думи» (Привіт Франкови), 2) «Слобідсько-українські історичні пісні» (Українськ. Етнограф. Збірник, I т., 1914); 3) «Старі зразки української народньої словесности», 1918; 4) «Алексѣй Поповичъ» («Кіев. Стар.» 1885, I, стор. 182-191); 5) «Українські співці і байкарі», 6) «Дума обь Алексѣѣ Поповичѣ» (окр. відбитка, 1894, 1-20). З розвідок М. Ф., що пісенний матеріал опрацьовують, за необхідне вважаю спинитися на двох — «Коломийки», та на тій, що взагалі пісень-дум торкаються. Спинитися на праці про «Коломийки» випадає ось через що. Пісня оця змістом своїм подає до певної міри синтезу усіх тих переживаннів та випадків, що траплялися в життю, і виявляє дещо нове, що утворилося було під впливом нових форм життя.

Подаючи М. Ф. Сумцов різні поясніння цих пісень (від м. Коломия та річки Коломийки, що в Галичині, а це виводять одні од слова colonia, инші-ж — від імени галицького князя Коломана, що заснував був місто Коломию р. 1214), визнає коломийку за нову зовнішню форму народньої української, переважно галицько-руської, творчості. На розвиток її вплинуло те, що всі уживані досі форми художньої творчості — думи, колядки, щедрівки, веснянки, весільні пісні, то-що, застарілі. В коломийці виявляється сконцентрована народня поетична творчість, у новій своєрідній художній формі пісенних мотивів. Зразки коломийок, що подає М. Ф. Сумцов, показують їхні типові риси, форму та зміст; це невеличкі пісні з 4, иноді 2 і рідко з 6 рядків. На початку свого змісту коломийка являє «образъ, замствованный изъ природы, дальнѣйшая часть — уподобленіе въ настроеніи души поющаго, при чемъ образъ и уподобленіе составляютъ органическое цѣлое»¹⁾. Визнаючи М. Ф. Сумцов за батьківщину цих пісень Покуття і відкидаючи думку про те, що коломийки залежать од краков'яків, посилається на Щасного Соломона. Він, Щасний отой, у передмові до свого видання збірки коломийок та шумок підкреслив, що коломийки в Галичині дуже поширені. «Се душа, се вірна товаришка галицького русина від колиски аж до могили» — зазначає Щасний. В них, гадає він, відбилася меланхолія, тужливість, сум душі народу, який «після втрати самостійности, тоб-то після упокорення поляками в р. 1340 протягом більш як п'яти століть не мав ні

¹⁾ Кіевск. Стар. 1886, IV, стор. 638.

долі, ні волі, а все стогнав в кайданах рабства під ударами жорстоких обставин життя»¹⁾. М. Ф. Сумцов наводить і самі зразки коломийок. Найяскравіші з-поміж них оці:

- 1) Не сіявши, не оравши, не буде родити,
Не дай хлопцю принадоньки, не буде любити (стор. 644).
- 2) Заревіли баранчики, з полонини йдучи,
Очка ми придивили, миленького ждучи (стор. 646)
- 3) Вийди, вийди, файна любко, не бійся морозу,
А я твої білі ножки за пазуху вложу (ст. 646).
- 4) Ой час, мати, жито жати — вже перестигає,
Чом-же мене моя мати заміж не оддає?
Ой час, мати, жито жати — колос похилився,
Ой ча: мене заміж дати — голос змінився (ст. 642).
- 5) А у Львові - славнім місці сталася пригода:
Студенти ся збунтували, що їм невигода.
На старших то нарікали, що їх хтіли бити,
Щоб дівчат не любити, казали ся вчити (ст. 643).

Цікаво додати до цих зразків ще один, де сам народ схарактеризовує коломийку так:

- 6) Руська наша коломийка хоть вона дрібойка,
Вона мила, а все щира — мені солодойка.
Як я начну коломийки співати - співати,
Затужиш, заплачеш та й станеш думати (ст. 656).

І справді, розглянувши М. Ф. зміст коломийок, має певну підставу зазначити, що в них «єсть всего понемножку: и религія, и политика, и мораль, и исторія... Коломійка передаєть все современныя движенія народной жизни, обрисовываетъ краткими чертами національное самосознаніе галицко-русскаго крестьянина, его отношеніе къ нѣмцамъ, полякамъ, евреямъ, его недовольство панщиной и рекрутчиной, мельчайшія проявленія семейной жизни — любовь, разлуку, бракъ, вѣрно передаєть бытовія проявленія народнаго юмора въ легкой насмѣлкѣ и шуткѣ надъ слабостями человѣческими»²⁾. Висновок, якого нарешті подає М. Ф., підсумовує все те, що торкається змісту і напрямку коломийок, а також причин, що утворили були саму коломийку. «Коломійки», оповідає Сумцов, «єклектическое явленіе народной поэзіи. Эпоха єклектизма большею частью совпадаетъ съ эпохой промышленнаго развитія... Эта эпоха выражается въ томъ, что вслѣдствіе какого-нибудь крупнаго разрыва въ органической преемственности ея основныя явленія и фактовы.. исчезаютъ формы жизни, созданныя бурными порывами фантазіи и чувства, а нарождаются такія, гдѣ господствуетъ сухой разсудокъ, расчетъ, гдѣ все соразмѣрено, гдѣ все просто и ясно. Эклектическая коломийка беретъ изъ народной поэзіи все лучшее въ отдѣльныхъ частяхъ и обрывкахъ и, будучи сама очень небольшою по величинѣ, удачно сохраняетъ и передаетъ драгоцѣнные элементы народной поэзіи»³⁾. Про пісні-думи — ці надто цінні пам'ятки народньої творчості, М. Ф. Сумцов

¹⁾ «Кіевск. Стар.» 1886, IV, ст. 640.

²⁾ «Кіевск. Стар.» 1886, IV, ст. 646.

³⁾ «Кіевск. Стар.» 1886, IV, ст. 644-645.

висловлюється отак: «Обидві галузі української історичної поезії — думи і пісні історичні роблять укупі одну велику будівлю народньої праці надзвичайної наукової і суспільної ваги»¹⁾. У своїй рецензії на працю Житецького «Мысли о малорусскихъ думахъ» доводить М. Ф., що опрацювати ці пам'ятки народньої творчості випадає формальною та філологічною метою, уважливо й широко розглядаючи цю великої ваги справу. Закидаючи М. Ф. Сумцов Житецькому брак отакого опрацювання, зазначає, що треба вживати також іще й поширеної порівняної методи, і сам наводить зразки такого порівняння. Окрім того, свої праці М. Ф. Сумцов присвячує «питанням змісту, репертуару кобзарів, розповсюдженню, художній обробці, то-що»²⁾. Нарешті, з-поміж рукописів, що залишив він як спадщину по собі, зазначає Ів. Єрофєєв такі: 1. Українські думи та пісні, 2. Давні революційні пісні; — вони свідчать за те, що М. Ф. Сумцов цікавивсь був цими питаннями аж до самісінької смерті, готуючи продовження своєї статті про «Українські думи», вміщеної в збірнику «Привіт Ів. Франкови» (ст. 8).

Додати до цього випадає вказівку Єрофєєва на ті дві цікаві думки, що їх висловив у своїх розвідках М. Ф. Сумцов, а саме: а) порівняння дум з голосіннями (думи — це голосіння за «живим мерцем»), б) погляд на авторів дум бурсаків-шиворізів, як на представників революційної думки — погляд оригінальний, дарма що залишивсь він нерозроблений у розвідках М. Ф. Сумцова³⁾. Згадуючи далі М. Ф. за погляд П. Житецького (зв'язок ідеї морали з родинним принципом), підкреслює ще й другу ідею — «більш належачу їм мораль єднання людей по загальності суспільних інтересів. Головна опора в думках родина, батько й мати — свій козацький товариський гурт; головний закон — загальний товариський звичай; тут принцип соціального єднання, як відгує такого єднання у самім житті»³⁾.

Отже-ж бачимо, що соціально-економічний момент, на думку М. Ф. Сумцова, — це найголовніше для поважних над думами та піснями студій (див. його рукописи).⁴⁾

М. Ф. цікавивсь був іще однією галуззю народньої творчості — казкою. М. Ф. Сумцов за одне з що-найулюбленіших для своїх розвідок питань має казку, а чи байку в широкому розумінню слова. Він думає, що казки — то органічні явища народньої психіки, на всенській землі та межі всіма народами розповсюднені. Як твори-оповідання прозові, складувано їх часом для розваги, часом для навчання, але здебільшого — то так що й без ніякої певної мети, а попросту, як вислів словесної-ж-таки потреби. М. Ф. Сумцов, позначаючи казковий у піснях елемент, відрізняє його, ще й підкреслює; опріч того, окремо опрацює він цілу низку питань. Ціі опрацювання дарма що кожне з їх і невеличке своїм обсягом, дак зате глибоке й до краю вичерпує зміст певного там казкового сюжету. На тлі отакого опра-

¹⁾ Науковий Збірник Харк. наук.-дослідчої катедри історії України, I, стор. 8. (вид. 1924).

²⁾ *ibid.* стор. 8-9.

³⁾ *ibid.* стор. 13-14.

⁴⁾ *ibid.* ст. 8.

цювання подає М. Ф. нариса теорії про те, звідки взялася казка, а саме: мітологічної, теорії запозичень та антропологічної, тоб-то самостійного зароджування. М. Ф. докладно опрацював окремі питання з цієї галузи народної творчості у таких розвідках: 1) Туръ въ народной словесности («Кіев. Ст.» 1887, I, 65-90); 2) Воронъ въ народной словесности («Этногр. Обзор.» 1890, I, 1-26); 3) Заяць въ народной словесности («Этногр. Обзор.; X, 69-84); 4) Мышь въ народной словесности («Этногр. Обзор.», VIII кн. 49-94); 5) Сказки и легенды о Марко-богатомъ. «Этногр. Обзор.» 1894, кн. XX; 6) Повѣрья и сказки о Долѣ. «Этногр. Обзор.» 1892, IV; 7) Къ исторіи сказаній объ искусномъ стрѣлкѣ (окр. одб.) 1890; 1-12.

З-поміж оцих розвідок найповніша та найдокладніша це перша, а саме: «Туръ въ народной словесности». Вона поділяється на такі-о частини: 1) Историко-зоологическія свѣдѣнія о Турѣ; 2) Филологическія разысканія о Турѣ; 3) Туръ в личных именахъ; 4) Туръ въ мѣстныхъ названіяхъ; 5) Туръ въ поговоркахъ; 6) Туръ въ малорусскихъ народныхъ пѣсняхъ; 7) Туръ въ великорусскихъ былинахъ; 8) Туръ въ обрядахъ». Цікаво, що М. Ф. на підставі філологічного поясіння слова «тур» (санскрит. *Sthiva* бик у розумінню «кріпкий, міцний, могутній») гадає, що тур, тварина могутня та велика — *bos primigenius* — існував був у південній та західній Русі з давніх-давен. А як полювати на нього раз-у-раз небезпечно бувало, то він добре таки давався у знаки бідолашним мисливцям, ще й увійшов до народної творчості, ставши за ґрунт для наукового сюжету.

До цієї-ж галузи питань треба зарахувати і тую працю М. Ф., що в ній він розглядає давню тему про розумного та дурня. «Разысканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ», (1-197, вид. 1898 р.) — це дві величезні групи оповідань про окремих дурнів і про цілі дурні народи. Подавши М. Ф. коротеньку історію недоумства, в 63 ескізах розглядає різноманітні сюжети, змальовує їхній міжнародний характер і відзначає, що всі вони, від дрібних анекдот починаючи й геть аж до оповідань широко опрацьованих, внутрішньо між собою поєднані. Наприкінці своєї розвідки М. Ф. наводить цікаві думки англійця Кловстона. Той каже, що народні перекази не аби-який вплив мають на утворення національного смаку та звичаїв. Як він гадає, порівняльні досліди над казками зайвий раз доводять, що всі народи одного походження¹⁾.

Далі нам випадає, бодай побіжно, спинитися на отакій, надзвичайно цікавій праці М. Ф. «Очеркъ ю.-р. апокрифическихъ сказаній и пѣсень». Тут М. Ф. освітлює питання про те, звідки взялися головні сюжети народної творчості. Розглянувши він по-над 40 апокрифів, робить висновок, що народня творчість багато запозичила з книжного матеріалу. Апокрифи деякою, правда, мірою стали за джерело для декотрих народніх пісень та казок. Спільні риси безперечно є.

¹⁾ Н. Ф. Сумцовъ. Разысканія въ области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ, 1898, 1—197, стор. 1-5. Повѣсть о томъ, какъ чортъ разсорилъ супруговъ. Сборникъ въ честь Вс. Ф. Миллера, 1900, 169-171.

До окремого циклу питань, що-правда, невеличкого обсягом, але цінного змістом, треба виділити питання української ономастики. Це питання трактують праці: 1) «Мѣстныя названія въ украинской народной словесности» («Кіевск. Стар.» 1886, т. XVI, жовтень, стор. 265-298), 2) «Малорусская географическая номенклатура» («Кіев. Стар.» 1886, т. XV, липень, стор. 456-489) і 3) «Малорусская свадебная терминологія» («Кіев. Стар.» 1889, X - XII, стор. 44-51), 4) «Малорусскія фамилійныя прозванія» («Кіевск. Стар.» 1885, II, 215-228, 5) «Уличныя клички» («Кіев. Стар.» 1889, I-III, 403-417). В них він розглядає такі праці про це питання, які було надруковано: в німців (Фюрстеман), чехів (Міклошич, Брандль, Гулаковський), в поляків (Карлович), в сербо-лужицян (Брониш) та в Росії (Нажедін, Срезневський, Барсов, Андреевський, Замисловський). Студіюючи М. Ф. переважно українську географічну термінологію і позначаючи її джерела, категорично встановлює той ґрунт, що на йому розвинулась українська географічна номенклатура — це номенклатура за домонгольської доби; що-ж до еволюції назв, то, на його думку, вони поутворювалися були залежно від території та особливих умов життя. Крім того, зазначаючи він розвідку Міклошича (Die Slavischen Ortsnamen aus Appellativen), докладно з'ясовує методу його наукових дослідів і шляхи його роботи, як до певної міри зразкову своїми широко порівняльними засобами. Що-ж до весільної української термінології, то вона дає надто докладне тлумачіння усіх уживаних назв.

Нарешті, треба згадати ще й про працю М. Ф. над збиранням етнографічних матеріалів. Як він гадав, для кожного етнографа ця справа має бути за домінуючу в його житті. Отаку його думку я сам чув був од нього р. 1899 на XI археологічному з'їзді. Сам він усеньке життя своє присвятив був цій поважній праці. За надзвичайно яскравий приклад роботи М. Ф. в цій галузі дві його статті стати можуть: 1) «Очерки народного быта» і 2) «Изъ украинской старины». Обидві статті — це наслідок актуальної підготовчої роботи, що в ній М. Ф. брав жваву участь р. 1901 для XII археологічного з'їзду, що відбувся у Харкові р. 1902, і р. 1905 для XIII археологічного з'їзду, скликаного в Катеринославі р. 1906. У першій праці¹⁾ є надто цікаві та важливі вказівки як та що саме збирати (Вступ). Далі зазначено такі місцевості: 1) Старовинний шлях Сагайдак та кургани, що поблизу, 2) Охтирщина та Охтирка, 3) Слободи: Левада (Котельва) і Боромля, 4) У великороссовъ в с. Людзь. Окрім того, тут містяться статті: 5) О нѣкоторыхъ ущербахъ народного быта и морали, 6) Набоечное мастерство, 7) У гончаровъ, 8) На ярмаркѣ, 9) Ласоци, 10) Сельское врачеваніе. В праці «Изъ украинской старины» цікаво отакі частини одзначити: 1) Квитка, какъ этнографъ, 2) Манжура, какъ поэтъ и этнографъ, 3) Современное изученіе кобзарства, 4) Бытовая сторона Энеиды Котляревскаго, 5) Главные мотивы поэзии Шевченка, 6) Просвѣт. дѣятельность Палицына²⁾. Обидві праці змістом і завданнями близькі одна одній. Це зазначає сам

¹⁾ Сборникъ Харьковскаго историко-филологическаго общества, т. 13, 1901 г., 1-57.

²⁾ Сборникъ Харьк. ист.-фил. общ., т. 16, 1905, стор. 1-162.

М. Ф. Порівнюючи він їх, підкреслює, що «тамъ (тоб-то в першій) шла рѣчь о Харьковщинѣ на основаніи моїхъ личнихъ наблюденій во время этнографической экскурсії въ Ахтырській и Лебедянській уѣзды въ 1901 году, а здѣсь (тоб-то в другій) идетъ рѣчь о болѣ широкомъ районѣ украинскомъ съ цѣлями историко-бытовыми. Поэтому статьи здѣсь сгруппированы по сходству содержания и единству цѣли — опредѣленіе бытової старини по указаніямъ выдающихся украинскихъ писателей — Котляревскаго (Полтавщина), Палицына и Квитки (Харьковщина), Шевченко (Кіевщина), Манжуры (Екатеринославщина)»¹⁾. Випадає згадати ще й за тії численні експонати до музею, що їх він зібрав був підчас екскурсії р. 1901. За них він сам каже в першій з зазначених праць²⁾. Таким чином, справу збирання етнографічних матеріалів ставив М. Ф. широко: за об'єкт спостережень має бути не тільки те, що увіходить в обсяг фольклору, духової культури, ба навіть і матеріальний побут з його формами та рисами повинен спивяти увагу дослідникову; наслідки тих постережень — записування, фотографії, змальовування, а також і самі речі, треба подавати до музею, як експонати. Дарма що М. Ф. виконав був свою працю ще перед 25 роками, усе-ж, як бачимо, стояв він на ступені сьогочасних наукових вимог. Що-ж до справи музейної, то вагу її одзначав М. Ф. раз-у-раз. Але тільки р. 1920 пощастило йому перевести свої думки в життя, організувавши «Музей Слобідської України імени Г. С. Сковороди» у Харкові. Як головний фундатор та завідувач цього музею, М. Ф. склав був проекта видавати «Вісник Музею Слобідської України», керував науковою роботою музею, дбав про організацію «Т-ва Друзів Музею Слобідської України». Т-во оте допомогло справі своєю працею, порадами та пожертвами. «Він щиро любив музей, виявляв до нього широкий науковий інтерес», збагатив його на колекції (писанки, обрядове печиво, стародавні палітурки), поклавши початок етнографічному відділові, дбав, щоб широко організувати розшукування різних речей (цікаву колекцію 17 коштовних малюнків та карток стародавніх музичних струментів він сам подав до музею). Зазначаючи, нарешті, що «в переходову добу відбуваються великі зміни в побуті і їх треба записувати», М. Ф. редагував програми до збирання матеріалів, керував працею над складанням «Народнього лічебника», ба навіть порушував був питання про організацію соціального музею в майбутньому, що був-би у звязку з Музеєм Слобідської України. Узагалі був з нього той видатний «діяч та знавець, заступити якого нікому», як зазначає Р. Данковська. Як вона гадає, помічники «з його смертю втратили не тільки свого духовного батька-керовника, але й старшого товариша та завідувача-друга»³⁾.

Окремо тут треба згадати за «Культурныя переживанія» М. Ф., що протягом 1889 і 1890 років друкувалися були в «Кіевской Старинѣ». Ця праця, дарма що не можна її цілком до жадної з зазначених вище ділянок зарахувати, має натомість у собі елементи їх усіх. З неї справді таки

¹⁾ Сборникъ Харьков. истор.-филолог. общества т. 16, стр. 130. ²⁾ Сборник т. 13, стр. 56-57. ³⁾ «Науковий Збірник» Харківської науково-дослідчої катедри історії України, і. 1924, стор. 23-26 («Акад. М. Сумцов, яко діяч Музею Слобідської України». Р. Данковська).

«екскурсы, являючіся цѣлою енциклопедією фольклора», мовляв словами проф. С. В. Соловйова ¹⁾. Складає її ціла низка етюдів (аж двісті) на різноманітні етнографічні теми.

Словом «переживанія» зве М. Ф. Сумцов останки від стародавніх побутових та культурних форм, скам'янілі, так-би мовити, забутки їхні. На його думку, слово «переживаніє» дуже близьке до слова «суевѣріє», що тепер звучить, як докір. Тале-ж супроти останків заниклої вже ще й нижчої культури, котрі позалишалися аж до наших часів, цей докір був-би часто й густо через лад суворий та несправедливий (а надто що-до весільних обрядів та дитячих забав). Отож в етнографічних студіях за зручніше вирішили вживати слово «переживаніє», позначаючи цим факт, що походження його губиться здебільша в передісторичній давнині ²⁾. Та й справді, уважливо приглянувшись до нашого життя, побачимо в ньому силу культурних пережитків; усе це останки стародавнього світогляду та морали, що дотепер збереглися в поняттях, побутові та мові сьогочасної інтелігенції, а надто вже в звичаях та поняттях простолюду.

Планом своїм та змістом праця М. Ф. Сумцова «Культурныя переживанія» не ділиться на певні класифікаційні групи (мітологічну, історично-літературну, порівняно-етнографічну) та частини на підставі зовнішньої формальної обрядової схожості подій та їхньої ваги. Адже-ж, у народньому житті культурні пережитки стоять собі один від одного окремо, як різно-рідні та різночасні уламки старовини. Отож, так М. Ф. міркуючи, для кожнісінького пережитку дає окреме, самостійне місце. Користь од такого плану, на авторову думку, в тім, що дослідники та прості читачі, до цієї праці вдаючися, матимуть спромогу вільніше обрати те, що для них найцікавіше. Зміст праці такий: 1. Село й хата. 2. Їжа та одіж. 3. Родинне життя. 4. Громадське життя. 5. Особисте життя селянинове. 6. Свята та гри. 7. Демонологія. 8. Зовнішня природа. 9. Народньо-поетична зоологія та ботаніка. 10. Промисли. 11. Базарні обряди. 12. Злочини та кари. 13. Дрібні повір'я. 14. Про деякі письменницькі мотиви. 15. Про значіння слів і 16. Про музичні струменти.

Щоб мати про ці етюди сяке-таке уявління, спинімося на деяких із них: «Олень въ произведеніяхъ народной словесности и искусства» ³⁾.

Оглянувши пісенний матеріал та подавши огляд сюжетів за тура-оленя, зазначає автор, що тут олень дійсний і олень символічний, тоб-то як історично-художній образ, зіллялися ув одно. Що олень існував був у давні часи на Україні, вважає він за річ безперечну. А як так, то не дивниця, що ця тварина, показна своїм зростом та силою, увійшла була до пісень та обрядів. Символіку оленя розглядає М. Ф. Сумцов в історичній перспективі. Як образ бога-сонця, олень у символіці давніх народів трапляється аж надто вже частенько: так у греків його присвячено було богові Аполлонові; Геркулес полюбляв його найбільше з-поміж усіх тварин.

¹⁾ «Празднованіє 25-лѣтняго юбилея С. В. Соловьева». Х. 1912. ²⁾ Энциклоп. Слов. Брокгауза и Ефрона кн. 45 (г. 23), стор. 208-209. М. Ф. Сумцов. Переживанія. ³⁾ «Кіевск. Старина» 1889, I-III, 65-74.

Олень — каже народне вірування, любить музику, — отже його можна ввіймати, зачарувавши нею; за це згадує Аристотель. Студіюючи М. Ф. Сумцов археологічні джерела, на підставі знахідок у могилах меровінгської та англосаксонської діб, зазначає, що про оленя склалася думка, як про символ безсмертя, як про перемогу життя над смертю, отже — символ воскресіння. Із цим зв'язує він народню віру в довголітнє життя оленеве; саме тому й було за звичай їсти його м'ясо, щоб забезпечити собі довше життя. Про такі самісінькі вірування, — гадає М. Ф. Сумцов, — свідчать археологічні знахідки В. Б. Антоновича. Його-бо спостереження над скельними печерами по-над Дністром дають ґрунт для висновку, що тут можна вбачати рештки якогось прадавнього поганського культу. Нарешті, М. Ф. Сумцов, подаючи низку прикладів, каже, що на Україні олень існував у релігійній уяві ще за часів стародавніх. Далі йде короткий історичний нарис про символіку оленя від перших часів християнства, а також про розповсюдження її в легендах та оповіданнях народів східних і західних. З-поміж різних легенд М. Ф. Сумцов спиняється на легенді грецькій; зміст її такий: оленя, який носив розп'яття межі рогами, вбито; тоді він перетворивсь у віщого духа, і завсіди стоїть на високому гірському шпилі з хрестом на рогах та місяцем на задніх ногах.

За батьківщину сюжета про символічного оленя М. Ф. Сумцов уважає класичний світ. Розвинувшись цей сюжет у Греччині, розповсюдивсь тут та й перейшов до слов'янських країн, а саме до Болгарії IX і X ст., далі — до Сербії і на Україну, можливо через Румунію, і, нарешті, — на Московщину. Не спиняючись на подробицях цієї розвідки, треба додати, що М. Ф. Сумцов, витолковуючи назву оленя, зближує його з туром-золоті роги; подавши далі приклади його назв з пісень українських, сербських, то-що, взагалі ставить його у зв'язок з одружінням.

До невеличкої цієї розвідки притягнуто силу-силенну матеріялу фолклорного та історично-археологічного, а також наукових праць (як от Palus'a, Cassel'a, Мартинї, Туснеля, Дестуніса, Буслаєва, Жданова, Веселовського, Потебні і ин.); цитуються збірники Головацького, Кольберга, Ястребова, Потебні, подаються цікаві та дотепні зіставлення та порівняння. Найширші та найповніші етюди в М. Ф. присвячено демонології, зокрема ворожбитству та чарівництву¹⁾. Щоб докладніш зілюструвати зміст та методи розвідок М. Ф., спинімось на отакій його розвідці: «Ворожба надъ тучами» («Кіев. Стар.», 1889; I-III, 77-83). Як одзначає М. Ф., хліборобська людність, що добробут її од природи цілком залежить, раз-у-раз до чарівницьких засобів, різних замов, то-що, вдається, намагаючись од стихійного лиха сяз-так захиститись. Думку свою він ілюструє низкою прикладів з збірок Головацького, Потебні, Ношиса, то-що, і робить коротенький історичний нарис таємних замов та взагалі тих дій, що виконували та виконують жерці та знахурі. Цікаві приклади подає М. Ф. з життя стародавньої Греччини, а саме Арголіди, де жертвовано богам білого півня. Півня

¹⁾ «Кіев. Стар.» 1890, I-III, 60-73; 74-84; X-XII, 57-60.

того розрізувано на дві частини. Це робили, щоб одвернути південно-західній палючий вітер од виноградних садів; у місті Клеонах доручувано охороняти лани від граду окремим градовим вартівникам. Наводить М. Ф. ще й з римської історії один випадок. Одного разу римські легіони терпіли в пустелі муку від згаги. Та проводир їхній Гета повороживши здобув їм багато води. Звичай ворожити над хмарами надто поширений не тільки серед дикунів, знають його й культурні народи. Спеціальнішу увагу присвячує М. Ф. цьому звичаєві, як його виконувано в слов'янських народів (болгарів, сербів та українців). На Україні цей звичай надто поширено. Ворожать над хмарами відьми. Люди, дарма що їх ненавидять, проте охоче вдаються до них підчас посухи. М. Ф. посилається на отакі історичні факти. Описавши канцлер Радзівіл страшенну бурю, що й справді сталася року 1643, травня 5, каже, адже це відьми її викликали. Року 1709 на Поділлі ¹⁾ обвинувачувано шляхтянку Яворську в тім, що вона буцім-то затримувала дощ, а року 1711 на Волині вже кількоро жінок обвинувачували у тому самому ²⁾. Українська людність, каже М. Ф., щирісінько вірить, наче-б-то відьми оті вранці збирають росу та й ховають її у горщику в льосі. Авже-ж з роси тієї дощ іде. З цього приводу він переказує отаке типове оповідання. Одна відьма, що вкрала була дощ, заховала його в горщику у льосі. Літньої пори їй трапилось якось піти у поле. Йдучи вона наказала своїй наймичці не чіпати того горщика. Горщик стояв у льосі, його було накрито рушником і зав'язано. Та наймичка переступила була її волю й розвязала горщик. Але ледві вона його розвязала, раптом почула відти голос: «ось зараз буде дощ». Справді, дощ раптово полив як з-під ринви. Прибігла з поля господиня, відьма тоб-то, швидко накрила горщика і дощ вмить спинивсь. Видавши вона добре наймичку, додала: «ти знаєш, дурна, що коли-б ще хоч трохи горщик залишивсь був незакритий, дощ залляв-би усеньке наше село».

Як гадає М. Ф., аналогічні вірування можна постерегати й в африканських мурунів. Історично-культурні паралелі дають життя та звичай геть-усіх народів. Що-ж до звичая ворожити виключно над хмарами, то звичай цей міцно тримається на Поділлі, Волині та Вороніжчині ще й досі.

Другий етюд М. Ф. «Призиваніє дождя» ³⁾ доповнює перший, розглядаючи питання вже з иншого погляду. Тут М. Ф. подає приклади з дитячих приказок, а також тих ігор, що в них тих приказок уживається. Приклади ті він бере врізних народів — українців, англійців, еспанців (Liebrecht. Zur Volkeskunde, 391) і нарешті в кавказьких жидів. В дитячій грі, що в ній вживається приказок отих (дощику, дощику, зварю тобі борщику...), М. Ф. вбачає обрядове закликання дощу, як релігійний обряд дорослих; ось у якому уламкові звичай ворожити до наших часів доховався.

Підсумовуючи все, що торкається праці М. Ф. «Культурныя переживанія», можна встановити деякі типові риси що-до методи та плану окремих

¹⁾ Труды экспедиции Чубинскаго, т. I, 347. ²⁾ «Кіев. Стар.» 1890, X-XII; 63-64 і 603-604. ³⁾ Ibid.

етюдів, котрі до складу цієї праці увіходять. Описавши певне етнографічне явище, М. Ф., користуючись історичним та побутовим матеріалом, з'ясовує, звідки воно взялось. Користування історично-порівняльною методикою, що її М. Ф. по змозі додержується, треба вважати за найхарактернішу рису його праці. Незалежно від цього, в етюдах повніших та докладніших він наводить думки, які встановилися були в науці що-до розглядуваного питання, і вже аж тоді, використовуючи усенький цей матеріал, свої власні висновки робить.

Звичайно, так докладно розробив М. Ф. тільки декотрі свої етуди. Здебільша він тільки описує певне етнографічне явище й зазначає чинники, що сприяли були його розвитку. У декотрих невеличких етюдах він навіть висновків жадних не робить. Отож, приміром, візьмімо його етюда «Поговорка про женскую разговорчивость»¹⁾. М. Ф. спочатку подає саму формулу приказок, а саме: а) «як дві баби та гуска, то й весь торг», б) «дві баби — торг, а три — ярмарка». Посилаючись далі на Свіфта — відомого англійського письменника, в якого ця приказка є в формі: «три баби й гуска це цілий торг і базар», М. Ф. наводить ту-ж-таки приказку в формі, вживаній у нідерландців XV ст.: «три баби — базар та ярмарка» і додає, що такі самісінькі приказки записано ще й в Італії та Німеччині. Висновків не зроблено жадних, але позначено істоту приказки, як яскраво виявлену думку суспільства, її форму і ґрунт для порівняння.

Взагалі треба завважити, що в більшості етюдів цієї праці М. Ф. кидає дві-три цікаві думки, подає двох-трьох порівнянь, а саме питання в нього остаточно не розв'язане: він кладе, так-би мовити, мазки, дає дві-три фарби та десень для малюнка. Що-ж до самого малюнка, то остаточно виконання він залишає для тих, хто докладно зацікавиться певним питанням. Що-до слова «переживання», то М. Ф. не раз-у-раз точно додержується змісту, що вклав був у нього. Є низка етюдів, що їх ніяким побитом не можна вкласти в тії рамці, що накреслює зміст цього слова, як його товмачить сам М. Ф. Зазначімо хоча-б такі: 1) Садоводство у крест'янь; 2) Вольное винокурение (128-131); 3) Корчма, какъ общественное учреждение; 4) Слободско-украинское чеботарство²⁾; Сябры.

Закидувано М. Ф. плана цієї праці. Відповідаючи він на ці закиди, зазначив: фольклор, мовляв, плине, складаючись з багатьох струмочків; вони не встигли ще у спокійній та величній річці широких порівняльно-етнографічних дослідів над життям усіх народів зіллятись. Що фольклор в такій стадії свого розвитку перебуває, то особливу вагу має виучувати саме дрібниці; адже-ж кожнісіньку помилку, недогляд що-найменший легко добачити і зараз-таки виправити.

Закінчуючи огляд етнографічних питань, обговорених у працях М. Ф., годиться згадати за одне явище людського життя, що йому, властиво кажучи, так що й усі твори Сумцова присвячено. Це — змагання людей забез-

¹⁾ «Кіевская Старина» 18-90; I-III; 87. ²⁾ «Кіев. Стар.» 1889, I-III.

печити собі добробут, зміцнити його різними способами та й відвернути все, що може йому пошкодити. Щоб краще з'ясувати погляди М. Ф. на цю справу, треба звернути увагу на дві мало відомі його праці: 1) «Заговори інкантації (1-8), 2) «Пожеланія и проклятія (1-26) по преимуществу малорусскія». Правду кажучи, в суті своїй та ідеї вони однакові. Перша трактує за те, що може накликати (наспівати) біду та що може її відхилити, відспівати. Спроба М. Ф. цікава тим, що він звичайною у його працях історично-порівняльною методою оглядає видатні розвідки про це питання, а саме 1) Амана, що встановлював три групи інкантацій: а) «лѣчебныя изрѣченія», б) «заклинанія», в) «молитвы», 2) Помяловського, 3) Ветухова, 4) Форчеліні; змагається зазначити основні елементи, що з їх складено інкантацію: співзамова вкупі з відповідними рухами, які накликають біду на того, на кого це наспівано; приконечний момент — людина, що проти неї скеровано інкантацію, провалюється крізь землю. Усе це дає підставу М. Ф. уважати їх за уламок чи відгук попсованих похоронних обрядів. Адже до їх входили були співи, рухи і круговоротні танки. У другій своїй розвідці «Пожеланія и проклятія по преимуществу малорусскія» М. Ф. з психологічного боку з'ясовує, звідки взялися побажання та проклони; подає на тлі пісенного здебільша матеріалу, формули, колись і тепер у різних життєвих випадках уживані. Подані приклади історичні викривають, звідки ці явища — побажання та проклін — узялися. В звязку з тим він витолковує словесні формули, вживані на довід справедливості певного вчинку. М. Ф. догадується, що по-за словесними формулами криється стародавній ритуал, певні вчинки та дії (їдження землі, то-що). З формального боку визнає він за прокляття: 1) «щоб тебе роса попоїла», 2) «щоб над тобою ворони каркали». Нарешті, оповідає про батьківські на дітей проклони, закляті скарби, то-що; пояснює головні формули проклятьїв отих та заклятьтів. Подаючи коротеньку замітку за ці дві праці, треба зазначити, що в працях отих питання, в багатьох уже фольклорних розвідках М. Ф. згадувані, виділено виразніше ще й дано спробу освітлити їх, зосереджуючи увагу на певній класифікації відповідних явищ.

Ш.

Весілля та весільні обряди, як одне з головних питань у розвідках акад. М. Ф. Сумцова.

Розглядати розвідки М. Ф. присвячені двом тісно межи собою звязаним питанням етнографії, треба од тих починаючи, що за об'єкт своїх студій весілля та обрядові його дії мають. Такого плану вимагає передовсім те, що хліб як предмет добробуту входив був до складу речей під час весільних обрядів уживаних; по-друге, головну розвідку про весілля складено значно раніш, ніж розвідку про хліб. Отож, міркування хронологічного порядку промовляють за такий саме виклад. З-поміж різних про весілля та весільні обряди розвідок працю «О свадебныхъ обрядахъ, по преимуществу русскихъ» треба поставити на першому місці. Адже й погляди в ній обґрунтовано таки дуже основно, і зміст у ній усебічний ще й вичерпли-

вий, а до всього, взагалі це питання в науці аж в 30-х років XIX ст. за дуже й дуже важливе уважають. М. Ф. зазначає, що чисто всі дослідники — археологи, етнографи, історики письменства, побуту та музики, а надто вже історики правничої думки народу — всі вони одностайно підкреслювали були, що в царині цього питання ще багато є нерозробленого матеріялу. Є багато статтів і окремих монографій, та немає розвідки, щоб у ній, гадає М. Ф., «русская свадьба была бы разсмотрѣна въ подробностяхъ и было бы указано внутреннее единство ея составныхъ частей»¹⁾. Трудність опрацювати рясні ще й різноманітні весільні пісні та обряди, та й складність самого-таки весілля в повному його обсягові уважає М. Ф. за причину, що доти перешкоджала була такій розвідці з'явитися. Що науково опрацювати це питання важко, виявляє вже навіть самий процес праці: адже-ж, як слід бажуючи весільні пісні та обряди витолкувати, маємо порівнювати їх до уривків вірувань з передісторичної ще доби, переважно до тих пісень та обрядів, що виконувано їх підчас головніших рокових народніх свят. За такий матеріял для порівняних дослідів, гадає М. Ф., мають стати весільні обряди й пісні південних та західніх слов'ян, а також — індіан, греків, римлян, німців, то-що.

В основу своєї розвідки кладе М. Ф. відповідні факти з життя слов'янства. Він позначає два головні напрямки у вивченні весільних обрядів — мітологічний та історично-побутовий. Прихилиючись він до останнього, класифікує весільні обряди на такі три ділянки: 1) обряди, що відбуваються в приміщенню батька молодої, 2) обряди, виконувані тоді, як молоду до приміщення молодого виряджають, і 3) обряди, що відбуваються в приміщенні молодого. Ці обряди по різних частинах весілля розподілено нерівномірно, і деякі з них повторюються. Окрім того, на думку М. Ф., у них два головні моменти, а саме: 1) весільні пісні та обряди на те вживані, щоб цивільно, так-би мовити, шлюб закріпити, 2) вживані ще за поганських часів, як акти, що релігійно санкціонували були саме одруження. Не проминає М. Ф. і історичного елементу. Особливості стародавнього весілля, тільки в уривках весільних обрядів усіх слов'ян доховані, уважливо він зазначає, раз-у-раз підкреслюючи, що найповніш збереглися ції останки не де инде, ба саме на Україні. Тут, каже М. Ф., весілля визначається не аби-якою урочистістю та суцільністю й має одмітну прикмету — пісні та обряди в ньому по всіх частинах розподілено більш-менш рівномірно. Нарешті, окремі дії в весільній драмі розмежовано одзначно й різко. З погляду історичного поділяє М. Ф. весільні обряди на три головні групи, а саме: 1) тії, що нагадують про крадіж молодої за стародавніх часів (стор. 9-26); 2) купівлю-продаж її та відповідні символічні дії (стор. 26-32) і 3) шлюбну угоду (договір). У рамках одних груп порівнює М. Ф. матеріяли Несторового літопису до матеріялів фольклорних. В розвідці опрацювано такі питання: «1) Небесные браки и участие небесныхъ свѣтилъ въ устроєніи челоувѣческихъ браковъ. 2) Время совершенія свадебъ. 3) Черты небеснаго брака въ бракъ людей. 4) Свадебные символы солнца, грома и дождя. Обычай обрядоваго

¹⁾ Н. О. Сумцовъ. О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ. Стор. 1-2. Записки історично-філологічн. від. у. А. Н., кн. VII.

купання молодыхъ. 5) Свадебныя жертвоприношенія (животныя, хлѣбъ, соль). 6) Жертвенныя возліяння. Плесканіе вверху виномъ. Посвященіе волосъ. Посад. 7) Обрядовое покрыванье головы невѣсты. 8) Музыка и танцы. 9) Молитвы, релігійныя и бытовія пѣсни. 10) Вильце. 11) Роль и значеніе растительнаго царства въ свадебныхъ обрядахъ. 12) Обрядовое употребленіе сѣна и соломы. 13) Домъ и его части въ свадебныхъ обрядахъ. 14) Обрядовое употребленіе стола, вѣника, сора. 15) Одежда молодыхъ»¹⁾. Опріч цього, є в розвідці ще й додаток, а саме: а) про ролю хлопчика підчас весілля, б) повинність молодої мовчати, в) про звичай бити посуд, з якого п'ють, г) про величання молодого князем, а молодої княгинєю і нарешті д) про деякі весільні повір'я та прикмети. Зазначає М. Ф. силу-силенну прикмет, що на їх ворожать—яке буде життя в молодих. Тут-таки указує М. Ф., які саме умови та дії забезпечують добробут молодих і охороняють їх від будь-якої біди та нещастя.

Ця капітальна праця М. Ф. була перша свого часу спроба заповнити прогалину в науці — подати докладну, закінчену й вичерпливу розвідку цікавого питання. Як свідчить навіть короткий огляд змісту розвідки, вона розглядає та тлумачить усі дрібниці і показує, що всі складові частини весілля внутрішньо сполучені та суцільні. Етнографічний матеріал український використано, починаючи з праці Каліновського, виданої року 1777 і кінчаючи новітнім; взагалі-ж матеріали охоплюють побут усього людства і слов'ян здебільшого, але з-поміж слов'янських племен переважну увагу М. Ф. віддає українцям. Використано ще й ті наукові праці, що так чи інакше торкаються цього питання. Критично розглянувши всенький оцей матеріал, М. Ф. зробив низку висновків. Одні з них категоричні й цілком певні, другі—тільки припущення. За приклад першої категорії висновків можна вважати такі: 1) про весільні жертвування, і зокрема про хліб, як одну з найвидатніших форм його; 2) про вильце (176-179); 3) про обрядове накривання голови молодої (157-161) та його вагу; 4) про хустки та рушники (196-201). За приклад другої категорії — про звичай молодої мовчати протягом цілого весілля, про жертвування коня, то-що. Ще раз треба підкреслити, що за головну підвалину для його висновків та міркувань став матеріал українського фольклору, тому, по-перше, що тут, як вже згадано вище, найкраще та найповніше збереглася старовина; по-друге, спостерегати весілля мав широку спромогу сам М. Ф. межи рідної, здебільшого, йому людности. Тим-то й додатки до головної праці його про весілля засновано виключно на підставі українського фольклорного матеріалу. У додатках тих подано: 1) «Релігійно-миєическое значеніе малорусской свадьбы»²⁾ та 2) «Къ вопросу о вліяніи греческаго и римскаго свадебнаго ритуала на малорусскую свадьбу»³⁾. Хоча ці розвідки присвячено виключно українському весіллю, та М. Ф. зробив тут такі висновки, що мають і загально-етнографічну вагу.

У першій з зазначених праць М. Ф. гадає, що ніби весілля «въ цѣлости со всѣми своими релігійно-миєическими, релігійно-христіан-

¹⁾ Н. О. Сумцовъ. О свадебныхъ обрядахъ, по преимуществу русскихъ, стор. 206.

²⁾ Киевская Старина 1885; III; 417-436. ³⁾ Ibid., 1886; I; 17-40.

скими, юридическими и житейско-бытовыми чертами служат довольно полнымъ и весьма яркимъ проявленіемъ личности народа, какъ основа его организма, выраженіе его матеріальной и соціальной развитости и культуры. Въ языкѣ и бытѣ индоевропейскихъ народсвъ свадьба имѣеть значеніе величайшаго на землѣ веселья и торжества, и такое значеніе свадьбы сложилось еще въ древнѣйшую эпоху подъ непосредственнымъ вліяніемъ релігійно-миеическихъ воззрѣній на творческія силы природы и естественныя проявленія половой зрѣлости физической природы человекъ»¹⁾. Зазначаючи далі, відколи почалося весілля (ще за героїчних часів людини), М. Ф. підкреслює типову його рису: «культъ солнца проникаетъ весь свадебный ритуаль; сохранились черты древеснаго анимизма и даже боготворенія предметовъ растительнаго міра»²⁾.

Головну свою думку, наче-б релігійно-мітичний елемент найкраще зберігся в українському весіллі, М. Ф. доводить низкою прикладів. Він між иншим, звертає увагу на те, що цікава особливість українського весілля—це «обиліе хлѣбныхъ обрядовъ и хлѣбныхъ пѣсенъ. Оно оживлено, объяснено пѣснями и благодаря имъ представляется въ большинствѣ случаевъ явленіемъ живымъ, органическимъ съ плотью и кровью»³⁾. Таких саме рис нема у весільних обрядах на Московщині.

За головні релігійно-мітичні риси українського весілля М. Ф. уважає урочисте обрядове виготовлення короваю, вильце, а також обрядовий ужиток вінка, каші та червоних бинд; ці риси М. Ф. визнає за архаїчні. За разом М. Ф. позначає в українському весіллі м'якість, ніжність та чулисть що-до родинних стосунків, пошану до людини та жіноцтва зокрема, на рещті, підкреслює, що немає жадної такої риси, яка-б зневажала достоїнність молодої, хіба тільки коли вона до свого одруження не додержала дівочтва. Одруження відбувається допіро тоді, коли обоє молодих на це пристають та кохають одне одного. Цей саме мотив відбився і в народних піснях; супроти московських вони не сумні. І це цілком зрозуміло: адже молода, одружуючись своєю волею, закохавшись, сподівається мати в майбутньому ласку та прихильність од чоловікових батьків; тому вона спокійно може казати: «ліпш мій миленький, ніж брат рідненький».

Обертаючись до питання про вплив грецького та римського весільного ритуалу на весілля українське, М. Ф. і тут висловлює думки загального своїм змістом значіння. Докладні студії над усім весільним ритуалом дали йому ґрунт для таких висновків: «всѣ славянскія свадьбы въ основныхъ чертахъ сходны и могутъ быть возведены къ одному цѣльному древне-славянскому ритуалу», «всѣ славянскія свадьбы народны по своей связи съ народнымъ бытомъ, по своей зависимости отъ общихъ народныхъ понятій, жизни общественной и семейной, отъ общаго народнаго уровня духовной и матеріальной культуры»⁴⁾. Виходячи з тієї думки, що весільний ритуал східних та південних слов'ян, і переважно болгар та українців, містить у собі риси та особливості грецького та римського весілля,

¹⁾ Кіев. Стар. 1885, III (март), 417. ²⁾ Ibid. 1885, III, 425-426. ³⁾ Ibid. 1885, III, 427.

⁴⁾ Ibid. 1886, I, 18.

М. Ф. визначає ті самі риси стародавнього грецького весілля, котрі увійшли в побут нової Греччини. За оті риси він уважає: 1) обрядову купівлю-продаж молодой, 2) обрядовий хліб, 3) обрядову присутність на весіллі хлопчика, крім того 4) урочисте розплітання коси молодой, 5) підперезування молодого поясом, 6) обсипання молодих горіхами, цукерками, то-що, 7) триразове обведення молодих навкруги криниці й кидання туди грошей і 8) частування молодого круглим пирогом ¹⁾.

Що-ж до впливу римського весільного ритуалу на слов'янський, то М. Ф. одзначає такі моменти: жертвування (і між иншим хліба), гімни та молитви (*Solemnia verba*); надто уважливо спинається на звичаєві *aqua et igni assiri*, тоб-то на вжиткові в весільному обрядові вогню та води.

Після історичних довідок про найтісніші стосунки межі греками та слов'янами, а також римлянами та слов'янами, М. Ф. остаточно визнає, що греко-римський весільний ритуал та слов'янський цілком подібні. «Сходство славянской и преимущественно малорусской свадьбы со свадьбой древне-классической, преимущественно римской может быть выражено въ наглядномъ сопоставленіи или параллеляхъ всѣхъ главныхъ ихъ частей, актовъ въ ихъ послѣдовательномъ размѣщеніи въ самой жизни народа» ²⁾. На довід свого твердження він докладно перелічує ті риси весілля, що були в римлян і є тепер в українців. Всі вони цілком відповідають одне одному, і тому яскраво доводять думку М. Ф. Назвемо з їх такі, як 1) обряд, коли молодий або його батько купують молоду, що відповідає римському звичаєві—*coemptio*, 2) обрядове розчісування коси молодой, що відповідає—*Sex crines, hasta caelibaris*, 3) обхід навкруги стола, що відповідає—*verti circum aras*, 4) коровай, частування молодих,—відповідає *libum farreum mustacea*, 5) весільний обід—*coena nuptialis*. Свою цікаву розвідку М. Ф. закінчує такими словами: «Сходство (між українським весіллям та римським) обнаруживается и во всемъ строѣ свадьбы, и во многихъ мелкихъ подробностяхъ—сходство, доходящее въ нѣкоторыхъ частностяхъ до тождественности» ³⁾.

Огляд розвідок М. Ф., присвячених питанню про весілля та його ритуал, стане вичерпаний, коли згадаємо ще за низку невеличких розвідок-етюдів, що ввійшли до його праці: «Культурныя переживанія», про яку вже згадувано. Спільна ідея—це тісний звязок їх із весільним ритуалом. Для ілюстрації спинитись випадає на етюдах: «Значіння весілля» ⁴⁾ і «Обрядове значіння хустки» ⁵⁾. В першому М. Ф. подану думку обґрунтовує історичними даними. Він каже наче-б весілля вважали не тільки на Україні, ба й у Німеччині, за таку форму одруження, коли його в законювано без будь-якого церковного вінчання, отже шлюб був цивільний (*Grimm. Deutsche Rechtsalterthum*). Що-ж до другого етюда, то він доповнює низку весільних звичаїв, зібраних у працях М. Ф. цього циклу цікавим і гарним тирольським звичаєм: «когда дѣвушка идѣтъ къ вѣнчанію, то не доходя до церкви», каже М. Ф., «она получаетъ отъ матери платокъ, который пред-

¹⁾ Киевск. Стар. 1886, I, 18. ²⁾ Ibidem. 1886, I, 39. ³⁾ Ibid. 1886, I, 23. ⁴⁾ Ibid. 1889, X—XII, 286-288. ⁵⁾ Ibid. 1889, X—XII, 52-54.

назначається для утиранія дівчи́чихъ слезъ. Послѣ свадєбныхъ празднєствъ невѣста убираєть этотъ платокъ на извѣстное мѣсто въ шкафу, чтобы никогда не употреблять его; прибираєть ли она шкафъ или вытряхиваєть изъ него, платокъ остаєтся неприкосновеннымъ. Дѣти ея вырастають, женятыя, дочери получаютъ новыя платки отъ матери своей, а ея платокъ остаєтся на прежнемъ мѣстѣ; наконецъ проходятъ ея молодыя годы, она старитя, переживаєть мужа и дѣтей, и сама закрываєть глаза. Тогда беретя этотъ платокъ; онъ выполняєть послѣднюю свою обязанность—прикрыть глаза умершей, и кладєтся съ ней в могилу» ¹⁾. От за такой-же самісінский обрядовый ужиток хустки свідчать, на думку М. Ф., звичаї афганців та народів північно-західньої Монголії; опріч того, зміст деяких казок у німців та французів, де хустка являє варіант обрядової весільної хустки, доводить, що обрядова вага весільної хустки тут однакова.

IV.

Хліб, як засіб народнього добробуту і як символ (на підставі обрядів та пісень).

В найтіснішому звязку з циклом праць М. Ф. про весілля перебуває його розвідка про хліб, що, як головний засіб добробуту народнього, раз-у-раз відіграє не аби-яку ролю і в весільному ритуалі зокрема, і в життю людському взагалі. Ось тому питання про обрядове вживання хліба, на думку М. Ф., треба вважати за явище надто складне та різнобічне. Тут викриваються релігійно-мітичні та правні погляди народу. Через те питання це окремо випадає досліджувати. Отож М. Ф. і присвятив був йому капітальну розвідку: «Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ». Але й в інших своїх етнографічних розвідках він не раз цього питання торкається, той чи инший його бік освітлюючи.

За завдання розвідки «Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ» М. Ф. уважає «разсмотрѣть обрядовое употребление хлѣба въ разныхъ его проявленіяхъ и приложеніяхъ, указать главныя связанныя съ нимъ пѣсни и опредѣлить его религиозно-миѣческое и бытовое, юридическое значеніе. Матеріала — море: объ обрядовомъ хлѣбѣ можно говорить много, и все-таки останется что-либо не высказанное или недосказанное. Такого свойство жизненныхъ народныхъ явленій» ²⁾. А вже-ж ці слова його передмови свідчать за широченький та всебічний обсяг питання розвідки. Окрім того, формулюючи М. Ф. певний погляд на обряд та пісню, на тлі цього погляду витолковує питання про хлібні пісні та хлібні обряди. «Большой историко-культурный интересъ представляєть рѣшеніе вопроса, въ чемъ состоитъ внутренній смыслъ того или иного обрядоваго употребления хлѣба, той или другой посвященной хлѣбу пѣсни или темнаго о немъ разказа, какая существуетъ связъ между хлѣбными обрядами, какъ и въ чемъ отъклонилась пѣсня отъ породившаго ее обряда. Безъ удовлетворительнаго рѣшенія подобныхъ вопросовъ нельзя понять извѣ-

¹⁾ Киевск. Стар. 1890; X—XII, 52-54.

²⁾ Н. О. Сумцовъ. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ, стор. 1-2.

стнаго обрядоваго цѣлаго, напр. свадьбы, какъ совокупности нѣсколькихъ пѣсенныхъ и обрядовыхъ актовъ, нельзя понять ни древняго народнаго міросозерцанія, ни сучаснаго, посколькы его загроздили обломки и обрывки стародавнихъ воззрѣній на природу и челоуѣка. Какъ бы ни были безсмысленны и даже странны нѣкоторые обряды и пѣсни въ настоящее время, изслѣдователь долженъ найтн имъ объясненіе и указать мѣсто въ народнои жизни, такъ какъ странное и безсмысленное въ пѣсняхъ и обрядахъ представляется результатомъ историческаго развитія народнои жизни, народнаго самосознанія и міросозерцанія; и то, что странно и безсмысленно теперь, имѣло свой *raison d'être* и было цѣлесообразно въ старину»... ¹⁾). Розвідка має сім розділів, а саме:

1) Хлібні пісні та обряди. Метода виучування. Початок хліборобства та його історично-культурне значіння. Хліборобство в греко-італійців, германців та слов'ян. Стародавні свідоства за хліборобство в Росії. Хлібні рослини в Росії. Жито. Пшениця. Гречка (ст. 1-26).

2) Обрядове вживання хлібних зерен та каші при замовах, на весіллях на святках, підчас родин та похорону. Хміль, як заміна хлібного зерна. Релігійно-мітичне та побутове значіння обрядоваго хлібного зерна та каші (стор. 27-47).

3) Обрядове вживання хліба на родинах та хрестинах. Вечерниці. Калета. Весільний хліб на Україні та на Московщині. Коровай. Дивень. Обрядове вживання хліба на похороні (стор. 48-68).

4) Хлібні обряди, що відбувалися тільки в певні часи року та дні. Святки. Прижанина — в білорусів. Крачун. Масниця. Млинці. Хліб постовий. Зустріч хлібом весни. Купайло. Жнива. Хліб у прикметах та у ворожінню (ст. 69-88).

5) Становище хлібних пісень у народній творчості. Хлібні пісні на Україні, Білорусі та Московщині. Художня їх вартість. Хліб у піснях жнивних, коровайних та колядних. Хліб у заспівках та порівняннях (ст. 89-110).

6) Релігійно-мітичне значіння обрядоваго хліба. Культ сонця. Білун — захисник хліборобства. Житні духи. Хліб — річ, що її жертвовано сонцеві, землі, домовикові, водяним та рослинним духам. Хліб — символ небесних світил. Речі, що будши близькі до хліба стали святоцю. Сіль (ст. 111-134).

7) Юридичне та побутове значіння хліба. Хліб — зовнішня ознака повноваження та угоди шлюбної. Хліб — ознака побажання добробуту та братства. Хліб — платня за роботу. Хліб, як страва взагалі і зокрема як річ, що її вживають, коли треба частувати (ст. 135-137).

Розвідка розглядає обряд та пісню в їх сучасному становищі й тіі наслідки, що відбулись у них протягом історичного життя людства. «Обрядъ обнаруживаетъ большую стойкость и упругость; въ борьбѣ со всеограшающимъ потокомъ времени онъ сохранилъ кое-что отъ незапамятнои старины, стоящей внѣ предѣловъ писанои исторіи; въ обрядахъ, въ нелѣпныхъ, трудно уловимыхъ чертахъ, сохранились слѣды энси арійскои жизни, когда главныя отрасли индоевропейскаго племени въ своемъ міросозерцаніи и основныхъ формахъ быта представляли въ культурномъ отношеніи нѣчто единое, цѣлое. Летучая пѣсня не устояла: она на длинномъ пути историче-

¹⁾ Н. О. Сумцовъ. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ, стор. 1-2.

скаго развитія европейських народів растеряла много древних чертъ и особенностей; она отдѣлилась отъ обряда, и за весьма немногими исключениями приняла новую форму и новое содержаніе... Жизнь крѣпко завладѣла пѣсней, какъ удобнымъ, всегда имѣющимся подъ руками орудіемъ для выраженія господствующихъ настроеній минуты» ¹⁾.

Становлячи таку різницю між обрядом та піснею, М. Ф. визнає за доцільне досліджувати їх різними методами. «Обрядъ, разсмаіриваемый въ качествѣ архаическаго проявленія народнои жизни, подлежитъ объясненію миеологическому, если представляется достаточно данныхъ, лежащихъ внутри его, а затѣмъ объясненію историко-бытовому въ тѣсномъ матеріальномъ смыслѣ слова: «бытъ». Въ пѣсняхъ главная точка зрѣнія не миеологическая, а этнографическая и отчасти историко-литературная. Число миеологическихъ хлѣбныхъ пѣсень незначительно; преобладаютъ среди нихъ бытовыя въ тѣсномъ смыслѣ слова (жатвенныя, поздравительныя, просительныя). Группируя хлѣбныя пѣсни по бытовымъ чертамъ съ цѣлью опредѣлитель понятія народа о жизни семейнои и общественнои, необходимо придерживатся опредѣленныхъ этнографическихъ рамокъ; лучше всего ограничиться предѣлами родного для изслѣдованія края, ибо только въ этомъ случаѣ выводы будутъ отличатся истинностью и правдивостью» ²⁾.

У короткому, що-правда, але дуже змістовному нарисі про розвиток хліборобства подано цікаві факти з його походження. Описано, як воно в різних народів, і слов'ян зокрема, почалося. Розказано про хлібні рослини вживані в різних народів й наведено про них оповідання та легенди. Як саме, коли та з чого хлібні рослини втворилися—надто цікавило було народню думку, і вона дала свої тлумачення і свої міркування. Ці тлумачення вилялись у формі оповідань, переказів, то-що. Найвидатніші змістом наводить М. Ф. Так, приміром за те, як сотворено світ, що не було ні жита ані пшениці, і що жито вийшло з стоколоса, а пшениця з куколя (В літинському повіті, на Поділлі). А що таке стоколос, це показує оповідання записане в різних місцях України ³⁾. Крім того подано історію того, як уживано різні хлібні зерна та рослини у слов'ян та на Україні, а також і в інших народів. Докладненько оповідає він за знаряддя, що вживали були

¹⁾ Н. Ф. Сумцовъ. Хлѣбъ въ обрядахъ и въ пѣсняхъ (стор. 3).

²⁾ Ibid. стор. 5.

³⁾ Що це оповідання маловідоме, псдаю його отже тут. Колись сам Бог ходив по землі з апостолами Петром та Павлом; тоді всього було вдосталь, а на деяких рослинах було по 100 колосків, і вони спускались аж до самої землі.—Один раз Спаситель з апостолами Петром та Павлом зайшли до однои жінки, як старці, і попросили хліба. Вона їм сказала: «ось там за вікном лежить кусочок хліба; візьміть та йдіть собі!» Вони підняли той хліб і побачили, що ним жінка підтерла дитину. Сумуючи, що хлібом—божим даром—так нехтують, Бог вирішив позбавити людей цього дара. І ось він прийшов до пшениці, що гоїно росла на полі, та й став обтирати колоски знизу до верху з метою все обтерти й не залишити ані одного колоска. Тоді собаки стали страшенно вити, і Бог залишив трохи для них» (Чубинський Труды I; 84; 106; 156; Драгоманов. Малорусск. предан. 14). Звідси народній вираз: «ми їмо собачу долю, а колись колос йшов аж до землі».

Н. Ф. Сумцовъ. Хлѣбъ въ обрядахъ и въ пѣсняхъ, стр. 15-16.

хлібороби, якої воно було форми та як його вживано. Чимало місця присвячується питанню, як саме вживано зерна в різних життєвих випадках, зазначено, яких саме зерен уживано, вагу цього вживання і чому часом уживав їх увесь народ, а часом тільки окремі особи у певних випадках життя поодинокій людині. Дуже уважливо М. Ф. нарешті трактує не тільки за вживання зерен, ба й печеного хліба; як тут, так і в інших випадках він подає історичні довідки, фольклорні приклади, то-що.

Хлібні обряди на думку М. Ф. містять у собі глибокої старовини; «древность ихъ опредѣляется», каже М. Ф., «преимущественно согласіемъ и связью ихъ съ древнимъ бытомъ и прежде всего связью съ древнимъ способомъ приготовления пищи» ¹⁾. Спинаячись на побутових явищах індоевропейських народів, М. Ф. категорично зазначає, що «во всѣхъ событіяхъ народної жизни сложныхъ и простыхъ, важныхъ и неважныхъ, крупныхъ и мелкихъ обнаруживается присутствие обрядоваго хлѣба. Въ однихъ случаяхъ онъ входитъ въ бытовое явленіе въ видѣ прибавки незамѣтной, какъ нѣчто случайное, а въ другихъ получаетъ значеніе господствующаго элемента. Въ обрядовомъ употребленіи хлѣба есть нѣчто задушевное, сердечное, нравственно-чистое. Здѣсь обнаруживается свѣтлое поэтическое воззрѣніе на внѣшнюю природу, бытъ общественный и семейную жизнь» ²⁾. Далі він звертає увагу на весілля, що з нього, на думку Кавеліна (а її визнає М. Ф. за цілком обґрунтовану) ³⁾ віддавна була частина відповідного поганського свята, а тим і набуло воно релігійної освяти. Згодом воно відділилось від свята і відбувалось окремо. Однак-же слов'яни, — припускає М. Ф., — мали й могли мати один певний час у році для весільних урочистостей, щоб скласти шлюб. Він докладненько описує форми хліба та його назви, розказує, як його вживають та печуть, ще й зазначає, яку в обрядах тих хліб вагу має.

З другого боку, М. Ф. звертає увагу на питання про вживання обрядоваго хліба в різних народів — єгиптян, греків, римлян, а також народів західно-європейських — англійців, німців, шведів та голандців. Оповідуючи М. Ф., як народи оті справляли були свої найголовніші свята, звязані з культом сонця, описує ще й витолковує відповідні обряди, до певних часів року припасовані. Що-ж до весілля зокрема, то «совпаденіе свадьбы съ религіознымъ праздникомъ рожденія солнца и бытовими актами купли-продажи невѣсты обусловило въ свадьбѣ развитіе двухъ сторонъ — религіозно-миѣической и юридической: первая ветшала, блѣднѣла, переходила въ темный обрядъ; вторая — подлежала общему историко-культурному развитію народної жизни, измѣнялась органически и поднималась въ нравственномъ смыслѣ по мѣрѣ улущенія быта и самосознанія... По полнотѣ обрядоваго употребленія хлѣба первое мѣсто занимаетъ малорусская свадьба... при весьма разнообразномъ употребленіи хлѣба здѣсь много хлѣбныхъ пѣсень. Хлѣбные обряды не представляются сухой безсмысленной формальностью» ⁴⁾. Цікаву аналогію вбачає М. Ф.: 1) у самій назві весільного хліба — *к о р о в а й*, що вживають його однаковісінько всі словянські народи. Всі інші назви, як от

¹⁾ Н. _О. Сумцовъ. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ, стр. 27. ²⁾ Ibid. 48. ³⁾ Ibid. 53-54.

⁴⁾ Ibid. стр. 53-54.

приміром — мединик — в болгар, виникли, думає М. Ф., або пізнішими вже часами, або являють місцеву одміну. 2) За одмітну прикмету весільного хліба він уважає велику та круглу форму його, часом із відтулиною в середині, у цій формі хліб зветься — калач або дивень. 3) Зовні весільний хліб скрізь прикрашають тістом або папером; вони — гадає М. Ф. — мають символічне значіння.

Розглядаючи М. Ф. обрядовий ужиток хліба в звязку із святами, виділяє з-поміж отих свят, свято купайла, маючи його за головне хліборобське свято; він подає історичні дані про звичаї та обряди підчас отого святкування. На підставі історичних та фольклорних матеріалів М. Ф. зазначає, що з обрядового вживання хліба підчас оранки, зажинок та обжинок є або відміна купайлового обрядового хліба, або оригінальне пристосування купайлового хліба до умов відповідних часів року чи хлібного поля.

Роля хлібних пісень у народньому життєвому надто, на думку М. Ф., велика та широка, дарма що вони не становлять окремого відділу в народній творчості, проте дуже тісно звязані з геть-усіма проявами народнього побуту: як елемент обов'язковий, вони входять у всі святкування, закріплюються за окремими обрядами, переплітаються з цілим складом народньо-поетичної словесної творчості. Не відбувалось жадного великого свята з його урочистостями, коли-б не співано отих пісень. Що-ж до змісту, то зазначивши М. Ф. надто яскраві риси — «выдержанность, задушевность и простоту», уважає, що загальний мотив у всіх без винятку піснях — це хліб. Певними своїми частинами пісні ці входять у колядки волочебні, побутові, родинні; тільки в жнивних та ярних виступає цей мотив як до певної міри самостійний, те саме треба сказати і про купайлові. Окрім того, хлібні заспіви часом тісно звязано з цілим змістом пісні; іноді являють вони випадкове явище, а іноді — додаткове. Нарешті наводить він типово-загальну хлібну формулу:

«Ой з-за гори вітер віє,
Жито половіє» ¹⁾.

Подає він ще цікаве порівняння України до Полісся:

«А на тій-же Україні жито та пшениця,
А на тому та Поліссі кукіль та метлиця» ²⁾.

Опріч того, все, що торкається хліборобства та його виробів, править за матеріял для порівнянь та характеристик.

«Посіяно, поорано та нікому жати,
Цитається син у мати, которую брати» ³⁾.
«Та я жита не сіяла—само жито сходить,
Я любка не чарувала—сам до мене ходить» ⁴⁾,

К о р о в а й н а: «Ой годі, годі, пшенице,
Сім літ у стозі стояти»... ⁵⁾.

Не обмежується М. Ф. матеріялом самого тільки українського фольклору; він подає приклади ще й з чеського та польського фольклору:

¹⁾ Н. О. Сумцовъ. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ стр. 108. ²⁾ Ibid. 103. ³⁾ Ibid. 109. ⁴⁾ Ibid. 108. ⁵⁾ Ibid. 98.

- а) Чеського: «Malo pšeníc malo žít, malo žít, ¹⁾
Nesmíme se oženit, oženit.
Jesměny' isou zeleny,
Musíme bejt bez zeny.
- б) Польська коляда: «U tego pana biała kamienica
Urodzi się żyto i jara pszenica» ²⁾
- в) Польська: «A jak pójdiesz na zalety,
Weź że chleba dla kobiety,
Żeby jadła, żeby piła
Żeby z tobą dobrze żyła» ³⁾.

М. Ф. був певнісінький, що всі події в особистому житті окремої людини у давній слов'янщині набували громадської ваги і передовсім це треба сказати про весілля. «Можно думать», каже М. Ф., «что въ древнѣйшее время участие въ свадебномъ торжествѣ входило въ число религіозно-нравственныхъ обязанностей селянина... На свадьбахъ общественное и частное богослуженіе сливались въ одно гармоническое цѣлое» ⁴⁾. Разом з тим події в особистому окремої людини житті тісно звязувано й з релігійним культом, тоб-то культом сонця. Так думаючи М. Ф., надто докладно розглядає питання про хліб, жертвуваний сонцеві, землі й духам — домовикові, водяникові та рослинним духам. Вшанування цих духів — то типова прикмета культу, що його М. Ф. описує. Народню віру в житнього духа, оборонця добробуту так поширено, що М. Ф. віддає їй переважну увагу, порівнює окремі риси цієї віри в різних народів, підкреслюючи тую роллю, що її, як гадає народ, має дожиночний сніп (польовий дід; в німців — Entrippe); нарешті, подає він коротенький історичний нарис цього вірування (Греччина, Рим, Єгипет, Німеччина). Далі силкується він з'єднати мотиви цього вірування в одній ідеї, а саме: не допустити, щоб цей дух помер, щоб він своїм існуванням міг забезпечити добробут хліборобові на майбутнє. На ґрунті цієї думки пояснює М. Ф. звичай — «завивати бороду» (Спасова борода); мета цього «дать послѣднее убѣжище житному духу, прогнанному со своей территории» ⁵⁾.

Питання про жертви опрацьовано на тлі історичному; подано генезу цього звичая, починаючи від кривавих жертв, що для їх уживалось корову, і до заміни їх на хліб у різних його формах. Тут М. Ф. спиняється на деяких звичаях та обрядах весільних і остаточно зазначає, що в давнину весільний хліб мав вагу не тільки жертви, ба й символу: він був ознака небесної родини — сонця, місяця й зірок ⁶⁾.

Нарешті, М. Ф. зазначає тії речі, що стояли та стоять близько до хліба і які через це саме набували освяти та значіння, це — клуна, сніп, діжа, віко від діжі, плуг, борона, сито, солома, то-що, тут-таки подає він ті звичаї та обряди, що яскраво це доводять.

Зводячи ув-одно найголовніші думки цієї розвідки М. Ф., треба згадати його висновок: «можно смѣло утверждать, что народная жизнь во всей полнотѣ ея историческаго развитія, со всѣмъ ея прошлымъ и настоящимъ

¹⁾ Н. О. Сумцовъ. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ, стор. 109. ²⁾ Ibid. стр. 102.

³⁾ Ibidem стор. 136. ⁴⁾ Ibid. стор. 55. ⁵⁾ Ibid. стор. 118-119. ⁶⁾ Ibid. стор. 131.

наполнена обрядовимъ употребленіємъ хлѣба» ¹⁾. Хлѣб — це ознака добробуту і символ його, а весілля одна з найважливіших подій у життю людини, засновок нової родини. Отож і в ритуалі його ми раз-у-раз натрапляємо на обрядове вживання хлѣба—символа добробуту. Тому частенько-таки посилається М. Ф. на весілля та його обрядові дії у своїй розвідці за хлѣб; і навпаки — у працях про весілля багато згадок про хлѣб, як одну з найважливіших речей у весільно-обрядовому ритуалі.

V.

Науково-етнографічна спадщина акад. М. Сумцова (обсяг матеріялу, питання, метода та наукові теорії).

Матеріал, опрацьований в розвідках М. Ф., охоплює питання етнографії у найширшому розумінні цього слова: явища побуту матеріяльного (в «Очеркахъ народного быта» — коцарство, ганчарство, різьбярство, то-що) і явища побуту духового. Та найбільше працював М. Ф. над фольклором. Він фольклор отой, став, можна сказати, мало не виключно за вихідний пункт його праць. Більшину своїх розвідок М. Ф. присвятив фольклорові, і був у науці найвидатніший його представник. Працював М. Ф. над етнографією загальною та українською і багато зібрав для останньої сирового матеріялу. Навіть для студій над загальною етнографією матеріал обирав він собі переважно з життя України, використовуючи його повно та до краю. Протягом усієї своєї наукової діяльності додержувався був М. Ф. історично-порівняльної методи. Можна йому закинути, що він часом не цілком виконує свої-таки методологічні вимоги ²⁾. Можна не погоджуватися з багатьма його висновками-припущеннями, але треба визнати, що ця метода—то цінна прикмета його праць. Йдучи М. Ф. за видатними науковими авторитетами, як Ягіч, Веселовський, В. Міллер, Бенфей, Коскен, Ланг та інші, розвинув цю методу, пристосувавши її до питань дрібних і довівши її цінність у багатьох своїх розвідках.

Закидувано, що М. Ф. у своїй розвідці: «Мышь въ народной словесности», не додержується одної певної теорії. М. Ф. на це одповів так: «Разбирая сказки и повѣрья о мышахъ, я слѣдую въ одно и то же время тремъ научнымъ теоріямъ — старой миеологической, новой литературной и новѣйшей теоріи самозарожденія. Не думаю, чтобы одна теорія исключала другую. Нужно быть крайнимъ педантомъ, чтобы при современномъ развитіи етнографіи (статтю надруковано р. 1891) носиться съ одной научной теоріей, какъ съ писаною торбой, и въ одностороннюю теоретическую рамку втискивать все разнообразіе народной жизни.

Миеическое значеніе мыши, какъ символа ночи, обнаруживается въ древнѣйшихъ восточныхъ культурахъ и какъ культурное переживаніе въ народной словесности современныхъ народовъ. Миеическая мышъ захватила

¹⁾ Н. О. Сумцовъ. Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣняхъ, ст. 53.

²⁾ Науковий Збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України, 1924, т. I, стор. 7.

отчасти и повѣствовательную литературу. Въ сказкахъ, преданіяхъ и повѣр'яхъ европейскихъ народовъ отъ нея осталось немного слѣдовъ. — Повѣсти о мыши исключительно литературнаго характера весьма многочисленны и разнообразны... путемъ устной и литературной передачи они перешли съ Востока (Индіи, Греціи, Египта) въ сказки и преданія западно-европейскихъ и славянскихъ народовъ, такъ что самостоятельному вымыслу европейскихъ народовъ можно удѣлить немного сказочныхъ мотивовъ.

На теорію самозарожденія приходится значительное число народныхъ повѣрій о мышахъ, сுவѣрныя примѣты и гаданія, различные способы изгнанія мышей, а затѣмъ игра въ кошку и мышку. Здѣсь дѣйствовали простыя наблюденія надъ природою животною и простѣйшіе приемы перенесенія характерныхъ его свойствъ въ сферу человѣческихъ отношеній. Здѣсь есть и старина и новина; въ этой области народная мысль дѣйствуетъ самостоятельно, и народное поэтическое творчество продолжается въ видѣ примѣтъ, поговорокъ, игръ, и пѣсень» ¹⁾. Ціі принципиові погляди доводить М. Ф. і іншими своїми працями. Досить згадати його розвідку: «Хлѣбъ въ обрядахъ и пѣсняхъ»; тут М. Ф. установивъ, яка одміна поміж обрядом та піснею в їх суті та походженні. І далі, М. Ф. уважає, що пісні та обряди треба досліджувати різними методами й на підставі різних теорій.

Докладної оцінки усієї науково-етнографічної праці М. Ф. немає. Є загальні оцінки, як от, приміром, оцінка коли обірано його на академіка ²⁾, оцінка його праці, складена за 35 років його наукової діяльності, склали її професори Харківського університету, нарешті, є оцінки поодиноких його творів ³⁾. Першу оцінку наукової діяльності дав О. М. Пипін ⁴⁾ року 1891. Він зараховує М. Ф. до нової школи, до того гуртка вчених, що під впливом наукових праць Ягіча та Веселовського утворивсь був у кол. Росії. Засвоївши наукові методи зазначених вчених, цей гурток пильно й уперто досліджував поетичну та народньо-побутову старовину. Що-правда, опрацьовують вони здебільша дрібні тільки питання та часткові, але вага їхня в тім, що для майбутніх дослідів над народньою творчістю складається цінний матеріал.

Р. 1909, коли святкували 35 років наукової діяльності М. Ф., професори В. П. Бузескул та Л. Ю. Шепелевич загальними рисами і досить яскраво висвітлили не тільки наукову, але й громадську діяльність його. Бузескул сказав, що «ученые труды М. Ф. С-ова захватывали широкую область культурнаго творчества человека отъ слова и бытового факта до произведенія литературы и искусства, отъ зачаточныхъ формъ культуры до высшихъ созданийъ человѣческаго гения. Особенно плодотворный результатъ дали изученія С-ова въ области фольклора... Напряженная теоретическая дѣятельность не исчерпываетъ однако всѣхъ трудовъ на почвѣ науки и просвѣщенія; сюда присоединяется еще забота М. Ф. С-ова о распространеніи ихъ въ

¹⁾ Этногр. Обзор. кн. VII, ст. 92-93. Кіевск. Стар. 1891.

²⁾ Записки истор.-філолог. відділу У. А. Н. кн. II-III, ст. 6-41.

³⁾ «Культурныя переживания» в оцінці «Wisła» і «Melusine».

⁴⁾ А. Н. Пыпинъ. Исторія русской этнографіи. 1891, т. II, ст. 293-294, т. III, ст. 407-408.

широкихъ кругахъ общества и среди народа, которая выразилась участіемъ въ организаціи публичныхъ лекцій и чтеніи ихъ» ¹⁾.

Проф. Л. Ю. Шепелевич, вітаючи ювілята за наукові його заслуги, висловився так: «Работая на нивѣ украинской этнографіи, съ одной стороны, и культурной мѣстной исторіи съ другой, Вы», обертався він до М. Ф. «внесли въ свои труды истинно объективный характеръ изслѣдованія, научнаго изученія. Этотъ объективный характеръ изслѣдованія культурныхъ явленій прошлой жизни и настоящей представляетъ большую, не вполне сознанныю обществомъ научную заслугу, и въ извѣстной степени гражданскій подвигъ» ²⁾. Згадуючи Шепелевич далі за ту силу-силенну етнографічного матеріалу до порівняних студій над індивідуальними особливостями нації та народности, визнає, що М. Ф. перше місце з-поміж учених його фаху займає, й підкреслює, що він не аби-як знався був на польській етнографії. В низці оцінок слід одзначити подяку проф. С. В. Соловійова, колишнього учня М. Ф. Він дякував М. Ф. «за раскрытіе совершенно невѣдомыхъ уголковъ исторіи литературы, за экскурсы являющіеся цѣлою энциклопедіей фольклора; за раскрытіе богатѣйшаго фольклористическаго кладезя, откуда пришлось почерпать указанія на пѣсни и легенды Востока и Запада, русскія сказки, украинскія думы» ³⁾. Польський часопис «Wisła» і французький «Melusine» визнали працю М. Ф. «Культурныя переживанія» за видатне явище в етнографії. У «Wisli» читаємо: «artycuły te (Культурныя переживанія) prof. Sumcowa są wysocy zajmujące znajomością rzeczy i stanowią prawdziwą ozdobę czasopisma». «Melusine» визнає їх за «belles etudes ethnographique» ⁴⁾.

Науково-етнографічну діяльність М. Ф., як уже ми згадували були, тісно звязано з життям та побутом України. Тут його думка мала собі певний та міцний ґрунт. Та академічно тільки працювати над явищами живої дійсности М. Ф. не мав за остаточне своє завдання. Він уважав, що суто-наукова праця, викриваючи темні боки життя, освітлюючи їх своїм промінням, повинна була всіх зусиль уживати, щоб понищити всеньке життєве лихо та поліпшити саме життя в усіх його проявах. Так він і робив, силуючись раз-у-раз з'єднати свою наукову працю з життям. У своїй статті «Утилитарная этнографія», подавши М. Ф. приклад на те, як недотепно лікуються селяни, зазначає: «Въ сущности, въ крестьянской головѣ за немногими исключеніями существуетъ два разряда мыслей и понятій: 1) разрядъ элементарныхъ реальныхъ знаній (косить, пахать, молотить, прясть, готовить кушать), 2) разрядъ духовныхъ представленій, пополненныхъ вперемежку вѣдьями, колдунами, таинственными монахами и странниками, кое-какими заговорами и апокрифическими молитвами. Всякое новое явленіе, выходящее за предѣлы крестьянскаго быта, объясняется смутными данными второго разряда поня-

¹⁾ Сборникъ Харьков. историко-филологич. общества, т. XVIII ст. 6-7. «Пошана».

²⁾ Сборникъ Харьковск. историко-филологическаго общества т. XVIII, стр. 24-25. «Пошана».

³⁾ Науковий збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії України т. I.

⁴⁾ «Wisła», «Melusine».

тій, толкується мистически или въ своеобразномъ легендарномъ или въ демоническомъ освѣщеніи. Въ общемъ этотъ демонизмъ очень далекъ отъ христіанскаго вѣроученія и морали: онъ представляеть темную мѣшанину суевѣрій и ошибокъ бѣдной глухой деревеской мысли“ ¹⁾). Ставлячи опріч наукових ще й соціально-практичні завдання для етнографіі, М. Ф. зазначає, що вона «въ формѣ общедоступныхъ по цѣнѣ и изложенію брошюръ должна освѣтити темные углы народнаго быта и грязные закоулки устарѣлыхъ народныхъ понятій. Тогда этнографія получитъ и широкое просвѣтительное значеніе. Она будетъ боевой силой Ормузда бога свѣта — противъ Аримана древнихъ суевѣрій» ²⁾). І тепер, коли дається широкі можливості працювати на ниві краєзнавства, коли ця праця раз-у-раз змцнюється, де-далі ширші суспільні кола до себе притягаючи, і розвиваючись розгортає широкі видноокруги та нові завдання висовує, — допіро тепер оцей заповіт М. Ф. надзвичайної цінности та ваги набирає; та його ще не здійснено і він стоїть перед нас як найперше завдання; справді, етнографія за допомогою од краєзнавства повинна стати до боротьби проти «Аримана древнихъ суевѣрій», як бойова сила «Ормузда — бога свѣта».

В'ячеслав Камінський.

¹⁾ Утилитарная этнографія, окр. відбитка з «Харьк. Губ. Вѣд.» за 1897 р., стор. 18.

²⁾ Ibid. ст. 24-29.

Деякі риси старонімецької пісні про Вальтарія з IX ст., аналогічні до окремих місць „Слова о пълку Игоревѣ“.

Відколи вперше опубліковане «Слово о пълку Игоревѣ» і геть аж до наших днів праця над відшукуванням літературних паралелів до нього по чужомовних пам'ятках старовинної літератури не припиняється. Переважна більшість українських вчених, між ними Максимович, Потєбня, Житецький, Драгоманов та інші ясні розуми XIX-го століття, головну свою увагу звертали при цьому на нашу народню пісню (історичні думи та невільницькі плачі). Здається, цей напрямок у дослідженні літературного підкладу нашої пам'ятки найбільш виглядає раціональним, хоч треба виразно підкреслити, що ніякого генетичного зв'язку між «думою» і «Словом»,—як це гадав був колись Драгоманов ¹⁾, а згодом і Житецький ²⁾, немає. Органічна подібність залежить від однакового жанру, національної споріднености авторів, подібних умов та спільного крайовиду. Цьому питанню присвятив я величезну статтю, досі ще не опубліковану: «До питання про спорідненість «Сл. о п. Иг.» з нар. укр. думами».

Все-ж-таки ще й тепер є чимало вчених, що шукають у «Слові» слідів чужого впливу, зокрема норманського та германського взагалі. Ці сліди вбачають вони в місцях паралельних чи аналогічних до відповідних місць тексту нашої пам'ятки. Так, нещодавно Е. Гофман в «Archiv-i für Slavische Philologie» (1923) вказував на подібність конструкції «Слова» до конструкції скандинавських саг, а в Росії проф. А. С. Орлов у додатку до шкільного видання ³⁾ «Слова» наводить, між іншими невдалими паралелями (з хроніки Манасії та біблійної книги Царств), також пісню про Гаральда Гарфагара з роману Вальтер-Скота «Пірат» (!) (Аналогія до «Слова» тут така далека, що не варто було проф-ві Орлову й наводити всієї пісні). Перша строфа цієї пісні тільки злегка нагадує деякі місця «Слова», а інші навіть жан-

¹⁾ «Историческія пісни малорусскаго народа» під редакцією В. Антоновича та М. Драгоманова, 1874 р. т. I, передмова стор. XV.— Порівн. М. Максимовича статтю в «Журн. Мин. Нар. Просв.» 1837, № I стор. 57 ff.

²⁾ P. Žytecckuj «Ueber das altrussische Lied von Igors Heereszug» в «Arch. f. Sl. Phil.» В. II. Heft 3. Wien 1877. Anzeigen, S. 642 ff.—Подібної думки тепер акад. М. Грушевський (див. його «Історія укр. літератури» Квiв-Львiв 1924 р. т. II, ст. 196), Ф. Колєсса (Про генезу укр. нар. дум. 1921 р.), М. Марковський (див. його рецензію на переклад «Слова» П. Мирного, вміщену в «Україні» 1917 р., кн. 1—2, ст. 137) і ин.

³⁾ «Слово о полку Игоревѣ», Москва 1923 р., ст. 53—54.

ром нічого спільного з ним не мають. Наводжу цю пісню в перекладі самого проф. Орлова поруч відповідних місць нашої пам'ятки, як зразковий приклад невдалого порівняння:

Пісня про Гаральда

«Солнце встает в кровавом тумане,
Ветер воет глухо и зловеще,
Орел парит над одиноким утесом,
Волк покидает свое логовище в темной
долине,
И все они ревут, рычат и кричат.
Скоро я мы попируем мертвечиной,—
Взвился флаг светлокудрого Гаральда».

Слово о полку Игоревѣ.

Крѣавья зри свѣтъ повѣдають...
Се вѣтри, Стрибожи внуци вѣють съ
моря стрѣлами...
Орми клетомъ на кости звѣри зовут,
Волци грозу ветрожать по яругамъ,
Лисици брешуть на черленья щиты
Галаци свою рѣчь говоряхуть, хотять
полетѣти на уйдие».

Таких «приблизно-подібних» місць можна-б виписати силу з різних літератур, ба навіть навести цілий том влучніших текстів, але всі ці місця доводили-б тільки одне, а саме — подібність, залежну вже од самого жанру й змісту творів. Адже-ж голосіння двох різних народів, складені на однаковому щаблі культурного розвитку, через те й подібні до себе, що вони і тут і там і всюди голосіння. Спільні риси мусять бути, бо їх викликає спільність літературного жанру і мистецького смаку народів, що проходять однаковий шлях культурного поступу.

За яскравий приклад такої, вимушеної спільністю літературного жанру, подібности має бути й оце моє порівняння деяких місць старонімецької «Walharielied» ченця Еккегардта до аналогічних місць «Слова». Подаю його тому, що досі, наскільки знаю, на цю подібність не звернув ніхто ніякої уваги, дарма що з старонімецької літератури при студіях над «Словом» не раз згадувано і «Нібелунгів», і «Гудрун», і «Гільденбранда» та інші твори старонімецької народньої словесности, що навіть жанром далекі від нашої пам'ятки.

Ширшому колові українського громадянства «Пісня про Вальтера» так що й невідома; через те мушу спинитися на її походженні й змісті трохи довше, ніж цього сам хотів-би.

На часи Оттонів припадає буйний розквіт німецької національної поезії, зодягнутої в чисто-народній одяг і вільної од монастирсько-християнського впливу. З-поміж поетичних творів того періоду найбільш виступає на чільне місце, як багатством змісту, так і художніми цінностями, латинська переробка втраченої й позабутої народньої героїчної пісні про Вальтера. Автор цієї переробки — Еккегардт I. із С. Галлен, що жив у монастирі од 920—930 pp., а заголовок «Walharius manu fortis». Ця пісня-поема в 1456-х рядках-гексаметрах оповідає історію військової виправи гуннів сходу під проводом Аттили (Ецеля—по-німецькому) на німецький захід, про заложення трьох королівських дітей: Гагена з Франконії, Гільдегунди з Бургунду та Вальтера з Аквітанії, що жили при дворі Аттили, як запорука васальної вірности їх батьків королеві гуннів, про втечу заложників і їхні пригоди підчас неї, і нарешті, про боротьбу Вальтера з Гунтером та його героями.

Пісня не має в собі й стільки романського елементу, скільки має наше «Слово» візантійського. Про християнство немає так-що ані слівця, крім кінцевого «Хай буде прославлене ім'я Христа!»—аналогічне до «Амін» нашої пам'ятки, хоч перерібка й вийшла з-під пера ченця¹⁾. Таким чином, не дивлячись на чужу латинську мову та класичну форму віршу, твір Еккегардта—це хвалебна пісня німецького героїства, вільна од християнського світогляду та від познач пізнішого риттерзінгерства та міннезінгерства.

Твір повстав десь близько 930 року. Згодом чернець Еккегардт IV (пом. р. 1060) змінив де-в-чому його зміст і виправив на деяких місцях класичну форму, і в такому вигляді він залишивсь геть аж до нових часів. Важко встановити, який близький він первісній народній пісні, бо саму пісню втрачено. Матеріал її мав ще кілька інших літературних опрацювань: 1) у давній нордській Сазі Вікінзькій («Waltari af Vaskansteini»), 2) в англосаксонській пісні про Вальтера, 3) в польському прозовому оповіданні (в «Хроніці Полонії» Бугефала з XIII-го ст.), 4) в прозовому оповіданні Хроніки піемонтського монастиря Novalese (з XI віку), і, нарешті, 5) уривки середньо-гор.-німецької пісні про Вальтера. Але всі ці перерібки мають чимало чужого елементу, хоч і повстали так само з матеріалу первісної давньо-німецької пісні з IX-го віку, так що «Waltharius manu fortis» Еккегардтів, як гадають німецькі вчені, має бути найкращим опрацюванням давнього художнього матеріалу²⁾.

Своїм розміром «Waltharius» удвоє довший від нашого «Слова». Доля героїв багато де-в-чому подібна. Вальтер, як і наш Ігор, перебуває деякий час у неволі між диким східнім народом (Вальтер у гунів, Ігор у половців). Вальтер як заложник, Ігор як полоняник. (Звертаю увагу на мітичну «Хынову» нашої пам'ятки, що нагадує назву гунів—Hünpen). В «Слові» хан Іончак хоче опутати Ігорового сина Володимира своєю дочкою «красною дѣвицею», а в пісні про Вальтера Атила пропонує самому героєві після втечі його товариша Гагена (Подаю в своєму перекладі):

«Жінку дістанеш од мене, красуню з дівчат що-найкращих,
Княжої крови шляхетної»... (2-а пісня, 40—41 рядок).

Вальтарі зо своєю нареченою Гільдегундою, що перебувала у гунів разом із ним як заложниця, підпоюють гунів (в історії Ігоря за літописом

¹⁾ В «Слові о п. І» християнського елементу більше. Тут і «святая Софія» і «заутреня», і «христьяне», і «Богородиця Пирогощя». Можна припускати, що це все пізніші вставки переписувачів, хоч це й сумнівно, але на підставі бідности християнсько-монастирського елементу в нашій пам'ятці не можна так категорично говорити про світське походження її. «Пісню про Вальтера» написав у монастирі християнський чернець, а християнського в ній так що й нічого. Так воно мógло бути і з нашим «Словом».

²⁾ Р. 1780 Johann Fischer видав цю пам'ятку вперше друком у Липську і таким чином відобув її із забуття. 1838 р. вийшло друком друге видання Якова Грімма й Андрія Шмеллера. Новіші видання: Пейпера Сан Марте (1873 р.), Зімрока в «Heldenbuch», Лінга (1884 р.), Альтгофа (1896 Липськ, збірка «Goeschen») з гексаметровим перекладом д-ра Дрееса («Унів. бібліотека» переклад віршем Нібелунгів). (Це найкращий і найточніший переклад). Крім цього, є ще переклад Шефелів (у романі «Еккегард», що через нього пісня про Вальтера стала відома ширшому загалу) так само віршем Нібелунгів.

половці впиваються кумисом), набирають багато золота й срібла і втікають удвох із полону до рідного краю, як Ігор з Овлуром у «Слові». Вальтер «гукнув свого прудкого коня опівночі» (у «Слові» робить це Овлур), вони навантажують на нього своє добро і до ранку їдуть їм аж над річку, де перепочивають у «темному лузі». (В «Слові» це «луг Дінця»). За ними женеться погоня, але не може їх наздогнати й повертається, як Кончак і Ѓза «Слова». Втікачі перепливають річки, проходять ліси та поля, все на захід, на захід, геть до німецької землі. Ховаються за дню в густому листю дерев, а вночі в імлі. (У «Слові» «подъ сѣнию зелену древу», і «подъ мъглами»). Птахи сторожать їхній спокій, як у «Слові» чайки та чорнята. Вальтер

*«Іде лісами, лугами, доки не блисне світанок,
Хитрістю ловить у сільця, то гострими стрілами часто
Птицю на вітках підстрелює... (4-а пісня 2-4 рядки).*

В «Слові» Ігор:

*«потече къ луку Донца и полетѣ соколомъ подъ мъглами, избивая гуси и лебеди
завтраку, обѣду и ужинѣ».*

По дорозі втікачі зустрічають франкського короля Гунтера зо своїм колишнім товаришем неволі, Гаґеном, та з іншими героями. Гунтер хоче вбити Вальтера і забрати собі його скарби. Зав'язується «усобиця» німецьких князів, що їй присвячено мало не половину твору. Боротьба закінчується примиренням Вальтера і Гаґена після того, як Гунтер тратить у битві ногу, Вальтер руку, а Гаґен око.

Цікаво, що й поема «Waltharius» починається словом до «браття», як і «Слово о полку Игоревѣ»:

«Третья часть вселенной, браття, Европою звется»...

Здогад, що це «браття» («fratres» у Вальтарію, I-а пісня, 1-ий рядок), вказує на «літературну школу» і на ненародне походження «Слова», має деяку рацію, як це видно в поемі про Вальтера. Не можу поминути й того, що на одному місці давньо-німецького твору маємо згадку про «Троянську кров» (V-а пісня, 88-ий рядок), як у «Слові»: «трона Трояня», «вѣщи Трояни», «земля Трояня» і «седьмый вѣкъ Троянь». В пісні про Нібелунгів герої Гаґен походить із «Трон'є» над Реном. Поет Вальтарія робить із цієї назви місцевості середньовічним звичаєм «Трою». (Зрештою він мав перед собою за зразок «троянського» героя Енея, бо од Вергілія запозичив і класичну форму віршу. Чи не можна-б і в нашій пам'ятці вияснити оте «Троянь» аналогічно? Є в нас місцевості, що співзвучні надренському «Трон'є», хоч-би, напр. містечко Троянів на Волині).

В «Слові» Всеслав полоцький, тікаючи з неволі, послуговується якимись «клюками», що ними він «підпирається». В поемі «Waltharius» (II-га пісня, 171-ий рядок) Вальтер каже перед утечею своїй Гільдеґунді, нехай вона придбає собі для чогось «покривлені гаки»:

«Від коваля захопи покривлені гаки для себе».

В восьмій пісні є згадка про «tridens triplici fune» (ряд. 47); це важкий «тризуб», що ним у старовину стріляли з великого катапульта у брами

міст. Др. Г. Дреес («Das Waltharilied von Ekkehard von St. Gallen», Leipzig, року нема) перекладає його німецьким «Dreizack». Цей тризуб, що знаходиться й на наших монетах княжої доби, відогравав чималу роль підчас облоги міст. Чи назва його не тотожня часом із «трикусами» нашої пам'ятки:

«Утрѣ же вонзи с-трикусы, оттвори врата Новуграду».

Якщо так, то тоді опадають усякі мудрування про це місце «Слова» Міллера, Тіхонравова, Потєбні та інших.

Далі виписую місця, паралельні до певних місць нашої пам'ятки, в дослівному перекладі з видання д-ра Дрееса:

«Од тупоту кінських копит застогнала земля,
Од крику і брязку щитів залунало повітря,
Ясно блищать серед поля рівні ряди щитів,
Неваче вранці на сонці сяє хвиля морська.
Не сплять тепер ворогів струмки срібляної Рони,
Жах і спустошення несе дика гунська навала». (I, 45-50).

«Хмари чорні, густі стовпами вирують до неба,
Горє! біжать вороги, наближаються! беруть городи!
А Герріх, що знав, як їм підхилилися франки,
Скликав старих на раду і слово сумне їм мовить:
«Хоробрі франкські дружини, що в честі їм рівних немає,
Схилились перед Гунном і дають данину його владі,
Як-же-ж тепер боротьбою вратуємо рідну нам землю?» (I, 53-59).

Гунни перемогли, схилились прапори німецьких князів, їхні сини помандрували в далеку неволю, і ось:

«Пісні перемоги несуться з далекого берега Дунаю» (I, 94). Виписані рядки так близько нагадують жанр нашого «Слова», що не потрібно було-б і наводити відомі місця нашої пам'ятки: «Чърна земля подъ копыты», або: «земля тутънетъ, рѣкы мутъно текуть, пороси поля прикрывають, стязи глаголють: Половци идуть отъ Дона и отъ моря, и отъ всѣхъ странъ, рускыя пълкы оступиша. Дѣти бѣсови кликомъ поля прегородиша, а храбрїи Русичи преградиша чърлєными щиты»... «Тъгда великый Святослав изрони злато слово, слєзами смѣшено и рече»... «Дѣвицы поють на Дунаѣ», або: «Се бо готскыя красныя дѣвы вѣспѣша на brezѣ синєму морю, поють время Бусово»... «Уже бо Сула не течетъ сребренными струями»... і т. д., і т. д.

Виписую далі з поеми про Вальтера:

«Тут свищуть списи міцні, наче градовий дощ ¹⁾ тріскотить,
І наче блискавки тріпочуть, так мигтять залізні списи,
І як зимою порою снігові пелюстки кружляють,
Так густо стріли летять, а як порожнім стане
Тугий сагайдак, то кожний хапає свій гострий меч.
Не одне тут вістря заблїсне, не один розтріскається щит» (II, 89-95).

¹⁾ Відповідне місце в «Слові» «итти дождю стрѣлами». Цікаво, що це місце Житцький, такий знавець укр. народньої пісні, вважав за літературну ремінісценцію із давньоруського «оповідання про зруйнування Єрусалима»: «и стрѣлы нань летяху акы дождь». Чи не простіше було дивитись на цей поетичний образ, як на наслідування

Картину бою змалювано мало не до дрібниць тими самими барвами; ті самісінькі слова, ті-ж порівняння, ті-ж епітети, що й у «Слові о полку Ігоревім». Більшої подібності їй бути не може. А ось і герой боротьби, другий «буй-тур Всеволод»:

«Дико тратує ворожі ряди Вальтер, хоробрий герой,

.....

Косить їх наче серпом колоски, що снопами падуть,

.....

«Куди тільки герой обернеться, там падуть ворожі щити» (II, 99-103).

Навіть конструкція речення однакова: «Камо тур поскочяше, тамо лежать уже поганья головы»...

«Втекли і високо на вітрі лопочуть прапори переможні» (II, 108).

Для Всеволода й Ігоря боротьба закінчилася гірше і «падоша стязи Ігореви». Перемога — вгору прапори, поразка — «уже понизите стягы своя!». Подібно і в пісні про Нібелунгів, де описано бій бурґундців проти Людегера й Людигаґаста».

«Птиці ударами крил по деревах пробуджують тривогу» (III, 69).

Цей рядок можна порівняти з двома місцями «Слова»: «Уже бо бѣды его пасеть птичь по дубию» і «вѣсплескала лебедиными крилы ...и плещючи буди жирьна времена».

Сумний сон Гаґенів (IV, 191-196), такий подібний до сну Карла Великого в давньофранц. пісні про Роланда (стор. 214-215) та до сну Крїмгільди в Нібелунгах (16-а авантюра), нагадує «смугний сон» Святослава в «Слові», подібний до «дивного сну» Алкана-паші вдумі про Самійла Кішку. Цю підхідку широко використано по всіх літературах у творах епічного характеру. Два-три рази зустрічаємо його в Нібелунгах. Дивно було-б, як-би його бракувало в «Вальтері».

Проминаю цілу низку виразів, що нагадують звороти «Слова», як, напр., (VI, 89) «видихнув душу з тіла» («изрони жемчужну душу изъ храбра тѣла»), або «заграва ранок предвіщала» (X, 60) («зоря свѣт запала», чи як у Потєбні: «заповѣдала»), а щоб уже закінчити з виписками, наведу ще такі місця:

«Мого небожа любого крик мій уже не вратує,—

Із-за марної слави, без чести пропав він на полі» (VII, 20 і 23).

Ці слова Гаґенові мало не тотожні з гірким жалкуванням старого Святослава: «О моя синовця!... нечестно одолѣсте!» Святославові небожі попали в полон через жадобу неподільної слави, а Гаґенів небіж загинув ще й через жадобу здобичи.

своєрідного українського традиційного прецеденту з народньої творчості? Так у колядках буковинських співається:

«Гримнем шаблями, як грім у хмарі,

Пустимо стрілки, як дрібен дощик».

Паралельні образи в давньо-німецькій поезії доводять, що спільність поетичних символів та образів іде далі, ніж це досі ми звикли припускати.

Вальтерів меч розгроує шоломи ворогів і залізає глибоко крізь залізо в їхні голови (VIII, 87-88). Незгірш од меча Всеволодового, що «поскіпує оварські шоломи та половецькі голови».

Восьма пісня має одне місце (125-126), котре найперше кинулося мені в вічі і спонукало простежити, як далеко можна провести паралелю поміж нашою й давньо німецькою пам'яткою:

«І прикрасою на шиї з золотого плетива
Стягнув йому він горло, і той простягся мертвий».

Це місце аналогічне до слів нашого «Слова»:

«Изрони жемчужну душу изъ храбра тѣла
Сквозъ злато ожерелье»...

Воно не цілком ясно в обох пам'ятках. У «Waltharius»-і стоїть: «*torquem collo circumdedit aureum*»; др. Дреес перекладає ці два рядки так:

«Und mit dem Schmucke des Halses von
goldenem Geflechte, schnürte er fest seine Kehle»... (ст. 45).

Неясно, чи Вальтер задушує Дроґо (що за нього мова в цих рядках) золотим ланцюжком, що Дроґо носив на шиї, чи через цей ланцюжок, щоб зняти його, одрубав йому голову.

Десята пісня починається трохи подібно до кінця «Слова»: «*Interea occiduas vergebat Phoebus in oras*»... etc. Це «погасоша вечеру зари». Далі:

«Вальтер сидить у тіні і думку гадає про себе,
Чи з безпечного свого намету серед ночі (*castrum* = намет)
Відважитись йому через чисті (*vasta*) поля в далеку дорогу» (X, 5-7).

В «Слові»: «Игорь спить, Игорь бдить, Игорь мыслию поле мѣрить»...

«Краще померти хоробро на полі з раною в грудях,
Ніж повернутись мов злодій, що лякливо втікає» (XI, 10-11)

каже Вальтер, коли побачив, що вороги його обступили. Ігор промовляє до дружини так: «Лучче ны потяту быти, неже полонену быти!». Ця формула відома всюди. Вже Святослав хоробрий у Болгарії проголосив її, мабуть, не вперше.

Гільдеґунда, що одтерпіла була всенькі злигодні походу й утечі разом із своїм «милим», підбігає до пораненого Вальтера і обвиває йому лляною хусточкою криваві члени тіла (XII, 2-3), а Ярославна, що залишилась у Путивлі, летить думкою на «поле безводне», щоб «рукавом бобровим» обтерти своїйому «ладі» «кръвавья раны на жестоцѣмь его тѣлѣ».

Здається, я стільки навів паралельних місць, скільки було потрібно, щоб довести спільність жанру двох чарівних усних пам'яток сивої старовини, а тому й кінчу.

Дмитро Загул.

Річка Іква.

Так зветься тепер три річки, що протікають українською етнографічною територією: 1) лівий доплив Павлівки, лівого-ж-таки допливу Дніпрового (Полтавщина); 2) правий доплив Стира і 3) доплив Південного Бога. Межиріччя обох останніх повелося вважати за слов'янську прабатьківщину чи, принаймні, за країну, що безпосередньо сусідувала була з нею; тому питання, звідки взялося назвище *Іква*, має вагу і для того дослідника, що береться розв'язати важку проблему — оскільки чиста етнографічно колиска слов'янщини.

Отож, наука дуже повинна завдячувати Фасмерові, він бо в своїй аж надто цінній статті «Osteuropäische Ortsnamen» (S. 6) ¹⁾ спробував був з'ясувати генезу загадкового назвища. Відновлюючи первісну форму його назви, відм. як **Іку*, він виводить його з герм. **ai̯kō* «дуб» (пнн. Eiche). Щоб підсилити цю свою етимологію, він покликається на те, що над Іквою, допливом Стира, стоїть місто *Дубно*; на південь од нього — містечко *Дубовець*; нарешті, по обох берегах Ікви розмістилися колонії *Семидуби* та *Рідкодуби*.

Статтю Фасмерову не проминув своєю увагою Буга. У блискучій праці «Urie, vardu, studijos ir aiščiū, bei slavėnų senovė» (Студії над річковими назвищами та балтицько-слов'янські стародавності) ²⁾ він каже, що не певен, чи Фасмерова етимологія правдива. Адже-ж ґотські запозичення в слов'янських мовах не молодші од місцевих назвищ, що їх руси запозичили були в балтійців. Отож, на думку литовського вченого, з герм. *ai̯kō* повинно було-б вийти не *Іква*, а *Яква* (пор. *Ятра* з лит. Aitrà, *Яса* з лит. Aisà). Коли-ж, додає критик, виводити ім'я *Іква* з герм. назв тиса, тоб-то з днн. *īha* (при *īgo* «Eibe»), то слов'янська річка звучала-б **Іхва*.

Я цілком згоджуюся з оцими міркуваннями талановитого литовського лінгвіста; а до його слів додаю ще від себе: 1) церк.-слов. дієслово *ликскачти* «танцювати» (при ґотськ. laikan «стрибати, скакати»), що його навів Фасмер, бажаючи підсилити цим свою думку, буцім герм. *ai̯* на слов'янському ґрунті може змінятися в *i̯*, — довід не надто переконливий. І це

¹⁾ Вона вийшла в світ у I т. Acta et commentationes universitatis Dorpatensis (Дорпат 1921), 1-16.

²⁾ Надруковано в I томі органа Гуманітарного факультету Ковенського університету „Tauta ir žodis“ („Народ і Слово“). Ковно 1923, 1-44.

так не тільки тому, що дуже й дуже ще спірне питання, чи отее дієслово з ґотської саме мови запозичено (пор. Младеновъ Герм. Элем. 73), а й тому ще, що у слов'янських мовах дифтонги на початку слів не раз-у-раз однакової як і в середині слів долі зазнавали. 2) Покликування Фасмерові на топографічні назвища *Дубно*, *Дубовець*, *Семидуби* допіро тоді могли-б вагу мати, коли-б пощастило довести, що ці місцевості вже тоді існували були, коли вперше стрілися слов'яни з ґотами. Тимчасом, Фасмер міг-би навіть з Енциклопедичного Брокгаусового словника довідатися, що про найважливішу з цих місцевостей — *Дубно* літописи вперше згадують під 1099 роком. Але цю дату мало не 8 століттями відокремлено від епохи короля Ерманариха.

Отож, на наведені факти вважаючи, доводиться одмовитись од думки, що наша *Іква* од германського буцім слова походить, та й пошукати раціональнішого цьому слову поясіння. Мені здається, що всім — і фонетичним і морфологічним — постулатам наукової етимології задовольняють отакі комбінації.

У литовській мові є прикметник *aiklus* «швидкий»; початкове *ai* у ньому, згідно з певною діалектичною особливістю, виникло було з *ei* (пор. *Būga Lietuvių kalbos žodynas*, I, 21). Виходить, первісно це слово звучало було як **eiklus*. Відокремлюючи в цьому слові формант *-lus*, матимемо корінь **ei-k-*, що *-k-* в ньому — це поширення відомого кореня *ei* — «іти» (пор. лт. *ei-gà* «хід», *ei-lė* «ряд», то-що). Ще в балт.-слов. добу од цього кореня, за допомогою суфікса *-us* утворено прикметн. **eiklus* «швидкий». Та єсть загальне правило; згідно з ним прикметники з основою на *-u-* в праслов. мові переходили в систему відмінювання основ на *-ō-* чи *-ā-*. Скоряючись і **eikūs* цьому законові, в сполученні з **roika* (річка) стало звучати як **eikūā* **roika*, а звідси *ікѡва* *река* «швидка річка». Та що слово *река*, розмовляючи, звичайно проминали, бо воно, мовляв, само собою розуміється, то прикметн. *ікѡва* неминуче мав був перетворитися в речівник, а саме у власне ім'я *Ікѡва* > *Іква*.

Коли наша гіпотеза правдива, то *per analogiam* *Ікви* ми можемо гадати, що багато й інших руських річок із суфіксом *-ѡва* (Протва, Непрядва, Болва, то-що) з генетичного погляду не речівники з основою на *-u-*, а субстантивовані прикметники з основою на *-ū-*.

Григорій Ільїнський.

До питання про асиміляцію голосних в українській мові.

За одну з найхарактерніших особливостей української мови вважають звичайно перехід прарус. *o* в *a*, якщо в наступному складі чути *a*. Пор. *багатий* при вр. *богатый*, *гарячий* при вр. *горячий*, *гаразд* при вр. *гораздъ*, *ганчар* при вр. *гончаръ*, *качан* при вр. *кочанъ* і т. д. Таку асиміляцію на відстані (чи, точніш, «складову асиміляцію») вбачають у цих прикладах Потебня Два изсл. 113, Замѣтки 49, Колосовъ Обзоръ звуков. и форм. особ. 58, Огопowski Studien, Соболевскій Лекція⁴ 90, Жив. Стар. II, 4, 6, Ж. М. Н. Пр. ССХСVI, 29, Михальчукъ Къ южнор. діалект. 25, Шимановскій Очерки 23, Ляпуновъ Нѣсколько словъ о гов. Лук. у. 32, Крымскій Укр. гр. 241, Нариси 100, Голоскевичъ Изв. XIV, 4, 115, Тимченко Укр. гр.² § 49, Smal-Stockuj Gram. § 25, Огієнко Курсъ укр. яз.² 97, Сімович Грам. укр. мови² 79 sq., Бузук Пам. Сквороди 66 та баг. инш. Один тільки Кульбакін у своїйому цінному «Украинскомъ языкѣ» (X. 1919) зваживсь був висловити сумнів, щоб це популярне пояснення було правильне. А саме на стор. 32-33 свого підручника Кульбакін звертає увагу читачеву на той дивний факт, що ця «звукоміна» трапляється в кількох лиш словах східньо-вкраїнських, переважно, говірок; до того-ж чимала частина їх (*монастир*, *хазяїн*, *чабан*, *салдат*, *катаржний*, *галанці*, *вакзал*) неслов'янського походження, а друга, менша, так що й взагалі не має ясної етимології (пор. *халява*). З другого, знов-же. боку є сила чисто-слов'янських та вкраїнських слів, де споконвічне *o* вимовляється по-давнішому, як *o*, і перед складом з *a*, пор. *водà*, *ногà*, *косà*, *козà*, *бородà*, *головà*, то-що. «Оборонці оцього звукового ніби-закона, — аргументує далі свою критику Кульбакін, — пошлються, звісно, на вплив інших форм тих самих слів, де *o* не було перед складом з *a*; але яким-же впливом тоді пояснити, прим., *комар*, *бодай*, *отава*, *порося*, *товариш*, *отара*, *лоша* — *лошати*, *громада*, то-що? — Видима річ, міну звука *o* в *a* можна розуміти тільки так, що східньо-українська говірка, запозичаючи певне чужомовне слово, приймала чуже ненаголошене *o* перед складом з *a* як *a*. Зокрема, слово *салдат* — живо-видячки взято з влр.».

Дарма що ці критичні уваги Кульбакинові і дотепні, і влучні, проте, вони не такі ще остаточні, щоб оборонці фонетичного пояснення мусіли були прочитавши їх скласти зброю. Нехай більшина прикладів на асиміляцію *o* — це й справді таки пізніші запозичення з чужої мови, зокрема з півд.-вдрусської говірки! Та більшина — це-ж не значить іще всі

приклади. Огож, поки серед них є слова, що, як зараз побачимо, з'являються в українському письменстві аж геть перед початком півд.-вдрусського впливу (пор., прим., *багатий, гаразд, гарячий* та деякі інші), доти прихильники фонетично пояснювати вокалізм їхніх коренів матимуть формальне право на них покликатися. Що правда, вони могли б це робити тільки доти, доки раціонально не з'ясовано причину, чом у цих словах з'явився звук *a* на місці етимологічного *o*. На превеликий жаль, Кульбакін такого пояснення в своєму підручнику не подав.

Це саме й приневолює мене знов переглянути питання. Нижче ми пильно етимологічно проаналізуємо всенький наявний матеріал, що на підставі його звичайно будують «закон асиміляції голосного *o*» в українській мові. Цією аналізою ми дамо читачеві легку спромогу пересвідчитися, що згадуваний закон — це ж такий самісінський міт, як і чимала половина інших подібних «законів» про спорадичні зміни, що ними захарашувала була граматику давня школа. А для більшої наочності історію споконвічних слів ми розглянемо окремо від запозичених.

І. Споконвічні слова.

Досліджувати їх ми почнемо від слова, що з-посеред даних іменнів вирізняється як найдавніше та найпоширеніше. Це єсть прикметник

1. *Багатъ*, як і утворене від нього *багатство*. Як зазначає Соболевський Лекції⁴ 90, ці слова трапляються вже в Указат. ев. чтеній XIII—XIV в. при Гал. Єв. 1144 р. і в Тріоді XIII в. Синод. Бібл.; Кримський У. Г. 247 sq. додає до них ще *багатство, багатество, багатми* з волинського Антоновецького (з-під Кременця) Апостола XV в. та *багатый* з т. зв. Боршевицького рукопису 1713 р. «Бесѣды трехъ святителей»; обидва рукописи безперечно західньо-руського походження¹⁾. Що-до сьогочасної української мови, то, каже Кримський, *багат* і його утворення чути на всенській території східньо-українських говірок.

Отже, *a* в слові *багатъ* датується, що-найменше, серединою XII в.; та чи не можна віднести його до ще давнішого часу?

Етимологія його дублета *багатъ* дозволяє відповісти на це запитання рішучим так! Справді бо: що таке прикметник *багатъ* з формального боку? Розуміється, — дієприкметник минулого часу стражд. стану від дієслова **богати* в значінні «обділяти, наділяти». Але відомо, що ще в праслов'янську (чи, точніш, навіть у передслов'янську) добу корінний голосний звичайно здовжувався, як треба було визначити повторювану дію, пор. *помогати* й *помагати*, то-що. Отже, природньо виникає думка, що поруч *infinitiv'a bogati* в праслов'янській мові було ще дієслово **bagati* з значінням повторюваности. А за його цілком закономірного дієприкметника минулого часу стражд. стану і було-б тоді укр. *багат(ий)*.

¹⁾ Окрім того, Кримський покликається ще на *багатство, багатно* в Путятинський Мівеі XI в. Але що цей рукопис — новгородський, то обережніш буде обидва ці приклади закресляти. Адже-ж річ можлива, що перше їхне *a* — це по-просту писарева помилка звичайного типу (нідо впливом дальшого *a*). [В київському Златоструї XII в. маємо «багатствоу», л. 62. — *Ред.*]

Наш висновок, певна річ, і трохи не втратив був-би своєї ваги, коли-б інфінітивна форма **bagati* була тільки чисто теоретичним способом відповлена фікція. Хіба мало втратила руська мова праслов'янських слів? Та тут навіть цього сказати не можна. Адже-ж від дієслова **bagati* доховалися до нас безперечні нащадки, як от укр. *бажати* «бажати», укр. *забажати* «захтіти», пл. *zabagać się* «потішитися, утішитися»; їхні йменні *deverbativ*'и — укр. *бага* «бажання», р. *zà-баги* «забаганки, примхи»; як-найтісніше з ними споріднені чеське *bažiti* «бажати, прагнути», польське *bażyć się* «хочеться», укр. *бажати*, «бажати, хотіти», р. *бажыть*; укр. *бажати*, р. *бажыть*. Що правда, всі наведені слова визначають не «багатство», а «хотіння», та це не повинно нас дивувати: як ми показали були в спеціальній статті (Ізв. ХХІІІ, 1, 126, 34), значіння «хотіти» розвинулося, може на передслов'янському ще навіть ґрунті, із споконвічного «володіти, обхоплювати». Але, як виняток, давнє значіння могло де-не-де зберегтися, коли не в самому праслов'янському *infinitiv*'і *bagati*, то в дієприкметникові *bagatъ*. А вже його безпосередній нащадок і є укр. *багат(ий)* зо своїми дальшими утвореннями.

З останніх сюди належать, прим., *багаті́нний* «надто багатий, заможний», *багаті́нький*, *багатиня́* «багата, заможна людина», *багаті́ти* «заможніти», *багаті́тися* «збагачуватися», *багаті́ння* «збагачування», *багаті́ючий* «надзвичайно багатий, заможний», далі—*багач*, *багачка*, *багатиня́* та деякі ин. Зокрема, надто цікаве є ім'я *багатур* з його утвореннями: *багатурів* «належний багатиреві», *багатурський* ід., *багатурство* «багатство»; безперечно, основне слово утворено від теми *багат*+той суфікс *-ир*, що чути, прим., у слові поводитир. Тим-то укр. *багатур* «багач» виразно відрізняти треба від імення *богатур* у значінні «героя», запозиченого ще в праслов'янську добу з якоїсь азійської мови (Вернекер EW I 66, Преображенский Э. С. I 33). А втім випадковий збіг суфіксів і певна близькість значіннів поміж тубільним та запозиченим словом спричинили те, що останнє наблизилося до першого і що-до вокалізму, тоб-то прийняло від нього його корінне *a*. Так повстало давньо-укр. *багатур* «богатур» (Іпатський літ.) і сьогочасне *багатур* у тому самому значінні (неточно Вернекер I. с.).

2. Пояснити цілком раціонально походження *a* в укр. *багатий* нам пощастило тільки тому, що ми не полінувалися були етимологічно доміркуватись, звідки це слово походить. Спитуймось тепер перевірити цей часто-густо єдино-спасенний спосіб і на історії прислівника *гаразд* «добре, дуже» та невіддільного, звісно, від нього зах.-укр. речівника *гаразд* «добробут, добра доля».

Та перше я повинен нагадати, що прасл. *gorazdъ* (цсл. *gorazъ*, дсч. *horazd*, пл. *gorazd*, р. *gorazdъ* «вмілий, зугарний»—це (пор. Изв. ХVІ, 4, 9) *deverbativum* (дієслівне ймення) від *gorazditi* (пор. чс.-мор. *horazditi* «лягати, шуміти», р. *gorazditъ* «впоряджати, ладити»), -- *iterativa* від **gorozditi*.

А останнє єсть не що инше, як *denominativum* од **gorozdъ*, — утворення, рівнобіжного до йменнів типу *glozodъ*, *gromozdъ*, то-що.

Одкидаючи від **gorozdъ* суфікс *-ozdъ* (історію його ми докладно розглядаємо на іншому місці), дістаємо звукопідробний корінь **gor-*; цей корінь має в іде. мовах силу нащадків. Щоб надто не захарашувати свою статтю матеріалом, я не перелічуватиму тут усіх його представників. Нагадаю тільки, що найближчі семасіологічно до слов'янських іменнів слова зберегла мова литовська, пор. *gėras* «добрий» (Bug a, Kalba 168), *girti* «хвалити, вихваляти», *gerdas* «крик», *girdėti* «чутти», то-що. Але, як відомо, корінь **gor-* на індо-євр. ще Ґрунті подовживсь був у **gar-*. Отож, цілком природньо з цього можна зробити висновок, що саме цей варіант і зберігсь в укр. *гаразд*.

Мені, може, закинуть, що це занадто сміливо відшукувати в одиничних утвореннях такі давні корені, як **gar-*. Але чи-ж укр. *гаразд* що-до свого кореня єсть і справді єдине в своїм роді утворення? Навіть залишаючись на Ґрунті української мови, нам не важко знайти такі, приміром, безперечно споріднені утворення як от *гар-юк-атися* «лятися» та *гар-юк-ати* ід.: ці слова утворено від кореня **gar-* за допомогою суфіксів *-ик-* та *-юк-*; так само за допомогою суф. *-юк-* повстали вр. *гаркати* і укр. *гаркати* (з *гар-юк-ати*); як суфікс *-юк-* подовживсь, виник суф. *-ык-*, що його чути в укр. *гар-ик-атися* «кричати, ляяти»; нарешті, суф. *-ак-* лежить ув основі болгар. *гаракамъ* «роблю шум, шумлю». А коли вр. *гаркати* гарантує, що корінь **gar-* принаймні праруський, то болгарське дієслово ручиться за його праслов'янську давність. Будь-що-будь, але як найкраще нашу думку підсилює д.-польське *harast* = *harazd*, зазначене недавнечко в Brücknera KZ XLV, 47: його формант *-st-* так відноситься до форманта *-zd-*, як, приміром, чеське *chlamozditi* «шуміти» до *chlamoštiti* або вр. *хворыздаты*—до *хворостъ*, то-що (докладніш про це на іншому місці).

3. Як у *гаразд* криється подовжений ступінь індо-європ. кореня **gor-* «кривати», так само в укр. *гаряч*, *гарячий* та в похідних од його *гарячий* і *гарячити* «робити гарячим», *гарячити* «ставати гарячим» криється такий самий ступінь од кореня **ghor-* «горіти, палати». Справді, щò таке *гаряч* та *гарячий* формально? Це дієприкметники теперішнього часу, але не від дієслова *горіти*, а від дієслова **гаряти*, отже від утворення типу *кланяти(ся)* ¹⁾. А що це утворення справді існувало було в укр. мові, нехибно доводить дієслово *до-гаряти*, що від нього не можна, певна річ, відокремлювати ані болг. *до-гарямъ*, ані словин. *u-garjati se* «чадіти».

А коли так, то казати, що в укр. *гарячий* а фонетично повстало з *o*, принаймні, дивно, — однаково як заявляти те саме про дієприкметник *паллячий* (при

¹⁾ Субстантивований дієприкметник являє собою укр. *гаряч*, по-російському «сбитень»; від нього утворено речівник *гарячник*, по-рос. «сбитеньщик».

нар. *палячій*): корінь цього слова (**rōl-*) це подовжений корінь **rōl-* «палати», пор. прасл. **rōlme*, звідки д.-церк.-слов. *палама*, р. *поломя*, то-що.

4. Перед нас східньо-вкр. *калатати* «бовтати, сколочувати» при зах.-вкр. *колатати* й польськ. *kolatać*. Тут ми маємо безперечні ітеративні утворення зо звичайним подовженням другого голосного, що залишивсь незмінений у чеськ. *kolotati* «ганяти туди й сюди», *kolotati se* «говпитися, соватися» при *kolàseti* «гладити котком, прикочувати».

Повторюваність дії у цих дієсловах досить виразно показує подовжене друге *o*, — отож зразу може здатися дуже можливим припущення, що в укр. **колатати* перше *o* засимілювалося з другим *a*, і так повстало сьогочасне сх.-укр. *калатати*. Та така думка була-б занадто поспішна. Справді, що йно згадане *kolotati* свідчить, що це все нащадки не праслов. **koltati*, як ладен, очевидячки, вважати Вернекер EW I 550, а праслов. **kol-ot-ati*, **kol-at-ati*, де *-ot-*, *-at-* це певні звукопідробні суфікси. Та не менш відомо, що ономатопоетичний суфікс *-ot-* чергувався був у праслов. мові не тільки-но з своїм подовженням *-at-*, а ще й із своєю редукацією *-ət-*. А коли так, то ми маємо право відновити прасл. **kol-ət-ati* та його ітеративум **kal-ət-ati*. Останнє, як синонім *колатати*, і могло легко передати йому своє корінне *a*.

Ми відзначили дієслова **koltati* й **kalətati* зірочками. Та над першим словом ми мали-б право зірочку закреслити, коли-б були певні, що в вр. *колтатъ* «кульгати, рухати; балакати», *колтыкатъ* «кульгати», *колтокъ* «балакун» — *колт-* справді виходять з прасл. **kol-ət-*, а не з прасл. **kolt-* (Вернекер'ова реконструкція I, 660). Свідчення інших мов суперечливі: коли укр. *коўтати* (не **кївтати*) промовляє на користь другої альтернативи, то д.-польські *koltka* «намисто», *kolstka* «окраса» не менш рішуче стверджують першу.

Що-до того, звідки взявся самий корінь **kol-*, то, не вважаючи на Вернекер'ів скепсис E. W. I, 551, ми певні, що Matzenauer LF VIII 551 мав рацію, коли зближував був наші слова з дгн. *skaltan* «штовхати», сгн. *schalten* «штовхати, гнати», дгн. *scelten* «лаяти»: найголовніша відміна слов'янського кореня од інших і.-евр. у тім, що він не має перед собою «рухомого *s*».

5. Як приклад асиміляції голосних, Кримський У. Г. I, 242 наводить далі сх.-укр. *качан*; але довідлива сила й цього слова зараз-таки слабне, скоро ми довідаємося про етимологію його. Як ми вже зазначали були на сторінках Р. Ф. В. LXVIII, 294, прасл. *košanъ* (церк.-сл. *кочанъ* «membrum virile», болг. *кочанъ* «капустяний стовбур», сербсько-хорв. *košan* «стебло, стовбур», чеське *košan* «певна рослина», польське *koszan* «капустяний стовбур», зах.-укр. *кочан*, вр. *кочанъ*) утворено од надто-в іде. мовах поширеного кореня **kōk-* / **kēk-* «бути зігнути, кривим». Я не стану передічувати тут усіх численних його нащадків: опріч мене (у згаданій статті про *кочергу*), це зробили вже Буга Р. Ф. В. LXX, 225, Kalba ir

senove 192 та Младеновъ Р. Ф. В. LXXI, 489 ¹⁾. Завважу тільки, що останньому лінгвістові належить не аби-яка заслуга зазначити сліди в іде. мові кореня **kok-* на подовженому ступені, тоб-то кореня **kōk-*. Саме з цього кореня виводить він сербсько-хорв. та словин. назву змії *kaśa* «змія», а також сербсько-хорв. дієслово *ò-kaśiti* «зачепитися». Зовсім слушно сюди-таки зачисляє він д.-інд. *kāśanam*, що своїм суфіксом дуже нагадує слов. *kosanъ*, хоч одрізняється од нього семасіологічно: д.-інд. ім'я значить не «стебло, стовбур», а «шнур, обгортка». Та коли ми припустимо, що основне значіння індо-евр. ім'я **kōkēno-* було «щось криво зігнуте», то без жадних силувань поясннів введемо з нього як значіння «стебла, стовбура», ба навіть «*membrum virile*», так і «шнура, обгортки».

6. Приклад імення *кажан* свідчать, що і сх.-укр. *кажан* (при зах.-укр. *кожан* та вр. *кожанъ*) може бути не запозичене з півд.-вр. говірки, а утворене в давню-давнину. Преображенський *Э. С. I*, 329 цілком слушно не відокремлює цеє ймення від *кожа*: безперечно, кажана названо так тому, що він має характерну літальну болонку, складену з двох шарів шкіри (= кожі). Але звідки взялося саме ім'я *кожа*? Як відомо, це слово етимологи (пор. Преображенський *Э. С.*, Вернекер *E. W. I*, 597) не відокремлюють звичайно од *коза*: *кожа* утворено од останнього ймення за допомогою суф. *ia*; визначала, отже, вона «приналежну козі шкіру» чи, кажучи простіше, «козячу шкіру». Та нечисленні безсумнівні індо-евр. родичі нашої кози: д.-англ. *hēsen* «молода коза», сер.-дол.-нім. *hōken* «козеня» свідчать про довгий вокалізм іде. пракореня. Тим-то, навіть не вирішуючи питання, чи мав рацію *Zurpitz Germ. Gut. 27*, коли зближував був герм. слова з д.-інд. *chāgas* «козел» (хоч у цьому немає нічого неймовірного, адже-ж чергування середньо-піднебінних та задньо-піднебінних детермінативів в одного пракореня—це річ надто звичайна в індо-евр. мові), ми маємо повне право припустити, що і прасл. мова поруч *кожа* знала й **kaǰa*; отож, від цієї останньої назви й утворено укр. «кажан».

7. Сх.-укр. *халява* чергується з зах.-укр. *холява*, врськ. *холява*, п. *sholewa* «холоша» й гор.-луж. *kholowa* «холоша». Останнім словам (тоб-то з коренем **chol-*) я вже присвятив був мало не цілу сторінку в монографії «Звукъ *ch* въ славянскихъ языкахъ» (Пгд. 1915, 88). Там я показав, що ці слова поутворювано від оноματοпоетичного кореня **khol-*: „«халява в чоботі» (перше значіння російського слова),—писав був я тоді,—і потім «штани» могли дістати свою назву через отой «шум», що вони робили. Такий здогад підсилюють, по-перше, інші значіння р. *холява*: «рот, зявище; нехлюя; млявий, сонний, ледачий; повія», а надто вже «бешкетниця, лайливиця»; по-друге, первісне значіння синоніма *холяви сапогъ*, що його, як

¹⁾ Цей самий матеріал, тільки в заплутаній, на жаль, трохи формі читач може знайти ще в словниках Вернекер'а (*I*, 536) та Преображенського (*I*, 312).

показав Соболевський Р. Ф. В. LXV, 413, не можна відокремлювати від *сонъль* та *сонъти*, то-що“. Тим-то *Östir*'ову спробу Wörter und Sach. V, 221 sq. вивести загадкове ім'я від кореня **cholp-* «renis» випадає визнати за зовсім невдалу і з фонетичного, і з морфологічного боку.

Але коли *choljava* — це ймення звукопідробне, то, річ очевидна, від нього не можна відокремлювати (як це я і зробив в о. с.) од слов. *halovati* «шуміти», а також укр. *халавкати* «гавкати» (контамінація *халовати* й *хавкати*) та *халявить* «бруднити». Ці слова показують, що крім кореня **chol-* прасл. мова знала ще його подовження **chal-*. Отож, виходить, що укр. *халява* легко може бути одним з його, як бачить читач, не так і нечисленних утворень.

8. До цих прикладів ніби-асиміляції о наступному а в сьогочасній укр. мові дехто, може, захтів-би був прилучити ще два аналогічні приклади з давнього українського письменства. Це, по-перше, ім'я *гратань* (одзначене в Лфств. XII в. й Часослові XIV в.). Це ім'я Соболевський Ж. М. Н. Пр. ССХСХVI, 29 так що й справді ладен був уважати за звуковий новотвір такого типу (через **гротань*?). Та він забуває, що корінь цього слова виходить з іде. двохскладової бази **g(e)ro-*, resp. **g(e)ra-*. У першому випадкові корінь імення *гратань* як-найточніше відповідав-би був гр. βῆρρωστω, а в другому — лат. *vogare, vogax, vogago*, пор. Hirt Idg. Gr. II § 88, неточно Verneker EW I 372. Будь-що-будь, нема підстав разом із Кримським Крит. 23 у *гратань* убачати сербізм, тоб-то сербський перехід глухого в а.

9. Аналогічно пояснюється і давньо-руське *чалядь*, що трапляється в Євангелії 1393 р., а також у Лавр. літоп. Цеє слово, що, певна річ, нічого спільного з першою частиною укр. *чоло-віж* не має, утворено від кореня **kel-*, подовженого ступеня кореня **kēl-* «рід, юрба», пор. лит. *kiltis* «рід», ірл. *clan*, д.-інд. *kūlat* «огнище» (Verneker EW I 142). Правда, зазначити довгу відміну цього кореня в інших мовах ми поки-що не можемо. Але теоретично вона була цілком можлива; тут не може бути ані найменшого сумніву. Що-до утворення пор. чеське *havěd'* «наволоч» та польське *gawiedź*.

II. Запозичені слова.

а) Полонізми.

10. Розбираючи укр. *гарячий* (§ 3), ми бачили, як часто трапляється по слов. мовах корінь **gar-* «горіти». Дуже спокусливо було-б відкрити його і в укр. *ганчар*. Та проти цього і морфологія і етимологія слова. Морфологія показує, що це слово, як і давньо-церк.-слов. *гънъчаръ*, болг. *гънъчаръ*, чеське *hřnčír*, польське *garncarz*, утворено від імени *гънъсь*, пор. церк.-слов. *гънъць*, болг. *гънъци*, сербсько-хорв. *gŕnas*, чеське

hrnes, гор.-луж. *hornc*, польське *garniec*, вр. діял. *гарнецъ*. Ці всі слова—то здрібнілі утворення від *gъrnъ*, пор. церк.-слов. *гърнъ* та укр. *горн* «піч, щоб випалювати глиняний посуд». А етимологія доводить, що корінь останнього слова єсть не що інше, як нижчий ступінь кореня **gher-*, **ghr*; він в індо-євр. ще мові поширивсь був суфієсом *-nos*, пор. лат. *formis* і д.-інд. *ghrnas*. На праруському ґрунті цей ступінь міг звучати тільки як **gъr-*, **gъrnъ*. А тому і в укр. *ганчар* ми повинні були-б сподіватися того самого, що й у вр. мові, отже *гончар*, точніш **горнчаръ*, де перше *p* дисимілювалося з другим *p*.

Хай так, та чи виходить із цього, що в укр. *ганчар* *o* з *ъ* асимілювалося наступному *a*? Авже-ж ні! Адже-ж подібно до того, як польське *garniec* витіснило споконвічне руське **горнецъ* у значінні певної міри сипких тіл, і польське *garncarz* могло витіснити укр. *го(р)нчар*. Отже, укр. *ганчар* єсть не що інше, як запозичення з польської мови. Залишається ще відкрите питання—дисимілювалися двоє *p* у цьому слові на польському діалектичному ґрунті, а чи на українському?

Сказане про *ганчар*, певна річ, доведеться повторити і про утворене від нього *ганчірка*. Як справедливо зауважив був Кримський У. Г. 242, первісно *ганчірка* означала «ганчірку, щоб вигирати горщики», але тепер так звуть усяку ганчірку взагалі. Дальші утворення—це *ганчірина*, *ганчір'я*, *ганчірник*. Останнє ім'я відоме й галицьким говіркам. Тим-то воно може правити за посередній довід того, що колись у цих говірках уживано і слово *ганчар*. Отож, навряд Кримський має рацію, зачисляючи його виключно до східно-української говірки.

б) Південно-великорусизми.

11. Східно-укр. *калач*, очевидячки, дісталосся на Слсбжанщину з півночі (Курщини, Вороніжчини) або з півд. сходу (Донщини). Означаючи первісно, мабуть, особливий сорт калача, воно витіснило споконвічне *колач*, що в зах. Україні ним звуть особливе печиво спеціально виготовлюване на четвертий день весілля; підо впливом *калач* і *колачки* (р. *Malva borealis*) стали звучати як *калачики*. Пор. Кримський У. Г. 243.

12. Ще певніш можна говорити про півд.-влрський вплив на сх.-укр. *хазяїн*. Як піввр. *хозяинъ*, так і зах.-укр. *хозяїн* виходять з перського *хоја* «пан» (чит. *ходжа*). До спільноруської мови дісталосся це слово, мабуть, через тур. посередництво, пор. чуваське *хозја* «господар» (Вегнер EW I 400).

13. Голандський крам прибував до Росії через балтицькі порти (Петербург, Ревель, Ригу). Отож, тільки впливом великоруської літературної вимови можна пояснити зміну на східно-укр. ґрунті першого *o* в *a* в імені *галанці* «німецькі, властиво—голандські штанці». Навпаки, в зах. українців гору взяла польська редакція—*голендерський*.

14. Такий самий *terminus technicus* рос. літературної мови — ім'я *вакзал*, що частенько чути в устах українського простолюду.

15. Служба українців у війську з російською командною мовою дала їм слово *каманда* (відоме в деяких сх.-укр. говірках при загально-укр. *команда*).

16. Так само сх.-укр. *салдат*. Воно таке саме занесене слово, як *салдат*, *савдат* у півн.-вр. говірках, пор. Колосовъ Обзоръ, 57.

17. Десь чи не через південно-великорусів (дончаків?) дісталось до українців і тур. *şoban* «пастух». Тільки такий здогад пояснює *a* в укр. *чабан* при *o* в болг. *чобанъ* та сербсько-хорв. *šoban*. Що *o* в них споконвічне, свідчить алб. *tšoban* та ново-грецьке *τσουπάνος* (пор. G. Meuser EW 448, Wędkiewicz RS VII 116). Що-до польського *szaban*, то воно швидче українського, ніж румунського, як думав Brüskner Сув. 127, походження. До речі, даремне Vasmer сумнівається, що польське *szaban* «пастух» та *szaban* «бик, баран» етимологічно тотожні; пор. Wędkiewicz o. c.

в) Грецизми.

18. Сх.-укр. *манастир* (зах.-укр. *монастир*). Сам Кримський У. Г. 245 припускає можливість того, що це слово перейшло до руської мови в готовому вже вигляді з грецької, точніш із середньо-грецької мови. Та й справді бо, тільки в світлі ново-грецького *μναστήριον* можна зрозуміти як написання *манастырь* вже по найдавніших церк.-слов. пам'ятках (прим. у Супр. рук.), так і те, що воно є у найдавніших пам'ятках руської мови: Изб. 1076, Жит. Θεод. Печ., Хожд. Дан., Лавр. Лтп., Іп. Лтп., Юривськ. гр. 1130 р, то-що, і, нарешті, — не аби-яку поширеність форми *манастырь* навіть по вруськ. говірках. Пор. Фасмер Г. Э. III 128.

19. Можна думати, що діял. укр. *карабѣль*, як і *манастир*, — це безпосередній нащадок сер.-гр. *καράβιον*. Написання *карабѣль* Кримський У. Г. 246 наводить уже з Кііво-Печ. Єв. 1370 р., Єванг. XVI в. Кііво-Мих. монастиря, в волинській похвалі Ісайї Балабанові, то-що.

20. Укр. *варган* «орган», відоме й схід. і захід. говіркам. Кримський о. с. 246 зазначає книжну паралелю цьому слову в Віденськ. окт. XII в. *арганъ*, і цілком справедливо виводить його з сер.-гр. *ἄργανον*. Такої самої думки і Фасмер Г. Э. III 136, одзначаючи *арганъ* у деяких рукописах навіть великоруського походження, приміром у Слові Дан. Заточника.

21. Сх.-укр. *катаржний*, розуміється, не можна відокремлювати від д.-руського *катарга* «рід судна», що трапляється і по півн.-вр. пам'ятках, як от у Проскінітарії Арс. Сух., Нест. Ісканд., Хожд. Ігн. Уже це свідчить за те, що нема підстави вважати появу другого *a* на місці гр. *ε* в *κατέρυς(ν)* «*navigium*» за укр. лвище. Тале-ж так само мало радії має Фасмер Г. Э. III 82, переносячи процес такої асиміляції на руський Ґрунт

узагалі. Ми куди простіше пояснимо *катарга* так, як сам Фасмер пояснив був румунське *katárg*, тоб-то як контамінацію *кáтерго* й *катáрти* «аби-яке суденце», пор. д.-руське *катарть*.

III. Народньо-етимологічні утворення.

У цілій низці випадків так звана асиміляція голосних — це не що инше як наслідок впливу одних слів на инші, одних форм на инші. Так

22. *Волосажар* (сузір'я Плеяди), без сумніву, своє перше *a* має під впливом назив. відм. мн. *волоса*¹⁾.

23. В православній службі божій перед іконостасом читають звичайно канони; тож річ можлива, що укр. *канастас* (з гр. *εἰκονοστάσιον*) повстало з *коностас* під впливом *канархати* «читати псалми»; а в тім на появу першого *a* в слові *канастас* могло вплинути також ще слово *ка(н)дило*.

24. *Панахида*. Трапляється вже в Студ. уст. 1193 р. А тут замість *и* або *o* (пор. *панохда ib.*), мабуть, під впливом прийменника *на*. Це пояснює нам, чом у такому вигляді це слово трапляється не тільки в укр. мові, ба й у багатьох врус. говірках.

25. Сх.-укр. *бамага* зам. *бумага* — це, очевидно, наслідок схрещення *бумага* й тур. *ратвик*, *ратик* «бавовна».

IV. Помилки письма.

Нарешті, Кримський Нариси 100 наводить дві форми, що, здається, ніколи не були з їх факти живої мови, а по-просту помилки письма.

26. Таке, по-перше, *аманнче* (Київ. Изб. 1073 р.), де друге *a* заступило собою *o* (пор. *Амона*) під впливом першого *a*²⁾.

27. Навпаки, під впливом другого *a* перше *o* заступлене на *a* в заголовку Рум'янцівської Ліствиці XII в. *Исани Схаласчикъ*.

Ми розглянули всі хоч трохи правдоподібні приклади можливої асиміляції голосного *o* наступному *a* в укр. мові, — і мусіли були зробити висновок, що жаден із них не стверджує цього явища. До всього, більш як половина їх зовсім не належить укр. фонетиці, а являє собою факти чужих мов, у готовому вже вигляді перенесені до укр. мови. Дру-

¹⁾ [В українській мові форми мн. ч.: *волоса* немає. — *Ред.*]

²⁾ [Але-ж і в червоноруських Словах Григорія Богослова XI в. читаємо «Моавита и Аманита», л. 212. — *Ред.*]

га-ж, менша, частина — то, справді, характерні особливості укр. мови, — але не так фонетичні, як морфологічні, тоб-то рештки архаїчних коренів, більш чи менш випадково зацілілих в укр. мові. Та це не повинно нас дивувати. Українську мову з етимологічного погляду систематично ще не досліджувано, отож, архаїзми, в оцій статті поодзначувані, це, звичайно, не перші та й не останні. Особисто я в своїх етимологічних розвідках не раз мав був нагоду зазначати справжні перли в цьому роді, що таяться в українській мові ¹⁾. Само собою, що кількість таких перлин у багато разів збільшиться, коли буде написано й вийде в світ повний етимологічний словник української мови...

Саратов.

Григорій Ільїнський.

[*Увага од редакції.* Зазначити мусимо, що шановний проф. Г. Ільїнський розглянув далеко не весь матеріял, який подано в нашій «Українській Граматиці», — от, приміром, він зовсім не спинив своєї уваги на *галицькій* вимові «маскаль», зам. «москаль». А вже-ж і ми в своїй «Граматиці» подали, натурально, лиш невелику частину того матеріялу, що нам відомий. Згадаймо тут, що в київському Ізборнику 1073 року Колосаї, до яких писав апостол Павло, звуться «Коласаями» (л. 253 об.), а срьє Новаціянська—«Науціанською» (л. 59). Або, знов, у Галицькому Євангелії 1144 р. ми читаємо: «въложіті въ карваноу» (вид. Амфілохій, ст. 477), чому відповідає й сучасна вимова «карнавка» (зам. «корванка»). — *Ред.*].

¹⁾ Щоб не бути голослівним, наведу один тільки приклад. У Збірнику на честь Михальчука (ст. 54) я довів, що укр. мова, єдина з-поміж слов'янських мов, зберегла родичів литовських дієслів *stugauti* «вити» й *staugti* «вити» у дієсловах *стогнати* (з *стгнати*) й *стугоніти*.

Українські етимології.

Українська мова дає цікавий матеріал для етимологічних дослідів, ба навіть часто вражає мовознавця несподіваною формою слів. Ми знаходимо в ній чимало відхилень од відповідних форм слів в інших слов'янських мовах; відхилення ці з'явилися у наслідок різноманітних звукових або морфологічних процесів. Чимало також є в ній запозичень з інших, не-слов'янських мов. До давніх праць (Міклошича та инш.), що досліджували були питання про ці впливи, деякі цікаві доповнення подає артикул Р. Стоцького «Beiträge zur ukrainischen Wortforschung» (Arch. f. sl. Phil. XXXV, ст. 349-355). В цій розвідці автор поповнює новими прикладами спис запозичень із угорської та тюркських мов (напр., *куркуль* виводить із тюрк. *kor kul*), але що найцікавіше в цьому артикулі, так це велика кількість запозичень з мови румунської. Таких запозичень у списку Р. Стоцького, що кінчається тільки літерою *к*, ми нараховуємо аж 39. З них на особливу увагу заслуговує слово *гурло*; воно, власне кажучи, вже повторне запозичення, бо його, своєю чергою, запозичила сама румунська мова з болгарської¹⁾.

До списку Р. Стоцького дещо, одначе, можна додати, напр., *царина* (визначає не тільки «шлагбавм за селом», але ще «земля»), що повстало з рум. *tarina*, а це з своєї латинської праформи *terra*²⁾, або *бесаги*, гал. *пере-бесаги* (напр., в оповід. Франка «Добрий заробок»), що за його перше джерело було, мабуть, не н.-гр. *βισάκι*, як гадав був ще Міклошич, а лат. *bisaccia*. Отож, виходить, що українцям це слово передали були румуни³⁾.

З'ясуймо тепер, звідки взялися споконвічні українські слова.

1—2. Укр. *стигнути* й *збагнути*.

В наслідок спорадичної зміни *ѡ* на *з* перед *н* з'явилися слова: 1) *стигнути* — «простувать, застувать» (тільки на 3-му місці в словникові Грінченковому знаходимо «созревать», безумовно, пізніше значіння) із **стыѡ-нути*;

¹⁾ Див. ст. Яцимирського «Славянскія заимствованія в румынск яз., какъ данные для вопр. о род. румынск. племени», II-й сборт. стат., посвященн. Ламанскому, ст. 800.

²⁾ Порівн. реценз. Розвадовського на «Slav. etymol. Wörterb.» Бернекера Roczn. Slawist. т. II, ст. 74.

³⁾ Між инш., воно існує також у польськ. та болг. мовах.

пор. другий вид цього кореня *студ-* і 2) *з-багнути* < *з-бад-нути, пор. польське *badac'*, чеське *badati* (очевидно, в *bad-* ми маємо вищий ступінь кореня *bod*: *bodж*, *bosti*).

3—5. Укр. *щабель*, *щерб*, *щелена* та ін.

Етимології цілої низки слів ми зможемо вивести з чергування *ske-*: *sko-* (з тією чи іншою наступною шелестівкою), особливо коли згадаємо, що початкове *s* в індо-европ. прамові тут було рухоме.

Так, проф. Ільїнський (Р. Ф. В. 1915 р., ч. 2, ст. 281 й д.), закидаючи мовознавцям, що вважали *будім* слово *skotъ* запозичене з германської, прирівнював його до слова *scetъ* (*щетина*, *щитка*, польське *szczęcina*) і виводив ці всі слова з чергування **skot-*: **sket-* «різати, колоти». Наведені порівняння Ільїнський вважає за правдиві й з боку семасіологічного, бо раніш назва *skotъ* належала як-раз свиням, себ-то тваринам, корисним своєю щетиною. В цьому пересвідчують нас давні пам'ятники.

З кореня *(*s*)*kep-*: *(*s*)*kop-* можна вивести праслов. *serъsь*, *sechъlъ*, *kopati*, далі *šepiti*, укр. *skinка*, *skopiti*, *skopъsь* і нарешті *šcarъ* (див. Р. Ф. В. 1915, ч. 3, а також Arch. f. sl. Phil. XXVIII, ст. 499-501).

Подібно до цього ми зможемо з'ясувати укр. *щабель* (п. *szczebel*) «поперечина в драбині»; вважаю за можливе порівняти його до слів *skoba*, *skobliti*, а також до рос. *щелло* «тріска» й *щелень* «груз, жорства», виводячи їх із кореня **skob-*: **skeb-*. Укр.-же *щабель* рефлекс подовженого ступеня **skēb*. Спорідненими відносинами з розглянутими словами звязані лат. *scabo* й лт. *skeberda* «тріска» (пор. К. Буга, Р. Ф. В. 1916, 1-2, ст. 149).

Укр. і блр. *щерб*, *щербина*, прикм. *щербатий*, польське *szczerb*, що разом з лт. *skerbti* «глибоко врізувати» походить з кореня *(*s*)*kerb-*, можна звязати також з лат. *skarba* «відламок» і *skarbs* «сердитий» (див. Буга, *ibid.*). Той самий, мабуть, корінь, але без форманта *-в-* ми бачимо в словах *кора*, рос. *скора*, *скорлуна*, укр. *шкаралуна*. Але я вважаю за можливе слово *щерб* порівняти також з слов'янськими *skъrbъ* (укр. *скорбота*), родича лт. *skurbti* «сумувати», лат. *skurbt* (Буга, *ibid.*). В останніх прикладах відбивається нижчий ступінь кореня з редукованим голосним лабіяльного відтінку. Нема нічого неймовірного в цьому переході і з боку семасіологічного ¹⁾.

Дуже багато нащадків на слов'янському ґрунті дав корінь *(*s*)*kel-*: *(*s*)*kol-*. Під цим коренем можна об'єднати не тільки укр. *щі ь*, *щилина*, рос. *щель*, далі *о-сколок*, *скала* (див. Петерсон, Arch. f. sl. Phil. XXXV, ст. 376), але також рос. *челость* < **kel-*, себ-то з форми без початкового *s* (Бернекер, Slav. etymol. Wörterb.). Варіант **kol-* відбивається в укр. *колоти*, рос. *колоть*, то-що.

¹⁾ Не можна прийняти давньої етимології С. Буге (ВВ. III, ст. 107), що порівнював слов. *skъrbъ* з ст.-сканд. *skarpr* «гострий», частіш значить «сухий» і лт. *skrebtі* «сушити»: між слов'янськ. словом та ст.-сканд. і, надто, наведеним литовським словом нема згоди з боку фонетичного.

До варіанту **skel-* ми, безумовно, маємо право зачислити також укр. слово *щелепа* = рос. «челюсть». Але тут дуже важко з'ясувати другу частину слова *-ep-a*. Спокуслива схожість із закінченням слова *халена* «біда, гроза» ніби-то дає нам підставу визнати існування в укр. мові суфікса *-ep¹*), але звукова тотожність укр. слова *халена* з грецьк. *χαλεπά* з таким самим значінням примушує нас обережніш поставитись до цієї справи. Мабуть, слово *халена* запозичено з грецької мови. Тоді нам доведеться інакше з'ясувати *-ep-* в слові *щелепа*. Гадаю, що в ньому відбилась двох-складова база *(s)*kelep*, — що її для іншого слова пропонує Ільїнський (Изв. отд. р. яз. и сл. Р. Ак. Н. XXIII, кн. 2, ст. 133).

6—7. Укр., польське *chata*, чеське діял. *chat'*, укр., польське, чеське *šata*.

В слові *chata* славісти вбачають запозичення з іранськ. *kata* (пор. хоча-б у Бернекера «Slav. etym. Wörterb.»). На мою думку, одначе, це слово споконвічне слов'янське й стоїть воно у звязку з укр. та польськ. *šata* «одежа», чеськ. *šat, šata*, що його ще Маценауер (Cizí slova ve slovansk. řečech, стор. 80) не вважав за потрібне зачислити до запозичень з інших мов. Обидва зазначені слова з'явилися із чергування подовжених ступенів **chot-*: **chet-*, що своєю чергою походить від індо-европ. кореня **khot-*: **khet-*. Рефлекс цього-ж-таки кореня, а не *kat-*, як гадає Вальде (Latein. etymol. Wörterb.), випадає вбачати в лат. *cassa* < *catsa*, *casa* < *catia* (з діял. осків), з *castrum* і *cassis*. Не бачу важливих перешкод, щоб визнати за споконвіку споріднене з розглянутими слов'янськими та латинськими словами також албанське слово *katë* «appartemento»; адже Майєр-Любке без серйозних підстав об'явив, що це слово запозичене з тюркськ. (Wörterb. d. alban. Spr.).

Установити звязок поміж словами *chata* й *šata* не надто важко і з семасіологічного боку. Можливість переходу від значіння «дім, халупа» до значіння «одежа» стверджують почасти хоча-б різноманітні значіння лат. *cassis* «сітка, шолом» (див. Lat. et. Wtb. Вальде). З другого боку, про таку можливість свідчить вульгарнолат. слово *casula*, що безумовно, розвинулось було із розглянутого слова *casa*, а згодом само стало за предка слов'янськ. *kosulja, kasula* — «сорочка» (див. Фасмер, Zborn. u sl. V. Jagića, стор. 273-275).

8—9. Слов. *brydъ, brydъкъ і brudъ*.

Обидва слова, що серед інших слов'янських мов відбиваються також і в укр. *бридкий і бруд, брудний*, мовознавці мають за два окремих слова. З приводу різноманітності значінь першого слова Бернекер (Sl. etym. Wörterb.) зазначає, що спочатку воно значило «schneidend, scharf»,

¹) Корінь-же слова *халена* можна було-б порівняти з болгарськ. *хала* приблизно з таким самим значінням. Про етимологію-ж цього болг. слова див. у Ільїнського Звукъ *ch* въ слав. языкахъ, ст. 86-87.

згодом «bitter» і, нарешті, «abscheulich», і тому зв'язує його з дієсловом *brejo*, *briti* — «schneiden»¹⁾; що-до слова *brudъ* лаконічно заявляє «dunkel».

Нещодавно Нідерман (F. XXXVII, ст. 145-155) слов'янське «*bridъкъ*», що з'являється, на його думку, як наслідок метатези з *bidrъ*, визнає за запозичення з германського, пор. ст.-г.-нім. *bittar*, н.-г.-нім. *bitter*.

Я однак, не бачу перешкод, щоб визнати обидва слова за нащадки одного кореня: **broud-*: **brūd-*, що виріс із вигуку *br*, викликуваного огидою, пор. також гр. βόρβρος — «бруд» або слов. *brъnije*, що його через иншу вокалізацію та через брак *d* не можна цілком зв'язати з *brudъ*—*brydъ*.

Справа з розв'язанням питання, звідки вийшло *brudъ* — *brydъ*, між иншим, ускладнює пом'якшення *r* в польськ. *brzydki*, чеськ. *brídký*; це й примусило Бернекера та Нідермана виходити з форми **bridъ*, а не *brydъ*. Та тут перед нас один із частих прикладів зміни *ry* на *ri* (Рим < **Rymъ*, п. *rzydać*, *krzyż* та и., ст.-сл. крити то-що), що їх, здається мені, не цілком перекожливо проф. Ілб'їнський силується инакше пояснити (Изв. отд. р. яз. и сл. Р. Ак. Н. XXIII, кн. 1, ст. 156-157). Первісне *ry* в цьому слові знає рос. мова (в словнику Даля знаходимо не тільки *брида*, *бридхой*, ба й *брыд*, *брыдкий*; воно-таки лежить, очевидно, і в основі укр. форми.

10. Укр. *шукати*, блр. *шукаць*, п. *szukać*, ч. *šukati*.

В своєму «*Etymol. Wörterb. d. slav. Sprach.*» Міклошич порівняв це слово з нім. *suchen*, що, очевидно, дало привід Кульбакінові (Українск. языкъ, ст. 90) визнати його за слово німецького походження. Не можу, однак, з цим згодитись, бо тоді незрозуміле востанеться відношення цього слова до другого, з ним зв'язаного, а саме, до укр. дієслова *о-шукати*, польськ. *oszukać* = рос. «обмануть». Коли зазначені слов. слова й можна поставити поруч німецького слова, то тільки як споконвіку споріднені з ним, причім за найближчу праформу слов'янських слів був корінь **seuk-*, що з нього через проміжну стадію **sjuk-* можна вивести *шукати*. Інший вид кореня, а саме, **souk-* відбивсь у дієслові *сукати* (р. *сукать*, ч. *soukati*), *сучити* (р. *сучить*, п. *sączyć* з новою назалізацією), а, може, також в речівн. *sukno*. Той самісінський корінь на ступені редукції продовжує своє існування в рос. *на-у-сѣк-ать*, укр. *цьк-увати* (про *ц* зам. *с* див. нижче) і укр. *сѣкати* «шукати в голові» (про м'якість *с* і *ц* в останніх прикладах розмова буде далі). Він також лежить в основі слова *скатерть* (Соболевський, Лингвистич. и археологич. наблюдения, вип. III, ст. 58-59). Нарешті, подовження нижчого ступеня знаходимо в влр. дієсловах *посыкнутъ* (значіння в Даля: «науськивать, стремиться» і «засыкаться» (наведено в А. Л. Погодіна, Р. Ф. В. 37 т., ст. 94-95). Первісне значіння цих досить різноманітних що-до значіння слів було, безумовно, «вертати, крутити», що нале-

¹⁾ *Bridъ* з дієслов. *brejo* зв'язував ще Смішек, Mater. i pr. Kom s. językov. Akad. Umiejętn. w Krak. IV, 391 й д.

жити також литовському - родичеві розглянутих слів, а саме дієслову *sukti, sūkti* «вертїти», і латинському *sucula* «мотовило» (Вальде, Lat. etym. Wörterb.).

Семасіологічний шлях від значіння *вертїти, сукати* до визначення *сукна, скатерти*, як наслідків сукання нитки, уперше, потім до значіння *цькувати* і, нарешті, до визначення *шукання в голові*, що робиться за допомогою подібних рухів пальців, є цілком зрозумілий. Значно важче звязати це первісне значіння з пізнішим значінням «шукати взагалі». Але все-ж таки цей звязок можна знайти. За привід придбати це нове значіння могла бути семасіологічна стадія «шукати в голові», що розвинулась із кореня *сѣк-*; пор. також різноманітні значіння *сувати* в Словн. Грінченковому. Скоріш, одначе, це сталось через те, що шукаючи людина часто крутиться на одному місці. Слід, взагалі, згадати про те, що дієслова, які визначають той чи інший рух, протягом часу набувають значіння «бажати, шукати, пориватись» (Ільїнський, Изв. отд. р. яз. и сл. Росс. Ак. Н. XXIII, кн. 1, ст. 127). Такий семасіологічний перехід перед нами вже в подвійності значіння влр. дієслова *посыкнуть*: «науськивать» и «стремиться» (у Даля). Чимало може спричинитись до з'ясування семасіологічної еволюції кореня **seuk-*: **souk-* і т. д., також різноманітність значіння чеськ. дієслова *sukati*. В «Česko-něm. slovn». Kott'a під цим словом зазначено: *suchen... schwippen... po malu pracovati (langsam thun)... arbeitend hin und her laufen*.

Але найпевніший довід на захист думки про первісне конкретне значіння дієслова *шукати (вертїти, крутити)* нам дасть укр. дієслово *о-шукати*, польське *о-szukać*, що раніш значило власне «окрутити», пор. рос. *окрутить, опутать* з таким самим значінням «обмануть».

11. Укр. *цькувати* = рос. «травить, науськивать».

Вимагають поясіння в цьому слові два моменти: по-перше, м'якість колишнього початкового *с* (а також у дієсл. *сѣкати* й рос. *науськивать*) і, по-друге, поява *ц* зам. *с*. Жадного звукового закону щоб з'ясувати початкове *сѣк-* зам. **сѣк-* у відомих уже нам прикладах, ми не встановлюємо, але спорадично цей перехід будь-що-будь міг з'являтися; це доводить хоча-б порівняння влр. *на-у-сѣк-ивать* з *посыкнуть*. Що-ж до *ц* зам. *с* в українським дієслові, що його ми оце розглядаємо, то, живовидячки, з'явилося воно в наслідок контамінації з вигуком *цуцу*, яким кличуть собак; воно, до речі, лежить в основі собачих назв *цуц, цуцик, цуценя*.

12. Укр. *перезати, підперезати, -ся* = «опоясывать, -ся, перевязать, -ся».

Це слово можна вивести з **perzъ-*, пор. лемк. *перез-*, польське *przez*, ст.-сл. *prъzъ*; в такому разі значіння «опоясаться» в *підперезатись*, «распоясаться» в *розперезатись* треба визнати за пізніше. Може це й так, але я наслідуюсь пропонувати іншу етимологію цього слова.

Укр. мова знає слово *поворозка*, *поворозок* «тесемка, повязка» (пор. ч. *ro-vragek*), що походить від кореня **vorz-* «в'язати». В зв'язку з цим словом стоїть укр. *верзун* «постіл» (див. словн. Грінченків), далі дієсл. *верзти*, що його значіння (=рос. «говорить чепуху») розвинулось із первісного значіння «в'язати» (пор. рос. «плести вздор»), як на це вказав був Штрекель (Arch. f. sl. Phil. XXVIII, ст. 505-506); ці слова з'явилися із слабого ступеня **vbrz-*.

Повний ступінь цього-ж-таки кореня, але з вокалізацією *e* мусів був дати повноголосну форму **verez-*; вона, здається мені, й лежить в основі зазначених в заголовку дієслів *перезати*, *підперезатись*, що в них *n* (зам. сподіваного *v*: *підверезатись*) завдячує контамінації з приростком *пере-* або з тим-таки словом *перез*.

13. Укр. *жорстокий*.

Також у наслідок контамінації форми *жорстокий* з дуже близькими що-до значіння словами *твердий* і *жорства* (про етимологію цього останнього слова див. у Герб. Петерсона, Arch. f. sl. Phil. XXXIV, ст. 380-381) з'явилась пізніша форма з *p* перед *s*: *жорстокий*. Крім того, появу *p* в цьому слові, як звука, що відповідає чомусь твердому, можна з'ясовувати як свого роду «звукову метафору» (термін Вундта).

Між инш., так само, як наслідок контамінації (із словом *шерсть*) з'ясував укр. слово *жерсть* Преображенський (Етим. слов. русск. яз.).

14. Укр. *шкварчати*.

Таку саму «звукову метафору» становить і звук *ш* в цьому слові. Він з'явився тут зам. *s* (пор. укр. і п. *skvar*, д.-сл. *skvarč*), як наслідок шипіння м'яса чи сала, що його смажать, хоча в деяких говорах іноді початкове *s* перед сполученням шелестівок фонетично міняється на *ш*: *шкло*.

15. Укр. *лушпина*, *лушпиння*. = рос. «шелуха».

Проф. Ільїнський (Уч. Зап. Высш. Шк. г. Одессы, 1922, т. II, посвящ. проф. Ляпунову, ст. 8) чеське слово *šlupina* «кожица плода» з'ясовує як наслідок контамінації *lupina* з нім. *Schlaube*. Гадаю, що в такому складному поясненні тут нема потреби, бо ч. *šlupina*, безумовно, походить з **selupina* (пор. гал. *шолупина*), що його можна поставити в зв'язок з рос. *шелуха*, гр. *χέλφος* (Петерсон, Arch. f. sl. Phil., XXXV, ст. 374-375). Укр.-же *лушпина* з'явилось із *шелупина* через метатезу звуків *л* і *ш*.

16. Укр. *жєврїти* = рос. «тлеть».

Метатеза — воно взагалі явище досить поширене в укр. мові, пор., напр., *капість* < пакость, *калавур*, то-що. В наслідок подібної метатези з'явилось і укр. *жєврїти* з **жеравїти*, пор. ст.-сл. *жеравне* — «вугілля». А корінь *жер-*, своєю чергою, з **ger-*. Той самий корінь з вокалізацією *o* ми маємо в *горїти*.

17. Укр. *гилити* = «бити м'яч».

Ще Ільїнський (Arch. f. sl. Phil. XXIX, ст. 166 і 497) зв'язав слов. *guliti* й *zuliti* «бити, здирати шкуру або кору» (чи не сюди стосується й рос. *жулик*, див. «Етимолог. словарь русск. яз.» Преображенського). Ці етимології прийняв Бернекер у своєму етимолог. словнику. Обидва мовознавці зазначені приклади виводять із **goul-*: **geul-*. Але я вважаю за можливе поставити в зв'язок з наведеними словами також і укр. *гилити*, що в ньому вбачаю рефлекс подовження нижчого ступеня цього самого кореня: **gul-*.

18. Укр. і рос. *кряж* = «твердий ґрунт, пасмо гір, хребет, бугор».

Чи не можна це слово, що його походження залишилось для Преображенського неясне (див. його «Етимол. сл. р. яз.», у Бернекера аж цього слова не знайшов) з'ясувати із сполучення кореня **крем-* з формантом *-g-*, себ-то виводити його з **kregъ* < **kremgjos*. Отже, в *кряж* відбивається той самий корінь, що ми його маємо в *кремень*, *кремезний* (*крем*+суф. *-ез-*). До прийняття цієї етимології не вбачаю перешкод ні з фонетичного, ані з семасіологічного боків.

На цьому, однак, не можу спинитись, а вважаю за можливе зв'язати розглянуті приклади з тотожним з фонетичн. боку коренем *крем-* *кром-* в укр. *окремий*, рос. *кремль*, *кром*, *кром*, *кром*, укр. *крім*. Основне значіння опих слів «різати, відокремлювати», а від цього значіння безпосередньо можна перейти до пізнішого значіння *кремень*, як матеріялу, що з нього колись робили знаряддя для різання або відокремлювання. Але чомує досі ця єдність походження обидвох категорій слів не спала на думку мовознавцям.

Петро Бузук.

До історії звуків в українській мові.

І. Укр. «зійти», «підіймати», «розірвати».

І.

Літературна традиція вже здавна зафіксувала в новій українській літературній мові, як правильні з орфографічного погляду, такі форми префіксованих дієслів: *піти, дійти, зійти, увійти, підійти, надійти, розійтисся, обійти, відійти (одійти), здіяти, підіймати, обіймати, відіймати (одіймати)*, а також і *зібрати, увігнати, підіткнути, надірватисся, розітнутисся, обізватисся, відімкнути (одімкнути)* і т. д. ¹⁾ Це дало привід ще О. л. Потебні говорити про те, що «бѣглое о изъ ѣ въ предлогахъ переходить въ і, составляя т. о. исключеніе и изъ правила, что такой переходъ имѣеть мѣсто въ слогахъ среднихъ, а не прямыхъ; и изъ правила, что ему не подвержены о изъ ѣ: увійти (въ), зігнать (съ), надібратъ, одібратъ, обізватця, розірватъ» (Два изслѣдованія о звукахъ рус. яз. II. О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій, Воронеж, 1866, ст. 98. — Пор. також Замѣтки о малорус. нар. 122) Цю думку повторяє і О. Огоновський, так саме вбачаючи тут і з о, що відповідає ст.-сл. ѣ (Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Lemberg, 1880, ст. 35, п. 10). Здається, не вільний був від цього погляду й П. Житецький, бо серед прикладів, що в них і заміняє, на його думку, о, з літопису Самовидця повиписуваних, знаходимо *розійшовшисся* («Оч. звук. історія малор. нар.» Київ 1876, ст. 122). Правда, на другому місці в тій самій книжці, говорячи про збіг звуків *ы* з *и* і спиняючись на прикладах *отимаєть, прѣдѣдоуцемъ, изидеть*, що пишуться то з ѣ, то без в пам'ятниках XII в., він схиляється до думки, що в таких і в подібних формах найпередніше «произошло смѣшеніе, двухъ различныхъ элементовъ *и* и *ы*», бо тут *и* вимовлялося без пом'якшення попереднього приголосного, що відповідає й етимології слова (*отѣимаєть*) (ib. 128). Отже тут ніби-то вбачає Житецький інший, зовсім незалежний від зміни о в і, процес, але докладніше на цьому не спиняється. Виразніше висловлюється А. Кримський, аналізуючи документальні дані для історії о довгого в українській мові і виклю-

¹⁾ Почасті цю тенденцію доводиться спостережати в літературній мові, надто останніми часами, і на прийомах *зі мною, наді мною, піді мною* і т. п., що навряд чи може знайти собі виправдання з оглядом на аж надто невелике поширення цих форм в діалектах супроти форм *зо, надо, підо*.

чаючи з числа таких даних ті написи старо-укр. пам'ятників (на зразок частого «обислати» або «обыслати» в грамотах XIV-XV в.), де літера *и* (або *ы*) відповідає сьогочасному українському звукові *і* (поряд з *о* або з відсутністю голосного звука) в словах, зложених з прийменниками *об*, *над*, *під*, *із*, *роз*, *з* та з іншими прийменниками, що кінчаються на приголосний звук і що за ними знов таки мав бути приголосний, напр. в слові «підігнути». Адже *і* тут не з *о*, бо згадані прийменники кінчалися або звуком *ъ* («подъ», «надъ» та инш.), або просто приголосним («из», «роз» та инш.),— поясняти його доводиться причинами евфонічними, бо за-для цієї мети укр. мова здавна, з великокнязівських часів, користується, як звуком *о*, так і звуком *и*. Правда, характер цього вставного *і* після зубних свідчить про певний звязок поміж ним і рефлексом *о*, але звязок тут пізніший, це нефонетична аналогія таких дієслів, як «підібрати» (з префіксом «подъ»), з такими, як «дібрати», де в префіксі «до» *о* основне, а тому й повинне було фонетично змінитися в *о* довге («Украинская грамматика» т. I, в. 1, Москва 1907, ст. 173 й далші). В цьому екскурсі А. Кримського маємо поки що найдокладнішу спробу пояснити появ звука *і* в названих вище прийменниках і префіксах в укр. мові. Дуже коротко згадує про це-ж з'явище і С. Смаль-Стоцький, так саме вбачаючи аналогію в зміні такого *о* з *ъ* на *і*: *розірвати*, *зі мною*—*зо мною*, *відітхнути*—*відотхнути*, *відійти* і т. д. на зразок *пирвати*, *дійти* і т. д. (Gramm. d. ruth. (ukr.) Sprache, Wien, 1913, ст. 112, п. 10). Загалом-же доводиться сказати, що ця група фактів, звязаних з появом звука *і* в прийменниках і префіксах там, де етимологічно йому відповідає *ъ* або нуль звука, і досі ще не знайшла собі належного освітлення. Історики української мови і граматики часто або просто не згадують про цей факт, або не дають йому жадного пояснення (напр. Шахматовъ, Крат. оч. ист. малор. (укр.) яз. — «Укр. Народъ», т. II. Петр. 1916, С. Кульбакинъ, Укр. языкъ, Харків, 1919, Є. Тимченко, Укр. граматика, Київ 1907, 2-е вид. Київ 1918 та инш.), іноді-ж навіть за наших часів повторяють думку Потебні, більш як півстоліття тому назад висловлену, минаючи те застереження, що вже зробив А. Кримський¹⁾. Тому, гадаю, не зайві будуть подані нижче факти і міркування.

II.

Українська літературна мова, що виросла на південній діалектичній основі, не відчуває, як ми бачимо, жадної відмінности в звукові *і* в префіксах *pi-*, *di-* і *zi-*, *наді-*, *розі-*, *вді-*, *обі-* і т. д., вона стерла різницю по-

¹⁾ Так в «Курсі українського языка» І. Огієнка (2 вид. Київ, 1919, ст. 74-75) читаємо, що «предлоги *до*, *відо*, *одо*, *надо*, *зо*, *обо*, *по*, *розо* (изъ древнихъ *до*, *отъ*, *надъ*, *съ*, *объ*, *по*, *разъ*) въ соединеніи съ глаголомъ, начинающимся съ двухъ согласныхъ, всегда мѣняють свое конечное *о* на *і*... і що «въ этихъ предлогахъ *ъ* перешло въ *о*, а *о* позже перешло въ *і*; причина этого перехода та же, что и въ предыдущихъ случаяхъ: въ слѣдующемъ слогѣ былъ въ древности глухой звукъ—*ъ* или *ь*..., утрата котораго и привела *о* къ *і*».

між *i* в словах *піти́, пійма́ти, пірну́ти, діяти́, дійма́ти, діжда́тися* і *зійти́, здійма́ти, зігну́ти, від- і одійти́, від- і одіра́ти, від- і одімкну́ти, від- і одіткну́ти* і т. д. Але свідчення інших діалектів дозволяють угадувати за цією однаковістю наслідки зовсім різних процесів.

Спинімося насамперед на тих даних, що маємо з північних українських говорів.

В північних укр. говорах, де дифтонгізація *o* в нових закритих складах залежала від наголосу, префікси *по-*, *до-* і *про-* без наголосу зберігають звук *o*: *пойти́, пойма́т', порну́т', дойти́, дойма́т', дожда́'ц'я, пройти́, пройма́т', прора́т' 1)*, але префікси *съ* (*из-*, *въз-*), *въ*, *отъ*, *подъ*, *надъ*, *объ*, *роз*, сполучившись з дієсловами *ити*, *имати*, дали сьогочасні форми: *зійти́, увийти́, одийти́, пудийти́, надийти́, обийти́, розийти́с'а, зді(й)ма́т', оди(й)ма́т', пуди(й)ма́т', оби(й)ма́т' і т. д.* Звук *и* в префіксі зберігається в усіх формах наведених дієслів і не залежить від наголосу; так маємо: *зи(й)шо́в, зи(й)шла́ і зі(й)де* (3 sing. praes.), *уви(й)шо́в, уви(й)шла́ і уві(й)де*, *оди(й)шо́в, пуди(й)шо́в і оді(й)де, пуді(й)де; зді(й)ма́ју, зді(й)м'і́т', але здіймеш, здіймє, пудіймеш, пудійме* і т. д. (поряд з рідшими: *знима́ю, зним'і́т', знімеш, зніме, пудні́меш, пудні́ме* і т. д.). Аналогічно до цього звук *и* маємо і в дієсловах *обигра́в, одигра́в'а, розигра́в'а*, де воно етимологічне. Натомість в сполученнях тих самих префіксів з дієсловами, що починаються двома приголосними з утраченим поміж ними *ъ*, дійсно, матимемо після префікса здебільшого звук *o*: *изогну́в'а, зобра́т', зов'ју́, пудобра́т', пудожда́т' одоткну́т', обозва́в'а, розозлі́в' і т. д.*, як і в словах з ненаголошеними префіксами *по-*, *до-*, *про-*: *побра́т', пожда́т', дожда́в'с', прора́'ц'я* і т. д., де, правда, і в південних укр. говорах, як і в літературній мові, раз-у-раз не маємо переходу *o* в *i* з аналогії до інших форм, що такого переходу і не повинні були зазнати. Проте наявність значного числа слів, де після кінцевого приголосного в префіксах з'являвся звук *и*, сприяло морфологізації цих останніх в подоби *оди-*, *рози-*, *оби-*, *пуди-* і т. д. ²⁾ Тому і в поліських говорах раз-

¹⁾ Останні три приклади з префіксом *про-* здаються нехарактеристичними тому, що літературна укр. мова так саме не міняє тут *o* на *i*, але на тлі північно-укр. фонетики вони зберігають всю свою характеристичність, бо під наголосом маємо тут дифтонг замість *o*, як і в префіксах *по-*, *до-*: *пойду, дойду, пройду*, але *п'ї́деш, д'ї́деш, пр'ї́деш* і т. д. Пор. у чернігівця Куліша: *Брехнею світь прійдешъ, да наза́дъ не верне́ся* (Грамматка, Спб. 1857, ст. 95). Знак *е* в кінці склада в поданих нижче прикладах визначає нескладове *у*.

²⁾ Наявність форм *зійти́, пудийти́, одийти́ розийти́с'а* і т. д. поряд з *найти́, прийти́, вийти́, пойти́, дойти́, перейти́* і т. д., розуміється, могла легко сприяти морфологізації префіксів *зи-*, *пуди-*, *оди-*, *рози-* і т. д. саме в цій формі поряд з *на-*, *при-*, *ви-*, і т. д. Звідси такі форми, як *зиходити* (в пісні: *Ище сонце не зиходило*)—

у-раз можна знайти форми: *розибрав, розиб'ю, розив'єц'ц'а, одибрав, одип'єш, обизвав'са, обикрасти* і т. п., надто перед групами, що починаються з *р, л, м*: *розирва́т', одирва́т', обирва́в'са, розил'л'у́, одил'л'єш, одимкнү́*, (борщ) *розим'л'ів* і т. п. В словах цієї останньої категорії можна бачити, крім того, і безпосередній вплив непрефіксованих дієслів, що звичайно вимовляються як *ирва́т', ирвү́, ирвєш, ил'л'у́, ил'л'єш, ил'л'є́* і т. д., хочі не всі вони вживаються без префіксів, напр. дієслова *имкнут'* немає, єсть тільки *замкнү́т', одимкнү́т'* ¹⁾.

Частіше від інших вживаються, як дві паралельні форми того самого префікса, префікси *роз—рози-, од—оди-, об—оби-*, (рідше) *пуд—пуди-* (форми з *и* в групах приголосних, важких для вимовлення). Напр., саме ці префікси *пуди-, оди-*, а не *пудо-, одо-*, перенесені аналогією в такі специфічно поліські форми минулого часу від дієслів *везти, вести*, як *пудив'єз* (ж. р. *пуд-везла*, с. р. *пудвезло*), *одив'єз* (*одвезла, одвезло*), *пудив'єв* (*пудвелá, пуд-велó*), *одив'єв* (*одвелá, одвелó*).

На жаль в тому матеріалі, що його маю під рукою ²⁾, не можу знайти прикладів для всіх згаданих вище префіксів в аналогічних сполученнях, але здається мені, що і поданих уже фактів досить, щоб, зіставивши їх з відповідними фактами других поліських говорів і інших укр. діалектів, а також з даними писаних пам'ятників і свідченнями суміжної білоруської мови, зробити певні висновки.

III.

Звертаючись до діалектологічних та етнографічних записів з українського Полісся, передсвідчуємося, що форми, аналогічні до згаданих вище, повсюдні на цій території. Так в додатках до статті К. Михальчука

пор. у Грінченковому Словнику «Зіхóдити, -ся». Звук *й* в формах *зийти́, пудийти́, одийти́*, якщо він не повставав органічно в сполученні з+и (напр. подь+ити>поды+ити і т. д.), то легко міг з'являтися з аналогії до *найти, зайти, пойти* і т. д., де він був фонетичний.

¹⁾ Після префіксів, котрі кінчаються на голосний звук, цього приставного *и*, розуміється, немає: *порва́т', прорва́т'*, навіть *(и)зорва́т', (и)зорвү́* (із *сврвү́*), *пол'л'у́, дол'л'у́* і т. д.

²⁾ Як в передніших своїх працях (див. «Записки Іст.-Філ. Відділу», кн. II-III, IV), так і тут ґрунтуюся найбільше на власних спостереженнях над півн.-укр. говірками колишнього Козелецького повіту на Чернігівщині, але характеристичні для цих останніх говорів риси мені раз-у-раз доводилось відзначати і в говорах інших повітів—Чернігівського, Остерського, Ніженського, Борзенського, Сосницького на Чернігівщині, а почасти Переяславського та Прилуцького на Полтавщині. Зокрема що-до наведених тут фактичних даних, то вони майже цілком увійшли в мою працю «Описаніє говора с. Патют' Козел. у., Черн. г.», ще 1915 р. записану, але й досі ненадруковану. Думка про незалежність форм *зийти́, здийма́т'* від процесу *o>i* висловлена була і там.

«Нарѣчїя, поднарѣчїя и говоры Южной России въ связи съ нарѣчїями Галичины» (Мат. Чубинського, т. VII в. 2, ст. 598), в відомостях про говірку с. Рудьківки (помилкою позначено: Остерського п. замість Козелецького п.) знаходимо, що *o* в цій говірці іноді переходить в *i* в дієсловах зложених з прийменниками *одо, розо: оді*брати, *розів*вѣщя. Звук, що відповідає в цій говірці укр. *i* з *o* в закритому складі, визначає автор цих відомостей Новицький знаком ъ. Це, як він каже, «особый глухой звукъ близкій къ ъ». Іноді, коли наголос не на цьому складі, *o* зостається: пошовъ, жонкы (жѣнка) (зберегаємо правопис цитованого джерела)¹). В записях, уміщених в «Матеріалахъ и изслѣдованїяхъ» П. Чубинського, т. II, Спб. 1878, знаходимо: м. Баршнїль Переясл. п. (говірка дифтонгічна): пудийде 450, подиймутця 450, пудиймутця 451, підийшовъ 340, 341, підийшовъ 508, увійшовъ 332, 455, одийнявъ 509, розырвали 413, розибью 329. розигнала (і розігна-ла), розигнало 507, обіврали 506 (пор. зобралысь 412, зобрали, -ся 422, обозвалась 422, обозвалось 69, обозвысь 68, пудошьє 350, дождали, дождавши 455; очевидні неточності або русизми: подойду, подойшовъ 452, пудойшла 422, увойшовъ 452, увойшли 68, войшли 330, розорвала 436)²). С. Іванково того-ж повіту (говірка дифтонгічна): поздымалы 37, підийшовъ 491, увійдешъ 38, одырвався 39, 374, зійшовъ 372 С. Корніївка того-ж повіту: підийшовъ 112. С. Хабне Радомиськ. п. (говірка дифтонгічна): увийшовъ 339, підымаць (inf.), підымають (повинно бути: пуд—) 359, (сумнівне: пудошовъ 338), обірвавсе 358, але: зобравъ 16. М. Канів (говірка ближча до південного типу, але північна основа де-в-чому виявляється): роздыма, роздымавъ 396, увійшовъ 396. С. Шендерівка Канів п.: одийшла, підийметця, обірвана 428, підиждїть 533. С. Дударі того-ж повіту: одийшовъ 357, але зопъявся 356, зогнувся 357. С. Кашперівка Таращанського п.: підийты 134, обыймає 136 (але там-же: зопсовалась 134, 137, дойшовъ 134). С. Косенів Звягельського (Новгорода-Волинського) п. (говірка перехідна): одийду 173, підийметця 175, увійшовъ 383, підижду 433, але зібрались (?) 433. М. Любар Звяг. п.: розырвешъ 419, розырвавъ 420, але: зірвати 420, дїждавъ 419 (?). М. Дорогичин Кобрин. п. на Городненщині (говірка дифтонгічна): пудийму (2 р.) 60, здымають 275, поздымавъ 280, 281, розырвавъ 250, розырвуть 343, розырвать, розырвали 344, але: дойшовъ 250, доткнувся 279, поймавъ, зозвала 275, одозвысь, одозвъвся 8, пймалы 343 (сумнівні написи: пудойшла, увойшла 407, пудойшли 473, подожды 432). С. Пожежин Берест. п. (говірка

¹) Думаю, що наведена тут транскрипція *оди-, рози-* (знак *и* тут, розуміється, визначає переднього ряду одкрите *i*, характерне для лівобережного Полісся). Дає мені підставу для цієї думки той факт, що в с. Старій Басані (верстов на 15 на південь від Рудьківки), в говірці з монофтонгом *i* замість *o* під наголосом (з спорадичними лябіялізованими рефлексами після губних), я чув аналогічні форми, які, звичайним українським письмом користуючись, попередявав-би як: *обирвали, обикрали, одибрали, увийшов, пудийшов, одийшов, одиввіз*, але *пудоткне*. Там же говорять, розуміється, як і взагалі на Поліссі: *пошов, дойшов, поймав* і т. д.

²) Як в цих, так і в дальших виписках масо страшену непослідовність в графічній передачі префіксів, пор.: *пудийде, підийшовъ, підийшовъ* і т. п.

дифтонгічна): одыйти 50, пудыйшовши 337, зыйшовъ 337, але: зоззавъ 609. С. Полоски Більськ. п. на Сідлеччині (говірка дифтонгічна): пудыйшовъ 79, 198, розійшлысе 196, розийшлысе (2 р.) ів., розийтисе ів., пудыймывъ 198, пудыйме ів., обиймуе 199, пудыйматися 200, одырвалы 403 (неймовірні: зуйшло 199, одуйшовъ 400, мабуть, під впливом графічної асоціації з дуже частим: пуйшовъ). Для того-ж Більського п. (с. Ломазі) знаходимо дані і в Бессарабі (Материали для этногр. Седлецк. г. Спб. 1903 = Сборн. Отд. рус. яз. и слов. 75): зыйдэ 50, 79 і навіть зыходить 101, подыймае 42 (очевидно, замість пудыймае — пор. пудбивали 53, пудпаливъ 51, пуддалися 52 та багато инш.), але одогнавъ, одобравъ 39, одоззався 89, 115, не дождэться 71, розозлився 44, 52, 63, розозлицьця 44, та инш.

Аналогічних прикладів можна було-б навести багато більше, бо етнографічні записи з укр. Полісся та території перехідних говорів дають можливість легко це зробити, але нам досить і наведених даних, надто коли ми згадаємо, що й суміжна з Поліссям білоруська територія характеризується тією самою рисою. В «Словар'і бѣлорусскаго нарѣчія» И. Носовичами знаходимо «Одыймаць», «Подыймаць», «Одыйці», «Подыйці» та инш. Є. Карський так саме говорить, що в білоруській мові «звукъ *ы*, или очень близкій къ нему, получается также на мѣстѣ начальнаго *и*, стоящаго послѣ предлога, оканчивающагося на твердый согласный» і далі відзначає, що «особенно часто это *ы* появляется въ формѣ глагола «ишбѣ», куда *и*... зашло изъ настоящаго времени и вслѣдствіе своей безударности можетъ обращаться въ *й* (йшбѣ). Когда послѣ предлога это *и* перешло въ *ы*, оно часто послѣ себя еще возстанавливало *й*». (Бѣлоруссы II в. 1, Варшава 1908, ст. 262). Там-же приклади з говорів: обыйшла, подыйшла, адыйшбѣ, зышлися, сыймаць та инш. і численні виписи з старих пам'ятників (ст. 262-264). В написах подібних до «възойдемъ», «обойманіе» (з Біблії Скорини XVI в.) Є. Карський не бачить живого з'явища, як і в аналогічних прикладах з живих говорів: соймешъ, адойдзизш угадує великоруський вплив (іб. 264)¹). Про цю-ж особливість білоруської мови згадано і в «Очерк'у русской диалектологии» Н. Дурново—Н. Соколова—Д. Ушакова (Москва 1915, ст. 49) в загальній характеристиці «бѣлорусскаго нарѣчія», де наведено приклади подыйти, отыйти супроти влр. подойти, отойти. Пор. ще Н. Дурново «Очеркъ ист. рус. яз.» Москва-Ленінград 1924, ст. 87. — Отже згадані вище поліські форми і форми білоруські (в сполученнях з *-ити*, *-имати*...) становлять повну аналогію і постали, очевидно, як наслідок цілком однакового процесу.

¹) Те саме можна думати і про аналогічні форми в записах з укр. Полісся (див. в наведених вище прикладах). Це здебільшого, мабуть, просто неточність запису через звичку до иншої орфографічної форми самого записувача, що раз-у-раз і виявляється з инших аналогічних прикладів, а почасти, може, й справді, лексичний вплив офіційної російської мови на індивідуальну мову людини, від якої записувано.

IV.

Що форми *зійти*, *пудийти* на укр. території не з'являються тільки поліськими формами, за це свідчать насамперед підкарпатські говори. В с. Ублях колишнього Земплинського комітату говорять: *puđyiti*, *izyiti*, *ođyřbu* (див. О. Брок «Угросорусское наречие с. Убли. Спб. 1900, ст. 30), хоч там же *pudoimí* (ст. 79). Замість *o* в закритому складі в цій говірці звук *u*.

Галицькі говори дають численні приклади на форми типу *збóйму*, *підбóйму*, *відбóйму* в дієсловах зложених з *-имати* (пор. ці форми і у Смаль-Стоцького в Gramm. d. ruth. Spr. 111), що становлять, очевидно, паралель до польськ. *-ej-* в аналогічних дієсловах: *zdejłmować*, *odejłmować*, *odejłmować* і т. п. Але в народніх говорах, безумовно, єсть форма і з *и*, пор., напр., в півн. Галичині: *здийня́ти*, *здийми́* (І. Верхратський, Говір батюків, Львів 1912, ст. 268) і *здоймає*, *поздоймали* (ib. 208), але тільки—*зійду* ся (209), *зійде* (210), *відійшо́у* (87) і т. п. І тут не завжди можна бути певним за точність запису. Можливо, що на формах дієслів зложених з *-ити* позначається великий вплив літературної ортографії, як і в записах з Полісся та Наддніпрянщини.

Ортографічність наших записів абсолютно не дає спроби сказати щось певне про поширеність вимови *зійти*, *підійти*, *підіймати*, що зробилася літературною вимовою, в південних укр. говорах. Вона, безумовно, широко відома, але, здається, безсумнівні свідчення можна знайти її за те, що і південним говорам подекуди відома вимова з *и*. Напр., спорадично і в записах з території південних укр. говорів можна натрапити на такі, як: *розигнальсь* (с. Мліїв на Черкащині, Чуб. II, 245), *розигнались* (ib. 309), *розибью* (ib. 329). Відомо, що і в Шевченкових автографах такі приклади трапляються: *розибье* (О. Синявський, Дещо про Шевченкову мову, «Україна» 1925, кн. 1-2, ст. 108). Пор. ще: *підийшла*, *зйбрала* в записах з м. Никополя на Запорожжі (Чуб. II, 224, 413), і т. п. Але що до цього, то тільки дослідження живої вимови по окремих діалектах може дати відповідь про справжню поширеність форм з *і* після префіксів. Чи дійсно тут *і* з попередніми твердими приголосними перед ним, а не *и*, чи м'якшаться перед цим *і* приголосні в тих говорах, де вони м'які перед *і* з *o*¹⁾, чи однаково звучить воно в сполученні з *й*: *зійти*, *підійти*, *підіймати* і т. д., де воно становить найбезпосереднішу аналогію до *пi(й)ти*, *дiйти*, *дiймати* і т. д., і в таких випадках як *розiрвати*, *одiрвати*, *розiгнати*, *розiбрати* і т. п.—це питання дальшого діалектологічного дослідження. Бо безумовно, що, окрім певних діалектичних підстав, на фіксацію цих форм в літературній мові могли впливати в деякій мірі і інші причини, напр., обмилна

¹⁾ Одиначний приклад: *ruz'irvu* (3 sing.) знаходимо в записові Г. Голоскевича з с. Бодачівки (Колодіївка) Ушицьк. п. на Поділлі — див. Н. Дурново, Хрестоматія по малорус. діалектології, Москва 1913, ст. 60.

етимологізація, що вбачала тут *i* з *o*, а далі й просто графічні асоціації, а саме принцип писати «*i*» там, де йому в російській мові відповідає «*o*», принцип, що часом призводив і до суперечности з живою вимовою (згадаймо хочби недавні ще: *дріжати*, *крівавий*, *тривога* і т. д.), і, нарешті, навіть звичайне твердо засвоєне правило старої російської ортографії писати перед «*й*» букву «*i*», а не «*и*».

В давній нашій літературній традиції після префіксів, що кінчилися на приголосні, в дієсловах зложених з формами дієслів *-ити*, *-имати*, звичайно вживано, як і в білоруських пам'ятниках мовних, літери «*ы*», а рідше «*и*», що звуковим своїм значінням не різнилися. Пор. написи: *взыйти*, *розыйшло*, *отыйшло* в «Описові Мозирського замку» 1552 р. (А. Кримський, Укр. грам. I, 1, ст. 175), *изыйде*, *взыйдуть* у Кирила Транквіліона в передмові до Євангелія учительного (ib. I, 6, ст. 523), «*имаеть обыслати*» в буковинських грамотах 1448 р. і 1454 р., «*обышлетъ*» в грам. 1444 р., 1454 р. і 1462 р. (ib. I, 1, ст. 174) і т. п.

V.

З поданих вище фактів робимо такі висновки що-до історії звука *i* після префіксів на приголосний в південних українських говорах і в літературній мові.

1. Абсолютно нема підстав гадати, що в префіксах *зі-*, *(у)ві-*, *віді-* (*оді-*), *піді-*, *наді-*, *розі-*, *обі-* в дієсловах на *-йти*, *-имати*, звук *i* заміняв з аналогії звук *o* (з *ѳ*), тоб-то виводити сьогочасні *увійти*, *підійти* і т. д. з *увойти*, *підойти* і т. д., аналогічних до рос. *войти*, *подойти* і т. п. Діалектологічні і історичні дані свідчать за те, що тут маємо давню асиміляцію *ѳ*, що на його кінчалися прийменники (*съ*, *въ*, *отъ*, *подъ*, *надъ*, *объ*) до початкового *i* (що графічно визначалося знаком *и*) дієслова: *съ + ити*, *въ + ити* давали *сы + ити*, *вы + ити*, а далі стягнені форми *сыти*, *выти* (пор. такі поліські форми як *вимат'* [з префіксом *вы-*], *примат'*, *пріме*, *прідү*, *пріде* і т. п.), але аналогія могла переносити звук *й* з таких слів, як *зайти*, *перейти*, *найти*, *дойти* і т. п., чому маємо і *звийти*, *увийти*, звідки в південних діалектах пізніше *зійти*, *(у)війти*. Таким чином, тут на українському і білоруському ґрунті треба бачити окремий процес супроти рос. *отойти*, *подойти*, *сойти*, *войти* і т. д. Повну аналогію до останніх маємо в польськ. *odejść*, *podejść*, *zejść*, *wejść* і т. п., в чеськ. *odejdu*, *odejdi*, *odesel*, *podejdu*, *podejdi*, *sejdu*, *vejdu* і т. п. (inf. *odejiti*, *podejiti*, *sejiti*, *vejiti* мають довге *i*), польськ. *odejmować*, *podejmować*, *zdejmować*, чеськ. *odejmu*, *-eš*, *podejmu*, *eš* (inf. *odjímati* — *odnímati*, *podjímati*) і т. п. Правда, в сполученнях з *-имати* в рос. не маємо послідовности: *отымать*, *подымать*, *сымать* (при частіших: *отнимать*, *поднимать*, *снимать*), але *обойму*,

-мѣш, діял. *отоймать, соймать* (у Даля дві останні форми позначені як східні), *сойми, соймате*. Згадану особливість української, а так саме й білоруської, мови, здається, до певної міри можна ставити у зв'язок із тим, що і всі прасл. сполучення *ъ + і* або *ј* відбиваються в цих двох мовах як *ый(ыј)*, звідки укр. *ий(иј)*: *злий, мійу, крију* і т. п. З «Оч. ист. рус. яз.» Н. Дурново можна думати, що він так цю особливість білоруської мови (*отыйти, подыйти*) і розуміє — див. на ст. 87-й § 94, де під п. 2 згадано всі випадки, коли білор. *ы, и* перед *й* або *ј* відповідають рос. *о, е*. Чи не можна було-б цього факту української фонетики зіставити з тією характеристичною рисою, вже найдавнішим українським (південно-руським) пам'ятникам відомою, що відзначив був Шахматов і що полягає в заміні *ъ, ь* в прийменникові *въ* і в закінченнях різних граматичних категорій на *ы, и* перед займенником *и* (численні приклади див. в статті *Beiträge zur russischen Grammatik*, Arch. f. slav. Phil. VII, 73 і далші). В півн. руських пам'ятниках трапляються тільки відособлені випадки такої заміни, тим часом як в українських їх сила (напр. в Добр. Єв. разів 90, в Єв. 1092 р.—35 р. на перших 76-х сторінках, в Житті Феодосія — 30 р. на перших 20-х ст. і т. д.). Відзначаючи, що численні приклади на це трапляються і в ст.-сл. пам'ятниках (Супр. рук., Асеман. Єв. та инш.) і що вони могли впливати на ортографію півд.-рус. пам'ятників, Шахматов все-ж таки гадає, чи не міг ще в спільній слов'янській мові мати силу закон, що кінцеві *ъ* або *ь* перед *и*, що йшло за ними і притикалось в тісному сполученні до попереднього слова, приподоблювались до цього *и* і сами переходили в *ы, и*, як, напр., і в слові *добрый* замість *добръй*. В окремих слов'янських мовах або діалектах (напр. в півд.-руському) ця особливість могла жити довше, ніж в інших (напр. в півн.-руському) (іб. ст. 76). Ягич приймає цілком значіння цієї риси для півд.-руських (старо-українських) пам'ятників (Критич. замѣтки по ист. рус. яз. Спб. 1889, ст. 10, 17 та инш.). Фонетично-ж, а не графічно поясняє Шахматов *ыи* (*уі*), як результат сполучення *ъ* прийменника з початковим *и* (і) дальшого слова, а так саме з *ъ, ь* в кінці дієслівних форм, сполучених з займенником *и*, в пізнішій своїй праці «Очеркъ древнѣйшаго періода ист. рус. яз.» Петр. 1915, § 337, прим. 2.—Пор. § 408. Тільки в *ы* зам. *и* після *из, въз, роз, без, низ* бачить він вплив твердого приголосного *з* на початкове *и*, бо ці прийменники вже за праслов'янської доби кінчилися безпосередньо на приголосний (пор. § 320). — Отже сьогочасні південні і літературні форми *зйти, увйти, здиймати* і т. д. позаміняли давніші *зийти, увийти, здиймати* і т. д. під впливом форм *пй(пй)ти, дй(пй)ти диймати* і т. д., бо різність між цими двома рядами, не підпирана паляталізацією приголосних перед *й* (з *о*), була занадто тонка.

2. В формах типу *розірвати, відірвати, розіл'у* і т. п. так саме не можна бачити заміни *о* на *і* під впливом таких форм, як *нірвати* тощо (таке пояснення дає С. Смалъ-Стоцький *Gramm. d. ruth. Spr.* 112), бо перш за все таких форм, як остання, менше, ніж перших, а друге — в півн. укр. говорах маємо *розирват' і т. п.* (див. вище), але *порват', прорват'*. Тут ми

маємо просто сполучення префікса *роз-*, *од-* і дієслів *ирв'ат'*, *ил'л'у*, де *ир-*, *ил'-* з початкових груп *р'ь-*, *ль-* так саме, як в словах *ирж'а*, *ил'н'аний*—*ил'л'аний*. Це сполучення можна цілком прирівняти до таких як з-*Ил'вова*, з-*Ирж'авц'а* в тих-же північних говорах, де звук *и*, безумовно, належить не прийменникові, а самій назві, і не міг бути взятий від прийменників з основним *о*, бо вони цього *о* не міняють на *и*: до *Л'вова*, до *Ржавц'а* (и до *Иржавц'а*), але од *Ил'вова*, од *Иржавц'а*. Пор. те саме і в підкарпатських говорах: *Ильв'ов* і навіть: коло *Ильв'ова* (Гв. Верхратський, Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів I, 24). Як прийменники, *зо*, *пудо*, *надо*, *одо*, *уво* ніколи свого *о* на *и* в поліських говорах не міняють: *зо* (*пудо*, *надо*) мно́жу, ден' одб' дн'а, *зо* сну́, *уво* сні́.

3. Префікси *зі-*, (*у*)*ві-*, *віди-* (*о*)*ди-*, *піді-*, *наді-*, *обі-*, *розі-* в південних українських говорах позаміняли з аналогії префікси *зо-*, (*у*)*во-*, *відо-* (*одо-*), *підо-*, *надо-*, *обо-* там, де *о* в цих останніх з'являлось фонетично (перед складом з утраченим *ь* або *ь*), або з аналогії: *розо*, (*зі*)*брати*, *у*(*ві*)*гнати*, *ві*-*діткн'ути*, *піді*-*ткн'ути*, *наді*-*слати*, *обі*-*зв'атис'а*, *розі*-*злитис'а* і т. п.). Але можливо, що в багатьох випадках звук *і* в цих префіксах витісняв не *о*, а *и*, бо ще передніше форми з *и*, що фонетично з'являлися в позиції перед початковим *и* дієслова, або після *роз-* в сполученнях його з *ир-*, *ил'-*, морфологізуючись в такій подібі, аналогією перекидалися на інші позиції, де фонетично повинно було бути *о*. В окремих словах цей останній процес заміни *о* на *и* відбувався, як ми бачили, і в північних українських говорах (*одиб'рат'*, *розив'єц'ц'а* і т. п.). Що до заміни *и* на *і* в таких випадках доводиться повторити те саме, що вже сказано було з приводу форм *зийти*, *відийти* і *пі(й)ти*, *дійти* (див. вище). Форми типу *діждати* впливали на *підждати* чи *підиждати* так саме як *діймати*, *дійму* впливало на *підиймати*, *підийму*. Вплив одних форм на другі був тут цілком зрозумілий, бо відрізнювання складів *ді-* і *ди-* в словах одної морфологічної будови, раз-у-раз в групах слів тісно звязаних семасіологічно і, нарешті, з *д* нешпалізованим перед *і*, було занадто важке. Отже морфологічна асиміляція була тут цілком природня і легка. Впливом такої-ж морфологічної асиміляції доводиться пояснити звук *і* в префіксах *ді-*, *пі*, *зі-*, *обі-*, *розі-* в складах споконвіку закритих, напр. в словах: *дістати*, *дізнатис'а*, *пізнати*, *зізнатис'а*, *обікрати*, *розікласти*, або перед новими групами приголосних, напр. *зім'јати* (і *зімн'ати*), *зів'јав* і т. п. Тут таке-ж перенесення префікса *зі-* з близьких форм (*зімн'у*, *-єц'* і т. п.), як комплексу *дій-*, замість *до*, в слові *дійняти* (зам. *доняти*) під впливом споріднених форм *діймати*, *дійму*, *-менш* і т. д., (пор. *прийн'ати*, *вийн'ати*, зам. *прин'ати*, *вин'ати* під впливом *прийм'ати*, *виймати*), або як *зі-*, *наді-* і т. п. в складі відкриті: *зіх'одити*, *надіх'одити* і т. п. (в піснях). Жадної фонетичності в таких замінах не було.

Прямітка Мені видається зовсім безпідставною думка¹ П. Бузюка, що висловлює він в невеличкій статті «Замітки з української мови» (*Slavia*,

Р. Ш, S. 4, 601-604). Він ставить наявність варіантів *до-*: *ді-*, *зо-*: *зі-*, *надо-*: *нади-*, *по-*: *пі-* в нових, а так саме і в споконвіку закритих, складах в залежність від голосного звука в дальшому складі. Перед складом з *о*, *у*, *и*, *е*, а надто перед складом з *а*, звук *о* в згаданих прийменниках і префіксах переходить в *і*, але перед складом з *і* прикладів такої зміни майже зовсім немає: *зі-рвати*, *зі-страху*, *ді-ждати*, *пі-знати*, але *зо-стін*, *зомліти*, *досвід*, *дослід* і т. д. З цього він робить висновок, що ця відмінність з'явилася, як наслідок розподібнення в статичному стані: «голосівку *о* захищає від її зміни на *і* розподібнюючий вплив слідуєчого складу з *і*» (ст. 602). Отже П. Бузук вбачає тут з'явище фонетичне. Згадані думки П. Бузука здаються нам абсолютно необґрунтованими тому, що весь матеріал він подає, зовсім не рахуючись із тим, чи повинна була бути в тому або іншому слові зміна *о* (принаймні в префіксах *по-* і *до-*, бо в *зо-*, *надо-* пізніша аналогія) в *і*, як результат певного звукового процесу в минулій історії української мови, чи такої зміни не повинно було бути. Тому майже всі слова, де звук *о*, на думку Бузука, зберігся тільки через те, що стояв перед складом з *і*, фактично і не повинні були міняти свого *о* на *і*, напр.: *доглядати*, *догрибати*, *-ся*, *догрівати* і т. д. *поблідлий*, *побріхувати*, *повбігати* і т. д., бо для цього не досить, щоб дальший склад починався двома чи більше приголосними, а щоб це був склад з колишнім *ъ* або *ь*. Прикладів з *і* або *о* в згаданих вище префіксах перед складами з *а*, *о*, *у*, *е*, *и* наведено значно менше, а до того-ж приклади з *і* і з *о* в такій позиції діляться майже нарівно. Мені здається, що тут причиною, здебільшого, діалектична приналежність тієї або іншої форми, чого не мав на увазі П. Бузук, виписуючи приклади з словника Грінченкового. В північних говорах, як ми бачили вище, префікси *по-* і *до-* ніколи не міняють своєї форми, навіть перед складом з *ъ* або *ь*, без наголосу, а варіанти *зо-*: *зи-*, *надо-*: *нади-* залежать від зовсім інших умов, ніж їх спитується обґрунтувати П. Бузук. В своїй масі наведений в статті П. Бузука матеріал свідчить тільки про те, що укр. мова (літературна і південні діалекти) загалом зберегає префікси *до-*, *по-* там, де не було причин для фонетичної зміни *о* в *і*, а варіанти префікса *зо-*: *зі-* раз-у-раз' ставить в залежність від відповідних форм перших двох префіксів в аналогічних твореннях, а також про те, що іноді варіанти *ді-*, *пі-*, *зі-* з'являються з аналогією і перед споконвіку закритими складами, тоб-то перед групами приголосних, що не зв'язані з занепадом *ъ*, *ь*. Інших висновків, на мою думку, з матеріалу, що подає П. Бузук, зробити не можна. Бо коли ми маємо невеличку загалом групу таких слів, як: *пізнати*, *зізнатися*, *зіставити*, *зістарітися*, *дізнатися*, *дістати* і т. п. (у Бузука навіть з цих слів не всі наведені), де *і* безумовно з'явилася, як наслідок аналогії або морфологічної асиміляції (причому навіть для південних говорів не можемо з певністю встановити географічної поширеності того або іншого слова в допіру наведених форм), то з другого боку ми маємо і в південних говорах, і в літературній мові префікси *по-*, *до-* в словах, де вони повинні були фонетично замінити *о* на *і*, пор. напр. такі літературні форми, як: *побрати*, *погнати*, *поснути*,

поткати, догна́ти, досла́ти, допра́ти і т. п., котрі і в народніх діалектах мають безумовно перевагу, якщо не виключно в такій формі вживаються. Очевидно, фіксація тієї або другої форми префікса залежала від цілого комплексу причин, між якими могла мати значіння і перевага тих або інших форм в системі форм котрогось дієслова, пор. напр. *діжда́ти* при *діжду́, діждеш* і т. п., але *догна́ти* при *дожену́, -не́ш, побра́ти* при *поберу́, допра́ти* при *доперу́* і т. п., де в трьох останніх форми праesens'a фонетично зберігають звук *о*. Пор. також зовсім відмінну супроти *до-* і *по-* історію префікса *про-*, що, окрім декількох слів (прізвище, прі́рва), звичайно не міняє свого *о* на *і* і в південних говорах, а в дієсловах відомий, здається, тільки в формі *про-*. Це сталося, очевидно, через те, що фонетична зміна *о* в *і* в нових закритих складах занадто наблизила-б його звукову форму до префікса *при-*, а тому перевагу мали форми, де фонетично залишалося *про-*, і вони паралізували зміну *о* в *і* навіть там, де вона повинна була-б відбутися. Дуже виразно це бачимо, рівняючи півд.-укр. і літерат. *пройти́, пройде, пройдут'* з північн. *прóйти́, але прзйде, прзйдут'*. В цих останніх звук *з* далекий від *и*, тому й нема потреби в заміні *прз-* на *про*, але в перехідних від північних до південних говорах, що мають зам. *о* монофтонг *и*, префікс *про-*, як і в південних говорах, фіксується звичайно тільки в цій звуковій формі.

Всеволод Ганцов.

На шляхах до нового українського театру.

I. Польський театр у Києві 1816 року.

Минувшина українського театру розподіляється з першого погляду на дві різко відділені одна від одної доби. З одного боку, шкільний театр, що у головних рисах скінчив своє існування вже в другій половині XVIII віку, а подекуди тривав геть аж до початку XIX віку, і відголосок його—вертеп,—що спорадично зберігся й пізніше. З другого-ж боку—побутовий театр, що так буйно розцвів був за 80-их років, має своїх попередників: вже за першої чверті XIX сторіччя збиралися потроху елементи окремого українського театру. Драматургія Котляревського, Основ'яненка, Шевченка та інших менш відомих письменників; акторська робота Щепкіна, Соленика та багатьох інших, що ймення їхні тепер так що й невідомі,—усе це призбирувало поволі потрібний матеріал та традиції. Зрозуміливо тому, що великий мають інтерес ці роки для з'ясування того, як склався театр український. До того-ж характеризує ця переходова доба культурні інтереси людности по українських містах, чимало спричиняючись до змалювання тих шляхів, що ними йшло збудження національної свідомости України, де довгий час впливали на народню масу дужчі культури—польська та російська. Отже і серед польського на Правобережжі і російського, на Лівобережжі оточення й треба шукати зародків українського театрального мистецтва; його вимагала українська стихія, що їй бракувало тоді власної інтелігенції; иноді йшла назустріч цим вимогам енергія окремої особи—письменника чи актора.

Але щоб зібрати ці українські елементи з польського чи російського театру, треба передовсім вивчити їх самих. Київський театр має тут особливий інтерес: жили тут усі три національні верстви, і на цьому різнобарвному ґрунті з'являлися українські паростки, що протягом часу виїшли на певний шлях і викликали гучні оплески у цілковито українському вже репертуарі. Їх-же бачили за молодечих своїх років корифеї українського кону—Кропивницький, Карпенко-Карий, і дещо од них сприйняти, звісно, могли.

У цій своїй розвідці й хочу я з'ясувати деякі моменти з історії театру у Києві, що протягом XIX віку зазнав був особливо цікавих змін у своєму національному обличчі ¹⁾.

¹⁾ На жаль, мусів я у цій своїй роботі обмежуватися мало не виключно київськими атеріалами.

1.

Історії київського театру присвячено окрему книжку М. І. Николаєва ¹⁾, але чимало в ній не завдовольняє читача: відомості, що він подає, не завжди стверджено фактами, дуже рідко позначається й джерела, звідки їх узято. І тільки одна посилка на статті А. Юнка з'ясовує, що головну масу фактів для історії київського театру за ранніх часів запозичив М. І. Николаєв у цього автора.

Альфред фон-Юнк, драматург та редактор «Київського Телеграфа», уміщав статті про київський театр у «Київських Губернських Відомостях», дописував також до «Сѣверной Пчелы» та відомого петербурзького театрального журналу «Пантеонъ». Року 1857 надрукував він у «Музыкальномъ и Театральномъ Вѣстникѣ» статтю «Матеріалы для исторіи русскаго театра. Исторія кievскаго театра съ 1800 по 1857 годъ». У ній знаходимо ми досить докладний нарис минувшини київського театру; автор зазначає точно роки, коли один антрепренер заступав другого, робить іноді й вказівки на репертуар театру. І хоч деякі помилки у цій історії кидаються у вічі, але, поки не знайдено нових архівних матеріалів, лишається стаття Юнкова за джерело, що його в жадному разі обминути не можна.

Торкаються минулого київського театру й численні історії Києва, але зазначають вони дещо тільки для пізнішої його доби, та й те побіжно.

Року 1890 надруковано у «Київской Старинѣ» замітку П. Т(имошка) «Къ исторіи польскаго театра въ Кіевѣ» ²⁾; в ній уперше повідомлено про цікаву збірку афіш 1816, 1823, 1827 років, що переховується в «Київському Центральному Архіві». На підставі побіжного огляду цього матеріалу дав автор замітки загальну характеристику репертуару, ба навіть і життя цього театру. Зверталися, далі, до цього матеріалу Николаєв і Л. М. Старицька-Черняхівська ³⁾, але також побіжно. Проте, заслуговують ці афіші на пильну увагу ⁴⁾; порівнюючи їх із тим, що знаємо ми про тогочасні польські театри, можемо ми певною мірою уявити собі, чим був цей давній театр у Києві, як відгукувався він на культурні потреби міста та яких саме верстов його.

На жаль, занадто обмежені в нас ті матеріали, що ними могли-б ми перевірити та освітити ці афіші. Трапляються іноді дописи про київський театр по петербурзьких газетах, але занадто вже вони рідкі та коротенькі. Київські-ж архіви поки-що не додали нічого до цього афішного матеріалу. Та й взагалі, побутову й культурну історію Києва досліджено ще мало. Польські та російські мемуаристи начеб-то обминають Київ; подорожні зупиняються, головним чином, на зовнішньому його вигляді і на тих святощах, що так багато їх було у Києві і перш за все у Лаврі.

¹⁾ Н. И. Николаевъ. Драматическій театръ въ Кіевѣ. Историческій очеркъ (1803-1893). Кіевъ, 1898, стор. 212.

²⁾ «Кіевская Старина», 1890, VI, 533-540.

³⁾ Николаевъ, ор. сіт, 16-20; Л. М. Старицька-Черняхівська. 25 років українського театру. К. 1907, 29, 31-37.

⁴⁾ Така збірка афіш, як та, що збереглася у Києві,—єдина для всієї провінціальної України та Росії.

Протягом XVIII віку було з Київа прикордонне з Польщею місто, російський проти неї форпост; усіма своїми інтересами горнувся він тоді до Лівобережжя, як один з губерських його осередків. Людности було в ньому небагато, надто що-до більш-менш культурних верстов. Вігель, що з його батька був київський комендант, лишив деякі цікаві звістки про київське життя:

«Києвъ былъ проѣзжей пограничный городъ и почти столица Малороссіи; кругомъ его были расположены войска, въ немъ стекались и украинскіе помѣщики по дѣламъ и тяжбамъ, и великороссійскіе набожные дворяне съ семействами для поклоненія святынямъ, и наконецъ просто путешественники, которые для развлеченія посѣщали тогда южную Россію, какъ нынѣ ѣздятъ въ чужіе края»¹⁾. Отже і не мали тоді польські впливи великої сили:

1797 рік вніс ґрунтовні зміни у київське життя. З Київа став осередок колишньої Брацлавщини²⁾; того-ж-таки року перенесено до Київа так званий контрактний ярмарок. Відтоді найдждали на контракти польські пани з усенького Лівобережжя, ба навіть і з Польщі³⁾; зверталися у своїх справах і протягом цілого року. До Київа переїхало чимало польських аристократів⁴⁾. Помітно рік-у-рік збільшувався польський вплив у місті. І Вігель занотовує у своїх споминах цей момент так: «Итакъ я въ малолѣтствѣ своемъ сдѣлался свидѣтелемъ великой метаморфозы. Древняя столица великаго княжества Русскаго, даже при польскомъ правительствѣ сохранявшая себя невредимою отъ польскаго вліянія, вдругъ ополячилась. Въ продолженіе 1797 г. число русскихъ чиновниковъ и малорусскихъ дворянъ начало примѣтно въ ней уменьшаться, а число пановъ въ той же пропорціи увеличилось»⁵⁾. І, хоч може і не так швидко визначився цей процес, проте зрозуміло, що мусіло тепер місто відгукуватися на всі потреби найміцнішої економічно людности.

Отже й не було в тогочасному Київі одностайности що-до національного складу мешканців; не являв він єдности і що-до своєї топографії. Ще Катерина II, одвідавши року 1787 Київ, писала про нього: «Все ищю: гдѣ городъ; но до сихъ поръ ничего не обрѣла, кромѣ двухъ крѣпостей и предметѣстй; всѣ эти разрушенныя части зовутся Киевомъ и заставляють думать о миновавшемъ величій древней столицы»⁶⁾. А згодом, вже 1799 року, один з «сентиментальныхъ путешественателей» доволі сумними фарбами малює вигляд цього міста:

«Нѣтъ домовъ каменныхъ; нѣтъ порядка въ строеніи; нѣтъ регулярности и архитектуры; улицы не мощены, пески покрывають ихъ; пѣшеходець гло-

¹⁾ Воспоминанія Ф. Ф. Вигеля. Москва, 1864, I, 63.

²⁾ В. С. Иконниковъ. Києвъ въ 1654-1855 г. Києвъ 18, 77.

³⁾ Иконниковъ, 101.—Ф. Ернст. Контракты та контрактный будинок у Київі. Зб. Іст.-Філ. Від. У.А.Н. № 4. Київ, 1924, стор. 16.

⁴⁾ Иконниковъ, 82.

⁵⁾ Вигель, I, 84-85.

⁶⁾ Русская Старина, 1873, VIII, 673.—Те-ж саме кинулося у вічі і австрійському посланцеві Кобенцелеві; див. Н. Закревскій. Описаніе Києва. М. 1868, I, 103-104.

тасть несносну пыль и туманный столбъ вьется безпрестанно вокругъ проѣзжающихъ. Самый Подоль болѣе населенный, нежели другія части города, не имѣеть совсѣмъ вида города; деревянныя кровли, низкія хижины прикрываются церквами и монастыремъ; улицы такъ узки на Подоль, что едва ли двое дрожекъ могутъ разѣхаться. Сообщение между тремя частями города чрезвычайно затруднительно отъ того, что горы отдѣляютъ ихъ одна отъ другой; кажется, что вы видите три разныхъ селенія. Я говорю селенія, ибо и весь Кіевъ едвали заслуживаетъ названіе города, естлибы великолѣпныя церкви и монастыри не украшали его» ¹⁾).

І ці три топографічно відокремлені частини відповідають тим трьом колам національним і рівночасно соціальним, що Київ тоді оселяли: польське панство у давньому Києві, українське головним чином купецтво та міщанство на Подолі і російська цивільна та військова адміністрація на Печерську. І зрозуміливо, що всі ці далекі одне од одного кола не мали спільних культурних інтересів. «Кіевъ, — пише його історик, — не можетъ похвалиться широтою умственныхъ интересовъ» ²⁾).

Отож не дивниця, що був театр у Києві за рідке явище. Року 1797 надіслано до Києва розпорядження збирати на користь «Воспитательнаго дома» у Петербурзі не тільки з постійних театрів, але й з тимчасових, що по приватних будинках містилися; отже дізнаємося ми, що був у Києві «театръ во флигелѣ государева дворца и „редута“ (клубъ) въ городскомъ домѣ на Печерскѣ, въ которомъ италианецъ представлялъ на сцѣнѣ тѣнь одинъ разъ и концертъ игранъ одинъ тоже разъ». Відомі навіть і суми зборів: «съ нихъ выручено было (не рахуючи витрат на освітлення й музику) 745 руб. (театръ далъ 193 рубля, редута 486 руб.; концертъ 40 руб.; тѣни 20 руб.), изъ которыхъ десятая часть была взыскана въ пользу Спб. воспитательнаго дома» ³⁾).

Вже самі суми зборів свідчать, що не скликав до себе театр особливо численних одвідувачів; проте, цікавили киян різні фокусники, астрологи, муштровані коні, то-що ⁴⁾).

Перехід дубенських контрактів до Києва утворив сприятливіші для існування театру умови. Польське панство, що з'їздилося до Дубна, вже за 1780-1790 років звикло було бачити там найкращу на всенюк Польщу трупу Богуславського, відомого драматурга та директора варшавського театру; у Дубні грав цей театр з великим художнім та матеріальним успіхом ⁵⁾).

¹⁾ Путешествіе въ полуденную Россію въ письмахъ, изданныхъ Вл. Измаиловымъ. М. 1800, ч. I, 192. В другому виданні р. 1805 цей розділ викинуто.

²⁾ Иконниковъ, 192.

³⁾ Києвск. Стар 1897, II, доп. 38-39.

⁴⁾ Див. про це в мемуарах Тимковського («Русскій Архивъ», 1874, № 6, 1419), що торкаються року 1787. М. Серапіон зазначає у своєму щоденнику велике зацікавлення різних кіл київської людности муштрованим конем. Запис 6 травня 1808 року. Хроника кievской общественной жизни по дневнику М. Серапіона. К. Стар. 1884 № 7, 458.

⁵⁾ Dzieje teatru narodowego.—Dziela dramatyczne W. Bogusławskiego. W Warszawie. MDCCCXX, t. I. 44, 49, 60, 62.

І можна гадати, що тоді саме й почали одвідувати Київ актори. А. Юнк розповідає про це на підставі, очевидножки, усних спогадів старих людей так: „приїзжаюція странствующія труппы польскихъ и русскихъ актеровъ давали свои представленія (составленныя изъ нѣбольшихъ комедій) въ вольнонаемныхъ домахъ, гдѣ устраивались временные театры безъ ложъ и галлерей. Касса обычно устраивалась на улицѣ и состояла изъ столика, за которымъ сидѣла какая-нибудь мадамъ и продавала билеты, съезжившись отъ холоду и постукивая ногами. Мѣста были устроены на деревянныхъ скамьяхъ, обитыхъ толстымъ сукномъ; 1-ое мѣсто краснаго цвѣта, 2-ое синяго, а 3-е простою пестрядью. Сцена была безъ возвышенія; сущлеръ помѣщався за первою кулисою, которыя состояли изъ деревянныхъ ширмъ, окрашеныхъ какою-нибудь краскою. Освѣщеніе состояло изъ сальныхъ свѣчъ, по стѣнамъ и на авансценѣ; передъ нею занавѣсъ изъ бѣлыхъ простынъ и разнаго качества сшитыхъ кусковъ и раздвигался направо и налѣво»¹⁾.

А втім не дуже часто, очевидножки, траплялися у Києві і такі вистави. Вігель, проживши у Києві до 12 років, побачив театр допіру в Петербурзі, куди він переїхав р. 1800²⁾.

Рок у 1801 почато будувати в Києві спеціального театру. Місце для нього вибрали на початку Хрещатика, центральне між усіма трьома частинами, що складали тоді Київ. Це був, як свідчить Берлінський³⁾, перший будинок на Хрещатику. За описом Юнка «это было небольшое деревянное здание, съ 2-мя ярусами ложъ (всѣхъ 32), 40 креселъ (которыя были скамейки, обитыя толстымъ краснымъ сукномъ), галлереи, амфитеатра, дивановъ и партера; оно вмѣщало въ себя до 470 посѣтителей»⁴⁾. Вистави розпочато у ньому 9 вересня 1801 року⁵⁾; грали з того часу мало не виключно польські групи, на недовгий час у Києві осідаючи. Юнк каже, що перший директор театру, котрий завітав до Києва, був Лотоцький; року 1806 він збанкрутував і передав антрепризу Жміївському, що його вже 1811 року заступив Малінов-

¹⁾ Музыкальный и Театральный Вѣстникъ 1857. № 31. Селецький згадує у своїх відомих мемуарах за один із таких будинків. «Надъ Хрещатикомъ, надъ одною изъ плоскихъ возвышенностей, которыми оковывается дворцовая часть Кіева, стояло древнее деревянное полуразрушенное здание; тамъ въ старыя времена была массонская ложа, потомъ въ зданіи этомъ помѣщався театръ, теперь оно пришло въ совершенную ветхость»;—цей момент стосується приблизно до часу за 1835 р.—Записки Селецкого. К. Ст. 1884, № 2, 259.

²⁾ Вігель, I, 163. Порівн. також «Письмо къ другу отъ офицера, находящагося въ Кіевѣ», де, сповіщаючи він про різні розваги, нічого не згадує про театр. Кіев. Стар. 1885, XI, 543-551.

³⁾ М. Берлинскій. Описаніе Кіева. М. 1820, 103. Порівн. цікаві «Записки кіевского старожила»—Кіевскій Курьеръ, 1822, № 27, 162.

⁴⁾ Порівн. в Закревського: «деревянное строеніе правильной нѣскольکو тяжелой архитектуры. Спереди и по бокамъ фасадъ его украшенъ былъ портиками съ колоннами» (I, 124)

⁵⁾ Закревський (I, 124) пише: «деревянный театръ выстроенъ былъ въ 1803 году, но вѣроятнѣе въ 1805». У Юнка не все гаразд; він сповіщає, між иншим, що для відкриття театру виставляли «Gawędy na księżycu» та «Козакъ-Стихотворецъ» Шаховського, але цю пьесу написано тільки 1812 року; проте, навряд чи маємо ми підстави рішуче відкидати дати Юнкові.

ський. «Ровно 10 лѣтъ появлялись въ Кіевѣ польскія и русскія странствующія труппы и постоянно подвергались одной участи», тоб-то банкрутству.

До цих відомостей додає Закревський, що грала тут «сначала труппа актеровъ русскихъ или собственно малороссіянъ, содержимыхъ за счетъ помѣщика Ширая»¹⁾; за нею вистави перейшли вже виключно до польських акторів. Коли саме приїжджав зо своєю трупю Ширай до Київа—сказати точно не можна. Очевидячки, сталося це ще року 1801; принаймні приватний лист з Чернігова цього часу сповіщає, що «Ширай и театръ его на пытлахъ переправляетъ и уже тамъ мѣсто куплено для сего»²⁾.

Кріпацький театр Ширая у Середній Буді (Новгород-Сіверського повіту, на межі Орловщини), сягнув, безперечно, високого художнього розвитку. Шаліков, автор відомого «Путешествія въ Малороссію», захоплено описує палац Ширая, «русскаго Гиппія», оперу та балет, гарні декорації та вбрання на кріпацьких акторах; звичайно в цьому театрі акторок призначувано не на те тільки, щоб виступати на кону, ба й щоб розважати панів, що в великому числі на ці вистави з'їздилися³⁾. Отже, цей театр і привозив Ширай до Київа; українського, як не вважати на походження акторів, не було в цьому театрі нічого; учено їх на французький, а що-до співів—на італійський кшталт, що характерне було для столичних російських театрів.

Такий був єдиний російський театр, що давав свої вистави у Київі. У ці перші десятиріччя був київський театр мало не виключно польський, що цілком дається пояснити ролею, яку польська людність відіграла була в місті. «Преобладаніє польскаго репертуара,—пише В. Іконніков,—об'ясняється тѣмъ впливіємъ, какимъ стали пользоваться польскій элементъ въ Кіевѣ съ конца XVIII вѣка, благодаря политическимъ условіямъ края, преобладанію польскаго дворянства въ общественныхъ дѣлахъ и преимущественному участию его въ экономическихъ сдѣлкахъ со времени перенесенія контрактовъ въ Кіевъ»⁴⁾.

На жаль, бракує в нас відомостей про ці ранні часи; можна проте думати, що не мало існування театру в Київі тривалого характеру. «Театръ,—пише кн. Долгоруков 1810 року,—хотя и есть въ Кіевѣ, и снаружи хорошъ и великъ, но за недостаткомъ актеровъ въ немъ игры нѣтъ. На одни только контракты наѣзжаетъ какое-то иноплеменное общество скомороховъ и что-то представляетъ; роскошь и мотовство болѣе нежели вкусъ къ театру его наполняютъ»⁵⁾. І зрозуміливо, що мало для себе цікавого знаходила в цьому театрі освічена аристократична публіка, вона бо бачила не тільки варшавський, ба й закордонні театри⁶⁾.

1) Закревскій, II, 333.

2) Письмо 1801 г. изъ Чернигова о тамошнихъ новостяхъ. Кіев. Стар., 1890, III, 539.

3) «Путешествіє въ Малороссію, изданное К. П. Шаликовымъ» М. 1803. 74-82. 216-220. Наїздив на такі вистави до Ширая Куракін. Див. «Письмо ген-губерн. А. В. Куракина изъ Малороссіи; переводъ А. А. Несвитской подъ ред. И. Ф. Павловскаго—Труды Полт. Учен. Арх. Комис. VI, ч. I, стор. 65.

4) Иконниковъ, 105.

5) Долгоруковъ. Путешествіє, 1810 р. стор. 268,—цитую за Іконніковим, 104.

6) Для характеристики польської аристократичної публіки цікаві «Мемуары гр. Потockой 1794-1890. Перев. съ франц. Ан. Кудрявцевой. Спб. Прометей».

Знаходимо ми далі у «Сѣверной Почтѣ» 1811 року коротеньку кореспонденцію з Києва: «Дворянство наше сѣзжается для назначенныхъ съ завтрашняго дня выборовъ. По сему случаю пожаловало къ намъ общество актеровъ, которые третьяго дня играли уже комедію подъ названіемъ «Модные спазмы»¹⁾.

Такий-же коротенький допис маємо ми й за 1816 рік. Переїжджаючи Київом, спинився тут на деякий час велик. князь Микола Павлович; 4-го червня «посѣтилъ онъ и театръ, гдѣ польскими актерами играна была пьеса «Краковяки». Зрителей было превеликое множество, но всѣ болѣе наслаждались лицедрѣніемъ знаменитаго посѣтителя»²⁾.

2.

Як бачимо, занадто вже уривчастий характер мають ці позбирані відомості. І тому особливої ваги набуває збірка афіш за цей-же-таки 1816 рік, що вступила до колишнього «Центрального Архіва» разом із справами «Київського Губернського Правління».

Проходячи директор театру дозволу надрукувати афішу, подавав її рукописного текста до полицмайстра, і той клав на звороті афіші свою резолюцію, зазначаючи разом із тим суму грошей, що її повинен був унести антрепренер. Здебільшого друкувалося 100 примірників, часом 150, за друк платили 10-15 карбованців. Зберігся і опис цих операцій з 29 серпня по 28 жовтня, поруч театральних афіш зазначувано й такі оголошення, як «Катерини Ходкевичевої къ оповѣщенію о ея занятіяхъ и мѣстопробываніи» та ин. Як видно, не відрізняла тут поліція театральних афіш од усіх инших оголошень, що її цензурі підлягали.

З 20 афіш мають 19 точно зазначені дати і одна тільки — «Гамлет» обмежується зазначкою «...сентября»³⁾. По днях розподіляються афіші без усякої системи; тому й не можна точних висновків зробити, на котрі саме дні вистави припадали. 8 вистав одбулося в неділю, 4—в четвер, решта розподіляється по 1-2 вистави по инших днях. Вистави відбувалися іноді 1, а іноді і 4 рази на тиждень. А втім, навряд щоб справді не було певних днів для вистав; можливо, що друкувалися афіші не для кожного дня зокрема, а для кожної пьеси⁴⁾.

Написано афіші двома мовами: польською та російською; часом російський текст мало не весь повторюється польською мовою, іноді-ж тільки у невеликій своїй частині; іноді-ж навпаки переважає польська мова; певних

1) Сѣверная Почта, 1811, № 84; допис від 4 жовтня.

2) Сѣверная Почта, 1816, № 31.—7 вересня того-ж-таки року цар одвідав знов-таки Київ; був на балі в ген. Раевського; була ілюмінація, але про те, щоб завітав він і до театру «записная книжка гр. Миславскаго нічого не згадує — «К. Стар.» 1834, IV, 690-691.

3) Переховується у «Київському Архіві Давніх Актів». Щиру складаю отут подяку колишньому керівникові архіву—небіжчикові І. М. Каманінові й теперішній адміністрації в особі В. О. Романовського та В. І. Новицького за їхню ласкаву допомогу що-до користування цими матеріялами.

4) Афіші 1823-1827 р. доводять напевно, що так дійсно й робилося.

вимог що-до співвідношення обох мов поліція, очевиднож, не ставила. Російську мову, звичайно, дуже зіпсовано полонізмами ¹⁾.

Наводжу тут як зразок одну афішу цілком:

Сь Дозволенія Начальства
Сего 1816 года Сентября 19 дня то есть во вторникъ
А к т е р а м и П о л ь с к и м и
П о д ь Д и р е к ц і ю г. З м и о в с к о г о п р е д с т а в л е н а б у д е т ь
В е л и к а я Т р а г е д і я
С ь А н г л я ц к а г о г. Ш а к с п е р а в ь 5 Д ь і с т в і я х ь п о д ь н а з в а н і е м ь
Г Р А Ф ь Е С С Е К С ь
Д ь і с т в у ю щ і я Л и ц а

Ельжбѣта Королева Англицка	} Дамы	Д-ца Мей
Графъ Ессексъ Ея фельдмаршалъ		г. Ленкавски
Графиня Рогляндъ, Его тайная жена		г. Вишневека
Графиня Нотынгамъ		г. Соколовска
Лордъ Бурлей первый Министръ		г. Вишневски
Лордъ Раллѣ члѣнъ нижшаго Суда		г. Шитлеръ
Графъ Суамптонъ Другъ Ессекса		г. Завадзки
Губертъ Адютантъ при ТOVERѣ		г. Протевски
Пажъ 1-й		г. Младковски
Пажъ 2-й		г. Малиньски
Офицеръ при Карауле		г. Чеховски
Дамы—при дворные—офицеры—и протчие		
Цѣна обыкновенна—Начало въ 7 часовъ.		

Dziś we wtorek toiest dnia 19 Sbr. 1816 Roku.

Aktorowie Polscy [Representacye
Pod Entreprysą P. Zmijowskiego będą mieli zaszczyt dać
Wielkiey Tragedyi

Z angielskiego P. Szakespiera w 5 aktach pod tytułem

H R A B I A E S S E X

Cena Zwyczajna

Zacznie się o godzinie 7.

Від наведеного цього зразку чимало у різні напрямки спостерегається відхиленнів. Подається иноді вказівки на врочистий характер вистави з нагоди якогось царського свята чи акторського бенефісу, або рекламну характеристику самої пієси; для того-ж більш-менш детально зазначаються декорації, причому робиться начеб-то конспективний переказ пієси; дається точні вказівки на ціни; нарешті, буває й так, що цілком повторюється польською (або російською) мовою список акторів.

При обмеженості матеріалів до історії польського театру в Києві, мають ці афіші безумовну вагу, хоч і не стверджує ще звичайно афіша, що відбулася вистава саме так, як це в афіші зазначалося було. І коли це деякою мірою слушно і для сучасного театру, то, звичайно, що за тих далеких часів, коли тяжкими шляхами йшов театр у некультурні верстви люд-

¹⁾ Цитуючи, наводитиму російський текст тільки тоді, коли він повніший від польського; польська частина афіші була, звичайно, за оригінал.

ности, була афіша за один із засобів реклами, що принадити мав публіку до себе. І звичайно, що іноді й обдурювали ці афішні обіцянки довірливих глядачів ¹⁾.

Отож опріч зрозумілива, цілковито йняти віри рекламно-описовій частині афіш в жадному разі не можна. До певної-ж міри корегуватиметься їхній матеріал тим, що знайдемо ми у статтях про театри — варшавський, виленьський та львівський, де мистецтво на вищому, безперечно, щаблі стояло.

Який-же уявляється нам на підставі цих афіш театр у Києві року 1816?

Трупа грала «pod entrepryżą WP. Zmijowskiego», очевиднож того самого, що за нього згадує, як за антрепренера року, 1806 у Києві, А. Юнк. Він же стояв на чолі київського театру і в 1820 році, як про це свідчить контракт, що підписав він із київським магістратом, договорюючись відносно гри київської «капелі» у театрі ²⁾. Трупа, що нею він був керував, була по суті невеличка: афіші згадують усього за 23 особи—17 чоловіка та 6 жінок; але деякі прізвища трапляються дуже рідко; тому і можна вважати, що не всі вони були актори, що безпосередньо у цьому фахові працювали; грали іноді і люди близькі до театру, родичі акторів, або театральні службовці, що й притягалися до виступів, коли потрібно було кількість акторів збільшити. Основне-ж зерно трупи складала 12 акторів (включаючи туди і директора трупи) та 4 акторки. Окрім цього, потребували деякі пієси хористів та статистів, які безумовно не входили до постійного складу трупи; як на ті часи, було-б це занадто розкішно.

Переходячи я до репертуару цього театру, вважаю за потрібне згадати не самі тільки пієси, що на цьому театрі виставлявано, ба навіть навести цілком назви їхні, з якими вони публіці подавалися: чимало з'ясується таким чином те, як розуміла антреприза ті чи інші твори; певною мірою кинуть ці назви промінь світла й на те, як ці пієси виконувано. Разом із тим подаю й відозви дирекції до публіки, які до розуміння нею пієс сприяються.

30 августа въ среду Na Iluminowanym teatrze. Na obchód Uroczystości Imieniu Najiasniejszego Monarchy aktorowey Polsey pod Entrepryżą WP. Zmijowskiego będą mieli Zaszczyt Reprezentować z Francuzkiego niesmiertelnego Rassina we 4 aktach Drama pod tytułem Laska wość Tytusa. Zakończy spektakl wielką werturą oprzy odkryciu Biustu Najiasniejszego Monarchy.

Сентября . . . дня Na Benefis aktora Protewskiego Wielkiej Tragedyi z angielskiego na Niemiecki, a z tego na Polski Ięzyk przetlumaczoney, oryginalnie

¹⁾ Пошлюся тут на одного рецензента виленьського часопису, що пише про тамтешній театр. «Możnaby to jednak przebaczyć, żeby dotrzymywano obiecywanych w fiszach rzeczy. Obiecują tam nowe tańce, wodewile, dwory książąt, murzynów, chińczyków i t. d., ale tego wszystkiego nie widać na scenie (chyba że się to za kulisami znajduje)»—*Ipsylon* e. k. O teatrze wileńskim.—*Tygodnik Wileński*, № 8, 136-137 (1816, 9 Stycznia).

²⁾ «Антоній Петровъ сынъ Зміевскій»—Ф. Клименко «Київська Міська Капела в першій чверті XIX століття». *Музика*, 1925, № 3, 132.

przez Nieśmiertelnego Szakiespiera napisaney w Pięciu aktach pod Tytułem: Hamlet. Królewicz Duński.

Prześwietna Publicznosci!

Autor, którego dzieło na mój Benefis wybrałem, iest ci dosyć Zuany Z wybornych swoich myśli, dobrego Gustu, y wspaniałych intrig, które towarzyszą wszystkim jego teatralnym pracóm, — Niema dzieła Szakiespiera ktoreby po wszystkich Europejskich najpierwszych teatrach z oklaskami przyjęte nie było. Hamlet należy do liczby takich na których spektator roni łzy, lecz serce Iego napełniaią moralne roskosze, widząc tryumf Cnoty nad Zbrodnią — Sztuka ta w wielu stoletczych teatrach na żądanie Publicznosci raz poraz powtorzana była aluboć y na tuteyszym iuż one widzianie podchelbna jednak memu wyborowi czynnie nadzieją, że Iey wspaniałość, nad Zasługi moje, licznych mi ziedna Łascawców.

- ... w niedziele . . 3 września pierwszy Raz Komiczney Opery przez P. Dmuszewskiego napisaney w iednym akcie pod tytułem Szkoda Wąsów, którą poprzedzać będzie komedia w iednym akcie z niemieckiego P. Kotcebue pod tytułem Roztargnieni.
- ... we Szrode . . 6 Septembra Komedyi z francuzkiego P. Duvel w 5. aktach pod tytułem Nowomodny Przyziaciel Prawdy.
- ... w Piątek . . 8 Septembra Drama z niemieckiego (Nieśmiertelnego) ¹⁾ Czoke we 4. Aktach pod tytułem Sydonia.
- ... 9 Сентября . . Na Illuminowanym teatrze . . w sobotę komiczney opery wdwoch aktach, pod tytułem Zaloty wieyskie (czyli Nayszczęśliwsza Godzina) ¹⁾.
- ... Сентября 11, въ понедѣльникъ . . на Illuminowanym Jarzącym Swiatłem teatrze . . . Komedyi z powiesci Angielskiej przez P. Bogusławskiego napisaney we 4-ch Aktach pod tytułem Henryk Szosty na łowach ²⁾.
- ... Сентября 15 дня Na Illuminowanym teatrze na obchód Uroczystosci Koronacyi Nayiasniéyszego Monarchy z niemieckiego r. Kotcebue w 5 Aktach komedye pod tytułem Parafianin Pierwszy raz w Stolicy.
- ... w Niedziele . 17 Septembra Pierwszy raz na tuteyszym teatrze Historyczne Drama z Chòrami z Francuzkiego P. Caigniez we 3-ch aktach pod tytułem Sąd Salomona czyli Miłość Macierzyńska
- ... we wtorek to iest dnia 19 Sbr wielkiej tragedyi z angielskiego P. Szakiespiera w 5 Aktach pod tytułem Hrabia Essex.
- ... Сентября 21-го дня . . въ четвертокъ новые и никогда на здѣшнемъ театрѣ ябигранные Двѣ Увесѣлительные Комедии Первая, въ 1-мъ Дѣйстви Г. Котцебу подъ названіемъ Слѣпой зарядъ. Другая, въ 2-хъ Дѣйствияхъ Г. Шредеръ подъ названіемъ Ни баришня, ни вдова.
- ... Сентября 24. въ воскресенье увеселительная Комедия Г-на Коцебуе подъ названіемъ Четири Часовіе. Послѣ коей

¹⁾ Закреслено.

²⁾ Есть і друкований примірник.

- представленна будетъ первой разъ на здѣшномъ театрѣ увеселительна Опера съ французскаго Г-на Радетъ — съ музикою Г-на Стефани—подъ названіемъ—Фрозина или Сѣмъ разъ одна.
- . . . w niedziale . . . 1 Октобра Pierwszy raz z niemieckiego P. Koebue tłumaczenie Pana Jankowskiego wielkiej Rzymsko-Historycznej Tragedyi w 5 aktach pod tytułem Oktawia czyli Prawa Córka Ojczyzny.
- . . . 8 Pazdziernika wielkiej komiczney opery z Niemieckiego P. Szykaneder, z muzyką P. Honnenberga w trzech aktach, pod tytułem: Mniemane Pustelnicy czyli Doswiadczeni wiernosci.

Szanowna Publicznosci!

Przyjęcie tey opery na głównych teatrach z najwyższym ukontentowaniem Publicznosci, zachęciło Entreprerera do podniesienia kosztu, na Wystawienie oney na tuteyszym Teatrze agdy dla szczupłych dochodow przymuszony został podnieść cene Biletow, przeto prosi szanowney Publicznosci aby go raczyła mie zawy (?) Exhurowanego cotey mierze.

- Z Uchyleniem Abbonamentu Na Benefis aktorki Sokolowskiej 12 Oktobra Pierwszy raz wielkiej Historycznej Drammy z Niemieckiego P. Weissenthurn w czterech ¹⁾ Aktach pod tytułem Oblęzenie Smolenska.
- . . . w Czwartek ²⁾ . . . 19 oktobra pierwszy raz komedyi z Francuzkiego P. Pikard, w trzech aktach, pod tytułem Gluchy czyli Pełna oberza
- . . . w Niedziale . . . 22 Oktobra pierwszy raz komedyi z Francuzkiego P. Molliera, w trzech aktach pod tytułem Sądy w óyta czyli Obrot adwokata.
- . . . z Podwyszeniem Iali (?) na opere Ceny Biletow pierwszy Raz Czarnonieżka opera we Czwartek, . . . 26 oktobra z Francuzkiego, z muzyką P. Kaletani, w trzech aktach pod tytułem: Przemiana Kobiet czyli Djabla wrzawa.
- . . . w Niedziale, . . . 29 Oktobra Historycznej Tragedyi z Niemieckiego P. Schillera, w 5 aktach pod tytułem: Zelazna maska czyli Taiemnica Bastylj.
- Z Uchyleniem Abbonamentu Na Benefis Pauliny Wiszniewskiej . . . 31 . . . Pazdziernika Wielkiej Dramy z Niemieckiego sławnego Authora Kotzebue w 5-iu Aktach pod Tytułem Karol Dwunasty pod Benderem czyli Syta Mani.

Наведені титули піес досить яскраво малюють ті засоби, що ними змагалася була дирекція притягти глядачів до свого театру. Не обмежувалася вона самою назвою того драматичного жанру, що до нього належала піеса, а рекомундувала її ширше; тому й маємо ми мало не стільки ґатунків піес, скільки їх виставлено було. Комедія має іноді ще підзаголовок «увеселительная»; опери трапляються: «комічна», «велика комічна», «зародziejska»; трагедії, так само як і драми, звуться „historycznymi“, ба навіть «wielkimi historycznymi»; піесу-ж Коцебу «Октавія» подано навіть, як «wielką rzymskohistoryczną».

¹⁾ Написано над закресленим—рісци.

²⁾ Раніш було — Niedziale.

Такий самий, очевидячки, засіб реклами було зазначення якогось з найвідоміших авторів замість другорядних. Навряд чи можна гадати, щоб не знала дирекція театру, що піеса «Граф Есекс» Шекспірові не належить; або що «Łaskawość Tytusa» славного на весь XVIII вік Метастазіо не належала Расінові. Те самісіньке робиться з «Залізною Машкарою» Цшоке, що подається як Шілерова піеса; як Мольєрову пієсу зазначено «Суд віта», дарма що такого перекладу з французького письменника не було ¹⁾.

Цей факт рекламування пієс тим цікавіший, що в жадному разі не можна сказати, щоб був цей репертуар одноманітний. Як драматичними жанрами, що подавалися публіці, так само й епохою та національністю своїх авторів, являв він надзвичайно пістряву картину.

Класиків справжніх у ньому немає, окрім «Гамлета» Шекспірового. Але й та піеса, що під цією назвою ставили її у київському театрі, далека була од свого оригіналу. Вже сам заклик, що з ним звертався бенефіціант до громадянства, зазначав як особливо гарну привагу цієї пієси те, що дає вона змогу бачити, як добродчинність перемагає злочин. І така переробка Гамлета не була якийсь особливий для того часу виняток. Шекспір чимало зазнав змін у відношенні до себе діячів театру та критики. Отже і не міг властивий XVIII вікові моралізм погодитися на тому, щоб так нещасливо кінчила своє життя найшляхетніша у пієсі постать. Тому і закінчувано її в обробці відомого німецького актора Шредера смертю короля й королеви, згодою поміж Лаертом і Гамлетом і вступом данського принца на батьківський престіл. Отже ішов тут київський директор за польським текстом відомого львівського антрепренера Камінського, що переклав одну з Шредерових переробок Гамлета ²⁾.

Як Шекспірів-же твір подано на київському кону трагедію маловідомого англійського письменника кінця XVII в., Banks'a «Hrabia Essex», написану на любий багатьом драматургам сюжет про загибель близького Шекспірові улюбленця англійської королеви; трагедію цю відновили на гамбурзькому театрі за часів Лесінґових; знайшла вона в його славнозвісній «Hamburgische Dramaturgie» досить прихильну оцінку (Stück 54-59). Проте,

¹⁾ Див. P. Lacroix. Bibliographie moliéresque². Paris 1875, pp. 191-197.

²⁾ Оскільки про це можна казати, порівнюючи вказівки нашої афіші на декорації з польським виданням: «Hamlet krolewicz dunski. Tragedya w 5 aktach w angielskim języku przez wiekomnego Schakispeara napisana, z Niemieckiego za Polskiem piorem przez Jana Nepomuka Kamińskiego przelożona. W Mińkowsach Drukowano 1805 Roku». — Переклад цей очевидячки зроблено з 2-ої обробки цієї трагедії Шредером (див. Geschichte der Schakespeareschen Dramen in Deutschland. Von Rudolf Genée. Lpzg. 1870, 241-246), хоч дечим ці тексти відрізняються (порівн. V акт у Камінського з наведеним в Genée; стор. 241-246). Див. також: Max Martersteig. Das deutsche Theater im neunzehnten Jahrhundert. Lpzg. 1924, стор. 129-130. André Lirondelle. Shakespeare en Russie. Paris. 1912, 31-32.

Про Гамлета на польському кону див. в Marjana Szyjkowskiego. Dzieje nowożytnej tragedji polskiej. Typ szekspirowski. Kraków, 1923, 38-54. У Львові грали цю пієсу у роки 1814-1820 нечасто. Див. Ludwig Bernacki. Jan Nepomucek Kamiński. Materiały dla biografji. — S ulecie Gazety Lwowskiej. 1811-1911, pod redakcyją Wilhelma Bruhalskiego; Lw. 1911, t. I, cz. II, str. 43, 47.

була вона для публіки початку ХІХ віку вже застаріла; принаймні, один з польських часописів рішуче зазначав, що годі її вже виставляти ¹⁾).

Але не спромігся взагалі київський театр тогочасний виставляти класиків. І не тільки французькі драматурги доби Людовика ХІV, що могли зацікавити освічених глядачів тільки при гарному виконанні, і Шекспір, що давав такий багатий матеріал путящому акторові «нутра» — а такі були актори-самоуки того часу — був занадто важкий для них драматург. Не бачимо ми й Шілера. Проте не був тут із київського театру якийсь вийняток. Найкращі навіть театри Німеччини захоплювалися тоді такими драматургами, як Коцебу та Іфланд; не даючи особливо високих зразків драми, вміли ці письменники зворушувати глядачів вдалою композицією та надзвичайно спокійною ідеологією, яка запевняла глядачів, що все у світі йде гаразд, що слуги завсіди з великою пошаною та відданістю ставляться до своїх панів і що добро завсіди здобуде свою нагороду ²⁾). Пієси ці складали чималенький відсоток у репертуарі німецьких театрів ³⁾), особливий успіх мали вони й на російському кону, що його цілковито опанувала була «коцебятіца», як назвав цю драматургію Пушкін; чимало цих пієс перекладувано на польську мову ⁴⁾).

Такий самий характер мала пієса Коцебу «Карль ХІІ при Бендерах» ⁵⁾), написана на сюжет подій, що розгорнулись у Туреччині за найнещасливіших у житті шведського короля часів. Становище Карла серед турків, що до нього ставляться вже вороже, ускладнюється вчинком з боку одного з його офіцерів, що викрав жінку татарського аги. Проте, не вважаючи на небезпеку для себе, стає Карл на захист кохання та свого підданця; і тоді, коли, здається, немає вже для шведів ніякого порятунку, кінчається все як-найкраще; здивовані з надзвичайного героїзму короля, вітають його вороги; злісника обмовця карають на смерть ⁶⁾).

Такого-ж стилю була, очевидно, і друга історична трагедія Коцебу — Октавія ⁷⁾). І ще більше, напевно, драматичних ефектів було у пієсах Цшо-

¹⁾ Orzeł biały, 1819, II, 233 — За Bernackim, (op. cit., 46) грали цю пієсу в Львові вперше 10. I. 1817 р. — пізніше ніж у Києві.

²⁾ Max. Martersteig, op. cit. 131-132.

³⁾ Див. И. Игнатовъ. Театръ и зрители. Москва, 1916, I, 84-87.

⁴⁾ Теж бачимо ми й у Польщ. — Szykowski, 40. От що читаємо ми у передмові до збірки польських перекладів з Коцебу: «Natura udzieliła była Kotzebuemu żywą imaginacyą, czułość, dowcip i tę łatwość pisanja, która iest wprawdzie iednym z warunków dobrego awtora, ale które też równie często do niedbałości uwodzi....». Wybór dzieł dramatycznych Aug. Kotzebue. Wolnie naśladowanie z niemieckiego przez Stanisł. Hr. Platera w Warszawie, 1816, st. XII.

⁵⁾ Пієсу цю я знаю тільки в рукописних перекладах, що переховуються у «Центральной Библиотеке русской драмы» (раніш Александринського театру) в Ленінграді.

⁶⁾ Грали її, очевидно, в перекладі Камінського (Bernacki, op. cit., 23, 65); на львівському кону виставлювано її не надто часто. Грали її і по російських столицях: П. Араповъ. Лѣтопись русскаго театра. Спб. 1861, ст. 175. — В. П. Погожевъ. Столѣтіе организации императорскихъ театровъ. Вип. першій, книга II, Спб. 1908, 27 і далі.

⁷⁾ Грали у Львові один раз 1814 року (Bernacki, 42).

ке — «Желѣзная Маска» та «Сидонія»¹⁾). Це типові на той час драми; показували вони нечувані страждання, вірне до гробу або шалене кохання, що доводило іноді навіть до злочинів. Не дбаючи про будь-яку ймовірність у психології, як головні засоби дії мали ці пієси обмову, смерть (часом фіктивну), традиційне ще з грецького театру «*αυαυωρισμος*», коли батьки знаходили своїх дітей; це впізнання було особливо ефектне тому, що раніше зустрічалися батьки з дітьми, як вороги (суперники, наприклад). Одне слово, були це пієси театрального ефекту, що й справляли не аби-яке враження на тогочасну публіку²⁾.

Звичайно, жадною мірою, не турбувалися автори про якусь вірність добі, що в неї вони дію переносять, не дбали вони й за *couleur local*. Отже й бралися вони, не вагаючися за такі сюжети, що здається надто мало були їм відомі. Віденська акторка таки популярна за тих часів, *Franul von Weisenthurn*³⁾ пише драму «Обложеніє Смоленска», і досить буде глянути на зміст пієси, що подано в афіші, щоб побачити, в якому мішаному освітленні бачили глядачі взяті наче-б-то з російської історії події⁴⁾.

Такого самого характеру приблизно й написана на відомий біблійний сюжет драма «Судь Соломона» якогось Каиґнѣзь⁵⁾.

Нарешті, близька своїм змістом та ідеологією була відома драма славнозвісного Метастазіо «*Łascawość Tytusa*», на його твори складали музику найкращі композитори тогочасні⁶⁾. Цю пієсу особливо вподобали були при дворах великих та малих князів і королів: надто бо вже вона вихвалювала монархічний принцип, малюючи події за часів римського імператора Веспасіяна⁷⁾.

¹⁾ «Die eiserne Larwe»—видано у Байрейті р. 1804; «Sidonia» у Берліні, 1798. — Allgemeine Deutsche Biographie. Lpzg. 1899, XLV, 356. На польську мову переклав цю пієсу Камінський (Bernacki, op. cit. 69), але виставлявано її не дуже часто на львівському театрі, що їм керував сам Камінський (Bernacki, 46).

²⁾ Відома мені «Сидонія» тільки за російським перекладом Краснопольського. Спб. 1807. «Желѣзная маска»—в переробці того-ж-таки автора (Изд. 3. Спб. 1821). Обидві пієси ставлено на російських сценах; «Желѣзная маска» особливо мала довгий та тривалий успіх.—П. Араповъ, 175; В. П. Погожевъ, 27 і далі.

³⁾ Ihre Lustspiele, wie auch einige ihrer Schauspiele zeigen selbständige Erfindung, frisch, wenn auch oft breiten Dialog, mehr komische Situation und betreffende Charakteristik, als eigentlich Dramatische Handlung—Allgemeine Biographie (Leipzig 1878), VI, 277.

⁴⁾ Відома мені у перекладі Клушіна в рукописах Ц. В. Р. Д. у Ленінграді (7. 2. 64 та 20. 3. 92). Пієсу цю виставлявано у Московському театрі від р. 1817. (Погожевъ, II, 118, 123, 124). Подекуди жила вона і пізніше: у Нижн. Новгороді виставляли її ще 1862 р. (Архів «3 отдѣлення» тепер «Архівъ Культурно-Исторической секция» у Ленінграді «Дѣло о Нижегородскомъ театрѣ 1843 г. № 11, л. 31»). Грали цю пієсу в Львові з 1814 року, але не дуже часто (Bernacki, 43, 48), виставляли її і як мимічну картину — Pamiętnik Lwowski, 1819, № 2, 165-169; № 5, 440.

⁵⁾ Переклав цю пієсу на польську мову Камінський (Bernacki, . . . 23, 67); у репертуарі львівського театру з 1814 р. (Bernacki, 43 і далі).

⁶⁾ В. Всеволодскій - Гернгроссъ. Театръ при императрицѣ Аннѣ Іоанновнѣ. Ежегодникъ Императорскихъ Театровъ, 1913, VI, 48-49.

⁷⁾ *Dramma tragiczna Łascawość Tytusa z włoskiego języka Piotra Metastazio na polski przełożone przez K. Kaetana Skrzetuskiego. Scholarum Piarum. W Warszawie 1779.* Як видко-

Окрім цього поважного репертуару, чимале місце займали й різні «комедії», або «увеселительныя комедіи» і нарешті «комическія» чи «волшебныя» опери. Своїми сюжетами небагато відрізнялися вони одне од одного. Маємо ми тут знов-таки Коцебу, що у комедіях своїх сміявся не з великих нестатків людських, а з чудернацьких примх та випадкових ситуацій, що в них встрявали його герої¹⁾.

Виставлювано далі й деякі французькі комедії — «Глухой или полный трактиръ»²⁾, або «Модный другъ истины» Duval'я³⁾ — маловідомих, очевидячки, авторів. Про частину виставлених р. 1816 піес не пощастило мені здобути будь-яких відомостей. По суті це й не дивниця: часто-густо замість одного автора зазначувано иншого; можливо, що навмисно иноді змінювано назву пієси, щоб подати її як нову⁴⁾. Але й без того вже сказати можна, що навряд чи багато відрізнялися вони од схарактеризованого вже репертуару⁵⁾.

Особливий, звичайно, інтерес мають польські оригінальні (хоча-б і більш-менш) комедії. Деякий нахил до польського офарблення перекладної пієси помітно у виданій за Мольєрову комедію «Судъ войта или оборотный адвокатъ»: дієві особи мають польські прізвища. Виставлено було у Києві і досить на довгі роки популярну⁶⁾ пієсу «Szkoda wąsów». Належала вона варшавському акторові Дмушевському, авторові веселих одноактних пієс, що в них висміював він не які-небудь серйозні вади сучасного йому

з передмови, — це був вже другий переклад цієї драми. Афіша відрізняється од цього друкованого тексту тільки тим, що запроваджує ще двох сенаторів.

В Росії знали її вже з 1742 року (В. Всеволодскій-Гернгросс. Библиографическій и хронологическій указатель матеріаловъ по исторіи театра въ Россіи въ XVII и XVIII в. Сборн. Истор.-театр. секціи. П. 1918, стр. 36), ставили і на початку XIX віку (Погожевъ, II, 1, 299).

¹⁾ З 4-ох комедій Коцебу, протягом 1816 року в Києві виставлюваних, до репертуарних належить, очевидячки, *Roztargnieni*; року 1810 grano її у Варшаві (*Pamiętnik Warszawski*, 1810; № 1, 143-144); у перекладі Камінського (*Bernacki*, 68) виставляли її з 1814 року на львівському кону (*ib.* 42 і далі). У Львові-ж-таки за тих часів грали і «*Ślepy nabój*» (*ib.*); грали цю пієсу і в Москві (Погожевъ... 75, 100, 105).

²⁾ В досить повному списку комедій *Picard'a*, поданому у XII т. словника *Lagousse*, за таку комедію не згадано. Належала вона Дефоржеві (*Lagousse*, t. VI), як це й зазначено в рукописові Ц. Б. Р. Др. (XX, 1, 104). Див. також у Погожева, 72 і далі. Грали її одного разу у Львові р. 1816, але після того найближчими роками вже не виставляли (*Bernacki*, 45).

³⁾ Грали у Львові з 1814 року — *Bernacki*, 43.

⁴⁾ Так принаймні траплялося навіть у Варшаві — *Pamiętn. Warszawski*, 1810, № 1, 143; порівн. у *Bernackiego*, 61. (У Львові grano раз 1814 р., *Bernacki*, 42).

⁵⁾ «Фрозина, или семь разъ одна» досить поширений тип пієси, що в ньому міг актор виявити свої трансформаційні здібності. Такого самого гатунку і польська пієса *L. A. Dmuszewskiego* «*Siedm raz jeden*». *Comedyo-Opera w jednym akcie — oryginalnie napisana... z muzyką Josefa Elsner. W Warszawie, 1805*, або «Опытъ Искусства». Комедія въ одномъ дѣйствіи, въ стихахъ Судовщикова, поч. XIX в.

⁶⁾ За матеріалами *Bernackiego* (op. cit. 42 і далі) — з 1814 року жадну пієсу не виставлювано на Львівському кону так часто, як «*Szkoda wąsów*».

суспільства, але смішні їхні звички: так і в цій комедії поголення вусів конкурента становить зав'язку пієси ¹⁾.

Так само з польського-ж-таки, очевидно, життя взято зміст пієси невідомого мені автора «Zalety wieyjskie».

Найбільший інтерес з усіх польських пієс, що 1816 року виставлювано, мають, безперечно, твори засновника польського національного театру та видатного актора Woysiecha Bogusławskiego — «Henrych VI na łowach» та «Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale»; року-ж 1811 грали у Києві ще одну пієсу — «Sprazmy modny».

Останню з цих пієс написав Богуславський, як він сам за це каже ²⁾, у звязку з поширеною, як на ті часи, серед жіноцтва варшавського пошестю фіктивних непритомностей, які вважалося за потрібні для великого панства, що невпинно стежило за модою. Отже і малює він представниць цього розбещеного суспільства, що нехтує всі моральні обов'язки. У протилежність до цих персонажів виводить він старого провінціального „дидюшку“, який свято додержується усього того доброго, що знайти можна було у давньому вихованні. Тема, звісно, не нова: у різних офарбленнях зустрічаємо ми її в комедії XVIII віку, надто по тих країнах, що проти французького впливу змагалися. Але додавши нового мотиву — фіктивні непритомності, — наблизив Богуславський цю пієсу до життя і зробив її особливо популярною ³⁾.

Ту-ж саму тенденцію в иншому вже вигляді зустрічаємо ми й у комедії «Henrych VI na łowach»; чесний старий салдат, що служить тепер за лісника, протиставиться тут з усенькою своєю родиною зіпсованим придворним. Щасливий випадок — найміцніший момент у динаміці тодішньої драматургії — призводить до того, що добрий король Генрих VI потрапляє до лісника; той, не знаючи, хто перед ним, розповідає про всі ті кривди, що зазнав за свого життя. Кінець пієси, звичайно, щасливий: лісника призначено на ловчого, висвячено навіть на лицаря; але й тут не зроблено поступки панській ідеології; виявляється, що старий лісник сам шляхтич, тільки збіднілий. Таким чином, гублять деякою мірою свою гостроту ті палкі промови, проти великопанського життя та морали, що часом дуже різко висловлює старий салдат ⁴⁾.

¹⁾ Marjan Szykowski. Dzieje komedyi polskiej w zarysie. Kraków 1921, 37, II. Вяземскій (Видержки изъ старой записной книжки. Русск. Арх. 1872, стор. 1875) згадує, що за керування Царством Польським Костянтина Павловича, актор Жулкевський збуджував польський патріотизм своєю грою у цій пієсі. — Виставлювано цю пієсу року 1819 у Львові. — Pamiętnik Lwowski, 1819, № 2, teatr 13/II.

²⁾ Bogusławski, Dzieła dramatyczne. Warsz. 1820, t. II. 154-157.

³⁾ Bogusławski, Dzieje teatru narodowego. Dzieła...II, 121. Поп. «Nasza literatura dramatyczna. Szkice nakreślone przez Piotra Chmielowskiego. Petersb., 1898, I, 146. Marjan Szykowski, Dzieje komedyi polskiej, st. 36.

⁴⁾ Dzieła t. V. Написано комедію р. 1780; видано — 1792 та 1793. Estreicher, Bibliografia Polska; IX, 641, 658. У Львові грали її рідко (Bernacki, 43, 49).

Але, нехай і належали ці пієси до найбільш, може, відомих творів Богуславського, не можна рівняти їхнього успіху до «оперу ¹⁾ narodowej». «Cud mniemany czyli Krakowiacy i Górale» ²⁾. Особливо захопила тут глядачів narodowość», що її раніше на кону не було видно.

«Ona w żywych i przyjemnych malując kolorach prostotę i szczerotę dobrych okolic Krakowa mieszkańców, zdolną jest i długo zdolną jeszcze będzie szlachetnie i słodkie w widzach polskich wzbudzać wspomnienia, a przy doskonalej i czarującej muzyce tkliwe jej piosunki, przejdą do wnuków naszych, i ku sławie Autora, z tą samą jak i przez nas słodyczą powtarzanemi»; так писав про цю оперу «Tygodnik Wileński» з приводу виступу самого автора у цій пієсі підчас приїзду його до Вільни того-ж самого 1816 року ³⁾.

І справді, чимало нового знайшли в цій опері польські глядачі; замість театральних пейзажів побачили вони селян, що навіть деякі діалектичні особливості зберегли у своїй мові. Зрозуміливо тому, що цей суто національний характер пієси збуджував патріотизм. Емігрувавши після розподілу Польщі до Львова, збудував там Богуславський величезний амфітеатр для вистав на чистому повітрі, що вміщав він по-над 3.000 глядачів. Отже, діставши після довгих турбот дозвіл виставити «Krakowiacy», що раніше було заборонено, зібрав Богуславський таку численну публіку, що три одна за одною вистави цієї опери викупили всенякі витрати на збудування цього амфітеатру; глядачі з'їжджалися навіть з далеких од Львова місцевостей ⁴⁾. І за довгі роки не втратила була ця опера здібности впливати на публіку. Один з мемуаристів, що описує варшавські події підчас польського повстання 1830-1831 рр., оповідає, як дуже піднесла настрої публіки ця опера, що її виставлявано у день, як Хлопицького обирали на диктатора.

Отакій мішаний репертуар grano на київському кону року 1816. Пієси од Шекспіра і до Цшоке, англійських, німецьких, французьких та італійських авторів, найрізноманітніших до того-ж ґатунків—от чим бавила дирекція київських глядачів.

Порівнюючи репертуар київського театру до львівського, коли керував ним Камінський (про інші польські театри не маємо ми таких докладних відомостей, як зібрані в Л. Бернацького), спостерегаємо ми чимало спільного. З 23 пієс, ⁵⁾ на київському кону р. 1816 граних, 15 відомі були і на львівському театрі. Окрім цього, чимало пієс grano за тих самих, приблизно, часів і по російських столицях; виставлявано їх і по інших країнах. Отже й можемо ми зробити висновок, що наближався репертуар київського театру до пієс найпопулярніших серед глядачів, що не були їм цікаві класичні пієси.

¹⁾ Афіші 1823 року того-ж таки К. А. Д. А. зазначають музику Elsnera до цієї опери; проте, некролог Варшавського композитора Stefani згадує поміж иншими його творами й за музику до «Krakowiacy»—Rozmaitości Warszawskie, 1829, № 8. 64.

²⁾ За браком тексту цієї опери в Києві мусів я обмежитися тільки тим, що знайшов про неї у Smielowskiego, I, 144-147.

³⁾ Tygodnik Wileński, I, № 25, 407 (1816, V, 7).

⁴⁾ Boguslawski. Dzieje teatru narodowego. Dzieła... 99 II, 106-108. За Бернацьким—одна з найпопулярніших пієс львівського театру.

⁵⁾ 22 відомі з афіш, одна—з замітки „Съв. Почты“ (див. стор. 80).

Різноманітним вибором драматичних творів не обмежувалася різнобарвність вистав. Дирекція давала й музику; часом виставлявано цілі опери, як «Фрозину» (муз. Стефані), або «Мниме преступники или проба вѣрности» (муз. Ганнесберга), чи «Перемѣна женщинъ или чертовскій шумъ» (муз. Каѣтанія); іноді-ж увиходила музика як один з необхідних тільки для пієси моментів. Такъ, у «Карлѣ XII» «паша самъ со свитою при музыкѣ приходить къ Карлу». Вѣ «Блокадѣ Смоленска» «происходить сраженіє при аккомпаниментѣ новой великой военной увертюры сочиненія и при руководствѣ г-на Вигоревскаго». В «Октавії» такъ-ж згадується «овертюра соч. Выгорскаго»; маємо ми «музыку янычаревъ» в «Судѣ Соломона». Гадати можна, що в особливо святкових виставах теж брала участь музика; так, у «царскій день» 30 вересня «окончится спектакль при открытіи бюста Его Императорскаго Величества большою овертюрою».

Проте, це зовнішні тільки дані. Чи існував вже тоді спеціальний оркестр при київському театрі та який він був—про це ми нічого не знаємо. Очевидячки, у кращому разі був він досить обмежений: щось не надто частенько виставлявано опери. Можливо, що складався він помалу в мурах самого-ж театру. Принаймні року 1816 виступав іноді як актор Wuhornicku; в «Блокадѣ Смоленска» грають, очевидно, його-ж твори. Року 1820, складаючи умову з адміністратором київської міської «капелі», занотовує антрепренер Змієвський: «Сеї же оркестръ обязанъ слушать въ обученіи Г-на Выгорницкаго директора музыки» ¹⁾.

Також сливе нічого не можемо ми сказати й про те, який вигляд мала сцена та акторські вбрання. Деякі афіші зупиняються докладно на змінах декорацій; іноді буває їх до 9 у пієсі; деякі, очевидно, причапляючи публіку, зазначають: «палатки въ египетскомъ вкусѣ» (Октавія); особливо урочистий вигляд мусіла мати пієса «Судъ Соломона»; але дуже цікаво було-б знати, як показував директор обіцяних верблюдів.

Тому і утримуємося ми од висновків що-до декораційних запасів київського театру. Напевно значною мірою не відповідала тут дійсність обіцянкам ²⁾. Навряд чи можна вважати, щоб дійсно особливо розкішний вигляд

¹⁾ Ф. Клименко. Музыка, 1921, № 3, 132. Нехай автор і зазначає, що капель-майстер цей був «нарочито виписаний з Волини», усе-ж можливо, що цей Масієу Wuhornicki і згадувані в афішах Wuhorski, Wuhorewski — одна особа

²⁾ Гадаю, що корисно навести тут описи декорацій, котрі по наших афішах трапляються:

Hamlet.

Akt 1-szy. Krużganki przed Palacem, gdzie się Duch zjawia—Sala w Zamku.

Akt 2-gi. Krużganki — Gabinet w Palacu Oldenholma — Cementarz, gdzie duch po rozmowie z Hamletem niknie w ziemi.

Akt 3 — Apartament w Zamku.

Akt 4. — Sala, w który Teatr y spektakl dla Familij królewskiej — potym Gabinet

Akt 5. — Sala królewska.

Sąd Salomona.

Дѣйствіє 1-е. Садъ предѣ дворцомъ Саломона — въ Глубинѣ Колонада Чрезъ которую видно Мостъ чрезъ Реку Іорданъ, на которомъ нѣсуть съ церемо-

мав київський театр. Перш за все, не мало його буття тут усталеного характеру; очевидно, приїжджав він до Києва тільки підчас урочистих зборів панства. По-друге, характерна й відсутність в афішах згадок про нові декорації та вбрання, що завсіди з охотою зазначається не тільки по мізерних театрах, ба навіть і в столичних.

Сливе нічого не можемо ми сказати і за необхідне для театру тих часів механічне приладдя до всяких театральних ефектів. Існування його безсумнівне, але очевидно були й вони за постійне джерело для різних

нією ¹⁾ при Музикѣ Янчаревѣ — Королѣвну Азелію, перед нею провозають Арапы два верблюда на коихъ уложены подарки.

Дѣйствіе 2-е. Горница въ Дворцѣ Саломона.

Дѣйствіе 3-е. Заль, присидствіи Саломона, — въ коей Сѣредина Занята Трономъ Львами окруженнымъ ²⁾).

Oktawia.

Дѣй: 1-е. Лагеръ Цезара — въ глубинѣ Река Ниль — За оною ³⁾ Александрія столица Египетскаго царства. — Дѣй: 2 и 3-е. Сады предъ Дворцемъ Клеопатры, въ коей палатки въ Египетскомъ вкусе. Дѣй 4-е. Лагеръ Рымляновъ — Между 4-м и 5-м Дѣйствіи будетъ играна великая Овертюра Сочиненія г. Выгорскаго. — Дѣй 5-е. Горница въ Дворцѣ Александрыи.

Obłężenie Smoleńska.

Akt 1. Apartament w Zamku. — Bohатыr Rosyiski odrzuca propozycyą do Poddania Smoleńska. — Obląkany Syn Oyczyzny powraca do swoich obowiązków). Po skończonym Akcie Bitwa akompaniowana nową, wielką, woienną owerturą kompozycyi Pana Wihorskiego, y dyrygowana przez niego.

Akt 2. Kolumnada przed Pałacem. — Poswięcenie xiężniczki Smolenskiej dla Oycy y Oyczyzny

Akt 3. Pomieszkание Iwanowij przedzielone na izbą y Alkierz. — Wzór przywiązania Wiesniaków do prawych swych Monarchów. — Chor Kozaków spiewany przy akompaniamencie Muzyki. — Wspaniały postępek Kozaka Urskowa.

Akt 4. Sala Alexegō z Prospektem na Spalone Miasto. — Lesna Okolica — Plac, w głębi Twierdza Smolenska Okrażona Basztami — Klęska Najezdника — Tryumf sprawiedliwej strony.

Karol Dwunasty pod Benderem.

Akt 1. Oboz Turecki, Tartarzy przy ogniskach, Turcy sprzykrzywszy sobie bytności Karola 12-o w Benderze, Usilują go wszistkimi sposoby sklonic do powrotu w swoje kraie, lecz nadaremnie. — Moc miłości azyatyckiej Dziwczyny.

Akt 2. Apartament w pomieszkaniu królewskim. Obojętność Karola na pogrozbi Turków y persuazye własnych Generalów, Krol sam wywiała swojego off cera z ambarassa.

Akt 3. Sala w Seraiu Baszy. — Odwaga officera Szwedzkiego, zacunek Baszy do Karola.

Akt 4. Apartament Królewski. Basza osobiście przybywa zpovietem przy dzwięku Ianieczarskiej Muzyki do Karola.

Akt 5. Gabinet Krolewski. — Nieustraszony [duxъ] Karola w oczewistym niebezpiecz(stwіe). Oboz Tatarow, wspaniały postępek officera szwedzkiego pr mirzę Tatarskiego, ze obowiązek wdzięczności, mocniejszy iest (оные чести обязанности). Pomieszkание krolewskie, z fortyfikacyją — Bitwa; Karol odbiewa Turków sztan(dart) (чѣмъ) nasyciwszy swoją żądzę sławy, determinuie się powracic do Szwecii

(останніх 1-2 рядки зісвано).

¹⁾ Равіш: съ парадомъ. ²⁾ Равіш: окруженною. ³⁾ Закреслено: видать.

анекдот, як це було за тих самих часів у Харкові та Вільні ¹). Приладдя до цих ефектів — їх улаштування, утримання фахівця коштували чимало, а справи київського театру навряд чи були добрі.

За це каже, між иншим, і невеличкий по суті склад трупи. Постійно виступало на кону небагато акторів. Це, передусім, Ленкавський (14 ролив) ²), що грав перші ролі — Гамлета, Тита, Соломона, Генриха VI, Антонія, гр. Есекса та інші; — усе це, як бачимо, героїчні ролі; проте, не доводилося йому уникати й виступів у комічному репертуарі (Капитань Картець). Других що-до значіння у пієсі героїв, теж людей молодого віку, грав Завадський (Цинтіо в «Сидонії», лорд Ралей у «Гр. Есексі» та ин., усього 18 ролив), Октавіян, то-що. Протевський (14 ролив) виступав у ролях людей поважного віку — Король (у «Гамлеті»), Альдобрандіні (у «Сидонії»), Людовик XIV («Желѣзная Маска»). Директор трупи Змієвський (7 ролив) грав характерні ролі — Фердінанд Кокль (Генрих VI), майор Бомба («Жалка вусовь»), дух Гамлетового батька — роля, що їй чималої ваги тоді надавалося. Решта акторів — Дегнер (19 ролив), Шітлер (15), Чеховський (13) гралі другорядні ролі — офіцерів, ад'ютантів, придворних. Ще менше поважні ролі виконували Монтв'янець (14), Вишневський (16); мало не «на виходах» був тоді і славнозвісний у майбутньому провінціяльний антрепренер Млотковський чи Млодковський (17 ролив); таке-ж приблизно місце у трупі займали Малинський (15) чи Грабовський (12); деколи брали участь у виставах Вільцинський (3), Линовецький (1), Вигорницький (4).

Акторок було в трупі значно менше. Постійно гралі: «дѣвица Мей» (16), Вишневська (13), Соколовська (15). З вересня вступила до трупи Добрзинська (9); іноді з'являлися на кону Малинська (6) та Монтв'янець (1) — очевидячки дружини акторів. Перші ролі виконували Мей та Вишневська. Перша з них грала Вітелію («Тит»), Іоланду («Сидонія»), Ельжбету (Гр. Есекс), Октавію а разом із тим і більше літні ролі — королеву данську. Ролі Вишневської — це Офелія, Сидонія, гр. Ретланд, Клеопатра, а разом із тим і Маргарита (мало помітна роля літньої вже дружини Фердінанда Кокля у «Генриху VI»). Ці-ж прем'єрші театру виконували іноді й зовсім незначні ролі — дружок, наприклад (Zalety wieyskie).

Такий розподіл ролив досить характеризує театр того часу, коли брак акторів — з одного боку, надзвичайна пістрявість репертуару — з другого примушували акторів братися за всі ролі, що їх потрібно було кимсь заповнити для вистави. Зрозуміливо, що відбивався такий лад і на самому виконанні пієси; до того-ж готуватися старанно до вистави звичайно часу не було.

Ціни на місця були мало не весь час однакові. Іноді за-для особливо урочистої вистави їх підвищували; можливо, що викликалося це потребами мати оркестр на певну виставу ³). Ложі у першім поверсі кошту-

¹) М. С. Щепкинъ. Записки его, письма, рассказы, материалы для биографии и родословная. М. А. Щепкинъ. Спб. 1914, 189-193. Смиеловску, op. cit, I, 151-152.

²) Усього виставляли, як це відомо з наших афіш, 22 пієси.

³) За весь час ціни підвищувано на «Łascawość Tytusa», «Mnimy pustelnicy», «Пережѣна женщинъ»; останні дві — опери.

вали 10 карб. (підвищені—12); ложі «въ низу»—6 (8); на другому поверсі—6 (8); партер—2, галерея—60 коп. (на асигнації). Цікаво, що не підвищувано ціни навіть для бенефісів: не було, очевидно, в адміністрації певности, що через високі ціни не стоятиме театр пустою.

Єдиний матеріал, що маємо ми тут для порівняння, це ціни у Виленському театрі. Для одної виключної вистави значно піднесли ціни; а втім коштували ложі 6 карб. (звичайно 4), партер—1 карб.; галерея—50 коп. ¹⁾. З цього бачимо ми, що коштував театр у Києві значно дорожче як у Вильні; можливо, це пояснюється тим, що рідше відбувалися тут вистави.

Проте, сказати щось певне за те, які прибутки збирав цей театр, ми не можемо. Зрозуміливо тільки одне: не почували себе актори так певно, щоб цілком спокійно до цього ставитися. «Nowoprzybyła aktorka W. Dobrzyńska będzie mała zaszczyt polecusć łaśkawym względem Szanownej Publiczności w operze Dorotki» (афіша 3 вересня). Так само доручала себе прихильності публіки Соколовська в день свого бенефісу. А крім цього доводилося, очевидно, й цим польським акторам, так само як і російським (не тільки провінціальним, ба й столичним), піклуватись про те, щоб зібрати більшу кількість публіки на свій бенефіс. Так, об'їжджали актори заможне панство, пропонуючи йому купувати квитки на свій бенефіс ²⁾.

3.

Такий був цей ранній київський театр, що йому припала честь знайти киян з досягненнями новітнього європейського мистецтва театрального. Як видно з усього раніше наведеного матеріалу, — це була одна з галузок молодого ще тоді польського театру, що за якесь півсторіччя до того розпочав своє життя у Варшаві. Це місто, як і кожна європейську столицю, одвідували протягом XVII та XVIII вв. чужоземні трупи; з великого успіху користувалася там довший час італійська опера. Коли-ж, року 1764, розпочав був своє буття польський театр, увесь час мусів він витримувати не аби-яку конкуренцію з дужчими вмістю своєю італійськими та французькими майстрами ³⁾. Дехто з польських акторів здобув свою освіту теж під керівництвом чужоземних майстрів ⁴⁾. Решта—вчилася самотужки, і Adam Czartoryjsky, «znakomity znawca i miłośnik scen zagranicznych», що чимало дбав і про розвій рідного театру ⁵⁾, досить яскраво малює ту школу, що її зазнали ці актори:

«Pozbieranano na aktorów osoby najmniejszego nie mając pojęcia kunsztu, który stać się miał odtąd ich zajęcia celem, lecz spryt i przyrodzona narodowi naszemu do wszystkiego sposobność, cała możność. . . . swoje roztoczyła w tem zdarzeniu. . . . Ci aktorowie początkowie bez żadney prawie

¹⁾ Tygodnik Wileński, I, 166 (1816, № 10, stycznia).

²⁾ Див. згадки Щепкіна — М. А. Щепкинъ., 76, 338; пор. спогади Піцнової — Артистъ, кн. 7 (1890, апр.), 179.

³⁾ Про це чимало пише Богуславський у своїх «Dziejach».

⁴⁾ Chmelio wski, I, 142.

⁵⁾ Sz y k o w s k i. Dzieje nowoz. tragedyi.. 21 i далі.

będący nauki, bez wzorów żadnych, nakoniec bez tanemistrza, coby ich był w zgrabną ułożył postawę, pokazał jak chodzić, jak się kłaniać, jak ruszyć przywoicie, i z gracją należy, wystąpiły na scenie pod opesą własnego prawie instynkta i domysłu»¹⁾).

Але, коли пощастило цим першим талановитим акторам поставити національний польський театр, продовження їхньої праці вимагало перш за все справжньої школи, чого театр тогочасний в Польщі дати не міг. У Варшаві не задовольняли ці перші спроби вибагливих глядачів, що їм Париж більше був за батьківщину ніж Варшава; тому й мусіли польські актори вибиватися на свій шлях із незміцнілими ще силами. По-за Варшавою не було міст (окрім, може, Вільни, Кракова, Львова), щоб був із них досить для театрального підприємства вбирущий ринок. І виїжджаючи з Варшави на гостинні виступи, мусіли театри крім згаданих міст обмежуватися контрактним періодом у Дубні, а також Гродном, Минськом та й годі²⁾).

Що-ж до України, то навряд чи була з неї вигідна для театральної справи країна. Невеличка порівнюючи людність (року 1796-1800 було в Києві по-над 30 тисяч мешканців³⁾), топографічна роз'єднаність, вузьке коло освіченої людности — все це не утворювало сприятливого для театру ґрунту. „Можно сказать, — пише Чайковський, — что Варшава танцовала, Краковъ молился, Львовъ влюблялся, Вильна охотилась, а старый Киевъ игралъ въ карты“⁴⁾).

На жаль, не можемо ми нічого певного сказати про походження київської трупи Змішовського. Звідки родом були ці актори, де вони зібралися, під чиім керівництвом здобули вони свою театральну освіту — це, на жаль, лишається нам невідоме. Ми знаємо, що наслідком львівського побуту Богуславського було заснування кількох польських труп, що по різних містах Польщі роз'їхалися. На чолі одної з найкращих таких труп став відомий Ян Непомук Камінський, що грав у 1805-1809 рр. в Одесі⁵⁾, де мав великий успіх. З-поміж 23 пієс київського репертуару 1816 року знайшлося 5, що перекладав Камінський. 15 було в репертуарі львівського театру. Коли-ж припустити, — а це, звісно, дуже можливо, — що grano ці пієси в перекладах Камінського, то чимало певности набуде думка про те, що мали якийсь звязок київські актори з Камінським безпосередньо, або з акторами його трупи. Будь-що-будь, звязок київського театру з польським — безперечний. А втім, притягаючи для з'ясування київського театрального життя

1) Myśli o pismach polskich z uwagami nad sposobem pisania w rozmaitych materyach W Wilnie, 1801, 68-69, 70-71.

2) У Каліші розпочато театр будувати р. 1819. («Orzeł Biały», III, 1819, 47). Випадкові вистави у Ленчиці та Сідлиці занотовують р. 1829 «Rozmaitości Warszawskie» 1829, № 8, 64.

3) Иконниковъ, 79.

4) Русская Старина XII, 158 (цитую за Иконниковим, стор. 109). У Львові р. 1818 на-рахувалося близько 50.000 мешканців—А. Т. Chłędowski. O teatrze polskim we Lwowie — Pamiętnik Lwowski, 1818, III, 148.

5) Vernacki — 17.

відповідний матеріал з інших міст Польщі, треба мати на увазі, що були там умови значно кращі за київські. Кожне з цих міст — Варшава, Львів, Краків, Вільна мали свої університети, що біля себе скупчували свою інтелігенцію професорську та студентську; у кожному з них видавано свої часописи, деякі з них існували цілі десятиріччя («Tygodnik Wileński», «Kurjer Litewski», «Pamiętnik Warszawski» та інші). У Львові видавано спеціальні журнали присвячені театрові ¹⁾. А передусім були ці міста національним своїм складом одностайніші.

Поміж усього матеріялу про театр польський, що відомий мені з журналів того часу, в одному тільки місці знаходиться опис театрального будинку. Tygodnik Wileński досить сумними фарбами малює його вигляд: «Budynek teatralny jest niezmiernie nędzny, ze wszęch stron wieje; łój spada z swiec, których jest bardzo mało. Jeśli się to dzieje, aby publiczność nie widziała brudnych ubiorów, zbytniego malowania się aktorów obojij płci, niezgrabnego zapuszczania kartyn i t. d., to jest w tem słuszność...» ²⁾

Не краще стоїть справа і з декораціями:

«Dekoracyj jest niewiele i te, po większey części, stare, niezmiernie wytarte i tak zapuszczone, że gdy się wśród aktu scena odmienia, pył i proch z spuszczonej opony spadający, rozchodzi się po teatrze, cała publiczność i aktorowie kaszlać zaczynają podobnie do kichających w Myszeydzie, grając krztuszając się niewyraźnie belkocząc, do niezrozumienia; coż? kiedy się ten przypadek zdarzy w operze w ciągu śpiewu! Ubiorzy czasem niewłaściwe» ³⁾.

Ще гірше, здається, було з статистами: їх дуже мало, до того-ж часто не працюють вони постійно в цьому напрямкові: буває так, що назбирають їх за 2-3 години до вистави, а то і підчас її складуть «rozmaita družyną rzemieślniczków, chłopców i służących». Те-ж саме і з хором для опери; не знайдуть часом людей, що вміли-б співати, та поставлять замість того співаків за лаштунками... Для малих ролей не вистачає іноді акторів, і тоді грають на кону люди, що вдень розліплюють афіші по вулицях ⁴⁾.

Такими сумними фарбами малює часопис стан виленського театру. І хоч дехто на сторінках цього-ж-таки журналу силувався заперечувати цій думці, але по суті нічого серйозного проти цих тверджень не було сказано ⁵⁾. Характерно, що навіть після всього, що про виленський театр у цьому журналі писалось, знаходимо ми на сторінках того-ж-таки видання думку, що театр у Вильні вважати можна за найкращий на всенюку Польщу ⁶⁾. І проте робив цей театр добрі справи: за кілька років до того чимало приніс він прибутків своїм власникам ⁷⁾. Можливо тому, що був автор цих суворих

¹⁾ Див. Lu d w. B e r n a c k i цит. впраця, стор. 43.

²⁾ Tygodnik Wileński, I, 137 (1816, 9 stycznia).

³⁾ ib. I, 75 (1815, 15 grudnia).

⁴⁾ ib. I, 107-112 (1816, 2 stycznia).

⁵⁾ Tygodnik Wileński, I, 76 (1815, 15, grudnia).

⁶⁾ Tygodnik Wileński, I, 357-365 (1816, IV, 16).

⁷⁾ Rys historyi przedstawień teatralnych mianowice w języku polskiem na Litwie,—Wize-runki i roztrząsania naukowe, Poczta drugi. Wilna. 1841, XLIII, 85-93.

присудів занадто вибагливий, порівнюючи до решти публіки; можливо й те, що ратувала театр непогана по суті труппа, що тоді на виленському кону грала. І загалом беручи, ближче, очевидно, до справжнього стану польської театральної справи був висновок Pamiętnika Lwowskiego: — «większa część teatrów prowadzonych na zysk i stratę prywatnego człowieka lub podpada, lub zawsze na miernym stopnie zościae» ¹⁾. І тільки існування варшавського театру, що одержував державну підтримку, мало більш-менш усталений характер.

Залежачи-ж в існуванні своєму виключно від публіки, не мав театр польський перед собою якоїсь одностаїнної маси: мусів годити він верствам, що відрізнялися були одна від одної своєю освітою, світоглядом та вимогами. «Czworaki jest, — писав р. 1815 Pamiętnik Warszawski, — rodzaju widzów składających naszą teatralną publiczność. Pierwszymi, na który sztuka takie wrażenie czyni, jest parter. Ten czasem się unosi, czasem czołga, zawsze jednak w tēm przynajmniej chwalebny, iż nieco uważać raczy. Drugi choć całym piętnem wyży, nic jednak nie widzi, ton zbyt dobry, gust nadto polerowany i geniusz w wyższej atmosferze bujący, nie dozwola mu pilnym okiem patrzeć na scenę. Trzeciem oddziałem są kraje dwupiętrowe i galeryjne, kraje neutralne, których godłem: ani czarno ani biało. Więcżą nakoniec salę niebianie, lecz ci, przynajmniej podług zasad Epikura, żadnego wpływu na ziemsky sprawe nie mają» ²⁾.

Отже, змагаючись завдовольнити усі чотири групи глядачів, у найважчому становищі був театр перед вибагливою аристократією, що з'їжджалась до театру тому тільки, що було з нього місце для зустрічи з знайомими. Тому і читаємо ми по журналах (особливо у «Pam. Warsz.») скарги на публіку — parter szpacierujący — «parter rojący na kształt murawiska»; публіка так вже мало звертає уваги на сцену, що, коли-б після вистави спитати, яку саме пієсу граю, навряд чи почути можна-б слухну відповідь ³⁾.

Але, поруч цього топографічного й рівночасно соціального критерія були й інші: частина публіки бажала класичного репертуару; частина-ж — так званого народнього ⁴⁾. Проте, польська драматургія розвивалася поволі і, коли, йдучи назустріч вимогам публіки й утворювано «народні» пієси, то не відповідали вони тій верстві, про яку мусить театр дбати найперше — акторам. Пієсам бракувало дії, та й народність їхня була занадто сумнівна. «Wyurzućmy z wielu podobnych narodowy tytuł, ubiór i kilka powszechnie używanych i raz wraz powtarzonych oświadczeń dla ojczyzny; kiedy potem nic więcej w nich narodowego ani nawet dramatycznego nie zostanie» ⁵⁾. А варшавський часопис погірдливо за ту

¹⁾ Chłędowski, 148.

²⁾ S. O. Teatra polski. Uwagi nad aktorami i widzami warszawskimi. — Pamiętnik Warszawski. 1815, II, 110.

³⁾ Nowy Pamiętnik Warszawski, t. I. (1801), 83. — Pamiętnik Warszawski, t. II, (1810), 122-123. — S. O. Teatra polski... 114.

⁴⁾ Uwagi Józ. Franca Królikowskiego nad ostatnim artykułem Pustelnika Krakowskiego: O sztukach dramatycznych. — Orzeł Biały (1819); III, 83-84.

⁵⁾ Uwagi J. Tr. Królikowskiego... ib. 117-118.

«zgraią wozogłów», що, байдужа до всього, «milczy w mieyscach prawdziwie pięknych a grzmi na wuzaz ouczuzna» ¹⁾. Найосвіченіша частина публіки, що бачила в Парижі мистецьке виконання класичних речей, не могла не бажати того-ж самого й на польському кону ²⁾. І деякі класичні речі подекуди дійсно таки грають. Року 1819 виставлявано у Львові «Romeo i Julia», «Koriolan» — Шекспіра, «Cyd» Корнеля, «Fedra» Расіна, «Alzyra» Вольтера, «Saul» Alfieri ³⁾; останню пієсу грав підчас своїх виступів р. 1816 у Вильні Богуславський, як і «Lgarz» Гольдоні ⁴⁾. Звичайно, не легко було переходити акторам до таких поважних пієс. Mar. Szyjkowski, простудіювавши рецензії на виступи варшавських акторів у «Гамлеті», до досить сумного приходить висновку: «Widzimy niemal wykonawców głównych ról, grających długi czas starą metodą deklamacyjną, wypróbowaną w tragediach francuskich. Subtelniejsze i głębsze wniknięcie w charakter Szekspirowych postaci zrazu wydaie się być mu obce. Ironia, sarkazm, właściwe podłożę «obłąkania Hamleta nie jest przez nich należycie zrozumiane; dla tego publiczność smieje się, chwytając grubą realistyczną zewnętrzną powłokę niektórych scen i nie sięgając głębiej «oczuzma duszy» ⁵⁾.

Звичайно, вимагали класичні твори довгої підготовчої праці; публіці-ж до цього було байдуже. «Pospolite to iest prawie u nas pytanie: czy nowa sztuka; wielu nawet zapomina czy dobra» ⁶⁾. Становище акторів було у звязку з цими вимогами дуже скрутне.

«Aktor ledwie zaczynal się sposobić do dobrego grania iedney, iuż musi myśleć o drugiey... iezeli z trudnością wypracowane dzieło ustępować musi natychmiast drugiemu, iezeli Rassyn, Kornel muszą się oddalić przed Panami Spiessem, Tscokę, trudno wtenczas być suworym sędzią i wymagać od teatru wielkiej doskonałości».... ⁷⁾.

І замість жаданих класиків, або серйозного польського репертуару, що міг-би виховувати публіку ⁸⁾, найбільше цікавлять глядачів німецькі речі ⁹⁾ — очевидячки пієси Коцебу та інших; значну частину репертуару ста-

¹⁾ S. O. Teatra polski... 114; пор. ib. 239.

²⁾ O teatrze polskiem—Nowy Pam. Warsz. t. I, (1801), 83.

³⁾ Див. театральну хроніку у Pam. Lwowsk. 1819 року.

⁴⁾ Tyg. Wil. I, 400-407 (№ 25, 1816, V, 7).

⁵⁾ Szyjkowski. Dzieje nowoz. tragedyi, 54.

⁶⁾ Pam. Warsz. (1809. IX), t. III, 348; пор. Tyg. Wil. I, 167 (1816).

⁷⁾ Pam. Warsz. (1809 IX), t. III, 349.

⁸⁾ А такі вимоги частенько театрові польські критики тогочасні ставили (див. згадану статтю Chłędowskiego у Pamięt. Lwowskiego, 1818, III. 143-144, а також лист Fr. Parterowicza до редактора Tygodn. Wileńskiego, I, № 22 (1816. IV. 6), 358). — Остеронь од цих думок стоїть погляд Jan. F. (Uwagi nad teatrami. Pamiętnik Warszawski, (1816. V. 118-121) про те, що театр шкідливий: він маіє щасливе та безжурне життя, тоді як навколо голод та злидні; привчає жінок задріти вбранням акторок, молодь — легковажно до всього ставитися.

⁹⁾ Nowy Pam. Warsz. t. I, (1801), 82.

новлять фарси ¹⁾). І по різному скаржаться критики на таку зневагу до серйозного репертуару ²⁾).

Догоджуючи різноманітним вимогам публіки, не міг актор виробити свого власного характеру: сьогодні виконує він трагічну роль, завтра співає в опері-буфо ³⁾).

До того-ж псували актора недоречні оплески; на це частенько таки скаржаться часописи ⁴⁾). Дбаючи про них, уживають актори «żarty dodatkowe, niewczesnie, niekiedy przesadzone; poruszenia i pantomimy nienaturalnie, gdy do karykatury zbliżone»... ⁵⁾). А в другому збірникові знаходимо ми коротенькі, проте характерні рядки: «Mówiono jednemu aktorowi: «Przesądzasz swoją rolę». Muszę to czynić, odpowiedział, bo tylko przesada ściąga teraz publiczne oklaski» ⁶⁾).

І різних засобів уживають актори, аби мати в публіці успіх: один, коли трапляються в пієсі вихватей проти жіноцтва, підводиться на пальцях, підходить до рампи; вигукує значно підвищеним тоном ⁷⁾); другий з такою самою афектацією проказує всі сентенції, що в пієсі трапляються ⁸⁾). Один варшавський актор так голосно грав, що нагадав критикові одну краківську карикатуру — на малюнкові реве віл і підписано: «aktor tragiczny» ⁹⁾).

Проте, більшості глядачів таке виконання, загалом кажучи, подобалося. Театр, що живе з каси, дає те, чого ця каса вимагає. Тому, зважаючи на байдужість освіченого громадянства до свого театру, дбав театр польський тільки, щоб постачати нові та нові видовища, а також, щоб виконувати їх у тому гучному та широкому стилі, що подобавсь масовому глядачеві. Отож і не мали, зрозуміливо, актори ані часу, ані охоти вчитися; полярно, говорили вони з сцени такою мовою, що не раз викликала була докори критиків ¹⁰⁾). Часто-густо не знали вони своїх ролів, вимагали підмоги від суфлера і тут-таки голосно з ним лялися ¹¹⁾).

¹⁾ Pam. Warsz. 1810, № 1, 193.

²⁾ «... teatr nasz trzeszezy pod zgraią lubowników Lucypera i Figlów pazia, a pustkami stoi w Alzynie i Horacyuszach»... (S. O. Teatra polski. Uwagi nad aktorami i widzami warszawskimi.—Pam. Warsz. 1823, II, 115, I, 116), або: «najlepsza tragedya lub komedyja nie uczyni takiego przychodu, jak licha krotofila... lub szturmy wśród huku armat i sztucznych ogniów». (A. T. Chłędowski... P. Lw. 1818. III, 146).

³⁾ Ipsylon ek. Niektóre myśli o teatrze wileńskim. Tyg. W. I, 73 (№ 5, 15 grudnia 1815); порівн. I, 109 (№ 7, 2 stycznia 1816).

⁴⁾ Ipsylon ek... Tygodnik Wileński, I, 76; Parterowicz... ib. 357-358.

⁵⁾ Wanda, 1823, № 5, 60.

⁶⁾ M. K. Dodatek myśli do uwag nad aktorami i widzami warszawskimi.—Pam. W., II, 752 (1815). Порівн. ср. Ipsylon ek 'a, 72, 76.

⁷⁾ O. Jedna uwaga o teatrze — Tyg. Wil. (1817) III, 89.

⁸⁾ Tyg. Wil. I, 441 (1816. V. 14).

⁹⁾ Orzeł Biały, III, 206.

¹⁰⁾ Tyg. Wileński; (1818), III, 90.—Pam. Warsz. (1809), I, 396.—Orzeł biały (1818), III, 208.

¹¹⁾ Tyg. Wileński I, (1815), 72; (1816), 133.

І коли р. 1801 скаржився Nowy Pamiętnik Warszawski, що не посувається театр уперед ¹⁾, вважати можна, що і деякі дальші роки був театр у такому-ж стані.

Отже, розглянувши раніше всі ті чинники, що такий стан театру обумовлювали, можна тепер, як Ґрунтовну причину зазначити, що театр, явище властиве міській культурі, з'явився у Польщі тоді, коли міста були ще занадто вбогі і матеріяльно і культурно, щоб цей театр підтримати. Цілком слушно зауважував тому р. 1818 Pamiętnik Lwowski ²⁾, що єдиний вихід з цього становища це — громадська підтримка. Але не спромоглося ще тоді на неї суспільство.

У Києві-ж стан театру був, очевидно, ще гірший. Зберігаючи в головному ті самі риси, що ми зазначили були вище, не міг театр київський зібрати до себе гарних акторів: не було це місто за вигідний для акторів осередок. Тому і не ратували тут ситуації великі таланти, як було це у Варшаві, а почасти й у Вильні.

Цілком бракувало київському театрові і звязку з тим оточенням, що числом було найміцніше, культурно-ж найслабше: жадної рисочки української не виявив р. 1816 цей польський театр. І хоч могли, звичайно, серед цих акторів бути й українці родом, але про це можна тільки гадати.

Проте з цієї-ж трупи вийшли Ленкавський, що стояв на чолі театру київського усі 20-і роки, коли з'являлися вже на кону пієси, хоча-б трошки українські змістом. Звідси-ж вийшов і Млотковський, що 30-40 роки мандрував був із своєю трупкою по всенькій Україні, ба навіть частині Росії.

Петро Рулін.

¹⁾ I. K. W. O stanie teatru polskiego. «Nowy Pam. Warsz». (1801), III, 118.

²⁾ Chłędowski, 149.

Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці XVIII та в перші три десятиліття XIX ст.

Поділля за поляків в адміністраційному відношенні поділялося було на двоє воеводств: Подільське з повітами— Кам'янецьким, Летичівським і Червоногородським та Брацлавське з повітами— Брацлавським, Вінницьким та Звиногородським (?). Останній повіт тепер увіходить до складу Київщини. Червоногородський ¹⁾ (по р. Збруч) р. 1772 перейшов до Австрії. Після другого розбору Польщі переходить Поділля під кормигу московську. Від р. 1793-го по 1795-ий з Поділля губерня Брацлавська. Р. 1795-го утворено дві губернії— Брацлавську та Подільську, та незабаром об'єднано їх в одну з м. Кам'янцем на чолі ²⁾.

Як і всеньке Правобережжя, складало Поділля єдине ціле з Польщею й мало трохи чи не однаковий з нею соціально-економічний та політичний устрій. Великі простори української землі зосереджено було в руках невеличкої купки фєвдалів-магнатів.

Ми ще не гаразд знаємо економічну історію міст Правобережної України, але вже можемо сказати, що міське життя в другій половині XVIII ст. розвинуте було на Поділлі порівнюючи мало. Місто частенько належало магнатові, економічно він часом був дужчий від міста, а через те був у ньому за цілковитого господаря. Основну верству міської людности складали селяни та міщани (власне напівселяни), далі ремісники (по деяких містах дужі громадські організації), шляхта, купці, духівництво. Ремісники мали досить дужі свої організації— цехи. Але й ці організації набирали сили, як видно, в тих місцях, де квітло фєвдальне господарство (Тульчин, Немірів) ³⁾ або там, де розумний і поступовий господар провадив сприятливу до ремісництва політику, навіть з невеличкими коштами (Міньківці).

Усенька Україна жила під той час з натурального господарства. Це визначало її вивіз (коні, хліб, поташ, віск, сало, мед, шкура, футро, бавовна, льон, конопля) та довіз (сіль, сукно, матерії з льону, перкаль, бавовняні

¹⁾ Його ми так що й не розглядатимемо.

²⁾ *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, opisana przez M. Balińskiego, t. II, W. 1848

³⁾ *Hamnard's Reise durch Oberschlesien zur russisch-kaiserlichen Armee nach der Ukraine und zum Feldmarschall Rumianzow Zadunaiskoj. I-II. Gotha, 1787, стр. 196-197, 218.*

товари, шовк, мідь, залізо)¹⁾. Торг проваджувано з Польщею, з Німеччиною, Туреччиною. Броди, Гданськ, Ельбінг — були за передаткові пункти для товарів, що їх вивозили були до інших країн (Франція, Швеція, то-що).

Торг був у руках, головним чином, греків, жидів та вірмен, але деякі польські вельможі вже відкидали шляхетські упередження й не аби-яку увагу звертали на цей спосіб збільшувати свої кошти. До таких належали були на Поділлі Потоцькі.

Знали вони ціну і фабрикам. У Немирові та Тульчині запровадили вони бавовняні мануфактури. Справу цю в Немирові поставлено було так гарно, що ціни швидко встановили не дорожчі як у Німеччині²⁾. Тут саме влаштовано фабрику шкіур³⁾. В Чуднові (Волинь) в гр. Потоцького, старости Гусовського була порцелянова і скляна фабрика, він об'єднав ткачів та проектував збудувати воскову фабрику.

Пан, ще задовго перед тим як знесено кріпацтво, розумів, що воно заваджає розвиватися фабричній промисловості, а тому полегшував рабські умови життя своїх підданих⁴⁾. Те-ж самісіньке зробив був і міньковецький шляхтич гр. Мархоцький. — Він навіть цілком зніс у себе кріпацтво. Була в Мінківцях бавовняна (сукняна) фабрика, паперова, каретна майстерня, lakierna, розводжувано шовковичні гробаки⁵⁾.

Навіть цих уривкових відомостей цілком вистарчить, щоб сказати, що Україна в другій половині XVIII ст., під очевидним впливом Німеччини (див. примітки), починала запроваджувати в себе фабричну промисловість. Це була поки-що крапля в морі, тимчасом з'являє надто симптоматичне⁶⁾.

Події, що сталися були наприкінці віку, безперечно спинили зріст промисловости на Україні. Адже мали секвеструвати великі маєтності! Фабрики-ж були в приватних руках.

Країна повинна була на новий лад перебудовуватись. Цікаво при цьому відзначити, що міста й містечка, що мали в другій половині XVIII ст. тенденцію зростати⁷⁾, тепер занепадають.

Те, що було встановлено кордони, розуміється, вплинуло було й на торг. Почав занепадати навіть Дубенський контрактний ярмарок.

Ми ще мало знаємо історію міст Поділля та історію ярмарків. Найбільшу вагу для краю мали, як видно, Тиннянський (згодом Ярмолинець-

¹⁾ Докладніше див. *ibid.*, стор. 232-236 і дд.

²⁾ *Ibid.* Підвищилася якість продукції за кілька років перед Гаммаровою подорожжю за директора Мюллера. Р. 1781-го працювало 6 Formstechern і 4 Druckern, не рахуючи учнів; всього 120 робітників. Того року вироблено 1500 шматків різної якості. *Ibid.* 218.

³⁾ *Ibid.* Р. 1784 ця фабрика дала 1400 карб. чистого прибутку. Працювали: 1 майстер (німець), 4 товаришів, 8 учнів (піддані князеві). Обробляли на фабриці шкіури місцеві, а також молдавські та волоські.

⁴⁾ *Ibid.* 221.

⁵⁾ Statystyka gub. Podolskiey przez X. W. Marczyńskiego. I. Wilno, 1820.

⁶⁾ Немирівська бавовняна фабрика зменшувала довіз сукна з Німеччини (Hamnard).

⁷⁾ Цей занепад почувается ще навіть за 40-х—50-х рр.

кий), Меджибізький (кінський), Немирівський, Балтський, Гусятинський, може Вінницький, Брацлавський.

Порівнюючи до Волини, Поділля мало слабший ринок.

В культурному відношенні на Поділлі (як і на всенькму Правобережжю) перед вела польська шляхта, вершки суспільства. Російська мова витіснила була польську невдовзі, як встановлено московське панування.

Такі обставини вже наперед свідчать, що на Поділлі найменше треба шукати театру властиво-українського. Актори тулилися або в осередках політичного життя краю (громадський театр), або-ж по маєтностях великих та середнього достатку панів.

Оскільки-ж політична влада й адміністраційні осередки перед кінцем Речі Посполитої підупадали, то наприкінці віку важко сподіватися, щоб на Поділлі розцвів громадський театр. Навпаки, відколи зміцнилася була московська влада, для громадського театру відкриваються кращі можливості.

Як-раз протилежне сподівалися-б ми зустріти в панському приватному театрі. Коли всенька держава гинула, великі пани бідували найменше: кожен сам собі був за короля. Театр, оркестри й різні інші прикмети величності та розкошів у другій половині XVIII ст., в панських маєтностях могли цвісти, як цвіли (відносно) й народжувалися їхні фабрики, заводи. — Та все змінилося, як настало московське панування, коли почалася тяганина по судах (див. різні судові акти), коли кожного примушувано визнати, що шляхетської вільності більше немає, що є тільки один великий пан—цар, а поміщики—це його слуги, яким він дає, але може відібрати. Панський театр повинен був тоді хилитися до занепаду.

М. Кам'янець на Поділлі вже в XVIII ст. почало занепадати з торговельного боку. Вірмени, що складали були тут торговельну громаду, наприкінці віку мало не цілком залишили місто; торг східними товарами так що й припинивсь. Заходи польського уряду поновити торг у Кам'янці, — каже відомий український історик проф. Є. Сіцинський, — як, напр., переведення ярмарку з Язлівця на поч. XIX ст. та відновлення давніх ярмарків — на свято святого Войцеха (24 квітня), на Різдво Богородиці (8 вересня), на Андрія (30-го листоп.), жадних наслідків не мали. Торг не підвищувався і згодом у XIX ст.¹⁾ Ярмарки на Успіння та на Івана (24 червня) завдовольняли місцеві тільки потреби. Дописувач «С. Почты» про цей останній ярмарок між іншим пише, що торг на нім «взагалі буває аби-який, але народ сходиться сюди головно на богомилля, в це велике свято, що звуть його тут одпуст. Молебні по всіх церквах тутешніх тривали два дні без перерви. Є надія, що з часом і самий ярмарок матиме успіх, бо в продажу почали з'являтися такі товари, котрих раніш не було».

¹⁾ Е. Сіцинский. Г. Каменец-Под. Историческ. описание. Киевъ, 1895, стор. 217, 228-229.

Надії були марні. Промисловости в Кам'янці не було. Людности наприкінці XVIII ст. нараховувано всього 4000.

Найбільшу частину людности складали, звичайно, поляки. Що-до самоврядування місто організоване було на зразок Львова ¹⁾. Польська громада була найсильніша з-межи інших. Тільки підчас шляхетських виборів життя в місті трохи жвавішало.

Наприкінці віку Кам'янець загарбав уряд московської імперії. 27 березня року 1793-го місто захопило московське військо. Р. 1795-го зробилося з Кам'янця губерніяльне місто цілого Поділля. Відтоді починаються деякі зміни; місто оживлюється як адміністраційний осередок. Осідає тут, як і по інших містах, чимало москалів-урядовців, з губернатором на чолі. Як і в інших містах, уживається заходів, щоб запровадити в Кам'янці «благоустройство» з усіма його прикметами (школа, то-що); вони, оті здобутки «культурні», вінець-кінцем в другій полов. XIX ст. спричинилися до москалізації міста.

Була й ще одна обставина, що завдяки їй місто оживлювалось. З Кам'янця з давніх-давен була фортеця. Здобути його уряд московський мав велику охоту. Раніш стояло тут польське, а згодом московське військо. За традиційне для його маневрів місце правив Меджибіж.

Найголовніші відомості про театр у Кам'янці на Поділлі до р. 1830-го знаходимо в ст. *Sowińskiego* ²⁾. Відомості його, оскільки це можливо, критично перевірили були Естрейхер та Антоній і Михайло Ролле. Вони зібрали мало не всі фактичні дані про кам'янецький театр. Додамо ще скільки-кись цікавих даних з «Съверной Пчелы» і інших джерел та, розглядаючи відповідні матеріали, з'ясуємо, яке становище поміж іншими театрами на Україні займав театр кам'янецький й узагалі, по можливості, повніше розглянемо, як стояла театральна справа в Кам'янці. Найдавніші відомості про театр у Кам'янці сягають другої половини 90-х рр. XIX ст. До того мандрівні актори заїздити сюди на короткий час могли, адже тоді взагалі становище театральних труп, особливо польських, було поганеньке і їм доводилося раз-у-раз переїздити з місця на місце.

Важливу для історії кам'янецького театру звістку про його початкову історію подав був М. І. Яворський ³⁾.

У східній частині кол. губернаторського майдану (тепер «Радянського») стояв одноповерховий будинок, що належав колись уніятському костьолові (згодом тут була бурса для попівських дітей). Р. 1796-го, вперше за нового уряду, відбулися в Кам'янці шляхетські вибори. А. Żmijewski ⁴⁾, бачучи, що

¹⁾ Ibid., стор. 208.

²⁾ Kilka słów o Malinowskim, Tyg. Petersb. 1840, 553-554. В прим. Р.П.Б. в Ленінграді бракує саме вказаних сторінок. А втім Ролле й Естрейхер до краю використали копотеньку статтю.

³⁾ Н. Яворский.—Существующія нынѣ каменецкія духовныя училища въ ихъ прошедшей судьбѣ. Кам'янець, 1888, стор. 11.

⁴⁾ Актор з Варшави; був спочатку за директора театру Потоцького в Тульчині, потім у Бердичеві. Т. J. Stecki. Stary dwór, Warszawa, 1869, стор. 183-184.

помешкання порожнє, подав був до губернатора Г'удовича прохання, нехай той дозволить йому влаштувати тут театральні вистави. Врешті, 22-го вересня року 1798-го Żmijewski склав контракта на три роки (на 225 карб. сріблом) і своїм коштом зробив потрібний ремонт ¹⁾. На розвагу публіки театральний підприємець обіцяв був виставляти й редути. Сторонніх осіб пускали на вистави за 30 коп.; платили самі чоловіки. Особам низького стану й різним служникам одвідувати вистави було заборонено.

Матеріальні справи Змієвського, певне, були не зовсім добрі. Коли скінчивсь трьохлітній контракт, подільський архірей випросив давній по-уніятський будинок на православну семінарію. Змієвський перейшов був спочатку до Тульчина р. 1801-го ²⁾. Звідси не раз навідувався він до Кам'янця, Житомира, Дубна ³⁾, а згодом виїждивсь і до Києва, де прогорів ⁴⁾. Пізніш не раз бачив трупу Змієвського F. Kowalski на бердичівських ярмарках ⁵⁾.

Єдина звістка про вистави Змієвського в Кам'янці — це наведений в Rolle (Ant. J.) уривок з листа якогось кам'янчанина; писано того листа р. 1800-го.

«Був у тутешнім театрі, комедіянти виступали із співами, драма під заголовком: *Zośka czyli wiejskie zaloty* ⁶⁾. Scandalia, скажу вам, образа Богові, слухати такі дурниці!»

Не кожен, розуміється з глядачів так гостро ставився до подібної комедійної опери.

Згадана в листі весела опера «*Zośka*» належить до числа давніх піес і опер польського репертуару. Авторів її Матвієві Камінському належать ще опери «*Nędza uszczęśliwiona*» (1778), «*Prostota szczęśliwa*» (1779), переклади з французької мови «*Zemira i Azog*» Мармонтеля, муз. Гретрі, «*Dezertter*» Седена й ин. Треба гадати, що пієси класичного репертуару й згадані сентиментальні опери увиходили в небагатий тоді взагалі репертуар Змієвського. Трупа Змієвського, одна з найстарших відомих нам польських труп, мала обмаль зразків. М. Камінський ⁷⁾, потім Богуславський були одні з найперших діячів театру, що проказували шлях иншим. Мимоволі Змієвський мусів був піддаватися їхньому впливові.

¹⁾ Правдоподібно описує кам'янецький театр за часів Змієвського D-r Antoni J. Rolle, батько: «нашвидку зробив «буду» з фронтоном обернутим на вірменський (тепер губернаторський) майдан. Кін — невеличкий, лави замість крісел, дерев'яні клітки мали правити за ложі. Dr. Ant. J. Szkice i opowiadania, ser. V. Kraków i Warsz. 1887. Literacka družyna, стор. 104.

²⁾ А не р. 1803-го, як каже A. Prusewicz. Szkic historyczny, Kiów-Warsz. 1915, стор. 72.

³⁾ Antoni J. Ibid., стор. 72.

⁴⁾ Юнкъ. Ист. Киевск. театра съ 1800 по 1837 г., в «Муз. и театр. Вѣстн.» за 1857; те-ж в «Киевск. Телегр.» за 1840, ч. 83.

⁵⁾ Wspomnienia pamiętnie Fr. Kowalskiego; вид. 2. Kiów-Warsz. 1912, стор. 291.

⁶⁾ Вперше виставл. р. 1779; автор опери Maciej Kamiński.

⁷⁾ Про M. Kamińskiego див.: Materyały do monografii i historii rodzin Kamińskich i Kamińskich t. I. Lw. 1854-1856; стор. 125-128. Бібліограф. див. в «Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich». Von Dr. Const. Wurzbach. X. Wien, 1863, стор. 416-417.

Місце Змієвського зайняв у Кам'янці молодий антрепренер J. N. Kamiński.

Про його пізнішу діяльність знаємо чимало, але перші кроки роботи його на терені польського театру назавсіди лишаються мало з'ясовані.

Народивсь Камінський 27-го листопаду р. 1777-го «w dworku ekonoma w Kutkorzu», що за п'ять миль од Львова. Маючи вісімнадцять років зроду (1795), скінчив він громадську школу у Львові, де здобував освіту мовами німецькою та латинською. Всього край той належав тоді до Австрії,— отож у Галичині не було ані шкіл, ані часописів, ані книгарень польських.

Ще змалку Камінський надто полюбляв був театр, а що польського театру тоді у Львові не було, то бігав він на вистави німецькі. Німецький театр мав за тих часів виключний привилей. Молодий театрал побачив на цім театрі вперше балета «Inkle i Jaguko», і написав під тим самим заголовком одноактову трагедію. Тоді-ж-таки її виставили були в шкільній залі шкільні товариші Камінського. Вже тоді Камінський писав вірші. — Польську мову на кону почув Камінський вперше, коли до Львова приїхала трупа Кажинського (?). Р. 1793-го Камінський захоплювався у Львові виставами трупи Моравського, і вже тоді заходивсь перекладати німецькі пієси на мову польську ¹⁾.

Як перебувала у Львові трупа Войцеха Богуславського (1795-1799), у перекладі Камінського польські артисти поставили три пієси (Estreicher. Teatra w Polsce, III, 163-164).

Після від'їзду Богуславського організує Камінський аматорські вистави в будинкові Wronkowskiego. Та уряд забороняє польські вистави ²⁾. Камінський з своїми товаришами-студентами організує трупу, від'їжджає із Львова до Кам'янця, де польські вистави не було заборонено, й відтоді вже назавсіди присвячує себе театрові.

Ми знаємо про перебування Камінського в Кам'янці тільки те, що, до всього коротенько, подав Совінський.—Треба гадати, що для вистав за Камінського пристосовано було якийсь дерев'яний будинок. Так розуміємо ми повідомлення Совінського, що Камінський заклав у Кам'янці театр (тільки не 1807-го р., а 1801-го), і вважаємо за непорозуміння спростовання М. Ролле ³⁾. Камінському доводилося починати в Кам'янці справу наново,— адже не було навіть помешкання для театру. Польське громадянство підтримувало театр і через те Камінський більш-менш тримавсь Кам'янця.

З артистів трупи Камінського відомі ймення Hankewicza, Zbrozeka, Lipińskiego ⁴⁾ й Wołkowińskiej. Ім'я Ганкевича згадується ще в літопису одеського театру, як найкращого з артистів театру Камінського ⁵⁾. Про всіх

¹⁾ Див. ті самі книжки.

²⁾ S. Peplowski. Teatre polski we Lwowie (1780-1881), стор. 87-89.

³⁾ M. Rolle.—Z minionych stuleci. Szkice historyczne i literackie. Lwów, 1908. Seweryn Malinowski, стор. 7.

⁴⁾ А не Lipnickiego.

⁵⁾ Rozmaitości. Lwów. 1882, стор. 64.

взагалі згаданих артистів знаємо, що вони настільки працювали над собою, що могли врешті змагатися навіть із відомими варшавськими артистами.

Ліпінський був в Одесі за спільника Камінського в підприємстві. Це, певне, той самий Karol Lipiński, що 1810—1814 рр. був за директора в оркестрі трупи Камінського у Львові ¹⁾, а згодом уславивсь на всеньку Європу як скрипник. Треба гадати, що й у Кам'янці Ліпінський завідував, головним чином, музичною частиною.

Про Вовковинську докладніших відомостей не маємо.

З І. N. Kamińskiego, як кажуть сучасники, артист був аби-який; найбільш працював він, як організатор і літерат (переклади драматичних творів для кону). Часу, щоб студіювати ролі в Камінського не було; справу театральну тямив він гаразд і міг керувати молодшими своїми товаришами. Виступав він, як це видно з історії львівського театру, і в трагедії й у драмі, і в комедії—в головних ролях. Надто щастило йому з ролями характеристично-комічними. У 20-х рр., коли Камінський втратив голос, він уже тільки зрідка бере участь у виставах. Перебуваючи Камінський у Кам'янці, був у розцвіті сил та енергії й певне раз-у-раз виступав у найголовніших ролях. З кам'янецьких учнів Камінського Естрейхер згадує за С. Маліновського, що успішно виступав був у Кам'янці в «Zbójcach» Шілера. За відомостями Rolle-батька (Antoniego J), С. Маліновський виступав був у Кам'янці ще й раніш, у трупі Змієвського ²⁾.

Про репертуар трупи Камінського в Кам'янці можемо робити тільки більш-менш імовірні припущення.

Окрім згаданих «Zbójców» Шілерових, безперечно, виставляли у Кам'янці «Гамлета» Шекспірового, виданого у Міньківцях р. 1805-го ³⁾. Була це, певне, одна з далеких від Шекспірового тексту німецьких переробок трагедії в польському перекладі. За тих часів з творами чужих авторів робили були, що тільки хтіли. В деяких переробках «Гамлета» розвязка була щаслива: з Гамлета стає король. (переробка Богуславського, р. 1797-го ⁴⁾).

Для кам'янецького театру писалося спеціальні драматичні твори. Здебільша писав сам Камінський (переклади).

Треба гадати, що репертуаром своїм трупа Камінського в Кам'янці залежала від львівської традиції Трусколавських і Богуславського, виставляючи ті-ж самі пієси, що їх Камінський і товариші його бачили у Львові.

¹⁾ Peplowski. — Teatr polski we Lwowie, стор. 72. З батька його Felix'a теж був музиком, грав він на різні струменти, особливо на віолончелі, диригував оркестром у графа Тарновського, в графа Августа Лончинського, в кн. Любомірського, в Адама і Олександра Старженських. Кароль брат Антоній теж був віолончеліст. Про цих трьох музик див. у кн. Alberta Sowińskiego. Les musiciens polonais et slaves anciens et modernes. Paris. 1857. 371—376.

²⁾ Teatra w Polsce, I, стор. 99.

³⁾ Szkice i opowiadania, ser V., стор. 403

⁴⁾ Про це подав звістку А. Przewdziecki. Podole, Wołyń, Ukraina, Obrazy, miejsc i czasów II. Wilno. 1841.

⁵⁾ S. Peplowski, стор. 22.

Взагалі польська драматургія тогочасна була під цілковитим впливом класичного напрямку. В театрі Трусковлавських панували переробки Чарториського, Орачевського, Заблоцького—з Мольєра, Вольтєра й почасти тільки Бомарше. Такий самий мимоволі мусів бути й репертуар Богуславського. Щоб перемогти рутину й задовольнити вимоги часу, Богуславський повинен був сам узятися за перо.

Р. 1795 виставив він у своїй перекладі оперу «Fraskatanka czyli dziewczyna zalotna», на 3 д., муз. Паїзієлло ¹⁾ і Ахуркдл Омус», оп. Salieri (з Бомарше) ²⁾. Р. 1796-го виставлено було першу польську народню оперу (властиво ком. оперу), славнозвісний «Cud mniemanu czyli Krakowiacy i Górale» (на два акти, текст Богуславського, муз. чєха Стефані) ³⁾, нар. оп. «Agatka czyli Przyjazd Najiasniejszego Paпа» (слова кн. Масієја Radziwiłła, муз. Holanda, двірського капельмайстра в Несвіжу).

Поруч цих опер, що їх наводить Пєпловський, варто згадати ще за оперу Сімарозу «Antreprenier w kłopotach». (Естр. III, стор. 140), а також герої-комічну оперу на два акти «Amazonki» (муз. Elsnera, текст Богуславського) ⁴⁾. Головний ефект цієї останньої полягав у битвах, походах, штурмах.

Тут, як ми бачимо, опера зближується з мелодрамою на романтичний зразок. Р. 1797-го виставлено було ще подібну-ж пієсу, героїчну мелодраму «Izka har, król Guaxagu» (на три акти, слова Богуславського, муз. Elsnera ⁵⁾).

З драм, що їх Богуславський виставляв був у Львові, зазначимо comédie larmoyant «Eugenia» (на 5 дій, видр. у Варшаві, р. 1778 ⁶⁾. Бомарше «Grobу Weronу» Ducise'a (переробка з «Ромео і Юлії»), «Essex» Дюкита «Гамлет» Шекспіра в польських переробках мали, певне, всі риси мелодрам.

Близька до згаданих характером своїм була др. Коцебу «Potwarsu».

А втім Кам'янець не те, що Львів. Сили трупи Камінського навряд чи могли подолати труднощі, сполучені з тим, що запроваджується нові речі на театральний кін. Та й публіка в Кам'янці, певне, була не така вимоглива. Отож пієси давнього класичного репертуару тут, певне, панували, дарма що дещо з нового могло з'являтися і на кам'янецькім кону.

Таку комедію, як «Sprawu modne» Богуславського певне виставлювано в Кам'янці ⁷⁾.

¹⁾ Видрук. в Warsz. 1792, вперше вист. в Варшаві р. 1780.

²⁾ Надрук. теж в «Dziełach dramatycznych oryginal. i tłum.», т. IX.

³⁾ Надр. в Кракові р. 1865, в новій переробці: певне I. Turckiego.

⁴⁾ «Dzieła dramatyczne», XII.

⁵⁾ Dzieła dramatyczne, VII.

⁶⁾ Teatr Polski czyli zbiór komedyj, dramm y tragedyj z najslawniejszych autorów francuzkich tłumaczonych i przez aktorów polskich na teatrze warsz. granych. Warsz. 1803. Тут теж є «Eugenia» (т. IV).

⁷⁾ Вперше в Львові, р. 1797. Repł. Op. cit., стор. 33. Див. Dzieła dramatyczne, т. II.

Навряд чи можна вагатися, що виставлювано сантиментальну пієсу «*Tron wielkiego świata i dobre serce*» Ціглера. Саме цю пієсу обрав Камінський для першої вистави ув Одесі, р. 1807.

Не може бути сумніву також і в тому, що свої власні переклади — «*Drzewo Dyanny*» (оп. Мартіні), «*Żal przed uczynkiem*» і «*Pustelnicy w lesie*», виконані для Богуславського, Камінський виставив у Кам'янці. Але годі було-б думати, що театр Камінського міг існувати тільки з вистав у Кам'янці — в місті, що, як ми були бачили, в економічнім життю краю нічого не важило. Щоб поліпшити свої засоби матеріяльні, мусів був Камінський мандрувати по ярмарках на Поділлі і по дальших містах України, звичайно швидше на схід, ніж на захід, де театральне мистецтво мало глибші традиції й були кращі акторські сили. Отож Камінський робить екскурсії до Дубна, до Кременця, а р. 1807-го, погостювавши якийсь час у Києві, на запрошення де-Рішельє, на два роки осідає в Одесі. А що в Одесі Камінський показував був тамтешній публіці свій балет, то чи не бачило балету й кам'янецьке громадянство; музики-ж, як це раз-у-раз бувало, добиралися, певне, з місцевих сил.

Побутові риси діяльності трупи Камінського й інших мандрівних польських труп, їхнє матеріяльне становище та почасти декораційні засоби виявляє отаке оповідання Камінського *Rozumitowskiemu* (стосується до часу з р. 1801-го, саме Кам'янецький період). «Підібрав я собі, — каже Камінський, — кількох студентів, кількох жінок, спакував на віз картини та кілька декорацій, і з тим подався у світ. Коли де був ярмарок або з'їзд який, то ми грали при звуках бубнів та сурм і заробляли собі, але що збирали, те й проїдали. Надто важко бувало взимку.

Одного разу, прочувши, що в якімсь містечку буде ярмарок, трупа зібралася мандрувати, та навантажила воза. Однак цілісінькі три дні йшов дощ. «Я, — каже Камінський, — вдень вчив своїх акторів ролей, а мав меж ними й таких, котрі повинні були грати жіночі ролі, — а тут дощ не вщухає». Тоді Камінський розіслав афіші, що були в нього завсіди на поготові, по околицях, — та ніхто на виставу не з'явивсь. Нарешті, близько півночі над'їхало кількоро шляхтичів. Трупа мусіла грати. Пожалувавши акторів, один із шляхтичів позичив Камінському 40 дукатів «*na rewers*». — Поїхали до другого міста. Був холод, мороз. На виставу ніхто не з'явивсь. Нарешті приїхав один шляхтич та взяв ложу за три дукати. Мусіли грати. «А що в залі, — каже Камінський, — зимно було, то всі чисто люди мої перемерзли. Що почне хто з них декламувати, то дир-дир-дир зубами, аж серце мені краяло, але грай». Ледві зіпхнули якось першу дію.

Шляхтич змилювався та дав сердечним акторам аж двацять дукатів. Адже вони самого його тішили (*K. Estreicher. Teatra w Polsce. III, 155-157*).

Після трупи Камінського (від'їхала вона з Кам'янця, певне, р. 1805) мандрівні театри бували в Кам'янці що-року. Р. 1807-го виступав тут бас Щуровський (*Szczurowski*) з жінкою. Подружжя приїхало з Варшави. Громадянство підтримувало вистави. Слід перебування мандрівної трупи є також

з р. 1808-го ¹⁾). Та й саме громадянство кам'янецьке, коли акторів бракувало, не було цілком що-до театру безпорадне. Усталюється деякі самостійні театральні традиції.

«Вільні актори, що тут були, залишили наш театр, — пише дописувач «Сѣверной Почты» р. 1809-го ²⁾). — Шляхетне цього міста громадянство, запобігаючи цілковитому знищенню театру, скинулося грішми, полагодило театральний будинок, прикрасило й постачило все потрібне; а потім охочі до драматичних вистав урядили на кону виставу на користь бідним. Ціни місцям визначено не було, але платню приймали як допомогу бідним; і цивільний губернатор, як сам мав за краще, роздав на перший випадок 225 карб. родинам, котрі найбільш допомоги потребували. Отак достатки заможних людей через їхню забаву допомогли незаможним».

Треба думати, що згадані тут «охочі до драматичних вистав» люди, як і їхня публіка, були не поляки, а переважно російські урядовці та військові. Виставлювано, певне, якусь московську комедію.

Принаймні в дописові з р. 1810-го ³⁾) читаємо: «Чимало з урядовців, що тут знаходяться, надто театр полюбуючи, умовилися були поміж собою виставляти пієси московські з тим, щоб зібрані при цьому гроші обертати в розпорядження місцевого начальства, на допомогу пригніченим злиднями та нещастям» ⁴⁾).

Політичні обставини часів Наполеонівських війн відбилися й на кам'янецькому кону. З приводу маніфесту про успіхи зброї (від 6-го грудня 1813 р.) відбулася урочиста (православна) служба божа, а «ввечері виставлено було на тутешнім театрі спектакль з відповідними до випадку порядними картинами; всеньке місто гарно було освітлене» ⁵⁾).

Чи грали на цей раз аматери, чи то, може, актори, невідомо. Року 1817 з ініціативи губернатора С. І. Павловського на користь інвалідам у міських магистраті влаштовано було редут («С. Почта», 1817, № 20). З аматорок, що в благодійних виставах в 20-х рр. виступали, відомі Adelaida Przezdziecka і Matilda Kudaszewa (див. далі).

Р. 1814-го в Кам'янці з'явилася якась мандрівна трупа. Принаймні, за відомостями К. Естрейхера, в вересні цього року виступав тут актор Zieliński зо Львова. Р. 1816-го повернувся він назад до Львова. С. Пепловський у своїй студії про львівський театр, перераховуючи артистів трупи Камінського, серед другорядних акторів згадує також і за Зілінського ⁶⁾). Можливо, що цей самий артист, як і відомий з історії київського театру Lekowski, підібрав у Львові гурток охочих і, прочувши, що в Кам'янці саме бракує трупи, подався туди шукати собі щастя. Зілінський, певне, виступав в імені

¹⁾ Estreicher. Op. cit. I. Про перебування Щуровського в Кам'янці після р. 1806 дав. і в Sowińskiego, Les musiciens, стор. 534.

²⁾ «С. Почта», 1809, ч. 16.

³⁾ Ibid., 1810, ч. 83.

⁴⁾ Прибутку такі вистави давали до 400 карб. сріблом.

⁵⁾ «С. Почта». 1814, ч. 18.

⁶⁾ Op. cit., стор. 72, 77.

Камінського, що саме тоді обіймав антрепризу у Львові. Принаймні Ролле повідомляє, що, близько року 1815-го Камінський виграє у Кам'янці процесу з православним духівництвом церкви св. Йвана, що намагалося дістати наказу про закриття театру, будинок бо театральний був поблизу церкви ¹⁾.

Справи театру були під той час у Кам'янці дуже погані. Камінський або, певніше сказати, Зілінський мусів був зректися директорування на користь Moszyńskiego ²⁾. Саме тоді нудьгував у Кам'янці російський поет Костянтин Батюшков. Він пише: «є й театр, але який? Коли йде дощ, глядачі не можуть перебути без парасолів, вітер свище у всіх кутках і разом з п'яними акторами утворює не надто приємну гармонію. Грають тільки трагедії dans le grand style, зрідка опери» ³⁾.

Такий самий репертуар, узагалі кажучи, був і за Зілінського. Навіть у репертуарі Камінського у Львові тоді все-таки переважала трагедія класична (Див. Perłowski, op. cit., стор. 65).

За дирекції Мошинського за примадону в Кам'янці була пані Мошинська. Особа її викликала була чимале заворушення поміж театрами: одні ганили її гру, інші, навпаки, вихваляли. Через те Мошинський мусів був передати директорування Niedzielskiemu ⁴⁾.

Одному з місцевих поміщиків С. Старжинському (S. Starzyński—Starzeński) припала була до вподоби одна кам'янецька акторка на ім'я Elżbieta N; він почав більш як інші цікавитися театральними справами, багато допомагав театрові, ба навіть сам переїхав до Кам'янця ⁵⁾.

З артистів трупи Недзельського, окрім згаданої, невідомої нам Elżbiety, знаємо тільки С. Маліновського; приїхав цей артист до Кам'янця близько р. 1816-го.

Збереглася звістка, що певне десь близько цього часу (10-ті роки) театральну трупу в Кам'янці поповнювало кріпаками волинського пана Ільїнського. Він посилав їх учитися музики й співів до Риму, а потім віддавав у найми за гроші театрам київському, кам'янецькому, бердичівському ⁶⁾.

Єдина звістка про вистави трупи Недзельського (?), що ми маємо, — це таке-о повідомлення дописувача «С. Почты»: «1-го лютого, — пише він, — тушення трупа по таких самих квітках (себ-то по платних) ⁷⁾ влаштувала виставу, й на ній (також) було чимало глядачів. В обох цих випадках (концерт спектакль. К. К.) зібрано на користь інвалідів 1523 карб. асигнаціями ⁸⁾. В 20-х рр. благодійні вистави були в Кам'янці річ звичайна (див. далі).

¹⁾ M. Rolle ibid. 13.

²⁾ Відомий в історії польського театру граф Фридрих Мошинський — інша особа.

³⁾ К. Н. Батюшковъ, Полн. собр. соч. III, стор. 343.

⁴⁾ Це, певне, один з членів відомої музичної родини Niedzielskich. З Józepha Niedzielskiego був музикант варшавського оркестру. Антрепренер Niedzielski певне його батько. Про Józepha Niedzielskiego див. Sowiński op. cit., стор. 426-427.

⁵⁾ Dr Antoni I. Op. cit., стр. 406. Старжинські в Кам'янці мали свій палац на поч. XIX ст. збудований Див. «Litwa i Rus» 1913, zes. IV—V, 17 (Ст. Prusiewiczza).

⁶⁾ Записки М. Чайковського. К. С. 1891, березень, стор. 470.

⁷⁾ Раніш мова була про концерт.

⁸⁾ «С. Почта». 1817, ч. 20.

Але і заходи Starzeńskiego, певне, мало допомогли справам Кам'янецького театру.

Запобігаючи занепадові його, найзаможніше громадянство утворило раду. Рада ця розіслала була по губернії 100 акцій по 30 карб., і їх було розкуплено; малося на думці зібрати 30.000 карб. асигнаціями та з них 20.000 уділити на користь театру (Естр. I). Взагалі театр перебуває тоді під безпосереднім наглядом громадянства.

За директора групи стає (приблизно, з року 1820-го), Seweryn Malinowski, артист з Варшави. До Кам'янця приїхав він, як ми вже були згадували, певне десь близько р. 1816-го з Києва, де обіймав антрепризу й прогорів ¹⁾. Вступив Малиновський на кам'янецький кін, як звичайний актор, розуміється, на перші ролі. Дирекцію-ж тоді обіймав Niedzielski. Р. 1818, як це відомо з історії львівського театру, їздив він з Кам'янця (?) до Львова на гастролі. С. Малиновський народивсь на Поділлі в околиці Могильова (р. 1777). Батько його був на службі в Фелікса Потоцького; сестра вийшла за головного управителя маєтками Чацьких. Де вчивсь Северин — невідомо. Ґрунтовно познайомивсь Малиновський з театральним коном, — каже за Совінським Rolle, — завдяки Камінському, що був з нього путящий і корисний театральний педагог. Совінський каже: «Ян Непоман Камінський, мавши аби-який акторський хист, був проте досконалий інструктор. Він мав звичай вчити акторів, випробовуючи кожного, хто хотів, особливо молодь. Поміж нею забачив він Северина Малиновського й відгадав у ньому талант, що без нього і найкраща школа не дасть мистця. Ретельно працював він, щоб залучити його для польського кону. Боровся він з огидою опікунів до сценічного фаху, нешляхетного, як вони, та й усі, тоді вважали. Але йому допоміг живий розум молодиків, палкий до науки та слави. Глядачі прихильно поставились до Малиновського, коли той, як аматор, виступив був у важкій ролі Франца Моора. Відтоді присвятив він себе кону назавсіди» (Rolle. Ibid. 7).

Цікавий такий факт з життєпису Малиновського. «Відколи товариство Камінського розійшлося ²⁾, їздив Малиновський до Петербургу, Варшави й Львова — шукати зразків; у Львові міг він бачити на кону найславетніших артистів німецьких. Поміж земляками знайшов він найвидатніші взірці: в грі Ledochowskiej в трагедіях і Żółkowskiego (батька) в комедіях» ³⁾.

В Петербурзі, саме під той час панувала була школа Шаховського, що змагалася знищити класичний стиль в акторській грі (вплив ідей Дідро, Монвеля). Там Малиновський мусів був бачити гру найкращих артистів столиці. Далеко більше вплинула на нього гра німецьких артистів (і польських), що їх бачив він у львівському театрі: вони ще більше, ніж московські розірвали з традицією класичної маніри грати.

¹⁾ М. Rolle каже, що було це між рр. 1805-1820. Зібрані в нас відомості про київський театр свідчать, що коли Малиновський і був директорував у Києві, то це могло бути тільки між рр. 1811-1816; в Rolle. Op. cit. 14.

²⁾ Певне не всі поїхали з ним у далеку путь до Одеси.

³⁾ Цитую за Совінським. Rolle, стор. 10. Żółkowski і Ledochowska — артисти театру Богуславського, школи класичної.

Після цього ми зрозуміємо отакі слова Совінського. «На театрі варшавським довгенько втриматися не міг: його відсторонювали від перших ролей заслужені, дарма що й середніх здібностей, артисти, вони бо на всеньке життя змонопользували були раз обрані ролі. Особливо не міг він припасти до вподоби школі Осінського ¹⁾, що в неї «popłacała klasyczna śpiewność średniovek i końcówek wiersza i raz przyjęta metoda ruchów, od której odstąpić nie wolno było». Не знісши кайданів, залишив він кін, бо не міг на нім розвивати сили індивідуальної своєї гри. Під своєю дирекцією заснував він театр у Кременці, а згодом у Кам'янці» ²⁾. Варшава, з причин політичних, була менш звязана з Німеччиною. Отож, класичний стиль гри там був далєко тривкіший, аніж у Львові. Панувала, як видно, декламація-спів Расиногого типу, що в Росії репрезентувала була його французька акторка, славнозвісна Жорж. Маліновський, очевидячки, змагався побороти цю давню методу.

За «коронну» ролю Маліновського була роля Яроміра в трагедії «Matka roku Dobrątyńskich» Грільпарцера. Переклав цю романтичну трагедію Старженський, що за нього ми вже були згадували. Білі вірші на римовані переробив Ковальський ³⁾. Той самий Ковальський свідчить, що, виконуючи Маліновський ролю Яроміра, мав у Кам'янці не аби-який успіх.

«Виявляв він, — каже Естрейхер, — декламаційний хист, піднесення, зниження та відміни голосу відповідно до пристрасти. Вміння підкреслювати важливі вислови в монологах, переносити кінець до наступного вірша, не втрачаючи гармонії вірша, були в нього не аби-які. Вмів переносити вогонь і запал ступенево від сцени до сцени, від акту до акту, не втрачаючи одним разом цілого запасу ефектів. Голосовий орган — слабенький, постать — мала та делікатна псували трохи звичайне собі уявління, про богатиря-розбійника. А втім хиби ці не надто вражали. Однаково, Іффіланд був підсліпуватий, а мали його за Гаррика Німеччини; Кудліч погано вимовляв, а проте грав чудово. Маліновський у рухах своїх був трохи незграбний: схрещування рук, нахиляння наперед, брак «uscharakteryzowania zbyt gładkiej twarzy» трохи вражали. Не так подобавсь він у драмі «Podkanclerz». Убрання мав невідповідне ⁴⁾.

Театральний рецензент, побачивши Маліновського р. 1818-го у Львові в ролі Замора в «Alzygze» ⁵⁾ (перекл. Осінського) Вольтера, підкреслив «trafność i moc» його декламації, що в ній може він дорівнювати Бензі. Тільки вбрання його, а надто керев і сорочка, що надавала йому жіночого вигляду, псували виконання. Грав Маліновський ролю свою з запалом ⁶⁾.

Те, що його порівнювано до Бензі, відомого польського трагика, учня Богуславського, заслуговує на увагу. Прихильники таланту польського артиста

¹⁾ Відомий ворог романтизму (Див. Wojcicki. Ostatni klasyk. «Bibliot. Warsz.» 1872).

²⁾ Ibid.

³⁾ Про це свідчить він сам у своїх Wspomnieniach. Видрукувано трагедію в вид. Poezye Stacha Doliwy. Cz. I. Lwów. 1850.

⁴⁾ K. Estreicher. Op. cit. III, 329.

⁵⁾ «Alzyra czyli amierkanie»; траг. на 5 д. перекл. Осінського.

⁶⁾ Estreicher. Op. cit. I, стор. 195-196.

Веровського визнавали, що Маліновський перевищував його в ролях Сіда (Корнеля), Каіма Старого Горадія (з трагедії Корнеля) Августа та в німецьких драмах. Чудово виконував він монолога Густава в «Dziadach» Міцкевича. А втім на львівській та варшавській сцені гру його не дуже полюбляли: артистові закидали крикливість ¹⁾.

В Кам'янці Маліновський узявся до роботи з запалом, усунув мелодрами з піротехнічними ефектами, наївно виправдуючись перед громадянством, що робить це пожежі побоюючись. Перший запровадив він на кам'янецький кін твори Фредрові ²⁾. Через умови праці ми, на жаль, позбавлені змоги перевірити й доповнити за джерелами наведені тут про Маліновського відомості. Репертуар, що в ньому виступив Маліновський сам та що запровадив його в Кам'янці, був, як бачимо, переважно класичний (Вольтер, Расин, Корнель, в комедії — Мол'єр, у переробках польських). Але значною мірою вплинув на цей репертуар німецький, і найперше віденський романтизм. Окрім згаданої «Matki rodu Dobratyńskich» сюди, мабуть, треба прилучити й Müllnerow'e «29 Februar» ³⁾ (у перекл. Старжинського).

Ролле цілком слушно припускав, що на Маліновського не аби-якою мірою впливав був Старжинський. Отож можливо, що й переклади цього подільського письменника «Mania do wierszów» (Матліца, на нім. мову з фр. тексту Piron'a), «Сукута», «Bumazki przecięte» ⁴⁾. Отож що-до репертуару Маліновський був далеко консервативніший від учителя ⁵⁾ свого Камінського, — той, особливо за 10—20 рр. ХІХ ст., не вагаючись міняв свій репертуар та не цуравсь і мелодрами. Беручи це на увагу, не будемо надто перебільшувати факту, що на нашого артиста вплинули були нові течії в акторському мистецтві, течії, котрі принижували класичний стиль, зрікалися принципів декламації-співу Расина. Коли-б ми були бачили, що Маліновський од класичної трагедії рішуче повернув до романтичної, висновок наш про новаторство його міг-би бути категоричніший. Згадувані факти свідчать про те тільки, що артист хіба де-в-чому випередив заступників класицизму, ставши неначе на роздоріжжю поміж старим та новим.

Окрім Маліновського, Кам'янець за його директорування бачив і інші трупи.

Року 1822-го справи трупи Камінського у Львові були такі поганенькі. Вистави відбувалися мало не в порожньому театрі. Отож у серпні ц. р. довелося театр закрити. Камінський зараз-таки вислав до Кам'янця більшу частину артистів з своєю бібліотекою, декораціями за гардеробом. Решта артистів роз'їхалася, шукаючи притулку в своїх родичів. Сам Камінський

¹⁾ Estr. I. Rolle, op. cit. стор. 10.

²⁾ Rolle, ibid. стор. 14. Фредро був відомий перекладач піес класичного репертуару.

³⁾ Нім. мовою видано в Липську р. 1812.

⁴⁾ За їх згадв Ковальський у Wspomnieniach, стор. 217. Видано, окрім останньої, в ч. I. Poezjij St. Doliwy.

⁵⁾ Rolle (Ant. I.) в «Literackiej druzyinie» (Ser. 5, 406) висловив думку, що Маліновський основні про театральне мистецтво відомості здобув од Богуславського, але M. Rolle не погоджується з цим. M. Rolle, Op. cit., стор. 6.

залишивсь у Львові, силуючись знайти вихід з важкого становища. В половині листопада виряджені од Камінського до Кам'янця актори вже повернулися були до Львова. Два з половиною місяці — це був, як видно, той максимальний час, що протягом його кам'янецьке громадянство могло виявляти зацікавлення до вистав найкращої на всьому Україні польської трупи.

Про репертуар трупи Камінського в Кам'янці р. 1822-го можемо хіба тільки здогадуватися, порівнюючи до репертуару з попередніх років її діяльності у Львові. Це були трагедії (напр., «*Magija Stuart*» Шілера, «*Abufar*» Ducis'a; «*Templarjusz*» Raynard'a, перекл. Brodzińskiego), драми Коцебу, Штермайера (перекл. Januszkiewicza), Ебертса (Waltron) і ин. комедії (їх найбільше: переробки Сьріба, Мольєра, Шютца, Mellesville'a, Коцебу); комедійні опери, як, наприкл., «*Stara Komrascak*» cz. Parugi (D'Altois, насл. Жолковського), «*Strujowie i strujenki*» (Дмушевського, муз. Serwaczyńskiego). Подібні вистави давала трупа Камінського у Львові р. 1821-го ¹⁾. Опера Курпінського (текст Камінськ.). «*Zabobon czyli krakowiacu i górali*» та «*Syrena z Dniestru*», певне, теж повинні були поважне місце в кам'янецькому репертуарі займати.

Року 1826-го трупа Камінського знов завітала до Кам'янця — в липні і в серпні. Звідси, певне в вересні, від'їхала до Станіславова, а 13-го листопаду виступала вже у Львові ²⁾. Року 1827 — 28-го приїхала до Кам'янця мандрівна трупа польських акторів та й розпочала тут вистави. Справи її були погані, але так-сяк актори перебивалися. На великий піст єпископ кам'янецький Мацкевич заборонив вистави, через те артисти почали голодувати. Подали вони супліку до нього, дозволу не дістали й закінчили свою суперечку лайливим листом до архіпастиря, що був принциповий ворог видвиц. Документи, що цього епізоду торкаються, передруковано в «К. С.» (1885, VII, 458-476).

Року 1829-го в Кам'янці грала трупа Ленковського, учня Камінського, Завдяки цьому, може в меншому розмірі, Кам'янець познайомивсь з мистецтвом мішаної польсько-українсько-російської трупи. В ній служили Недзельський, Млотковський, Рекановський (чудово грав по-українському), Несвітська, Завадський, Завадська, Зілінський, Зілінська, Монтвянець, Микульський, Микульська, Левицький, Левандовський, Камінський та инші. В репертуарі Ленковського панували класичні комедії і — улюблені пієси того часу — мелодрами та романтичні опери з провалюваннями, страхами, вбивствами, метаморфозами, піротехнічними ефектами, кривавими подіями, масовими сценами-баталіями, примарами, то-що.

Дещо з свого багатого репертуару Ленковський, напевне, показав кам'янецькій публіці, та ми не знаємо ані того, хто поїхав у складі трупи, ані того, що саме виставлювано.

Можлива річ, що виставлювано оперу «*Ukrainka czyli zamek parętnionu duchami*» («Українка или волшебный замок»),

¹⁾ Див. S. Pełowski, стор. 93.

²⁾ Ibid. стор. 125.

що в ній виступали українські постаті (українка в різних одмінах, дівчина Параска, гульвіса-українець ¹⁾), а також оперу „Helen a czyli Naudamasu na Ukrainie (українські постаті: гайдамаки Гонга, Данилко, Харко, Кирилко та інші). Кам'янецька публіка р. 1829-го мабуть чи не вперше чула на кону українську мову. А втім другу з цих опер Кам'янець міг бачити ще й тоді, як у ньому перебував Камінський, автор цієї опери (переробки з *Jadwigi Körner'a* ²⁾). Так само й російські пієси Ленковський міг був виставляти в Кам'янці ³⁾.

Року 1830-го в Кам'янці знов виступала трупа Маліновського.

Багато підтримував його матеріально губернатор Луб'яновський. Він дав йому невеличкий фундуш на утримання російської трупи. Від р. 1831-го обов'язково мали виставляти російською мовою, принаймні, одноактові пієси (поряд польських). Коли Луб'яновський залишав місто, Маліновський склав на його честь кантату; її видрукувано й роздано громадянству від губернатора на пам'ятку. Актори виконали цю кантату в присутності вельможного пана.

Тріумф для Маліновського був виступ його в ролі Густава в «*Dziadach*». Потім настали тяжкі часи голоду ⁴⁾.

Року 1836 (за Естрейхером 1838) ми бачимо Маліновського вже в Житомирі. Справи його йшли там не гаразд. Року 1844-го повернув він до Кам'янця, де й помер р. 1850 у нестатках.

Надто вже мало відомостей маємо про музичне життя в Кам'янці, а саме про концерти.

Року 1816-го, 15 грудня, відбувся концерт на користь убогим у міській залі. Одна «благородная дама» дозволила виступити на цьому концерті, поряд інших, двом своїм дочкам, що виконали дует ⁵⁾.

10-го березня р. 1817 шляхетні аматорки та аматори мистецтва урядили були концерти на користь пораненим воякам (зібр. 1500 карб.) ⁶⁾.

12-го грудня р. 1821-го у Кам'янці засновано «Под. Т-во добротности». До президії його обрано дружину подільського військового генерал-губернатора Вікторію Балметеву, а також граф. Потоцьких. Р. 1822-го т-во

¹⁾ Див. афіші (в Центр. Арх.) київського театру за 2 березня 1823 р. і ин. Також див. К. С. 1890, червень Ст. П. Т. Къ исторіи театра въ Кіевѣ.

²⁾ Оперу знайдено недавнечко. Надрукував у З. Н. Т. ім. Шевченка 1900, СХХХ. І. Брик. Київські афіші тепер докладно виучус П. Рудін. Афіші тії дають дуже ясный матеріал, щоб встановити репертуар та ймення артистів, ба навіть деякі особливості постановки київської трупи.

³⁾ В Києві йшли «Мельникъ» Аблесимова, «Ялі или Филаткина свадьба» Гляжнина, «Новое семейство» Вязинтинова, «Алхимистъ» Клушина.

⁴⁾ D-g Antoni J. Literacka druzyna, 416-418.

⁵⁾ Прибутку було 300 карб. сріблом та 60 карб. асигн. «С. Почта» 1817, № 8.

⁶⁾ «С. Почта». 1817, ч. 29.

подарувало було декому з паній персні з написом «Cierpiąca ludzkość Dobroczyńcom swoim d. 12. grudnia 1822 r.».

Персня одержала Adelaïda Przezdziecka (з Olizagów), дружина маршалка Подільської губернії, — за те, що ширида театральні та концертні квитки та виступала на кону в театральній виставі (вона пожертвувала була 150 карб. сріблом). За те-ж саме (визначилася в тій самій виставі) одержала персня Матильда Кудашева. Радниківна Лизавета Кельхнерова одержала персня за «достойний подражанія приміръ» — за те, що грала на концерті (благодійнім) на фортепіано. Жінки — голови нормального суду Стемшковського й радника Буцького одержали персні за те, що поширювали театральні квитки і заохочували мешканців записувати пожертви ¹⁾.

Підсумовуючи ті уривчасті дані, що їх нам пощастило зібрати про кам'янецький театр та видовища, можемо поробити отакі висновки.

I. Найдавніші наші відомості про видовища в Кам'янці на Поділлі сягають р. 1796-го. Вистави почато р. 1798-го. Всі звістки про кам'янецький театр до р. 1830-го мають такий уривчастий характер, що позбавляють нас будь-якої спроби реставрувати історію кам'янецького театру як нерозривний ланцюг розвитку.

II. За ґрунт, що на ньому розвинулися видовища в Кам'янці, були не ярмарки, не економічний зріст міста, а шляхетські з'їзди, оточення губерніяльного осередку та сполучене з цим скупчення багатств українського народу Поділля ув однім місці. Зазначений у нас (I) уривчастий характер даних про кам'янецький театр, великі віддалення поміж датами вистав пояснити дається не через самий брак фактичних даних про театр, а, головно, цілим укладом міського життя з слабо розвинутими культурними потребами і соціально-економічною його структурою, що ці потреби визначає. Історики подільські мовчать про те, чи збільшилося в Кам'янці шляхетської людности по третьому розборові Польщі: очевидно, збільшилося. — З столиць шляхта та вельможне польське панство з розбитими надіями посунули на провінцію, в маєтності свої, в невеликі міста, в тім і до Кам'янця. Заможному панові ніколи не сиділося вдома. Їхати до столиць не було чого, а в губерніяльному місті за нового уряду було справ чимало. Отож наприкінці віку момент, щоб повстав театр, був як-найсприятливіший.

III. Відомості маємо про такі видовища в Кам'янці: театр, редути й концерти як не-аматорські, так і аматорські.

IV. Усі видовища, що за них збереглися відомості, відбувалися в громадських будинках: у театрі та міському будинкові. В приватних будинках видовищ, може, й не бувало, бо бракувало в місті надто заможних людей. Тільки губернатор в урочистих випадках пишню приймав гостей та вряджував обіди й балі ²⁾.

¹⁾ Statystyka gubernii Podolskiej przez X. Wawrzyńca Marseżyńskiego. I. Wilno. 1820, стор. 78.

²⁾ Відомості ці, як мало цікаві, ми проминаємо.

V. Театральний будинок у Кам'янці наприкінці XVIII ст. та в перші три десятиліття XIX-го міг умістити небагато глядачів. Згаданий у Яворовського був надто малий, а що являв собою дерев'яний, збудований згодом, про те яскраво розповів К. Батюшков. Наприкінці 10-х рр. XIX ст. велику в справах театральних участь почало брати міське заможне громадянство (рада).

VI. Відколи у Кам'янці почав був існувати громадський театр, мав він суто-класовий характер: людей нижчих верств на вистави не допускалося.

VII. Постійної трупи в Кам'янці не було, дарма що був більш-менш постійний діяч кам'янецького кону Малиновський. Він пробув тут із перервами від р. 1816-го (?) до р. 1838-го.

VIII. Історія кам'янецького театру за розглянутий період — це власне історія театру польського. Тільки аматори зрідка давали московські вистави. Українська мова лунала часом на польських виставах. Професійні актори російські вистави давали рідко.

IX. Підсумовуючи діяльність Камінського, учня його Зілінського, Мошинського та Малиновського, можемо зробити висновок, що в Кам'янці цілі десятиліття панував класичний репертуар. Витриманість класичного репертуару трохи порушувалося. — Камінський років 1801-го — 5-го запроваджував на кам'янецькому кону твори сентиментального, а почасти й романтичного напрямку. Різні мелодрами з піротехнічними ефектами були навіть деякий час у моді, але Малиновський їх повиводив. До Малиновського репертуар кам'янецького кону мав очевидний зв'язок з репертуаром мало не виключно львівським. Учень Камінського Малиновський виявив більшу ніж попередники його в Кам'янці незалежність од Львова та від учителя свого. Що-до репертуару він став ближче до варшавського кону, де за Осінського панував репертуар класичний. Як людина, що бачила світ, різних акторів і різних театри, Малиновський займав досить виключне поміж іншими діячами польської Мельпомени становище. В достатній мірі послідовно культивував він класичний репертуар. Тільки поважні твори віденського романтика Грільпарцера, учня Гетевого та Мюльнерового припали Малиновському до вподоби. Його художній смак нездатний був надто поступатися середньому глядачеві. *Schicksalstragödie*, «29. Februar» та «Ahnfrau», що теж позначає на собі деякий вплив трагедії долі, — ось яскраві приклади впливу поступового віденського театру. Малиновський, напевне, керувавсь тут порадами Starzeńskiego ¹⁾.

В 20-х рр. класичний напрям у репертуарі де-в-чому порушували приїзди трупи Камінського й нарешті Ленковського (1829-го р.); у того мелодрами переважали в репертуарі; опери, що їх він виставляв, і собі мали чисто всі прикмети мелодраматизму й романтизму, маючи на оці, що пієси

¹⁾ Грільпарцер, від р. 1814, був у Відні за артистичного директора віденського двірського театру. Про нього див. Н. Sittenberg, Grillparzer, Seine Leben und Wirken. Berlin, 1904. Там-же див. літературу про Грільпарцера.

(навіть французькі, італійські, англійські) здебільшого з'являлися польською мовою, з німецької перекладені, можна зробити висновок, що на репертуар кам'янецького театру не аби-який вплив мав театр німецький.

Слід підкреслити ще, що в особі Камінського Кам'янець мав антрепренера, театрального режисера й педагога та автора одночасно. Маліновський працює спільно з автором-перекладачем Стахом з Заміхова. Ленковський і собі, певне, часом брався до пера.

Кам'янецький театр не тільки повторював постановки театрів сусідніх міст, ба й давав нові, що з'являлися уперше саме тут.

X. Через те, що рецензій не було, з'ясувати підхідки гри акторів не можна. Техніка гри — класична не могла, розуміється, дорівнювати техніці акторів польських столиць. Навіть Маліновський часом певною мірою додавав зайвого у міміці та інтонації. Обставини часу робили своє. Навіть наші скромні відомості свідчать про те, що класичний репертуар кам'янецького кону багато де-в-чому одходив од декламації-співу Расиного типу. Початок руйнуванню класичного стилю, під впливом німецьким, поклав був ще Богуславський, далі пішли Камінський і Ленковський, що прислухалися до вимог часу й легко поступалися принципами «доброго смаку». Від Расиного стилю відступав де-в-чому і Маліновський, але не ласки в публіки запобігаючи, а з причин принциповішого характеру. Столичні актори (Шуровський) часом знайомили кам'янецьку публіку з досягненнями своєї високої техніки виконання.

XI. Соціальний склад акторів кам'янецького театру — не зовсім ясний. А втім, є підстави гадати, що польські актори взагалі були найбільше не з кріпаків, а з вільних людей, з панських офіціалістів, то-що. Однак, нам доводилося зазначати, що в числі акторів кам'янецького театру були наймані актори-кріпаки.

Польське, а особливо відсталіше московське суспільство на Україні, зокрема в Кам'янці, не уважали професію акторську за надто поважну. В Німеччині суспільне становище актора краще ще в другій половині XVIII в., за нею йде Польща і тільки згодом Московщина. Правобережна Україна йде в рівень із Польщею.

Через те, що часом бракувало акторок-жінок, в Кам'янці зрідка виступали в жіночих ролях чоловіки.

XII. Про взаємовідносини поміж публікою та акторами даних маємо обмаль. Проте, випадає підкреслити, що Маліновський, прим., боровсь був проти моди на мелодрами.

XIII. Склад публіки кам'янецької — середня шляхта, військові та урядовці; що-ж до національності — переважно поляки, менше українці та москалі.

До театрального мистецтва ця публіка була так що й байдужа, як це воно й скрізь буває. Театр — це для неї не мистецтво, а видовище. Отож одна трупа, нехай навіть була це й першорядна, довший час втриматися тут не могла. Публіка вимагала-б нового й нового.

По-при все те, смак до театральних вистав таки закорінівсь (аматорські вистави).

XIV. Музичне життя в Кам'янці розвинене було слабко. Концерти—з'явища поодинокі.

Підсумовуючи здогади наші про репертуар кам'янецького театру, мусимо зробити висновок, що на польському кону панував німецький вплив в опері. Сама-ж німецька музика розвинулася була під впливом італійським (вплив Rossini на романтиків).

Elsner і Ліпінський—це найкраще свідоцтво німецького впливу в музиці. Ліпінський був у Кам'янці, а опери Elsnera (напр., «Cud mniemanu») виконувано на всенській простороні України й Польщі. Італійські ком. опери (напр., Мартіні) теж, безперечно, виконувано в Кам'янці.

Не можна й того факту обминути, що «A h n f g a u»—це властиво музична драма. В пієсі багато недоговореного; розгадки його треба шукати в музичній інтерпретації. В решті доводиться сумніватися в тому, чи-ж могли були кам'янецькі музики передати скарби романтичної поважної музики. Певне, їм і артистам більше щастило з аріями комедійних опер, особливо «Krakowiaków i górali», де були польські народні мотиви.

По-при все те, мав Кам'янець у театральному життю Поділля вагу, ще й не аби-яку, бо постачав усюди акторів на ярмарки.

Тенер ярмарки на Поділлі тісно звязано один з одним. Скінчивши купці на однім ярмарку торгувати, звичайно пакуються та й їдуть на другий, найближчий у сусідній місцевості.

Отож, треба гадати, що Тинна (ярмарок на Петра), Жванець (на Каже-тана), Хотин, Мінківці, Бар та інші близькі місцевості підчас ярмарків бачили вистави польських труп, що наїздили сюди з Кам'янця.

Що були на початку століття вистави з м. Мінківцях Ущицького повіту, про це яскраво свідчить виданий там «Hamlet» (1805).

Мінківцями володів граф Гнат Scibor Redux Marchoski, відомий оригінал, людина освічена й гостинна. В своїй невеличкій, порівнюючи, маєтності поводив він себе як справжній державець «państwa Mińkowieckiego». В його державі були свої порядки: суд, закони, урядові установи, то-що. Плани в нього були широченькі. Зокрема до цих планів увіходило влаштувати постійний театр. Адаже столиці без театру ніяково Театр був і в Варшаві і в Петербурзі. Мусів він бути і в Мінківцях.

Отож певне чи не для театру збудував він на просторому дворі біля панського замку великого павільйона.

F. Kowalski ¹⁾ бачив залю цього будинку р. 1820. То була, — пише він, — величезних розмірів зала, збудована з дощок, без стелі, з високою стріхою

¹⁾ Op. cit., стор. 53.

на стовпах, оповитих квітами й гадузками зелени; в ній містилося аж кілька сот душ люду. Всенька вона була задята світлом від великого числа люстр, канделябрів та ламп; самих люстр, по сотні свічок у кожній, було в ній 8, а подовж стін, уставлюваних дзеркалами і оздоблюваних різноманітними квітами та листям, горіло безліч свічок. З боку, як увіходити до павільйону, його було відчинено, а на протилежному боці згори донизу, висіла наче в театрі, завіса. На ній намальоване було мітологічне зображення жнив. Підлогу в павільйоні вкрито сірим сукном — виробу міньковецької фабрики.

Зелень і мітологічне зображення жнив — пристосовано було спеціально до обжинкового свята, що його в цій залі закінчувано. А втім, все инше могло придатися й при звичайній виставі. Другий сучасник, *Bożydar Szaszor*, подає нам декораційне приладдя міньковецької сцени, правда, теж пристосоване до свята жнив. — Кін у павільйоні обставлено було канапами, фіранками, люстрами й иншими різноманітними оздобами; його було яскраво освітлено ¹⁾. Дочка Мархоцького на обжинкове свято приймала вінки від дівчат, урочисто сидючи на дзиґлику. Було це гарно прибране, оббите червоним адамашком крісло — на амбоні ²⁾. На ньому, певне, сидів злочинець-король у «Гамлеті».

Але Мархоцький не мав звички тринькати гроші, як це робили інші поміщики тогочасні. Гроші потрібні були йому, щоб будувати фабрики, то-що. Селян він не обдирав, ба навіть р. 1895-го звільнив їх з кріпацтва Театр — втіха дорога, з чималими витратами сполучена. Та й обставини були важкі: тяганина по судах, то-що. Отож Мархоцький обмежувався тільки на тому, що зрідка приймав у себе мандрівні трупи. Мабуть, чи не під впливом одвідин трупи Камінського, видрукував Мархоцький у власній друкарні «Гамлета».

Проте, коли вважати на матеріяльний бік справи, для Мархоцького значно легше було завести оркестр та хор. Мріяв він навіть про «Музичну академію» в Міньківцях, та намір цей так і не було переведено у життя ³⁾ знов-таки через ошадність панову.

Коли Гнат Мархоцький виховував був іще свого сина Кароля, за директора над оркестром був у нього скрипник Крисбах. Він мав учити музики дітей Мархоцького. Оркестр організував він, набираючи учнів з хлопців та ближчих двірських людей панових ⁴⁾. Син Мархоцького Кароль гаразд тямив музику, і по обіді частенько грав з капелею ⁵⁾. Певне, трохи згодом за директора оркестру був у Мархоцького шляхтич Теодор Малявський. Сам він, про участь свою в хліборобському святі оповідаючи, свідчить, що р. 1812 покинув музику й почав працювати коло господарства. Року 1818 Малявському було щось 37 років (себ-то народився він р. 1781).

¹⁾ Ignacy hr. Scibor Marchocki. Opowiadanie Bożydara Szaszora, 367.

²⁾ Див. виказ звільненого з кріпацтва міньковецького мешканця Хведора Михальського. Судова справа Кам'янецького суду, ч. 8, стор. 51-57.

³⁾ Dr. Antoni J. Opowiadania. Ser. IV, t. II. Warsz. 1884.

⁴⁾ Ignacy hr. Scibor Marchocki. Opow. Bożydara Szaszora, стор. 366.

⁵⁾ Ibid. 370

У хліборобській церемонії брав він участь і залишивши посаду директора оркестру.

Чи не був з Малявського учень Крисбахів? Можливо, що він здобував музичну освіту в домі Мархоцького, як особа шляхетного стану.

Свідчення Малявського дозволяє датувати час, відколи справа музикального оркестру в Міньківцях занепадає — 1812 рік.

Був у Малявського і молодий товариш по професії Іван Шарлінський, тоді тільки 16-літній хлопець; на святі він, одягнутий, як і Малявський, у білу керею та таку саму шапку, їхав поруч Малявського спереду процесії та бив у літаври, потрапляючи за маестро, що награвав був марша ¹⁾.

Відоме ще ім'я директора двірської співочої капелі Мархоцького. Року 1818 давав судові свої поясіння селянин Г. О. Весоловський ²⁾. Цього року, очевидно як і перед тим, Весоловський срудував капелею (більше як 12 душ люду), що йшла в білих костюльних сорочках перед духівництвом. Сам Весоловський був у червоному плащі. Співала капеля духовні пісні на честь усіх святих польською мовою і обжинкові пісні мовою польською та українською. З судових справ видно, що в хліборобській, обжинковій церемонії брало участь іще багато співців та музик (сурмачів). Їх у певному порядку розташовувано в поході. Музики грали навперемінку. А втім імення їхні в справах не згадувано.

В маєтності Мархоцького, як із судових справ видно, людей з якою-такую музичною освітою було не гурт. Переважно це шляхта, але були й селяни (Весоловський — селянин).

Відоме ще прізвище органіста міньковецького коствола Голковського ³⁾. За звичайного часу Весоловський та його хористи обмежувалися тим, що брали участь у коствольній відправі.

Частенько стояло в Міньківцях московське військо. Року 1817-го в хліборобському святі брала участь полкова музика володимирського полку ⁴⁾. Слід зазначити, що обжинковий похід проваджувано певною мірою театралью.

Надто помітно це р. 1818, коли особливо урочисто приймала була вінки дочка Мархоцького Еміліна. Сиділа вона на дзиглигу влаштованім в Каплиці у Отрокові (тут цього року відбувалося свято) на престольнім амбоні, зображаючи Цереру. Семеро дівчат схилилися до богині; та здіймала вінки та клала їх біля себе, а кожній дівчині давала шклянку напою та по карбованцю (а то й більше), а голову пов'язувала стрічкою ⁵⁾.

Згодом церемонію цю перенесено до будинку, що стояв на міньковецькому дворі Мархоцького. Дзиглик влаштовано було на кону. Число дівчат доведено до дванадцятьох.

¹⁾ Див. Судові справи про Мархоцького в Арх. Суду в Кам'янці на Поділлі, ч. 8, стор. 62-63 (за 1817 р.).

²⁾ Див. його поясіння, Ibid. 67.

³⁾ Ibid., стор. 48.

⁴⁾ Див. Судові справи про Мархоцького за 1817 р., ч. 4. «Вопросные пункты».

⁵⁾ Судова справа ч. 8, стор. 67. Про це докладніше в спеціальній студії про свято.

Відомості про Тинну малюють нам оточення, що в ньому відбувалися ярмаркові вистави.

До р. 1835-го на Петра в Тинні відбувався великий ярмарок, а власне цього року перенесено його було до сусіднього містечка Ярмолинець. Року 1839-го ці місця об'їздив А. Przewdziecki, а р. 1841-го видав він книжку п. з. «Podole, Wołyń, Ukraina, obrazy miejsc i czasów» (Wilno) ¹⁾.

«Запустілий кляштор Бернардинів, — пише Пшездзецкий про Ярмолинецький ярмарок, — змінився на залю світських забав та бенкетів. Всенька околиця заворушилася, і що-року, за кілька днів перед святом Петра і Павла, спокійні досі Ярмолинці переповнює сила люду. З Бердичова, з Кам'янця, з Дубна, з Москви навіть (хто-ж-би згадував за менші містечка) тягнуться каравани московських та східних товарів. Навколо міста ржуть табуни диких коней, ревуть подільські та українські воли... З'їжджається шляхта — panowie tedy w karetach Wiedeńskich, w koczach Warszawskich, w Berlinkach».

Шляхта займає селянські хати та прикрашає їх килимами.

«В стайні, — читаємо далі, — влаштовано театр. У ньому Маліновський (у примітці: артист драматичний кебети не аби-якої, комик виборний, що свій хист показує на ярмарках, але міг-би й на варшавським кону блискучо виступати поряд Żółkowskiego), що прибув з Житомира, комедії Фредра або дотепні речі Станіслава Старжинського виставляє».

Видима річ, мова тут про згадувані в нас комедії Старженського.

«По інших стайнях з капшуків хлонів і з гаманців (złotówki) кешені шляхти витягають гроші ще й інші цікаві видовища: вчені мавпи, jasełka. Часом і ясновельможні панове зволять залишити з ласки своєї півкарбованця або п'ять золотих у касі мавпарів. Далі приваблюють громадянство sztuki konne; а завсіди якась амазонка принадить до себе численних звелчників».

Побутові форми надто консервативні, отже, що було за 30-х рр., певною мірою мало силу й раніш. Для деякого ярмарки мають самісіньку-но економічну вагу, але для цілої маси — багатіїв і злидарів з цієї форми суспільного життя видовище, розвага; в ній люд прагне задовольнити потреби театралізації життя. І з Квітчиного «Ярмарку» й з опису Пшездецького бачимо, як пишно виряджаються на ярмарок пани, не забуваючи захопити з собою навіть такі предмети розкоши, як килими. Кожен намагається показати перед іншими своє багатство, вельможність, вправність, то-що.

«Найпершу ролю на ярмарку, — каже Пшездзецкий, — відіграє (натурально, по купцях) т. зв. молодь: одні гарцюють по ринку козацькими та черкеськими кіньми, інші змагаються на гонах і шумують шаленими закладами. Деякі погладжуючи вуса та величезні бакенбарди, здебільшого в білих шалках, сновигають, наче бджоли, по цілому ринку від склепу до склепу та, нарешті, повертають до цукерні, як до вулика.

¹⁾ Стор. 225-227. Витяг з кн. див. в «Tug. Petersb.» за 1840 р., стор. 267-268, видрук. перед тим як книжка вийшла в світ.

В такому самім підвищенім настрою почуває себе і простий люд, що й досі на ярмарок приїздить у найкращім одягу, збирається наче до церкви.

В такому оточенні саме до речі з'являється театр для панів, мавпи та jasełka для «plebs'a».

Коли Маліновський згадав був про Ярмолинці в далекім Житомирі р. 1839-го, то вже-ж за 20-х рр. бував він і в Тинні з трупю кам'янецьких акторів. Буваючи Маліновський в Тинній, заїздив і до власника Ярмолинця Орловського. Був тут, напр., р. 1829-го (Rolle. Z minionych stuleci, стор. 15). Небагато відомостей маємо про театральне життя по інших селах та містах Поділля та про панські театри.

В м. Балті, одним із найвизначніших на Поділлі ¹⁾, р. 1817-го дано було виставу з благодійною метою.

Деписувач «С. Почты» (1817, ч. 24) повідомляє: «В тутешньому міському будинкові цього лютого, 6-го числа, виставлено було одну пієсу на користь інвалідів. Глядачів була сила; грошей зібрано більш як 450 карб.». Певне, тут мова мовиться про аматорську виставу московською мовою. Виставляли пієсу, мабуть, урядовці повітових установ.

В Гайсині на Брацлавщині 70-х рр. XVIII ст., коли саме тут перебувала Marianna z Potockich Brühlowa, дружина генерала артилерії, був театр. Певне, це була якась чужоземна трупа. Сподіватися в польського панства, за того часу, трупи польської — важенько (Estr. I).

М. Тульчин на Брацлавщині належало Потоцьким. Станіслав Щенський Потоцький (1753-1805) тримав непогану музику; за капельмайстра в його був один з найкращих тогочасних композиторів польських Fetteri ²⁾, що походив з України, син одного воєначальника. Помітивши Потоцький, що він здатний до музики, своїм коштом вирядив його до Італії вчитися ³⁾.

Театр у Потоцьких був. Договори Тульчинських та Гуманських власників з найголовнішими акторами бачив Rolle ⁴⁾.

За директора Тульчинського театру наприкінці XVIII ст. був А. Змієвський. «Антонія Змієвського (Antoni Zmijowski), — каже Stecki в своїй повісті «Stary dwór», — визначного актора, учня варшавської драматичної школи, воевода Szczęсны Potocki викликав до Тульчина й призначив на директора над його хатнім театром. Здобуваючи Змієвський не аби-яке за це утримання, керував їм багато років талановито й успішно. Події в краю і особисті хатні воеводині притьмарили були блиск Тульчина. Останніми роками минулого століття бувало часом, що пан воевода сидів сам один у своїй ложі, не маючи біля себе жадного навіть з своїх офіціалістів, з якими міг-би перемовитись. Отож звільнив він Змієвського від обов'язків, обдару-

¹⁾ До р. 1795-го було повіт. місто Вознесенськ. губерні. Цього року Вознесенську губ. скасовано, і Балта приєднується до Поділля. Див. «Под. Епарх. Вѣд.», 1864, ч. 5.

²⁾ Pamiętniki I. D. Ochockiego. t. IV, Wilno, 1857, стор. 247.

³⁾ Sowiński. Les musiciens polonais, стор. 189.

⁴⁾ Dr. Antoni I. Opowiadania historyczne I. Wydanie drugie, przejrzone przez autora. Dwór Tulczyński. Lwów, 1878, стор. 296.

вавши його по-панському, ще й віддавши йому гардероб і всі інші аксесуари театральні з Тульчина»¹⁾.

Потім Змієвський осів у Бердичові, а далі в Кам'янці на Поділлі.

Р. 1801-го, повертаючись Змієвський з Кам'янця, знову заїхав був до Тульчина.

Любив Потоцький і танки. Він умів «wyskakać się w galopadzie, tańcu włoskim dzygunie, mającym podobno nazwisko od Gigano czy Gitano, po hiszpańsku Cyganie»²⁾.

Це коротеньке повідомлення не аби-який має інтерес, бо свідчить, що в польського панства під той час були такі самі звички, як і в західнього. В XVIII в. захоплювалися були танками на дровові, на дощечці, штуками різних акробатів, пантомімами магічно-акробатичних труп. Князі, графи, ба навіть королі вчилися мистецтва різних скакунів, брали спеціальні лекції й намагалися потрапляти за негідними, з їх погляду, вуличними і цирковими штукарями³⁾.

Розкішний палац Потоцького в Тульчині описує De-Lagard, що був тут в 1811 р. Згадує він між иншим і за музику, захвану оддалеки, десь у лісі. Чужоземця вразили вибагливість, блиск та розкіш оточення. На далекому сході Європи побачив він такі чудеса мистецтва, що навіть звикле до розкошів око вражало⁴⁾.

В маєтності другого члена роду Потоцьких, фінансиста Прота Потоцького, в Ямполі, була не тільки своя капела, ба навіть і музична школа⁵⁾.

М. Меджибіж Летичівського пов. було жваве й торговельне собі містечко. Відомі Меджибізькі кінські ярмарки, що на їх приїздили були купці з далеких країв⁶⁾.

Маєтність належала Чарториським. Р. 1792-го її, разом із иншими добрами Чарториських, сконфіскував московський уряд, а р. 1795-го повернув дітям Адамові та Костянтиніві Чарториським.

Батько, кн. Адам-Казимір Чарториський, був за старосту-генерала Подільських земель. Він уславивсь як великий прихильник мистецтв і наук, сам автор багатьох театральних піес, у Варшаві і по всій Польщі та Правобережній Україні виставлюваних. На Поділлі, де він володів маєтками й був за старосту земель подільських, його мали за свого земляка. Через те шляхта особливо любила дивитися на його комедії.

Чарториський раз-у-раз у Меджибожі не жив, над'їздив сюди тільки вряди-годи. Перебутися без театру, що його надто вже любляв,

¹⁾ Stary dwór. Warszawa. 1869, 183 — 84.

²⁾ Pamięniki I. D. Ochockiego, IV, W. 1857, стор. 247. Переклад.: Р. Арх. 1874 I, стор. 924.

³⁾ Про це докладніш розповідаю в статті «Магічно-акробатичні та пантомімічні вистави на Україні» («Україна», ч. 3, К. 1924).

⁴⁾ De-Lagard. — Voyage de Moscou à Vienne. Paris, 1824, стор. 85-90.

⁵⁾ Ф. Эрнст. — Кріпацькі капели на Україні, Музика. 1924, ч. 1 — 3, стор. 32.

⁶⁾ Див. К. Р. Międzyboż. Kłosy. Warsz. 1872, стор. 275.

він не міг. Сам складаючи пієси в класичному дусі ¹⁾, Чарторисьвий, найбільше, певне, культивував у себе саме такого напряму репертуар.

Року 1775 генерал земель Подільських (а з ним чималенький гурт панства) вирядивсь був на Поділля ²⁾ й прибув до Меджибожу. Щоб розважитись, влаштував він тут гру в війну, поділивши жовнірів різної зброї на дві частини. Ментор князя Адама, Ciesielski з молодшим його братом Костянтином замкнувся в імпровізованій фортеці, а пулавський полковник Мольський, мавши при собі за значкового малого кн. Адама, здобував тую фортецю.

Проїжджаючи панство через Райковичі (на Проскурівщині), спинилося було в тамтешнього пана О. Морського. Тут улаштовано було театр і виставлено пієсу «Grasz», що її Чарториський переклав з Реньяра. В цій пієсі брала участь господиня дому й її чоловік. Він грав ролю Грача, і мусів був виголошувати перед жінкою палку тираду про кохання, та слухала вона її байдужісінько (спостереження сина Чарториського Адама на репетиціях)³⁾. В цій самій пієсі виступав поет Niemcewicz ⁴⁾.

Отак-о розважалися й у Летичеві в тамтешнього підкоморого Бореїка. В подорожі тій, зауважує В. Zaleski, повстала не одна пієсенька Княжніна (польського поета) і не один вірш Немцевича.

Мимо того Чарториський був відомий у Польщі, як не аби-який аматор музики. В ч. 1 «Czasopisma» за 1828 р. надруковано невеличкого словника давніх польських музичних струментів, серед них зустріємо і деякі українські, напр. кобзу. Вже-ж без капелі такий палкий аматор музики не перебувавсь і на Поділлі ⁵⁾.

Р. 1819-го заходами А. Чарториського (сина) в Меджибожі відкрито школу. В замку князевому відбувся баль ⁶⁾. Вже-ж не перебулися без музиків. Театр був певне і в с. Зінківцях, передмістю Кам'янця-Под. Досі збереглася там зала, живовидячки свого часу до театру пристосована в пощицьким будинку, що будовою належить десь близько XVIII ст. ⁷⁾.

¹⁾ Напр.: Panna na wydaniu, Kom. we dwóch aktach, Warsz. 1771, друге вид. 1774 Kawa. Kom. w 1 akcie. W. Warszawie 1779. Koszyk pomarańczowy (не друк.). Pysznoścapski (3 akt. 1774). Переклади з Реньяра.

²⁾ Такі виїзди влаштовувано з великою пихою. Рушав у подоріж цілий двір генерала з гардеробом, то-що. Тягнуло все це 400 коней і 7 верблюдів. Див. І. U. Niemcewicz. Żywoty znaczných w XVIII. w. ludzi. Wydał Dr. A. M. Kurpiel w Krakowie 1904, стор. 54.

³⁾ Mémoires du prince A. Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre I. Paris. 1887, стор. 20, 21.

⁴⁾ Żywot księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Skreślił W. Zaleski. t. I, 193. В Пулаві виставлювано пієсу Княжніна «Matka spartanka», ibid. 200. В резиденції Чарториських Palais Bleu у Варшаві частенько бували вистави. М-ше Чарториська від припливу співчуття не в силі була одного разу досидіти до кінця опери «Zemira i Azog» (у варш. театрі) (сентим. опера) і вийшла з театру. «Mémoires» стор. 7, 12.

⁵⁾ В маєстности кн. Ад. Чарториського Пулаві (Новоолександрія), Любельської губ. за директора капелі був композитор Lessel, батько відомого піявіста та композитора Францішка Лесселя (А. Sowiński). В Варшаві за директора оркестру Чарториського був Patonag (Див. Mémoires, стор. 7).

⁶⁾ «С. Почта». 1819, ч. 68.

⁷⁾ Свідоцтво знавця Поділля О. З. Неселовського.

На превеликий жаль, в нас бракує відомостей про театральне життя в Вінниці, а тимчасом це було одне з найбільших міст у краю.

Приблизно р. 1817-1818 приїхав до Вінниці відомий польський музикант Ignacy Felix Dobrzyński з своєю родиною. Тут зазнав він із директором тодішньої вінницької гімназії Maciejowskiм і з професорами, здобув у гімназії посаду навчителя музики і став посилати до неї своїх дітей. А втім, р. 1831-го з матеріальних міркувань виїхав він до Житомира.

Ще перед тим як приїхав I. F. Dobrzyński (родом із Варшави) до Кам'янця (1779-1841), він чимало попрацював вже на терені музичному. Між рр. 1794-1799 він, скрипник з фаху, викладав музику по приватних господах; за допомогою заможних людей діставсь був до Відня й тут удосконалювався в грі; згодом був за першого скрипника у львівському театрі. За директора музичного оркестру був тоді у Львові Ельснер, і Dobrzyński працював з ним укупі. Р. 1899 (?) на запрошення сенатора Ільїнського відїхав він до Романова (Roma Nova), маєтності його на Волині, і тут обіймав посаду директора ¹⁾ музичного оркестру протягом 18 років. В Романові Dobrzyński набув чималого досвіду, сюди бо частенько запрошувано відомих чужоземних артистів (Герне, Замбоні, Нерчіні та инш.), була італійська опера, французький водевіль, то-що ²⁾.

Отож, геть-усі ці факти підсумовуючи, мусимо зробити висновок, що в Вінниці Добржинський міг багато прислужитися, як музикант вже не аби-як досвідчений. За браком фактичних даних про музичне життя в Вінниці ми не маємо змоги робити здогади про реальні форми діяльності музики в місті (концерти, вистави).

Наведені в нас факти з життєпису Добржинського свідчать, що напрямом своїм мусів був артист деякою мірою ухилитися в бік німецького впливу (Відень, Ельснер), нехай і був з нього (це річ цілком можлива) аматор класичного напрямку в музиці. Совінський це саме свідчить ³⁾. Музичні твори Добржинського загинули.

Дружина I. F. Dobrzyńskiego Докія Кареліна теж розумілася на музиці. Була вона дочка Дементовича Кареліна, директора оркестру рогової музики, що існувала на Московщині від часів Лизаветиних аж до Павла.

Сини Добржинського Ignacy Felix та Edward були теж музиканти. Старший Ignacy Felix нар. у Романові р. 1807. Змалку ріс він у музичнім оточенні, в дитинстві пізнав основи фортепіанової гри, а згодом навчився грати на скрипці.

Навчав його, розуміється, батько. Років 9 мавши він вже непогано виконував концерти Дюсекові.

¹⁾ Ignacy Dobrzyński w zakresie działalności dążący do postępu muzyki w współczesnej jemu epoce. Skreślił Bronisław Dobrzyński (syn). Warszawa 1893, стор. 8—10.

²⁾ Про Романів докладніше в особній статті.

³⁾ A. Sowiński. Les musiciens polonais, стр. 150.

Шкільну науку розпочав Ignacy Felix в Романові, в єзуїтській школі, а відколи єзуїтські школи покасовано, перейшов до вінницької гімназії й закінчив її.

В Вінниці доводилося йому викладати музику, бо батько був тоді слабий, а матеріяльне становище родини погане.

Р. 1825-го вісімнадцятилітній хлопець подався до Варшави, де й закінчив університетську науку ¹⁾).

Згодом Добржинський зажив собі голосної слави, як скрипник і композитор.

З брата його Edwards'a також був музиком непоганим, дарма що й не зажив він собі такої великої слави.

На Поділлі викладав він музику по найзаможніших родинах ²⁾).

З відомого «emir'a» Вацлава Ржевуського, власника Саврані (44 верстви від м. Балти) та інших маєтностей, був великий amator музики, ба навіть сам грав непогано. — Р. 1813, коли в Кременці помер був відомий, як прихильник освіти, Т. Чацький, Ржевуський склав на його смерть Requiem ³⁾).

М. Чайковський про цього дивака пише: «Один з них (Ржевуських тоб-то. К. К.) грав ролю еміра в Саврані, неначе в арабійській пустелі, але був з нього емір-цивілізатор. Жеребці й кобили п'ятох пород стояли в нього на паркеті, біля мармурових ясел, а перед кожним було люстро, щоб могли вони милуватися з себе, а не нудитися, як одаліски харему. Сам він сидів на тигрячій шкурі, смоктав люльку й пив каву. Навколо нього козачата, наче тії араби, сидючи нерухомо, грали на теорбанах та співали козацьких дум. Козачата кричали, люди кричали, а емір сидів, думав і нічого-гісінько не говорив ⁴⁾).

В маєтності Przewdzieckich Чорнім Острові (на Проскурівщині) в тамтешнього власника був чудовий музичний оркестр ⁵⁾).

За директора цього оркестру, певне наприк., 20-х на поч. 30-х рр., був італійський скрипник Luigi Tognini. Коли А. Przewdziecki відвідав був Чорний Острів (1839 р.), Tognini вже помер. Оркестром керував тоді італієць Basseli, мабуть чи не учень Tognini.

«Вже не живий Luigi Tognini, — повідав Basseli гостеві, — не живий той, кому ми завдячуємо наш оркестр. В розцвіті літ одлетіла вогниста душа, що подих її за життя передавала скрипка maestro! Останні роки життя присвятив він (тому) оркестрові; наукою і прикладом підносив він його до тону італійської музики; сили його виснажилися в довгій боротьбі, суворе підсоння сплюндрувало полудневу натуру артистову. Помер перед кількома місяцями, не проживши й трицятьох років».

Репертуар оркестра складався з отаких речей, як жалібний марш з Норми, мелодії Rossini, Bellini, Auber'a, Herold'a.

¹⁾ В. Dobrzyński. Op. cit. стор. 12, 13, 17.

²⁾ Ibid. стор. 14.

³⁾ D-r Antoni J. Opowiadania Ser. IV, I. Warsz. 1888, стор. 105.

⁴⁾ Зап. М. Чайковського — К. С. 1891, липень, стор. 94.

⁵⁾ А. Przewdziecki. Op. cit. I, стор. 112.

Не раз траплялося, що в панських родинах добре зналися й розумілися на музиці. Дочка подільського поміщика Станіслава Дельфіна Комара, що народилася в Курилівцях, р. 1807, визначалась голосом і співами. Навіть Шопен захоплено згадував її співи перед смертю.

Музичну освіту здобула вона в Італії. Згадуваний вже в нас Стах Долива (Старжинський) складав для неї пісеньки ¹⁾.

Нарешті зазначимо, що в Немірові, на Брацлавщині, наприкінці XVIII ст. жила якась грекinya з матір'ю. Вона вславилася була тим, що не аби-як грала на скрипку ²⁾. Для жінки тогочасної це гідний на увагу факт.

З панських розваг на Поділлі треба ще зазначити Сатанівський звіринець в доктора Паца. В цьому звіринцеві чимало було тропічних тварин, вони містилися в підземних поверхах його прегарного будинку особливої архітектури ³⁾.

З інших розваг зазначимо маївки, що відбувалися в П'ятичанах, біля Вінниці, в маєтності графа Грохольського. Брала в них участь учні Вінницької гімназії. Між иншим улаштовано було релі, коники (каруселі) й різні гімнастичні вправи. Справляли ці першомайські свята надто бучно ⁴⁾.

Духовна освіта, школи для духівництва, що їх позасновував був уряд московський, дещо і собі дали для розвитку музичної освіти на Поділлі.

Р. 1797-го в м. Шаргороді відкрито дві нижчі класи семінарії, переведеної р. 1806-го до Кам'янця.

Потім повстають школи в Крутах, Тульчині, Привороттю. — Скрізь викладувано співи та музику ⁵⁾.

Кажучи про музичну освіту тогочасну, не випадає проминути діяльність важливих культуртрегерів тої епохи — дяків. Протягом довгих десятиліть був з них мало не єдиний осередок, що зв'язував культуру вершків та низи суспільних щаблів. Український дяк був сливе єдиний чинник, що ніс початки освіти в гуцлавину народніх мас. Первісну освіту здобували діти сільського духівництва під керівництвом дяків, знов-же вони перші учили багатьох наших письменників та діячів.

Дяки навчали головно читати Св. Письмо й співів, певна річ, духовних.

Деякі дяки зажили собі слави, працюючи на ниві освітній в широких колах сільського суспільства, у величезній таки околиці.

Один із свідків тої епохи розповідає про славнозвісного вчителя-дяка, пана Яна, що виховав кілька поколінь.

«Підчас співів, — читаємо в споминах, — Ян суворо вимагав дивитися „до Бога“, себ-то догори, чого й сам суворо додержувався був, Мабуть, від цієї

¹⁾ D-r Antoni J. Opowiadania historyczne. Ser. VII. Lwów. 1891. Bearuse, стор. 117, 119, 120. D-r Antoni J. Opowiadania, ser. V, стор. 397.

²⁾ I. D. Oschocki. Pamiętniki, IV, стор. 111.

³⁾ Историч. описаніе м. Сатанова. М. Орловскаго. „Под. Еп. Вѣд.“ 1862, ч. 3, стор. 54.

⁴⁾ Омикронъ. Винницкіе мурь, какъ источникъ просвѣщенія въ краѣ, Винница 1913, стор. 22.

⁵⁾ Див. «Труды Под. Церк. Арх. О-ва», вип. XII. Кам'янець-Под. 118-124. Тут стаття В. Е. Янушівського. Истор. свѣдѣнія о Крутянскомъ и Тульчинск. дух. училищахъ.

нехитрої підхідки залежало те, що батько мій до самісінької смерті своєї, як співав, то обертав очі й голову догори і завсіди співав з глибоким почуттям часто з слізми. З-поміж співів були не самісінькі хатні духовні пісні, гласи, ірмоси подібні, то-що, ба й різні світські пісні, що їх батько мій повичував був чимало» ¹⁾.

Зібраних у нас даних замало, щоб змалювати картину театрального життя на подільській провінції.

Надто пожалувати випадає, що не гурт у нас відомостей про панський та кріпацький театр на Поділлі. Можливо, що архівні досліди певною мірою заповнять колись прогалину в наших відомостях про історію театру. Це тим важливіш, що за розглядуваного періоду власне панський театр панував був у театральнім житті цілого краю. І театральні будинки, і костюми, і декорації, ба навіть сами актори великих польських панів найчастіше вивищували те, що мав театр громадський, змушений неспіливо підступати до панського замку, чекаючи ласки великих можновладців і героїчних зусиллів докладаючи, щоб здобути право існувати, подолати байдужість громадянства й уратувати себе від голодної смерті в найбагатшому краю, поблизу розкішних, в готицькому або в італійському стилі відродження побудованих замків, що в їх жили пани багатші від короля і навіть в обставинах руїни польської республіки можливі.

Студіюючи ми театральну старовину на Поділлі, найперше пересвідчуємось, що припущення наше, на підставі огляду соціально-економічних і політичних стосунків зроблене, цілком слухне. Дійсно, громадському театрові важенько було за останніх десятиліттів, що існувала Річ Посполита. Що про громадський театр за 50-их — 90-их рр. XVIII століття на Поділлі відомостей не доховалося — це не випадково. Їх мало — за ці роки взагалі, і не може бути багато, коли політичні осередки й влада на місцях такі кволі. Інакше, коли нова влада планово й уперто почала будувати свою міць в загарбаних землях. — Цілком иншу картину побачимо в замкових панських театрах. Вони почали занепадати саме під Московю. Тяжке було становище Потоцьких — воевода дає відпустку Змієвському; важко Мархоцькому — він кидає мрію про Музичну Академію; ще гірше Чарториським — вони ледві виблагали були свої маєтності. Що польські подорожники першої половини XIX ст. так охоче змальовують пустку в замках, — це не тільки літературна маніра, ба й незаперечний відблиск дійсного стану речей.

Відомості про подільську провінцію дещо додають (порівнюючи до історії кам'янецького театру), щоб театральне й музичне життя характеризувати.

Ми можемо собі уявити, які умови праці театру в звичайній стайні (Тинна). Далі, є певні підстави гадати, що, завдяки умовам життя тодішніх

¹⁾ Украинская деревня второй четверти нынешняго столѣтія по воспоминаніямъ дѣтства. К. С. 1882. ч. 9. стор. 476. Спомини стосуються певне до Поділля (або до Волини).

труп (мандрівні трупи), провінція не надто відставала була від губерніяльного осередку в театральнім відношенні. — В м. Балті, наприклад, бачили ми аматорські вистави. Були вони, певне, й у Вінниці (Добржинські). Театральна культура пускала коріння всюди.

Великі пани (Потоцький, можливо, що й Чарториский) та пани середнього достатку ставились були (під цей час) до польських труп прихильно. Вони залюбки приймали й винагороджували кам'янецьких акторів, тішились з їхнього мистецтва, не шкодували грошей, щоб устаткувати театр як слід.

Для шляхетської маси і для більшости вельмож театр був передусім панська примха, предмет розкоши та пишання перед сусідами, з артистів були блазні, що служать для втіхи панської. А втім, деякі, здебільша артисти, письменники (Чарториский, Старженський, Потоцький), поволі поширювали вищі, ближчі до нашого часу, погляди на театр, як на мистецтво.

Що-до музики в стислому розумінні слова, то тут певною мірою довгий іще час панували давні традиції. Пани схилилися були до Італії. Туди посилали вони здатних до музики кандидатів на капельмайстрів (С. Потоцький), їздили й сами здобувати музичну освіту (Комарівна). А що в Гната Мархоцького бачили ми капельмайстра Крісбаха, певне німця походженням, то це, з одного боку, пояснити дається особливими умовами, що за них того пана виховувано (у Пруссії), з другого-ж боку—промовляє за те, що німецький вплив у музичному житті починає просякати і провінцію. Крісбах—це одна з перших ластівок цього впливу. Приклад Старжинського (муз. др. Грільпарцера) належить до з'явищ того самого порядку.

Те, що на Поділлі були композитори й учителі музики (Добржинські, та инш.) й викладали вони її по приватних господах, так само вказівки на проекти заснувати Музичну Академію та школи, явні вказівки, що культивовано оркестрову інструментову музику, й вона завоювала собі місце поряд вокальної, — все це свідчить, що музична культура в панських колах стояла височенько.

З цього багатопанського столу чимало перенадало і середній та бідніший шляхті, двірським, ба навіть підданім людям (Малявський, Весоловський).

Чужоземні капельмайстри оркестрів сами утворювали навкруги себе музичне окоło, добираючи собі учнів з що-найталановитіших дітей певної місцевости.

Був і инший шлях, щоб поширити музичну культуру в масах, — з школи через дяків.

Не кажемо тут про третій, найважливіший чинник музичної культури — національну, своєрідну народню музику.

Кость Копержинський.

З історії східно-візантійської культури.

ЕТЮД 1-й.

Споріднення й шлюб.

Коли на Заході Європи запроваджувано цивільний шлюб, то, щоб установити для нього ті або інші норми, вважали більше на розуміння факту по суті, аніж на зразки минулого. Проте, виявилось, що не раз-у-раз можна встояти на цьому, взагалі кажучи, раціональному ґрунті. Єсть закони, котрі аж надто взагальнено й розповсюджено, існували вони мало не завжди і трохи чи не скрізь, маючи в собі якусь ознаку органічної натуральности, і тому зовсім одкинути їх, здається, це можна; тимчасом з боку внутрішнього розуміння з'ясувати їх ніяк. Отож такий як-раз закон і є з заборони брати шлюб у спорідненні.

Про заборону цю з давніх-давен, од стародавніх філософів починаючи і сучасними етнологами та соціологами кінчаючи, утворено цілу низку теорій і гіпотез; але всіх їх визнано (частенько й сами автори це кажуть) за невдалі й недоладні. Не наводитимем тут цих часом до смішного невдалих гіпотез. Для зразку нагадаємо тільки про одну з них, як найпоширенішу і в науці, і в загальній свідомості, та й справді таки найсерйознішу, теорію: наче-б шлюби в спорідненні заборонювано через те, що вони шкодять з гігієнічного боку, призводять до дегенерації. Історична невдалість цієї теорії очевидна, так мовити, з першого погляду. А саме, в історії, де тільки ми бачимо споріднення по крові, як перешкоду до шлюбу, там ми бачимо й свояцтво (споріднення через шлюб, — родичів одного з подружжя з родичами другого) теж як перешкоду до шлюбу. Коли, напр., я хочу одружитися, то мені вільно вибирати або мати, або її дочку; але-ж скоро я одружився з однією з них, то після того мені вже не можна женитись з пасербицею, або з тещею. Причому тут кров? Знов-же заборону шлюбів поміж родичами ми знаходимо у найпервісніших і диких народів, до того-ж у дикунів заборона ця звичайно заходить багато далі, ніж у цивілізованих націй. Чи-ж дикуни більше дбають про гігієну й санітарію, ніж культурні народи? Або, чому це такі, напр., живовидячки шкідливі речі, як-от опій, горілка, гашиш, то-що, не заборонено так загально і суворо, як шлюб межі родичами? Отже, шкода від шлюбів у спорідненні не така вже очевидна річ (сами натуралісти часом вагаються, чи справді призводять шлюби в спорідненні до

дегенерації, чи, може, й ні). Будь-що-будь, як-би й визнано було їх за шкідливі, це-б означало тільки, що в майбутньому треба вважати на цю думку, а не те, що вона впливала була на минуле, і сучасний стан єсть її наслідок.

Коли зазначена теорія живовидячки недоладна, то інші ще гірші за неї. Не будемо їх наводити, а подамо загальні тільки про них висновки.

Після праць американця Моргана ¹⁾, а почасти й швайцарця Бахофена ²⁾ про споріднення й шлюб виникла величезна література; чималу пайку її, а надто вже останніми часами, поперекладувано і на російську і на українську мову ³⁾. Одначе, всенька ця величезна література у самих навіть авторів її залишила вражіння незадоволення. «У жадній галузі етнографії,— каже Г. Кунов, що присвятив був цілу книжку оглядові цієї літератури,—не можна постерегти такої непевности й туманности як у працях над еволюцією родини. Все тут переоцінюється й перебудовується... Скрізь нервові шукання й здогади. З диким поспіхом одна гіпотеза заступає другу» ⁴⁾. Зокрема, що-до екзогамії (заборони брати шлюб між родичами), то «дотепер (писано р. 1912) не можна з'ясувати, як виникла» вона ⁵⁾. Екзогамія все ще,— каже відомий етнолог Австралії І. Фрезер,—«загадка для дослідників» ⁶⁾. «Це дуже цікаве питання,—завважає один із російських дослідників,—ба нелегко його вирішити» ⁷⁾; «низка дотеперішніх теорій про екзогамію,— каже інший,— були невдалі» ⁸⁾.

Отож із цього всього і роблять висновок, що коли родина та шлюб — це явища історичні, то вони потребують й історичного (а не ідеологічного) до себе підходу» ⁹⁾.

Цілком природньо, що й практики-реформатори в Зах. Європі, на початку нашої праці згадані, визнали тут за необхідне стати на ґрунті не теорій, а історичного факту: визнати і для цивільного шлюбу той мінімум споріднення, що від нього жадна влада, ні світська, ані релігійна, ніколи не звільняла.

¹⁾ L. H. Morgan. System of consanguinity and affinity. Washington 1871.

Його-таки. Ancient Society. London 1877; рос. переклад: Первобытное Общество, перев. Румянцева и Кудрявскаго подъ редакц. М. Ковалевскаго. СПб. 1900.

²⁾ I. Bachofen. Das Mutterrecht. Stuttgart 1861.

Його-таки: Antiquarische Briefe. Vornemlich... Verwandtsch. Bd. 1 — Strassb. 1880; Bd. II, — 1886.

³⁾ Огляд новітньої літерат. подав Г. Кунов у книжці: Происхождение брака и семьи. Москва 1923. Перевод А. Денисова и Ст. Кривцова. стор. 11. Давнішу літературу див. у Westermarck. Geschichte d. m. Ehe, 2, Aufl. Berl. 1902, S. XIII — XXXVIII.

⁴⁾ Г. Кунов. Op. cit., стор. 11.

⁵⁾ Ibid. стор. 73.

⁶⁾ I. G. Frazer. Observations on Central-Austral. Totemisme. Journ. of Anthr. Inst. of Great Brit... 1899, p. 284.

⁷⁾ К. Тахтарев. Сравнительная история чело. общества. Ч. I. Ленингр. 1924, стор. 181.

⁸⁾ И. Кухаржевскій. Общій очеркъ развитія семейн. отношеній. Варш. Унив. Изв. 1901 г., кн. III, стор. 74.

⁹⁾ Ст. Кривцов. Цит. твір Кунова, передмова, стор. 6.

Отож, здається нам, у розвідці про споріднення як перешкоду до шлюбу треба історично сконстатувати — як це питання розв'язували в тій ромейсько-візантійській течії, що до неї й ми належимо; а як ця візантійська течія являла собою не цілком оригінальну якусь творчість, а була, власне кажучи, комплекс східно-класично-римсько-візантійських елементів, які потім і в нас на Україні зустрілись з місцевими звичаями, — то Схід, Греччина, Рим, Візантія, Україна — ось етапи нашого шляху.

Найдавніший із відомих тепер писаний закон у тій течії, що про неї в нас мова, — це законодавство Хаммурабі. Року 1901—2-го знайдено вирізаний на камені цілий кодекс законів вавилонського царя Хаммурабі; кодекс цей давніший од законів Мусієвих років, може, на 500 ¹⁾. І от у ньому вже є кілька статтів, що забороняють сексуальний зв'язок межі родичами та свояками. Вважаючи на те, що це писане законодавство проти шлюбів у спорідненні найдавніше з тепер відомих, наведемо відповідні статті його цілком. «154. Якщо хто впаде в зв'язок із своєю дочкою, то такого чоловіка треба вигнати з (того) місця. 155. Якщо хто висватає молоду за свого сина, і син його вступить у зв'язок із нею, а потім його самого побачать, що лежить із нею, то слід зв'язавши, кинути його в воду. 156. Якщо хто посватає молоду за свого сина, а потім, раніш ніж син його вступить у зв'язок із нею, він (сам) ляже з нею, то повинен заплатити їй півміни срібла й повернути все, що принесла була з батькового дому; її може взяти заміж чоловік, що його вона покохає. 157. Якщо хто після смерти свого батька ляже з своєю матір'ю — спалити їх обох. 158. Якщо хто після смерти свого батька ляже з своєю мачухою, що родила була дітей, то такого чоловіка слід вигнати з дому».

Таким чином, тут заборонено зв'язки з дочкою, невісткою (російське «снохачество»), матір'ю, мачухою, себ-то, по-теперішньому кажучи, деякі комбінації першого ступеня як споріднення (батько — дочка, мати — син), так і свояцтва (невістка — тесть, пасинок — мачуха). Підкреслюємо, що вже тут, у найдавнішому з відомих тепер законодавств, не тільки на споріднення походженням по крові вважають, ба і на свояцтво, зв'язок через шлюб, споріднення жіничиних родичів із чоловіковими і навпаки. Значить і тут уже *causa efficiens* не в походженні була, не в спільності крові, а в шлюбних зв'язках, у родинних побутових стосунках.

На цю саму думку наводить і друга риса: найтяжчу кару призначено за зв'язок сина з матір'ю (спалити обох), потім — тестя з невісткою («снохачество!» — свояцтво) втопити його самого, тоді — батька з дочкою («вигнати тільки батька з місця»), нарешті — тестя з молодою сина, посватаною за

¹⁾ Хронологія, як відомо, дуже тут проблематична. Царювання Хаммурабі відносять до 1958—1916 р. перед нашою ерою (Й. М. Волков, *Закони вавилонського царя Хаммурабі*. Москва, 1914, стор. 4). Законодавство Мусієве виникло не раніш од 1450 р. перед нашою ерою, а, може, й пізніше.

нього (грошова кара тестеві, воля молодій). Про звязок сина з матір'ю за батькового живоття навіть не згадано: певне, це визнавали за неможливе.

Таким чином, звязок батька з дочкою — менший переступ, ніж звязок з невісткою, синоюв дружиною («снохачество»). Тут вочевидячки знати вплив тогочасного побуту: жінка — щось менше за чоловіка: беручи невістку, синову дружину, батько ображає сина, чоловіка, й тому переступ його більший, а беручи дочку свою, а не чужу чиюсь дружину, ображає він тільки жінку, та ще й жінку йому підвладну (дочку), отож і переступ його менший. Треба зазначити ще, що закони Хаммурабі навряд чи слід за якесь новаторство, особисту його творчість уважати. Безперечно, більшина норм, а в питанні, що про нього мова (взагалі до побутового конструювання схильному), може, і всі, існували були в побуті вже передніше, і цар їх тільки санкціонував. Отож, деякі споріднені шлюби заборонювано уже й перед Хаммурабі. Початки цієї історії криються десь у давнині, що про ню жадних писаних джерел не залишилося. Про мотиви й приводи такої установи в самому законі немає ані словечка.

Деякий матеріал для висновків про споріднення, як перешкоду до шлюбу в зазначеній тут історичній течії дають так звані Хеттські закони. Закони ції постали років на 600 пізніш од Хаммурабі, і, може, близько того часу як і Мусіве законодавство (коли згодитися з звичайним його в ортодоксів датуванням), або років на 100 пізніш за це законодавство. Виникли вони десь у закутку західньої Азії і в осередку, мабуть, менш культурному, ніж той, де з'явилися були закони Хаммурабі ¹⁾. Складено їх у потрібних нам статтях з погляду не шлюбного, а карного права: взято на увагу не те, які споріднення перешкоджають шлюбові, а те, які споріднення, так мовити, кваліфікують позашлюбний звязок, збільшують кримінальність, ускладняють переступ. По-за тим вільних та рабів розрізняють: раби, мабуть, зовсім не мають права брати шлюбу, а в вільного може бути «законна» жінка (ст. 81). І от ст. 81 каже: «коли чоловік одружиться з вільною жінкою, а також має (позашлюбний?) звязок з її дочкою (в першому ступені свояцтва), то хай буде його покарано. Якщо він одружиться з дочкою, а має звязок з її матір'ю (в першому ступені свояцтва), або сестрою (у другому ступені), то хай буде його покарано. Якщо чоловік... живе з законною дружиною свого брата (в другому ступені свояцтва), коли його брат відсутній, то хай буде його покарано» (ibid.). В своїх поза шлюбних звязках вільний чоловік користується мало не повною свободою, тільки в деяких випадках близького споріднення обмежує його згода другої сторони, а саме: якщо чоловік згвалтує матір, дочку або сина (педерастія) за їх згодою, то «не може бути переслідування», якщо-ж він згвалтує їх силоміць, то хай буде його покарано» (ст. 75, 76). «Як чоловік згвалтує свою мачуху» (навіть без згоди її, коли батько вже помер), — нема переслідування, а як батько ще живий, то «хай буде

¹⁾ Про них див. проф. И. Н. Бороздин. «Хеттские законы». Журн. «Новый Восток». 1923, № 4, стор. 291 — 302; порівн. стор. 204 та далі; а також літературу, зазначену там, особливо праці ак. Б. А. Тураева, проф. В. П. Бузескула і инш.

покарано» (ст. 76) (право чоловіка на жінку). Характерний цей вислів «коли батько помер» — нема переступу, а коли живий, значить є; ясно, що тут на увагу взято, так мовити, побутовий принцип: суперечки в родині, сварки з батьком, і це в одному з найдавніших, трохи чи не первісно-побутовому законодавстві.

Інший погляд на зв'язок рабині й повії, «якщо (вони) зв'язуються з батьком і сином, то нема переслідування» (ст. 77) — для вільної, значить, є заборона.

Таким чином, заборонено деякі зв'язки в першому, іноді в другому (з жінчиною сестрою) ступені споріднення і свояцтва. Між иншим, слід іще зазначити, що в хеттських законах є вже аналогія до так званого левірату, а саме ст. 79 каже: «брат або батько (покійного чоловіка) повинен узяти його жінку, якщо-ж його батько також помре, то брат, навіть маючи вже дружину, може взяти її, і за це (двужонство) ¹⁾ переслідування нема».

Трохи далі, може найдалш од усіх законів сивої старовини, в забороні споріднених шлюбів іде жидівське законодавство в Мусієвому П'ятикнижжі. П'ятикнижжя це написано, за звичайним поглядом не раніш як тисячі за півтори років перед нашою ерою, а може і значно пізніше (хронологія тут, само собою, дуже проблематична).

Хоч-би як цей пам'ятник датувати та з'ясовувати, — в справі шлюбів треба відрізнати в ньому свідоцтва про порядки двох діб: перед Мусієвим законодавством і після нього: за часів патріархальних, і згідно з законами, що самому Мусієві засвоюються.

Що-до часів патріархальних, то саме вже оповідання про те, наче-б люди від однієї пари (Адам та Єва) походять, свідчить, що діти їхні повинні були одружуватися не инакше, як тільки брати з сестрами. Уже це показує, що за патріархальних часів подібні шлюби не вважали були за щось неможливе. Ба навіть як зазначений, не надто звичайний, приклад ми промінем, то й далі зразу-ж натрапляємо на отакі випадки: Авраам, славнозвісний патріарх і ідеал народу жидівського, за дружину мав Сарру, сестру свою по батькові, від різних тільки матерів (Бут. XX, 12; порівн. заборону Лев. XX, 12). Нахор, брат Авраамів, одружений був з небогою своєю Милкою (Бут. XI, 27-29); Ісав — з сестрою в перших (двоюрідною) Махалатою (Бут. XXVIII, 9); Яків-Ізраїль — з Рахілью і Лією, що були рідні сестри, а йому сестри в перших (двоюрідні) (Бут. XXIX, 1, 5-6, 10, 12-14, 16 і инш.). Батько самого-таки Мусія, Амрам, одружений був, за грецьким текстом, з своєю сестрою в перших (двоюрідною), за жидівським — з тіткою, Йохаведою (Ісход, VI, 20), і т. инш.

Наведені факти приневолюють часом дослідників думати, наче-б Мусій перший заборонив родичам брати шлюб поміж собою: адже перед ним закону цього не було ¹⁾. Та погляд такий, здається, цілком помилковий.

¹⁾ Закони мають на увазі, що з багатьох підложниць за дружину визнають лиш одну; з цього правила єсть тільки винятки.

Вже зовсім инакша про це думка в самому Мусієвому законодавстві. Дарма що до патріархів ставиться воно аж надто шанобливо, проте за шлюб у спорідненні говорить раз-у-раз з превеликою огидою. Сам Мусій не каже, що він винайшов; перший установив закони проти шлюбів у спорідненні. Навпаки, закон цей визнає він за таке щось природне, що за порушення його обвинувачує не тільки народ обраний, жидів, ба навіть і поган, хананеїв (Лев. XVІІІ, 24-30; XX, 23); про переступи проти цього закону каже, що то «мерзота» (Лев. XVІІІ, 24-30; XX, 12), «паскудство» (ib. XX, 21), «беззаконство» (ib. 14), «гидота» (XVІІІ, 24), «соромота» (ib. 17), яка скидається на скотолозтво або педерастію (ib. XVІІІ, 22-30 і рівнобіж.), за що слід проклинати (Второзак. XXVІІ, 22), а часом то й на смерть карати (Лев. XX, 17), і за що Єгова відіймає від хананеїв їхню землю (Лев. XX, 24-30). Усе це свідчить, що закон цей був обов'язковий навіть перед Мусієвим законодавством. Максимум можливого — це тільки те, що законодавство Мусієве зробило тут якісь додатки, поширило закон, а принцип його, головна засада існували були, очевидячки, й раніше.

Знов-же, коли Мусій каже, що за це відповідати має не тільки обраний народ Ізраїлів, ба й погани, невірні хананеї; то, виходить, вимогу цю вважає він не за сакральньо-релігійно обов'язкову, а за обов'язкову в загальному побуті, натуралістично-морально обов'язкову.

Порівнюючи патріархальний жидівський лад до відомих тепер вавилонських або хеттських аналогій, побачимо, що, як одкинути надто вже незвичайний випадок в оповіданні про Адама та Єву, то далі через усецьку патріархальну в житті жидівського народу добу жадного не трапляється випадку такої комбінації шлюбного звязку, котру заборонили-б були Хаммурабі або хеттські закони. Отже, заборона шлюбів у спорідненні була за тих часів, тільки обсяг її багато менший, ніж у законах Мусієвих.

В законодавстві самого Мусія (Левіт, XVІІІ і XX розд., Второзак. XXVІІ розд.) перераховано такі заборони: брати шлюб з матір'ю, мачухою, тещею, онукою рідною і зведеною, з пасербицею, з невісткою, з сестрою рідною і зведеною, з тіткою, двома сестрами, зовицею, з дядиною, — взагалі з родичами в третьому ступені включно²⁾. Це й єсть той обсяг заборони, що з ним Мусієве законодавство виступає скрізь далі в історії, в широкій сфері свого впливу.

Вийняток з цієї заборони, що його, мабуть, звичай, а не закон П'ятикнижжя запровадив, являє так званий левірат і «ужичество». Цей полягав у тому, що братів або иншого якого родича зобов'язувано взяти вдову бра-

¹⁾ Д. Добросмысловъ, О ц.-каноническомъ законѣ противъ браковъ въ родствѣ. Харьковъ. 1900, стор. 1—3. Порівн. Н. Стеллецкій, Бракъ у др. евреевъ. Кієвъ, 1892, стор. 149.

²⁾ Saalschütz, Mosaisches Recht. Berlin, 1853, Th. II, S. 764 ff., W. Nowack, Lehrb. d. hebr. Archeologie, Bd. 4 (Freib. 1894), S. 342 f. Стеллецкій, Бракъ у др. евреевъ. Кієвъ. 1892, стор. 150 і д; Michaelis, Mosaisches Recht. 1 Th. Frankf. 1770, S. 206 ff.

Деякі комбінації до 3-го ступ. тут проминуто, та це, мабуть, випадково.

тову (2 ступ. свояцтва), якщо вона повдовіла, а дітей від нього не мала. Це роблено на те, щоб продовжити рід братів і зберегти в роді земельну його ділянку — отже через родово-економічні причини. Тале-ж повинні ми зазначити, що розглядається це як вийняток (Бут. XXXVIII, 8-9; Второз. XXV, 5 і д.) ¹⁾. Цікаво, що саме родинно-маєткові (економічні) інтереси приневолили в законити цю звичайно огидливу комбінацію.

Отож, у законах П'ятикнижжя жидам заборонювано, за небагатма тільки вийнятками, три ступені споріднення й свояцтва, до того-ж обоє вони, як перешкода до шлюбу, вагу мали однакову, стояли нарівні.

Законодавство Мусієве величезний мало згодом вплив на всеньку культуру, завдяки значінню своєму в історії як жидівства, так і християнства. Мало воно вплив і на заборону брати шлюб родичам у законодавствах тих народів, котрі прийняли християнство. Тале-ж не можна думати, що всеньке даліше законодавство в цій справі вийшло виключно від жидівства; навпаки, мала своє, як коли то й велике, значіння та вплив історія цього питання і в інших народів.

Безперечно, культура Єгипту дуже вплинула була на розвиток тієї культури, що про неї в нас мова. В візантійських та християнських письменників, як побачимо далі, частенько трапляються вказівки, здебільша невідхвальні, про звичаї Єгипту.

Уже в єгипетській мітології божественне подружжя Озирис та Ізида — то брат і сестра, ба навіть близнята, тає само Тифон і Нефіс ²⁾. Здавалося-б, богів приклад єсть ідеал, що за їм треба йти. Ба в цьому питанні не зовсім так: мітологічні зразки не були тут ще за ідеологічних провідників. Хоч які позаселювані були в політеїзмі Олімпи й небеса, все-ж-таки богів бувало обмаль, і тут не можна було перебутися без того, щоб не переженити родичів. Те саме до певної міри треба сказати й про династичні особи, як-от, напр., про Птолемеїв або фараонів, — де брати одружувалися иноді з сестрами ³⁾. Тут династичні або кастові (як у індійців) принципи перемагали родинне почуття. З ким міг, за стародавніми звичаями, одружитися цар або царевич, як не з особою свого роду? У арабів навіть прислів'я таке є

¹⁾ Див. докладний список літератури про левірат у проф. А. Глаголева „Законъ ужичества или левиратный бракъ у др. евреевъ“. Труды Киевск. Д. Ак., 1914, IV, 519-520 і д. Левірат, окріч жидів, був і в багатьох інших народів: самарян, давніх атеяян, індійців, персів, черкесів, татар, де-в-кого з абісінців, в Сіямі, Перу, в афганців, самоїдів і инш. (див. Н. Thiersch, Das Verbot d. Ehe innerh. d. nahen Verwandtschaft. Nordl. 1869. S. 31. Стеллецкій. Ор. cit. 191. Обычное право. Вып. II. Ярослав. стор. 387 і инш. З-поміж жидів левірату додержуються тепер перські жиди. Факультативно можуть його вживати так звані „сефарди“ — еспанські, португальські жиди, деякі в Туреччині і Палестині. Відкидають його жиди-ашкенази в Німеччині, Польщі, у нас в С.Р.С.Р. Див. А. Глаголевъ, ор. cit. стор. 540, і раніш цит. праці.

²⁾ А. E r m a n, Aegypten und Aegypt. Leben im Altertum, Tübingen. S. 366.

³⁾ E. Weiss, Endogamie und Exogamie im römisch. Kaiserreich. Zeitschr. der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Röm. Abt. Bd. 29, S. 350.

«поміж царями нема ніяких родацьких звязків»¹⁾. Одначе, шлюби між родичами бували в Єгипті не тільки поміж царями. Уже в П'ятикнижжі знаходимо ми зауваження: «робом землі єгипетської... не ходіть... до родички по плоті не торкайтесь» (XVIII, 3-6). Діодор Сицилійський (1 стол. перед нашою ерою) каже: «про єгиптян оповідають, що вони встановили закон, усупереч загальному звичаю людей,—женитися з сестрами», маючи на увазі приклад Ізиди²⁾. Філон, сам єгиптянин, олександрійський жид (пом. 42-49 р. нашої ери) оповідає: «Законодавець єгиптян дозволив братися з усякими сестрами, а саме з дочками якого-будь з батьків, того або другого, або обох разом». На думку самого Філона, завдяки цьому закону, «безкарність та сластолюбство» можуть призвести «до спільности неспільне і до звязку те, чого не можна звязувати»³⁾. Мінучій Фелікс (апологет кінця II століття) в своєму «Октавії» (розд. 31), докоряючи паґанам, каже: «Перси мають право вступати в звязки з матерями; у єгиптян та атенян — шлюб законний з сестрами»⁴⁾. «Ясно, що, на думку Мінучія, в єгиптян шлюбів з матерями не було; у них вступали в звязок, мабуть, ті тільки, що належали до одного покоління. Надто переконливий для єгиптологів доказ дають тут звістки папірусів. Так Ерман (Aegypten, S. 221) на підставі того, що з 10 засвідчених папірусами в Арсиної шлюбів 7 було між братами й сестрами, робить висновок, що за часів Коммода в Арсиної $\frac{2}{3}$ жонатих громадян було одружено з сестрами. Про такі звичаї єгиптян з огидою згадують і церковні письменники.

Цікаво, що в тих-таки папірусах ми не зустрічаємо жадного випадку шлюбу тітки або дядька з небогою, а також по лінії вгору. На підставі наведених даних можна гадати, що, подібно до римського *respectus parentellae*, і в Єгипті мав вагу принцип шанування старших⁵⁾.

На схід від Єгипту була друга велика держава стародавнього світу — Персія; культурні впливи її мали теж не аби-яке значіння в утворенні візантинізму, становлячи, так мовити, складові частини його. З-поміж народів стародавнього світу перси найменше, здається, на споріднення як на перешкоду до шлюбу вважали, отож і звичаї їхні найдужче вражали були і коректних римлян і побожних християн. Наведімо тут безпосередні свідчення, зрозуміливі, здебільшого без пояснень.

Відомий гностик Вардесан, що народивсь року 154 нашої ери в Едесі в Сирії⁶⁾ оповідає: «у персів був закон одружуватися з дочками, з сестрами та з матерями; і не тільки в тій країні та в тому підсонні перси такі нечестиві (*ἀνοθεϊοὺς*) шлюби брали, ба й ті з них, котрі висели-

1) Див. акад. А. Кримський. Історія Туреччини, Київ. 1924, стор. 109.

2) Hist. Bibl. I, 27.

3) Philo, De special legibus, Francof. 1691, p. 779.

4) Мінучій Фелікс (кінець II ст.) в своєму Octavius, c. 31 (Weiss, 344). див. у виданню Migne (єсть і російський переклад): «Aegyptiis—cum sororibus legitima connubia».

5) Нижче зазначаємо ще свідчення Секста Емпірика від III ст. про шлюби єгиптян з сестрами.

6) Проміняємо те, що цар перський Камбіз (IV стол. перед нашою ерою) та інші перські царі (Herodot III, 31), одружені були із сестрами, бо, як ми вже казали, царі—не приклад.

лись з Персії, так звані маґусеї, те-ж самісіньке беззаконство роблять, передаючи ці самі закони і звичаї дітям у спадку. І досі навіть багато з них перебувають у Мідії, в Єгипті, та в Галатії» ¹⁾. Нагадаємо тут відповідне свідчення-цитату Мінучія Фелікса (II стол.), що «в персів єсть право (jus) змішуватись з матерями» ²⁾. Секст Емпірик, грецький філософ-історик із Мітилені (III стол.) оповідає: «у нас — це нечестя (ἀδερβία ἐστι) одружуватися з матір'ю або з своєю сестрою. А от перси, надто ті, котрі скидаються наче-б на мудреців, маги, женяться з матерями, а єгиптяни дак ті сестер водять до шлюбу» ³⁾. У так званих Климентинах, у відділі Rescognitiones (приблизно 1/4 IV ст.) говориться: «іще-ж звичай єсть у персів брати до шлюбу матерів та сестер і дочок, і отож у всенькому підсонні перси вступають у нечестиві шлюби... Із того плім'я персів декотрі переселилися, — вони звуться маґусеї, — з них одні й досі живуть у Мідії, інші в Партії, а дехто в Єгипті, найбільше все-таки в Галатії та Фригії, усі вони рабськи підлягають невідмінному порядку цієї надзвичайної (incertae) традиції і передають нащадкам додержуватися (ii)... Змінили отакій порядок римляни, що мало не всенький світ і всіх людей, котрі спочатку за своїми власними законами та інституціями жили, підхилили були під римське право та громадські установи (civilia scita)» ⁴⁾. Хр. письменник Теодорит (в М. Азії, близько 396-458 р.) пише: «дехто гудить (наші) закони про шлюб, кажучи, наче-б Бог забороняє і таке, чого ніде і ніколи не бувало» (виходить, за часів Теодорита і в його місцях це могло так здаватися); «бо, кажуть, хто піде на кровоміство з своєю матір'ю?» — «Але-ж Бог не став-би забороняти того, на що ніхто не зважувався... Перси... і досі беруть шлюби не то що з сестрами, ба й з матерями й з дочками» ⁵⁾. В іншому місці він каже: «вони (перси) за давніми законами Зороастровими змішуються з матерями й сестрами і визнають беззаконство за законний закон; коли-ж послушались законодавства рибалок, потоптали закон Зороастрів, як беззаконство, а премудрість євангельську улюбили» ⁶⁾. Отже, за часів Теодоритових і в тому середовищу, де він жив, звязок із матір'ю, або дочкою, або сестрою вважали за якесь надзвичайне беззаконство; у персів, тимчасом, беззаконство цеє ще бувало.

Таким чином, у другій ще половині п'ятого віку нашої ери перси трималися звичаю женитися з матерями й дочками. Коли цей звичай зовсім у них зник, сказати нелегко; ба ще й тепер, — каже дехто з дослідників, — «у них чоловік і жінка звичайно з одного роду (familiae) бувають і дуже часто двою-

¹⁾ Müller, Fragmenta historicorum Graecorum, V, 2, стор. 83; Weiss, op. cit. 348.

²⁾ Див. його Октавій, розд. 31. Те саме свідчить з того-таки приблизно часу Климент Олександрійський, див. його Stomata III, а також Євсевій Кесарійський Praeparatio evang., 6, 10; бл. Єронім, Твори, ч. 4 (Київ, 1903), кн. 2. Проти Йовіана. стор. 238.

³⁾ Sextus Empiricus, ed. Fabricii, Lips. 1718, p. 39, пор. 187, 190 та инш.

⁴⁾ Fragmenta Histor. German. V, 2, стор. 83.

⁵⁾ Твор. Феодорита, еп. Кирск. Толк. на кн. Левитъ. (Твор. Отц., т. 26-й). Москва 1905, стор. 155-156.

⁶⁾ Том. IV, промов. IX, de legibus, стор. 614, ed. Migne.

рідні» ¹⁾. Проте, свідчить дослідник Вестермарк, посилаючись на доктора Поляка, що довго жив був у Тегерані, дегенерації в персів непомітно, але-ж дітей буває обмаль.

Не будемо уважно спинятися на історії нашої течії у тих народів Сходу, котрі або надто далекі від наміченого в нас шляху, або взагалі мали в історії другорядне значіння. Наведемо про них тільки деякі звістки з греко-римських джерел.

Уже Біблія оповідає, що хананеї (їх, до речі сказавши, порівнюючи до жидів, уважали були за «велетнів») творили «мерзоту» і «беззаконство»: одружувались у спорідненні (Лев. XVIII, 3, 6 і д.). Року 342 імператори Констанцій і Констант видають для Фінікії окрему конституцію і загрожують у ній карою на смерть тим, хто одружуватиметься з небогою ²⁾. Ба не вважаючи на такі заходи, звичай цей, мабуть, існував тут і далі. Від року 450 маємо роман Ахіла Тація; автор, між иншим, в уста свого героя вкладає такі слова: «Фінікія — моє родовище, Тір — батьківщина, на ім'я я Клітофон, батько (міф) Гіппій... та матери (своїї) я не знаю, бо вона померла, як був я ще немовлятком. І отож потрібна стала батькові инша жінка, що від неї народилась сестра моя Каллігонія. І спало на думку (εδοξε) батькові об'єднати нас шлюбом» ³⁾. В романах типологічний елемент — обов'язкова річ, значить, такі факти не були чимсь виключним. Блаж. Єронім (р. 420 пом.) каже: «перси, мідійці, індійці та етіопи, що складають чималі, трохи чи не рівні до Римської імперії держави, входять у подружні звязки з матерями та бабками, дочками та онуками» ⁴⁾. Ба Римляни вважали такі шлюби за incestae nuptiae (непочесні одруження) і звязували з ними деякі обмеження в правах ⁵⁾.

Під такими чисто східньо-національними впливами Нарзес I Великий, патріарх Вірменщини, на соборі в Аштистаті року 361, знищив свояцтво між нахарарями ⁶⁾. Цікаво, що цей факт не мав значних наслідків, а навпаки скрізь свояцтво йшло в парі з спорідненням.

Як із Сходу перейдемо далі на Захід, то тут увагу нашу спиняють найбільше греки та римляни: вони, власне кажучи, утворили так званий візантинізм, що являє собою не що инше як комплекс грецько-римської культури з східніми впливами. Про них єсть і більш-менш докладні звістки.

Передусім — про греків. Вони являють собою якусь середину між суворими римлянами, згодом христіянами, з одного боку, і славільними східніми народами (персами, єгиптянами, то-що) — з другого.

¹⁾ Westermarck, Geschichte d. m. Ehe, 2 Aufl., Berl. 1902. S. 349 ff.

²⁾ Codex Theodos., III, 12, c. 1.

³⁾ Див. у Weiss, op. cit., S. 369^a.

⁴⁾ Твор. бл. Єроніма, ч. 4 (Київ, 1903 р.), кн. 2: Проти Йовіяна, стор. 238.

⁵⁾ Див. «Сирійсько-Римська Книга Законів», місця, подятовані у Weiss'a, op. cit. стор. 367-368.

⁶⁾ Див. проф. Н. Гроссу. Изъ исторіи сношеній греч. церкви съ армянскою. Труды К. Д. А 1917, IX-XII, 311. Богословск. Энциклоп., изд., Н. Глубоковскаго слово «Арменія», стор. 1030.

Шлюбних звязків по прямій лінії вгору (себ-то між дітьми, батьками дідами, рідними і напіврідними) за історичних часів тут не можна довести. Характерний з цього погляду міт про Едипа ¹⁾. Едип одруживсь із Йокастою, не знаючи, що вона йому мати; коли вони обоє довідались про своє споріднення, то Йокаста повісилась, а Едип власними руками повиривав собі очі й сліпий пішов з своєю дочкою блукати по світу ²⁾. І такий міт був не один. Філософ Платон згадує про «Тіестів, Едипів або Макареїв, що змішались з своїми кривними, не знаючи, хто вони є, а як дізналися за свій злочин, то сами себе покарали смертю» ³⁾. Оповідання про Едипове кровоміство пішло блукати скрізь по світу, ускладнюючись і відмінюючись на різні лади. Воно розповсюдилось мало не в усіх народів Європи. Дійшло воно і до України; тут воно поширилось у варіаціях-оповіданнях про Юду, або про Андрія Критського, або Марію Єгипетську, де син вбиває батька, не знаючи, хто він, і одружується з матір'ю; ця, довідавшись згодом про все, з горя вішається, як Йокаста ⁴⁾.

Зразків заборони дітям шлюбувати з батьками у класичному світі багато; свідчення ці не викликають суперечок, отож ми їх і не наводимо. Різниця поміж рідними або зведеними (напіврідними) — батьком і вітчимою, матір'ю і мачухою, спорідненням чи свояцтвом, не робили. Діодор Сицилійський (близько початку нашої ери) про заборону такого звязку каже, як про «*κοινὸν ἔθος τῶν ἀνθρώπων* — загальний звичай людей» (Histor. bibl. I, с. 27); ап. Павло, що обійшов римську державу із Сходу до Заходу, про звязок пасинка з мачухою каже як про переступ, що про нього навіть у поган не чути (1 Кор. V, 1), хоча й каже він це з приводу того, що коринтяни якраз учинили були такий переступ.

Крім звязку батьків з дітьми, давні греки не визнавали іще звязків братів з сестрами, ба тільки повнорідних (діти одного батька й матери) або-ж єдиноутробних (дітей однієї матери); діти-ж одного батька від різних матерів (зведені по матери) могли вже між собою одружуватися ⁵⁾. Філон опо-

¹⁾ Хоч міт стосується не тільки Коринту, ба й єгипетських Теб, одначе гелленістичний характер його не викликає сумніву.

²⁾ Г. Швабъ. Мисль классической древности. Перев. Н. Стенцикій. Москва 1912 стор. 136 і д.

³⁾ Plato. Νόμοι. lib. VIII, с. 6; пор. перекл. Оболенського, стор. 342.

⁴⁾ Див. М. Драгоманів. Розвідка про українське народне письменство. Зладив М. Павлик, Львів 1907, т. IV. Слов'янські перерібки Едипової історії. Стор. 121-123 і инш. Н. Костомаровъ. Легенда о кровосмѣстителѣ. Монографія, т. I, СПб, 1872, стор. 295-321.

Ів. Франко. Апокрифи новозавітні. Апокрифічні Євангелія. Памятн. Укр.-руськ. мови і літерат. т. II, Львів 1899, стор. 343-346.

Н. Гудзія. Легенда об Іудѣ Предат. и Андрѣѣ Критскомѣ Русск. Филол. Вѣстн. Варшава 1915, т. LXXIII, стор. 1-34. Бібліографія питаання—почасти у Костомарова, більш у Гудзія, стор. 23-24 і инш.

⁵⁾ Не беремо тут на увагу божеських шлюбів — Зевса з сестрою своєю Герою або дітей Еола між собою: боги, як ми вже з'ясували, тут не могли бути за приклад Звязки з братами й батьками в мітології докладно зібрано у М. Драгоманова, ор. cit.

відає ¹⁾, наче-б-то такого закона установив був для лакедемонців Лікурґ (IX ст. перед н. е.), для атенян — Солон (640 — 558 р. перед н. е.). Та поклатися на точність цієї звістки ²⁾ небезпечно. Писано це через кілька сот років після того, про що оповідається; в інших джерелах, що згадують про Солона і тогочасні закони, ніде не зустрічаємо натяку на таку його постанову; а головне — у Платона (429 — 347 рр.), що писав на кілька сот років раніш од Філона, прямо сказано, що порядок заборони шлюбів між братами й сестрами ведеться од «неписаного закону», від натурального почуття. Ось його слова: «ми знаємо, що і тепер багато людей, хоч і нестриманих у своїх пристрастях, суворо утримується від звязку з красунями не примусово а зовсім добровільно. — Коли-ж це буває? — Коли укого єсть красуні сестри або брати. Цього-ж-таки неписаного закону досить, щоб охоронити сина або дочку від любовців батька; він (цей закон) наказує їм ні явно, ні тайкома не спати вкупі... Багатьом навіть сама думка про такий звязок здається дикою». — «Закон цей у звязках родинних має таку силу і твердість», що Платон бажав був, щоб і інші закони мали те-ж саме ³⁾. Таким чином, за Платонових часів в Атенах писаного закону про заборону шлюбів між братами й сестрами не було, проте атеняни суворо додержувались такого звичаю.

Вийняток з такого порядку робили тільки в випадках так званого левірату. «Коли», каже той-таки Платон, «хто залишить без заповіту дочок своїх, то, скоро він помре, брат його від одного батька або від однієї матери бере й дочку його й земельну пайку, що їй припадає» ⁴⁾. Левірат, як ми вже й раніш згадували, виник і існує з родинних та економічних причин (щоб продовжити рід і затримати майно за родом). Цікаво, що тут, як і в інших випадках левірату, економічний принцип перемагає навіть «тверді» звичаї.

Далі, як уважніше поставимося до Платонових слів, побачимо, що в Греччині, дозволяючи шлюб між напіврідними братом і сестрою, не розбирали спочатку, чи вони рідні по батькові, чи по матері. Ба інші письменники (може так сталося вже згодом) свідчать, що шлюб між братами й сестрами дозволювано тільки між єдинокровними (рідними по батькові), а не єдинокровними (рідними по матері). Ось уже схоляєт до Аристофана каже: «у атенян можна одружуватися з сестрами по батькові» (Aristophan,

¹⁾ Philo, De spec. legib. (ed. Hoeschel), p. 779: «Атенець Солон, дозволивши женитися з єдинокровними (*βιοπατρίους*); заборонив — з єдинокровними (*βιομητρικούς*), законодавець-же лакедемонців, навпаки, дозволивши шлюб з єдинокровними, заборонив з єдинокровними».

²⁾ В. Л а т ы ш е в ь. Очерки греческихъ древностей. Часть 1, Вильно 1880, стор. 120 і инш.

³⁾ Plato, *Νόμοι* кн. 8, розд. 6—в різних місцях. Згідно з звістками того-ж-таки Платона (*ibid.*), виходить, що в любовцях, а мабуть і в забороні родичам брати шлюб була якась одміна між різними греками: «що-ж-до любовців, каже він (*ibid.*), то вони (кратяви, лакедемонці), як відомо, зовсім протилежні нам (атенянам)», або: «за зразки безладного та нестриманого кохання в інших гелленів (значить, не в атеняв) та багатьох варварів можуть бути... (такі факти)». Ба в чому саме ця різниця полягала, з діалогів Платонових не дуже ясно.

⁴⁾ Leges. XI; порівн. перекл. Оболенського, стор. 484.

Хмари, вид. Becker. Схоляст., стор. 141). Демостен (384-322 р.), згадуючи про шлюби в атенян братів із сестрами, не забуває додавати: *ὁὗ ἐμομη-τριαν, οὗὗ ὦν ἐμομητριος* (Проти *Εὐβολιδ.* § 20). Плутарх (пом. 125 н.е.) оповідає, що з однією з дочок Темістокла (пом. 460 перед н.е.) одружився брат її, що не був від однієї матери (Them., с. 32). Корнелій Непот (пом. 24 перед н.е.), згадуючи про шлюб Кімона (Simon, с. 1, 2), зауважає: «бо атенянам можна брати за жінок дочок одного батька (*eodem patre natas*)» ¹). Вказівки взагалі на шлюб із сестрами в атенян маємо і пізніше: Мінущій Фелікс (II ст. н.е.) каже: «в атенян за законний визнається шлюб із сестрами» (Octavius, с. 31). Кінець-кінцем, Weiss звертає особливу увагу ще на одну, більш ні в кого не зазначену, питату, а саме із Сенеки (Aprocolocyntosis 8), де сказано, що «в атенян напіврідних сестер можна видавати заміж за братів, а у олександрійців» — можна одружувати цілком рідних ²). Отож, зазначений звичай існував у атенян не менше, як до кінця II стол. нашої ери, за часів ще Мінущія Фелікса. Далі звичай цей зникає спочатку під римським впливом, а згодом християнським.

Римляни — це вславлений геній правної творчості: вони так виробили й правила що-до родинних перешкод до шлюбу, як ні один народ.

Між иншим, вони-ж ото придумали і такий спосіб вираховувати ступені споріднення та свояцтва, що й до тепер вживаємо його і ми, і всі законодавства Західної Європи, за винятком тільки католицької церкви ³). Вони-ж-таки придумали іще поділяти споріднення (*affinitas*) на *agnatio* і *cognatio*. Агнати — це всі, що належать до одного дому і перебувають під владою (*manus*) домовладки (*patrifamilias*); когнати — родичі походженням. Цікаво, що юридичне значіння спочатку має тільки *agnatio*, *cognatio* набирає такого значіння згодом ⁴); себ-то, при установах споріднення, принцип сімейно-побутовий визнано раніш, а принцип походження по крові вже додано до нього згодом.

Треба зауважити в римському праві ще один, для нашого завдання дуже цікавий, факт, а саме — *respectus parentellae*. Термін цей придумано десь у середні віки, ба факт самий виник за найдавнішого періоду в історії римського права. Суть його полягала в тому, що не можна було одружуватися родичам, хоч-би які далекі вони були, «якщо один з них — у 1-му ступені споріднення з спільним предком» ⁵). Инакше кажучи, не можна одружуватися тоді, коли бічні лінії виходять дуже нерівні, і один із родичів (хоча-б

¹) Збірку свідчень про шлюб із сестрами див. у Weiss'а, Op. cit. S. 342 і д. і у М. Драгоманова, op. cit., ст. 25, 32 і д.; ми наводимо тільки цитати, де підкреслено *ἐμομητρ.*

²) Weiss. Op. cit., p. 342.

³) Католицизм вираховує споріднення не за ступенями, а за генераціями (батьки — одна генерація, брати й сестри — друга, їхні діти — третя і д.: спосіб менш точний і менш доцільний ніж вираховування за ступенями; світське законодавство на Заході стали вираховувати за ступенями з XI століття.

⁴) Див., напр., В. Хвостовъ. Исторія римск. права, 4 пзд. Москва, 1908 р., стор. 84-85.

⁵) Ibid., стор. 93.

і далеких) на багато старший від другого, так що між ними повинно бути *respectus parentellae*, повага як до батьків, а не подружнє почуття¹⁾. Далі, римляни, не маючи, може, якихось видатних і одмітних моральних чеснот у своїй побуту, були, проте, — як це про них часом кажуть, — ще й перед християнством найморальнішим, рівняючи до паган, народом давнього світу, особе ідеологією й принципами свого законодавства. Отож і забороняючи родичам брати шлюб, заходили були вони так далеко, як жаден стародавній народ.

А саме, спочатку і, може²⁾, аж до другої пунійської війни (218 р. перед н. е.), римляни простягали заборону одружуватися до 6-го ступеня³⁾. Потім закон цей де-далі усе м'якшає, і десь за часів республіканських ми зустрічаємо вже коли не закон, що дозволяє шлюби в 4-му ступені, то факти такого одружіння⁴⁾. Року 49 перед нашою ерою імператор Клавдій приневолив сенат, щоб той дозволив йому одружитися з небогою (братовою дочкою)⁵⁾; та це не що вже инше було як царська примха. Отож, хоча після цього випадки такого характеру і трапляються в римській аристократії, та в звичайних римських громадян шлюби такі уважано за *incestae nuptiae*, і карано за їх позбавленням деяких прав⁶⁾. Що-правда, заборона ця обов'язкова була тільки для римського громадянина, а не для кожної людини: між *incestum juris romani* і *incestum juris gentium* була одміна: один і той-же факт (певний шлюбний звязок) римському громадянину міг загрожувати трохи чи не карою на смерть, а якому-небудь фінікійцеві, що жив поруч нього, був факт цілком легальний, дозволений. І от р. 295 нашої ери імп. Діоклетіян та Максимін видають едикта, нехай і инші народи мають за дозволені тільки ті шлюби, котрі дозволяє римське право⁷⁾, себ-то вони поширюють вагу римського ладу на всіх чисто осельників імперії. Тимчасом побут потужніший був за писане право: шлюби, що їх закон забороняв, на практиці бували. Р. 342 треба було видати нову конституцію на ім'я начальників Фінікії з погрозою «кримінальною» карою (*capitalis sententiae poena*) тому, хто одружиться «з братовою або сестриною дочкою»⁸⁾.

В римському-ж праві законодавство вперше почало діяти на, так мовити, напівшлюбні, або позашлюбні звязки. Імп. Олександр Север († р. 235) заборонив дітям одружуватися з підложницями батьків. Хто порушував це, той підлягав *crimen stupri* (Cod. V. 4, 4). Север тут ішов за думкою відомого тогочасного правника Ульпіяна (170-228 р.), що звав такі звязки «непочесними» (*nefaria*) і «злочинними»: «коли котра, каже він, була в кон-

¹⁾ Ibid., l. c. Н. Суворовъ, Учебникъ церковнаго права. Москва, 1902, стор. 364.

²⁾ Weiss, op. cit., 355.

³⁾ Girard, Histoire de l'organisation judiciaire des Romains, t. 1. (1901), p. 15, 7.

⁴⁾ Їх зібрано в Rossbach, Untersuchungen üb. die römische Ehe, S. 430 ff.

⁵⁾ Tacit, Ann. 12, 6.

⁶⁾ Gaius. I. 64 (Єсть російський переклад Дідинського); Ulpianus. Fragment. 5, 7; Mommsen. Strafrecht. S. 688.

⁷⁾ Post haec.. in connubiis copulandis.. eas tantum sciant nuptias licitas, quae sunt Romano jure permittae. Cod. Gregorianus, titulus de nuptiis, l. V. (Coll. VI. 4), § 4.

⁸⁾ Cod. Theod. 3, 12 c. 1.

кубінаті з головою (сім'ї), а згодом почала (віддаватися) синові або-ж онукові... то не думаю, щоб вона гаразд чинила, бо, власне (кажучи), такий звязок безчесний (*nefaria est*); отож слід утримуватися від такого переступу»¹⁾.

Так само римське право вважало за родичів усиновителів та дітей їхніх у прямій лінії.

Що-до позашлюбних звязків, то як це і з самої суті діла зрозуміло, сталої думки тут не було: то їх визнавали за перешкоду до шлюбу, то ні.

Коли вбачали різницю в шлюбних правах між вільними й напіввільними, то ще більша різниця була між рабами та вільними: раби майже зовсім не мали права на *honestae nuptiae*, звязок їх зовсім не визнавано за «почесний шлюб», і в широким оглядах законів про споріднення (напр. в Дигестах)²⁾ за рабів навіть не згадано.

Всі ці постанови увійшли згодом до Юстиніанового кодекса і до пізнішого візантійського законодавства³⁾.

Конституція року 295 підводить нас до самого порогу Візантії. Та-ле-ж ми не поширюватимемо рамців нашої розвідки для Візантії: як уже і з наведеного видно, Візантія сама не встановляла була цього закону; він припав їй у спадок од минулого, а вона тільки поширила його й передала майбутньому. Нас цікавитимуть тільки ті зміни і впливи, котрі вона сюди повносила. Нашу увагу на собі спиняє тепер не певна країна, а певна течія, хоч-би де й хоч-би коли вона виникла,—не Візантія, а візантинізм. З другого, знов-же, боку, для фактичної історії цієї справи як-раз про Візантію є тепер досить добрі дисертації⁴⁾, що з їх у потребі й можна користатися.

Візантинізм—це своєрідний комплекс ромейсько-християнської ідеології з звичаями гелленської та східньо-поганської старовини. Перед вела тут ромейсько-християнська ідеологія. До всього, в питанні, що про нього мова, християнство не мало будь-яких специфічно своїх установ. Тільки загальний нахил до моральності й аскетизму давав певний напрям його впливу. Цілком зрозуміло, що християнство дуже й дуже прихильно гостаргається до найсуворішого погляду права римського, а також права жидівського.

На таку позицію стають вже найдавніші отці церкви: Теодорит Кирський (Толк. на Быт. IV, 43). Єпіфаній Кипрський (на Ефес. I, 3), Іван Золотоустий (на Быт. V, 7), Бл. Августин (*De civ. Dei*, 15, 16) та інші, надто—Василь Великий. Останній, між иншим, прямо каже, що «Закон» Мусіїв тільки «сущимъ въ законѣ глаголетъ», і там, де закон цей протилежний був-би сучасним, суворішим, порядком, треба керуватися звичаєм,

¹⁾ «Si qua in patroni fuit concubinato, deinde filii esse coepit vel in nepotis..., non puto eam recte facere, quia prope nefaria est». (*Digest.* XXV, 7, 1, § 3.

²⁾ *Digest.* XXXVIII, 10.

³⁾ *Cod. Just.* V, 9, 4; *Basilic.* LX, 37, 1.

⁴⁾ Дуже ґрунтовна праця—I. Z h i s h m a n, *Das Eherecht der Or. Kirche*. Wien. 1863; рос. мовою маємо дві докторські дисертації: проф. М. Горчаковъ, *О тайнѣ супружества*. 1880, і проф. А. Павлова, 50 глава *Кормчей книги*. Москва 1887.

що має силу закону»¹⁾. — Цікаво, до речі, що навіть для зразку в міркуваннях своїх Василь Вел. бере випадок свояцтва, а не споріднення по крові: заборону одружуватися з сестрою покійної жінки; такий «безчинний» звязок, каже він, «у нас і за шлюб не вважають»²⁾.

Візантійське законодавство, трохи вагаючись, але все-таки де-далі то більше, поширює заборону. В Кодексі Теодосія забороняється уже 4 ступені (двоюридні); конституцією Аркадія та Гонорія ця заборону скасовано; постанова ця увійшла згодом і в *Corpus juris* Юстиніана. Юстиніан у своєму *Corpus juris civilis* дав кодифікацію, яка потім мала усесвітнє значіння. В кодифікацію Юстиніана, в Інституції, Дигести й Кодекс, трохи чи не цілком запроваджено все попереднє, раніш у нас зазначене, римське право.

Цікаво, між иншим, що тут у Дигестах, в одному з Модестинівських пояснень ми маємо перелік комбінацій споріднення, може найдокладніший у світі; перераховано по-над тисячу комбінацій³⁾. Переліку цього подано в відділі, що торкається маєткового права, спадщини, і тут його подано в багато разів докладніше, ніж у відділах, що торкаються шлюбу. Питанню про споріднення в економічних відносинах надається ширшого значіння, ніж у шлюбних.

Отже у цю кодифікацію цілком увійшли всі раніше зазначені в нас відділи римських законів про *agnatio* і *cognatio*, *adoptio*, то-що. Юстиніан додає постанови про «духовне» споріднення, себ-то споріднення між кумом і хрещеницею, кумою і хрещеником.

Аж надто ясно, що законодавець керувався був принципом не кривнофізичного, а родинно-побутового, морального звязку.

За Юстиніана, між иншим, вперше встановлено й цивільний шлюб, ба про це в нас далі буде окремо сказано.

Ще може й раніш од Юстиніана в побуті, а не раз і пізніш од його, в візантійському законодавстві за перешкоду до шлюбу визнавали, так звану, «мішанину назв» споріднення (*σβυρυσίς τῶν ὀνομάτων*)⁴⁾. Напр., як дядько й небіж хтіли одружитися, перший — з дядиною, а другий — з небогою, то це можна було; але-ж як вони хтіли одружитися навпаки: дядько з небогою, а небіж з дядиною (той самий шостий ступінь), то цього вже не можна було, бо тоді виходила-б мішанина родинних взаємовідносин: дядько робився-б через жінку разом й за небожа своєму небожеві, а небіж йому за дядька.

Прийнято до *Corpus*'у і пізніше повторено в *Базиліках* давню, ще римську постанову, що забороняла брати дітям шлюб з батьковою конкубіною, то-що⁵⁾.

¹⁾ Див., напр., його Послання до Діодора, Книга Правил, Пр. 87.

²⁾ Ibid.

³⁾ *Corpus juris civilis*. Dig. XXXVIII, 10; XXII, 2 і ин. Ed. Berolini 1908, порівн. *ibid.* *Instit.* III, 2 та инш.

⁴⁾ Див. I. Z h i s h m a n. Op. cit. Сторінка—за реєстром.

⁵⁾ *Digest.* XXV, 7. 1; порівн. *Cod.* V, 4, 4; *Basilic* LX, 37, 1; *Vas. B.*, пр. 87.

Трульський собор (692 р.) в 54 правилі тоном великого обурення забороняє деякі, може для зразку тільки взяті, комбінації до чотирьох ступенів включно, як споріднення, так і свояцтва.

Царі і саврійської династії Лев Мудрий та Костянтин (у IX стол.) заборонили шлюб і в 6-му ступені. Ще далі пішли константинопільські патріярхи Сисиній та Михайло Керуларій. Перший у своїй, звісній згодом і в Київській Русі, «Хартії Єднання» (*τὸμος ἐνώσεως*) р. 997 санкціонує заборону й 7-го ступеня, а в XI стол. п.-х Михайло Керуларій підтверджує цей порядок.

Візантійські письменники порівнюють споріднення до магнету, що сила його слабшає, чим-далі його відсовують.

Як-раз, коли в Візантії закон став забороняти шлюб у 6-7 ступенях споріднення, візантійський вплив почав через християнство відбиватися і на Україні. Мало не вся історія нашого питання на Україні складається, головним чином, з двох елементів: своїх місцево-побутових звичаїв та візантійсько-християнського впливу.

Історик України, академик М. С. Грушевський, між иншим, звертає увагу на назви родичів у праїндо-європейському та слов'янському запасі слів¹⁾. З цього лінгвістичного факту можна зробити кілька висновків. Передусім, коли існували назви, то значить, існував і відповідний їм факт, себ-то споріднення і свояцтво визнавано ще за праїндевропейських часів і—в обсязі, відповідному назвам, а саме—в відношеннях батка, матери, сина, дочки, брата й сестри, свекра, свекрухи, діверя, зовиці, ятрівки, невістки. Далі, як каже той-таки дослідник, «імена для своjakів по жінкї» праїндевропейському запасі визначені далеко слабше, так само, як і для рідних по матері», і «у словянських племен взагалі, а українських зокрема, в найстарших історично-літературних і правних пам'ятках чоловік стоїть усе на першому плані». Цей факт примушує історика думати, що в наших предків за праїсторичної доби панував не матріярхат, а патріярхат²⁾. Зокрема підкреслюємо ми, що в зазначеному спискові дано назви не тільки для споріднення, ба й для свояцтва, значить, за джерело родинних зв'язків і тоді було не крєвне походження, а шлюбний зв'язок.

Далі, складач Початкового Літопису про давноминулі, навіть для нього, часи подає звістку такого характеру: «Поляне бо своих отець обычай імяху тихъ и крток, и стыдѣньє къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ и матеремъ своимъ³⁾, и снохы къ свекровамъ своимъ и къ деверемъ велико стыдѣньє имущє, и брачный обычай имѣяху... А Деревляне живяху звѣрьскымъ образомъ, живущє скотьскы... и браченья в них не быша, но умыкаху у воды дѣвица. А Радимичи и Вятичи и Северо один обычай імяху: живьяху в лѣсѣ, якоже всякый звѣрь, ядуще все нечисто, и срамослорье в них пе-

¹⁾ М. Грушевський, Історія України-Русь, Вид. 3, т. I, Київ 1913, стор. 345 і д.

²⁾ Ibidem, стор. 345-347.

³⁾ Наводимо, за Іпатським списком. 7; у Лаврент. та инш.—невеличкі варіанти; в цьому місці—«и к родителемъ своимъ».

ред отца и перед снохами; и братья не бываху у них, но игрища межю селя; и схожахуся на игрища... и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто свѣщавшесе; имяхуть же по двѣ и по три жены». Побожний християнин-книжник тільки полянський звичай, де «привожаху» молоду до молодого, вважає за «шлюбний»; що-ж-до «умички» в інших слов'ян, то це, на його погляд, не було навіть зав'язання шлюбу («браченъ въ них не быша, но умыкаху», і «брати не бываху, но игрища»), хоча, як він-же-таки й каже (уже зовсім не послідовно), в наслідку такої умички теж були шлюбні звязки: «умыкаху жены себѣ», «имяхуть — по двѣ и по три жены». Та хоч-би як воно було, про одних тільки (на жаль!) полян каже він, що ті в спорідненні шлюбів не зав'язували, і що «стыдѣнье» їх з приводу цього було «велике». Він перераховує скількись комбінацій такого, забороненого для шлюбу, споріднення, і всі вони належать до 1-го та 2-го ступеня як кривности, так і свояцтва.

Велика огида до кровоміства, дарма що у цих нешироких межах, виявляється, між іншим, і в тому, що на Україні, може трохи й пізніше, почасти розповсюджується з інших країн, а почасти й самостійно виникає цілий цикл різних оповідань, легенд та пісень про кровоміство. По суті всі вони нагадують єдипівську історію: всі вони оповідають про кровоміство або сина з матір'ю, або брата з сестрою, або батька з дочкою; стається це мало не раз-у-раз несвідомо для обох учасників; згодом-же, як вони довідуються про свій злочин, то або сами збавляють собі віку, або підпадають надзвичайно тяжкій карі (наприкл, сина на 30 років забивають у ямі для колодязя, матері замикають щелепи колодкою, то-що). Основну думку таких легенд добре висловлює, наприкл., оцей, трохи мабуть пізніший від самих оповідань, вірш:

Яквй тепер світ настав,
 Що брат сестри не пізнав.
 Ой і що то за світ е,
 Що син матусю бере!
 Да піди, мати, утопись,
 А я піду в темний ліс,
 Нехай мене звір із'їсть ¹⁾.

Або, ще мабуть пізніша, версія:

Які тепер попи стали:
 Сестру з братом повінчали!

Оповідання такі розповсюджено було трохи чи не в усьому тогочасному світі (σχορμένη): на Заході, в нас, у Сербії, Болгарії, Греччині, на Сході і т. д.; ба для одного з них, про Андрія Критського, що несвідомо убив батька й одруживсь із матір'ю, ще не знайдено, закордонної аналогії,

¹⁾ Н. Гудзія, *op. cit.*, стор. 9-12.

отож думають ¹⁾, що виникло воно на руському ґрунті: українських варіантів його є аж чотири ²⁾.

Треба зазначити, що в більшості цих оповідань єсть уже дуже густий християнський наплинок; ба здається, випадає все-ж-таки визнавати їх за вияв народнього почуття у фольклорі, а не за християнську моралізацію. Треба думати, що навіть народне почуття визнавало було кровоміство за щось бридке; тільки народня свідомість забороняла брати шлюб в одних ступенях споріднення, а церковно-візантійська—в інших, більших числом, і тому весь час ми бачимо, як візантійський вплив змагається з народнім звичаєм.

Уже в Уставі Володимировому сказано, щоб справи про те, коли «в племени (в спорідненні) или в сватъствѣ (своцтві) поимуться», віддавати церкві. Хоч Устава цього взагалі і зредаговано десь пізніш од Володимира (може в XIV ст.), ба фахівці, котрі спеціально були його студіювали, думають, що самі норми Уставу, а значить, і норми, отут розглядувані, повстали за Володимирових ще часів ³⁾. Далі, Початковий Літопис під роком 980 каже: «Володимер залече жену братьню Грекиню, и бѣ непрадна, отъ нея же родися Святополе; отъ грѣховнаго бо корени золь плодъ бываеть: понеже бо была мати его черницею, а второе—Владимир залече ю не по браку, прелюбодѣичичъ бысть убо». Церковного книжника, складача Літопису, обурює не тільки те, що Володимир «прелюбодѣичичъ бысть», ба ще, так мовити, й кваліфікація цього перелюбу: Володимир «залече» черницю, ще й таку, що колись була братові його за дружину (2-й ступінь своцтва) і цю ознаку складач літопису висовує особлїво, на перше місце.

Мітрополіт київський Іван II у своїх «~~Правилах Якову Черноризьцю~~» (1080-1089 р.) наказує: троюрідних, що побралися, «аще и внѣшній закон новелѣваетъ», карати епітимією (ба шлюбу їхнього не розв'язувати?); двоюрідним (4 ст.) зовсім забороняти подружнє життя; як не слухаються,—одлучати від церкви. Як на підставу, м. Іван посилається на *Тόμος ἐνόθεως* царгородського п-ха Сисинія р. 920. Поруч споріднення м. Іван визнає за обов'язкове і «взочъство», себ-то своцтво ⁴⁾.

Грамотою від грудня р. 1247 папа визнавав за законний шлюб Василька Романовича, брата відомого Данила, князя Галицького, з Дубров-

¹⁾ М. Драгоманов, нижчезазначена праця, стор. 25.—Про це питання є чимала література; про нього писали: Костомаров, Драгоманов, С. Соловйов, Чубинський, Антонович, Грінченко, Гудзій і инш. Не цитуючи всенької цієї літератури, одзначимо тільки двоє творів, що докладно перелічують мало не всю цю літературу, а саме: а) Збірник Філол. секц. Наук. Товар. ім. Шевченка, т. X. Розвідка М. Драгоманова про укр. нар. словесн. і письм., зладив М. Павлик. Т. IV-й: Слов'янські перерібки Едипової історії, Львів, 1907, стор. 1-196. Н. Гудзій. Къ легендамъ объ Іудѣ Предателѣ и Андреѣ Критскомъ. Рус. Фил. Вѣстникъ 1915 г. т. LXXXIII, стор. 1-34.

²⁾ Н. Гудзій. *Op. cit.*, р. 9-12, 27.

³⁾ Днев А. Павловъ. Курсь церк. права. Москва, 1912, стор. 139 і суміжні сторінки.

⁴⁾ Памятники древне-русск. кан. права. Русск. Истор. библиотекa, т. VI. ч. I, изд. 2, Спб., 1908, Columna 12.

кою, що споріднена була з ним у третьому ступені¹⁾. Ясно, що папа дав цей диспенс, запобігаючи в князя прихильности; цей диспенс, очевидно, свідчить, що на місці, на Україні, в Галичі, такий шлюб за тих часів, навіть для князя, вважали були за щось незвичайне: адже-ж по дозвіл треба було вдаватися аж до самого папи.

На сході і в центрі Росії до цього питання ставилися суворіше. Року 1276 м-т Сарський і Подонський Теогност запитав Костянтинопіль, чи можна кумовому братові одружитися з тіткою або сестрою в перших хрещеника. Одписано йому, що можна²⁾. Це, виходить, дуже далекий (5 і 6) ступінь духовного споріднення, що на нього не вважали навіть за синодального періоду³⁾.

Року 1312-1315 князь тверський Михайло скаржитья к-ському патріархові на мітрополіта Петра: «Велико есть то дѣло и вельми гнѣвить Бога, еже отъ крови 6 степень пращаетъ и благословляетъ: аже 6 степень отъинудь отсѣчено и запрѣщено; не бывало то дѣло николиже промежи кристіанъ, ни у тѣхъ, кто закона Божія не имѣеть. Како же будетъ обиненъ, иже 5-й и 4-й степень пращаетъ и благословляетъ?»⁴⁾. Цікаво, що мітрополіт був українець, галичанин, а князь—тверяк: отже, виходить, що вже тоді на півдні ставились були до шлюбів поміж родичами ліберальніше (навіть мітрополіт), ніж у Твері—Московщині (князь—світська людина).

Далі, різниця в цій справі поміж Півднем та Північною Руссю виступає иноді ще гостріше. Північ узагалі іде тим напрямком, що позначивсь уже в допіру наведених у нас фактах, схилиючись до візантійських зразків заборони і навіть більшої кількості ступенів. Україна, дарма що додержується, візантійських підстав, проте не поширює їх, ба, запроваджуючи різні винятки, швидше обмежує. Наведімо тут скількись фактів, головним чином, із збірки їх у розвідці О. І. Левицького: «Черты семейнаго быта въ Юго-Зап. Россіи в XVI-XVII вв.»⁵⁾. Доповнюючи їх невеличкими тільки додатками, ми иноді розходимось з ак. О. Левицьким в освітленні цих фактів. Р. 1562 м. Сильвестр (Косів) в своєму «Поученіи новонаставленному іерею» дає загальний наказ не ходити на весілля, «гдѣ въ сватовствѣ или во племени поймаются, или в кумовствѣ»⁶⁾. Трохи згодом м. Петро Могила наказує протопопам доглядати, щоб панотці не «шлюбовали въ кровосмѣшеніи, в повиноватствѣ (в свояцтві), в кумовствѣ, не благословляли»⁷⁾. До Статуту Вел. Князівства Литовського р. 1588, у третє його

¹⁾ *Historica Russiae Monumenta*, ed. Тургенев, I, LXXVI, p. 67.

²⁾ Памятникъ др.-русск. кан. пр., col. 138, вопр. 30.

³⁾ Про історію так званого духовного споріднення є чимала література, як-от цілі монографії професорів—Павлова, Бердникова, Горчакова, Алмазова і инш. Не розглядаємо тут цього питання докладно, бо воно з'ясоване досить і для нас вагу має тільки суттю своєю.

⁴⁾ Памятн. др.-русск. кан. права. col. 148-149.

⁵⁾ Київ, 1909 р., стор. 45-46.

⁶⁾ Акты Зап. Росс., т. III, стор. 116.

⁷⁾ С. Голубевъ, Киевск. м-ть Петръ Могила, т. II, Київ, 1898, ч. I, стор. 485.

видання, внесено було «артикул 22» (Розділ V). Цей артикул заборонив для шлюбу «чворо покоління» споріднення і третє своацтва, себ-то, як правильно перекладає О. Левицький, 8 ступенів споріднення і 6 своацтва. «Ба й цей вжиток,—меланхолічно каже той-таки О. Левицький,—виявилось, недійсний у боротьбі з закоренілим звичаєм»¹⁾. Та инакше, скажемо ми, не могло й бути: «артикул» складено, живовидячки, під католицьким впливом; на це вказує вже те, що в ньому споріднення вираховано не за ступенями, як у православної церкви, а за «поколіннями» (generaciones), як у католиків. З другого, знов-же, боку, цього, на католицький лад складеного, закона вміщено в світському Статуті, а церква тимчасом мала свої збірники і свої закони; зав'язувати шлюб було віддано компетенції релігійних організацій; отже зовсім не дивниця, що закона цього, як завважує Ор. Ів. Левицький, не виконувано.

І отже, коли всього через три роки після того, як видано 3-го Статута, еп. Гедеон Балабан, ревізуючи Перемиську єпархію, знайшов, що багато священників «беззаконные браки, кровосмішення, въ сватствахъ и кумовствахъ понятія допущають и таковых в малженство вѣнчають»²⁾; або коли Касіян Сакович у своїй «Перспективі» ганить православних, що вони вінчаються в заборонених ступенях³⁾; то тут треба мати на увазі відхилення не від Статуту, себ-то не від 8 ступенів, а від того, про що говорили за тих часів канонічні джерела, від 6-го ступеня, а може навіть і те, до чого визнавала за можливе доходити місцева канонічна практика, себ-то 4 ступенів. Це доводять, а разом і з'ясовують, навіть ті зразки, що їх наводить сам Ор. Ів. Левицький. Віп каже, що р: 1575 до еп-а львівського надіслано було доноса, що його намісник та клирошани благословили кілька шлюбів у близьких ступенях споріднення, в тім числі повінчали рідних братів з рідними сестрами (4 ступінь своацтва!). Єпископ розв'язав незаконні шлюби, ба не наклав на намісника й клирошан ніякої кари». Таким чином, 4-ий ступінь визнавано за таку велику перешкоду, що через неї знищували шлюби, ба за теперішніх обставин для влади з'являються якісь такі приводи, котрі навіть утримують руку єпископову від дисциплінарної кари клирошан. Що це за приводи, скажемо далі, а тепер підемо за фактами.

Наприкінці XV ст. князь Ів. Борятинський «виклопотав собі дозвіл» у константинопільського патріярха узяти шлюб з небогою (3 ст.) Цікаво, що місцева влада, значить, не визнавала за можливе дати такий дозвіл, ба патріярх це зробив. Р. 1573 Гулевич одружується з дочкою Курозвонського, а сам Курозвонський за кілька років перед тим був одружений з матір'ю Гулевича. Кілька років згодом те-ж саме сталося у родині князів Воронецьких: син Воронецького одружується з своєю зведеною сестрою, мачушиною дочкою (2 ступінь двоерідного споріднення). Таким чином ми бачимо шлюби в таких ступенях, яких безумовно не визнавало тоді загально-нормальне візантійське, а тим більш католицьке право.

¹⁾ Ор. cit, стор. 46.

²⁾ Ор. cit, т. III, стор. 116-46.

³⁾ О. Левицький, *ibid.*

Як-же це сталося? Думаємо, що завдяки впливові так званої католицької системи диспенсацій. Система ця дуже дотепна вигадка. Загальний принцип тут, теорія в католицтві дуже сувора; ба за допомогою виїнятків, диспенсацій папа може зайти далеко. В теорії висунуто принципа, що для диспенсацій повинна бути межа в *jus divinum*; ба де ця межа *juris divini*? чи вона обіймає 3 ступені Мусієвого законодавства, чи щось менше, про це у католиків сперечалися; кінець-кінцем спинилися вони на тому, що не може папа диспенсувати тільки в прямій лінії споріднення та в бічній рідного брата з своєю сестрою. Звичайно, також не диспенсує він і свояцтва в першому ступені вгору ¹⁾. В інших ступенях — його воля.

Диспенс буває надто тоді, коли справа торкається коронованих осіб або якихось великих інтересів. За тих часів інтереси уніятської пропаганди, безумовно, були для папства дуже великі; отже воно, треба думати, і дало загальну диспенсацію для цілої України як для *partis infidelium*. Тому цілком природно, що в уніятському «Богословії Нравоучительному», Почаївське вид. 1756 р, прямо сказано: «могутъ побраты вдовец вдову, а его сынъ вдовину дщерь, зъ иного рожденную, такожде два братія могутъ поняти двѣ сестри чуждіе». Це не «подражання» «католикам, що вони (бупі-м-то?) подібні шлюби вважають за дозволені» (як каже Оп. Ів. Левицький) ²⁾ — взагалі й там такі шлюби не дозволено, — ба це вигадливий католицько-уніятський обхід закону шляхом диспенсацій.

Вплив такого католицького порядку, між иншим, виявивсь і в тому, що православні й собі почали шукати диспенсацій із Візантії від константинопільського патріярха; і патріярхи йшли назустріч цьому, як це ми й бачимо з вищенаведених фактів.

Коли зміцнився російський вплив, цей шлях зачинився, і запанувала сувора російська практика, що забороняла була братися родичам до 6, а то й більше ступенів. Так було аж до 1810 р., відколи практика ця поступовно м'якшає. Еволюція опих пом'якшень через різні накази докотилася до такого стану: заборонено 4 ступені споріднення, 3 ступені свояцтва ³⁾, і 1 ступінь троюрідного свояцтва ⁴⁾; а в спорідненні духовному заборонено братися тільки кумові з матір'ю хрещеника та кумі з батьком хресниці. — У такому розумінні заборони запроваджено і до нового «Проекта Граж-

¹⁾ E. Friedberg. Kirchenrecht, 6 Aufl., Leipz. 1909, I. S 462.

Р. 1911 2/хп папа дав диспенса на шлюб вітчима з пасербием; це викликало здивування та заворушення в західно-європейській літературі (напр, Boudinon, Une dispense d'affinité au premier degré... Canon. contemp. 1912; Vermeerch, те-ж, в Nouvelle Revue théol. 1912, p. 528 ff.; Archiv f. Kath. Kirchenrecht, 1913, I, 194; N. Hilling. Eine bemerkenswerthe Ehedispens... ibid. 1913, IV. 677-681); тим-то ми й кажемо: «звичайно».

²⁾ Оп. cit., стор. 46.

³⁾ Четвертий ступінь поступовно усунуено указами 20/чп 1904 і 1906 рр.

⁴⁾ Техніку вираховувати ступені див., напр., у Григоровського, Сборникъ законовъ о бракѣ и разводѣ (найновіші видання, здається, були після 1900 р), а також у курсах ц. права Суворова, Берднікова і инш. Ми маємо на увазі головним чином потреби принципового освітлення закону, а не детальну техніку його.

данського уложенія» (ст. 15-17), з додачею іще заборони братися батькам із засиновленими дітьми (ст. 9) ¹⁾. Та проєкт цей не встиг стати законом.

Декретом Раднаркому від 17, II, 1918 р. на Україні запроваджено, так зване, цивільне одружіння (на Московщині зроблено це на кілька місяців раніше).

Вважаючи на не аби-яке у нас тепер значіння цього факту, а з другого боку і на велику плутанину в загальному розумінні цивільного шлюбу, маємо за необхідне дати тут кілька пояснюючих приміток відносно загального розуміння цивільного одружіння.

Власне кажучи, цивільний елемент, як складова частина, увіходить у всяке законне одружіння, утворене цивільно визнавим, чи то релігійним, чи то побутовим шляхом. Що-до цього, в нашому недавньому минулому, наприклад, усякий законний, релігійний: чи тоб-то церковний, чи жидівський, чи мусульманський, чи будь-який инший шлюб був разом і цивільний.

Ба звичайно цивільним шлюбом звать таке одружіння, котре зав'язує сама держава, через свої власні юридичні органи, за своїми законами, не доручаючи свого права якій-небудь релігійній, або побутовій інституції. Отож, коли, приміром, давньо-римське право визнавало consensus, згоду, за момент, що встановлює шлюб, не надаючи правного значіння тим побутово-релігійним обрядам, котрі звичайно в звязку з цим consensus одбувалися, то цим воно, як звичайно визнають усі правники, не встановлювало цивільного шлюбу: шлюб устанавлювався хоча й чисто світським актом згоди, ба не через цивільну владу. Так само не були актами цивільного шлюбу і, так звані, римські usus або соємptіо, коли чоловікова влада над жінкою (manus mariti) поставала через те, що подружжя спільно жило цілий рік (usus), або коли чоловік здобував владу над жінкою особливим чисто світським обрядом (соємptіо), вживаним иноді при купівлі. Так-же само не були цивільними шлюбами всі невінчані шлюби християн у Візантії, як от другі й треті шлюби християн до IX в., або шлюби рабів до XI в. Адже дарма що всі ці акти природою своєю були чисто світські, ба утворювано їх не через цивільну владу, а, так мовити, побутовим шляхом. Тут шлюб зав'язувано не цивільним, а побутовим способом, і цивільна влада тільки визнавала була цей спосіб за встановлення шлюбу або шлюбної влади чоловікової (manus mariti),²⁾ а не сама зав'язувала шлюб. Отаким самим побутовим шляхом спочатку повинні були зав'язувати свої одружіння і чимало християн римсько-візантійської імперії. Власне кажучи, вінчання вважали були за певну честь, отож і вшановували вінцем тільки перший шлюб (*παρθενικός γάμος*), ще й найвизначніших до того громадян. До IX сторіччя визнавали, що не варто вінчати другий і третій шлюби, а рабів не вінчали аж до XI ст. Тільки в 813 році імп. Лев Мудрий наказав усім християнам, хоч-би якого стану вони були, за винятком рабів, зав'язувати шлюб вінчаючись, а для рабів вінчання взаконоено допіру тільки конституцією Олексія Комнена в XI ст. ²⁾.

¹⁾ Видання 1902 р.

²⁾ Див., напр., у проф. А. С. Павлова, «50 гл. Кормчей книги» 1887 г.; I. Zhissh map. Das Eherecht d. orient. Kirche. Wien 1863, S S. 162, 125 та инш.

Те саме, до певної міри, треба сказати і про невінчані шлюби на Україні XVI-XVII і инш. століть: це були не цивільні шлюби, в сучасному розумінні цього слова; ба це були, так мовити, побутові, не релігійні шлюби ¹⁾.

Першу спробу завпровадити цивільний шлюб, як зав'язання його державним шляхом, зробив у Візантії імператор Юстиніян (527-565 р.): в 74 новелі своїй він встановив, що особи, нижчі від сенаторів, повинні зав'язувати шлюб, висловлюючи свій consensus перед особливим державним урядовцем у церковних справах — *defensor ecclesiae*. Ба незабаром постановою, новелою 117, розд. 4, скасовано, і шлюб зав'язували тільки шляхом релігійним, або побутовим, а з XI ст. виключно релігійним. В оцій саме — релігійній — формі порядок цей і поширювався був скрізь по країнах візантійського впливу, в тім числі і в нас на Україні. Юстиніанівський, отже, інцидент не мав великих історичних наслідків. Релігійний шлюб панував у всіх країнах культурного світу аж до XVI століття.

Цивільний шлюб у тій історичній течії, що й тепер існує, уперше встановлено в Голандії та Західній Фрисландії р. 1580, і саме — в факультативній формі для реформатів і в облігаторній, чи обов'язковій ²⁾, для дисидентів. Р. 1656 цього закона поширено було на всі Нідерланди.

Року 1653 цивільний шлюб в облігаторній формі заведено в Англії, Шотландії і Ірландії; ба реформація цей закон скасувала. — У Франції 20, XI, 1787 р. встановлено факультативний цивільний шлюб. — 1836 р. в Англії знов установлено цивільний шлюб, ба тільки вже не в облігаторній, а факультативній формі. — Року 1864 цив. шлюб заведено в Румунії, та з особливостями, а саме: визнано за обов'язкове не тільки цивільне зав'язання шлюбу, а й релігійне благословення його; себ-то зав'язання одружіння складається там із двох обов'язкових елементів: світської реєстрації шлюбу і релігійного благословення його. — Року 1868 цив. шлюб установлено в Австрії; р. 1870 в Еспанії і близько того часу в Португалії, р. 1875 —

¹⁾ І в цьому розумінні це були, можна мовити, цивільні шлюби; ба не в технічному розумінні цього терміну. Будь-що-будь, не можна вважати їх за позашлюбні звязки.

²⁾ Треба відрізнати три форми цивільного шлюбу: факультативну, облігаторну і шлюб із-за необхідности (*Notcivilehe*). Шлюб із-за необхідности — це цивільний шлюб, установлений для тих осіб, котрі не можуть користуватися визнаною релігійною формою (напр., атеїсти, або адепти невизнаної релігії). Факультативний цив. шлюб — це, коли заінтересованим оддається на волю зав'язувати шлюб або релігійним, або цивільним шляхом. Облігаторний, чи обов'язковий, шлюб — це, коли брати цивільний шлюб повинні всі; держава тільки його визнає за правний; що-ж до релігійної форми шлюбу, то вона може бути, ба немає ніякого правного значіння, її віддається на волю кожного заінтересованого: вона може відбуватися, чи ні, може бути раніш од цивільного акту, чи, як це буває багато частіше, тільки після нього. За технічно найзручніше визнають (напр., проф. Н. Суворов) обов'язковий цивільний шлюб: він концентрує реєстрацію і все, так мовити, юридичну сторону в одному місці — це головне; а по-друге — він не утворює жадної спокуси для сумління, коли людина може іще вагатися робити або так, або инакше, як це буває при факультативному шлюбі. У нас тепер заведено обов'язковий цивільний шлюб. — Про цив. шлюб див. E. Friedberg, *Geschichte der Zivilehe*, 2 Aufl., Berl. 1877; Н. Суворов в *Гражданский бракъ*. 2 вид. Спб. 1896.

в Швейцарії, близько того часу в Пруссії; р. 1874—в Росії для безповців і сект, що не визнають вінчання; в різні роки від 70-х ХІХ стол. і до перших років ХХ ст. у Бразилії (1890 р.), Мехіко, Чилі, Японії, Норвегії, Угорщині (1894 р.), Еквадорі (1902 р.).

В Сполучених Штатах Америки, можна сказати, запроваджено не цивільний, а побутовий, так мовити, шлюб, до певної міри аналогічний давньому класично-візантійському побутовому зразкові, хоча, здається, і без ніякого зв'язку з ним. В різних штатах законодавство тут не зовсім однакове; ба деякі принципи можна все-таки встановити в широко розповсюдженому, мало не загальному значінні. Так, безумовно панує принцип, що *consensus facit nuptias*: зав'язує одружіння згода самих тих, що одружуються. Факт цієї згоди можна доводити усякими юридичними засобами: право констатувати його належить багатьом відповідним, як світським, так і духовним урядовцям. Взагалі, можна сказати, що в Америці більш-менш постійний зв'язок юридично легше видати за законний шлюб, ніж за позашлюбне сполучення.

Що-ж до споріднення, як перешкоди до шлюбу, то при шлюбах цивільних, беруть його на увагу в іншому обсязі, аніж при шлюбах релігійних. А саме, як з принципового боку причину заборони ще не з'ясовано безсуперечно (теорії, котрі про це були повстали, ідуть іще навпомацки та й суперечливі до того між собою), то, як це ми вже казали, в основу закону покладено не теоретичну якусь засаду, а зв'язок з минулим, зв'язок із тим, до чого побут уже привичаївся. Заборонено для цивільного шлюбу тільки ті ступені, котрих раніш не могла дозволити жадна диспенсація, ні релігійна, ні державна; ступені-ж, що їх іноді раніш були диспенсували, визнано за дозволені для шлюбу ¹⁾.

Отож, у Німеччині заборонено цивільні шлюби між кривними тільки по прямій лінії вниз і вгору (батьки, діди, прадіди, діти, онуки, правнуки, то-що), та між рідними й напіврідними братами й сестрами—шлюбними й позашлюбними ²⁾. У свояцтві в Німеччині заборонено брати шлюб тільки одному з подружжя з родичами по прямій лінії другого (себ-то—чоловіка з пасербицею, тещею; жінки—з пасинком, вітчимом і т. ин.); ба перешкоду таку визнають тільки за *impedimentum impediens*, а не *impedimentum dirimens*, себ-то через неї шлюб (наприклад, з пасербицею) забороняють, а зав'язаний уже не розв'язують, а тільки карають.—В Австрії заборони заходять далі, ніж у Німеччині. У кривному спорідненні шлюб там заборонено між родичами по прямій лінії вниз і вгору, по бічній—між рідними й напіврідними братами та сестрами, між братами й сестрами в-перших, між дядьками й небогами, чи дядинами, або тітками з небожами. У свояцтві

¹⁾ Friedberg, Op. cit., S. 446-447. Посилаємося на Фридберга, бо він до певної міри спеціалізувався у шлюбному питанні, написавши про нього низку монографій.

²⁾ Bürgerliches Gesetzbuch §§ 1310, 1327. Само собою зрозуміло, що позашлюбний зв'язок не раз-у-раз можна сконстатувати.

заборонено зав'язувати шлюб одному з подружжя з будь-яким із допіру названих родичів другого ¹⁾). Позашлюбного свояцтва зовсім не визнається.

У Швейцарії (§ 100 Кодексу) і Італії (§ 59) заборони шлюбів у спорідненні доходять до третього ступеня (до дядька з небогою, тітки з небожем); у свояцтві заборонено братися одному з подружжя з допіру названими родичами другого. Теж приблизно в Нідерландах і у Франції (Code Civil, 161-164), тільки у Франції можливі ще диспенсації (від президента і ин.). Еспалія додержується меж, що встановили їх канонічні норми ²⁾).

На Україні, як ми уже згадували, справу регульовано було декретом Совнаркому, виданим у Харкові 17, II, 1918 р. В статті 2 цього декрету сказано: «заяви про бажання взяти шлюб не приймаються: ...в) від родичів по прямій лінії повнорідних братів та сестер, при чому наявність споріднення визнається також між позашлюбною дитиною та її нащадками з одного боку, і батьком та родителями з другого». В проєкті «Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб» і т. инш., що його видано в Харкові р. 1925, статтю 105 зредаговано так: «не можуть брати шлюбу між собою родичі по прямій лінії, а також брати й сестри, як ті, що походять від спільних батька й матери, так і ті, що мають спільного батька, ба різних матерів, або-ж спільну матір, ба різних батьків». Таким чином, закон 1918 року забороняв одружіння тільки між «повнорідними» братами й сестрами, значить, зведені, навіть брат з сестрою, могли уже зав'язувати шлюб між собою. Новий закон це забороняє. Взагалі редакція його точніша від попереднього.

В такому стані справа доходить до наших днів.

Акад. Хведір Мищенко.

¹⁾ Oesterreich Bürg. Gesetzbuch §§ 65, 66. Friedberg, op. cit. 446.

²⁾ Friedberg, op. cit. SS. 446-449.

Ходжа-Насреддін і його „Жарти“.

Сторінка з історії турецького письменства XIV—XV в.,
як матеріял для фольклористів.

Славнозвісні й широкопопулярні анекдоти про малоазійського жартуна ходжу-Насреддіна (інакше муллу-Насреддіна) типу російського Балакирева скристалізувалися на турецькому ґрунті, безперечно, вже в XV та XVI вв., але сам ходжа-Насреддін, як жива особа, мав жити ще в XIV в. і на грані XV віку. Я думаю згуртувати в своїй статті ті біографічні дані, які ми можемо вишукати про нього, а разом з тим подати про ходжу найпотрібнішу бібліографію, щоб цей матеріял міг в де-чому допомогти і нашим українським фольклористам.

а) Дещо біографічне за ходжу-Насреддіна. Тимур. Теперішня Насреддінова популярність.

Ті географічні назви, що цитуються в анекдотах та побрехеньках про ходжу-Насреддіна, раз-у-раз звязують його особу з Малою Азією (Румом), тісніш із Караманією, — там де столиця Конія. Цілком можна повірити переказові, що народивсь ходжа-Насреддін в місті Сіврі-хисар (= «Гостроверха фортеця»), недалеко од Ангори. Бо цей Сіврі-хисар справді цитується в анекдотах в ролі такого міста, куди ходжа-Насреддін їздить гостювати, як на батьківщину¹⁾. Тільки-ж найчастіше згадується в анекдо-

¹⁾ Пор., приміром, анекдоти №№ 52, 93 і 120, коли триматися Декурдманшевої нумерації («Plaisanteries de Nasr-Eddin Hodja», Париж 1876, ст. 45, 78 і 96).

тах місто Ак-шегір (Білгород), — місто в Караманії на віддалі трьох днів од караманської столиці Конії. Там Насреддін, коли вірити анекдотам (№ 26), був муллою і вчив школярів; там в Ак-шегірі він якось був зажартував із багатого жида і видурив од нього 1000 червінців (№ 54); туди до Ак-шегіру (№ 39) їдуть чужі люди, щоб познайомитися з ходжею. Там, треба гадати, бачив він і скинутого султана Баезіда I Блискавичного, коли туди до Ак-шегіру заслав Баезіда після Ангорського бою (1402) його переможець Тімур. Та безперечно в Ак-шегірі Насреддін і помер; там і досі показують його могилу, про яку ми маємо європейське свідощтво ще в XVIII в. ¹⁾

Для хронологічного визначення Насреддінового життєпису деяку вказівку дає № 70, де ходжу викликає до себе (запевне в столицю Конію) караманський емір Аладдін 1390-их років, щоб ходжа в словесному диспуті переміг трьох християнських черців. Але найбільше нам доводиться рахуватися з тим фактом, що Насреддінове ім'я сполучається, в анекдотах, головним чином з ім'ям Залізного Хромця — Тімура-Ленґа, коли той в початку XV в. прибув до Малої Азії для боротьби проти Баезіда I Блискавичного. Оповідують, приміром, в одній із вигадок ²⁾, що людність Ак-шегіру вирядила ходжу-Насреддіна вийти назустріч грізному завойовникові, щоб його змилоствити. Ходжа вирішив узяти з собою невеличкого гостинця для Тімура — або інжирових ягід (фиг), або айвових яблук — і тільки був вагався, що саме взяти. Вибір вирішила жінка: вона порадила понести айву, — і ходжа взяв інжиру, додержуючись мудрого правила, що треба все чинити не так, як радить жінка. Залізний Хромець, як побачив такого гостинця, наказав швиргати його в голову ходжі, ягоду за ягодою. Ходжа за кожним разом, як влучала в нього інжирова ягода, казав: «Ну, слава Богу!» — «За що ти славиш Бога?» здивувавсь Тімур. — «Ну, а коли-б я послухався жінки та приніс айву», з комічною повагою одказав Насреддін, «то досі-б голівонька моя вже була-б зовсім провалена». Тімур розлігся реготом і обдарував ходжу своєю ласкою. Інша знов анекдота (№ 75) каже, що ходжа поніс Тімурові варену гуску на гостинчик, але дорогою, зголоднівши, од'їв у гуски ногу, а тоді надумався запевняти грізного володаря, що всі гуси в їхній країні одноногі: — «Та поглянь-но, ген-ген на річці стоять живі гуси, і всі на одній нозі», поважно зааргументував він. Тімур, насмішений, загадав своїм барабанщикам одразу вдарити в барабани. Гуси стрепенулися й поставали на дві ноги. «А бачиш?» сказав Тімур: «у кожної з'явилося по дві нозі». — «А то-ж», одказав Насреддін: «адже коли-б одтарабанити палицями самого тебе, то ти пішов-би на чотирьох ногах, а не те, що на двох!»

¹⁾ Насреддінову могилу бачив, приміром, Ж. Оттер і зазначив це в своїх «Voyages en Turquie et en Perse» Париж 1748, т. I, ст. 58.

²⁾ За нумерацією Декурдеманша це більш-менш підходило-б було під № 71 Але архаїчніший варіант ми бачимо, прим., в Кантеміровій історії Туреччини (Париж 1734) т. I, ст. 58, та в Гаммеровій історії Туреччини франц. переклад 1835, т. II, ст. 464.

Є чимало інших анекдот, де Насреддін фігурує поруч Тімура. А втім, більшіна побрехеньок за Насреддіна-ходжу не зв'язується з жадними історичними особами, попросту оповідає про якусь його шахрайську штуку, несподіваний дотеп, смішну дурницю і т. и., що він викинув або перед своєю паствою, або перед якимсь безименним еміром та султаном, або з своєю жінкою та сином, або — і то дуже часто — із своїм сірим приятелем-ослом. Поналипати на Насреддінове ім'я могли всі ті жарти ще в XV віці, Лямій Бруський (1471-1531) у своїх «Лятайф» подає анекдоти і про Насреддіна¹⁾; а в XVI в. ім'я ходжі-Насреддіна було однаково популярне і в османів, і в персів далекого Хорасана. Принаймні, це видно з оповідання 1556 року про розмову османця-адмірала Сіді-Алія (часів Сулеймана II Пишного) з перськими вченими в Мешхеді. Адмірал оперує перед персами ім'ям Насреддіна-ходжі, як чимсь дуже відомим для обох сторін²⁾.

Цікаво, що популярність Насреддіна-ходжі в народній турецькій пам'яті зробила кінець-кінцем з нього святу, преподобну особу. Приміром, у тому рукописі «Жартів» Британського музею, якого описав Ріе³⁾, в кінці додано од редактора, як «річ несумнівну», що Насреддін-ефенді був один з великих святих, і через те редактор прохає читачів прочитати вступну суру з Корана за упокій Насреддінової душі. Узагалі-ж серед турецької людности, чи османської, чи азербейджанської, чи якої, Насреддін є дуже улюблена фігура — найкраща персоніфікація високого гумору й дотепу. Не дурно-ж і дуже дотепний сатиричний журнал російської Закавказчини, що почав видаватися в Тіфлісі після революції 1905 року, прибрав собі титло: «Молла Насреддін».

б) Неоригінальність вигадок за Насреддіна, їхній бродячий міжнародний характер. Арабський Джоха, як найближчий прототип для Насреддіна. Оборотний вплив. Теперішній арабський «Джоха-румєць» — це відгомін тюрка-Насреддіна.

Анекдоти про муллу-Насреддіна не становлять виключної власности турків. Вони, навіть з тим самим ім'ям «Насреддін», дуже відомі і у персів; знають Насреддіна так само й вірмени, грузини, болгари, серби, румуни, греки, італійці. На Україні і в Росії ім'я «Насреддін» не відоме, але трохи чи не всі анекдоти, що турки про нього переказують, живуть і в нас у народніх устах, тільки пристосовуються до інших осіб. Насреддін був «ходжа», «мулла», тоб-то духовна особа, — і в паралель до мусульманського мулли чи ходжі українська вигадка оповідає про жарт якогось безименного «попа» чи «єсьондза», а іноді називає Балакирева, чи ще кого-иншого. Та й загалом кажучи: всі жарти, що турки переказують про Насреддіна, відомі скрізь, у всіх народів, і одміна бува лиш тая, що у інших народів жаргун-штувар носить уже инакше ім'я: у німців, — Тилль Уленшпі-

¹⁾ Про Насреддінові жарти у Лямію див. вказівки у В. Гордлевського — в «Восточн. Сборникъ въ честь А. Н. Веселовскаго», М. 1914, ст. 301.

²⁾ Див. «Подорожі Сіді-Алія», розд. XIII. Їх ще в 1-й четв. XIX в. переклав на німецьке Діц (Diez, 1815), а переказав по французькому Morris. Див. Journal Asiatique 1826, т. IX, листопад, ст. 289-290.

³⁾ Ch. Rieu: Catalogue of the Turkish mss. in the British Museum, Лондон 1888, ст. 224.

гель, у арабів — Джоха, і т. ин. і т. ин. Одно слово — це цілком міжнародня, т. зв. «бродяча» словесність, «бродячий» фольклор. Тільки-ж, будь-що-будь, ім'я турецького Насреддіна виходить мабуть чи не найголоснішим в довгій низці міжнародніх жартунів того самого типу, хоч знайдуться поміж ними ймення безперечно багато давніші, ніж сам «ходжа-Насреддін».

Ми не спинятимемся на безименних, чи менше відомих, дурниках-жартунах індійських, греко-римських, або арабських із перших віків гіджри ¹⁾. Але для історії розвитку вигадок про Насреддіна безперечно має вагу один із дуже відомих старих арабських жартунів «Джоха», або «Джиха», комик часів халіфатських, що вдає з себе дурника і що його наївність давно сталася в арабів прислів'ям. Як жарти й інших штукарів, жарти того Джохи зібрані були в окрему книжку не пізніш од X-го віку. Це видно з того, що у відомій арабській бібліографії «Фіһріст» Надіма Багдадського (988) серед інших анекдотних книжок зазначається «Книга анекдот про Джоху» = «Китâб навадір Джожа» ²⁾. А в збірці арабських прислів'їв Мейдâнія (пом. 1124) є таке: «азмақ мин Джожа», тоб-то «найвінший од Джохи», або — «дурніший, ніж Джоха» ³⁾. В поясненні того прислів'я вказано, що Джоха був родом з арабського плім'я бану-Фазара і жив у Куфі (в Межиріччі). Иса ибн-Муса гашимієць побачив якось, що Джоха поблизу куфійської брами розкопує землю; вияснилося, він шукає грошей, що тут приховав, — і не може розшукати. — «Дак чому-ж ти зазначки не поставив?» спитав Иса. Виявилось, що Джоха, закопуючи скарб, уважав за достатню зазначку тую тінь, що падала з хмаринки, а тимчасом тієї хмаринки тепер не видно! Другого разу Джоха побачив коло дверей своєї хати мертве тіло — і швиргонув його в криницю, а Джошин батько, боячися, щоб не сталося халепи через його балакучість, витяг трупа і натомість кинув до криниці зарізаного барана. Ішли вулицею родичі вбитого чоловіка та й розпитували, чи не бачив його хто, чи не знає хто чого. — «А йдіть-но погляньте на нашого вбитого? чи то не він?» загадав їм Джоха. Прийшли, спустили Джоху до криниці. Там лежав баран, і Джоха з глибу гукнув на гору до криничної цябрини: «А чи були у вашого небіжчика роги?» Всі,

¹⁾ Анекдотам про дурників, причинних, божевільних і т. ин. здавна присвячувалися окремі розділи в арабських стилістичних і інших літературних антологіях. Див. прим., у Джâхиза (ум. 869): «Баян» т. II (Каїр 1313), ст. 159 і д. (пор. т. I, 95:21; т. I, 100:6 і д.); у ибн-Котейби (ум. 889): «Джерела звісток» ч. IV (Лейден 1908), ст. 427-450; у андалусця ибн-Абд-Рабііни (ум. 940): «Наместо» т. III (егип. вид. 1293), ст. 307-321. Або див. окрему збірку філолога ибн-Мазъада, ум. 937 (що про нього див. в *Gesch. der arab. Litteratur* Брокельмана т. I (1898), ст. 154 № 6). Чимало фацецій зв'язано з іменнями араб. письменників Абу-Долями (ум. 777) та Гарун-ар-Рашидового поета Абу-Новаса (бл. 756-813).

²⁾ У Флюгелевому виданні «Фіһріста» див. про це ст. 313:21. До речі сказати: з тієї примітки, що зробив видавець у т. II, ст. 154-155, видно, що Флюгель навіть не уявляв собі, про кого йде мова в «Книзі анекдот за Джоху». Він намагався зблизити той заголовок з ім'ям одного старо-арабського героя Джохейї (про якого див. «Хамасу» вид. Фрайтага, ст. 68 унизу і ст. 70, та латинський переклад Фрайтага ст. 130-132 = № 27 Фрайтагової нумерації).

³⁾ Див. вид. Р. Фрайтага: *Arabum proverbialia* т. I (Бонн 1838), ст. 403, № 175.

регочучись, повинували його ¹⁾). Про Джоху і його балакуче дурництво дійшла чутка і до Абу-Мюслима, омейядського правителя. Скоро він прибув до Куфи, то сказав: «Коли хто знає Джоху, нехай надведе його до мене». Один Джошин знайомий, на ймення Якти'н, переказав Джосі, що Абу-Мюслим запрохує його до себе. Пішли вони вдвох. Абу-Мюслим зустрів їх сам-один. Нікого окрім їх трьох там не було — а проте Джоха, задля кращої точности, считавсь у Яктина: «Слухай-но, Яктине! котрий-же з-поміж вас двох буде Абу-Мюслим?»

В кінці того самого XII віку, коли компілював етнограф-філолог Мейдâ-ній, ми знаходимо побрехеньки про Джоху у арабського енциклопедиста багдадця ибн-аль-Джавзія (1116-1201) в його «Книзі про дурників» («Китâб аль-Зомақâ») ²⁾. Але цікавіше для нас занотувати, що в середині XIII віку анекдоти про араба-Джоху відомі були і в турецькій Малій Азії, в Конії, тоб-то в столиці тієї самої Караманської країни, де потім, якимись стома роками пізніш, народивсь і жив турок ходжа-Насреддін. Славний малоазійський поет-перс Джеляледдін Румійський (1207—1273), що жив і писав у Конії, в II книзі своєї славзвісної збірки «Месневі» наводить, як приповідь для ілюстрування однієї філософської ідеї, жартобливу анекдоту про Джоху (чи — там — Джуху), — і виходить, що Джоха був тоді тип дуже для всіх відомий у Малій Азії. Варто навіть навести тую месневійну анекдоту в цілості, переклавши її з перської мови на українську:

Один хлопець за труною свого батька йдучи,
Гірко плакав і бився в голову.

— «Тату!» лементував він: «Куди вони тебе несуть,
Щоб тебе заховати під землю?

«Несуть вони тебе до тісної вбогої хатини,
«Де нема ані килима, ані постеленої рогожини-мати.

«Нема там лампи вночі, нема там хліба вдень,
«Їжі там ані паху нема, ані познаки.

«Нема там цілих дверей, нема ходу на дах,
«Нема й сусіди, до якого можна було-б удатися.

«Твої очі, що їх усі люди були цілували, —

«Ох, що із ними станеться в тому сліпому, темному домі! —

Отаким чином він довго повідав про тую оселю,
А з очей його точилися криваві сльози.

Це Джуха чуючи, сказав своєму батькові: «Шановний тату!

«Та їй-богу-ж, вони його несуть до нашої хати!

«Бо в ній нема ані постеленої рогожі, ані лампи, ані жадної їжі,
«Нема цілих дверей, ані подвір'я, ані даху ³⁾».

За теперішніх часів серед арабів (приміром, у Сирії) анекдоти за Джоху тішаться великою популярністю ⁴⁾, не раз і друкуються. Тільки що-ж виявляється? Якщо давніший, халіфатський Джоха був араб з бедуїнського плім'я бану-Фазâра, і жив на Тигрі, то теперішні арабські побре-

¹⁾ Мотив дуже відомий і в наших казках про дурня.

²⁾ Брокельман: *Gesch. der arab. Litteratur*, т. I (1898), ст. 503.

³⁾ Див. «Месневі» Бомбейське видання 1267 = 1851 р., зшит II, ст. 85. В англійському перекладі К. Вільсона (Лонд. 1910), ст. 272.

⁴⁾ Я сам зібрав їх цілу збірку з уст арабського простолюддя на горах Ливанських у 1897 році та в надморському Бейруті.

хеньки про Джоху не раз титулюють його: «Джоха Малоазійський (Джоза р-Румі)», — це-ж виразенька вказівка, що під старим халіфатським іменням арабського сміхача-Джохи тепер фігурує у новітніх арабів нікто інший, як малоазійський типовий жартун-тюрк ходжа-Насреддін. І справді: те, що теперішні араби оповідають про Джоху, не раз дословно збігається з тим, що турки й перси переказують про Насреддіна. З другого боку цілком ясно, що й турецькі анекдоти, де фігурує ім'я новішого жартуна-тюрка XIV віку ходжі-Насреддіна, часто виходять простісіньким переповіданням тих, давніших анекдот, які за халіфатського періоду сполучалися з ім'ям араба-Джохи.

Таким чином турецький Насреддін мав відворотну силу і на свій найближчий прототип — на арабського Джоху. І з того фольклорист може витягти не аби-яку науку. Та для нас, звичайно, найцікавіша наука лежить у тім факті, що ходжа-Насреддін безперечно вплинув на фольклор слов'янський. На цю тему є декілька розвідок, і поміж ними почесне місце належить фольклористичним працям М. Драгоманова та недавно померлого академіка Мик. Сумцова ¹⁾.

в) Бібліографія про муллу-Насреддіна. Рукописи та видавня «Лятаіф». Переклади та розвідки.

Звичайний заголовок для збірки жартів ходжі-Насреддіна це — «Лятаіф» (= «Жарти»), але зветься вони й «Менакыб» (чи навіть з турецьким закінченням «Менакыб-лар»), і, приміром, у рукописові XVIII віку Британського музею (диви каталог Ріє, Лондон 1888, ст. 224) заголовок саме отакий: «Ходжа-Насреддін-ефендінін менакыблары». Тексти збірок дуже не збігаються поміж собою. В більшості манускриптів бувають поділи на 8 розділів: «Жарти з простим людом; жарти з володарями та князями; жарти з жінкою; жарти з сином; жарти із школярами-учнями; жарти з судьями; жарти з ослом; жарти з биком». Але взагалі така систематизація послідовно не переводиться, і жарти однієї категорії дістаються до другої. Окрім того додаються, окремою низкою, ще й зовсім помішані анекдоти, — це в кінці збірки, — і такий додаток рідко коли буває однаковий по різних рукописах.

Друкованих (чи — там — літографованих) виданні в «Насреддінових жартів» було чималенько. Доки з'явивсь найпопулярніший французький переклад Декурдеманша (1876), турецький текст опублікувавсь, чи в Туреччині, чи в Єгипті, разів уже п'ятнадцятеро-двадцятеро. Можна зазначити такі східні видання:

Стамбул 1253 = 1837, Булак 1254 = 1838, 1257 = 1841, 1259 = 1843; Стамбул 1259 = 1843 (вірменськими буквами); Стамбул 1264 = 1848 (вірменськими літерами) і того самого 1264 = 1848 турецькими літерами (звідси німецький переклад Камерлоера та Прелога 1857); далі — Стамбул 1266 = 1850 (турецькими буквами, 46 ст.) і того самого 1266 = 1850 року вірменськими буквами; Смірна бл. 1854 з франц. перекладом Н. Маллуфа; Стамбул 1273 = 1857; Смірна бл. 1276 =

¹⁾ Ми їх нижче назвемо серед іншої бібліографії.

1860 (текст з вірменським перекладом О. Дедеяна); Стамбул без дати (на полях казка: «Маһ-фіруз та Раз-ниһан»), — отож ізвідси потім Декурдемаш зробив свого відомого французького переклада 1876 р. Раніш — арабський переклад «Навâдир» Каір 1280=1863 (56 ст.).

Після того можна назвати ще багато інших стамбульських видань. Поміж ними варті уваги ті, котрі публікувалися в 1880-их рр. Одні з них — типу зовсім вульгарного, часто з лубочними малюнками, як от ці: Стамбул 1299=1882 (32 сторінки); Стамбул 1303=1886 (32 ст.; а на полях казка: «Маһ-фіруз та Раз-ниһан»). Без дат: Стамбул 38 ст.; Стамбул 41 ст. і т. д., і т. д. Але було й таке видання турецького тексту «Жартів», яке розпочав (хоч і не довів до краю) відомий турецький літератор Мехмед-Тевфік (пом. бл. 1898). Вийшло з того тільки два випуски, з ілюстраціями, а заразом Мехмед-Тевфік видав ще й иншу аналогічну збірку: «Бу адам» = «Цей чоловігя» (Стамб. 1302=1885), — і все те потім стало за підвалину для німецького перекладу Мюллендорфа бл. 1900 р. в лйпцігській Рекламівій серії класиків та для перекладу Т. Менцеля (1911) в серії «Türkische Bibliothek» ¹⁾.

Не в Туреччині, а в Угорщині вийшли «Насреддінові жарти» («Tréfal» = «Лятаіф», Будапешт 1899) в етнографічному записі Гн. Куноша, вкупі з мадьярським перекладом. А тимчасом у Стамбулі не переставали друкуватися свої турецькі видання і в кінці ХІХ в., і в ХХ в. Зазначити варто чималеньке на обсяг стамбульське видання 1325-1327=1907-1909 р.

Оті всі збірки «Жартів» — більше-менше по своєму повні, хоч і не раз-у-раз однакові поміж собою. Що-ж до часткових публікувань лиш якихсь декількох анекдот із тієї збірки «Лятаіф», то вони не раз траплялися в Європі; приміром, 7 жартів про Насреддіна вмістив (за текстом берлінських манускриптів) Фр. Дітеріці в своїй «Chrestomathie ottomane» (Берлін 1854). Так само 7 анекдот ми знаходимо в «Dialogues turcs-français» Насифа-Маллуфа (Смірна 1854).

Казавши за друковані тексти, ми за одним ходом згадали були й декотрі переклади Насреддінових «Лятаіф» на європейські мови. Та на перекладах треба зупинитися й детальніш.

1-2) Здається, що найстаріші переклади декількох Насреддінових «Жартів» подав в Європі молдавський господар Дмитро Кантемір ХVІІ-ХVІІІ в. в своїй історії Туреччини, а саме в розділі про Баезіда Йилдирима, на якого пішов війною Тімур (див. паризьке видання 1734, т. І, ст. 58). Не звідки, як з Кантеміра, трое тих анекдот про відносини Насреддіна з Тимуром наводить і Гаммер у своїй історії Османської імперії (див. франц. переклад, J. de Hammer: «Histoire de l'empire Ottoman» т. ІІ, Париж 1835, ст. 464).

У першій половині ХІХ віку Європа потроху, частинами, пізнавала не так уже мало анекдот про Насреддіна; а звідти довідувалася про них і Росія. Уваги варто:

¹⁾ Ширша буде мова про Мох.-Тевфікові збірки нижче, там де подамо бібліографію європейських перекладів, під №№ 18-20.

3) Собрание турецких анекдотовъ. Турецкія остроты или Менакиби Назиръ-Эдинъ-Хояга. — Литературное прибавление къ «Русскому Инвалиду», 1835, № 90 і № 91. Російський перекладач не вмів прочитати транскрипцію «Chojah» та й обернув його в «Хояг»-а.

Корисніша бібліографія перекладів починається допіро з другої половини XIX в.:

4) Насиф Маллуф (N. Mallouf), автор багатьох підручників для турецької мови, видав у Смірні бл. 1854 р.: «Plaisanteries de Nasr-Eddin Kho-dja», тур. текст і франц. переклад. Роками двома пізніш (бл. 1856) це видання передрукувала «Французька Книгарня» в Царгороді.

5) Wilh. von Camerloher und Dr. W. Prelog: Meister Nasr-Eddin's Schwänke und Räuber und Richter. Aus dem türkischen Urtext übersetzt. Триєст 1857; ст. VI + 72. На підставі опієї збірки дав фольклористичну розвідку Р. Келер 1862, про яку мова йтиме нижче (ст. 101, № 1).

6) Сборникъ свѣдѣній о кавказскихъ горцахъ (що видавало кавказьке намісництво), Тіфліс 1868 (= вип. I) і д. Серед зразків гірської народної словесности тут трапляються й анекдоти за Моллу Насреддіна, що чергуються одначе і з анекдотами про дурників безименних (Пор. у вип. I відділ 5-ий, ст. 68-71).

7) Деякі анекдоти — в тіфліській офіційній газеті «Кавказъ» 1876, № 54 та № 56.

8-9) J.-A. Decourdemanche: a) Les plaisanteries de Nasr-Eddin Hodja, traduites du turc, Париж 1876 (в серії «Bibliothèque Orientale Elzévirienne»); 108 ст. in 16; — б) він-таки: Sottisier de Nasr-Eddin Hodja, bouffon de Tamerlan, suivi d'autres facéties turques, Брюсель 1878; ст. XII + 314. — На цих Декурдеманшевих перекладах збудував свою розвідку Драгоманів 1886 (про ню мова нижче, ст. 101, № 2-3).

10) Отрывки изъ шуточной сказки про Муллу Насырь Эддина — «Терскія Вѣдомости» 1881, № 31, № 33, № 34.

11) G. Vogrow дав англійського переклада «Жартів», Іпсвич (Ipswich) 1884.

12) А. Захаровъ ¹⁾: Анекдоты Муллы Насръ-Эддина — в «Сборникѣ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа» (Тіфліської Учебної Округи), вип. IX (Тіфл. 1890, ст. 52-74). — В інших випусках того «Сборника матеріаловъ» теж трапляються видрукувані анекдоти й казки про ходжу-Насреддіна.

13) Про розвідку Драгоманова 1886 з російськими перекладами, зробленими за Декурдеманшем, див. нижче (ст. 101, № 2-3).

14) Вс. Миллеръ: Матеріали для изученія еврейско-татскаго языка (Введение, тексты и словарь), Спб. 1892. Серед текстів є записи декількох анекдот за Насреддіна (між іншими — про осла, що своїм вітром віщує

¹⁾ А. Захаров перед тим (1888) надрукував «Народныя сказки закавказскихъ татаръ» — в «Сборникѣ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа», вип. VI (Тіфл. 1888), ст. 77-156.

смерть), по татськи (тоб-то перським діалектом гірських кавказьких жидів) і з російським перекладом.

15) В. Д. Смирновъ: Очеркъ исторіи турецкой литературы — в IV томі «Всеобщей исторіи литературы» Корша й Кірпичікова, т. IV, Спб. 1892. На ст. 455 дві османські анекдоти за ходжу (одна — з Тимуром).

16) В. Величко: Анекдоты о муллѣ Насръ-Эддинѣ. Изъ восточныхъ мотивовъ — в «Сборникѣ Нивы» 1892, квітень, № 4, ст. 70-71. Тут звіршовано: I. Мертвий котель. II. Пилавъ. III. Аба (Плаць). Потім ці віршування увійшли в збірку Величкових поезій.

17) Ign. Kupos (чит. «Кунош»): Tréfaí, Будапешт 1899; ст. 96 і 46. Текст, транскрипція й мадярський переклад.

18-19) Müllendorff: Schwänke des Nasreddin und Buadem — в ляйпцігській серії класиків: Reclam's Universalbibliothek, № 2735. Цей німецький переклад вийшов у світ на початку 1900-их рр., але рік не зазначено. Зроблено його з видання (чи виданнів) Мехмеда-Тевфіка (Стамб. 1302=1885). Тип «Бу адем» (звичайніша вимова — «Бу адам»), тобто «Сей чоловік» — це такий самий балакун-сміхач, як Насреддін, і часто одні й ті самі жарти приписуються і ходжі-Насреддінові, і «Бу адам»-ові. Та Мехмед-Тевфік (народ. 1844, пом. бл. 1898) подав не дословні етнографічні записи про «Бу адама», а свою власну редакцію, свою літературну переробку¹⁾. Але основа в нього — безперечно не власна фантазія, а ті простонародні побрехеньки про Насреддіна, які Мех.-Тевфік чув з дитячих літ у царгородській кофейні свого батька. Тому його збірка «Бу адам» не переставала й пізніш притягати увагу орієнталістів. Зазначити треба переклад Т. Менцеля (Th. Menzel): Das Abenteuer Buadem's. Aus Mehmed Tevfik's Anekdotensammlung «Buadem» (1302 h.) ins Deutsche üb. von T. Menzel, Берл. 1911, в орієнталістичній серії «Türkische Bibliothek»²⁾.

21) Для фольклорно-літературних паралелів велику вагу має видання Весельського: Der Hodscha Nasreddin. Türkische, arabische, berberische, maltesische, sizilianische, kalabrische, kroatische, serbische und griechische Märlein und Schwänke, gesammelt und herausgegeben von Albert Wesselski. Веймар 1911; 2 частині: Ч. I — ст. LII + 284; Ч. II — ст. VIII + 266. (Видала фірма Олександра Дункера, як 4-ий том серії: «Narren, Gaukler und Volksliebtinge, hrsg. von Albert Wesselski»). Ціна аж 28 марок; було ще й розкішне вид., ціною на 45 марок.

22) Пословицы, поговорки и примѣты крымскихъ татаръ..., подъ редакцією А. Н. Самоїловича и П. А. Фалева, Симферопіль 1914 (відбитка з № 52 «Извѣстій» Таврійської Вченої Комісії). На ст. 15-16 — крим-

¹⁾ Вл. Гордлевський у статті про Мехмеда-Тевфіка («Очерки по новой османской литературѣ», Москва 1912, ст. 99) висловлюється рішучіп: Зная любовь османцевъ къ своему шугу ходжѣ Насръ-Эддину, М. Тевфікъ написалъ, въ подражаніе народнымъ анекдотамъ, цѣлый рядъ рассказовъ подъ заглавіемъ: «Этотъ челоуѣкъ» («Бу адам»).

²⁾ (№ 20). До цього зазначимо рецензію Вл. Гордлевського на той німецький Менцелів переклад — в журналі «Живая Старина» 1911, №№ 3-4, ст. 526-528.

ська анекдота про осла, що своїм вітром віщує Насреддінові смерть (= те, що й у В. Міллера в жидівсько-татських «Матеріалах»).

Нарешті треба подати бібліографію й тих фольклористичних розвідок, за які побіжно ми вже й згадували.

1) Reinh. Köhler: стаття про Насреддінові «Schwänke» в гёттингенському Бенфеевому журналі «Orient und Occident», т. I (1862), ст. 431-448 + додаток, ст. 764-765. Взявши за основу переважно німецький переклад «Schwänke» Камерлоера та Прелога (Трієст 1857), Келер показав, що анекдоти за Насреддіна не раз збігаються з анекдотами, зміщеними в збірках західньо-європейських фацецій, а всі вони разом часто висходять до якогось індійського первопишу.

2-3) М. П. Драгоманів (під псевдонімом «П. Кузьмичевський»): Турецькі анекдоти в українській народній словесності — в «Кіевской Старинѣ» 1886, февраль (ст. 209-236) та март (ст. 445-466). Передруковано, вже не по-російськи, а в українському перекладі, у I томі львівського посмертного видання: «Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство» (Львів 1899), ст. 217-260 (в серії «Збірник філологічної секції Наукового Товариства імени Шевченка», т. II). — Додатком до розвідки М. Драгоманова являється стаття О. Л.: «По поводу турецких анекдотовъ в украинской народной словесности» — в «Кіевской Старинѣ» 1886, октябрь (ст. 388-391).

4-5) Н. О. Сумцовъ: а) Современная малорусская этнографія, ч. II, розділ про «Кузьмичевського» (= Драгоманова) — в «Кіевской Старинѣ» 1895, іюль-авг., ст. 36 і д. (і, звичайно, в окремії відбитці «Современной малорусской этнографіи»). Сумцов, виходячи з того факту, що саме ймення «Насреддін» ніколи не трапляється в народніх українських анекдотах, має сумніви, чи «турецкій Насреддінъ проникалъ в Украину в личномъ типическомъ видѣ». Тому українські побрехеньки про штукарів-жартунів Сумцов ладен виводити не безпосередньо з турецького впливу на Україну, ба із впливу західньо-європейського — через «приклади» церковних казнодіїв, через мандрованих черчиків та дяків, і т. и. (Нижче побачимо, що я силувався збити цю Сумцова думку).

б) він-таки: Разысканія в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцахъ — в «Сборникѣ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества», т. XI (1898). Тут 200 ст. тісного друку. Подано й бібліографію для анекдот про дурників.

6-7) А. Кримський: а) екскурс на ст. 73-76 мого доповненого перекладу з англійської праці В. А. Кловстона: «Народні казки та вигадки, як вони блукають та перевертаються» (Львів 1896, в серії «Літературно-наукова бібліотека», 2-га серія, книжка 6). Тут я цілковито прилучивсь до думки Драгоманова, що українці безпосередньо позичали од турків жарти про ходжу, тільки що його круте ймення «Насреддін» не ввійшло в простонародню українську обихідку. Спорячися проти Сумцова, я вказував, що по 1-ше недурно-ж український жартун-штукар часто зветься «ксьондз» або «піп»: цей епітет цілком відповідає турецькому епітетові

«мулла» або «ходжа»; по 2-ге — і поміж турками багацько анекдот тієї категорії циркулюють не раз-у-раз з особистим іменням «Насреддін»: частенько Насреддінові жарти повідаються і про якогось безименного штукаря, який попросту зветься «Цей чолов'яга» («Бу адам»).

б) моя-ж таки замітка «Насреддинъ-ходжа» въ «Энциклопедическомъ Словарѣ» Брокгауза і Ефрона, полутом 40 (Спб. 1897), ст. 655.

8-9) Paul Horn — стаття про «Жарти» ходжі-Насреддіна в будапештському орієнталістичному органі «Keleti Szemle — Revue Orientale» 1900, № 1. Цінна стаття. Далі її розвиває René Basset, там само в Keleti Szemle 1900, № 3.

Увага. До бібліографічного реєстру я не заводив будь-яких чисто-белетристичних європейських переробок. Зазначені під № 16 Величкові «Анекдоти о муллѣ Насръ-Эддинѣ» мають етнографічний інтерес, бо В. Величко жив довго на Кавказі і, живовидячки, знав Насреддінові жарти з усних, місцевих переказів. А от, виключно літературний характер мають, прим. українські віршування В. Щура та: «Насреддін-ходжа», уміщені в галицькому дитячому часописі «Дзвінок» 1896, чч. 1, 2 і 5.

Академик Агатангел Кримський.

До питання про автора Літопису Самовидця.

Питання про автора Літопису Самовидця досить складне; отже не дивно, що історична наука якось неуважно поставилася до нього. Деякі дрібниці, що їх були зазначили ще Максимович, Куліш та Бодяньський¹⁾, перший видавець цього пам'ятника, навіть докладна аналіза що-до особи й поглядів автора Літопису, подана у відомій праці О. І. Левицького «Опыт изслѣдованія о Лѣтописи Самовидца» (р. 1878)²⁾ — не розв'язали цього питання. Левицький з свого боку зауважив ніби-то безнадійність будь-яких шукань у цім напрямку. «Ми вважаємо, — пише він, — що цілком безрезультатна кожна спроба розкрити цей таємничий анонім». Що правда, Левицький дуже влучно переносить вагу справи у бік ідеології пам'ятника — загального світогляду літописця, його соціально-політичних поглядів і симпатій³⁾. Археографічний стан Літопису — як відомо, він зберігся до нашого часу лише в пізніших копіях — не дає ніякої змоги розв'язати цю справу. Походження найдавніших копій (т. зв. списки Іскрицького й Козельського) не може наблизити нас до особи автора чи його родини. Історична наука ще й досі стоїть на тих висновках, що їх зробив був Левицький, хоча багато з них безумовно вимагають певної коректи, нового освітлення в певному й науководослідженому матеріалі. Безперечно, за тодішнього стану української історичної науки, Левицький не міг ширше поставити питання про соціальне оточення автора Літопису, ані зв'язати його особу та його працю з тогочасними політичними групами й течіями. До того ще й розроблення української генеалогії тільки починалося. Лише останні десятиліття принесли нам чимало нових і цінних дослідів що-до історії України за часів Хмельниччини. Наукове дослідження української державної ідеології в середині XVII сторіччя спричинилося до справжньої революції в нашій історіографії. Поруч із тим посувалося студіювання української генеалогії, зокрема що до Гетьманщини. На жаль, дальші праці з української історіографії не дали майже нічого за-для Літопису Самовидця. І відома праця акад. В. С. Ікон-

* Цю статтю написано було у травні р. 1924. 1—VI р. 1924 її оголошено на прилюдному зібранні Історичного Семінару вищого типу при Київ. І. Н. О., а 1—XI р. 1925 подано, як доповідь, у Київському Історичному Товаристві Нестора Літописця.

¹⁾ Максимовичъ, Собраніе сочиненій, I (Київ, 1876), с. 398—400, 434—38, 458, 460, 464, 477; Чтенія въ Московскомъ Обществѣ Истории и Древностей, 1846, I—II.

²⁾ Лѣтопись Самовидца, изд. Киев. Врем. Ком. для разбора древнихъ актовъ (Київ, 1878), с. 22—74 (вступна розвідка).

³⁾ Левицький, 34.

нікова, і новіша книга проф. Дм. Дорошенка ¹⁾ — не випереджають висновків Левицького, здебільшого залишаючи по-за певною критикою його доводи ²⁾. Розвідка Левицького зберегає до нашого часу певну вартість, особливо що-до формальної аналізи пам'ятника. Проте не можна погодитися з Левицьким, коли він вважає імення авторове за щось другорядне. Його треба встановити не тільки задля історії пам'ятника; лише воно може з'ясувати ідеологію відповідної суспільної групи. Ті чи інші зауваження, оцінки, погляди й настрої, що ми знаходимо в Літопису Самовидця, зрозумілі будуть лише тоді, коли ми сполучимо їх із певними історичними особами. Инакше дослідник оперуватиме з особистостями та схемами суспільних верств, а не з людьми й реальним громадським оточенням. Тому з'ясувавши ім'я автора цього твору, який між козацькими літописами, безумовно, є найвидатніший, чимало збільшиться його історіографічна вартість.

Вже зазначено було, що попередні дослідники зібрали не аби-яку кількість відповідного біографічного матеріялу що-до автора Літопису. Але мусимо визнати метод досліджувати за помилковий. Головне та єдине джерело є самий Літопис. Тому, вибірюючи автобіографічні факти й звістки, треба було-б узяти на увагу тектоніку твору, загальний план його, а також індивідуальні прикмети окремих його частин. Нема жадного сумніву — і це довів був ще Левицький, що повторював у головному думки попередників, — Літопис Самовидця має дві частини. Перша — це загальний історичний нарис (од р. 1648 до початку 70 років), складений не раніш як р. 1672 на підставі різних джерел, здебільшого — особистих спогадів автора ще й — можливо — власних його записів (на зразок діяріуша). Друга частина — це справжній літопис, де рік за роком занотовується видатніші та дрібніші українські події того часу; до того ще за-для цієї частини пам'ятника не важко встановити певний *couleur locale* (північне Лівобережжя) ³⁾. Тому автобіографічні факти й натяки, що містяться в першій частині, слід виділити до окремої групи. Проте конче треба звернути пильну увагу на автобіографічний матеріял, що є у другій частині. Автор згадує за себе, за власну участь у тих чи інших подіях, лише в загальному нарисі, що, безперечно, писалось його пізніше. У другій частині автор ніде не говорить про себе в першій особі, але відчуваємо його присутність у багатьох випадках. Та треба раз-у-раз мати на оці надто епічний тон автора. Він малює однаково докладно й яскраво такі події, що їх свідком він був, і знов-же такі, що, безперечно, були йому особисто невідомі, і оповідання його про них є цілком збудовані на інформаціях інших осіб. Отже мусимо надати безумовно ⁴⁾ автобіографічності лише тим оповіданням, що мають зазначені

¹⁾ В. С. Иконниковъ, Опыт русской историографіи, т. II, кн. 2 (Київ, 1908), с. 1561—69; Д. Дорошенко, Огляд української історіографії (Прага, 1923), стор. 23—24.

²⁾ Лише акад. Д. І. Багалій в новій своїй книзі (Нарис української історіографії. Джерелознавство. Вип. II — Київ, 1925) переглянув деякі важливі моменти що-до соціального стану автора Літопису, спростовуючи застарілі вже відповідні думки Левицького та подаючи натомість дуже цінні спостереження (op. cit., 8—19).

³⁾ Левицький, 28—34.

⁴⁾ Розбивка скрізь наша.

від самого автора особисті прикмети. Коли скупимо весь автобіографічний матеріал до двох груп (повна й неповна автобіографічність), можемо притягти инший (загальний) матеріал — історичний та філологічний (останнє до певної міри зробили були й старі дослідники). Лише тоді наближимося до розв'язання справи, і мабуть нам пощастить знайти можливого автора Літопису, розкрити цей загадковий анонім.

За безумовно автобіографічні треба визнати лише п'ять звісток Літопису (за 1655, 1656, 1660, 1662 і 1665 рр.): це — оповідання про похорон ніженського полковника Йвана Золотаренка, що відбувся в Корсуні; про облогу Риги московським військом; про дипломатичну конференцію в Борисові; про похід Ромодановського з ніженським полком супроти Юрся Хмельницького, що бився з Сомком під Переяславом; нарешті про похід козацького війська під Білу Церкву супроти воеводи руського Яблоновського¹⁾. Легко помітити, що автор згадує тут за такі пригоди, які надовго лишилися на його пам'яті. Проте не всі ці оповідання однакової автобіографічної вартості. Під цим оглядом найважливіше це є оповідання про похорон Золотаренка, яке свідчить про те, що автор особисто був присутній на цій церемонії в Корсуні²⁾. «Оповідання про це — пише Бодяньський — показує, що автор нашого літопису був родом чи не з самого Корсуня або-ж його полка»³⁾. Думку Бодяньського підтримував Максимович, що вважав Самовидця за «заднїпровського козака»⁴⁾. Справді, філологічна аналіза Літопису, на думку Левицького, дає можливість обстоювати правобережне походження його автора⁵⁾. Але, на нашу думку, сам корсунський епізод свідчить лише про те, що автор був тоді в Корсуні. Не відкидаючи цілком гіпотези корсунського (чи взагалі правобережного) походження аптенатів автора, мусимо зауважити, що він брав участь у цій церемонії, яко людина, з Ніженським полком зв'язана⁶⁾. Автор починає своє оповідання з Ніженя, розказує, як домовину Золотаренкову привезено було до Корсуня; далі з великими подробицями він оповідає, як одправлялося набоженство і як стала сумна пригода (пожежа в церкві). Безперечно, автор — ніженець, бо подає число ніженських церковників, що були на той час у Корсуні, згадує за ймення деякого з них; він мабуть особисто знайомий з ніженським ігуменом Денисом. Коли придивляємось до инших звісток, бачимо, що таке

¹⁾ Самовидець, 42—44, 45, 61, 66, 87. Див. Левицький, 42—45, 47—51. Д. І. Багалій гостро заперечує автобіографічність другої й п'ятої звістки й зауважує неясність третьої й четвертої звістки (op. cit., 10—12). Але, визнаючи цей скептицизм за цілком правдивий, мусимо зауважити, що деякі доводи автора спірні.

²⁾ Золотаренко був родом із Корсуня (Модзалевський, Родословникъ, II, 177).

³⁾ Чт. Моск. Общ. Ист. и Др., 1846, I—II, 107.

⁴⁾ Максимович, I, 398; див. *ibid.*, 232.

⁵⁾ Левицький, 22—27.

⁶⁾ Самовидець зазначає, що тіло Золотаренкове було одвезено до Ніженя, де перебувало «през увесь постъ Филиповъ... в церкви, и на остатномъ тижню попроважено оное до Корсуня, где передъ святи припровадивши, поставили в церкви святого Николая за мѣстомъ, не ховаючи, але межи святи з триумфомъ хотячи оное провадити оттоля в городъ до церкви Рождества Христова» (Самовидець, 41—42).

припущення ймовірне. Представники од Війська Запорізького на борисівській конференції були здебільшого з Ніженського полку¹⁾; в поході Ромодановського брав участь лише цей полк²⁾; нарешті, третя та п'ята звістки не суперечать цьому. Навіть цих звісток досить задля того, щоб припустити звязок автора з Ніженським полком.

Тепер перейдімо до неповного автобіографічного матеріалу з першої частини Літопису. Мусимо підкреслити, що навіть перші звістки його, цікаві задля нас із цього боку, безперечно звязані з Лівобережжям. Цілком правильно вважає Левицький, що оповідання р. 1652 про «конотіпське чудо» має певний автобіографічний інтерес. «Можна гадати, — каже Левицький, — що парубок, прийдешній літописець, жив тоді (перша доба Хмельниччини — *О. О.*) де-небудь на Лівобережній Україні, може проходив курс наук у латинській школі в Переяславі або в Новгороді-Сіверському і так чи инакше перебував оддалік від ходу політичних подій»³⁾ (тоб-то Західної України). Взагалі з оповіданнів Самовидця про початок Хмельниччини бачимо виразно, що він був «самовидцем» лише лівобережних подій, певно в Ніженському полку. Він пише здебільшого про настрої й події на Лівобережжі, відрізняє його від «той сторонї Днїпра, аж по самій Днїстръ», оповідає найбільше про те, що діялося напередодні революції на Україні (в розумінні Східної України), в Ніжені, Чернігові, Стародубі, Гомелі, почасти у Києві. Його картина соціального руху, що почався на Україні, коли пройшли чутки про знищення польського війська, безперечно передає лівобережні події. Иноді відчуваємо певну автобіографічність; приміром, звістка про те, що «на тотъ часъ туга великая людемъ всякого стану значнимъ бида и наруганія от посполитихъ людей, а найбільше от гуляйства, то-єсть от броварниковъ, вынниковъ, могилниковъ, будниковъ, наймитовъ, пастуховъ (про козацтво нема ані слова — *О. О.*), же любо бы якій человекъ значній и не хотѣлъ привязоватися до того козацкого войска, тилко мусѣлъ задля позбитя того насмѣвиска и нестерпимихъ бѣдъ в побояхъ на пояхъ и кормахъ незвычайнихъ, и тиі мусѣли у войско приставати до того козацтва». Справді, в той час це було загальне явище; але, на нашу думку, тут маємо взагалення якогось конкретного випадку, особисто авторові відомого. Вже за рік 1648 Самовидець розказує про похід ніженського полку до Кодака, а при тому зазначає деякі характерні подробиці (топографічні). Гадаємо, що автор тоді був у складі Ніженського полку (чи брав він участь у цьому поході — не досить ясно) і цікавився його справами. Але певно серед козацтва це була нова людина, коли він згадує за «великіє кривди», що їх полк завдав людності за цього походу. І тут, як і надалі бачимо певну подвійність. З одного боку Самовидець не обминає важливих подій, де брав безпосередню участь ніженський полк;

¹⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. III (вид. «Общественная Польза»), ст. 79—80.

²⁾ Див. *ibid.*, 107.

³⁾ Левицький, 40—41.

з другого боку, він раз-у-раз підкреслює недбалість козацтва і взагалі не криється з негативними рисами козацької поведінки ¹⁾). Певна зовнішня суперечність — вона цілком зрозуміла, коли взяти на увагу можливе походження Самовидця не з козацтва, а найбільше те, що літопис писалося не раніш від початку 70 років XVII ст. Пам'ять зберегала видатні факти минушини; досвід пізніших літ додавав до колишніх уражінь представника «значних» ще й сумні настрої Руїни національно-державної і, запевне, особистої.

Велику увагу Самовидця звернено на білоруські походи козаччини. У його оповіданні про облогу Смоленського московським військом р. 1654 Левицький добачає певних автобіографічних прикмет ²⁾). Автор був при ніженським полку, який за проводом Золотаренка брав участь у цих білоруських походах, зокрема в облозі Смоленського ³⁾). Автор тоді був близький до наказного гетьмана Золотаренка, і взагалі до його родини; певно, він займав якийсь упливовий уряд. За гетьманування Виговського і Ю. Хмельницького він бере участь у важливих політичних і дипломатичних справах. Левицький припускає його присутність на чигринській раді р. 1657, де було обрано Виговського на гетьмана. Це можлива річ (мабуть Самовидець був тоді в Чигрині з нагоди смерті й похорону Б. Хмельницького), але певних доводів у нас бракує. Проте, безумовно він був свідком переговорів Виговського з Карабеем р. 1658. «Взагалі, — каже Левицький, — слід зауважити, що всі події гетьманування Виговського описано в Літопису тоном очевидця». За часів рр. 1660-63, він, на думку Левицького, перебував у ніженським полку ⁴⁾). Треба зазначити, що Самовидець є прихильник Якіма Сомка, і тому не дуже добре ставиться до свого полковника Василя Золотаренка. Певно тут якісь принципові чи особисті міркування й рахунки. Він зауважує, що В. Золотаренко — «простаць» ⁵⁾); що з ворожнечі до Сомка він писав доноси на його до Москви; а головне, це мабуть те, що він мав стосунки з Бруховецьким і дав йому себе обдурити. Надаємо великої ваги одній звістці р. 1662: «аже видячи полковникъ нѣжинскій, же Бруховецкій, вишовши з Запорожжа, жадной карти до оного не пишетъ, отзиваючися з якою приязню, умислилъ былъ самъ ехати до Гадячого, и зобравши товариство значное в Батуринъ, и тамъ хотѣлъ тихъ людей вигубити, которіе оного от злого отводили, жеби не удавалъ Сѡмка, и межи собою гетмана настановили и тое оному персвадовали, же запорожцѣ не зовсѣмъ добримъ на старшину городовую жичуть, якъ то у оныхъ звичай давній. Аже по волѣ его не сталося». Конструкція цієї фрази дуже цікава. Погляди авторів тут якось не-

¹⁾ Самовидець, 10-47.

²⁾ Левицький, 41-42.

³⁾ Пор. Акты Южной и Западной России, XIV, 109-10, 173-74, 179-80. Див. Южно-русскія літописи Н. Вѣловскаго, I (Київ, 1856), 67.

⁴⁾ Самовидець, 47-72; Левицький, 42-49.

⁵⁾ В. Золотаренко був неписьменний (Лазаревскій, Описаніе Старой Малоросіи, II, 5).

помітно сполучені в думками тих, хто радив Золотаренкові триматися Сомка. Коли згадаємо за головні погляди Самовидця, його прихильність до значних і нехить до «чернї», тоді автобіографічність цього тексту стає цілком безперечною. Нерозуміння власних інтересів, особисті змагання на шкоду інтересам загально-класовим—ось те, що автор закидає Золотаренкові¹⁾. Близький свідок і вчасник боротьби значного й меншого товариства, партій Сомка та Бруховецького, Самовидець, за думкою Левицького, бере участь у Ніженській раді 17 червня р. 1663²⁾. Далі автор очевидячки тримався Бруховецького, виконуючи різні доручення гетьманові. За Бруховецького автор повсякчас перебував на Лівобережжі, зокрема р. 1664 в Ніженському чи Чернігівському полку³⁾. У всякому разі йому пощастило вратуватися в завірюху 1663 року. Певна річ, це коштувало йому не дешево. «А которіе позостали, то на пїхоту запорожскую давали жупани. Барзо притуга великая на людей значнихъ была»⁴⁾. Досить докладно розповідає автор про обрання Многогрішного на гетьмана р. 1669⁵⁾, і це скидається на останню неповну автобіографічну звістку з першої частини Літопису (якщо залишити оповідання р. 1670—див. нижче). Можна ще додати, що починаючи з року 1669 (або 1670) автор головну увагу звертає на правобережні події. Він дуже цікавиться політикою Дорошенка. Часто-густо він згадує про події лише місцевого значіння—і то правобережного. За те лівобережні справи його обходять у загально-українському масштабі. Він залюбки вживає назви «Заднїпря», і ми почуваємо, що тут не лише стара, ще від польських часів урядова назва (Zadnieprze), а ще й натяк на те, що автор був оддалік цього «Заднїпря»: бо він каже про «старшину заднїпрскую» (тоб-то лівобережну), «писаря войска заднїпрского», «гетмана заднїпрянского». Всі ці назви безперечно правобережного походження. Поруч із тим автор цікавиться справами турецькими, молдавськими, польськими, кримськими, запорізькими; проте за цей час нема жадної звістки що-до Московщини. Ще характерно, що починаючи особливо з цього часу автор уділяє певну увагу церковним справам, навіть порівнюючи дрібним, частіше звертається до релігії, з більшою охотою моралізує, то-що⁶⁾. Але від р. 1674 Самовидець більшу увагу звертає на лівобережні справи, хоча розглядає їх у звязку з тодішнім станом Правобічної України. Та р. 1675 «тая (правобічна—*О. О.*) Украина стала пуста, бо ослатоць тихъ людей Побужа и Торговичане зийшли на Заднїпря»⁷⁾. Запевне, літописець не лишився там.

1) Самовидець, 70-72.

2) Левицький, 49-50.

3) Ibid., 50-51.

4) Самовидець, 79. Пор. вище: «а старшина козаки значніе, яко змогучи, крилися, где хто могль, жупани кармазиновіе на сермяги миняли» (ibid., 77).

5) Левицький, 51. Див. Самовидець, 102-103.

6) Самовидець, 103-19, 124.

7) Ibid., 120-27.

У другій частині пам'ятника маємо лише неповний автобіографічний матеріал. Але-ж цей матеріал подає певні місцеві прикмети; отже для нас він набирає першорядного значіння. За цей час (із 1675 чи 1676 р.) життя авторове плине спокійніше; певно він осів у Стародубі, віддаючи у своїм Літописі, поруч із загальними подіями, чималу увагу місцевим фактам та інтересам. Цілу низку таких звісток подано в Левицького. Їх можна ще збільшити ¹⁾. «На підставі всіх цих оповідань, — каже Левицький, — ми можемо непомилно стверджувати, що приблизно з 1676 року і може до кінця свого життя літописець жив у Стародубі або-ж у іншому недалекому місті Сіверщини» ²⁾. Та нема жадного сумніву, що він у Стародубі сидів. За інші міста Сіверщини автор згадує досить побіжно, випадково. Проте ми гостро заперечуємо Левицькому, коли він каже, що «проживаючи в Стародубі, наш літописець, як видно, і в цю добу продовжував переднішу свою службу в військовій канцелярії» ³⁾. Навряд чи можна погодити ці двоє моментів. Дійсної служби в Військовій Канцелярії не можна було сполучити з повсякчасним проживанням у Стародубі. Та й узагалі думка Левицького що-до служби Самовидця в Військовій Канцелярії оперта на дуже непевному ґрунті ⁴⁾. Докладні иноді оповідання що-до деяких подій української історії з останньої чверти XVII ст., на нашу думку, пояснюються через те, що автор мав повсякчасні стосунки з різними особами, що їхній соціальний стан міг бути за-для нього багатим джерелом усяких відомостей про тогочасні події. Звісно, дещо доходило до його в формі коротенького переказу фактів; дещо, навпаки, різнилося через різнобарвні подробиці ⁵⁾. Ми певні, наприклад, що автор не був свідком арешту Многогрішного р. 1672. Читаючи оповідання про це, цілком зрозуміла річ, що автор пише з чужих слів. Хтось — і певно видатний учасник цієї справи (чи не стародубівський полковник Рославець?) пізніше розповів йому про це. Цікаво й те, що автор подає тут деякі міркування «з а д н ь п р с к о й» старшини, що заарештувала гетьмана; дивно також, що автор не наводить нічого про те, як поведився гетьман за арешту (очевидячки, це лишилось йому невідомим) ⁶⁾. Так само хтось повідомив автора про другий чигринський похід (р. 1678), облогу Чигрина турецьким військом, кримські походи рр. 1687 і 1689, арешт Самоїловича, побиванку росіян під Нарвою р. 1700. Навіть Левицький припускає, що за подробиці цієї війни (нарівський похід — *О. О.*) цікавий автор міг

¹⁾ Левицький, 24-26, 51-53. Можна додати до цього ще й звістку про «раскольників», зокрема на Сіверщині, в 1676 році (Самовидець, 131-32) та деякі оповідання рр. 1678 (*ibid.*, 141-42), 1680 (*ibid.*, 149-50), 1681 (*ibid.*, 152), 1684 (*ibid.*, 162), 1686 (*ibid.*, 164), 1697 (*ibid.*, 192), 1699 (*ibid.*, 198); почасти рр. 1701 (*ibid.*, 203) і 1702 (*ibid.*, 206). Самовидець окрім того взагалі цікавиться білоруськими справами.

²⁾ Левицький, 52-53.

³⁾ *Ibid.*, 53.

⁴⁾ Це також зауважив Д. І. Багалій, хоч він і додержується відповідної думки Левицького (Багалій, *op. cit.*, 10 і далі).

⁵⁾ *Contra* Левицький, 51-54.

⁶⁾ Самовидець, 113-14. Д. І. Багалій (*op. cit.*, 12) також заперечує присутність Самовидця при цьому арешті.

дізнатись від інших — від учасників її»¹⁾. Літопис закінчується на р. 1702 — як думає Левицький, у зв'язку зо смертю автора в цьому році²⁾.

До якої-ж суспільної верстви належав автор? Максимович і Костомаров уважали його за козака³⁾. Російський учений Карпов обстоював за те, що «зважаючи на симпатії автора літописця, можна припустити, що він був духовна особа або міщанин». А втім він не подає певних висновків⁴⁾. Левицький, що порушував це питання спеціально й більш аргументовно, на жаль, поминаючи міркування Карпова, геть цілком відкидає думку про міщанське походження Самовидця⁵⁾. Та це питання багато складніше, й заперечення Левицького що-до цього не досить обґрунтовані. Проте навряд чи можна цілком погодитися з Левицьким, коли він хоче довести, що Самовидець був «особою світською». «Загальний тон літопису, — каже він, — зовсім не церковний, відсутність у авторі і тіни релігійної виїнятковості, простий, цілком немудрий стиль, далекий від схоластичної вицяцькованості, і нарешті жива, близька до народньої мова — все це ясно свідчить, що автор літопису був особою світською». Левицький не згоджується з попередніми дослідниками, що вважали Самовидця за козака. Він посилається на брак у Літописі військових подробиць, що певно-б були у «вояки-фахівця», і взагалі зауважує ніби-то відсутність відповідних «професійних» прикмет; головне — на думку Левицького — це те, що «в цілому літопису не знати жадних прикмет симпатій авторових до козаків, захоплення їхнім завзяттям та вдачами; навпаки, в багатьох висловах літопису чується виразна неприхильність до них». Тому він гадає, що Самовидець був шляхетського роду, «споміж тих місцевих шляхтичів руської крові та православної віри, котрі в момент повстання Хмельницького стали на бік козаків і після приєднання краю до Росії зберегли свої права та привилеї»⁶⁾. Але антитеза «козак — шляхтич», що можлива була за часів Левицького, тепер, після цінних дослідів Липинського, це безумовний анахронізм. Проте й Левицький повинен був відрізнити значне козацтво, старшину — від товариства, реєстрових — од тієї селянської маси, що повстала на весні р. 1648 і яку організовано було на кшталт козаччини. Не сама тільки шляхта, що її силенна сила увійшла до козацького реєстру, а й значне козацтво не могло визнати за нормальне те становище, яке бачимо на Україні в рр. 1648—52. До того ще не можна забувати про те, що Самовидець писав свого Літописа не раніш р. 1672, тоб-то тоді вже, коли зруйновано було грандіозні плани утворення великої держави, а бурхливе й небезпечне життя за Руїни викликало у бага-

¹⁾ Левицький, 51-55. Д. І. Багалій цілком правдиво зауважив, що автор не брав безпосередньої участі в зазначених подіях, а «міг скористуватися для оповідання про нього із щоденника котрогось з його учасників» (ор. cit., 12).

²⁾ Левицький, 28, 56.

³⁾ Максимович, I, 398; Костомаровъ, Монографіи, кв. V, с. 95, пр. 1 (на ст. 96).

⁴⁾ Карповъ, Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго (Москва, 1873), 232-33.

⁵⁾ Левицький, 36.

⁶⁾ Ibid., 36-40.

тьох дуже критичне, ба навіть вороже, ставлення до повстання 1648 р. Якщо матимем це на увазі, то будуть нам зрозумілі ті виразні прояви незадоволення з напрямку і особливо форм революційного руху серед поспільства, які безперечно порушують літописний тон Самовидця. Тому не заперечуючи остаточно шляхетського походження Самовидця, ми не можемо ігнорувати й певних доводів його споріднення з козащиною, й тієї видатної ролі, яку він був відігравав у козацькій політиці й адміністрації. Ідеологія Самовидця, якщо правдиво зрозуміти умови останніх десятиліть його твору і певно його життя—це-ж по суті звичайнісінька ідеологія значного козацтва, козацької старшини в добу Руїни, з її ворожнечею до нижчих верств суспільства, з нехиттю до меншого товариства, навіть із її московською орієнтацією. Тому ми певні, що Самовидець був козак і до того ще й значний, бо належав до старшини ¹⁾. Та проте безумовно надто легко позбувся Левицький думки про належність Самовидця до духівництва. Що правда, певний скептицизм Левицького тут цілком до-діла. Але-ж не можна було нехтувати виразними натяками на якісь звязки Самовидця з духовним станом. Починаючи з р. 1669 (або 1670) він уділяє певну увагу церковним справам. Поруч із тим частіше почувуються морально-релігійні настрої й оцінки. У другій частині Літопису спостерегаємо великий інтерес до цього. Не кажучи вже за українські церковні справи, Самовидець цікавиться московськими церковними подіями тодішніми; він досить докладно розповідає про «раскольників», про облогу Соловецького монастиря; йому відома книга «Жезль правленія», то-що. У характеристиці померлого царя Федора він завважує, що той «великую любовь до нашего народу мѣлъ, бо и набоженства на Москвѣ нашимъ напѣвомъ по церквахъ и по монастирахъ отпраовати приказалъ» (р. 1682) ²⁾. Навіть Левицький зазначив був, що церковні почуття в Самовидця часто-густо впливають на те чи інше ставлення його до громадського життя. Морально-релігійні погляди й оцінки йдуть поруч із реальними чинниками історичних подій, іноді надаючи їм певного церковного освітлення. Згадуючи за смерть короля Володислава IV, Самовидець вважає українсько-польські війни за кару божу. З певним задоволенням він каже про те, що під Зборовим Хмельницький не схотів, «жеби мѣлся достати монарха христіянскій в руки и в неволю бѣсурманскую». Він безумовно вороже ставиться до магометанських народів, «неприятелей и вороговъ вѣры христіанской». Цей погляд яскраво проходить через увесь Літопис. Його обурює спілка з «поганськими» татарами р. 1650 супроти Волощини. Негативно ставиться він до гетьмана Дорошенка («незбожній Дорошенко гетманъ»), що піддався «Турчиновѣ». Чорними фарбами малює він похід сполучених турецько-українських військ

¹⁾ Останніми часами на це звернув увагу акад. Д. І. Багалій. Заперечуючи шляхетське походження Самовидця, він, аналізуючи Літопис, висловлює думку про те, що автор його належав до козацької старшини (Нарис, II, 14 і далі).

²⁾ Самовидець, 96-97, 131-32, 152. Пор. ще *ibid.*, 108, 134. Див. Лилеевъ, Изъ исторіи раскола на Вѣткѣ и въ Стародубѣ XVII-XVIII вв., вип. I (Київ, 1895), с. 23.

проти Польщі, зокрема облогу й падіння Кам'янця. Проте він із великою втіхою занотовує звістки про успіхи антитурецької коаліції, коли «Господь Богъ помогаль войску цесарскому турецкія силы доценту зносити». Навіть Левицький мусів визнати в Самовидця цю ворожнечу до «бусурманів». Але він чомусь пояснює її через вплив «народніх поглядів» і тільки почасти зв'язує це з релігійними поглядами автора. Він констатує, що в Самовидця «не чути ані найменшої ворожнечі до католицизму, і він очевидно обурюється з поведінки козацьких загонів за Хмельницького». Відсутність релігійної виключності Левицький вважає за один із найголовніших доводів проти духовного походження Самовидця ¹⁾. Але що-до Хмельниччини, тут Левицький помилково замість глибоких соціальних мотивів добирає мотиви релігійні. До того ще треба пам'ятати, що Літопис було написано тоді вже, коли гострість релігійної боротьби минулася, а видатне місце, яке належало Польщі в антитурецькій коаліції, безперечно викликало в літописця певні симпатії до неї, надто-ж після турецької руйни на Правобережжі. Поруч із загально-українськими чи чужоземними церковними справами, Самовидець велику увагу вділяє місцевим (стародубівським) церковним справам. Головне те, що він дивиться на ці справи, як на такі, що близькі йому, що обходять його особисто. Розгляньмо деякі місця Літопису, особливо такі, що мають певне автобіографічне значіння. Дуже важливе є оповідання про пожежу в Стародубі р. 1677. Не випадково мабуть Самовидець зазначає час, коли вона почалася, у зв'язку із службою божою: «в обѣдной годинѣ, по службѣ божой в полгодини можетъ». Літописець докладно перелічує всі прикмети стародубівських церков «зо всею оздобою ихъ, которая на усю Украину славна была в маліованню образовъ, в иннихъ достаткахъ, так теж великостію звоновъ». Величезна пожежа р. 1677, на його думку, була «за скараннямъ бозскимъ»; це був «гнѣвъ божій за безаконія наша». Пояснюючи причини цього «скарання», літописець підкреслює неповагу до духівництва з боку міської людности: «духовнихъ нѣ за що не мѣли, хлюбячися оздобою церквей божихъ, отказаючи, же «намъ не трудно о поповъ и священниковъ»; любо напоминали, не слухали, але от таковихъ, которіе ихъ за зброднѣ до покути приводили, з гнѣвомъ отходили и по своихъ воляхъ собѣ духовнихъ шукали, не жалуючи за грѣхи. Итакъ Господь Богъ, не терпячи тихъ злостей, отняли тую оздобу того мѣста, то есть церкви божіей, в которихъ щоденная служба божая отправодалася... Еднакъ же народъ жадной злости своею не признавалъ и грѣховъ, але усе на священниковъ складаль, а найпервій тая церковъ загорѣлася святого Николая». Як мораліст, він малює надто чорними фарбами моральний занепад стародубівського громадянства. Навіть «священники межі собою, о смъ на двохъ немаль цалій рокъ турбовались» ²⁾. З цього боку цікаві звістки про те, як обурилась людність проти священника Якова Хапчинського (р. 1677); як провозили через Стародуб якоесь майно Печер-

¹⁾ Левицький, 65-71.

²⁾ Самовидець, 134-36.

ського монастиря (р. 1677); про триденний піст, що його настановив був Лазар Баранович із приводу другого чигринського походу (р. 1678); про брянський Свінський монастир (р. 1681); про пожежу церкви Різдва Пречистої в Стародубі від блискавки (р. 1681) ¹⁾. Р. 1690 Самовидець записує: «септеврия 14, на Воздвиженіе честного креста, у Стародубѣ запалень дворъ нѣкоторого москвитина, з которого и церковь барзо коштовная святого Николая згорѣла и звоница з звонами коштовними и дворовъ немало, а церковь била уся маліованая и желѣзомъ бѣлимъ покрита» ²⁾. Але мабуть найцікавішою й повною автобіографічного змісту є характеристика булого гетьмана Самойловича. Самовидець докоряє нещасливому гетьманові тим, що «той же поповичъ з'разу барзо покорнимъ и до людей ласкавимъ билъ, але якъ южъ розбогатѣлъ, барзо гордий сталъ не тилко на козаковъ, але и на станъ духовний... Также и духовенство священници, хочай який значний, мусѣлъ стояти непокритою головою. А у церквѣ нѣгди не йшоль дари брати, але священникъ до него пошоваль, такъ же и сини его чинили; и ежели где-колвекъ виездиль, любо на поліованя, жеби нѣгди священника не побачиль, — то собѣ за нещастя мѣлъ. А будучи самъ поповичъ, из великою помпою ездиль: без карети и за мѣсто не поехалъ, а нѣ самъ, а нѣ синове его, и у войску усе в каретѣ, — такъ великую пиху мѣли, которая в жадномъ сенатору не живетъ. А здирства вшелякими способами вимишляли такъ самъ гетманъ, якъ и синове его, зостаючи полковниками... Людей военихъ... мало жаловаль; а то для того, жебы его панство з синами ширилося, которіе не полковниками, але панами називалися... Южъ козака собѣ городского, такъ посполитихъ, яко и значнихъ, нѣзащо важили и в двори не пускали, маючи у дворахъ своихъ на килка мѣсцахъ сторожу сердюцкую... А священникъ и в килка дний не могль ся до двора упросити, хочай яка пилная потреба. Ово з'гола усѣхъ людей нѣзащо мѣли, не помишляючи на подлость своего рожая, же Господь Богъ тимъ барзо ображень бываетъ, хто в пиху подносится» ³⁾. Все це місце написано надзвичайно гостро, що для Самовидця велика рідкість. Безумовно це писала особа духовного стану, певно священник, але-ж людина иншого походження, може шляхетського чи козачого (значного). «Пиха» Самойловича полягає не в тім, що він легковажив духовенство взагалі, але духовенство значне, значного походження, і до того це-ж робив попович. Не дурно-ж Самовидець підкреслює з певним задоволенням походження наступника Самойловича: бо Мазепа був «роду шляхетского, повѣту бѣлоцерковского, старожитной шляхти украинской и у войску значной» ⁴⁾. Мабуть не перебільшимо, коли скажемо, що в основі цієї частини характеристики Самойловича був якийсь конкретний випадок, що боляче вразив автора Літопису, і це могло

¹⁾ Ibid., 136-37, 139, 141-42, 152.

²⁾ Ibid., 179.

³⁾ Ibid., 169-71. Іконніков підкреслює назву «попович» (ор. cit., 1564). Але сама назва ще нічого не доводить.

⁴⁾ Самовидець, 171.

бути і в Батурині, а ще скоріш—у Стародубі (де за гетьманування Самойловича перебував автор), бо Самовидець поширює цю негативну характеристику ще й на синів Самойловича (цьому не заперечує і те, що він написав раніше, згадуючи за смерть Семена Самойловича ¹⁾—бо тоді ще гетьманував його батько), а з тих синів двоє були стародубівські полковники ²⁾. За-для з'ясування поглядів і настроїв Самовидцевих це місце Літопису, намальоване мало не біблійними фарбами, дає першорядної ваги матеріял. Самовидець певно був духовною особою. Але-ж ми зазначили передніш його безсумнівні звязки з козаччиною. Левицький добачав у цьому суперечність. Та проте треба знати становище духовенства на Гетьманщині. Левицький доводить лише те, що Самовидець ані з походження, ані з виховання й освіти не належав до духовного стану. Але заперечувати його перебування в цьому стані тоді, коли писалося другу частину Літопису, не можна. Колишній козак (саме походження його невідоме ³⁾), представник козацької старшини ніженського полку, ідеолог значних, будь то міщанство, козацтво, шляхта, духівництво, він стає за священника, певно в Стародубі, але «сердце дворянина еще бьется въ немъ подь иноческою рясою» (відомі слова Пушкіна про автора «Історіи Русовъ»).

Хто-ж такий Самовидець? На нашу думку, можливоий автор Літопису— Роман Ониськович Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій, один із видатних діячів Руїни, що потім довго кінчав своє бурхливе й різнобарвне життя під рясою стародубівського священника. Докладні відомості про нього подав був небіжчик В. Л. Модзалевський у цілій низці своїх праць (рр. 1913-1920), опертих здебільшого на новім архівнім матеріялі ⁴⁾. Децо ми мали й раніш (у виданнях Петербурзької Археографічної Комісії, в працях Костомарова, Лазаревського та інших). Але тільки після цінних розправ Модзалевського можемо уявити собі, яку видатну роль відігравала ця людина в тодішнім українським житті. Коли порівнюємо критично перевірені факти з біографії Ракушки й тої автобіографічний матеріял, що його здбуто з Літопису Самовидця, бачимо дивовижну тотожність. Наведімо тут головніші моменти. Роман Ракушка був родом із Ніженя. Батько його Онисим Ракушка перейшов на життя «на слободу» до Ніженя десь коло р. 1624 ⁵⁾. Народився Роман приблизно рр. 1623-25, а може й раніш (р. 1701 йому було років «близко осмидесятъ») ⁶⁾. Р. 1649 знаходимо Романа Раку-

¹⁾ Ibid., 163.

²⁾ Модзалевський, *op. cit.*, IV, 478-79. Див. Лазаревський, *Описание*, I, 21-27.

³⁾ Цілком можливо, що Самовидець був родом із значного міщанства. Тоді маємо цікавий приклад ідеолога «значних» узагалі (значне міщанство, значне козацтво, значне духівництво).

⁴⁾ В. Л. Модзалевський, *Романъ Ракушка, одинъ изъ дѣятелей «Руины»* (Труды Черниговской Архивной Комиссии, X, с. 17-55); його-ж-таки, *Малороссійскій Родословникъ*, IV, с. 247-48; його-ж-таки, *Перший військовий підскарбій (1663—1669) Роман Ракушка* (Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, I, стор. 18-52; II-III, стор. 29-59).

⁵⁾ Див. Самовидець, 75 («кут Романовского» по-над р. Остром у Ніжені).

⁶⁾ *Зап. Іст.-Філ. Від.*, I, 18-19.

ценка реєстровим козаком першої ніженської полкової сотні, де ім'я його займає досить помітне місце ¹⁾. «Вже й у цей час — каже Модзалевський — Роман (Ракушка) виділявся своїми гідностями з усієї козацької верстви м. Ніженя». Справді, він писав дуже добре й виразно, і — на думку Модзалевського — ця «освіченість Ракушки визначила й дальшу його діяльність, яка переважно торкалася організації військового скарбу, — річ нової й дуже складної, яка потребувала й пильної уваги, й великої звідомности, а до того ще й була звязана з постійними роз'їздами» ²⁾. Пильнування полкового скарбу усувало Ракушку від безпосередньої участі в військових акціях. Перші відомості про його скарбову діяльність маємо з рр. 1654-55. Його титулується «ревизором скарбу воїськового» (1654) і «дозорцею скарбу воїськового в полку Нїжинском» (1655) ³⁾. У рр. 1654-56 він міг брати участь у білоруських справах, де перше місце безперечно належало Ніженському полкові й полковнику його Ів. Золотаренкові. Модзалевський припускає, що Ракушка пішов з уряду дозорці разом із Василем Золотаренком (на початку р. 1656). У травні р. 1657 його називається козаком та мешканцем м. Ніженя ⁴⁾. Але мабуть ще цього року він виступає на ширший політичний шлях. У квітні р. 1658 йому, тоді ніженському полковому сотникові, доручено було важливі дипломатичні переговори з татарами ⁵⁾. Про це докладно розповідає саме Самовидець ⁶⁾. Р. 1659 Ракушка, що був тоді ніженським полковим суддею і одним з найближчих помічників ніженського полковника Василя Золотаренка, став на чолі посольства до Москви від свого полку. На цей раз йому не пощастило в Москві. Завдяки своїм здібностям та освіченості, Ракушка займає перше місце в полковій адміністрації. Золотаренко доручав йому тимчасово керувати Ніженським полком (нпр., р. 1660). У першій половині р. 1660 він бере участь в українській делегації на конференції в Борисові. Чільне місце в цім посольстві належало В. Золотаренкові. Але нема жадного сумніву, що справжнім головою його був Ракушка. До нього звертається у важливих політичних справах відомий ніженський протопоп Максим Филимонович. Р. 1660-63 Ракушка виконує різні відповідальні доручення, дипломатичні та військові. З ним рахується вже й московський уряд, що надає йому царську грамоту з «милостивимъ словомъ» (р. 1660). Додержуючись московської орієнтації, Ракушка належав до Сомкових прихильників ⁷⁾. Але йому пощастило визволитись із біди, коли було Бруховецького обрано: певно це коштувало йому не дешево. Та проте, талановита й досвідчена людина, він незабаром дістає у Бруховецького високий уряд — військового підскарбія, якого він пильнував аж до кінця цього гетьманування. Поруч із тим він виконує різні доручення українського

¹⁾ Реєстра Войска Запорожскаго, с. 321.

²⁾ Записки, I, 18-20.

³⁾ Ibid., 21-25.

⁴⁾ Ibid., 25.

⁵⁾ Ibid., 25-26.

⁶⁾ Самовидець, 53-54.

⁷⁾ Записки, I, 26-31.

уряду (поділ Ніженського полку і встановлення границь полку Стародубівського, про що згадує Самовидець¹⁾). Це був найцікавіший період його життя й діяльності²⁾). Р. 1669, незабаром після падіння Бруховецького³⁾, закінчилась адміністративна кар'єра Ракушчина. Він примушений був навіть емігрувати на той бік Дніпра, де зустрічаємо його у р. 1670 і далі. Модзалевський цілком слушно припускає, що це для нього звязано було з господарською руйнацією. На Правобережжі Ракушка опинився в Дорошенка. Дякуючи мабуть мітрополітові Тукальському він стає духовною особою, і р. 1670 був він за протопопа Брацлавського⁴⁾). Та проте він не відмовляється від «високої політики», зокрема маючи ще особисті рахунки з Многогрішним. Яскравими фарбами малює Самовидець подорож до Царгороду р. 1670 брацлавського протопопа Романа Ракушки. «Того жь року посилалъ метрополита киевскій Іосифъ Тукальскій посланца своего Романа Ракушу, протопопу браславского, до святѣйшого патриархи в Царигородъ о подтверженія сакри на метрополію киевскую, а то для того, же и епископъ премислскій Антоній Винѣцкій озивался метрополитою киевскимъ, и жеби одинъ хто з нихъ былъ метрополитомъ, а не два метрополити, чого нѣколи перед тим не бивало; которого посланного святѣйшіи патриарха Мефодій не хотѣлъ принять без вѣдомости цесарскої, итакъ ажъ мусѣлъ ехати до Солуны ку цесаровѣ, от которого привезлъ писмо, такъ же и от визира до святѣйшого патриархи, же позволено принять, и такъ принять и соборне позволено и подтвержено метрополію Іосифу Тукальскому, а жеби нѣхто иншіи не отзивался метрополитомъ и архиепископомъ киевскимъ; тотъ же посланій протопопу браславскій вивезлъ соборную клятву от святѣйшого патриархи на заднѣ прянского гетмана Деяна Многогрѣшного, которій в пиху вознесшися, легче себѣ тоє поважилъ, еще ся срозжачи, але зараз оного Господь Богъ скаралъ, же спадши з Ганку, шию былъ зломалъ, же часть немалій не могъ говорити, що, пришовши до здоровья, не хотѣлъ ся упамятати, що напотомъ оному нагородилось злѣ»⁵⁾). Звісно, це писалось вже після катастрофи р. 1672, коли Многогрішного було заарештовано та приставлено до Москви. Будова цього тексту виразно свідчить про те, що для Самовидця це прокляття — факт цілком другорядний поруч із загально-церковними справами того часу — то була важлива справа. Помічаються певні особисті почуття й настрої автора Літопису. Самовидець не пише, хто був ініціатор цього прокляття. Проте він ніби-то виправдує його, підкреслюючи гетьманську «пиху» та неуважність до патріаршого вироку⁶⁾). Характерно, що Самовидець не зазначає, через що саме

¹⁾ Див. Самовидець, 76.

²⁾ Записки, I, 31-52; II-III, 29-33; Труды Черн. Арх. Ком., X, 24-39.

³⁾ На думку Модзалевського, деякий час Ракушка виконував свої обов'язки генерального підскарбія ще за Многогрішного (Записки, II-III, 33-34).

⁴⁾ Записки, II-III, 34.

⁵⁾ Самовидець, 108-109.

⁶⁾ Пор. під р. 1672: «итакъ скончался гетманство Многогрѣшного, которій собѣ клятву соборную святѣйшого патриархи нѣ во что поважаючи, совсѣмъ в нѣведъ пойшолъ; а маетность его розно старшина подѣлила» (Самовидець, 113-14).

виникла ця справа. Документальні дані й самий текст відповідної грамоти патріярха кажуть про те, що причиною прокляття була конфіскація майна Ракушчиного, яку зроби Многогрішний ¹). Нарешті, треба звернути увагу на деякі подробиці оповідання Літопису; приміром, подорож до Солуня, визирський лист до патріярха, назва «цесар» на султана, то-що ²). Правдиві подробиці цього оповідання та взагалі зміст його виразно доводять правобережне походження цієї звістки з Літопису Самовидця. Найближчі роки після того Ракушка перебував на Правобережжі. Не знати, коли саме Ракушка повернувся на Лівобережжя. Припускаємо, що це було не раніш як р. 1674, коли Самойловича було обрано на гетьмана Правобічної України ³). Так чи інакше, а це було не пізніше лютого р. 1676, коли Роман Ракушка, як протопоп брацлавський і священник стародубівський записяг цареві Федорові ⁴). Ракушка осів у Стародубі, де мав парафію при Миколаївській церкві (рр. 1676-1703). Останні роки свого кипучого життя він проводить у Стародубі, зайнятий родинними й господарськими справами ⁵). Тут він пише свій Літопис Самовидця. Увага його не обмежена лише місцевими інтересами. Він жваво цікавиться загально-українськими, російськими, ба навіть європейськими подіями й занотовує різні чутки про них. Стародуб був тоді дуже важливе торговельне місто, де зосереджено було багато місцевого й закордонного купецтва ⁶). Мабуть воно й розповідало старому діячеві про світові новини. Крім того, він міг одержувати ці відомості ще й з інших джерел. Козаки Стародубівського полку не раз ходили в далекі походи. Старшина, що безумовно шанувала колишнього генерального підскарбія, могла подавати йому цікаві відомості. У самій родині Ракушчиній не бракувало таких джерел. Його сини Петро, Іван і Кость Романовичі належали до стародубівської старшини; до того-ж Іван ще й був сотником мглинським і стародубівським полковим хорунжим та суддею ⁷). Самовидець зазначає, що за-для арешту Григорія Самойловича надіслав новий гетьман поміж іншими вряdnиками—Івана Романовського-Ракушку, мглинського сотника ⁸), а він певно й розповів батькові різні подробиці цієї справи. Роман Они-

¹) Записки, II-III, 34-38. Див. В. Эйнгорнъ, Очерки изъ истории Малороссіи въ XVII в. (Москва, 1899), с. 696-719.

²) Дуже цікава звістка р. 1669 про повернення з Москви східних патріярхів, яку подано перед самим оповіданням про подорож Ракушки до Царгороду (Самовидець, 108). Про деякі деталі автор Літопису міг довідатися лише через осіб, що були в Костянтинополі.

³) Модзалевський (Записки, II-III, 39) зауважує, що Ракушка не міг повернутися на батьківщину, поки Многогрішний гетьманував, тоб-то до р. 1672.

⁴) Записки, II-III, 39. На нашу думку, це (повернення Ракушки) сталося р. 1675, коли польське військо спалило Брацлав, а брацлавці «мусѣли уходити з Браславля» (Самовидець, 127). Може бути, що деякий час (але не пізніш як р. 1676) Ракушка перебував на Правобережжі (у Чигрині?).

⁵) Записки, II-III, 39-44; див. *ibid.*, 56-58; Лазаревський, I, 87-88, 152.

⁶) Лазаревський, I, 113-14.

⁷) Модзалевський, Родословник, IV, 248-50. Див. Лазаревський, I, 152, 328; II, 81.

⁸) Самовидець, 172. Див. *ibid.*, стор. 187 (р. 1696).

ськович пише свій Літопис, занотовує всі видатні факти сучасного життя, згадує за пам'ятні події минувшини, але на все це дивиться згори, крізь призму довгих літ, великих надій та великих розчарувань. Лояльна й поважна людина, до того ще й духовна особа, він уносить у свій твір певний церковний дух, моралізує, багато з автобіографічних фактів навмисне залишає в тіні; він тепер щиро відданий московській орієнтації; старий політичний грішник, він, як багато інших (усі ці Мазепи, Вуяхевичі, Кочубеї), навіть підкреслює в своєму творі цю прихильність. Життя й діяльність лишилися в минулому. Р. 1701 він укладає свій тестамент¹⁾. На р. 1702 закінчується Літопис Самовидця. Р. 1703 (після лютого) Роман Ониськович Ракушка-Романовський помер²⁾.

Наше припущення—одне з можливих; але воно має за собою не лише влучний збіг біографічних фактів. Аналіза самого пам'ятника—цей головний шлях нашого дослідження—стверджує нашу думку. Що правда, коли нема точних даних, питання завсіди буде спірне. Тут потрібні ще спеціальні філологічні та історичні розвідки. Так чи інакше, конче треба це зробити. Лише розкривши кулішівський анонім (Самовидець), ми цілком освітлимо історичне значіння цього пам'ятника, встановимо місце, що йому належить у нашій історіографії.

Проф. Олександр Оглоблін.

¹⁾ Записки, II-III, 41-44, 56-58; Обзоръніе Румянцовской Описи, 175-77.

²⁾ Записки, II-III, 41.

Ратушні землі в В. К. Литовським в XVI-XVII вв.

Ратушні міста В. К. Литовського мали навкруги себе пасовища, поля і ліси, що були чи то в використанні чи то в власності ратуш. Не однаково велике бувало коло таких земель. Залежало це від характеру зайнять міської людности. Міста в В. Князівстві відрізнялися одне від одного своїм економічним значінням. Були такі, що торгували з чужими краями і мали в своїх руках великий експорт; були такі, що тримали всенський околичний торг. Але були й такі, що в своїм житті мало чим відрізнялись від своєї сільської околиці і займались переважно сільсько-господарською діяльністю. Ця остання група міст і поширювала коло себе землі, чи то уходові, чи то власні ратушні.

Право уходів давало спромогу використовувати певним визначеним чином чужі землі. Міські громади отримували це право уходів від державної влади, як у землях державних — це було частіше та найпростіш, — так і в землях приватних власників, панських, землянських, церковних різного типу.

Право уходів давала державна влада, як у землях близьких, сусідніх, так само і в далеких. Що-до земель близьких могли бути певні приписи та обмеження, яких не можна було провести що-до уходів далеких, де влада в практику використання реально втручатися не могла.

В уходах треба розрізняти:

1) Використовування лісових багатств. Тут розрізняли — з одного боку — дрова до опалу і з другого боку — дерево до будування. Розуміється, дозвіл брати коштовніше дерево, придатне до будування, було цікавіше мати, ніж дозвіл брати самі дрова, і через те домагалися дозволу брати дерево і на будування. Даючи дозвіл брати дерево в господарській пуці «нашей и яко лубье и лыка и дрова... на будованье и на потребности свои домовые», хотіли при тім зберегти і ліс від зайвого рубання та знищення. Через це як-раз бажання і зазначувано певні границі для використання, заборонювано заходити до лісу далі певного віддалення від міста. Це віддалення в грамотах зазначали звичайно в милях — ось кілька прикладів: на одну милю — м. Сураж (Акты Зап. Рос. III № 50), м. Ульське (Акты Южн. и Зап. Рос. I № 179); на 2 милі — м. Володимир (Арх. V, I, с. 29), м. Могилів (Акты Зап. Рос. III, с. 112); на 3 милі — м. Минське (Акты Зап. Рос. I № 165), м. Новгородок (Акты Зап. Рос. II № 71); на 4 милі — м. Милейчичі (Акты Лит.-Рус. г. № 141); за 5 миль від міста — Київ (Акты Зап. Р. III, № 72). На прохання влада могла поширювати район ратушних входів. Могилівські міщани раніше мали входи на 2 милі коло міста, потім вони прохали поширити района

входів, бо багато доводилось брати дерева на будову замка та парканів, а поблизу міста пуці вже було розроблено. В. князь завдовольнив це прохання й надав пуці до 4 миль (Акты Южн. и Зап. Р. I № 178). В пізнішій потвердженні могилівським міщанам усіх їхніх привилеїв знаходимо вже цю вказівку про входи на 4 милі (Акты Зап. Р. III № 77). Влада давала і пояснення, чому встановлено певні границі вступів: в грамоті м. Дисні доручено старості зазначити межу, «заграничѣти певними копчами», що до неї мають міщани заходити до пуці по дерево, щоб «заразъ не выполонило и на прышлый час заховало» (Акты Южн. и Зап. Р. I № 151). Друге спеціальне обмеження оберегало інтереси тих, хто мав у тих-таки місцях борті; нищити борті було заборонено, для цього заводили і спеціальні вказівки до грамоти (м. Луцького кн. Свидригайла, Арх. V, I, с. 20, м. Володимира кн. Олександра Арх. V, I, с. 29).

2) В тих самих коломіських лісах давали право випасати худобу (м. Кремінець 1438 р. Арх. V, I, с. 4). З ним тісно сполучено і право косити траву за-для худоби (м. Кремінець 1438 р. Арх. V, I, с. 4, згадано тут про ліси, діброви, сіножаті).

Окремо зазначували в грамотах про землі, призначені під оранку міщанам (напр. м. Канів 1571 р. Арх. V, I, 71 — спокійне використання землі міщанам). Ставили при тому умову, щоб не було перешкоди господарським сіножатям та пашням — «ижбы сѣножат и пашня наша нигде на переказе не была» (м. Милейчичам). Звичайно, згадки про ці землі побіжні і непевні. Лише, коли заходили якісь непорозуміння міщан з іншими мешканцями, владі доводилось в'яснити докладніш права міщанства на певні коломіські землі, а заборона іншим землевласникам робити міщанам шкоди та кривди в'ясняла нормальну практику використовувати землі (хоч-би в грамоті м. Каневу Арх. V, I, 71, — що неправильно пани-шляхта вибирають з міщан куниці та чинять грабіжі уставичні); з таких пізніших пояснень можна уявити собі звичайні умови міщанської експлоатації ратушних земель.

3) Далеко детальніш спинялись грамоти на міщанських ловецьких уходах, детальніш спинялись на цій справі і пізніші в.-князівські пояснення, викликані скаргами міщанства. Це не дивно. Ловецтво було тоді і поширене і дуже вигідне зайняття і через те в міщан багато було заздрісних сусідів, що, вважаючи на їх, і треба було давати додаткові вказівки.

Тут передовсім треба відрізнити уходи на господарських землях (на приватно-власницьких право уходів звичайно належало самим-таки власникам) «кромѣ землянских пуць» (Милейчичам, Акты Лит. Р. г. № 141); виключення бували, може, для пограничних районів, як Канівський (V, I, 71), близьких коломіських та далеких від міста. На землях близьких право ловецьких уходів міщанства обмежувало, як і звичайно, віддаленням, за котрим уже не можна було займатися ловецтвом «звіря косматого» (вираз грамот). Кривди з боку приватних землевласників не давали міщанам використовувати право ловецтва в зазначених границях, перешкоджали звичайним ловам, панські служебники забирали в міщан їх полов, нищили міщанам їх ловецьке приладдя. В.-князівській владі доводилось давати накази панам

і відновляти права міщанства на ловецькі уходи на певнім віддаленні, в певних границях з згадуванням про давнішу практику, як і де раніше ловили звіря.

Деякі спеціальні пояснення давали в-князівські грамоти містам з приводу рибальства. Перш за все доводилось зазначати, де саме ловити рибу. Так Могилівська грамота підкреслює права рибальства на ріці, але не в озерах сільських (Акты Зап. Р. II, с. 112); подібні зазначення подає і грамота м. Орші що-до рибальства міщан (Акты Южн. и Зап. Р. I № 212). Головне значіння надається старовині — рибальчити по старині там, де і раніш рибальчили міщани.

Окремі спеціальні зазначення робили грамоти і в виясненні справи, як і з чим рибальчити. В грамоті Пинським міщанам дано право ловити рибу (входи) в р. Пині і в озерах замкових під містом «ватагою и волоками» (Акты Зап. Р. III № 125). В грамоті м. Дисні знаходимо таку вказівку: «рыболове тамошніе мѣстскіе мають мѣти вольность въ рѣкахъ рыбу ловити крыгою съ комлею и удою и инымъ малымъ начынемъ, окремень неводовъ и иныхъ великихъ сѣтей» (Акты Южн. и Зап. Р. I, с. 167). В грамоті м. Милейчичам — «рыбу и раки ловити вятою и крыгою в реце Нурце кром ставу нашого» (Акты Лит. Рус. г. № 141). В інших грамотах знаходимо вказівки про їзи риболовні. В Могилівській грамоті маємо вказівку про їзи на місцях звиклих (Акты Зап. Р. II № 28); тут-таки і вказівка, щоб не ставати між зерем'янами бобровими, не лякати бобрів. Грамота м. Орші теж згадує про їзи на звиклих місцях, але не на Дніпрі (ловити рибу можна і в Дніпрі, але не їзами); також згадка про зерем'яна боброві. До тих-же звиклих засобів треба — певне — віднести і «перевѣсь», його можна «забивати на старыхъ ловищахъ». Визначаючи давню практику, грамоти згадують про перевѣси поруч їзів на звиклих місцях (Могилів, Орша).

Від уходів треба відрізнити використання власних земель, пущ та озер, наданих ратушам. Коли міщанам м. Пинського дозволено ловити рибу в р. Пині та в озерах замкових під містом, то це були входи, бо міщани не могли іншим, як уряд замковий, забороняти ловити рибу. Але міщани могли мати невеликі озера, де вони тільки ловили рибу і забороняли всім іншим. Так само поруч уходів до пущ господарських у певних межах, де міщанство (наприклад, м. Орша мала вступ «до лѣсовое пущи подданныхъ господарскихъ бабыньскихъ и заозерскихъ») користалось деревом нарівні з іншими, бували і окремі, обмежовані, «острови» пущі, де міщанство певного міста ловило на себе звіря, не допускаючи нікого іншого. І в землях орних під містом, що належали були до замкового уряду, міщани могли мати свою оранку з дозволу замкового уряду, аж поки він знайде для себе якийсь вигідніший спосіб це використовувати та усунути міщанство, викликаючи тим найгарачіші протести з боку міщанства на новини та зловживання.

Короткі вказівки грамот, що міщани використовують землі та пущі коло міста, не завсіди докладно зазначають, чи маємо ми тут входи в господарських землях та пущах, чи власні ратушні землі, острови — більші або менші — серед великої пущі, що оточувала місто. Теж в актах, де

міщани скаржаться на зроблені ним кривди, не завсіди ясно, чи це порушено давні уходи, тепер повернені на замок, чи це захопив ратушні власні землі той-таки замковий уряд.

Друга неясність, це брак подекуди вказівок, чи говоряться про міщанські землі окремих міщан, чи про колективні ратушні землі, що належали до цілого міста. Коли вряд забороняє певним колам, місцевому панству, то-що, втручатись в міщанські землі під містом, іноді непевно, чи це міщанські окремі маєтки, чи це землі під керівництвом ратушної влади. Нагадати можна в.-князівське вирішення про міщанські хутори під містом Летичевим (Арх. V, I, № 13) чи наказ в.-князівський про виїзд комісії на місце в справі розмежування «межи ґрунтами тихъ же мѣщанъ нашихъ (ковельських) мескими... зъ ґрунтами села нашого Бѣлена», щоб припинити суперечки (Арх. V, I, № 34). В подібних випадках з неясними зазначеннями встановити з певністю групу земель буває не так легко.

Про ратушні землі зазначалось в грамотах, що їх надано місту, тимчасом як з приводу входів зазначали грамоти вольність — «вольно уѣждчати и брать». При наданню грамоти на магдебурзьке право намічали певну територію міста, таким чином зазначено «стіни» міста, а що за ними було, то вже «застѣнки мѣстскіе» (наприкл. Акты Южн. и Зап. Рос. I, с. 252). В таких границях міста могли бути і пусті, незайняті місця, площі незабудовані, намічені і теж незабудовані вулиці, все це давало певну суму пустих місць, так мовити, резерв для дальшого збільшення людности. В грамоті м. Минському та м. Новгородському зазначено в тім розумінні «мѣстца пустыи въ мѣсти и около мѣста поля», які призначено до «розмноження людей» (Акты Зап. Рос. I, с. 188, II с. 92); ці пусті пляци і землі в межах міста були в завідуванні міського ратушного вряду, вїйта і бурмистрів, «на тотъ часъ будучихъ».

Землі під містом не завсіди детально зазначено в грамотах на магдебурзьке право. Там, де була ясна, безсумнівна традиція, можна було обмежитись тільки загальними вказівками; коли згодом виникали якісь непорозуміння з приводу земель, тоді доводилось зазначати їх докладніше. В цім відношенні цікаво порівняти дві грамоти м. Минському; в першій давнішій тільки загальнѣ побїжна згадка про ратушні землі, в пізнішій маємо згадку про непорозуміння з приводу ратушних земель, а через те і подано границі земель коло міста, як вони з давніх часів належали до міста і як зазначили спеціальні комісари «тоєсть боръ, пуцу, кґрунты и сѣножати крупецкіе... за рѣчкою Крупомъ, почавши отъ рѣчки Крупца у верхъ рѣчки Свислочи ажъ до Ржавца»... (Акты Южн. и Зап. Рос. I, с. 242). Таким чином оце зазначення границь ратушних земель — включаючи до них «всякіє розробки, заросли, припашни и сѣножати» — дано на спеціальне прохання міщан, що хотіли себе забезпечити від разуразних сусідських втручань та захоплень. Звичайно, не вдаючись в деталі про ратушні землі, в.-князівські грамоти зазначали тільки загально про землі, що здавна належали були до певного міста.

Ратушні орні землі ратушва влада здавала в сренду за певну платню, передовсім міщанам, а потім, у другу чергу, і стороннім людям. Платню цю звичайно звали кунця, через те й самих орендарів звано куничники. В.-князівські грамоти — як-раз передбачали можливість витратити ці куничні збори на загальноміські потреби, екстраординарні податки загального характеру. Свої орні землі міщани могли охороняти від захоплення та нищення. В.-князівські грамоти дають иноді замковій владі наказ доглядати та захищати ратушні землі від шкід, наприклад «у потравенью збожья» (напр., Акты Южн. и Зап. р. I, с. 252), иноді і сама замкова влада дає подібну обіцянку за себе не втручатись у ратушні землі (напр., м. Новгородському — Акты Южн. и Зап. Рос. I, с. 278). Певні труднощі полягали в тому, що розмежування детального не було і в землях під містом не завжди можна було простежити границі, через те часом і не навмисне можна було переступити границі земель ратушних, як з свого боку і міщани могли перейти через границю земель замкових; про це нагадує і вказівка в грамотах «нижли што пашня наша городова, въ тыи поля мѣщаномъ не вступатись» (напр., м. Минському, Акты Зап. Р. I, с. 188, 1499 р., теж Акты Южн. и Зап. Р. I, с. 136, 1552).

Випаси та сіножаті під містом теж постійно фігурували в комплексі ратушних земель. Звичайно тут випасали міщани свою худобу, про це найчастіше пригадували грамоти — «гдѣ передъ тѣмъ пасывали скоть свой бѣдло... и нынѣ добровольно имѣ... паствити». Коли виходили якісь непорозуміння, міщани випрошували спеціальні потвердження (міщани Кам'янця-Лит. сіножаті «за Свержонкою»). В Новгороді-Л. міщани обороняли свій застінок від втручань всеводи. В деяких випадках з такими випасами звязувано й інші завдання, так, наприклад, у Києві, де міщани одбували військову службу, випаси були потрібні для міщанських військових коней. В скарзі міщан кійвських на різні кривди занотовано, між иншим, і те, що в них забирали коней на пасовищах (на блоніу) та забороняли випасати коней, хоч це бувало вілно з давніх часів (z wiekow — Арх. VII, III, 34). В инших містах такі випаси звязані були з стаціями та підводами, що тяжіли на міщанстві, як певна повинність. Таку як-раз вказівку маємо ми з практики міського побуту м. Городна, де була надана сіножать з зазначенням — задля пашні коней підвідних (Акты Вилен. Ком. VII, с. 83, 1562 р.); подібне зустрічаємо і в грамоті Минським міщанам: «съ чого они... пословъ и гонцовъ нашихъ и московскихъ стацією подыймовати... мають». Стація і підводи мали велике значіння для міського звичайного бюджету, на який це лягало важким тягарем, а иноді — підчас війн та частих переїздів — і зовсім його виводили з нормального стану: скарги міст на цю важку повинність постійно повторюються і вимагають не раз втручання в.-князівської влади. Про переїзди і в иншій звязку згадують деякі в.-князівські грамоти. Так у грамоті м. Орші замковий вряд отримав доручення захищати ратушні сіножаті їхні від переїжджих гостей, щоб, бува, не знищили (Акты Южн. и Зап. Р. I, с. 252 — «отъ гостя пріѣждчого... шкоды ніякое не було»). В зазначенні випасів м. Києва ужито вказівку «чимъ ся мѣсто кормливало»,

що можна зрозуміти, як спеціальне призначення деяких випасів, з-поміж зазначених; «на болоньї сѣно косити, а островы за Днѣпромъ».

Ріки, озера, стави давали ратуші досить прибутків і через те займали почесне місце поміж джерелами прибутків ратуші. В.-князівські грамоти тільки врядитоди згадують про спосіб використовувати, звичайно задовольняючись лиш загальним зазначенням належності до ратушних земельних фондів: це зрозуміло, бо в уходах треба було зазначати, щоб міщани своєю експлуатацією не спустошили занадто, а в ратушних землях та водах міщани могли виявити більше широкої ініціативи. Деталі звичайно виявляються в скаргах міщанства на кривди сусідів та в в.-князівських грамотах з приводу таких міщанських скарг. Так ми знаємо, що м. Черкаси мали поріг «звѣчний на Днѣпрѣ на имя Звонецъ», за який і сперечались з старостою (Акты Зап. Рос. II, № 195). Київські міщани мали озера, що за них вели боротьбу з київськими домініканами (Арх. VII, III, с. 331). Свислочани мали озера, що до права володіти їми часом втручались врядники місцеві (Акты Зап. Р. II, № 203). Часом вказівки стають детальніші: так із київський був за об'єкт суперечки між ратушею та Пустинським монастирем (Акты Южн. и Зап. Р. I, № 98) і воеводою.

Ріки та озера корисні були ратушам не тільки своїми рибними багатствами. Коли в.-князівські грамоти ратушам вичисляють усі можливі прибутки, вони спинаються і на інших джерелах прибутків, крім рибальства. Так зустрічаємо вказівки поруч ставків і про млини, мости та переїзди в використанні ратуш. Отримавши дозвіл на млин, міщани ставили його своїм коштом і брали собі з нього прибутки на ратушу, на ратушні потреби. В.-князівські грамоти часом спинались на зазначенні місця для млина, бо таке сусідство мало велике значіння для давніх господарських млинів, роблячи їм певну конкуренцію. В.-князівська грамота міщанам минським дозволяє поставити млин з умовою — «а старого млыну, который же ку замку прислухаетъ, не мають опустити» (1552, Акты Южн. и Зап. Р. I, № 127): це можна розуміти так, що міщани минські мали «оправляти» замковий млин і тепер, поставивши свій власний ратушний, повинні і далі дбати про замковий, виконувати певні роботи коло оправи замкового млина. Вибрати місця для млина звичайно доручали в.-князівські грамоти, як у грамоті минським міщанам «на рѣцѣ на Свислоцы на мѣстцы подобномъ», або в грамоті новгородським міщанам — «на рѣцѣ на Городсчѣ на мѣстцы подобномъ», хоч тут вибір трохи обмежено — «понижей плебаньского млына». Умову не шкодити діяльності господарських замкових млинів — мають на увазі, хоч і не завсіди її ясно зазначають «абы платъ его (старого млина) зуполна былъ» — це основна умова дозволу. Ясно це висловлено в грамоті новгородським міщанам, щоб не було перешкоди вимелкам старих господарських млинів, які прислухають до замка. Таку умову можна було ставити тоді, як місто поширювалось, зростало і замковий млин, що мав свої завдання і свою клієнтелу, вже не встигав задовольняти потребам. Поскільки все-ж-таки новий млин мав відтягнути частину прибутків, які йшли-б до замкового млина, вряд часом повертав справу так, щоб млин був «для

пожитку замкового и потребъ мѣстскихъ». Можна було призначити і частину прибутків з млина на замок, як це переведено в Полоцьку (Акты Зап. Р. Ш, с. 258). Економічні причини іноді не давали містам можливості скористатись з отриманого дозволу, доводилось відкладати до слушного часу. Минські міщани отримали дозвіл поставити млин ще в грамоті 1499 р., повторено цей дозвіл і в пізнішій грамоті, але міщани не могли скористатися з цього дозволу «за недостаткомъ своимъ» — як поясняла з слів міщанства в.-князівська грамота пізніша. Крім того, міщани вважали призначене місце за невідповідне і прохали дати дозвіл поставити млин не на Свислочі, а на річці Переспі, допливі Свислочи. Вряд, вислухавши поясіння міщанства, дав їм бажаний дозвіл (Акты Зап. Р. I, № 165, Акты Южн. и Зап. Р. I, № 127, 204). Затягнулася справа з млином і в Полоцьку. Потреба в млині (новім?) виявилась і міщанство взялось це зробити «своимъ накладомъ». Але, очевидячки, матеріальні умови не сприяли цьому, міщани не виповнили своєї обіцянки і це було «ку шкоде нашей и ихъ самыхъ», як висловилося в.-князівська грамота 1529 р. В. князь зазначив певний термін, щоб прискорити справу, з тим, що коли-б міщанство не могло цього виконати, то це буде збудовано на кошти скарбу і прибутки теж будуть іти на господаря («кажемъ на насъ брати»). Потім встановлено — в звязку з ходом будови — розподіл прибутків між ратушею та скарбом, так що при новім заселенні спустошеного Полоцька після війни зазначено, що з млинів міщанство повинно давати полоєину на в'язку замковий — «подлугъ давного обычаю» (Акты Зап. Рос. Ш, № 121).

На шляхах коло міста міщанство робило переїзди, сипало гатки по низинах побіля води, будувало мости, заводило перевози: це все давало міщанству можливість — після затвердження влади — збирати на свій прибуток певні збори з переїжджих, переважно купців. В цім відношенні міщанство, як і панство, користалось за зроблені поліпшення на торгових шляхах певним збором за вложену працю та понесені витрати. Ці прибутки були досить значні і часом в'язку і собі дещо брав «на замокъ» з тих прибутків, як це було з перевозом Полоцьким або Дисенським (м. Дисни Акты Южн. и Зап. Р. I, № 151, обрахунок збору на замок): більш видатків потрібно було на постійні мости, і такі мости часто ставив сам уряд, притягаючи міщанство до його поправи, коли це було потрібно. Міщанство звичайно уникало цих клопотних га важких робіт і завсіди боялось, щоб якась додатково виконана робота не стала за постійну повинність. Дорожня справа лежала взагалі на людності околичній — селянах чи міщанах — і в випадках негайної потреби людність повинна була згідно з наказами місцевої адміністрації направляти попсоване. Через те і людність до дорожньої справи ставилася дуже обережно. Зате в більших торговельних містах ясній відчувалась потреба мати добрі, направлені комунікаційні шляхи, бо це кінець-кінцем побільшувало торговельні звороти і побільшувало — нарешті — прибутки міста. В таких містах виявляло міщанство більш активності в будуванні мостів, але виясняючи наперед з адміністрацією, в якій нормі доведеться постійно брати участь у направі поставлених мостів і яку частину

можна отримати з прибутків до ратушної скриньки. Вияснивши це, можна було починати будову моста. Приклад — міщанство м. Минського. В.-князівська грамота, даючи дозвіл на будову моста, разом із тим зазначає, в яким розмірі мостове братиме міщанство з переїжджих: може це й було умовлено разом з будовою моста самими міщанами. Надалі міщанство, користуючись з зазначеного мостового, повинно «знову будувати и напировати» мости. Це зразок нормального вирішення справи з мостом, яке задовольняло міщанство, бо зразу-ж вияснялось, оскільки корисна для міщанства має бути вся ця мостова справа. Коли цього не було виявлено з самого початку, пізніші скарги міщанства на кривди та матеріальні втрати однаково приводили до вияснення і встановлення надалі прибутків міщанства з поставленого міщанським коштом моста.

Вже з наведеного можна бачити, яке велике значіння для ратушного господарства мали ратушні землі та різноманітна їх експлоатація ратушною адміністрацією. Здаючи в оренду своїм-же міщанам чи стороннім людям, ратуша мала з них куниці, куничні збори, що потім витрачались на загальні міські потреби (про скриньку див. у О. Грушевського вкнизі Города В. Княз. Литовскаго 11-13). Наведені акти вказують і деякі спеціальні призначення — це виконання повинности стаційної та підвідної, яка часом так важко лягала на місто. Деякі спеціальні прибавки ратушам, як і полеткості, мали як-раз таке спеціальне призначення — зміцнення військової оборони, направа шляхів в часи потреби, стаційна повинність у більшому розмірі, ніж звичайно. Влада уступала містам в керування та використування ті землі та води, котрі їй самій не було легко використувати за браком відповідних органів. Надаючи ще озеро або ще полосу сіножати ратуші, влада робила це з тим-же самим заміром, з яким надавала корчму в використування готовій вже організації господарчій з певним сталим апаратом. Розуміється, в таких випадках ратуша робила певний обрахунок, чи варто приймати пропоноване джерело прибутку з певними умовами, чи не варто приймати на себе і звязані з цим зайві турботи. В деяких випадках, як дорожні справи, це тісно було звязано з поширенням торговельних операцій міста, цей звязок був ясний і тоді менш було місця для вагань. Праця над поліпшенням шляхів могла дати наслідки не тільки в вигляді мостового, але так само і в загальнім побільшенні приїзду купців, торговельних операцій: над цим можна спинитись, хоч самі мостові і не обіцяли багато користи для ратуші. Не буде дивно, що міщанство рішуче обороняло свої ратушні землі проти тих, що хотіли їх захопити. Такі заміри виявляли представники адміністрації, сусіди пани, духівництво. Це останнє найбільш виявляло енергію захоплення в другій половині XVI в. (як це показав проф. Ол. Грушевський у рефераті про Київське ратушне господарство XVII-XVIII): коли сталась зміна в засобах поповнення кадра вищого духівництва і до нього стали попадати пани землевласники, що і в новім стані виявляли таку саму, як і раніше енергію заокругляти маєтності.

Починаючи з випадків боротьби проти захоплень ратушних земель адміністрацією, треба зазначити, що в деяких скаргах не зовсім ясно, кому

належала земля. Була ціла низка скарг, коли солідарно виступали проти адміністрації різні групи людности: коли — між иншим — вони обстоювали в таких скаргах свої землі, озера, ловлі, неясно, чи це ратушні чи ні. На державцю Гомельського князя Василя Толочинського скаржились разом міщани і люди волости Гомельської на різні його кривди, між цими кривдами зазначено й те, що державця відняв у них «озера й берега боброви, съ чого они передъ тымъ пожитокъ мевали» (наведено в кн. «Очерки по організації зап.-рус. крестьянства» Довнар-Запольського с. 34). Подібну-ж скаргу подали з Кричова міщани і всі люди волости Кричовської на своїх кричовських державців, що ті вступались «въ гони боброви и въ лови лосинни ихъ властныи звечистые» — знов-таки неясно, кому належали лови. В таких випадках не можна певно казати, чи ратушні це землі, води, лови. Частіш скаргу подавали зацікавлені групи кожна зокрема і зазначали землі, як свої, ратушні чи інші. Такі міщанські скарги не завжди легко добивались свого, траплялось, що адміністрація оскаржена перед в. князем втручалася й далі, чим викликала з боку в. князя далі нагадування і погрози збавити посади за дальшу неслухняність у тому-ж напрямі (Любавській, Областное дѣленіе). Ось приклади в.-князівських грамот з приводу скарг міщанства. Городенська скарга зазначала, що староста городенський забрав заведену та ограничену частину пуці коло Городна: на цю пуцу мало міщанство і грамоти — potwierдження в. князя. Вислухавши відповідь старости, в. князь залишив міщанство при тій пуці (Акты Южн. и Зап. Р. I, № 64). Черкаське міщанство мало з давніх часів поріг на Дніпрі, який вважало за свій; коли адміністрація почала його присвоювати, міщанство стало на це скаржитись і в. князь залишив поріг при міщанах, заборонивши старостам вступатись в нього (Акты Зап. Р. II, № 195). Виявлена міщанством енергія була, як бачимо, винагороджена відповідним в.-князівським вироком. В деяких справах самий хід не зовсім ясний і окремі перипетії не виступають, бачимо тільки кінець справи їх, можемо за аналогією виявити попередні стадії її. Відгомін боротьби міщанства з адміністрацією за свої землі бачимо в таких згадках документів, де адміністрація обіцяє не робити далі кривд у землях міщанських. Ось міщанству Новгородка староста Скумин обіцяє, що не буде вступатись ні сам, ні намісник, до застінку міського (Акты Южн. и Зап. Р. I, № 223). Могилівському міщанству в.-князівською грамотою забезпечено — «синожатеі тежъ мѣстскихъ вряду замковому коньми своими не травити, а ни сина мѣстскаго не брати»: як відомо, могилівцям доводилось сваритись з своєю владою, в.-князівська грамота має натяки на ці суперечності і таким чином цю згадку про міські синожати можна пояснити тими попередніми непорозуміннями між міщанством та адміністрацією (Акты Зап. Р. III, № 28). Свислочанам у грамоті в.-князівській зазначено, що врядники намісників не мають волочити неводом їх озер (Акты Зап. Р. II, № 203). Міщанам м. Волковийського дано завдоволення в в.-князівській грамоті державці, а саме заборонено йому ловити в ріці проти давнього звичаю (Акты Лит.-р. гос. № 171). Всі такі вказівки натякають на попередні втручання влади місцевої в ратушні землі та на

викликану цими втручаннями боротьбу міщанства. Без детальних згадок можемо уявити собі міщанські делегації, їхні збори та подорожування, клопоти в столиці і виступи перед господарем у дорученій їм справі.

Тут-же можна навести й приклади суперечки міщанства з волощанами з тих-же причин. Оскільки волощани підлягали владі старостинській, а міщанство підлягало своїм-таки магдебурзьким вибраним старшим, то в старостинській владі проявлявся певний нахил приймати в таких суперечках бік волощан проти магдебурзького міщанства, і магдебурзьке міщанство не раз відчувало цей нахил місцевої адміністрації в вирішеннях подібних справ. Випадків непорозуміння міщанства з волощанами з приводу земель можна навести багато. Ось міщанство міста Волковийського скаржилось, що «люди наши волости Волковийское у дубровы ихъ местские уежчаютъ и дерево на будованье и на иншие потреби берутъ», в. князь прийняв бік міщанства, покладаючись на стару практику, наказав далі цього не робити: дворянин Колонтай, посланий в цій справі, мав про це оповістити волощан, а самому державці дано про це знати господарським листом (Акты Лит. Р. гос. № 171). Мінське міщанство теж скаржилось на захоплення та втручання до пуці і до сіножатей, з приводу цього спеціальним комісарам доручено було виїхати на місце огранічити землі і ті ґрунти присуджено до міста (Акты Южн. и Зап. Р. I, № 204, в.-князівська грамота спирається на цей попередній присуд). Коли часом такого комісарського вироку було замало, влада вважала за потрібне потім вислати нову комісію за-для дальшого посунення справи («выслати на то маемъ ревизоривъ нашихъ»). Після скарги Ковельського міщанства на непорозуміння з приводу ґрунтів з Біленськими селянами (с. Білен, Білин на зах. від Ковеля) виряджено було спеціальну комісію, щоб розмежувати ґрунти (Архивъ, I, I, № 34). На скаргу кам'янецьких міщан призначено маршалковський суд, що й присудив сіножаті до міста (Акты Лит. Р. гос. № 166). Переглядаючи оці скарги та вирокі по них дані, нові захоплення після тих рішень та нові комісії в таких самих справах, можна завважити, що ратушам не дуже легко було досягнути свого перед в.-князівською владою та потім і на місці добуватись, щоб такі захоплення та винищення припинилися на далі. З яскравих прикладів бачимо, як ратуша була безпорадна перед впливовим адміністратором і в.-князівські нагадування та загрожування перенести на иншу посаду мало робили впливу на таких діячів місцевої адміністрації. Влада згоджувалась, що ратушні землі були дуже потрібні ратушам, які несли таку силу різних податків загального характеру, але не завжди могла допомогти в цій справі.

Доводилось провадити боротьбу за ратушні землі і з панством. Непорозуміння починались на ґрунті уходів, коли міщанство мало право на уходи в околичних панських землях, а панам це було не вигідно й вони намагались всяково уникнути таких сусідів у своїх землях. Канівським міщанам, — а вони, як пограничні, мали деякі спеціальні полегкості, — забороняли сусідні пани користатись уходами в лісах та ріках, міщани звернулись до в.-князівської влади, та в своїй грамоті підтримала міщанство,

нагадуючи сусідньому панству про надані міщанству права (Арх. V, I, с. 71). За таких обставин міщанство мало ще й ту трудність, що не могло знайти підтримки в місцевій адміністрації. Підтримувати волощан проти міщанства, як ми зазначили вже, адміністрація мала причину в зв'язку з системою поборів, бо волощани це головний кадр платіїв, а з панством зв'язували місцеву адміністрацію класові спільні інтереси. Ось через те міщанство в своїх скаргах та виступах проти панства не могло сподіватися на велику допомогу з боку адміністрації. На дрібні кривди такого самого характеру з боку боярства, нижчої верстви шляхти, міщанство мало скаржитись адміністрації місцевій, але й тут виявлялась та спільність інтересів, про яку зазначено. А проти впливу великого панства взагалі виступати та боротись було важко і міщанство не раз це відчувало: тут було міщанство безпомічне мало не зовсім. Центральна влада розуміла потребу поширювати міста та збагачувати їх, бо в багатьох випадках міста допомагали в фінансових справах, але не могла знайти відповідної позиції між містами — з одного боку і панством — з другого, не наважувалась зачіпати інтереси панства (Антонович. Передмова до Архіва час. V, т. I, с. 49).

Досить клопоту мали теж ратуші з землевласниками — духівництвом. Манастирі, церкви, єпископії — геть-усі вони мали землі, чи надані від влади чи записані вірними. З половини XVI в. частіш і частіш втручається влада в заміщення духовних посад, зменшуючи тим уживання виборного порядку, звичайно розглядає ці духовні посади, як засіб нагороджувати за службу і мало турбується, щоб призначені відповідали високим вимогам. І ось нахил до побільшення земельних багатств всякими засобами з новими церковними діячами шляхетського походження поширюється і поглиблюється в вищих церковних сферах. Ратуші з своїми земельними рахунками швидко могли завважити оцю зміну в настроях, бо це зачіпало також і їх земельні справи. В актах часто зустрічаємо суперечки між ратушами та духівництвом з приводу земель, які кожна сторона вважає за свої. Канівські міщани — подав скаргу манастир — вважали землі Колत्याєвські за свої і стали їх розробляти, не даючи десятини (Арх. I, VI, № 17). Володимирське міщанство силою прогнало з земель тих церковних людей, що там орали, заявляючи, що це міські поля і вони мають їх на себе держати та орати як свої власні (Арх. I, VI, № 160). Кияни мали з Пустинським манастирем судову справу, одстоючи острів Труханів, на якому манастир поставив собі «дворець»; манастир доводив, що він давно вже користується тим островом «яко въ пасенни быдла, такъ въ ловленни рыбъ на нѣкоторыхъ мѣстахъ у - въ озерахъ», документів манастир не подав, бо вони всі загинули, але покликались при тому на «пам'ять» воеводи п. Немировича та деяких місцевих урядовців, що манастир фактично користавсь цим островом «здавна» (Акты Южн. и Зап. Р. I, № 146). З тим-же Пустинським манастирем була справа з приводу їза на Чорторії (Акты Южн. и Зап. Р. II, № 108). Пізніш бували в киян часті непорозуміння з приводу земель з київськими домініканами, які знаходили певну підтримку в місцевій адміністрації. Про ці свої непорозуміння заявляли міщани ревізорам, коли ті виясняли мате-

ріяльні умови київського міщанства та його обов'язки. В цих київських заявах ревізорам домінікани виступають в різноманітній та енергійній господарській діяльності. Так монастир захопив міське пасовиско «па біоніа», на якому пасли військових коней київського міщанства, що несли військову службу: таким захопленням домінікани перешкоджали нормальному забезпеченню міського військового кадра. Далі домінікани перешкоджали міщанам вільно користатись пущею — як на дрова і на будування, так і на міські укріплення — і це теж загрожувало доброму забезпеченню міста від ворогів. Крім того, домінікани використовували на себе деякі рибні озера коло міста, які здавна були в міським держанні та уживанні (Арх. VII, III, с. 33). Наведені вказівки виявляють, що сусідство енергійних та рішучих пріорів Домініканського кляштору чинило ратуші багато клопоту, тим більше, що ті знаходили певне спочуття і поміж місцевими київськими адміністраторами з початку XVII в.

Тетяна Фаранюк.

Перші гетьманські земельні універсали.

Розглядаючи гетьманські універсали перших двох десятиліть, легко зауважити, як рано гетьманський в'ярд мусів спинитись на питанню про землеволодіння. Розуміється, питання ставили не в повнім обсязі, не було ще вироблено загального погляду на справу, це було зроблено лише за гетьманування Многогрішного, — але на різні заяви та скарги доводилось гетьманській владі встановляти деякі основи для відношення до типів землеволодіння, селянського, козацького, привилейованого.

Коли впало зовсім магнатське землеволодіння, коли захиталось в непевнім стані «болярське», тоді в ліпшій все-ж-таки стані землеволодіння ратушне та монастирське. З перших-же кроків монастирі встигли зацікавити гетьманів своєю долею, проводячи ту гадку, що піклування про монастирі має буги як один з обов'язків тих, що почали боротьбу за волю українського народу: і дійсно, гетьманські універсали зазначають, що вони в цій справі провадять стару традицію ще колишніх князів в їх турботах про церкви та монастирі, так само і козацтва побожного з попередніх часів¹⁾. З другої сторони ратушне землеволодіння теж вимагало уваги з боку гетьманської влади. На ратуші з їх зборами лягала і без того важка стаційна повинність, ще ускладнена спеціальними вимогами військового турботного часу. Через міста проходили до театру війни і вертались війська, вони вимагали в меншій чи більшій мірі пристановища та харчування. Одні частини війська тримались стримано, інші навпаки вимагали більше звичайного, загрожували, грабували, коли їм відмовляли в їх вимогах. Стація важким тягарем була для ратуші, гетьманська влада могла тільки уважно прислухатись до таких скарг, але щось перемінити в цій практиці не могла, бо не було можливости якось инакше поставити справу стації²⁾. Поскільки ратушні землі збільшували прибутки ратушного господарства, гетьманська влада, пам'ятаючи про стацію, могла вирішити справу лише затвердженням старої практики.

Ті, що зберегли свої землі і далі проводили господарство—хоч і в зменшених рамцях,—зустрічались в своїм господарюванні з певними труднощами, що їх викликав військовий час, пересунення військ. Про це

¹⁾ Це вяснено в статті автора: З економічного життя укр. монастирів XVII — XVIII в., Україна, 1914, 4.

²⁾ Про практику стації — див. Фаранюк Т. Ратушні землі.

говорять ті скарги, які в значній кількості доводилось розглядати гетьманській владі серед бурхливих подій перших років Хмельниччини. При розгляді таких скарг питання про права на згадані землі не ставилось, гетьманська влада мала на увазі лише конкретні випадки тих шкод, які роблено в зазначених землях і за які вина спадала на військові частини.

Скарги на кривди та шкоди від військових частин не вимагали від гетьманської влади загального вирішення питання про землеволодіння. Ті, що подавали скарги — керівники монастирського господарства, керівники ратушних справ, дехто з старих «бояр»-землевласників — не мали причини ставити питання так широко. Важно було забезпечити можливість спокійно хазяйнувати серед постійного пересунення військ в бурхливих турботних настроях загалу людности, не боючись несподіваних і — часом великих — перешкод. Кожен оповідав про свою пригоду, що довелось пережити, і прохав захисту та й тільки — про права на землю, певно, не згадували і сами військові, не було причини нагадувати і покривдженим. Війська вимагали стації та харчування, не добираючись до того, чи законно, чи ні користався з землі її господар фактичний.

Гетьманські універсали на підставі заяв та скарг подають деякі деталі про такі конфлікти. Військові частини проходили чи вертались з театру війни, це були, як вичисляють універсали гетьмана Богдана, «залоги, висилки на якій кольвекъ услугъ нашої будучи» (напр. унів. Лавр. Борозні 1656 р.), чи «до войска идучи и з войска назадъ поворочаючи конни и пѣші ватаги и чатовники и вшеякого стану и кондиції люди» (напр. Мгарському мр. г. Виговського 1658 р.) чи «товариство В. З. до войска и з войска идучее и на якій кольвекъ услуге войскової будучее, яко тежъ и чужоземное войско» (напр. Мгарському ман. г. Дорошенка): тут — як бачимо зазначена можливість присутности та певних кривд від війська — неукраїнського. Бувають згадки і спеціально про московські війська — «государевыхъ ратныхъ людей». В універсалі г. Виговського виступає ще одна деталь, зазначено тут «чатовники, ватаги, до войска идучи і зъ войска назадъ поворочаючи и зятягови на услугу нашу хорогви, яко и охотники» (унів. на ім'я К. Мокрієвича).

В інших умовах, коли наладжено відповідний адміністративний апарат, центральна влада могла-б обмежитись загальним наказом, щоби війська підчас переходів та тимчасового розквартирування не робили кривд та шкод в приватних господарствах: такий наказ було-б розповсюджено звичайним шляхом і в військах і серед людности його знали-б. В перші часи гетьманщини цього зробити було неможливо за відсутністю відповідних адміністративних засобів. Крім того, довелось-би спинитись на тому, в яких саме маєтках не дозволялось робити кривд, отже зазначити правну основу землеволодіння. Цього складного питання тоді ще не можна було вирішити. Через те гетьманський уряд обмежився тим, що видав охоронні листи тим, що понесли кривди від війська. Тільки деякі певні особи виділено з за-

гальної маси людности: це початок гетьманських листів про протекцію та оборону певних осіб, гетьман «маючи взглядь... наклонивши ухо до прозби ихъ», бере певних осіб «въ протекцію» та забороняє робити кривди цим особам: при такому відношенню можна уникнути складного питання, на якій правній підставі зазначена особа користується з певних земель: чи це potwierdжені власні спадщинні, чи ново-надані власні, чи умовні. Головне, щоби зазначена особа могла спокійно хазяйнувати на своїх землях. Коли взяти, наприклад, універсал г. Богдана Лукаш. Носачевичеві, бачимо, що правну основу володіння землями тут не підкреслено: згадано про військову службу, яку ніс Лукаш Носачевич, «маючи ґрунтъ свой власній за Черньговомъ» — але не зазначено про правну основу дальшого користання. Між тим в універсалах (того-ж часу) гет. Богдана читаємо ясніші вирази «подалисьмо въ поссесію» (Лавр. Борозні), «подалисьмо въ поссесію села по отцу и стрію» (пан. Воронам), «подалисьмо въ поссесію села... маєтности ихъ власныи» (пан. Рубцям). Рівняючи вирази в універсалах гет. Богдана, бачимо, що натяк в універсалі Лукаш. Носачевичеві не розвинуто, в порівнянні з иншими універсалами: підкреслено тут не potwierdження ґрунта, що його мав і раніше Лукаш Носачевич, а охорона Лукаша від всяких кривд.

Як-раз справа охорони і займає головне місце в цій групі універсалів. «Жадаемъ... абы... на ґрунтахъ безпечне зоставалъ, нѣ отъ кого найменшой не поносячи трудности» — увага самого прохання, а потім гетьманського універсала, звернена не на potwierdження того ґрунту, яким досі спокійно користувався пан Лукаш. Зроблено було певні кривди, але ґрунта самого ніхто не віднімав, питання про права на ґрунт і не було тут поставлено. Борозна, Ворони, Рубці вияснили свої права на землі та села, а п. Лукаш жадав лише охорони від кривд, і гетьманський універсал не вдавався до вияснення права на землю. Охоронний універсал, що його викликали умови бурхливого часу, стоїть окремо від універсалів з наданням чи potwierdженням земель. Так розуміли справу і за часи гетьмана Богдана: наприклад, Лавр. Борозна окрім potwierdження маєтків випрохав собі і охоронний універсал — «доносимъ до вѣдомости и, напоминаючи, суворо приказуемъ... абы... жадной кривди, шарпанины и перенагабання ништо... чинити не важился». Таким чином охоронні універсали мали своє місце і поруч з універсалами, що potwierdжували попередні маєтності. В наведеним прикладі з універсалами Лавр. Борозні в potwierdженнях теж є згадка про нечинення кривд в маєтностях, але охоронний універсал ставив цю оборону рішуче і докладніше спинявся на можливих випадках втручання військових частин та переїжджих з листами гетьманськими і цій докладності тоді надавали велике значіння: в кінці універсалу звичайно погроза суворим каранням «безъ отпусту», як тільки принесено буде найменшу скаргу.

Цікаво спинитись на тих кривдах, які найбільш турбували тодішнє господарство. Гетьманські універсали в своїх виразах спирались на сами скарги, звідти беручи деталі. Таким чином можна використати за-для характеристики вирази гетьманських універсалів. «Кривди, перенагабання,

прикрості» — це загальне зазначення гетьманських універсалів подекуди пояснюється детальнішими вказівками на тодішні пригоди. Тут можна виділити дві групи випадків. По-перше гетьманські вислани в певних справах з листами гетьманськими — «любо бы хто и зъ листомъ нашимъ мѣлъ где мимоѣздомъ на тые села (Лавр. Борозни) ѣхать» (унів. Богд. Хмельницького Л. Борозні). По-друге військові частини, які проходять через зазначені села та залишаються там на деякий час: про це вже згадувано вище. В таких частинах були як старші, керівники, так і звичайні козаки: через те заборона робити кривди звернена до старших та звичайних козаків. З наведених прикладів можна бачити, що вже за часів Богдана Хмельницького гетьманський в'їзд розрізняв оці дві групи, що робили кривди та шарпанини в тодішнім господарстві. Оце розподіл заховують і пізніші гетьманські універсали, і там також намічається наїзди гетьманських висланих уповноважених в різних справах та переходи військових частин.

Універсали гетьмана Богдана так характеризують шарпанину переїжджих. Чинили кривди, шарпанини, перенагабання, вимагали підводи, робили при тому людям утяження (універс. Лавр. Борозні). Можна пригадати при тому давніші скарги на кривди в стаціі та підводах, які робили переїжджі. Практика першого десятиліття гетьманщини в цих справах ішла давнім шляхом і переїзди і тепер, як і раніш, лягали дуже важко на місцеву людність. Зовсім знищити систему стацій було неможливо, не було чим замінити. Поруч із згадкою про заборону «найменьшихъ» екзакцій пробивається друга думка про «якіе непотребные вымысли», які відступають від звичайної норми, перевищають її. Надаючи особливе значіння тим, що їдуть з листом гетьманським, універсали г. Богдана і їх також обмежують певними нормами, хоч і не дуже якими. В універсалах гетьмана Богдана київському міщанству підкреслено великі кривди та спустошення міста від переїздів та переходів війська — «абы мѣсто наше столечное и церкви Божіи.. въ цѣлости zostавали» (Акты Зап. Росс. V, № 30). Одинокий вихід з такого важкого становища, до якого прийшов Київ, це зменшити титарі стаціі. Здавалось, можливо зовсім заборонити військовим частинам вимагати в Києві з міщанства стацію. Вимагати «становиска, почлеговъ, попасовъ... подводъ, чоботъ, панчохъ» козакам рішуче заборонено. Пропоновано взагалі минати Київ, не йти «на перевозъ Киевскій» (Акты Зап. Рос. V, № 30, № 44). Більшою увагою звичайно користались гетьманські вислани з листами та дорученнями. Про них є спеціальна згадка в універсалах г. Богдана наданих київському міщанству. Хто «зъ листомъ нашимъ будетъ посланный», і той теж не повинен вимагати собі; «зъ листомъ нашимъ на якої колвекъ послужъ нашої войсковой», передбачає другий універсал гетьм. Богдана. Зазначено і ще одну цікаву деталь. Хто «зъ пѣрначами безъ писанья нашего наѣхавши» став-би вимагати в міщан — теж підлягає забороні, як і інші. Виконавши дане йому доручення, висланий гетьманський повинен виїхати з Києва «на своихъ конехъ, гдѣ индѣй подводъ собѣ упоминатися, кгда бы того потреба была». Київ заслуговував на найбільшу уважність і, дійсно, гетьманський в'їзд дбав про те, щоб його охоронити, але оскільки

дійсно помагали оці рішучі заборони? Цікаво навести універсал Виговського тим-же самим київським міщанам: дано тут увільнення міщанам від постачання підвід, але окремо зазначено про тих, хто «мѣль ѣхати въ пильной справѣ нашої и поважной войскової, альбо отъ е. п. в.». Для цих зроблено виняток, який взагалі характеризує стан справи: «тому большъ падъ десять подводъ .е мають оные мѣщане давати» (г. Виговського, Акты Зап. Рос. V, № 51). Такий виняток зроблений для висланих з листами в поважній справі свідчить про те, що суворі заборони разом з погрозами не завжди мали бажаний вплив на тих, кого вони мали на увазі. Доводилось повторяти оці заборони, бо козацькі старші, як і вислані гетьманські, а ще більше царські ратні люди і далі спокушались на підводи, харчування.

Як-же використовували зацікавлені особи та установи видані їм універсали зазначеного вище змісту? В пізнішій практиці ми знаємо видавання універсалів в двох редакціях: одна самій зацікавленій особі і друга тим місцевим органам, що мали стежити за виконанням наказу та карати неслухняння. Зацікавлена особа, отримавши відповідний універсал, знала, що разом з тим про це повідомлено і місцеву владу, яка допомагатиме в важких випадках. В перші десятиліття Гетьманщини не помітно такої практики. Можна думати, що універсал давано лише тому, хто скаржився, і той вже використовував в відповідні моменти. В універсалі г. Богдана київським ратушним міщанам маємо таку вказівку «а ежели бы который кольвекъ своевольникъ легце поважаючи сей унѣверсальъ нашъ а вымысли якіе непотребные вымышляючи» (Акты Зап. Рос. V, № 30). Це має на увазі переїжджого, хто став-би вимагати від міщанства київського, йому покажуть цей універсал, а потім звернуться до полковника київського, а «въ небытности его», до наказного полковника, який має право суворо карати своєвілних. В зазначенім універсалі вичислено урядовців і військові частини, їм «до вѣдомости доносимъ»; в иншім пізнішій універсалі теж г. Богдана київському міщанству додано за-для більшої ясности — «и каждому, кему бы только сее наше писаніе показано было» (ibid. № 44; порівн. Л. Борозні). Хто з переїжджих став-би вимагати, мусить «за оказаньемъ сего листу нашего» відмовитися від свого заміру з огляду на рішучу заборону підперту погрозою кари. Цікава справа що-до кари (в пізнішій універсалі г. Богдана київському міщанству); звичайно зазначалось, що «одъ насъ за скаргою найменшою караный будетъ» (напр. в охоронній універсалі Л. Борозні). Поруч із цим випадки передачі прав карати місцевій владі полковничій, як це наведено було з універсала наданого київському міщанству про права київського полковника. Нарешті, певно, в звязку з деякими визначними випадками кривд від переїжджих, гетьманський вряд дозволяє самим київським міщанам ратушним затримувати і карати своєвілного (Акты Зап. Р. V, № 44). Фактично це можна було перегести, ратуша мала свою — так-би говорити — поліцію, мала і «холодну» за-для неслухняних міщан і ратушних підданих, але надання такого права ратуші і в відношенню що-до переїжджих було остільки незвичайне, що пізніш поновлено не було.

В певнім звязку з універсалами про кривди та шкоди треба розглядати й універсали про захоплені землі. І тут теж гетьманський в'їяд не спинався на в'їясненню правної основи землеволодіння. Стояв в'їяд гетьманський на тому, що ось фактичний власник землі терпить певні кривди від сусідів і треба йому допомогти. Як в'їдомо, з побідним розвитком Хмельниччини, стали кидати свої маєтки пани та їх управителі, уступаючи перед могутньою хвилею селянського руху. Так маєтки стали безхазяїнні і селянство з козацтвом почало займати фільваркові та свобідні нерозроблені землі. Потім на короткий час стала реставрація панського господарства і Хмельницький мусів охороняти тих панів, що повертались до своїх маєтків, видаючи універсали про селянське послушенство та загрожуючи суворими карами неслухняним з селянства. Універсали часу реставрації мали на увазі «пановъ шляхту, мешкающихъ въ воеводствахъ Киевскомъ, Черниговскомъ и староствѣ Житомерскомъ» (28/VIII 1650, Пам. Киев. Ком. II, № 4), чи панів шляхту воеводства Київського (ibid. № 8), мали на увазі тих підданих, які «до подданства належать, не будучи паномъ своимъ послушными и зычливыми и овшемъ неприятелми» (ibid. № 8). Селянам наказано бути послушними своїм панам — шляхті¹⁾. Минув час реставрації, мусіли знов тікати ті, що повернулись було до своїх маєтків, і селянство знов стало хазяїнувати в залишених маєтках.

В звязку з цими подіями і почалися скарги фактичних власників — монастирів, ратуш, декого з бояр — шляхти — на те, що в них зайнято ті землі, з яких вони досі спокійно користались. Ось, наприклад, універсал гетьмана Богдана Хмельницького наданий ратуші Київській в справі земель. Київ, як столичне місто, мав тоді спеціальну увагу з боку гетьмана. Універсал виблуканий тим, що сусіди почали займати київські ратушні землі. Гетьманський універсал нагадує, що київські міщани «первшою ласкою нашею упевнены». Ті землі, що їх мали київські міщани до магістрату Київського, як «на Оболонью, яко и индый гдѣ тылько своѣ кгрунты мають и оныхъ отъ давныхъ часовъ заживають», мають також і далі міщани заживати і нікому з козаків, або з поспільства, не дозволено силоміць привлащати, косити чи инакше використовувати ці землі. Гетьманський в'їяд не припускає жадної «отмѣны» в цім відношенні, але при тим не спинається на в'їясненню прав Київського магістрату на зазначені (дуже загально) землі (Акты Зап. Рос. V, № 34). Подібного-ж змісту універсал гетьмана Богдана видано Лукаш. Носачевичеві, що той має безпечно зоставати і заживати пожитки з ґрунтів: коли слободяни зайняли частину ґрунтів, то вони не повинні вважати цю землю за свою власну, а сплачувати за неї десятину «конечно» (Генер. Слѣд. Черн. п. № 107). Ось теж універсал г. Богдана Хмельницького монастиреві Межигірському в справі Харківського ставу, що його дав на монастир якийсь Михайло Іванович, ченці почали тут «яко южь на церковномъ кгрунтѣ» будувати млинок і зустріли

¹⁾ На пі відносини згадка в універсалі г. Богдана Київ. Пустинському ман.: «яко вишой шляхтѣ добра свои вольно обыймовати».

в цій справі перешкоду від деяких осіб. Очевидно, інші стали присвоювати землю і ставок, які монастир вважав вже за свої безсумнівні. Гетьманський універсал забороняє відбирати від ченців землі і ставок, забороняє перешкоджати в будівництві млина, при тім зазначено, що «кождому вольно свое добро, яко властное, дать даровать и лекговать, кому хотѣчи» (Акты Зап. Р. V, № 27). Нарешті ще універсал гетьмана Богдана Видубецькому монастиреві з заборною втручатись до монастиревого рибальства в певних зазначених ставах та озерах: тим порушуються права монастиря на маєтностях і озерах «до монастиря Видубицького належачихъ» (ibid. № 36).

В наведених прикладах, універсалах гетьмана Богдана, одна загальна риса: це заборона чужим займати та використовувати землі, хоч на них і не дано ще загального potwierдження з визначенням документів надання чи правної основи. Коли потрібно було, вирішувалась лише ця чергова справа оборони від захоплення. Розуміється, не можна було при тім проминути питання про належність земель. Коли задоволено прохання певної особи, ратуші, монастиря, то тим самим визнано і права цієї особи на зазначену землю, ставок, озера: заборона всім чужим втручатись підкреслює виключне право згаданої особи. В наведених універсалах побіжно згадано, але тільки побіжно, такі умови: «мають наданье... маючи грунтъ свой власній за Чернѣговомь... въ маєтностяхъ яко и въ озерахъ до монастиря належачихъ...» Це вже почасти визнання і potwierдження прав, хоч і відмінне від того звичайного ясного potwierдження, коли гетьманський в'їд робив його згідно з проханням чи скаргю зацікавлених, спираючись на попереднє фактичне володіння чи документ надання (як в універсалі напр. Мгарському монаст. — Генер. Сл. Луб. п.; Акты Зап. Р. V, № 39).

Виникає питання, чому-ж гетьманський уряд не давав в таких випадках ясного potwierдження на маєтності (з переліченням їх), як це звичайно робила влада В. Князівства. Переглядаючи в хронологічному порядку універсали г. Богдана монастирям, можна завважити одну цікаву подробицю. Як знаємо, монастирі зуміли придбати собі велику уважність з боку першого гетьмана і отримували від нього — навіть ще в часи боротьби з ляхами — різні надання. І ось ми бачимо, що в перші часи монастирі не випрошували собі загального докладного potwierдження маєтностей. Різноманітні були прохання монастирів і зв'язані з ними гетьманські надання. Але все-ж-таки монастирі прохають спочатку якихось окремих полегшень, уникаючи поки-що загальних potwierджень. Візьмімо, наприклад, Густинський монастир¹⁾. Перші універсали доручають відшукати та покарати своєвольців, що пограбували монастир, далі забороняють чинити кривди в монастирських маєтностях і припиняють перехід селян до козацтва; наказують селянам Мацієвським бути послухними і т. и. Про загальне potwierдження маєтків, які так часто випрошували собі землегласники, тут нема згадки²⁾. Візьмемо

¹⁾ Коротеньку історію монастиря подав Лазаревський (Опис. стар. Малор., III, 388 і дд.) там-же подано і реєстр документів.

²⁾ Лише в 1655--1657 побіжно potwierдження данини Вишневецьких, а головне про кривди.

другий приклад, монастир Мгарський, який теж мав ласку від гетьмана Богдана і одержав від нього різні надання і полегкості. Перші універсали г. Богдана говорять про неутручання своєвольників до «сеножатеї, полей, млиновъ», які належать до монастиря, далі надають з огляду на «великіє недостатки» млинок з 2 каменями, надають колишні бернардинські лубенські сіножаті з послушенством тих людей, що там оселились (за останні роки). І лише пізніше в універсалі 1655 р. сказано, що від монастиря подано запис княгині Раїни, згідно з яким ґрунти всі zostавлено, як і раніш, в володінню мал. Мгарського з послушенством тих, що поселились на монастирських ґрунтах¹⁾. Ось ще універсали Максаковського монастиря одержані від г. Богдана²⁾. Найраніший говорить про «звиклоє послушенство» підданих без жадного своєвольства³⁾, дальші універсали про заховання при монастирі по-давньому 6 сіл з млинами-та иншими пожитками: лише тут ми маємо згадку, що села ці «здавна наданніє». Нарешті універсали Батуринського монастиря: зберігся досить пізній універсал гетьмана Богдана (1655 р.) з наданням с. Хмілева та з послушенством тамошніх селян, роком пізніш потверджено старожитні надання канцлера Осолінського. Знов, як бачимо, потвердження старих надань сталось досить пізно⁴⁾.

Перша група наведених універсалів належить до 1649—51 рр., друга група з потвердженнями до 1654—56 рр. В першій групі зустрічаємо згадки про кривди від переїжджих, вичучання сусідів до земель, захоплення земель та инше. Між цими групами лежить вироблення певних принципів земельної політики, які її виявились у гетьманських універсалах від року 1654. Розуміється, оці принципи не мали повної тривалости, і після г. Богдана боротьба партій вносила свої поправки до цієї справи земельних маєтків.

Ті, що зберегли свої маєтності в перші часи великого руху, не обійшлись без значних труднощів. Справа йшла про робочі руки. З свідочств сучасників ми знаємо, як людність кинулась записуватись до козацтва, щоб узяти участь у великій визвольчій боротьбі, і ось фактичні власники земель констатують рішуче зменшення тих працівників, які раніш згідно з старими нормами працювали по цих маєтностях. Одинокий вихід, здавалось, був у допомозі тодішньої влади, в її розпорядженнях. І ось зацікавлені звертаються до гетьманської влади з проханням якось припинити цей рух. Розуміється на певну уважність могли числити, в першу чергу, монастирі в звязку з прищепленими гетьманській владі поглядами. Наслідки

¹⁾ Універсал мр. Мгарському в Акт. Зап. Р. V.

²⁾ Подав Лазаревський в Чтен. Общ. Нестора Л. IV (1890) с. 98-100, потім видано «Генер. Сл. о маєтн. Черниг. п.» (1909) №№ 258—260.

³⁾ Універсал видано з копій, наступні після «приказалисьмо» рядки мають якусь помилку копіюваня, вираз «належалы» доведеться змінити з огляду на стилізацію тодішніх універсалів г. Богдана, і згадка про належність сіл втратить свою рішучість виразу.

⁴⁾ Видав Лазаревський в Чтен. Общ. Нестора Л., V (1891), пізніш видано в «Генер. Сл. о маєтн. Нѣжин. п.» (1901) № 89—90.

цього клопотання маємо в універсалі г. Богдана ман. Київському Печерському жіночому. Його схарактеризовано в виданні (Акты Зал. Рос. V, № 25), як «послушную грамоту... объ отправлении монастырских работъ и повинностей». Подібно-ж і пізніший канцелярист зазначив у написі на цім універсалі «потверженный листъ отъ Богдана Хмельницкого на село Подгорць». Це не вповні передає характер документа, універсали про послушення селян не мають тих рис, які ми маємо тут. Бо це не тільки наказ бути послухними, але й обмеження, крім того, свободного переходу до козацтва. В селі належнім до монастиря Печерського дехто став відмовлятися від звичайних повинностей, мотивуючи це переходом своїм до козацтва. В скаргах очевидно й самий перехід до козацтва мотивовано небажанням виконувати звичайних робіт та повинностей. Те-ж мотивування висовує і універсал: «подъ тотъ часъ въ козацество, не хотячи до того монастыря работы и повинности отпраляти, удалися». І ось гетьманський вряд наказує цим козакам, як і раніш, коли вони були селяни, вповнювати належні повинності до монастиря — «по старому послушенство».

Такий універсал про обмеження вступу до козацтва міг-би мати і велике загальне значіння, коли-б тільки це мало-б загальніший характер. Але універсал висловлює загальний погляд лише в пристосованню до конкретного випадку. Гетьман не хоче відбирати підданих від монастирів, особливо такого бідного, як цей Печерський жіночий монастир. Чи могли інші монастирі скористатись з такої великої уважності гетьмана: «бо мы со всимъ войскомъ не хотимъ отъ монастыровъ, особливо отъ убогихъ законницъ, подданныхъ отыймовати: дастъ Богъ на службу войсковую охочихъ и безъ людей церковныхъ». Чи це загальне рішення, чи це стосується одного лише Печерського жіночого монастиря, який зумів якось розжалобити гетьмана своєю злиденною долею? Гадається, що такого загального значіння цей універсал не мав і міг бути використаний лише тим монастирем, що його отримав.

Коли універсал ман. Печерському жіночому наказує по-давньому виконувати повинності, то універсал того-ж г. Богдана мн. Густинському підходить до справи з іншого боку ¹⁾. Універсал Печерському ман. дає право задержувати селян, які хотіли-б з маєтків монастирських іти до війська, універсал Густинському ман. забороняє приймати до війська підданих монастирських з ґрунтів та хуторів. В першій випадку виникає сумнів, чи мали монастирські адміністратори стільки авторитету, щоб удержати тих селян, які хотіли йти до війська. В другій випадку неясно, чи отамани військових частин відмовляли згідно з гетьманським універсалом тим монастирським селянам, що бажали прилучитись до війська. Отже на практиці не завсіди ці універсали могли мати вплив.

Треба ще спинитись на тім, яке загальне значіння ці універсали могли мати для переходу з селянства до козацтва. Видано їх тоді, коли частина

¹⁾ Уривок з нього подав Лазаревський ще в розвідці: «Малоросійськіє посполитые крестьяне».

селянства вже перейшла до козаків і, розуміється, повернути їх з війська ні в місцевої адміністрації, ні в керівників монастирських маєтностей не було можливості. Родиви їх залишались на старих землях і далі вели господарство. Очевидно, універсали г. Богдана монастирям Печерському жіночому та Густинському мали на увазі не їх. Ті, кого захопила велика хвиля визволення, кинули все і пішли з військом битись з ворогами. В універсалі Печерському ман. ми маємо спеціальний вираз «подъ тотъ часъ въ козачество... удалися»: рівняючи його з іншими виразами Богданових універсалів, можна думати, що тут мають на увазі тих, які недавно лише заявили про своє бажання вступити до війська, відмовляючись від звичайних повинностей, і фактично до війська не перейшли, залишаючись поки-що на тих землях, де й раніш жили. З універсалу Густинського ман. нагадаємо про самий наказ не приймати, очевидно тих, що тільки думають вступати до війська. Треба думати, що ці накази мали на увазі другу хвилю після першої, яка захопила вже була селян у монастирських маєтностях, винесла їх із рампів звичайного робочого життя та привела до лав війська: після пережитих зворушень та під впливом захоплюючих звісток про події з'являлись нові охочі люди, що думали вступити до війська. Вираз «подъ той часъ» як-раз, може, і підкреслює, що було це недавно, не в першу хвилю руху, а пізніше. Коли універсал Печерському жіночому ман. каже про охоту вступити до війська, то пізніші універсали розрізняють вже тих, що вписані до війська, від інших, які очевидно виявили тільки бажання вступити до війська, але не зробили всіх належних приписів. Термін «нові козаки» стоїть поруч з терміном «тые, которые въ реистръ войска запорожского не вписаны»¹⁾ і ті і інші однаково мають нести стародавнє послушення згідно з давніми нормами.

Не тільки з цими новими козаками мали труднощі власники земель: були і такі, що, й не вступаючи до війська, відмовлялись від обов'язків, про які нагадували ратушні завідуючі чи монастирські адміністратори. Така неслухняність могла виявлятися з початку на словах, а потім привести і до більш рішучих виступів проти адміністраторів маєтності. Універсали вживають для цього такі терміни за-для зазначення різних відтінків. Селяни мають працювати, не «вимовлятися» від роботи вшелякої, не бути «спротивными» чи «непослушными» (Лубен. Мгар. 1656 р.): тут ми маємо різні відтінки від вимови на словах до спротивності та непослушення, не тільки на словах, але і в певних виступах. В іншому універсалі г. Богдана Хмельницького повне послушення схарактеризовано, як «всяке послушення безъ всѣхъ непослушеньъ и турбацій» (Батуринському ман.): тут очевидно непослушення та турбації розуміються, як окремі виступи, прояви опору. Нарешті, як виступи більш рішучі «своеволие и непослушение», «своеволия и бунти» (універсали г. Богдана Батуринському ман.). Один такий прояв маємо з життя Видубецького ман. (1654). Мешканці Лісницькі і Ходосовські порушили права монастиря щс-до монастирських

¹⁾ Цим новим козакам протиставлено «козаковъ которые завше до войска ходять звыкли» (ун. Київ. Братському ман.).

озер: «своеволенствомъ взбуженные и никому ся не объявляючи», почали ловити рибу і тим нищити монастирське майно: «маєтности въ нѣвѣчь оборочають»...

Щоб спинити такі своеволі та бунти, треба було мати на місцях владу, яка-б могла ужити своєчасно певних заходів. В розчарованні, яке шириться поволі серед українського люду, мали свій вплив і заходи гетьманськогоряду стримати всякі виступи селянства проти землевласників. Ми згадували вище, як гетьманськийвряд намагався перевести реставрацію панського землеволодіння. Завдання спинити та карати надано тут було полковникам («Києвському и Черниговському сурове на горле карати позволяемъ, до насъ не отсылаючи» Пам. Київ. Ком. II, № 4 і № 8), полковники мають і стежити за тим, щоб не «всчиналися бунты ниякие», попереджуючи їх і спиняючи на самім початку. Карі підлягають і ті «своевольники», що кривди найменші стали-би чинити панам і «наступовати» на їх здоров'я, а тим більше ті, що нарушили і «кровь невинную пролили». Певна поправка до цих суворих універсалів полягала-б у тому, що не всі полковники на місцях мали бажання допомагати шляхті вертатись до своїх маєтків та відновляти господарство на старих умовах.

Як шляхта, так само могли відновляти своє господарство і монастирі, каже гетьманськийвряд в універсалі Київ. Пустин. ман. 1651 р. (Акты Зап. Рос. V, № 29). Часто вважали цей універсал за potwierдження монастирських маєтностей, між тим, як він, властиво, має инший характер, видано його в звязку з конкретним випадком, труднощами, які мав Київ. Пустинський ман. в м. Вереміївці. На початку універсала говориться про те, що монастирі, як і шляхта, можуть (вольно) «обыймовать добра свои» і посилати до них (маєтків) своїх урядників. Це доповнення поясняє нам обставини. Можна уявити собі, що тут у селі був монастирський доглядач, якого селянські настрої примусили податись з села. Монастир не насмілювався посилати нового доглядача до Вереміївки, очікуючи зміни умов. Така зміна і настала з тимчасовою реставрацією панського землеволодіння. Знаючи про це, монастир і випросив собі спеціальний універсал про послушенство селян і слухняність їх до монастирських завідуючих, «урядникомъ и старшинѣ отъ игумена и капѣтулы мон. Ник. посланымъ»: це стосується до всіх, що не записані до реєстру Війська Запорозького і повинні «яко подданые» виповняти повинності. Коли-б хто мав якісь претенсії на ці села і містечка та послав-би урядників, оці прислані не повинні «задираться» з монастирськими в'рядовцями (універсал захищає монастирські інтереси), а треба обстоювати свої права на суді на підставі привилеїв. Отже гетьманськийвряд наказує селянам, щоб вони були послужні, наказує иншим не чинити кривд і доручає козацтву допомагати в цій справі монастирським в'рядовцям: «безъ вѣдомости и позволенія игумена и капѣтулы мон.» не робити нічого, не втручатись до монастирських прибутків, як то мливи, оренди, шинки та инші «монастырсеви належные пожитки». Козацтво і козацька старшина, таким чином, мали-б стримувати селянство від непослушенства та своеволі.

Неслухняним селянам універсал Київ. Печерському жіночому ман. загрожує суворою карою, як «військовимъ непріятелямъ и зневажачамъ листу нашого» (Акты Зап. Рос. V, № 25). В інших універсалах, виданих на ім'я місцевої адміністрації, обов'язок спийнати своєю волю і карати неслухняних надається в рішучих виразах полковникам та їх заступникам, наказним полковникам: «постерегать всего» має, наприклад, полковник наказний ніженський у справах манаст. Махсаковського і допомагати тамошнім ченцям в важких умовах. Невиповнення цього наказу викликає спеціальний універсал гетьмана, де висловлено здивування, що полковник не виконує припису що-до послушенства селян (Генер. Сл. Черниг. п. № 260): після цього напаминального універсала наказний полковник своїм листом потвердив, аби селяни були послушні монастирським властям (ibid. № 261, на ім'я отаманів, війтів і всієї громади). В цім випадку гетьман обмежився лише висловом здивування, часом це висловлювано в більш рішучій формі. В універсалі, виданім в звязку з скаргою Київ. Видубецького ман. на своєю волю селянства, поруч із наказом постерегати селянських виступів є і підкреслення робити це «пильнѣ, ничимъ не уводячись», карати «безъ фолъкги», бо инакше кару понесе сам полковник («посполу съ ними, своевольниками, каранья нашего не уйдешъ», Акты Зап. Рос. V, № 36).

Ось у колі таких питань мусів гетьманський в'ряд, виходячи від конкретних випадків, встановляти загальні підвалини земельної політики.

II.

Протягом найближчих 1650-тих років гетьманський в'ряд мусів виробити певне сталє відношення до тих фактичних власників, що зберегли і підчас великої зміни попередні маєтки, чи вповні, чи в більшій частині.

Цей процес вироблення сталого погляду можна простежити на універсалах першого десятиліття.

Передовсім можна згрупувати разом до купи гетьманські універсали монастирям. Їх об'єднує спільне мотивування, через що саме гетьманський в'ряд потверджує їм старі маєтності чи наділяє новими. Універсали вияснюють погляди гетьманської влади на значіння тодішніх монастирів, але роблять це не завсіди докладно, часом обмежуючись лише загальними утертими виразами. Робилось поясіння, що в цій справі гетьман іде за попередньою практикою козаків, які завсіди «церкви Божіи надаряли» (Київ. Пустинському ман. Акты Зап. Р. V, № 29). Коли від цього неповного мотивування універсалів г. Богдана перейти до листів полковників та пізніших універсалів гетьманських, з тих можна дещо почерпнути за-для поясіння універсалів г. Богдана та тодішніх поглядів на цю справу. Київський полковник Дворецький в 1659 р. поновив Київ. Братському ман. попередні надання гетьмана Богдана з поясіннями, яких бракувало в письмевній формі в універсалі: «межи которыми (монастирями та церквами) и монастырови Богоявленія Господня Брацкому Киевскому и школамъ при немъ будучимъ для наукъ высокихъ», при тім нагадує полковничий лист і про

історію і завдання братської школи: фундували школу гетьман Сагайдачний і м. Петро Могила за-для оборони віри і церкви підчас «гоненія отъ супостатъ» (Пам. Київ. Ком. II, № 24). Надзвичайно цікава оця згадка про минулу історію школи, як пам'ять ставила поруч двох діячів недавнього часу, надаючи гетьманові ролю мецената. Освічені споміж козаків надавали велике значіння братській школі, бо своєю освітою вони були звязані, найчастіше, як-раз з нею. Отже, крім того загального мотивування, яке знаходимо в універсалах г. Богдана, було ще й визнання великого значіння вищої школи на Україні, звідки тодішнє козацтво отримувало освічених людей за-для дипломатичних та канцелярських справ. Крім того, в інших монастирях сучасники шанували їх шкільну діяльність, їх шпиталі та лікарні, які допомагали сусідній людності. Рівняючи загальні вказівки універсалів з іншими свідоцтвами того часу, можна докладніш уявити собі причини, з яких гетьманський уряд допомагав і сам монастирям, підтримував їх прохання перед московським врядом (наприклад, гетьман Богдан підтримував прохання мітр. Сильв. Косова перед московським урядом (Акты Зап. Р. V, № 48) та охоче потім потверджував грамоти московського вряду, видані на користь монастирям. Після тих окремих охоронних універсалів, потверджень ставків, млинів, ідуть потверджуючі універсали ширшого змісту, де взагалі поновлено старі надання, що були втратили своє значіння з деяких причин: нагадати, як приклад, універсал Мгарському ман., де зазначено загально про всі Ґрунти «подлугъ привилею» кн. Раїни Вишневецької, належні до Мгарського ман. (Акты Зап. Р. V, № 39, 1655), або універсал потвердження Межигірському ман., де вжито звичайний вираз «пустилисьмо», а трохи далі згадано про «пожитки и приходи... ведлугъ давныхъ привилеевъ имъ служащихъ» (ibid. № 46, 1656).

Другу групу, меншу, складають універсали г. Богдана ратушам українських міст на їх маєтності. І тут від окремих універсалів охоронного змісту, потверджень випасів чи заборон втручатись в землі під містом переходить вряд гетьманський до загальних потверджень того, що раніш належало до цих ратуш згідно з привилеями королів. Ратуші могли підкріпити свої прохання відповідними документами: Київська ратуша, захищаючи свої землі і сіножаті, покликалась, що їх «держать правами», згідно з королівськими наданнями. Земельні права, надані привилеями, потверджені гетьманськими універсалами з тих-же самих причин, з яких і надано їх було раніш. В поясніннях старожилів що-до села Красилівки (сотні борзеньської) зазначено, що зараз після «владѣнія полского стало битъ» до ратуші м. Борзни «в помощь для отбуваня подводъ і всякихъ повинностей», бо місто Борзна лежить «на главномъ трактѣ», де великий рух. І, дійсно, с. Красилівка «отъ самого Богдана Хмельницкого», належала до ратуші. Старожили вірно підкреслили головну причину уважності гетьмана до тих міст, що лежали на великих шляхах, де йшов постійний рух: гетьман не зазначав, що він у цім випадку йде слідом і попередньої влади, яка теж приймала під увагу цей тягар ратушних фінансів і дбала про те, щоб допомогти їм. В пізнішій універсалі г. Мазепи так було пояснено важкий

стан м. Борзни: «барзѣй подь сей часъ, когда премногого числа подводъ указуеть потреба рознимъ, яко з Москви до Києва, такъ з Києва до Москви переезжающимъ особамъ» (Генер. Сл. Нѣжин. п. № 99). Ця характеристика життя українських міст на великих шляхах була вповні вірна з самого початку поширення транспортного руху між Московщиною та Гетьманщиною. Поміч ратуші з боку гетьманської влади могла бути в різних формах: і заборона переїжджим брати в міщан зайві речі, і наказ допомагати в вистаченню підвід, і увільнення на якийсь час від різних податків, і надання певних земель та сіл — для збільшення ратушних фінансів: все це уживала гетьманська влада в різні часи, щоб поліпшити стан зруйнованих економічно міст. Ці різні напрямки клопотання про долю міст виявились ще за часів г. Богдана. Найпростіше — як ми бачили на прикладі Київа — звернути на ті зловживання, що їх так часто робили переїжджі по українських містах: це і було зроблено в перших-же роках Хмельниччини — і для Київа (як вище було зазначено), і для Ніжня, і для Чернігова (в універсалі г. Богдана Хмельницького на вїтївство Скиндерові). Зміст цих універсалів, щоб посланці гетьманські не вимагали зайвого, а задовольнялись тим, що дають їм добровільно. Пояснення в універсалі г. Многогрішного, де між переїжджими відокремлено — посланців гетьманських, воеводських, щоб брати їм стацію лише в випадку дійсної потреби, брати, що можна, що принесуть «безъ вымысловъ, напйтковъ не вимишляючи» (Генер. Сл. Черниг. п. № 118). До того-ж встановляли згодом певний максимум вимог підвід (хоч-би посол їхав з своїми людьми на 100 конях, давати йому не більше як десять підвід) і певний максимум віддалення перевозу (давати підводи на 12 миль до Остра і до Сосниці, а не далі). Такі обмеження, повторені і в пізніших грамотах, повинні нормувати вистачення підвід, забороняючи надмірні вимоги. Це один бік справи. Крім того, тягар підвідної повинности примушував людей шукати якогось поратунку від цих вимог, «задаватись» до інших впливових осіб, які могли-б захистити їх від вимог. Так міщанство не розходилося з міста, як загрожували підо впливом постійних тягарів, — але теж щезало з обрїю для ратуші, бо та не могла на них рахувати при розкладанню виплатів чи повинностей, не можна було йти проти впливових значних осіб. Суд ратушний теж не міг притягнути «протекціантів», бо зустрічав опір з боку впливових осіб. Отже справа поширювалась, захоплюючи нові відносини. Треба було відновити залежність міщан від ратуші, відновити вплив ратушного суду. І ось вже в універсалах г. Богдана ми бачимо заходи зміцнити з цього боку становище ратушного вряду в цілях поліпшення економічного стану міщанства: в універсалі на вїтївство Скиндерові як-раз зазначено право вїтївського суду. В пізніших універсалах і грамотах теж повторюється оця заборона втручатись до ратушного суду та впливом своїм закривати міщан від вимог грошових з боку ратуш на загальні видатки. Нарешті, просте увільнення на якийсь час від полатів: засіб, який було практиковано ще за часи попереднього режиму, до Хмельниччини. Все це мало вивести міста з труднощів економічного занепаду років війни. Потвердження містам старих земель спира-

лось на попередні надання і перегляд того, що належало за старих часів, становить основну тему потвердження. В цім і полягає різниця від універсалів на окремі полегкості чи на охорону від кривд, де увага скупчена не на потвердженні старих земель та сіл. Як ускладнялись та обростали новими додатковими моментами ті полегшення та заборони, можна бачити з деяких універсалів того-ж гетьмана Богдана. Ось з перших років універсал на війтівство Скиндерові. Обставини такі. Чернігівські ратушні міщани звернулись до гетьмана Богдана в справі виборів війта та заховання магдебурзького права. Гетьман дав поясніння про заховання старої практики ¹⁾. Згідно з цим пояснінням переведено було обрання Скиндера. Гетьманський в'ряд потвердив це обрання і разом з тим потвердив дещо з старої ратушної практики: складки на різні міські потреби, суд над міщанами та волощанами з ратушних сіл та ин. І ось як-раз в звязку з згадкою про присуд волощан — зазначено з яких саме сіл: «волощанами здавна до мѣста надлежащими, тоєсть — Слабина, Рудки, Черневщини и иншихъ, ихъ судити, порядки вынайдовати». В універсалі г. Богдана м. Козельцю на полегкості в звязку з занепадом міста теж додано про прибутки на ратушу: первісна основна тема може бути доповнена додатковими ввазівками про землі та села, але не стає через те загальним потвердженням ратушних земель, до чого гетьманський в'ряд приходять лише пізніш.

Остання найважливіша група універсалів це потвердження земель шляхти. І тут, як і раніш, відрізняємо випадкові зазначення про старі надання і ставимо окремо ті, що їх подиктовано заміром потвердити комусь з шляхти землі та села. Обставини були такі. Дехто з шляхти залишився, виявив прихильність до великого руху та змін та фактично зберіг частину своїх невеликих маєтків; частину зайняли з замірами використання сусідні селяни чи може з нових в'рядовців, керовників залоги, то-що. Перші гетьманські універсали надані окремим особам з шляхти, говорили про охорону від кривд, про заборону таких кривд та инше подібне: це було аналогічне що-до змісту до універсалів містам і монастирям. В перші роки тим і задовольнялись. Після короткої та невдалої спроби реставрації панського землеволодіння (універсали — Пам. Київ. Ком. II, 2в, № 4, 8) відносини між землевласниками з шляхти і селянами знов стали неясні, а фактичні землевласники вимагали тепер ясніших та більш рішучих висловів. З практики польського режиму та московського порадики гетьмана Богдана, що коло нього стояли, рекомендували те чи инше за-для розв'язання цього питання. Треба було визнати, кому та на яких умовах можна потвердити старі надання: що робити з тими землями, що їх захопили селяни, або взяли керовники та урядовці того часу. Між універсалами г. Богдана, які виявляють загальні погляди в цій справі, велике значіння мають універсали шляхті (певного повіту) та згадки подібного змісту в інших універсалах. Загального змісту універсал шляхті Пинського повіту заховує за ними і на прий-

¹⁾ На це натякає вираз в універсалі Скиндерові: «подлугъ першого листу нашего имъ данного».

дешній час їх маєтності (Пам. Київ. Ком. II, № 43). Поруч з цим універсалом треба поставити і такі універсали, де потвердження дано одній особі на тій підставі, що належить вона як-раз до шляхти певного повіту, що її взято під особливу охорону та уважність. Такий як-раз універсал людям значним з шляхти любецької — Арт. Красковському та іншим шляхтичам любецьким (Генер. Сл. Черн. п. № 172). Хоч тут і названо Саву Унучка та Арт. Посудевського, але універсал має на увазі взагалі шляхту любецьку. Причини однакового відношення до шляхти пинської і любецької не вповні однакові. Пинська шляхта визнала владу гетьмана і вирішила прилучитись до нього, відмовляючись від допомоги та участі в війні на боці поляків. Отже за це прилучення і визнав гетьман права пинської шляхти на їх землі. В потвердженні шляхті любецькій мотивування не має цього відтінку — авансом, так-би мовити, потвердження. В тім універсалі шляхті пинській за досить визнане саме прилучення шляхти, в універсалі шляхті любецькій як причину визнано — фактичну участь в боротьбі в лавах гетьманського війська, це потвердження за зроблені вже прислуги: «котрие, отъ початку войны, щире служащи у войску запорожскомъ, въ каждихъ потребахъ добре ставають и за вѣру православную бьются». Наслідком виявлення відношень до війська («прихильнии, зичливи»), гетьман і потверджує права на «добра власнии отчистии, яко въ привилеи наданномъ отъ королей здавна мають». Таким чином, як бачимо, тут вже вжито дві основи за-для потвердження старих маєтків: готовність до послуг З. Військові та вже виконані послуги. По цих двох принципах і потвердження можна поділити на дві групи. В серії потверджень стародубським¹⁾ шляхтичам (Акты Южн. и Зап. Рос-сии III № 357 і далі) читаємо про «протекцію... взглядъ» на шляхту і про «прислугу ихъ у войску нашомъ запорожскомъ». З чернігівських універсалів (в Генер. Сл.) один універсал п. Катерині Грязній згадує про прилучення шляхти до В. Запорозького, решта говорять про «зичливість» виявлену в певнім вчинку (П. Ярмултовського), про прислуги. Універсал п. Лукаш. Носачевичеві зазначає, що він раніш «отправоваль службу конную въ войску» і далі також «повинность належную у войску нашомъ отдавати маеть». Так залишається без змін стара норма служби, з того-ж самого ґрунту власного, тільки цю службу виконують вже не до замку Чернігівського, а в З. Війську. Це і була умова потвердження землі, яку раніш мав до Хмельниччини пан Лукаш Носачевич. Так поволі гетьманський уряд виробляв певні принципи, згідно з якими гетьманська влада і встановляла певне відношення до тих маєтків, що фактично в більшій частині залишились за тими-ж старими землевласниками. Закріплюється той погляд, що потвердження земель звязано з військовою службою в З. Війську, з певними прислугами, що їх вже зроблено, та з обіцянкою подібних-же прислуг в дальшому.

Проф. Олександр Грушевський.

¹⁾ Ужито в усіх універсалах «пань», в однім «пановъ шляхту».

Селянські переходи та пограничні комісії половини XVIII в.

Переходило селянство до середнього та південного Правобережжя і в XVIII в., як і раніш у XVII. Звільнення від податкового тягару та економічні вигоди праці в ліпших природних умовах спокушали люд переходити до лісостепових та степових місцевостей. Переходили до поселень, збільшуючи їх людність, ставили нові хутори. Дуже поширені теж були пасіки, де плекання бджіл було за початок праці, а потім поволі до пасіки прилучалися займанщини — поле, сіножаті, рибні входи.

В другій половині XVII в. в ході цієї колонізації була перерва. Це сталося наслідком війн та дипломатичних комбінацій і південне Дніпрове побережжя залишено пусткою, народ з Брацлавщини, Звиногородщини (доля Лисянки, що не криючись виступила проти турків-татар ¹⁾, Корсунщини (вихід Кандиби), Канівщини (вихід Пушкаренка ²⁾) почав переходити через Дніпро на той бік, де почасти оселяється по містах (Переяслав, наприклад), почасти заселяє степ по р. Орелі.

До цього переходу заохочувала і московська влада і гетьманський в'яр, подаючи надію, що цей перехід є тимчасовий з огляду на небезпеку від ворогів і потім доведеться повернутися додому, коли важкі обставини переміняться на ліпші: «хто будетъ живъ, перейдетъ въ свое мешканье, кгда ся война успокоитъ, а теперь, яко ся оменило видѣти, же трудно там промешкати... абысте... за Днѣпръ на сей бокъ поспѣшали, радимъ и зычимъ» ³⁾. Але швидко повернутися цим пересельцям не довелось і вони мусли на Лівобережжі пристосовуватися до місцевих умов народнього життя, що за них під цей час у 1670-1680-их роках відбувалась зміна, старшинські привилеї зміцнялися, а права поспільства вужчали. Розуміється, це поширювало в пересельцях незадоволення та бажання покинути свою нову батьківщину.

Згідно з умовами московсько-турецькою 1681 р. та московсько-польською 1686 р. місцевість над Дніпром нижче від м. Стайок повинна залишатись пустою. Це район міст Ржищева, Терехтемирова, Канева, Черкас, Бужина, Воронкова, Чигирина. Рішення це мало характер тимчасовий до дальшого перегляду та остаточного вирішення. Але такого перегляду та вирішення не переведено і справа залишилась у тім самім неяснім становищі.

¹⁾ Костомаровъ, Руина, с. 460.

²⁾ Антонович, передмова до Арх. Ю. З. Р., III, 2, с. 17.

³⁾ Лазаревскій, Села Конотопскаго уѣзда, с. 252.

Тимчасом народ бажав повернутись на свої давні місця, що їх покинув через воєнні знищення, і відновити працю на гарній родючій землі. Перші кроки заселення під керуванням Дуки викликали хвилі пересельців з Лівобережної України, що стурбувало гетьманський в'ярд. Самойлович ¹⁾ ужив рішучих заходів (1683). Коло Дніпра поставлені були пости з чатівників, що не допускали переїжджати, понищено було перевози на звичайних місцях, відведено було на інші місця човни та байдаки, що ними можна було перевезтись на праву сторону Дніпра. Потім було виряджено спеціальну військову частину, що понищила новозбудовані хутори і села та примусила пересельців повернутися до Лівобережжя. Відомо зокрема, як Семен Самойлович узяв та знищив Ржищів ²⁾. Розуміється, це викликало незадоволення проти гетьмана і без того мало популярного серед ширших кіл людности.

Неможливість осісти як слід на сталих поселеннях поширювала заселення рухливе, тимчасове. І після турецького погрому частина місцевої людности все-ж-таки залишилась в околиці, розсіяна невеличкими хуторами, по затишних місцях, щоб не дуже кидалось в очі.

Так, відомо, що після знищення Лисянки частина людности переховувалась по сусідніх лісах, на невеликих хуторах, як стрільці; до них повернулось близько 800 попередніх мешканців, силою продершись через пости і перевізшись через Дніпро ³⁾ (1681 р.). Про Корсунську околицю подавав звістку гетьман Мазепа в листі до Головіна, що люд переходить через Дніпро, не вважаючи на заборони й приписи.

Згідно з вимогою Головіна, гетьман Яблоновський листом своїм поновив заборону поселяти села та хутори в тих районах, що їм призначено бути пустою ⁴⁾. Гетьман Мазепа взагалі був проти заселення краю ⁵⁾. Були тоді вже слободи в Корсуні, Богуславі, Мошнах, Дравовці ⁶⁾. Осадчі заходили далеко, закликаючи бажуючих та спокушаючи їх різними полегкостями на нових місцях. Не вважаючи на нові заходи після г. Мазепа відкликати людність з Правобережжя назад (універсал г. Скоропадського про виселення), людність усе-ж-таки заселяла оці місцевості. Такий стан речей примушував шляхту зняти питання про офіційне клопотання в справі знесення заборони заселення: це доручено було послові Хоментовському, але реальних наслідків не було і заборона залишалась і на далі. Підносили при тім і скарги на примусовий перевід людности, як Танський полковник вивів з собою на Лівобережжя до 6 тисяч люди ⁷⁾. Нова колонізація поповняла втрати. Скаржився Київський Печерський монастир, що втікачами з його маєтностей, як Васильків та сусідні, заселили поляки прикордонні землі та поширили тамешні села — як то Погребки, Кодаки, Митниці дві, Солта-

¹⁾ Величко, II, 527-30.

²⁾ Костомаровъ, Руїна.

³⁾ Rulikowski, Lisianka, с. 305.

⁴⁾ Величко, III, 563.

⁵⁾ Костомаровъ, Мазепа, с. 189.

⁶⁾ Соловьевъ, XIV, 318, 320.

⁷⁾ Каманинъ и Истоминонъ. Изъ исторіи международныхъ сношеній, II.

нівку ¹⁾. Стає можливо відновляти давні форми адміністрації: в 1717 р. призначено комісію за-для розмежування Терехтемирівської королівщини (Ант. Трипольського) від Канівського старства (Vol. Ieg.). В містах відновляється попередній устрій в звичайних формах. Так, у Лисянці в 1710-их роках був війт Дмитро, губернатор був тут Копицький (Арх. Ю. З. Р. III). Відновляються торговельні стосунки міст і це заохочує купців з західної України відвідувати ці міста.

Державці старств цього району, чи ті старі, що повернулися за цей час, чи нові, яким надано оці місцевості, мусять в 1720-30-их роках, згідно з давніми звичаями, оголошувати волю на певне число років, оповіщати про це по сусідніх містах. Люд приходять до спустошених поселень і починає працю.

Не відразу осідали на сталі життя. Не раз, поживши в однім місці, потім переходили далі. При допитах часом виявлялися деякі деталі переходів. В однім таким випадкові виявилось, що пересельці, — сами з Мороського, — перейшли через кордон, але не відразу осіли на сталім місці ²⁾. В иншій випадку — з Переяславського полку, зайшов до Ржищева до державці Щеньовського, потім подався до Терехтемирівщини ³⁾.

Декого приваблювали степові пасіки розложені по спокійних, затишних місцях, де можна-б було без турбот господарювати. Заходили і осідали й по далеких монастирських пасіках, які підтримували тільки дуже позверховний звязок з своїми монастирями і де жилось свобідно.

Розуміється, в тих місцях, звідки виходили оці пересельці, такий нахил до переходу повинен був дуже турбувати місцевих землевласників. Робили заходи, щоб затримати, а коли це не давало наслідків і люди уходили, намагалися відшукати, де вони осіли, щоб повернути їх назад. Провідувати, де втікачі знаходяться, було не так-то легко, і деякі подробиці відкривались хіба припадково. Деякі скарги залишались без ніякого наслідку, коли «за непоказаніємъ именъ и мѣста пребыванія... требованія учинить» від польської влади було неможливо ⁴⁾. Як певний засіб вплинути в таких справах можна зазначити затримання того, хто переводив через кордон, аж поки пересельці повернуться з Польщі ⁵⁾.

Російський вряд знав про заохочування з боку пограничних панів до переходу селян через польський кордон, про ті полегкості, які обіцяно за поселення на спустошених місцях та заведення там господарства, і вживав своїх заходів, щоб повернути втікачів знов до російських земель. В 1734 р. були видані маніфести, що заохочували втікачів повертатись з Польщі, обіцяли їм безкарність та спокійне перебування після повороту. Більше того, тим, що повернуться, буде дано полегкості від-податків на деякий час, поміщики та монастирі повинні їм давати за-для поновлення господарства

¹⁾ Ibidem, III.

²⁾ Андрієвскій, Истор. матеріали, IV, 212 і далі.

³⁾ Ibid., IV, 159 і далі.

⁴⁾ Ibid., V, с. 203.

⁵⁾ Ibid., V 204.

решант та хліб на прожиття і на засів. Цим думав російський в'яз зменшити вплив полєкостей, що їх давали польські пани втікачам у своїх маєтностях. Маніфести розраховані на те, що польський в'яз допоможе їх розповсюдженню, а польські пани ознайомлять з ними своїх селян. Але очікувати з боку польських панів такої допомоги було наївно. Хто з польських панів захтів-би втратити своїх селян, щоб зробити приємність російському в'язу? Маніфести було розповсюджено так, щоб селянство і знати про них не могло. Їх внесено до актових книг¹⁾ до відомо, може, панства, але в ніякім разі не селянства, що до актових книг і не заглядало. Пани сами не повідомляли, хто в них є з втікачів, а коли це виявлялося, то старались помститися на тих, хто виявив, і все-ж-таки не видати зазначених селян²⁾. Задержання поясняли тим, що це не російські втікачі, а повернулись колишні селяни примусово переведені російським в'язом. Звістку про маніфест розносили між иншим дрібні крамарі мандрівні, що за ними тепер польський в'яз встановлює уважний контроль. Хоч трохи заідозреного, або й зовсім безневинного, захоженого крамаря затримували грабували, били за перевезення чи поширення так званого царського указу Таке відношення польського в'язу, розуміється, гальмувало поворот пересельців та втікачів.

Щоб допомогти поміщикам у цій складній справі відшукування та вимоги своїх селян з-за кордону, російський в'яз кілька разів брав на себе ініціативу об'єднання справ та спільного виконання. Р. 1732 від сенату було публіковано в пограничних з Польщею губернях та провінціях, що місцеві поміщики свої заяви про селян-утікачів до Польщі можуть подавати до призначених комісарів, які скупчують у своїх руках увесь матеріял зазначених справ про повернення селян-утікачів за кордон до Польщі. Поворотів³⁾ підлягали «російські подданніе бѣглые солдаты и всякаго чина люди и крестьяне». Бували часи, коли такі заяви поступали в малім числі, хоч «словесно нѣкоторые помѣщики объявляютъ, что изъ оныхъ выданныхъ къ нимъ помѣщикамъ, паки побѣжали отъ нихъ по прежнему въ Польшу»: тоді в'яз робив заходи, щоб ширше інформувати широкі кола про можливість розшукування втікачів за кордоном Польщі та повернення їх до попередніх хазяїв.

Таким чином, поміщики підбирали всі потрібні відомості про втікачів, про їх перебування в певних панів, про тих, що переховували в себе біглих селян, і ці відомості передавались до пограничних комісій.

Праця коло організації таких комісій почалася з кінця XVII в., коли раз-по-раз такі комісії розглядали деталі розмежування двох держав. Збирали їх за-для окремих питань і розпускали, коли минала потреба. Пізніш в 1730-х рр. зроблено перші заходи, щоб ці пограничні комісії перевести до становища постійних органів, які провадили постійну працю, входили в

¹⁾ Каманинь и Истоминонь, IV, 110, 112.

²⁾ Соловьєвъ, XVIII, 273 (донесіння Панова).

³⁾ Андрієвскій, И. М. V, 173.

стосунки з польськими адміністративними органами і давали відповідні інформації до Колегії Закордонних справ у Петербурзі ¹⁾.

Що торкається відповідних комісій з польського боку, то їх праця провадилась раніш у сфері слідчій та судовій. Відомі надруковані акти з книг прикордонних судів київського воеводства 1735-1749 рр., між ними перший акт—2-ІХ-1736 ²⁾, це скарга на грабунок, який стався ще в 1734 р.: не вповні ясно, чи це в перший раз подано цю скаргу, чи її поновлено вдруге. Від квітня 1737 р. маємо лист регіментаря, який виявляє дещо з побуту комісій: регіментаря прохали дати відділ військовий за-для охорони судової комісії, але регіментар їй у цьому відмовив за браком зайвих людей ³⁾. Про пограничних суддів Київського та Брацлавського воеводств маємо звістки ще з року 1735 (Арх. Ш, 3: 112, 190, 221-3), причім є спеціальна скарга на бездіяльність таких суддів, через яку арештовані селяни мусять рік та більше очікувати суду (Ш, 3: 190).

Зв'язуючи, певне, одних пограничних суддів з пізнішими комісіями, проф. Антонович кладе початок комісій на рік 1735 (передмова до Арх. Ш, 3). Скальківський розглядає джерела, між ними деякі і досі не друквані, в зв'язку з історією січового козацтва і згадує, як першу, комісію 1748 р., що її російський уряд утворив в зв'язку з поширенням наїздів, завдання її—розбір претенсій; до складу комісії ввійшли Миронів, Рославлів; запор. старшини—Мик. Багно, Вас. Зеленський, Дм. Романовський, з польського боку ввійшов «величайший врагъ козаковъ и истребитель полк. уманскій Стан. Ортинскій» ⁴⁾. До цього можна зробити деякі поправки—Миронів був, дійсно, комісар Київської пограничної комісії 1748 р., але займав у ній не перше місце, а друге чи третє після Кошелева; підпор. Рославлів був не комісар Київської комісії, а йому просто було доручено перебувати в Крилові «для смыску воровъ и произведенія слѣдствіевъ», до того він не виявив уміня, і ці функції передано підполк. Саціперову (Андрієвскій, IV, 89, 103). Про участь запорозької старшини в наших джерелах немає згадки.

Р. 1737 між російським та польським урядом почалось листування в справі грабунків на території Польщі, які провадили ніби-то закорозці. За-для розгляду таких скарг і претенсій грошових і було призначено з російського боку спеціальну комісію з офіцерів київської залоги. Ця комісія одержала інструкцію в дорученій справі і мала з'їхатися для переведення справи з польськими комісарами. Але комісії дано було доручення ще инше: проти польських претенсій мали виставити контр-претенсії та тим зменшувати комплекс претенсій польських поміщиків. Ця комісія й поклала початок існуванню постійних прикордонних комісій на Київщині, які йшли одна за одною, передаючи свої матеріали і незакінчені справи, по яких треба було мати додаткові відомості. Вже р. 1748 новопризначений комісар

¹⁾ Андрієвскій, И. М. V, 174.

²⁾ Арх. Ю. З. Р. II, 3, 215.

³⁾ Ibid., 242.

⁴⁾ Скальковскій. Наѣзды гайдамакъ, с. 49.

Миронів, приймаючи діловодство комісії, прийняв теж справи давні, між ними були справи з 1737 р. (Андрієвській, И. М. V, 183).

Крім київської пограничної комісії, знаємо ще про пограничну комісію з Брацлавським воеводством: про неї та її комісара згадано з того приводу, що треба було визначити платню другому комісарові київської комісії (Андрієвській V, 185 згадка 1761 р.). Пограничних суддів на Брацлавщині згадано в деяких джерелах з р. 1735-го (суддя Чечель); 1736 (вони стежать за знесенням поселень на півдні), 1750 (спільна нарада з російськими комісарами в Торговиці), 1751 р. (в Н. Архангельському¹⁾). Можливо, що в 1750-х рр. київська погранична комісія виконувала ролю головної—певною мірою—мабуть, вищої інстанції що-до Брацлавської, бо з тої передавались до київської комісії ті справи про гайдамаків, котрі вимагали викликання запорозців.

Знаємо ще «Генеральную отъ Малороссійскаго края пограничную комиссію»; в 1738 та 1743 рр. до цієї комісії подано прохання в справі претенсії київського міщанина до гр. Тарновського; 1743 р. до неї передано двох злодіїв за-для передачі польським комісарам (Андрієвській, И. М. V, 79, 188). Можна думати, що під цим ім'ям та-ж київська комісія.

Перші згадки про працю Київської комісії маємо від 5/ч 1738 р. Хто був в ній за голову: полк. Мерлякін чи його наступник Кошелєв, невідомо, скоріше Кошелєв, бо його ймення згадується в проханні польських комісарів до Мініха від 1739 р. (про призначення нової комісії, щоб закінчити ту саму справу Гриви, Жили та інших гайдамаків). З того-ж прохання бачимо, що комісія не працювала вповні регулярно, і, щоб поновити її працю, потрібні були спеціальні заходи зацікавлених осіб. Це-ж підтверджують і заходи соймиків Київського воеводства 1738 і 1740 рр., що доручали своїм депутатам подбати про кращу організацію пограничних комісій з російського боку, бо комісія 1738 р. за-для вирішення справи Гриви, Жили та інших не задовольняє постійних вимог (Арх. Ю. З. Р. III, 3; 287, 301, 319).

З цієї ініціативи утворено постійну пограничну комісію? Наказ Мініхів виявляє, що мета комісії—оборона тих претенсій, що їх подавано з російського боку, та захист російських підданців від польських кривд. Але численні прохання від поляків утворити пограничні комісії показують, що для поляків потреба в комісіях була ще більша, можливо, що як-раз польські скарги та претенсії і вплинули на утворення постійної комісії.

1. Утворення та поновлення діяльності київської пограничної комісії бувало з наказу центральної влади (наказ Сената через канцелярію Мініха). Призначити особистий склад доручено київському губернаторові, що й призначив осіб до комісії. Як знаємо, сталася тут і деяка затримка. Губернатор не наважувався для такої важливої справи вибрати споміж офіцерів київської залоги, пропонуючи ліпше послати офіцерів армійських, але Мініх, поясвив, що в зв'язку з війною армійських офіцерів не можна посилати і треба обов'язково вибрати відповідних людей з офіцерів гарні-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. III, 3; с. 112, 180, 221, 503, 539, 603.

зонних, що і було тоді-ж зроблено (Андрієвській, И. М. V, 180-181). Дальші призначення (1748 — Міронова, 1761 — Швигова) провадив Сенат згідно з вказівками місцевої адміністрації чи з вказівками Колегії закордонних справ, яка мала потрібні відомості від місцевої адміністрації (Андрієвській, V, 182, 185).

2. Згідно з інструкціями, пограничні комісії в своїх справах зносились з Колегією закордон. справ і від місцевої людности приймали безпосередньо скарги та претенсії. Але київські губернатори мали нахил до поширення своїх повноважень, і пограничним комісіям доводилось працювати не тільки в тіснім звязку з канцелярією губернатора але й за її вказівками, часом опинялись у становищі допоміжного органа губернаторської влади. Сприяло цьому особисте листування польського магнатства просто з губернатором, минаючи комісію, коли справи зачіпали інтереси визначних осіб. Наприклад, у справі київського міщанина Олександренка та гр. Тарновського чолобитну подав Олександренко до губерніяльної канцелярії. Потім виникло особисте листування між губернатором та магнатом гр. Тарновським і гетьманом Потоцьким. В звязку з слідством Олександренка викликали до губерніяльної канцелярії, а в пограничній комісії даремно чекали представника від гр. Тарновського, щоб почати слідство (Андрієвській, V, 186-194). Але це приклад найяскравішого порушення інструкції про права комісії, в інших випадках вплив губернатора приймав лагідніші непомітніші форми. Рапорти про свою діяльність посилала комісія до губернатора, який і міг мати свої погляди та оцінки діяльності комісії. Листи польських комісарів про причини відсутности комісія відсилала до Кол. закор. справ, а копії з них до ген. губернатора (V, 183).

До Колегії закорд. справ зверталась комісія в тих справах, коли розв'язання залежало від центральних органів.

Чи зносився губернатор з центральними органами в справах компетенції комісії?

Це вповні можливо; відбувши з'їзд з польськими комісарами, комісія припиняла свою діяльність, а в незакінчених справах і далі йшло листування.

3. Починаючи з 1747 р., комісія працює як постійний орган з визначеним штатом та певними функціями. Комісія має в своїм складі 2 комісарів, перший та другий комісари. За першого комісара звичайно вибирали когось з полковників, певну енергійну людину: це мали бути «люди достійные и тому надежные» (наказ Мініха, V, 180). Коли не рахувати полк. київ. гарнізону Мерлякіна, що його призначено р. 1737 (V, 179), то вперше листування як першого комісара зазначає чернігів. полковник Кошелева. Коли Кошелева за старістю було усунуто, призначено на його місце ніженського полковника Міронова (V, 183); при тому виявився великий брак відповідних людей, бо всі вони були обтяжені своєю працею «у дѣл» (с. 182). Знаємо ще першого комісара кол. сов. Мих. Макарова (в 1758-1762 рр., Андрієвській, И. М. VIII, 9). З інших комісарів знаємо бунч. тов. Гр. Борозну (1748), бунч. тов. Томару, після нього Лизогуба (1751), далі Дуніна-

Борковського (1758-9), Швикова. Трохи більше ми знаємо про службу останнього з них: він служив вже 32 роки, одбував «дальніе и трудные заграницу посылки», виявив «исправность въ пограничныхъ дѣлахъ», рахувався цілий час у київськiм гарнізоні. Цікава деталь теж і про платню: звичайної платні—240 на рік, і додаток спеціальний на час з'їздів - 50 крб., щоб міг він «во всемъ содержать себя исправно и непостыдно предъ польскими комисарами и шляхетствомъ, какъ того высоч. с. и. в. честь и слава требуетъ». Заміна бунч. тов. Д.-Борковського Швиковим з київ. гарнізону викликала, здається, деякі ускладнення. Р. 1760 Швиков підписується як другий комісар, а р. 1761 знову бачимо підпис Д.-Борковського, як третього комісара, чого перед тим іще не було. Як закінчено сесію комісії р. 1762, комісари повертаються до Києва, як службовці губерніяльної канцелярії, а Д.-Борковський— «отъѣзжаетъ въ Малую Россію въ домъ свой» (Андрієвскій, VIII, 79). І потім зачисляли до складу комісії, як членів, осіб військової козацької служби—бунчукового «на асистенцію», значкових та військових товаришів. В канцелярії комісії ми знаємо—секретарів, канцеляристів, підканцеляристів, копіїстів. Був тут теж і товмач (знаємо в 1777 р. на тій посаді полк. осаула Леонтовича—IV, 73). Як бачимо, досить важкий апарат. Крім того до комісії додавали з київського гарнізону 28 чол. салдатів з сержантом, капралом, барабанщиком, флейтщиком та фершалом та охорону з 30 козаків¹⁾. Вся ця велика кількість люду виходила підчас секції до прикордонного містечка, де призначено було з'їзд з польськими комісарами, там перебувала час сесії і потім верталась до своєї звичайної служби до дальшої такої самої секції.

4. Оскільки можна бачити з наших джерел, російська погранична комісія не функціонувала в перерви між сесіями та окремо від польської комісії: здається, що навіть заяви та скарги приймали комісії тільки підчас сесії. Ці сесії звязано з самими з'їздами, причому, щоб розпочати працю комісії, потрібна була присутність усіх комісарів. Про час та місце з'їздів знаємо вже з 1748 р. Спочатку з'їзди відбувались двічі на рік—по весні та в-осени, в другій половині XVIII в. з'їзди призначали в середині зими та літа з досить певною постійністю. Місце з'їздів було теж постійне вже з перших років існування комісії—це м. Мотовилівка. Постійність місця з'їздів вплинула і на саму назву комісії—вона прийняла назву Мотовилівської. Регулярність сесій комісій витворилась не відразу: деякі з'їзди не могли відбутись через неакуратність комісарів. Один раз польські комісари свою відсутність поясняли необхідністю бути на Варшавськiм соймі й до того досить прозоро натякали на те, що з російського боку комісари не додержували термінів. Цю вказівку потверджує і заява комісара Міронова про відсутність Томари та побоювання, щоб «за неимѣніемъ его, Томары, здѣсь на границѣ въ произведеніи дѣлъ не послѣдовало разврату и дальнѣйшаго на російскую сторону порицанія»—як висловлювались в стилі тодішніх офіційних палерів. Крім з'їздів у звичайні терміни, передбачала інструкція ще

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. III, 3; 591, 708; Андрієвскій, I, 71, 95; IV, 63; VIII, 79.

й екстренні з'їзди, коли-б сталась якась важлива пригода, що вимагала-б негайного полагодження (Андрієвській, II, М. IV, 69). Але таких екстренних з'їздів з джерел ми не бачимо. Були виїзди на місця події, але вони пристосовані до часу звичайних з'їздів і після попередньої умови.

5. М. Мотовилівка тодішнім кордоном поділена була на дві половини: російську та польську. В умовлений день обидві комісії приїжджали—кожна на свій бік і тоді починались спільні засідання в спеціально для того виготовлених помешканнях по обох боках кордону, причім ці побачення бували по-черзі—то на російським боці, то на польським боці. Як показують наші джерела, праця комісій зустрічала досить перешкод. Не можна було перейти і почати засідання, аж поки митні доглядачі познімають печатки на прикордонних рогатках (Андрієвській, IV, 63). Комісарів було по двоє з кожного боку, спізнення одного з них затримувало початок сесії, а иноді і зовсім її зривало, а в такій неакуратності винні були і російські і польські комісари. Бувало й так, що комісари зривали і почату вже сесію (знаємо це з рапортів російських комісій). Бувало це, наприклад, тоді, як комісія натрапляла на особливо ущипливі справи. Так, справа про напад шл. Вавжинського на російський форпост з вбивством козака викликала цілу низку невдалих засідань, що їх зривали поляки.

6. Рапорти російських комісарів подають низку цікавих подробиць тодішніх відносин. Про один з'їзд з тієї серії російські комісари рапортували так. З російського боку вже три рази (на три каденції) приставляли свідків того нападу з чималими видатками. Але польські комісари мали нахил відкладати слідство в цій справі і тим затягати її закінчення. Про це завважено було й польським комісарам, що вони не виконують свого обов'язку, затягаючи справу: але польські комісари, не звертаючи на це уваги, заявили, що їм їхні партикулярні справи не дозволяють далі продовжувати засідання, але офіційно пояснили це необхідністю викликати нових свідків, щоб провадити слідство (Андрієвській IV, 67). Коли справа про напад Вавжинського прийшла до розгляду, польські комісари не тільки не виявляли уважності, але дбали про те, щоб якось ухилитись від справи. Удаючи з себе хорого, комісар Потоцький був у шапці, товариш його Трипольський, дарма що молодий та здоровий, не хотів відставати від старшого свого товариша, удавав наче йому болить голова. Потім попрохав вибачити й надів шапку, пропонуючи те-ж саме зробити і російським комісарам. Але російський комісар, пам'ятаючи про потрібне шановання до місця засідань, на це не погодивсь і собі заявив, що для хорих потрібен спокій, нарешті підвівсь і перервав справу і тим—іронічно завважує—примусив польських комісарів, бодай на прощання зняти шапки. На тім не закінчились перешкоди з польського боку в тій справі. Другим разом польський комісар Трипольський приїхав на російський бік у незвичайнім вигляді. З ним був цілий військовий ескорт, чого раніш не бувало: попереду самого комісара їхали 6 козаків з довжелезними списами та позаду до 20 чоловіка народньої кінноти з голими шаблями. Російські комісари в чемній формі через інших польських комісарів намагалися звернути увагу поляків на таке недодер-
записки історично-філологічного відділу У.А.Н., кн. VП.

жання звичайного етикету приїзду комісарів на засідання. На випадок повторення такого приїзду російські комісари дали відповідні вказівки сторожі, як до цього поставитись не ображаючи самих поляків, щоб не зірвали засідання. Комісар Трипольський другого разу, проїжджаючи повз форпостної гавпвахти, сказав своїм кавалеристам поприбрати шаблі, але далі до місця засідань знов їхав, як і попереду. Тоді російський комісар чемно заявив Трипольському, оскільки його поводження не підходить до умов засідань, що немає потреби в якійсь охороні на російській території, де ніщо не загрожує комісарам, що російським караулам образливо бачити перед собою озброєних польських жовнів. Але ці пояснення не вплинули на поляків, і вони, удаючи з себе ображених, повернулись на польську сторону. Сесію, таким чином, було зірвано, бо поляки хтіли їхати на Варшавський сойм і не хтіли задержуватись.

До справ, що викликали особливу нехіть поляків та великі відтягування, належали справи про видачу російських утікачів. Російські комісари заявляли, що польські комісари ніколи не мали нахилу видавати численних російських утікачів, і нарешті від свого вряду здобули наказа не видавати російських утікачів та «взаємно не домагатись о своихъ» (Андрієвскій І. М. IV, 72). Перешкоди ясні та різні відтягування з різних причин ставились постійно і нарешті викликали ноту російського посла Штакельберга і спеціальний маніфест із польського боку (Андрієвскій І. М. II, 101). Штакельберг повідомив короля і про цей свій учинок написав до пограничної комісії, чи «будуть ли сіи королевскіе и совѣта его мѣры исполняемы наконецъ самымъ дѣломъ»; про наслідки цих заходів Штакельберг прохав його повідомити за-для дальших виступів у тій-таки справі перед польським урядом (IV, 102).

Зриви сесій бували і через те, що комісари мали свої особисті справи, які вимагали їх від'їзду з пограничної комісії. В наших джерелах є звістки про варшавські сойми, що вимагали присутности поляків-комісарів. Але іноді такі приватні справи бували тільки за привід, щоб роз'їхатися не закінчивши неприємних справ. Не треба гадати, що відносини між комісарами завсіди були напружені. Навпаки, часом відносини були приязні, і з цих побачень користали в різних приватних справах, дрібних дорученнях, то-що. Такі як-раз взаємні послуги ми бачимо у листах Потоцького до російського комісара Борозни. Польський комісар повідомляв, що, згідно з умовою, казав виготовити дерево на колясу, а з свого боку прохав прислати «двухъ медвѣжьихъ кожъ и двухъ паръ смаржевыхъ ремней», як було обіцяно (Андрієвскій І. М., V, 184).

7. Праця комісії полягала головним чином у переведенні слідства та суду по різноманітних претенсіях з обох боків. Підготовча праця полягала—в прийманні скарг та претенсій до польських підданих чи до польського уряду, чи безпосередньо від приватних осіб (як це передбачала інструкція комісії), чи від тих установ, котрі цю справу розпочали. Приймала теж комісія різні накази та відношення від органів місцевих та центральних. Комісія й собі надсилала до різних установ відношення про потребу перевести слідство на місці, про передачу матеріалів після

слідства, про передачу потрібних за-для слідства осіб. В таких справах листувалась комісія із центральними та місцевими установами.

Обґрунтовані претенсії передавали російські комісари на спільних засіданнях комісарам польським; те-ж саме робили своєю чергою і комісари польські. Претенсію тут-таки розглядали і зазначали ті деталі справи, що могли-б уневажнити претенсію. Коли таких деталей не було, призначали розгляд, звичайно, на дальшу сесію, щоб зібрати потрібні відомості за-для переведення суду в справі претенсій.

8. З спільних засідань користали для того, щоб передати через комісію певні повідомлення та побажання до польських установ. Так, наприклад, стало відомо, що губернатор Мотовилівки хоче пограбувати російських купців у формі репресії за надто повільне переведення справи про пограбування в Києві якимись злочинцями купця з Мотовилівки (1761 р.).

На спільних засіданнях відбувались передачі (фактичні) втікачів та гайдамаків. Так, наприклад, р. 1751 гайдамаку Сірого було передано з губерніяльної канцелярії; р. 1757 три гайдамаки було передано полякам, причім комісія відмовилась їх судити; р. 1759 гайдамаків польських підданців передано на польський бік; р. 1767 гайдамаку, що його за-суджено в Переяславській полковій канцелярії, як злодія, через комісію передано полякам, як польського підданого «къ поступленію съ нимъ по правамъ польскимъ (Андрієвскій, И. М., V, 11; Арх. Ю. З. Р. III, 3; 683, 702, 759). Иноді передачу робили не через спільне засідання, а через спеціально уповноваженого, в'язня віддавали під розписку. Так переслав кийський генерал-губернатор (Леонтьев) польського підданого Гната Клепарівського через польських пограничних комісарів до Митницького регіментарія з офіційним листом, що арештант признався (Арх. III, 3; 743-746); так само полк. Ортинський передав козака Калужненка на російський бік (Андрієвскій, V, 66). Подібним-таки шляхом передавали за кордон і відібрані від злодіїв речі (Арх. III, 3; 649).

9. У розгляді справ по прийнятих претенсіях доводилось пограничній комісії звертатися по додаткові відомості до відповідних установ.

До центральних установ удавалися в тих складних справах, коли погранична комісія мала якісь сумніви. Так, р. 1748 надіслала комісія до Петербургу цілу низку польських претенсій. Петербурзькі установи й собі надіслали до комісії ті претенсії, що їх треба було-б подати польським комісарам. Центральні органи не завсіди давали ті поясіння, що од них прохали. Наприклад, у справі Гусачівських земель Білоцерковського староства, що їх ніби-то захопила Софійська катедра наслідком пересунення російських форпостів, питання йшло про державні кордони: але центр полишив цю справу на вирішення пограничної комісії. Низку відношень до центру бачимо в справі гайдамаків Гриви, Жили та інших, що видати їх вимагала польська комісія (Арх. Ю. З. Р. III, 3; 287, 408); цю присилку гайдамаків не було виконано, дарма що генерал Мініх та посол Кайзерлінг і обіцяв поставити цих гайдамаків до комісії. Нагадувала про цю справу теж і шляхта Київського воеводства, наводячи про спільну постанову в тій справі польських та російських комісарів та кидаючи певну тінь на ухильчive

поводження генерала Мініха (znać że był zkorumpowany od tychże swy-wolnych watahow. 1748, Арх., с. 709).

До центральних установ звертались комісії з скаргами на відношення польських установ, на затягання та невиконання вимог пограничних комісій; наприклад, вище було згадано про невиконання вимог про повернення втікачів на російський бік та ті заяви, що зробив їх у тій справі безпосередньо посол у Варшаві центральним польським установам.

Одного разу центральним органам довелося взяти комісію в свою охорону. Було це так. Коронний канцлер польський звернувся до російського уряду з скаргою, що комісія бездіяльна, але Колегія закордонних справ стала в обороні комісії, визнала скаргу за безпідставну («не дѣльные»), а до комісії надіслала реєстр претенсій, що їх комісія повинна порушити (Андрієвській, V, 70).

Особливо тісні звязки були в комісії з Київською Губерніяльною Канцелярією. Щоб пояснити ці звязки, треба пригадати, що на київського губернатора було покладено не то охороняти весь українсько-польський кордон, ба провадити всі прикордонні зносини (Андрієвській, II, М, V, 54). Багато справ, особливо гайдамацьких, розпочиналося в Київській Губерніяльній Канцелярії і тільки згодом у процесі розгляду переходили вони до пограничних комісій. З огляду на те, що губернатор мав виконавчу владу, до К. Г. Канцелярії передавали не тільки ті справи, котрі звязані були з арештом гайдамаків на кордоні, але подавали і інші справи, не покладаючись на пограничну комісію. Тільки тоді, коли треба було викликати свідків з-за кордону чи взяти від них признання, справи передавали до пограничної комісії. Розглянувши справу, де карі підлягали польські піддані, передавали таких винуватих через комісію на польський бік. Від російських комісарів К. Г. Канцелярія отримувала доручення розшувувати, арештовувати, стягати штрафи, то-що. Отримувала теж К. Г. Канцелярія від комісарів і періодичні звідомлення про хід праці. Іноді К. Г. Канцелярія була за посередника в стосунках комісії та Колегії закордонних справ; отож з наказу Колегії Канцелярія складала витяг з претенсій, що їх подано з російського боку, копію цього витягу надіслано до Комісії (Андрієвській, IV, 130).

В деяких випадках київський генерал-губернатор утворював спеціальні слідчі комісії (не завжди вони звалися комісії), щоб розглядати окремі справи. Деякі такі комісії працювали протягом довгенького-таки часу та змінювали склад своїх членів. Скликані з приводу певної справи і тільки за-для неї, комісії не мали інших завдань, не мали звязків з іншими установами, окрім канцелярії, не зносились з пограничними комісіями. Ось р. 1744 в справі загадкового вбивства в с. Митниці київського рейтара Шидловського генерал-губернатор призначив у згоді з білоцерковським старостинським урядом комісію. До її складу увійшли такі урядові особи: з російського боку майор з Васильківського форпосту Кульнев, з польського боку — комісар білоцерковський Завадинський, потім командир польських форпостів Яновський і, нарешті, регіментар Рупчинський. Справа закінчилась листуванням між київським г.-губернатором і білоцерковським старостою Яблоновським, оста-

точно справи не розв'язано (Андрієвській, IX, 155) ¹). Друга подібна справа виникла р. 1754 в зв'язку з надсильствами та нападами урядовців білоцерковського староства на землях Софійської Катедрі, ніби-то захоплених від польської сторони підчас перенесення російських форпостів на ґрунта с. Гусацівки старостинські. На прохання мітрополітове г.-губернатор призначив за-для розгляду справи на місці підполковника Сісельнікова. Він з'їхався із старостинським представником — білоцерковським комісаром Вонжом. Комісія справи до кінця не довела, залишивсь у тій справі лист віце-губернатора до Вонжа. Далі знаємо комісію 1756 р.; склад її такий: з російського боку було 3 комісари, між ними (?) чернігівський полковий суддя Сенюта і прилуцький сотник Лукомський, а з польського боку — Рибінський, «яко приятель і комисарь со стороны п. Мнишка» (старости). Комісія роз'їхалась ні з чим. Так само не дала наслідків і третя комісія в тій-таки справі вже після того, як Мнішек переніс справу до Варшави. Вже з Петербургу надіслано було Гампфа, а польські інтереси захищали особисті післанці Мнішка — Житкевич і Коричинський. Нарешті було наказано — всі такі справи передавати до звичайних пограничних комісій (Андрієвській И. М.). Трохи відмінний характер мали дві комісії в Крилові. Одна розглядала численні скарги урядників Смілянського маєтку на напади та грабунки, що їх чинили мешканці м. Архангелогородка з участю місцевого сотника Чечеля. Спочатку доручення перевести слідство отримав підпоручник Рославлев, «обрѣтающійся въ Крыловской слободѣ для сыску воровъ и разбойниковъ и произведенія слѣдствіевъ». Але Рославлев не знайшов жадних каригідних учинків, і перевести слідство доручено було підполковникові Саціперову; цей заарештував Чечеля і почав слідство. Далі до комісії призначено Верьовкіна, нарешті Кривцова. З польського боку брали участь депутати від староства. Поширюючи слідство, Саціперов вимагав від Миргородської полкової канцелярії, щоб заарештувала і надіслала колишнього архангельгородського сотника. Невиконання цього наказу викликало сувору догану Миргородській полковій канцелярії від ген.-губ. Леонтєва (Андрієвській, И. М.). Треба тут нагадати ще й відому комісію р. 1782, що повинна була розмежувати держави та в'яснити державний кордон. Ще раніш було видано наказа про утворення такої комісії; до неї зачислено Веймарна та Бібікова. Чи було тоді-ж-таки розпочато працю, з наших джерел не видно; пізніш комісію складено р. 1782 з таких членів — Козачинський від Росії, Сіраковський та Кохановський — від польського уряду. Комісія зібралась у Крилові і звідси посувалася вздовж кордону на північ. Близьке відношення цієї комісії що-до складу членів до комісії Мотовилівської дає привід думати, що в справі в'яснення кордонів працювала та-ж-таки Мотовилівська комісія, тільки з новими функціями (Андрієвській, И. М.).

Тісні зв'язки мала погранична комісія з органами Гетьманщини, як гетьманський уряд, суд генеральний, полкові канцелярії, магістрати. До магістратів звертались комісари, коли треба було заарештувати кого, стягти

¹) Комісія мала свої засідання в Барахтах, Митниці.

штрафа з магістратських міщан (Арх. Ю. З. Р. Ш, 3, 738). До полкових канцелярій Гетьманщини вдавались у справах гайдамацьких, бо гайдамаків з Гетьманщини чи заарештованих на території Гетьманщини судили в судах відповідних полків, часом у Генеральнім Суді. Бувало, поляки з своїми справами вдавалися до полкової влади безпосередньо; бувало, що незадоволені з млявого ходу процесу в полковій канцелярії чи суді сами прохали перенести справу з полку до пограничної комісії. В таких випадках полкова влада передавала матеріали до пограничної комісії¹⁾. Розглядаючи певну справу, полкова влада могла бачити потребу викликати свідків з польського боку; тоді справу передавали до комісії, щоб зробила допит і переслала до полкової канцелярії признання свідків. Постановивши вирок, полкова влада повідомляла про це зацікавлених. Приклад — справа про пограбування селян з с. Великої Солтановки, що вчинили гайдамаки Ів. Стрижевський з товаришами. Обвинувачені стали перед судом полковим київським у Козельці; там було переведено суд, обвинувачених визнано за винуватих, осаджено в Козельці «*pro d calaurem*», а промеморію про це надіслано до пограничної комісії, що покривджені можуть одержати задоволення за понесені шкоди (Арх. Ю. З. Р. Ш, 3, 715—6).

10. Справи, що підлягали розглядові певної сесії пограничної комісії, можна поділити на кілька окремих груп. Частина справ перейшла від попередньої сесії. Через те, що сесії були короткі (звичайно тижнів до 2), кожне ускладнення в процесі розгляду, як запитання іншої установи або, тим більше, викликання нових свідків, примушувало справу перенести до дальшої сесії, відкласти на півроку. Нагадати справу шляхтича Спендовського та Печерської Лаври. Спендовський подав до комісії скаргу, що в селах Лаври переховують селян-утікачів з польських маєтків. Далі процес розвивався таким чином. Лавра проти Спендовського подала скаргу на безпідставне обвинувачення та образу з боку Спендовського. На дальшу сесію Спендовський сам не став. На наступну його викликали вже під загрозою «вигнання». Півроку пізніш на сесії справу розглянуто і наказано, щоб Лавра селян видала. На дальшу сесію Лавра подала заяву, що села, де осіли втікачі, належать не Лаврі, а Софійському монастиреві. Звернулись до Софійського монастиря; той доводив, що селян-утікачів по зазначених селах немає. На сьому сесію розглянуто скаргу Лаври, що її образив Спендовський; за образу Спендовського засуджено на 12 тижнів замкнення та до штрафу. Рік пізніш Лавра скаржиться, що Спендовського не покарано і штрафу не взято. Це-ж п'ять років, як тяглась оця справа про втікачів (Андрієвській, II, М. V). Таким чином у Комісії завіси були застарілі справи та в чималім числі і вони механічно передавались до наступної сесії, заваджаючи нормальній праці та черговим справам.

Нові справи починались з подавання скарг та претенсій приватних осіб. Обвинувачені (надто гайдамаки) часто бували вже в арешті, коли

¹⁾ Іноді полкові канцелярії виступали як посередники між людністю та пограничними комісіями, складали реєстри претенсій місцевої людности (Андрієвській, II, 102).

розпочинали в комісії справу про їх вчинки. Тоді комісія вступала в зносини з відповідними судовими установами в справі поданих претенсій, пересилала відповідні матеріяли до тих установ, обстоювала інтереси покривджених, отримувала в тих справах вирокі та речі відібрані при арешті, щоб передати їх покривдженням.

11. Зачитування на спільних засіданнях матеріялів слідства могло виявляти неясні моменти, що вимагали викликання нових свідків, збирання нових відомостей в порушених справах. Потреба таких додаткових відомостей примушувала відсунути почату справу до дальшої сесії, коли такі відомості буде подано до комісії.

В справах про селян-утікачів, як вже раніш було зазначено, поміщики мусіли сами вияснити, де та в кого знаходяться їх селяни. Такі відомості здобути не так було легко, до-всього через постійні переходи селянства такі відомості не завсіди відповідали дійсності. На вимогу прем'єр-майора Бегічева про повернення його селян-утікачів Комісія відповіла, що «за непоказаніємъ именъ ни мѣста пребыванія требованія учинить невозможно» (Андрієвскій, И. М. V, 203). Таким чином треба подати ще додаткові відомості. Обер-комендант київський Костюрін вимагав від регіментаря (Ожги) втікачів з Нової Сербії, при тім було подано, що ці втікачі знаходяться в команді самого регіментаря Ожги та до них пізніш прийшли і жінки (Андрієвскій, И. М. IV, 167). Тоді-ж було подано вимогу про повернення втікачів росіян; було відомо, що ці втікачі перебувають у Богуславі (IV, 167—8). Вимога повернути селянина Хведора Моркву, що втік від військового товариша Фесуна (Бубнів), подала теж місце, де перебував утікач, в с. Ротмистрівці кн. Ксаверія Любомирського; там утікач перебував з жінкою та трьома синами (IV, 78). Вимога Київського Михайлівського монастиря про повернення селянина з с. Крехаєва подала місце перебування — в с. Музичах кн. Шуйського (коло Ясногородки, IV, 86). Зазначені поміщики повинні були поставити селян на суд комісії або дати доводи, що таких селян у названих селах нема. Ось приклад. Печерська Лавра подала скаргу, що із селища Біличів вивезено селян її силоміць до польського села Шпиток, до маєтку кн. Шуйського. Від кн. Шуйського та його жінки було подано заяву, що зазначених селян у маєтку кн. Шуйського нема, але доказів ніяких не подано. Комісія вирішила, що на найближчу каденцію кн. Шуйський повинен поставити самих селян чи присягнути, що позов у зазначенім селі тих селян не застав (Андрієвскій, И. М. IV, 86—87).

Викликання свідків маємо ми, наприклад, у справі про напад шляхтича Вавжинського на форпост. Від кожної сторони поставлено по 12 свідків, вони мали присягнути, що їх не підкуплено і не підмовлено говорити проти правди. «Сторона исковая» це зробила, а «отвѣтная сторона» цього не виконала, за що присуджено їй до штрафу в 56 пол. гривен та дано термін присягнути на дальшій каденції (Андрієвскій, IV, 83). В справі про поруб будівельного лісу в маєтках Київського Михайлівського монастиря, що його зробили селяни села Княжичів шл. Ленкевича, було викликано свід-

ків з кожної сторони те-ж саме число; ці свідки, після присяги, що їх не підкуплено і не підмовлено, дали свої свідчення про справу (Андрієвській, IV, 84).

12. Зачитавши матеріяли слідства та вислухавши свідків, комісія переходила до суду.

В справі фастівських купців з 4 селянами Київського Братського монастиря (с. Мотовилівка, Плисецьке, Стайки) виділено претенсію до Кравця, бо доглядач маєтків мотовилівських заявив, що Кравець утік із села ще до позову до комісії, згоджувався в тім присягнути, але уповноважений позивачів того не вимагав: Братський монастир має бути вільний від претенсії до Кравця. З інших з одного (Нетребки) присудили суму претенсії—4 крб. і дійницю пшона, двом сказали закінчити справу згодою (Андрієвській, IV, 81-82).

В справі порубу будівельного лісу в маєтках Михайлівського монастиря, після того як вияснено обставини вступу княжицьких селян до монастирських лісів, присуджено селян не до кари на тілі за вступ до чужого лісу, а тільки до оплати порубаного лісу згідно з продажною ціною лісу (Андрієвській, IV, 83-84).

В гайдамацьких справах комісія встановляла ступінь вини кожного з обвинувачених, бо з кожним гайдамацьким нападом багато було звязано різних осіб. Бачимо це в справі, наприклад, про ограбування шляхтича Мартина Журавлевича. Сам ограбований Журавлевич нарахував пограбованих речей на 687 карб., гайдамаки на допиті показали, що взяли грішми та речами на 485 карб. Затримані, як злодії, гайдамаки Андрій Швець та Петро Харченко, він-таки Неживий; підмовив їх грабувати Яким Іванів з містечка Залозець. Крім того, десять чоловіка було притягнуто до справи про ограбування на тій підставі, що вони брали від гайдамаків на схованку чи купували пограбовані речі, знаючи за таке їх походження. З оцих-ото 10 чоловіка і присудила погранична комісія на користь пограбованого Журавлевича стягнути штрафи, залишаючи тільки деяких «за истребленієм ими принятыхъ вещей и по неимуществу ихъ» (Арх. Ю. З. Р. III, 3; с. 704). З справ, що закінчились виправданям, зазначимо справу Андрія Очкаса і Омелька Яковенка. Очкас обвинувачував Яковенка в грабуванні його майна. В пограничній комісії після допиту встановлено, що обвинувачення не обґрунтовано відповідними доказами, що проти Яковенка нема доказів, і вирішено Яковенка визволити «до представлення въ судъ отъ Очкаса справедливаго доказательства» (Ар. Ю. З. Р. III, 3; 709).

З справ про втікачів деякі на суді виявляли нові деталі та подробиці з минулого життя утікачів, що міняло хід справи та направляло иншим шляхом. При виясненні попереднього факт останнього переходу міг утратити своє значіння і можна було спиратись на давніших моментах біографії селянина-втікача. В кінці могла виграти російська сторона, коли-б виявилось, що цей утікач сам походив з Гетьманщини чи Слобожанщини. Ось такий приклад. Польський поміщик Грузевич вимагав назад свого селянина, що перейшов до маєтку Софійського монастиря. Але втікачі з маєтку п. Грузевича заявили, що вони сами з Моровська на Лівобережжі, що батьки

завели їх на польську сторону, і тепер бажають вони вернутись до Гетьманщини (IV, 211-214). Такі вияснення, як бачимо, міняли справу та озброювали російську сторону.

Суд відбувався у пограничній комісії, чи в спільнім засіданні комісарів російських та польських, чи в засіданні комісарів з однієї тільки сторони. Отже вирок міг бути винесений від імени однієї тільки сторони, а потім до цього вироку приєднувались і комісари іншої сторони. Але знаємо деякі випадки розходження комісарів, незгоди їх що-до винесеного вироку. В справі Клепарівського, Вицовського та Архипенка російські комісари згодились на видачу цих трьох полякам, але відмовилися підписувати засудження Клепарівського на смерть, як того хотіли польські комісари (Арх. Ю. З. Р. III, 3; 683). В другім випадку комісари розходилися що-до визначення кари Кологривому—польські комісари присудили скарати на горло, російські комісари—до вічної каторги, кожна сторона окремо записала свій присуд у тій справі (Арх. Ю. З. Р. III, 3; с. 401). У таких випадках протокол пограничної комісії реєструє і ту незгоду комісарів, що виявилась була на засіданнях.

Виктор Юркевич.

Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією.

(Студія з економічного та соціального питання Полтавського Подніпров'я).

Студювання економічного та соціального життя Лівобережжя дослідники провадили кількома шляхами: брали, щоб студіювати, окремі явища економічного або соціального характеру—напр., займанщину, землеволодіння, окремі явища з історії селян, старшини та інше, або студіювали ці явища по окремих територіях—сотнях, полках, повітах, містах. Кожен цей шлях встановлювали дослідники в залежності від напрямків, що панували в той час в історіографії, знов-же залежав він і від стану матеріялу, на підставі якого писали досліди.

Ці два шляхи дослідів використовували також студіюючи історію Лівобережжя в XVII-XVIII вв., коли з'явилася можливість робити досліди на підставі Рум'янцівської ревізії—надзвичайно важливого джерела для цих часів. В огляді про наукове розроблення Рум'янцівської ревізії ми зазначили цей рівночасно висловили гадку, що всебічне розроблення матеріялів Рум'янцівської ревізії можливе лише, коли поширити територіяльне студювання. Правдивість цього висновку, що його раніш, наприкінці XIX ст., висловив проф. І. В. Лучицький, лишається в силі й тепер, коли вже є кілька нових та цікавих дослідів з історії економічного та соціального життя Лівобережжя ¹⁾.

Умови економічного та соціального життя Лівобережжя, як поширивсь торговельний капітал, що руйнував поволі феодалний уклад, не були всюди однакові на території 10 полків. Тут відбувалася боротьба поміж заможними та незаможними. Наслідками її стала диференціація людности, особливо в II пол. XVIII ст. Форми економічного життя та оцю боротьбу можна прослідкувати докладніше, студіюючи окремі територіяльні одиниці. Таке студювання дасть можливість у дальшому зробити правильні узагальнення щодо полків, що-до всієї території Лівобережжя і внести, можливо, корективи в погляди, які уклалися до цього часу в українській історіографії.

До цього напрямку—студіювати Лівобережжя по окремих територіяльних одиницях—належить наша студія з історії Полтавського Подніпров'я—Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією.

¹⁾ «Україна» 1924, кн. 3, ст. «Наукове розроблення Рум. рев.» І. В. Лучицький. Рецензія на книжку Філімонова «Юридический Вѣстникъ» 1889, кн. 12, ст. 602.

З історії Полтавського Подніпров'я в XVII-XVIII ст. це не поодинокі студія. Щоб освітити економічне та соціальне життя Подніпров'я, використовували Рум. ревізію проф. І. В. Лучицький, М. Рклицький ¹⁾, І. Ф. Ковба, П. К. Федоренко ²⁾. І. В. Лучицький використовував для переведення на таблиці матеріал Рум'янцівської ревізії по Золотоніській, Гельмязівській, Піщанській та Ліпльавській сотнях Переяславського полку, обмеживши себе відомостями про козацькі володіння. Далі І. В. Лучицький мав на увазі використати матеріали по Бубнівській, Домонтівській, Кропивнянській, Канівській та Ірклієвській сотнях, але цей намір він не здійснив ³⁾.

Ці попередні студії над Переяславським полком, що охоплював значну територію Полтавського Подніпров'я, показують вже певне зацікавлення цією територією. Увага до території Полтавського Подніпров'я сталася завдяки його природнім, економічним, історичним умовам. Близькість до Дніпра, яким здавна подорожували були, близькість до цього торговельного шляху, умови колонізації Подніпров'я в XVII-XVIII ст., форми землеволодіння та інше — все це дає окремий колорит Полтавському Подніпров'ю, що відрізняється від характеру східної Полтавщини та її північної. Всі ці умови життя Полтавського Подніпров'я ще цілком не досліджено; вони тимчасом набувають цікавого і важливого значіння, щоб вивчити економічне та соціальне життя на цій території в XVII-XVIII ст., коли склалися тут умови, що стали за основу для розвитку життя в XX ст.

Всі відомості про Полтавське Подніпров'я ставлять питання про більший окремий дослід цієї території, надзвичайно важливої в економічному житті. Нашому докладнішому оглядові підлягає частина території — Канівська сотня Переяславського полку. Тут ми маємо на увазі вивчити економічні явища, зокрема явища в історії сільського господарства та соціальні XVII-XVIII ст. на підставі Рум. рев. 1765-8 р.

Ще неповно досліджено Рум. ревізію, як джерело, ще не вповні в'яснено вартість її, як джерела, що-до окремих територій, бо на всій території 10 полків Рум. ревізія переводилася за різних умов, і це показує потребу почати дослід вивчення умов, за яких проваджено Рум. рев. в Канівській сотні, та вивчити вартість її. Виявивши це, ми перейдемо до огляду минулого Канівської сотні та тих соціальних й економічних умов, про які можна дізнатися з джерел Рум'янцівської ревізії. Далі на

¹⁾ І. В. Лучицький. Матеріали для історії землеволодіння в Полтавській губернії в XVII в. Козацькі володіння к. 1883, його ж «Сборникъ матеріаловъ для історії общины и общественныхъ земель в Лѣвобережной Украинѣ XVIII ст. (Полт. губ.) К. 1884 та інші статті. «Матеріали по історії землеволодіння», що складаються з таблиць, обробив М. Рклицький в розвідці «Казакки Золотоношскаго уѣзда по даннымъ Румянцовской описи 1767 г.» (Стат. Ежегодникъ Полт. губ. Земства за 1909 г. Полт. 1910).

²⁾ «Груды Полтавской Ученой Архивной Ком.» в 12 т., Полтава 1915 р.

³⁾ У Центральному Історичному архіві ім. В. Б. Антоновича (Київ, Софійське подвір'я) переходяться в одному з фондів чернетки підготовчої праці І. В. Лучицького по цих сотнях.

підставі Рум'янцівської ревізії схарактеризуємо становище людности сотні — козаків виборних, козаків підпомошників, посполитих, підсусідків та інших груп. Наприкінці подамо висновки з попереднього матеріялу¹⁾.

Рум'янцівську ревізію в Канівській сотні Переяславського полку проваджено згідно з інструкцією тодішнього генерал-губернатора та президента Малоросійської колегії П. А. Рум'янцова. На голову Комісії, що мала перевести ревізію в Переяславським полку, призначено секунд-майора Ямбурзького карабінерного полку Олександра Якубовича.

Організуючи роботу, йому довелося зустрітися з опозицією місцевої людности, що була тоді загальним явищем. Призначені до Комісії урядовці з старшини під різними приводами не з'являлися. Це робили й нижчі урядовці. Дем'ян Верховий прохає його звільнити з Комісії «по бідности». Військовий товариш Іван Гулак своє прохання аргументує тим, що «за... отсутствием моимъ и отца моего хозяйство крайне разоряется». Сотенні правління теж, де можливо, робили перешкоди та затримували цим початок і переведення ревізії²⁾. За цих умов доводилося Якубовичеві організувати та провадити ревізію в Переяславському полку.

В Канівській сотні переведення ревізії почастило Якубовичеві організувати почасти місцевими силами, почасти силами Комісії. В числі перших були сотенний писар Павло Бакай, Лавро Сова, Марко Рубан, Іван Тхор, Аврам Лещенко, Денис Гургай. Полкова Комісія надіслала військ. канц. Ст. Скорину, І. Козловського, в. т. Ілеєнка, зн. т. Давидовича. Ця кількість членів Комісії не була постійна; її, можливо, збільшував та зменшував голова комісії³⁾.

Джерела не зберегли всіх відомостей про те, як провадила ревізію Комісія в Канівській сотні. З уривкових звісток можна думати, що між людністю та членами Комісії траплялися непорозуміння. В селі Мельниках, як приїхав туди військ. тов. Ілеєнко, сталося непорозуміння з-за помешкання.

Іван Чаватинський абш. чотний квартирмайстер Новотроїцького драгунського полку, що був у цьому селі, не схотів звільнити помешкання «для поклажи письменныхъ дѣлъ» і «цѣлую комиссію бранилъ всякими непотребными словами прибывших тамо полковых канцеляристах Степана

¹⁾ Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією була написана в 1915—6 рр. Р. 1919 за ухвалою Археографічної Комісії Української Академії Наук цю студію виготовлено до друку («Звідомлення про діяльність Української Академії Наук до 1 січня 1920 р. ст. XX»). Уривка з праці «Родина Требинських в Канівській сотні Переяславського полку» читано на засіданні Історичної секції кол. Українського Наукового Т-ва й почато друком у ближчому числі «України», яке не вийшло тоді. Тепер наша студія друкується в скороченому вигляді через технічні умови.

²⁾ Г. Максимовичь «Дѣятельность Румянцова Задунайского по управленію Малороссіей...» т. I Н. 1913, ст. 264—6.

³⁾ «Дѣло о сочиненіи ревізій въ полку Переяславскомъ» т. I, II (рукопис в Ф. Б. колиш. Каївського У-гу).

Скорини, Івана Козловського и протчих комисійських служителей»... ¹⁾. Нормальніше переводилася ревізія у володільцеских землях. Відомості про ці землі володільці чи їхні прикажчики мусіли подавати в певний термін і вповні вірні. В розписці від 10/II 1766 р. зазначено, що має бути подано «вѣрное описаніе безъ всякой утайки въ непродолжительномъ времени о владѣннїи господина моего сотника Каневского Лебединского» з документами та копіями. Такого характеру розписки збереглися по інших сотнях Переяславського полку—Золотоніській, Ліпнявській, Терехтемирівській, то-що. Звичайно «вѣрное описаніе» не завжди давалося. В справах Комісії доховалися скарги на те, що декого записано «въ подданствѣ», тимчасом як він є в «козакахъ какъ предки мои». Дмитро Калюжний з с. Мельників просить учинити високомилостивое опредѣленіе» про запис його в козаки тому, що він «с предков козакъ и по давнимъ ревізіямъ въ званїи козачемъ» ²⁾. Неправильний запис у підданство—загальне явище при переведенню опису її по інших сотнях Переяславського полку.

Всі відомості про переведення ревізії в Канівській сотні, особливо участь у цій ревізії місцевих людей, дозволяє визнати, що матеріали для ревізії мусіли бути зібрані більш-менш вірно. Тут можна лише внести коректив до відомостей про володільцескі маєтки, в яких, як ми бачили, іноді людневі саме в скаргах вказувала на неправдиві відомості.

Весь матеріал цей по Канівській сотні не дійшов до нас. Зберігсь опис у 6 фоліантах: 4 ревізії—2 документів всього на 2108 арк. (520+337+164+487+313+287) ³⁾. Тут маємо ми відомості про м. Канівці, Малі Канівці, Крутьки, Воронинці; про с. Мельники, Лихоліти та Ревбинець опису не збереглося.

Ревізія цих 4 сіл укладалася за інструкціями Рум'янцева Переяславській полковій канцелярії, за тими формами, що їх надсилали члени Комісії з центру. Наслідки ревізії доховалися в зошитах, грубеньких-таки, як показує кількість аркушів. Кожен зошит, або фоліант, у загальних рисах складався з описів козацьких дворів, володільцеских, таблиць, іноді різних додатків, які в кожному фоліантові були неоднакові. Описи козацьких та володільцеских дворів заховалися в двоякому вигляді—чорновому та біловому. Ближче спостереження над чорновим та біловим описами дозволяє визнати чорновий опис за основний. Він докладніший і доховавсь в усіх фоліантах в цілості. Користуючися з його, ми весь час перевіряли його з біловим та таблицями, прикладеними при описах. Перевірка ця дала можливість встановити в біловому та таблицях іноді зміни, а іноді й деякі додатки, особливо що-до числа худоби ⁴⁾. Всі ці відомості дали можливість доповнити чорновий опис.

¹⁾ Г. Максимовичъ «Дѣятельность Румянцева Задъ» т. I, ст. 269.

²⁾ «Дѣло о сочиненїи ревізїи въ полку Переяславскомъ» т. II (рукоп.).

³⁾ Опис переходеться у Ф. Б. б. Київського у-ту за № 110, 111, 112, 113, 114, 115 (Рум'янцівська ревізія).

⁴⁾ Питання про вартість чорнового та білого описів ревізії звернуло увагу дослідників. Помітили різницю чорнового та білого описів А. Семяновський (Матеріали

Друга частина матеріалу Рум'янцівської ревізії складається з документів. Два томи документів складаються з 305 копій і охоплюють час 1676-1767 рр., біля сотні років. Копії з документів переписували кілька осіб, на що вказують різні начерки. Копії з документів козацьких володінь, можна думати, складали члени Комісії. Зміст копій з документів різний: тут здебільша купчі записи на землю, ліси, сіножаті, оранку, двори та инше, тестаменти, дарчі записи, передаточні записи, записи про обмін ґрунтів. Є колективні прохання козаків та посполитих, копії універсалу Скоропадського. Взагалі, як бачимо, документи здебільшого стосуються земельних відносин, але трапляються цікаві відомості що-до історії колонізації Полтавського Подніпров'я, соціального життя наприкінці XVII та в XVIII ст. (до 1768 р.).

Оце знайомство з умовами, за яких провадила була Комісія генеральну ревізію в Канівській сотні в 1766-9 рр., з змістом фоліантів ревізії та документів, дає тепер можливість сказати про вартість її. Можна визнати, що порівнюючи до умов ревізії в інших полках, напр. Київському, Полтавському — ревізію в Канівській сотні Переяславського полку проваджено за сприятливих умов. Мішана комісія, що переводила ревізію, мала в своєму складі місцевих та чужих людей. Присутність місцевих людей, знайомих із станом людности, а такий, наприклад, міг бути сотенний писар Павло Бакай та инші, припускає визнати за вірні відомості в ревізії що-до козацьких дворів. Опис володільчеських дворів провадився за инших умов: тут відомості подавали до Комісії володільці чи їхні прикажчики, а часом то й сторонні особи ¹⁾. В цих відомостях можна сподіватися деяких помилок, меншої вірности, порівнюючи до козацького опису. Будь-що-будь, щоб накреслити економічне та соціальне життя Канівської сотні Переяславського полку, ми маємо в ревізії — при деяких невірностях — важливий матеріал. Цей матеріал

для оцѣнки земельныхъ угодій Черниговской губ.: т. XIV Городницкій уѣздъ), П. Червинскій («Матеріали для оцѣнки земельныхъ угодій Черниговской губ.» т. XV Кролевецкій уѣздъ), Г. Максимовичъ («Дѣятельность Румянцова Задунайскаго») т. I. Філімонов («Румянцевская Генеральная опись Суражскаго уѣзда 1767 г.», Вятка 1888) визнає детальніший опис у чорновій, білова коротша. В описах поселень Київського полку, що переходяться у Ф. бібл. б. Київського У-ту, є лише чорновий опис. П. К. Федоренко зазначає повну подібність обох описів. «Розглядаючи те, що заховалося для нас від опису м. Воронькова, ми бачимо, що найбільш повним матеріалом є біловий опис. Разом з тим і що-до докладности він не «уступаєть чорновой» (Тр. Полт. Уч. Арх. Ком. в. XII ст. 95). Не знаходять різниці чорнової від білової І. Ф. Ковба («Хозяйственное положение посполитыхъ и подсуѣдковъ Пещанской сотни Переяславскаго полка по даннымъ Румянцевской ревізії (1767)» Ibid. ст. 42, 46).

¹⁾ Такий був корнет Костогринов, що переводив ревізію в Кропивнянській та Ірклеевській сотнях Переяславського полку. В Канівській сотні він опирав «по порученію той же комиссії докладчика значк. тов. Давидовича, имѣвшійся въ сотнѣ Каневской селѣ Лихолѣтахъ бунч. тов. Данила Требинского дворѣ съ принадлежностями». «Дѣло о сочиненіи ревізії въ Переяславскомъ полку» (рукопис).

доповнюють документи цікавими відомостями з минулого Канівської сотні кінця XVII і першої половини XVIII ст., до 1768 р. ¹⁾.

Канівська сотня Переяславського полку була на лівому березі Дніпра в кол. Золотоніському повіті, на Полтавщині. До сотні належало 7 поселень: м-ко Великі (Ближчі) Канівці, с. Малі (Дальші) Канівці, Воронинці, Крутьки, Лихоліти, Мельники, Ревбинець. Сотенний центр—м-ко Канівці—знаходився порівнюючи недалеко від сусідніх сотенних містечок, від м. Ірклія був в $6\frac{2}{5}$ клм., від м. Кропивної в $12\frac{1}{5}$ клм., від м. Золотоноші в $21\frac{1}{3}$ клм. На півночі та сході територія Канівської сотні межувала з Кропивнянською сотнею Переяславського полку, на заході з Ірклієвською, на півночі з Горошинською та Чигриндубровською сотнями Лубенського полку.

На цій території поверхня не була однакова: підвищення йшло в напрямку від м-ка Золотоноші на м-ко Ірклій та на схід від цього напрямку. З північного сходу на південний захід перерізували Канівську сотню доплив р. Ірклія—Кропивна, та сама річка Ірклій, що вливалася у Дніпро. Що Дніпро був близький, це сприяло утворенню на цій території багатьох озер, болот, бродів, ярів, особливо в західній частині. В 1760 роках у джерелах зазначено існування лісів, лоз, сіножатів ²⁾, згадано за могили, горби, царини, то-що. Ці природні умови дуже відбивалися на життю людності. В документах Канівської сотні збереглося прохання мешканців с. Крутьків в 1725 р. до сотника Ірклієвського, Славуя Требинського. Людність просить збудувати греблю для захисту села від весняної води і на те, щоб була можливість користуватися поблизу степом. Вона просить збудувати греблю... «помежду тими Вашими грунтами противъ самой Жидовицѣ могла бытъ и гребля, черезъ которую могли би есмо ездить встеп дено и ночью свободно», пропонуючи сотникові за це на ній поставити «млины и ступы сколько можно», та «навести риби живой изъ Днѣпра». Далі Крутьківська людність обіцяє греблю «оную поправлять, гатите и починаете и дѣти наша унучата и праунучат отъ рода въ родъ нашими трудами и нашимъ коштомъ по вся годно и когда потребно будетъ во вѣчности» ³⁾. Це прохання одне

¹⁾ Деякі з цих документів І. В. Лучицький опублікував в «Сборникѣ матеріаловъ для исторіи общины и общественныхъ земель въ Лѣвобережной Украинѣ XVIII в.» (Полт. губ.) К. 1884, також «Земскій обзоръ» 1883 № 6 ст. І. В. Лучицького.

²⁾ В Рум. ревізії Канівської сотні заховалося багато назв врочищ, згадуються, напр, озера Криве, Січкареве, Білове, болота Мале, Метице, броди Денезький, Вишневий, Моренцовий, Солоний, балки Дубова, Гордієва, яри Галушинський, Іванів та інше.

³⁾ Могили згадуються напр. такі: Бабачика, Бакаїха, Близниці, Велика, Гніда, Дальні могилки, Канівська Роблена, Киричкова.

⁴⁾ В цьому довгому проханні цікавий уривок, в якому описується тяжкий стан людности с. Крутьків через те, що не було греблі... «село наше Крутки издавнихъ временъ отъ травозъ татарскихъ и полскихъ осе: ено между рѣчкою Кропивною и между Згаромъ и между протчими болотами такъ грузкими, что весной и осѣню изъ села выступить невозможно, а иногда и черезъ пѣлое лѣто проѣзду не имѣеть а найпаче о степу которой нашъ идено и ночью потребенъ того ради на степу сѣть и орегъ и сѣно косить,

з найцікавіших свідочств, що показує, з якими природними умовами доводилося боротися людності на поч. XVIII ст. за існування свого села. Невідомо, чи допоміг сотник Славуї Требинський, але село Крутьки існувало й далі; на це вказують пізніші джерела.

Несприятливі природні умови не були за перепону до заселення цієї частини Полтавського Подніпров'я. Заселення її можна звязувати з колонізаційним рухом на схід, що особливо розвинувся в XVII ст. Можна припускати, що територія Полтавського Подніпров'я була приступна для уходників з Черкаського та Канівського замків. На початку XVII ст. вона належала до Черкаського староства. Тут згадуються в 1616 р. поселення Пещане, Домонтів, Золотоноша, Ірклій, Кропивна. В Ірклію було більш як 300 козацьких «домов», а міських послушних 20 ¹⁾. У людності цієї території зазначено прибуткову статтю — уходи рибні. Пізніше Полтавське Подніпров'я входить до складу Вишневещини. В першій половині XVII ст. тут колонізація поширюється. Ол. Яблоновський припускає, що в Черкаській окрузі одне поселення випадало на 3 кв. милі біля Дніпра, по рч. Кропивній, Ірклію та нижчій течії Сули — на 4 кв. милі ²⁾. Перед Хмельниччиною людноість збільшилася, і Полтавське Подніпров'я можна вважати в числі значно заселених місцевостей. Повстання Богдана Хмельницького змінило економічні та соціальні відносини. Полтавське Подніпров'я в адміністративному відношенні поділилося на кілька полків. Територія Канівської сотні входила до складу Кропивнянського, згодом Ірклієвського полків, пізніше сюди поширився Переяславський полк.

Повстання Богдана Хмельницького ліквідувало старі земельні відносини Вишневещини. Землю козацьку, вільну починає знов опансвувати людноість через займи. У Рум'янцівській ревізії Переяславського полку, як у Канівській сотні так і в інших, можна зустріти багато відомостей, що поле, чи двір дісталися по давній «займкѣ». Чимало вільних земель залишається ще в XVIII ст. на цій території ³⁾.

а за непроходомъ наша, всякая пашня хлѣбъ и сѣно пропадаетъ на степу а оное лѣто погинетъ ажно пожарами загорит, а мы и нашъ скотъ ежели хочемо [вийти на степъ, то мучится и тонетъ, а возы ваши безпрестано стримят угрозу и за такою нуждою многие уже изъ нашего села розийшлися]... (Рум. рев. Документи Канівської сотні т. I, коп. 43). Під проханням підписався отаман Крутьківський Грицько Роздобудько і крім його ще є 31 підпис козаків.

¹⁾ Архивъ Юго-Западной Россіи ч. VII, т. I, ст. 314—315. Л. В. Шадалка «Прошлое Полтавской территории и ея заселеніе» Полт. 1914. ст. 54—55.

²⁾ «Źródła Dziejowe» т. XXII ст. 215. Н. П. Василенко «Очерки по исторіи Западной Руси и Украины» К. 1915. ст. 517—518.

³⁾ В. Мякотинъ каже з приводу цього: «Особливо багато згадок про такі «вільні» землі є що-до території Переяславського полку, для якого збереглася Рум'янцівська ревізія з її багатством різноманітних документів, що торкаються земельних відносин. В цих документах, які охоплюють час від кінця XVII віка по шестидесяті роки XVIII століття, багато маємо відомостей про існування при різних містечках, селах і слободах Переяславського полку вільних плеців, вільних земель, вільних степів, вільних ланів і сіножатей, вільних лісів, дібров «чагарників» і лоз «мірських» гаїв, вільних болот, бугрів солонців і пісків». В. Мякотинъ «Очерки соціальної исторіи Малороссіи». Русское Бо-

Ця заїмка переводилася громадами і окремими особами і була за домінантну форму оволодіння землею на Полтавському Подніпров'ю.

В другій половині XVII ст. в джерелах зустрічаються відомості про існування сіл Канівської сотні, походження їх як-раз звязується з заїмкою. За найдавніше село джерела дають можливість визнати м-ко Канівці. За його вперше згадується р. 1676 ¹⁾. В пізнішій справі козаків цього села з володільцем Неплюєвим за громадську козацьку землю (р. 1765) доховалась звістка, що Канівці раніш були «хуторомъ по свободной заимкѣ» з землями «которыми козаками принадлежащие» ²⁾. Хронологічні дати інших поселень пізніші — с. Крутьки згадуються в 1690 р. ³⁾, село Воронинці в 1691 р. ⁴⁾, с. Дальні або Малі Канівці в 1718 р. ⁵⁾; села Мельники, Лихоліти, Ревбинець згадуються в Генеральному слідстві Переяславського полку 1729-30 рр. ⁶⁾.

Звичайно, ці хронологічні дати, що можуть бути і пізніми, лише приблизно зазначають час походження поселень. Мабуть вони виникли раніш, але документів од раніших часів не збереглося. Цілком можливо, що, наприклад, в заснуванні м-ка Канівець та Дальніх або Малих Канівець брала участь людність з м. Канева. Крім суголосности цих назв, це припущення стверджують однакові назви деяких врочищ біля м. Канева та м-ка Канівець і інших поселень ⁷⁾. Назва «Канівська сотня» замість правильнішої «Канівецька» лишилася в джерелах XVIII ст., в Рум'янцівській ревізії та інших.

Будь-що-будь, в усякому разі в заснуванні сіл і опануванні земель заїмочна форма мала головне значіння. Ми наводили приклади що-до самого м-ка Канівець. Від 1760-х рр. заховалося кілька документів у Рум. ревізії, які це підтверджують що-до іншої території. Р. 1767 згадується про громадську сінокосну землю, що належала всій сотні.

«Сотникъ Каневской, мѣстечка Каневецъ, сель Далних Каневецъ, Лихолѣтъ, Ревбинець, Воронинець, Мелниковъ и Крутковъ, козачей сѣнокосной землѣ, предками онихъ же козаковъ совмѣстно владѣемой»: Далі подаються межі землі. Зазначається «Однакъ тое сѣнокосное поле зъ козаками сотнѣ ирклѣвской не розмежованное». «Та сѣнокосная земля принадлежит онымъ козакамъ по давней заимкѣ волностей козачихъ и по стародавнему безспорному владѣнію; ползуются оною сѣнокосною землею, службу

гатство, 1913 р., кн. 10, ст. 234—5. Про займанщину праці І. В. Лучицького «Займанщина и форми заимочного землевладѣнія въ Малороссіи» Юрид. Вѣст. 1890, кн. II, Д. Багалій «Займанщина въ Лѣвобережной Украинѣ XVII и XVIII в.» Киевск. Старина, 1883 кн. 12.

¹⁾ Рум. рев. Док. Канівської сотні т. I, № 1.

²⁾ І. В. Лучицькій «Сборникъ матеріаловъ для исторіи общины и общественныхъ земель въ лѣвобережной Украинѣ XVIII в.», ст. 157—8.

³⁾ Рум. рев. Док. Канівської сотні т. I, № 3.

⁴⁾ *ibid.*, т. I, № 4.

⁵⁾ *ibid.* № 17.

⁶⁾ Сборникъ Харьковского Истор.-Фил. Общества, т. 8, ст. 272—287, ст. В. Мякотіна.

⁷⁾ Л. В. Падалка виводить назви поселень м-ка Великих або Близьких Канівець, Малих або Дальніх Канівець, Крутьків, Воронинець від назвиськ родового значіння, назву с. Мельників від назви ремества, назви с. Лихолітів від власного імені. Л. В. Падалка «Прошлое Полтавской территории и ея заселение». Полтава 1914, ст. 209—10, 213.

козачую отправають»... В 1768 р. згадуються сінокосні землі у людности м. Канівець, Малих Канівець, Воронинець ¹⁾). Цим-же роком датується заява козаків усієї сотні, щоб у ревізії луг їх писався в спільному володінню козаків Канівської та Ірклієвської сотень ²⁾).

Займанщина, спільне володіння являється характерною рисою землекористування в Канівській сотні Переяславського полку. Вона існує в XVII, XVIII ст. В Рум. ревізії 1765-9 рр. при описах засобів придбання зазначається, що «нива» дісталася «по давней заимкѣ» чи «досталась в подѣлѣ при раздѣленіи толоки Каневской» або «ниву распахаль на общей обывательской принадлежащей къ селу Ближнимъ Каневцамъ толоки». Але разом з цими свідочтвами в Рум. ревізії трапляються звістки й про володільчеське землеволодіння.

Козаки, що через займи опанували землю на Лівобережжі, були безумовно першими осельниками цієї території по Хмельниччині. Зміцнення володільчеської верстви викликає зміни в економічних та соціальних відносинах також на території Канівської сотні. Тут у першій третині XVIII ст. є звістки про володіння заможніших груп. З 7 поселень проміж вільних військових земель залишаються с. Крутьки, Лихоліти, Ревбінець; за с. Канівці, Мельники, Воронинці згадано, як в числі володінь старшини. В «Генеральному слідстві Переяславського полку 1729-30 рр.» зазначено, що с. Канівці належало згідно свідочтву давніх мешканців до вільних військових поселень «з давнихъ временъ», потім володіє ним Іван Потапенко, намісник Ірклієвський, в 1717 р. гетьман Скоропадський віддав с. Канівці сотникові Кропивнянському К. Я. Следзінському, на його прохання «за... услуги въ войску Запорожскому знатние... будучое вуетартю господарскому при чемъ войтъ оному, как державцѣ своему всякое отдавати послушенство и повиновение» повинен ³⁾). Згодом це володіння ствердив універсалом Данило Апостол; воно вже далі лишається за родиною Следзінських. З інших двох сіл — селом Мельниками володіли сотники писарі полкові переяславські Андрій Кореневський та Павло Черняхівський. В 1729-30 рр. володів селом Карпо Бурляй «безъ жадного указу» на то. Про друге село Воронинці відомо, що воно належало до Чехівської волости, яка йшла на «гетьмансьву булаву» і тепер, в 1729-30 рр., «во владѣнии двору гетманского находится». Пізніше с. Воронинці було в числі володінь Данила Апостола; у йому було 52 двори, з них шість «волних» ⁴⁾).

¹⁾ Про приналежність сінокосної землі до с. Воронинець сказано: «Оная сѣнокосная земля принадлежит къ селу Воронинцамъ по давней заимкѣ волностей малоросійскихъ и по стародавнему безспорному владѣнію того села Воронинець. Крѣпости на оную никакой не имѣется», Рум. рев. Канівська сотня. Також І. В. Лучицький «Сборникъ матеріаловъ», ст. 232—4.

²⁾ І. Лучицький, *ibid.* ст. 205—7.

³⁾ Рум. рев. Канівська сотня. Докум. т. I, к. 13.

⁴⁾ Судієнко «Матеріалы для отечественной исторіи» К. 1853, ст. XX 270--1, відділ III.

В «Генеральному слідстві» кількість дворів по селах мала. В с. Мельниках було 15, у Крутьках, Лихолітах та Ревбинцях по 10, у Канівцях — 6 дворів ¹⁾.

В 1750-х рр. дальше опанування території людністю, потім збільшення самої людности звернуло на це увагу полкового уряду. За часів Розумовського із складу Ірклієвської сотні в 1757 р. було відокремлено Канівську сотню ²⁾. А відокремлено її мабуть через те, що, як зазначено, людність збільшилася; тут могли також мати значіння інтереси полкової старшини, яка в XVIII в. закріпила свої впливи що-до управління справами полку та поширила вплив та втручання в життя сотень ³⁾.

До складу Канівської сотні увійшло 7 поселень—Великі (Ближчі) Канівці (сотенне містечко), Малі (Дальні) Канівці, Крутьки, Воронинці (Вороненці), Лихоліти, Мельники та сільце Ревбинець. Поміж сотнями Переяславського полку—Золотоніською, Кропивнянською, Ірклієвською, Пещанською, Домонтівською, Ліпльавською та іншими—Канівська сотня, маючи менш поселень, визначалася в 1764 р. значною кількістю людности. Наприклад, порівнюючи до сусідньої—Ірклієвської сотні, що мала 42 поселення і 4.878 д. люду, Канівська сотня при сьоми поселеннях мала 2.553 д. людности ⁴⁾.

На сотника новоутвореної Канівської сотні призначено Івана Лебединського, що одночасно виконував обов'язки полкового судді Переяславського та війта магістрату м. Переяслава ⁵⁾. Він, можна думати, не міг виконувати обов'язки по полку та магістрату разом з обов'язками по сотні. На купчих записах та актах іншого роду по Канівській сотні ми зустрічаємо не часто його підписи. Замість цього здебільшого зазначаються підписи значкових товаришів, отаманів поселень, писаря сотенного та інших урядових осіб ⁶⁾. Цілком можливо, що ці особи, займаючи значне становище в сотні,

¹⁾ «Село Ревбинцѣ и Лихолѣтки—10, Крутки 10... з давнихъ временъ суть свободніе и въ подданнечествѣ ни в кого не бывалы, В. М я к о т и н ъ «Генеральное слѣдствие о маестностяхъ Переяславскаго полка» (Сборникъ Харьковскаго Ист.-Фил., Общества, т. 8, ст. 287). Про село Мельники сказано «Село Мельники, по свѣдѣтельству старожиловъ тамошнихъ, прежде до сотнѣ надлежало и было подъ видѣніемъ сотницкамъ, а потомъ владѣли тимъ селомъ Андрей Кореновскій и Павелъ Черняховскій, писарѣ полковіе Переяславскіе, и нынѣ владѣеть Карп Бурляй бывшій писарѣ полковій наказній, безъ жаднаго указу» ст. 272).

²⁾ Рум. рев. Канівська с. Док., т. II коп. 94. Також у М. О. Максимовича «Сочиненія» т. I (стор. 709).

³⁾ М. С л а б ч е н к о «Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи». Од. 1909, ст. 118—120.

⁴⁾ Докладніші відомості про те, як розподілялася людність в 1764 р. в Канівській та Ірклієвській сотнях такі:

	Коз. виб.		коз. підп.		інші
Канівська сотня . .	1083	+	1046	+	424 = 2553
Ірклієвська сотня . .	2320	+	1348	+	1210 = 4878

Таким чином, Канівська сотня мала більш як 50% людности Ірклієвської сотні. А. Шафонскій «Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе» К. 1851, стор. 77. Див. у кінці розвідки мапу.

⁵⁾ Рум. рев. Док. Кан. с., т. II, к. 94, 103, 116.

⁶⁾ Ibid. к. 96, 115, 120, 128.

брали чільну участь в справах сотні. Подібне явище дослідники спостережали взагалі в історії сотень ¹⁾.

Таким чином, Канівська сотня Переяславського полку виникла порівнюючи пізно. Вона виникла завдяки тим переділам більших розмірно сотень, що взагалі відомі в практиці адміністративного управління полків на Лівобережжі. В минулому Канівської сотні в історії заселення її займало величезне місце козацьке населення. Володільці з'являються тут значно пізніше. Між козацьким населенням та володільцями починається боротьба. Опцю боротьбу, зріст володільчеської групи людности, економічні та соціальні відносини ми розглянемо далі в їхньому розвитку в I пол. XVIII ст.

Вже в попередньому розділі ми завважили, що в першій третині XVIII ст., як джерела зазначають, на території Канівської сотні з'явилися володільці. Поява їх сталася завдяки змінам в економічному життю на Лівобережжі. Завдяки цим змінам взаємовідносини між групами людности в першій половині XVIII ст. набувають інших форм ²⁾.

В історії економічного та соціального життя на початку XVIII ст. на території Канівської сотні виявляється загальне явище Лівобережжя—на козацькі землі заявляє претенсії старшина. Джерела доховали з історії поширення старшинських впливів надзвичайно багато матеріалу про родину Требинських.

Требинські належали до тих сербів, котрі на запрошення російського уряду перейшли по Прутській кампанії до Росії. Вони згодом за свою прихильність одержали од російського уряду маєтки на Україні. Славуй Требинський «за тѣ показаніе службы и утрату пожитковъ» одержав право «въ нашихъ Малороссійскихъ городахъ жить» і мати «на пропитаніе деревню» ³⁾. Пізніше р. 1731 він знову звернувся до уряду, прохаючи призначити йому поселення. «За такою моею нуждою прибыль я, нижайшій зъ моего отечества въ Россійское Имперіумъ и по милосердному указу опредѣлено мнѣ быть на жите въ Малой Россіи въ Переяславскомъ полку въ Ирклѣвской сотнѣ сотникомъ, гдѣ и донинѣ перебуваю, да в томъ же указѣ велено отдать деревню, которой не отдано и по нынѣ... и въ помя-

¹⁾ М. Слабченко «Малорусскій полкъ въ адм. отн.», стор. 120, 126.

²⁾ Ми це знайомство з новими формами екон. та соц. життя робимо на підставі документів Рум. рев. Ці документи дійшли в кількості 305. Що-до років вони поділяються так:

За 1676-1700 рр. маємо	9 док.	За 1741-1750 рр. маємо	46 док.
„ 1701-1720 — „	16 „	„ 1751-1760 — „	33 „
„ 1721-1730 — „	140 „	„ 1761-1768 — „	40 „
„ 1731-1740 — „	21 „	Всього . . . 305 „	

Найбільше документів було в 1721-30 рр., коли старшина розвинула в Канівській сотні енергійну діяльність, скуповуючи та захоплюючи землі. З усієї кількості документів найбільше належало володільцям (більш як 60%), решта козакам. По селах найбільше документів було при с. Крутьках (68,15%) та с. Канівцях (15,41%); що-до характеру було найбільше кучячих записів (83,28%).

³⁾ А. М. Лазаревскій «Ист. Оч. Полт. губ.» (Чт. въ Ист. Общ. Н. Л. кн. XI, ст. 133—4).

нутой сотні ниву убожественно и имѣю тилко маленькое селце, которое на урядь сотничества надлежить»¹⁾.

Оселившись у першій третині XVIII ст. на Україні, Требинські поволі засвоїли звички владущих груп людности на Лівобережжю—скуплю земель, захоплення ґрунтів, то-що. Так Требинські придбали чимало земель на території Канівської сотні, Ірклієвської Переяславського полку, добули чимало земель у Лубенському полку. В документах Канівської сотні з 305 документів збереглося 136 документів—купчих записів на володіння полями, лісами, галями, луками, пледами, зрубам, пастівниками, які дістались Славу Требинському. Скуповуючи ґрунти, Славу Требинський звертав увагу на те, щоб це був підхожий ґрунт. Про такий напрямок його діяльності свідчить вислів у копії з купчого запису. Леско Кириченко, мешканець с. Крутьків, продав р. 1728 Требинському свій чагарник «як его ґрунтами, яко пристойно», за півтора карбованці²⁾. 1727-1728 рр. найбільш відомі поширенням такої скуплі ґрунтів Славу Требинським на території Канівської сотні.

Славу Требинський належав, очевидно, до значно заможних осіб того часу. Він разом з іншими сотниками провадив торговельні зносини з півднем. Збереглась звістка про те, що його прикажчика р. 1748 пограбували татари на території степової України³⁾. Прикажчик просить комісію повернути або воли, що їх забрали татари, або «по цѣнѣ деньги взять».

Крім Славу, потрібно зазначити діяльність Олексія, Максима, Данила Требинських. Всі вони визначилися, подібно до Славу, тим, що засвоїли найгірших звичок владущих груп Гетьманщини в справі поширення земельного багатства⁴⁾.

Требинські, щоб поширити свої володіння, використовували не тільки гроші, використовували вони й свою силу та значіння в сотні, причому виявляли іноді жорстокість. Влас Ярмоленко, мешканець с. Лихолітів, скаржитись до «Комісії Генеральної ревізії», що Олексій Требинський, сотник Ірклієвський, захопив у нього ліс, і сподівається на розгляд своєї справи. Олексій Требинський «желая послѣднюю часть лѣса на отца моего надлежащую завладѣть неоднажды къ себѣ матку мою по причинѣ тогда моего мало-

¹⁾ В. Мякотинъ «Очерки соціальной истории Малороссіи» Русск. Зап. 1915, кн. 7, стор. 132—3. З інших придбань Требинського наведено випадок, що його зазначив проф. І. В. Лучицький у «Малорусской сельской общинѣ и сельское духовенство в XVIII в.» (Земскій обзоръ 1883, № 6, стор. 76—7). Уривок з джерела, не зазначаючи точно місце, І. Лучицький подав у рос. перекладі «Къ купленному у товарищей нашихъ подлежащаго собственному луку и острововъ къ Днѣпру и поля пахатного и сѣнокосного, гдѣ мы сами, отцы наши и дѣды бывало сѣно косимъ, лозу рубаемъ, оремъ и сѣемъ, мы ему уступили». Уступка ця не могла бути добровільним актом громади, бо в Рум. рев. відомі документи з уступкою, які склалися чи підо впливом натиску дужого представника владущих груп, чи підо впливом економічних умов. Уступка ця, дарма що проф. І. В. Лучицький вважає її за добровільний акт, швидше виникла підо впливом нових економічних умов життя, які з'являються в Канівській сотні в першій половині XVIII ст.

²⁾ Рум. рев. Док. Кан. с. т. I к. 114.

³⁾ Зап. Од. Общ. Ист. и Древн. т. XVI, стор. 170.

⁴⁾ Про Требинських чимало відомостей є в ст. О. М. Лазаревського «Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв.» (Чт. въ Ист. Общ. Н. Л., кн. XI).

лѣтства сискивалъ и что matka моя уступитъ того лѣса ему отказалемъ, то оной сотникъ Требѣнскій за то тѣснилъ ее под карауломъ в колодки потуду, пока она за его лѣсъ по желанію денегъ 13 рублей денегъ приняла» ¹⁾). Такі утиски робили не тільки Требинські в Канівській сотні. Були скарги на Кропивнянського сотника Костянтина Следзінського, який мав землі у Канівській сотні, скарги на те, що він «хуторовъ козачихъ людьми всякіе работизны себѣ отправляетъ», і «самъ поработив козаковъ 24 и посполитыхъ 87 человекъ всякіе изъ нихъ подданские работизны отбираетъ, укрываючи предъ ревизорами и отъ сустенціи консистентовъ увольняетъ и положеніе на нихъ рации и порции з других полков собираетъ» ²⁾). Ці факти утисків дають можливість визнати, що надзвичайно обережно треба ставитися до купчих записів, які, маючи офіційний характер, завжди зазначають, що продаж ґрунту стався «безъ жадного примусу по доброй волѣ». Мабуть, цей вираз була офіційна форма і на ній не можна будувати висновків про добровільний продаж землі ³⁾).

Требинських та Следзінських можна вважати, порівнюючи до інших осіб, за визначних представників владущої верстви в Канівській сотні. Володіння цих інших осіб були значно менші, деякі з них навіть мали можливо випадковий характер. З дрібніших зазначимо землі Максима Рубана, отамана м. Ірклія ⁴⁾, Антона Бакая, отамана Канівського ⁵⁾, Івана Лебединського — сотника Канівського ⁶⁾. Значніші були володіння намісника Ірклієвського Осипа Кононовича та Ів. Ів. Неплюєва, який мав також землі у Ніженському та Стародубському полках ⁷⁾.

З усіх володінь в Канівській сотні за найбільш суцільні можна визнати володіння Требинських, що найбільше земель мали біля села Крутьків та при с. Малих Канівцях (Олексій Требинський). Інші володіння були дрібні. Напр. в с. Малих Канівцях, крім володільців Следзінського та Требинського, згадано за землі Миколи Сарекевича, крамаря та жителя

¹⁾ Рум. рев. Переясл. полку. Док. Кан. сотні т. II, коп. 133.

²⁾ В. Мякотинъ «Очерки соціальной истории Малороссіи» (Русск. Записки 1915 кн. 7, ст. 149).

³⁾ В. Барвинський звернув увагу також на цей характер купчих. «Всѣ купчія крѣпости на ґрунты, независимо отъ размѣра проданныхъ участковъ, одинаковаго содержания: въ нихъ неизмѣнно стоитъ выраженіе о добровольной, а не принужденной продажѣ». Володільська класа подвійно ставилася до купчі ґрунтів; вони потрібні були їй для поширення маєтків, а в той-же час вона боялася, щоб ці ґрунти не перейшли до чужих рук. (В. Барвинскій «Крестьяне въ лѣвобережной Малороссіи въ XVII—XVIII вѣкахъ» стор. 135-6).

⁴⁾ Рум. рев. Док. Кан. с. т. I коп. 26, 27, 29.

⁵⁾ *ibid.* т. II к. 52, 63, 88, 91.

⁶⁾ *ibid.* 94, 103.

⁷⁾ Ів. Ів. Неплюев в 1741 р. одержав з державного скарбу Бакланську сотню в Стародубському полку «за назначеніемъ его правителемъ Малороссіи». В 1764 р. російський уряд дав йому м. Ямпіль в Ніженському полку «за долговременную и безпорочную службу, а особливо за учиненное имъ, въ бытность его в Оренбургѣ, знанное приращеніе государственныхъ доходовъ» (А. М. Лазаревскій «Описаніе Старой Малороссіи», т. I, стор. 264, т. II, стор. 502).

Ірклієвського, Миколи Сергієвича, значного міщанина Ірклієвського, Андрія Петровича, значкового товариша військового та інших ¹⁾).

Ознайомившись з володільцями в Канівській сотні, їх кількістю, ми далі перейдемо до в'яснення засобів, через які володільці опанували землю.

Процес оволодіння землею переводився офіційно через купчі записи. Їх найбільше між документами Канівської сотні. Пануючим елементом за купчими записами були володільці, друге місце займали козаки. Як у володільчеських купчих записах, так у козацьких зазначено випадки куплі одного ґрунту та кількох ґрунтів. Докладніше знайомство з розподілом купчих записів по володільцях і козаках що-до кількості придбаних ґрунтів показує така таблиця:

Кому належать ґрунти	Число ви-падків про-дажу 1 ґр.	Число ви-падків про-дажу 2 ґр.	Число ви-падків про-дажу 3 ґр.	Число ви-падків про-дажу 4 ґр.	Число ви-падків про-дажу 5 ґр.	Всього	%
Володільч.	86	49	32	6	3	176	69,29
Козацькі	48	8	14	—	—	70	27,56
Не зазначено	6	—	—	2	—	8	3,15
В с ь о г о	140	57	46	8	3	254	100
%	55,10	22,75	14,05	3,15	1,55	—	100

Найбільше купчих записів, як видно з таблиці, було в випадках продажу 1 ґрунту, причому тут число козацьких купчих записів було вдвоє менше як записів володільчеських. Випадків продажу 2, 3, 4, 5 всього було 114, загалом по цих купчих продано 299 ґрунтів. Загалом по всіх купчих записах позначено продаж 439 ґрунтів.

На жаль, в купчих записах раніших не зазначається в мірах проданий шмат ґрунту, а лише описуються межі, більш або менш докладно ²⁾. В пізніші часи зустрічаємося в купчих записах з означенням землі в мірах — колесах, косових сажнях, петрівських днях, ступнях, днях. З огляду на те, що питання про міри в Лівобережжі не досліджено, ми дозволимо навести випадки вживання цих мір.

¹⁾ Рум. рев. Док. Кан. с. т. I к. 26, 17, 41, 21, 23. В селах Воронинцях, Лихолітах та Ревбинцях документи не зазначають визначних володільців; тут, можливо, є неповнота документів Рум'янцівської ревізії, бо наприклад с. Воронинці, як ми знаємо, разом з Васютинцями, Чернобаєм та іншими належали до Чехівської волості, що «на булаву гетманскую прислушаеть, и нынѣ во владѣнні двору гетманского обретаются» (Ген. сл. Пер. п. 1729—30 pp.).

²⁾ Напр. в 1727 р. «Петро Воропай житель Крутковскій мѣя ниву и поле пахатное кое под селомъ Крутками на горѣ край балки Жидовицѣ идучи з села улѣво к толоцѣ крутковской, а помежние попа Арсения Евсениева з другой стороны яр Жидовица с третей Мартина Соломки нива, а з четвертой швилъ и по доброхотной волѣ моей сотнику нашему Ирлѣвскому Славую Требинскому продал ценою за четирѣ рублѣ»... Док. Кан. сотні т. I к. 98.

В 1762 р. в купчому записі зазначено продаж «двох шматків» поля, з яких — «єдин полчварта колеса при урочищѣ Бабакової могили... другої шмат тамже у трох могил полчварта колеса»; їх купили за 2 карб. 10 коп.

В другому випадкові оповідається, що Степан Рубан р. 1763 продав Ірклієвському намісникові Осипові Кононовичеві «пахатное поле двѣ ниви моижъ собственние издревле пахатние чрез вся мое оними владѣніе спокійно въ одномъ мѣстѣ три колеса с упругомъ полтора колеса неподалекѣ» за 10 карб. ¹⁾

Про косові сажні є звітка в 1764 р. 15 вересня р. 1764 мешканці села Малих Канівець дали для збудування церкви «собственную левадѣ нашу зъ садомъ, якої довжиною 55 шириною 30 косових сажней» ²⁾. Про мало-відому міру — петрівські дні—згадується в купчому запису. 9 березня р. 1765 козак Мельниківський Артем Пошиваник продає козакові Канівському Омелькові Журавлю поле «дней на пять петровскихъ оратъ, которую ниву продалъ я за два рублѣ ровно» ³⁾. Всі міри ці, як бачимо, зазначують пізніші купчі записи.

Наведені приклади уживання мір дозволяють визнати, що в купчих записах важко зрозуміти для нас записи по межах і в цьому відношенні більший інтерес мають купчі записи з зазначенням мір. Вони дають можливість уявити великість ґрунту та його ціну; цього вяснити не можна, коли нам відома ціна і невідома кількість ґрунту.

Крім мір, освітлюючи явища економічного життя Канівської сотні, звертаємо увагу на відомості про ціну ґрунтів. Ціна ґрунтів в Канівській сотні визначається різними грошима — талярами, золотими, гривнами, полтинами, копами грошей, рублями. 1 вересня 1719 р. «Демян Пшеницкій житель села Лихолѣт зъ зятємъ своимъ Кондратомъ Коваленкомъ продали... пану Николаю Сергѣевичу значному мѣщанинови Ирклѣвскому за сумму готовихъ грошей талярей сто доброй монеты» власну греблю із ставом та дві луки ⁴⁾. 3 січня 1728 р. «жители сотнѣ Ирклѣвской села Крутковъ родние брати, а именно, Петро Савка Якимъ и Андрѣй Воропаенки»—продали... «нашему сотнику Ирклѣвскому Славую Требинскому за 70 рублей увѣчность»... «лѣсъ и лози свои власние отцевские и дѣдизние» ⁵⁾. Цікаво зазначити, що Славуї Требинський для куплі ґрунтів у людности Канівської

¹⁾ Док. Кан. с. т. II коп. 110—113.

²⁾ А. Ханенко «косовий сажень» пояснює так: «косовий сажень виміряється від подошви лівої ноги до докінчення пальців правої руки зведеної догори, коли чоловік трохи вище од середнього зросту, косовий сажень дуже приблизно рівняється сажню» (А. Ханенко «Историческій очеркъ межевыхъ учреждений въ Малороссіи» К. 1870, ст. 74). Док. Кан. с. т. II.

³⁾ Рум. рев. Док. Кан. с. т. II, коп. 118. Питання про міри на Лівобережжі не досліджено ще; лиш звернули увагу дослідники на надзвичайну їх різноманітність. «Міри та вага на Україні відрізнялися крайньою різноманітністю та хитавням; вони перейшли як спадщина від Польщі». Д. И. Багал'їй «Магдебургское право въ Лѣвобережной Малороссіи» Журн. Мин. Нар. Пр. 1892 кн. 3. Про це ст. Лобка — «Кіевск. Стар.» 1889 р. VII ст. 232

⁴⁾ Рум. рев. Док. Кан. с. т. I, к. 21.

⁵⁾ Ibid., к. 101.

сотні уживає самі російські гроші. Він витратив біля 900 карб. в 1727-1728 рр. на ґрунти, скуповуючи їх за 2, 3, 4, 7, 8 карб. та більше ¹⁾.

З визначних купівель зазначимо такі. Микола Сарекевич, купець Ірклієвський, купив хутір в 1718 р. «за сумму доброї монѣти готовихъ грошей тысяча сто литовскихъ лучби» ²⁾. Сотник Кропивнянський Кост. Слєдзінський купив за 700 золотих в 1726 р. ґрунт, половину млина «и с греблѣ к ставу, лѣсъ и лугъ и всякихъ нив во всѣхъ рукахъ подѣ селомъ и подѣ мѣстечкомъ Ирклѣвомъ» ³⁾. В 1763 р. Марфа Тарасова за згодою дочки своєї продала «значковому полку Переяславского товарищу жителю Ирклѣвскому Василю Александровскому»... «во вѣчность за сумму певную доброї монети восемьдесятъ пять рублей»... «тѣ мои наслѣдственные ґрунта, то есть лѣсъ и сѣнокосную луку з лозами и старинное тарасовское селище (кромѣ лѣса в островѣ)».

Наведені випадки продажу за значну суму різних ґрунтів свідчать в XVIII ст., що на території Канівської сотні вже поширився вплив торговельного капіталу, що за його представників можна вважати сотників, купців, значкових товаришів; він сприяв скупченню у їх руках лісу, лук та інших ґрунтів. За всіх цих умов, сприятливих для розвитку володіння владущих верств на території Канівської сотні, не можна сказати, що в 60 рр. XVIII ст. ці верстви здобули перемогу. Вони виявили новий напрямок життя, але не знищили умов життя, що виникли в минулому. Козацька верства тільки почала більш озброюватися і, де можливо, закріпляти себе ⁴⁾.

Таким чином, знайомство з минулим Канівської сотні Переяславського полку в першій половині XVIII ст. показує, що тут по Хмельниччині козаки були першими осельниками. Згодом з'являються володільці; вони були за владущу верству, що захоплює різними засобами собі землі на цій території. Крім відомостей про колонізацію, ми вияснили економічні та суспільні відносини в Канівській сотні в 1 пол. XVIII ст. Вони відбивали на собі загальні риси цих відносин на Лівобережжі.

Ближче ці всі риси побачимо далі, характеризуючи економічний та соціальний стан людности за самою Рум'янцівською ревізією.

¹⁾ Російські рублі ще в XVII ст. поширені були на Україні одночасно з рахунком на копії грошей та талари. В. А. Шугаєвскій. «Монета и денежный счетъ въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII вѣкѣ» Черн. 1918 ст. 31. Інша література про монету на Україні—реп. Є. Овацького на книжку В. Шугаєвського («Наше Минуле» 1918 р. ч. 2, ст. 220-5), відповідь В. Шугаєвського («Наше Минуле», 1919 кн. 1—2 ст. 229-232). Проф. М. Слабченко «Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны», т. III. Очерк торговли и торгового капитализма Гетманщины в XVII—XVIII столетиях». Од. 1923, ст. В. Шугаєвського «До питання про грошовий обіг на Україні в XVII віці (Чи була на Україні власна монета?)» (Науковий збірник Історичної секції при Укр. Академії Наук за рік 1924).

²⁾ Рум. рев. Док. Кан. с. т. I к. 17.

³⁾ Ibid., коп. 45.

⁴⁾ Про це докладніше ми вказували в доповіді «Требинські в Канівській сотні» на зас. Історичної секції Укр. Наук. Т-ва улітку 1919 р.

В 1767-8 рр. в Канівській сотні жило 3361 д. люду. Серед його було

Козаків виборних . . .	1191 д.	35,44 ⁰ / ₁₀₀
„ підпомошників .	1494 „	44,45 ⁰ / ₁₀₀
„ посполитих . . .	344 „	10,23 ⁰ / ₁₀₀
„ підсусідків . . .	228 „	6,79 ⁰ / ₁₀₀
„ волод. групи . . .	70 „	2,08 ⁰ / ₁₀₀
„ робітників . . .	34 „	1,01 ⁰ / ₁₀₀
Всього .		3361 д. 100 ⁰ / ₁₀₀

Таким чином, найчисленнішими групами в складі людности були козаки підпомошники (44,45⁰/₁₀₀) та козаки виборні (35,44⁰/₁₀₀). Попередній огляд заселення території сотні стверджує історично цей стан. Людність у 60 рр. XVIII ст. на території Канівської сотні була значною кількістю місцева, себто походила з поселень Канівської сотні (51,62⁰/₁₀₀). Решта людности походила з сусідніх сотень — Ірклієвської, Кропивнянської, Золотоніської та інших — Переяславського полку, або поприходила з різних полків — Лубенського, Миргородського, Прилуцького, Ніженського, Гадяцького, Чернігівського, Київського. Крім цього, є відомості про те, що людність приходила з правого берега «із Польської області» — з м. Синяви, Ведмедівки, Орлівця, Гуманя, Сміли, Черкас, Чернявець. Не можна визнати, що людність на цій території цілком осіла. Цю гадку стверджують відомості про «тайноушедших», про «ушедшихъ безъ пашепорта».

Всенька людність Канівської сотні, як видно з ревізії, жила у дворах, бездвірних хатах та на хуторах.

Особливу увагу звертали при дослідіах на те, щоб вияснити поняття двору. Цільом справедливо зазначили дослідники, що за основу для опису людности був двір, але не цілком вияснили, що таке є двір. Питання про двір, як це завважив проф. М. Е. Слабченко, справді складне ¹⁾. Цілком справедливо П. К. Федоренко підкреслив, що двір утворивсь підо впливом соціальних та економічних умов XVII-XVIII ст. ²⁾. Можна визнати, що двір не завжди є проста господарська одиниця; в йому може жити кілька родин своїх та чужих. Ближче це все вияснимо далі, докладно студіюючи матеріали. Зараз лиш можна вживати загальну характеристику двору. За двір можна уважати шматок землі, що могла бути огорожена; на ній була одна чи кілька хат та інші будівлі. В дворі жили не самі-но родичі, ба й чужі. До двору могли належати земля-оранка, ліс та инше, але не завжди. Двір міг мати одне і кілька господарств.

В Канівській сотні Рум. ревізія зазначає кілька форм дворових об'єднань. Відомі двори нові, старі, бездвірні хати, приїжджі двори. Перші три групи зустрічаються у козаків виборних, козаків підпомошників, посполитих. Приїжджі двори разом з иншими групами зазначено лиш у підсусідків.

¹⁾ Слабченко М. Е. «Організація господарства Гетьманщини»... т. I. Од. 1923, ст. 28. Тут автор оглянув також літературу про двір.

²⁾ П. К. Федоренко Тр. Полт. Уч. Арх. Ком., в. 12, стор. 106.

Цю термінологію Рум. ревізії ще не цілком тепер можна пояснити. Опис двору ¹⁾ показує, що він дістався купівлею або в спадщину, або зайнятий «на общеобывательской землѣ». Двір у Канівській сотні має іноді назву групи людности, до якої належав — козацький, посполитий, володільчеський, подусідчеський.

В дворі жила людність однією чи кількома родинами, й вони могли бути чужі, могли бути й родичі. У груп людности — козаків виборних та козаків підпомошників і посполитих розподіл дворів по родинах був такий:

I козаки виборні.		II козаки підпомошн.		III посполиті.	
Дворів з 1 род.	44 або 39,28%	Дворів з 1 род.	128 або 58,98%	Дворів з 1 род.	32 або 62,75%
„ 2 „	38 „ 33,93%	„ з 2 „	60 „ 27,64%	„ з 2 „	15 „ 29,41%
„ 3 „	7 „ 6,25%	„ з 3 „	22 „ 10,13%	„ з 3 „	4 „ 7,84%
„ 4 і біл.	23 „ 20,54%	„ з 4 і біл.	7 „ 3,25%		
Всього 112 „	100%	Всього 217 „	100%	Всього 51	100%

В трьох найчисленніших групах людности Канівської сотні % кількості дворів з 1 родиною найбільший у козаків підпомошників та посполитих; у козаків виборних переважає відсоток дворів з 2-4 і більш родинами. Інші групи людности, як розмірно менші, ми не наводимо.

Коли ми придивимось до складу родини, то побачимо, що з 68 родин козаків виборних — 27,65% од заг. ч. було братерських та батьківських родин, у козаків підпомошників цих родин — 11,48% од заг. числа, у посполитих — 19,29%; в інших групах людности Рум. ревізія не зазначає бать-

¹⁾ Подамо описи для прикладу. 8 дворів козака виборного с. Воронинців зазначено в Рум. рев. так: «По той же улицѣ идучой з мѣстечка Каневецъ чрез село воронинцѣ в село Скородастикъ вправо дворѣ обмежу з одной стороны жилого двора козака Василя Палченка, з другой болота Кропивною, з третьей жилого двора козака Терешка Дугуса, з четвертой сторонѣ вышеписанной улице». У кінці опису вказано про засіб, яким господар придбав двір: «Тотъ дворѣ состоитъ на мѣстѣ издревле козачомъ доставшойся имъ по предкамъ. Духовной неимѣеть».

Схожий опис бездвірної хати (№ 12 с. Крутьки). «На томже переулку зимной дороги идучой з села мелников чрез Крутьки в село богушковоу слободку влево бездворная хата об межу з одной двора козака жителя Крутковского Василя Пасѣчника, з другой пустого пледу козака жителя крутковского андрѣя Уса, з третьей болота Ковтюби, з четвертой сторонѣ вышеписанного переулка». «Тая хата состоитъ на мѣстѣ козачомъ доставшомся мужу ее козаку жителю Крутковскому Ивану Черѣнку по куплѣ въ какомъ году неупомнятъ отъ козака жителя Крутковского Овиска ляха за 2 р. и 50 коп. Купчей не взято». Треба зазначити, що часом у ревізії поняття двору та бездвірної хати цілком збігаються, часом різняться.

В м. Малих Канівцях приїжджий двір Следзінського (№ 5) має такі зазначення. «По дороги идучой зъ прописанных дальних Каневецъ въ поле, минуя греблю его Следзѣнского въ правой стороне приедный Его же возного Следзѣнского дворѣ, смежной содной, отъ показанной греблѣ, зъ другой отъ помянутой дороги, зъ третьей отъ двора козака Никити Лесенка аз четвертой сторонѣ потомужъ отъ лѣса его Следзѣнского». Про засіб, яким прибав господар двір, сказано: «Тотъ приезжий дворѣ состоитъ на мѣстѣ издревле козачомъ доставшойся ему возному Следзѣнскому по куплѣ въ 1741 году февраля 1 за 10 рублей отъ козачки жительки Каневской Феодори букрѣйки на что и копия купчой усею под № 1 прилагается».

ківських та братерських родин. Батьківські та братерські родини складають, таким чином, 19,36% од загальної кількості дворів.

Таким чином, з'ясовуючи склад двору в родинному відношенню, ми виявили, що двори здебільша складаються з однієї родини; відсоток батьківських та братерських родин складає близько $\frac{1}{5}$ од загальної кількості дворів. У цьому дворі у Канівській сотні має инший характер, ніж двір у Вороньківській сотні, де кількість батьківських та братерських родин була трохи більша як $\frac{1}{4}$ од загальної кількості дворів козаків виборних, козаків підпомошників та посполитих.

Окрім родинного укладу двору, цікавий матеріал, щоб вияснити організацію двору, дають економічні відносини. Ми звертали вже увагу на те, що двір буває складною господарською одиницею ¹⁾. Це явище спостережено на території Канівської сотні за 60 рр. XVIII ст. В 8 дворі козака виборного с. Воронищів Івана Федька жило 7 родин у кількості 43 душ (24 ч. + 19 ж.); жили Федьки, Грами, Олійник, Матеченко; двір має 5 окремих господарств. Кожне господарство володіло або землею, або худобою, або мало те й друге. Всього до двору належало 164 дні оранки в 51 нивах в 4 «руках». Цю землю розподілювано поміж 4 господарствами. Іван Федько мав 33 ниви в 4 руках на 120 днів, Мусій Грам — 9 нив в 4 руках на 21 день, Корній Олійник — 4 ниви в 2 руках на 13 дн., Грицько Грам — 5 нив в 3 руках на 10 дн. Худоба була у 5 господарствах. Іван Федько мав 67 шт. худоби (з них великої — 28 шт.), Мусій Грам — 21 шт. (вел. худ. 10 шт.), Грицько Грам — 7 шт. (вел. — 6 шт.), Корній Олійник — 23 шт. (3 шт. вел.), Кондр. Матеченко — 5 шт. (1 шт. вел.).

Випадки розподілу дворів на господарства в Канівській сотні можна бачити з описів окремих дворів. Загальні числа господарств та дворів по групах людности показує така таблиця:

	Коз. виб.	Коз. підп.	посп.	підс.	вол. гр.	роб.	
Дворів	112	217	51	16	12	2	= 412
Господарств	171	258	64	41	18	2	= 554
На 1 дв. господар.	1,52	1,18	1,25	2,56	1,50	1	

Найбільше господарств було у підсусідків, володільчеської групи козаків виборних, порівнюючи з кількістю дворів; те, що в підсусідків було найбільше господарств, це звязано з особливими умовами їхнього соціального стану; инші групи людности мали менші числа.

Знайомлячись з двором у козаків виборних, звертаємо увагу ще на одне явище. Окремі господарства трапляються у родичів, що можуть жити в одному й кількох дворах. Коли переглянемо прізвища господарів, то побачимо, що іноді батько та син живуть в одному дворі і мають одне госпо-

¹⁾ В. Мякотинъ «Крестьянское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ въ 1767 г.» (Сборн. въ пользу недост. студ. Кіевскаго У-та К. 1895 ст. 155), П. Федоренко (Труды Полт. Уч. Арх. Ком. въ XII ст. 102), В. Романовський («Юб. Сборн. Статей при Студ. Ист.-Этногр. кр. при Кіевскомъ У-тѣ» К. 1914 ст. 86).

дарство, іноді живуть в окремих дворах і мають окремі господарства. Це можна сказати й про братів. Напр. в дворі 99 м. Канівець живе козак виборний Сава Кот, у дв. 102 — Котенко; у 4 дв. в с. Воронинцях живе Лазар Лісовий, в 5 дв. того самого села Карп Лісовенко. В деяких селах Канівської сотні поширено ті самі прізвища — у м. Канівцях — Кононенко, Бузенко, Кулик, Горбаненко, Мирошник (Мирошниченко), Тарасенко, Колісник, у с. Крутьках Палаш, Пилипенко, у с. Малих Канівцях — Кононенко, Олійник, Пацюри та інші. В дворах трапляються господарства, котрі мають оранку спільну, худобу здебільша окремо ¹⁾.

Всі наші спостереження над двором Канівської сотні в 60 рр. XVIII ст. — розподіл по родинах, розподіл по господарствах, відношення дворів до господарств — показують, що бачити в основі його лиш «родственную» основу не можна. Економічні причини, історія заселення, соціальні причини вплинули на характер двору Канівської сотні; він у більшості дворів виявляється індивідуальним характером господарства. В меншості дворів ми зустрічаємо спільне господарювання оранкою, лісом, сіножатями, іноді худобою. В дворі, що має кілька родин чи то чужих, чи то своїх, ми зустрічаємо поділ на кілька господарств; ця кількість господарств не завжди дорівнює кількості родин у дворі. Наш висновок що-до господарств у дворі, з огляду на характер економічних явищ в Канівській сотні (сільське господарство та інше), дозволяв визнати за доцільніше переводити знайомство з економічним та соціальним станом людности не по дворах, а по господарствах. При такому стані виясниться яскравіше картина забезпечення різних груп людности ²⁾.

По цих спостереженнях над двором у Канівській сотні в 60 рр. XVIII ст. ми перейдемо до характеристики окремих груп людности. Цю характеристику почнемо з найзаможнішої козацької групи — козаків виборних.

¹⁾ З таких-о дворів зазначено в с. Крутьках 52 дв. козака виборного Тимоша Якименка. «Тотъ дворъ состоитъ издревле козачої достался ему Схименку наслѣдно отъ отца козака жителя Крутковскаго Прюдка Схименка, а отцу его по куплѣ, въ какомъ году неупомнитъ, отъ козака жителя Крутковскаго Грицка Уса за 7 рублей, крепости не имеетъ, який дворъ нераздѣленный з братами его козаками жителями сотнѣ гелмзовской арсениемъ и адрѣмъ Свхименками». (Рум. рев. Кан. с. т. IV). При описах дворів іноді зазначається частина землі в спільному володінню, частина в індивідуальному володінню (Напр. вол. козаків виборних Тарасенок в с. Воронинцях дв. 2).

²⁾ Досліди над Рум'янц. рев. переводили двома шляхами, беручи за основу двір, або господарство. Вияснення шляху робилося під впливом пануючих поглядів в історіографії, почасти під впливом праць І. В. Лучицького, В. Мякотіна та інших (двір). Увага що-до господарств виявилась завдяки участі в розрбленню Рум. ревізії полтавських та чернігівських статистиків. Виясняючи означення господарства в 1760-х рр. ми виходили з тих даних, які мали в Рум. ревізії, але не на підставі пізніших спостережень XIX ст. Тут ми брали на увагу економічні та соціальні умови Полтавського Подніпров'я, бо вважаємо, що двір та господарство треба брати в його історії.

Козаків виборних у Канівській сотні було 237 родин і 1191 д. об. п., себ-то 35,44% од загальної кількості людности ¹⁾). Ця людність жила в 110 дворах і 2 бездвірних хатах і мала 171 господарство. На 1 двір пересічно припадало 10,63 д. люду, на 1 господарство 6,96, на 1 родину — 5,02; на 1 двір родин припадало 2,11 ²⁾). В числі 1191 д. було 620 чол. і 571 жінка. З них чоловіків робочого віку було 284, неробочого 336, у цьому числі 17 занадто старих та калік, жінок — робочого віку 292, неробочого 279, з них дуже старих та калік 24 ³⁾).

По окремих господарствах забезпечення чоловічої робочої сили було таке:

Господарств без чоловічої робочої сили	2 —	1,17%
„ з 1 чоловічою робочою силою	85 —	49,31%
„ з 2 „ „ „	52 —	30,41%
„ з 3 „ „ „	27 —	15,79%
„ з 4 і більш „ „	5 —	2,92%
	171	100%

Більш як половину всіх господарств, як бачимо, забезпечено лиш 1 чол. роб. силою, близько третини 2 чол. роб. силою; ці числа складають більшість господарств козаків виборних; [без чол. роб. сили було надзвичайно мало господарств (1,17%) ⁴⁾).

¹⁾ Найбільше козаків виборних було у м. Канівцях (509), у селі Малих Канівцях було (328), Крутьках (260), Воронинцях (94).

²⁾ Подібний розподіл по дворах був у Вороньківській сотні — на 1 дв. припадало 11,8 д. і 2,3 родини (П. Федоренко «Тр. Полт. Уч. Арх. Ком.» в. 12, ст. 120). Порівняти й по інших територіях не можна тому, що дослідники, виясняючи економічний та соціальний стан козаків, не розподіляли їх на козаків виборних та козаків підпомошників (М. Рклицький. Козаки Золотоношського уїзда по данимъ Румянцевской описи 1767 г.), додержуючись погляду, що козаки то є єдина група.

³⁾ В дворах козаків виборних зазначає Рум. ревізія робітників та підсусідків, що їх ми розглядатимемо окремо.

⁴⁾ По дворах забезпечення чол. роб. силою різнилося. Дворів з 1 чол. роб. с.— 29,46%, 2 чол. роб. с.—30,36, 3 чол. роб. с.—20,54, 4 і більш—19,64. У Вороньківській сотні без чол. роб. с.—1,7%, з 1 чол. роб. с.—40,7, 2 чол. роб. с.—22,0, 3 чол. роб. с.—11,9, з 4 і більш—23,7 (П. Федоренко, *ibid.*, ст. 121).

Цікаве взаємовідношення дворів і господарств у козаків виборних у Канівській сотні.

Дворів	м. Канівці (Великі)	с. Малі Канівці	с. Крутьки	с. Воронин- ці	Всього
З 1 господарством . .	32	18	22	2	74
З 2 „ . . .	9	8	5	3	25
З 3 „ . . .	2	2	3	—	7
З 4 „ . . .	4	—	—	—	4
З 5 „ . . .	1	—	—	1	2
Всього дворів . .	48	28	30	6	112 дворів
Всього господарств .	77	40	41	13	171 госп.

Найбільше дворів було з одним господарством, найбільше господарств було в дворах з 2-5 госп. По селах найбільше було господарств як і дворів в м. Канівцях та с. Крутьках.

Всього у козаків виборних було 716 будівель на 112 дворів або на 171 госп.; на 1 двір припадало 6,3 будівель, на 1 госп.—4,18. Найбільше були забезпечені будівлями козаки виборні с. Воронинець (9,5 на 1 дв.).

Двори, що в них жили козаки виборні, придбали господарі їхні різно:

У спадок набуто . . .	62 двори	55,36%
Купівлею	34 „	30,35%
Побудовані на «общей обывательской землі»	11 „	9,82%
Купівлею та в спадок .	2 „	1,79%
Обмінено	2 „	1,79%
Не зазначено	1 „	0,89%
Всього . 112 „		100%

У козаків було найбільше дворів, що дісталися через спадщину (55,36%), третину дворів набуто купівлею. Максимальну ціну за двір позначено 40 карб., мінімальну—38 коп.¹⁾ Дворів побудованих на «общей обывательской землі» було $\frac{1}{10}$ заг. ч. (9,82%). Раніш, очевидно, ця земля належала козацьким громадам. З окремих випадків зазначимо двір, що діставсь «по замѣнѣ на луку и лозы».

Після дворів та будівель розгляньмо, як були забезпечені землею козаки виборні. Вони по господарствах були забезпечені так:

Мали оранку, ліс, сіножать	35 госп.	20,47%
„ оранку, ліс	76 —	44,4%
„ оранку, сіножать	8 —	4,68%
„ лиш оранку	42 —	24,56%
„ лише ліс	2 —	1,17%
„ лише сіножать	1 —	0,59%
Не мали	7 —	4,09%

Всього . . . 171 госп. — 100%

Оранкою забезпечено, як бачимо, 92% од заг. ч. господарств; з них—найбільше господарств, котрі мали оранку та ліс,—44,(4)%. Господарств, котрі оранки не мали, було обмаль—5,85% од заг. ч. Отже можна визнати, що козаки виборні були добре забезпечені землею.

Всього козаки виборні володіли 2674 днями оранки в 1154 шматках²⁾. На одне господарство припадало пересічно 15,62 дн., 6,74 шм., землі на

¹⁾ Рум. рев. Канівська сотня т. I. Двір за 40 карб. купили р. 1762 (№ 78 м. Канівці), за 38 коп. купили «чому будетъ годовъ 30» (дв. № 116 м. Канівці).

²⁾ Найбільше оранки було у с. Канівцях (1080 $\frac{1}{6}$ днів), у селі Крутьках (784 $\frac{1}{6}$ дн.). Нагадаємо, що день—приб. 75% десятини. Про це А. Ханенко «Ист. оч. межев. учр. въ Малороссіи» Ч. 1870, ст. 67.

1 шматок («ниву») — 2,31 дн., на 1 дв. — 23,51 дн. Порівнюючи до козаків виборних у Вороньківській сотні, які на 1 дв. мали пересічно 38,4 дн., можна признати, що козаки виборні Канівської сотні були забезпечені менше оранкою ¹⁾.

На цій землі козаки виборні сіяли в-осени та влітку, як це зазначається у Рум. ревізії. Всього зазначено:

1. Жита	39 ¹ / ₂ чт.		148 ¹ / ₂ чк.		
2. Пшениці	16 ¹ / ₂ чт.		149 ¹ / ₂ чк.		
3. Ячменю	18 ¹ / ₂ чт.		130 ¹ / ₂ чк.		
4. Вівса	17 чт.		106 чк.	1 ччк.	
5. Гречки	19 ¹ / ₂ чт.		116 чк.	1 ччк.	2 гарн.
6. Проса		20 чтн.	29 ¹ / ₂ чк.	30 ччк.	22 ¹ / ₂ гарн.
7. Коноплі	¹ / ₂ чт.	6 чтн.	45 ¹ / ₂ чк.	15 ччк.	18 гарн.
8. Льону		4 чтн.		15 ччк.	88 ¹ / ₂ гарн.
9. Гороху		3 чтн.		3 ччк.	15 гарн.

Всі міри посіву ми подаємо в тих зазначеннях, які зустрінули у рукопису без переводу. На інші міри не переводили через те, що бракує відповідних дослідів над історією сільського господарства на Україні в XVII-XVIII ст., де питання про міри було б вяснене ²⁾. Будь-що-будь, з наших відомостей про засів можна бачити, що найбільше сіяли козаки виборні жито, пшеницю, ячмінь, гречку. Всі ці роди посівів трапляються в сусідніх сотнях Переяславського полку — в Золотоніській, Гельмязівській, Пещанській, Ліпльавській ³⁾. Порівнюючи до Вороньківської сотні Переяславського полку маємо в Канівській сотні посіви льону, коноплі, також більше тут сіяли гороху ⁴⁾. Щоб означати кількість посіву уживалися четверті, четверики, четвертини, четверички, гарці. Посіви жита, пшениці, ячменя зазначено тільки в чт. і чк., інші посіви зазначаються в різних мірах.

Ознайомившись з загальною кількістю оранки, кількістю посівів на ній, ми розглянемо докладніше, як забезпечено козаків виборних оранкою та іншими землями. Помітно тут різноманітність. Найбільш детально ступень забезпечення виявляється, як розглядати розподіл оранки по окремих господарствах.

¹⁾ П. Федоренко *ibid.*, ст. 121.

²⁾ Дослідники, студіюючи економічне життя Лівобережжя в XVII-XVII ст., взагалі малу звертали увагу на різноманітність мір. Тимчасом ще р. 1889 А. Лобко в ст. «Попытка къ управленію мѣры и вѣса въ Малороссіи XVIII ст.» (Кіевская Старина 1889 р., кн. VII, ст. 232-9) відзначив цю різноманітність. Що-до посівних мір він каже, що «малорусскія мѣры были вчетверо больше московскихъ» (ст. 233). Р. 1780 Рум'янцев вказував на це явище Малоросійській колегії «не только всякій городъ и мѣстечко, но и всякій продавецъ имѣеть свои особливия мѣры» (*ibid* ст. 239).

³⁾ И. В. Лучицкій «Матеріали для історіи землевладѣнія въ Полтавской губ. в XVIII ст. Козачья владѣнія. Золотон. у» К. 1883 (табл.).

⁴⁾ П. Федоренко *ibid.*, ст. 153 (табл.).

Кільк. днів на 1 госп.	Беззе- мельні	Малозе- мельні		Середньо- земельн.		Добре забезпе- чені землею		Наймало землю	Не зазна- чено
			Спільно		Спільно		Спільно		
0	10	—	—	—	—	—	—	—	—
До 2 дн.	—	6	—	—	—	—	—	—	—
2-4	—	8 +	1	—	—	—	—	—	—
4-6	—	12 +	1	—	—	—	—	—	—
6-8	—	10 +	2	—	—	—	—	—	—
8-10	—	—	—	15 +	2	—	—	—	—
10-15	—	—	—	12 +	3	—	—	—	—
15-20	—	—	—	17 +	3	—	—	—	—
20-25	—	—	—	11 +	4	—	—	—	—
25-30	—	—	—	—	—	7 +	5	—	—
30-40	—	—	—	—	—	6 +	8	—	—
40-50	—	—	—	—	—	2 +	1	—	—
50 і більш	—	—	—	—	—	8 +	6	—	—
Р а з о м	10	36 +	4	55 +	12	23 +	20	6	5
%	5,85	23,39		39,18		25,15		3,51	2,92

Найбільше з загального числа господарств було середньо забезпечених оранкою (39,18%) та добре забезпечених оранкою (25,15%). Група малоземельних господарств складає більш як $\frac{1}{3}$ заг. ч. господарств, окремої уваги потребує група господарств, у яких оранки своєї не було: господарі орали на найманій землі¹⁾.

В числі 171 госп. було 41 господарство, що мали оранку в спільному володінню кількох господарств. В 58 дв. с. Малих (Далеких) Канівців живуть козаки виборні Брагинці з родинами своїми; у них живе мати; володіють вони спільно 14 дн. оранки, худоба у кожному господарстві окремо. У м. Канівцях у 4 дв. живуть козаки виборні брати Яковенки; вони мають окремо худобу, а оранкою в числі 30 дн. володіють спільно, також у спільному володінню 2 шматки лісу В 13 дв. м. Канівців два брати Пиниченки мають спільну оранку; на ній спільно сіють; в своєму володінню мають спільну худобу. Здебільша спільне господарство зазначено у господарів, що зв'язані були між собою ближчими чи далекими зв'язками (брати, батько й сини, мати й сини, тесть, зять, невістка, племінниця, то-що). Про участь у спільному господарстві зовсім чужих ми звісток по Канівській сотні не

¹⁾ По дворах козаки виборні в Воронківській сотні забезпечені оранкою: безземельних — 15,26%, малоземельних — 3,39%, середньоземельних — 22,03%, добре забезпечених оранкою 59,32% (П. Федоренко *ibid.*, ст. 152). Таким чином, було найбільше дворів добре забезпечених оранкою.

зустрічаємо. Всього в спільному володінню було $850\frac{1}{2}$ днів оранки — мало не 30% од загальної кількості оранки, якою володіли козаки виборні.

Оранка розподілялася у козаків виборних на руки. В Канівській сотні уживали поділу на 1, 2, 3, 4, 5 рук. Найбільше був поширений поділ на 1, 2, 3 руки ¹⁾; на 4, 5 рук розподіл оранки зазначений у кількох дворах і господарствах. По руках ниви ділилися так: в 1 р. було 779 н., 2 р. — 275, в 3 р. — 77, в 4 р. — 20, в 5 р. — 3. Таким чином, найбільше було нив в 1 руди; тут і більше землі. Землі, напр., у 113 дв. м. Канівець зазначено в 1 р. $93\frac{1}{3}$ дн., в 83 дв. того самого села в 1 р. — $72\frac{1}{3}$ дн. Вживання 4 р. зазначено лиш у кількох випадках. Про розподіл землі на 5 р. згадується в 2 дв. козака виборного Семена Тарасенка с. Воронинець; у його було 29 дн. в 17 нивах; в 1 р. — 10 н., 2 р. — 2 н., 3 р. — 1 н., 4 р. — 1 н., в 5 р. — 3 н.

Таким чином, не можна визнати, що на території Канівської сотні панував поділ землі на 3 р. Тут більшість землі скупчено в 1 р.

Ознайомлення з оранкою у козаків виборних закінчимо, вияснивши, як її придбали господарі. Господарств, що придбали оранку:

Спадщиною було	85
Купівлею та спадщиною	22
Купівлею	12
Розпашкою	7
Спадщиною і розпашкою	6
Купівлею і розпашкою	4
Купівлею, спадщиною та розпашкою	4
Спадщиною, розпашкою, обміном	2
Купівлею, спадщиною, обміном	2
Займкою	2
Спадщиною, та уступкою	1
Купівлею, обміном	1
Подаров. і спадщиною	1
Спадщиною, купівлею, розпашкою займкою	1

Всього . . . 150 госп.

Найбільше господарств придбали оранку в спадок ($56,6\%$); крім цієї кількості, є чимало господарств, у яких спадщина трапляється разом з іншими засобами придбання. В числі цих засобів зазначимо розпашку, купівлю, займку. Що-до купівлі в Рум. ревізії збереглися відомості про ціни на землю. В 1760 р. «ниву» в 1 дн., на якій висівалося 1 чк. жита, купили за

¹⁾ Поділ на три руки поширене явище тоді на Лівобережжі. «Пахатвня земли раздѣляются, какъ и во всей Малой Россіи, на три поля, по малороссійскому названію на три руки или на три смѣны, съ которыхъ одно, послѣ снятія ярового хлѣба, одно лѣто не пащется, а оставляется на толоку, на которой, до снятія съ прочихъ двухъ полей, скотъ пасется, и тѣмъ земля удобряется, особливо гдѣ земли необширныя» А. Шафонскій «Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе»... К. 1851, стор. 614. М. Слабченко «Організація господарства України»... т. I, стор. 57.

24 коп., в 1764 р. — «ниву» в 2 дн. (1 чт. жита) покупили за 40 коп., в 1761 р. — «ниву» в 3 дн. (1 чт. 1 чк. жита) покупили за 60 коп. ¹⁾ Ці ціни не можна вважати за постійні. В иншому дворі «нива» в 1 дн. (1 чк.) коштувала в 1762 р. — 30 коп., «нива» в 2 дн. (1 чк.) того-ж-таки року—60 коп., «нива» в 2 дн. (1 чт.) р. 1757—70 коп. «Нива» в 3 дні (1 чт. 1 чк.) р. 1757—70 к. ²⁾, «нива» в 6 дн. (3 чт.)—2 карб. 50 коп. ³⁾.

Крім цих відомостей про оранку, Рум. ревізія зберегла звістки про володіння козаками виборними иншими вгіддями—лісами, сіножатями, луками, пастівниками, садками, то-що. Ліс у кількості 155 шм. був у 113 господарствах (66,08%), з них 15 госп. мало ліс у спільному володінню. Дістався ліс здебільша спадщиною 20 госп., обміном і спадщиною — 1 госп., і обмін — 1 госп. Найбільше лісом володіли козаки виборні в с. Крутьках (67 шм.) і м. Канівцях (52 шм.) ⁴⁾.

Сіножаті були у володінню 44 госп. (25,73%); у них було 59 шм. і 2945 кіп; найбільше сіножатей було у с. Воропинцях (1550 кіп). Дісталися сіножаті козакам виборним здебільша спадщиною (31 госп.); купівлею придбало 8 госп., спадщиною та купівлею—4, обміном—1 ⁵⁾.

Про володіння иншими вгіддями збереглися відомості в 34 госп. (19,91%). Вони володіли 16 городами, 4 садками, 3 левадами, 7 пастівниками, 2 порожніми плецами, 3 шматками лоз. Дісталися ці вгіддя по господарствах різними засобами—17 спадщиною, 11 купівлею, 3 «окопано», 1 «окопан» і по спадщині, 1 «окопан» та купівлею, 1 спадщиною і купівлею. Тут звертає на себе увагу «окопка» ґрунтів. Це означається що-до пастівників та городів «закопанъ на общей обывательскомъ къ селу Ближнимъ Канівцямъ выпускаѣ» ⁶⁾.

Ці всі відомості про забезпечення землею козаків виборних дозволяють визнати це забезпечення за задовільне, порівнюючи до инших груп людности в Канівській сотні. Тепер розгляньмо, як козаки забезпечені були худобою.

Всього худоби у козаків виборних було 4681 шт.; тут було 1098 шт. великої худоби (477 вол.+283 коней+338 корів)—760 шт. робочої худоби (477 вол.+283 кон.), 581 шт. неробочої худоби (239 мол. б.+253 телиць+3 телят+86 мол. коней), 3002 шт. дрібної худоби (1676 ов.+733 ягн.+593 св.).

¹⁾ Рум. рев. Канівська сотня т. II (с. Малі Канівці) двір 21.

²⁾ Ibid., дв. 39, дв. 23. ³⁾ Т. III дв. 8.

⁴⁾ Ціни на ліс по шматках були різні—шматок лісу р. 1758 коштував 4 карб. 5 коп. Ліс був дубовий та осиковий (Дв. 2 с. Воропинці). Шматок лісу дубового, березового, осикового в 1747 р. коштував 14 карб. (ib. дв. 8); ціни залежали від кількості й вартості лісу і були неоднакові.

⁵⁾ Ціни на сіножаті, як на ліс, на оранку, не були сталі, залежали вони від якості та кількості. Напр., сінокіс з лозами з травою «посредственною... чому будет готов 6» куплено за 9 карб. (65 дв. м. Канівці). На сіножаті було 50 кіп (12½ воз.). Сівокіс з лозами, який має 150 кіп і 37½ воз. сіва, купили в 1758 р. за 15 карб. (дв. 8 с. Воропинці).

⁶⁾ Ціни—різні на ґрунті. Ціна на садки—12,16 карб. Город у 1767 році купили у підсудка за 7 карб. 20 коп. (70 дв. с. Крутьки).

Найбільше худоби було в м. Великих Канівцях та с. Малих Канівцях (2156+1488). На одне господарство пересічно припадало:

Великої худоби	6,42
Робочої „	4,44
Неробочої „	3,59
Дрібної „	11,69
Усякої „	27,35 ¹⁾

В дальшому докладніше розглянемо, як господарство забезпечено великою та робочою худобою. Великою худобою господарства забезпечено різно.

Кількість великої худоби на 1 господарство	Без великої худоби	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Добре забезпечені	
					Спільно
0	3	—	—	—	—
1	—	12	—	—	—
2	—	—	14	—	—
3	—	—	15	—	—
4-5	—	—	33	—	—
6-10	—	—	—	75+	1
11 і більш	—	—	—	16+	2
Всього	3	12	62	91+	3
%	1,76	7,02	36,25	54,97	

Найбільш великої худоби було в добре забезпечених господарствах (54,97%) та середньо забезпечених (36,25%); інші групи мали менше. Характер забезпечення робочою худобою по господарствах має інші риси.

Кількість робочої худоби на 1 господарство	Без робоч. худоби	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Добре забезпечені	
					Спільно
0	5	—	—	—	—
1	—	14	—	—	—
2	—	—	28	—	—
3	—	—	26	—	—
4-5	—	—	42	—	—
6-10	—	—	—	50+	2
11 і більш	—	—	—	3+	1
Всього	5	14	96	53+	3
%	2,92	8,19	56,15	32,74	

¹⁾ Забезпечення по дворах худобою у козаків виборних різнилося від забезпечення по господарствах. На один двір припадало великої худоби 9,8, робочої — 6,75, неробочої — 5,41, дрібної — 27,02, усякої — 42,06. У Ровеньківській сотні Переяславського полку спостережувало більше забезпечення дрібною худобою (28,2), великою (11,5) та робочою (8,1) (П. Федоренко іб., стор. 123).

Найбільш було господарств середньо забезпечених (56,15%), далі йде група добре забезпечених господарств (32,74%); господарств без робочої худоби було небагато. Коли порівняємо розподіл господарств козаків виборних по забезпеченню оранкою, то там також більша кількість господарств припадає на середньоземельних, далі йде група добре забезпечених землею. Козаків виборних можна визнати за вповні забезпечених робочою худобою ¹⁾.

На 1 господарство беззем.	типу	3,4	шт. вел. худ.
”	” малозем. ”	5,47	” ” ”
”	” середньозем. ”	5,84	” ” ”
”	” великозем. ”	8,6	” ” ”
”	” де не зазнач. землі	7,72	” ” ”

Найбільше були забезпечені худобою великоземельні господарства (8,6), малоземельні та середньоземельні господарства були менше забезпечені й мало не однаково (5,47; 5,84). Велика кількість худоби та оранки визначили головні зайняття козаків виборних. Ці зайняття по господарствах були такі:

1. Хліборобство було в	128	госп.
2. ” та продаж риби і соли	20	”
3. Заробітки	6	”
4. Ремества	4	”
5. Продаж риби та соли	4	”
6. Продаж риби	3	”
7. Хліборобство та продаж «горячого вина»	1	”
8. Хліборобство та мірошницьке рем.	1	”
9. Шевське ремество і з зажону серпом	1	”
10. Оренда	1	”
11. Не зазначено	2	”

Всього 171 госп.

Найголовніше зайняття у козаків було хліборобство (88,95%) і продаж риби та соли.

Природні умови сприяли тому, що обидва ці зайняття розвинулись. Зайняття хліборобством було взагалі поширене в Переяславському полку; тут людність обробляла землю плугом, воли були тут більш поширені ніж коні. В наказах Переяславської шляхти в Комісію 1767 року умови, за яких переводиться хліборобство, докладно схарактеризовано — «здрѣшній полкъ имѣеть свое поселеніе по большей части на такихъ земляхъ, которые суть высокіе твердѣйшіе, и орудяся плугомъ сопряженнымъ въ восьми воловъ, и такъ на одинъ плугъ собираетъсѣ хозяевъ по четыре и по шести, а иногда

¹⁾ В Воронківській сотні забезпечення козаків виборних по дворах було таке: без робочої худоби 5,09% госп., середньо забезпеч. 27,12%, добре забезпечених 67,79% (П. Федоренко іbid., стор. 123). Тут також є аналогія до відносин що зазначені при групуванні дворів по оранці групи добре забезпечених та середньо забезпечених оранкою найбільші (іbid. 122 - 4).

и по восьми, а в других полках исключая тот только хозяин, плуга, — что по тамошнему нарѣчию называется сохою — не имѣть, у кого нѣтъ лошади, что весьма и сыскаться рѣдко можетъ и такъ тамошній каждый хозяинъ в своемъ хлѣбопашествѣ имѣть тотъ самый успѣхъ, что здѣсь восемь человекъ, сопрягавъ на одинъ плугъ, каждый по волю да ониже имѣютъ и другіе продукты. Почему самая справедливость доказуетъ, сколь весьма много несравняется здѣшнее хлѣборобство противъ тамошнего»¹⁾.

Крім хлѣборобства, у козаків виборних значне число господарств займалося «промыслом» — продавали рибу та сіль чи тільки рибу. Їм займалися козаки здебільша одночасно з хлѣборобством, в меншості господарств окремо. Щоб промисл цей поширивсь, тому сприяло те, що територія Канівської сотні була близька до земель Війська Запорізького. Взагалі з Степовою Україною та Кримом звязок був у людності Переяславського полку²⁾. Козаки подорожували на Січ, купляли там сіль та рибу, привозили чи для себе, чи на продаж. Козак виборний Семен Скрипченко «промыселъ имѣть купеческой ходитъ в сѣчь запорожскую за покупкою рыби и соли, которую продаетъ в малороссійскихъ городахъ съ чего также и хлѣбопашества имѣть снабдѣніе и препитаніе и впрעדъ притомъ оставаться желаетъ вкапигалѣ достаточенъ на 20 рублей»³⁾. Козак Грицько Горбаненок «промыселъ имѣть временемъ ходитъ в сѣчь Запорожскую за покупкою рыби на трехъ возахъ»⁴⁾... Цей промисл був поширений по всіх селах Канівської сотні; прибутки від його були різні — від двох карб. до 30.

Далі, в зайняттях у козаків виборних звертає на себе увагу 7 господарств (4,09% заг. ч.), котрі жили з заробітків — зажону серпом, заробітків хліба, то-що. Ремесло у козаків виборних Канівської сотні було розвинено мало. За них згадувано в господарствах (3,5% заг. ч.). В двох господарствах мірошницьке та шевське ремесла з'єднували господарі з іншими зайняттями. В чотирьох господарствах були самі ремесла:

1. Кушнірське ремесло . .	1	госп.
2. Ковальське „ . .	1	„
3. Шапошницьке „ . .	1	„
4. Шевське „ . .	1	„

Всього . . 4 госп.

З цих ремесл у Рум. рев. зазначено прибуток з шевського ремесла — 5 карб.

¹⁾ Цей аргумент Переясл. шляхта наводить на те, щоб був зменшений «рублевой оклад». «Наказы малороссійскимъ депутатамъ 1767 г...» Вид. «Кіевской Старини» К. 1889 р., стор. 41—2. А в с ѣ е н к о «Малороссія в 1767 г.», стор. 51, М. С л а б ч е н к о «Організація господарства України» т. I К. 1923, стор. 50—51.

²⁾ В 9 п. наказів Переяславської шляхти це підкреслюється. «Притомъ же сколь есть нужда здѣшнему краю вывозка соли съ Крыму, а особливо надобность необходимая въ отгонѣ скота, лошадей, здѣсь продукта, въ чужіе края, то чтобъ никто въ сихъ вольностяхъ, кромѣ одной заплаты, не чинилъ помешательства...» Наказы *ibid.*, стор. 45.

³⁾ Рум. рев. Кан. с. т. 2 дв. 9.

⁴⁾ *Ibid.* т. I дв. 145.

В списку зайнять позначено ще оренду в одному господарстві. У цьому дворі живе козак виборний Семен Пилипенко, сам хорий; разом із ним живе племінниця. Землі він має 19 днів оранки в 12 нивах на 3 руки; хліба не сіє, худоби має 1 коняку та 2 свині. Крім того, є в його 2 шматки сінокосу на 110 кіп та 1 шм. лісу. Зайняття — «питається съ десятины, которую получаетъ отъ оренды землю обывателями». Очевидно, тут, як бачимо з опису господарства, Пилипенко не зміг сам обробляти землю, тому і віддав в оренду ¹⁾.

В числі додаткових зайнять, не зазначених у Рум. ревізії, можна назвати млинарство та бджільництво. Вони були поширені в заможніших дворах козаків виборних.

В Канівській сотні було 6 вітряків о 1 колі, 2 вітряки о 2 колах; вони належали 7 господарям; перемелювано на них 290 чт. хліба, прибуток був $\frac{1}{10}$. Крім цього, було 3 водяних млини у 2 господарствах; на них перемелювано аж до 200 чт. хліба. Прибуток — $\frac{1}{10}$. Млини та вітряки були у Канівцях, с. Малих Канівцях, с. Крутьках ²⁾. В с. Воронинцях Рум. рев. не зазначає у козаків виборних ні вітряків, ні водяних млинів.

Про бджільництво є звістки в 7 господарствах; тут було 8 пасік на 175 вуликів; мед та віск уживано й для «домашнього обиходу».

В с. Крутьках у козака виборного Олійника при дворі була «олѣйница, въ которой олѣя выбивается для собственного пропитанія и посторонних людей» ³⁾. При одному дворі був «изъ», «въ коемъ ловится карасики и в'юни, которыя употребляются для своего домашнего обихода» ⁴⁾.

З усіх цих відомостей про козаків виборних Канівської сотні утворюється вражіння, що з них була значно забезпечена група людности. Мали вони чимало оранки, лісу, сіножатей, мали чимало худоби. За переважні зайняття були хліборобство та продаж риби і соли. Козаки виборні не платили податку. Цим та більшою заможністю козаки виборні різнилися від другої, численнішої козацької групи в Канівській сотні, але рівночасно менш заможної — козаків підпомошників.

Козаки підпомошники це друга група козаків, що за неї разом з козаками виборними згадувано в Рум. ревізії Канівської сотні.

Ця група економічно була менше забезпечена й через те юридично відокремлена від козаків виборних і відбувала інші повинності. Відомості

¹⁾ «Оной Пилипенко самъ хлеба не пашеть, а даетъ разнымъ обывателямъ того села Крутковъ хлѣбопашество з десятины в нынѣшную осяню потомужь раздалъ доходу въ годъ получаетъ для одного себя з домоствомъ снабдѣнія и препитанія». Цей докладніший опис подано в чорновій (Рум. рев. Кан. с. т. IV с. Крутьки дв. 58).

²⁾ У козака виб. м. Канівець (Великих) Нечитайла була частина «гребляной мельницы» у с. Мельниках. Описи млинів у Канівській сотні мало не однакові — напр. «Въ его же Брагичня вѣтряная мельница при селѣ Каневцяхъ о единомъ колѣ в оной для себя и посторонних перемеливается въ годъ разнаго хлѣба четвертей 50 и стого прибели получает 5 четвертей» (Дв. 60 с. Дальні Канівці т. II Рум. рев. Канівська сотня).

³⁾ Рум. рев. Кан. с. т. IV дв. 5.

⁴⁾ Ibid. т. IV.

про поділ козаків на виборних та підпомошників можна віднести до часів Мазепиних. В універсалі 1701 р. на ім'я глухівського сотника Туранського пропонується йому поділити козаків своєї сотні на 2 розряди. Козаки виборні мусіли відбувати військову службу, «подлїйшее зась товариство»—підпомошники допомагати виборним ¹⁾. Цей Мазепин проєкт згодом відновив кн. Шаховський, що його мають за творця поділу козаків на виборних та підпомошників ²⁾. В основі поділ козаків, як ми були казали, регулювали причини економічні. Відношення між козаками виборними та козаками підпомошниками не було якесь постійне; його диктували місцеві умови життя ³⁾. Козаки виборні, котрі збідніли, могли переходити в козаки підпомошники; навпаки, заможніші козаки підпомошники могли стати козаками виборними ⁴⁾. Це—загальне явище в суспільному життю на Лівобережжю в XVII-XVIII ст. Переходити з одного стану в другий тоді тут було неважко. Крім економічних причин, впливали також на цей поділ козаків інші умови місцевого життя адміністративного та соціального характеру ⁵⁾. Вони сприяли тому, що серед козаків підпомошників лишалася деяка частина козаків значно заможних, котрі могли-б бути в числі козаків виборних даної сотні.

Риси загального становища цієї суспільної групи відбивали на собі козаки підпомошники Канівської сотні.

Їх було в сотні 345 родин та 1494 д. або 44,45% од заг. числа, більше ніж козаків виборних (35,44%). Дворів у козаків підпомошників було 217 (198 дв.+19 бездвірних хат), господарств—258. Коли порівняти кількість господарств козаків виборних (171) та козаків підпомошників, то виходить, що на одне господарство козаків виборних у Канівській сотні припадало пересічно 1,5 господарства козаків підпомошників.

На 1 двір пересічно припадало 6,88 д. люду. На 1 господарство 5,78 д., на 1 родину—4,33 д.; на 1 двір було 1,58 родин ⁶⁾. В числі 1494 д. козаків підпомошників було 708 чоловіків та 786 жінок. Чоловіків робочого віку

¹⁾ «и дабы онъ, помененный пѣть сотникъ, зъ тимъ выборнымъ и переборнымъ товариствомъ завше, когда зайдетъ нашъ ордынансъ куда на монаршу службу рушати, без всякого отлагательства з дому рушивши, на назначенное мѣстце спѣшно простовалъ; подлѣйшее зась товариство, в домахъ оставатися маючие, повинно будетъ тому выборнѣйшому товариству всякое всегда до подему належитое чипити вспомогательство по его п-на сотника, разсмотрѣнію и предложенію». В. М о д з а л е в с ь к и й («Наше Минувле» 1918 р., ч. I, стор. 171).

²⁾ М. С л а б ч е н к о «Организация хозяйства Украины»... т. IV, Миколаїв 1925, стор. 19.

³⁾ Ibid., стор. 21.

⁴⁾ «Наполнение выборныхъ козаковъ или изъ самыхъ ихъ, или изъ подпомошниковъ дѣлалось такъ, что иногда выборные неспособные какъ тѣломъ, такъ и достаткомъ переходили в подпомошники, а сіи въ выборные. Число обоихъ неравное въ сотняхъ было, и зависѣло отъ числа принадлежащихъ къ сотнѣ поселеній, такъ что въ сотнѣ выборныхъ сто, двѣсти и болѣе, а подпомошниковъ до тысячи и гораздо болѣе бывало человекъ» А. Ш а ф о н с к и й «Черниг. намѣстн. топографическое описаніе...» К. 1851, стор. 65.

⁵⁾ Ближче козаки на Лівобережжю ще не досліджені.

⁶⁾ В Воронківській сотні Переяславського полку на 1 двір було 1,5 родин, 7,1 д. люду, на 1 родину 4,7 д. «Тр. Полт. Ученой Архивной Комиссії» вип. 12, стор. 124.

було 331, неробочого 377, у цьому числі дуже старих 34; жінок робочого віку—328, неробочого 458 д., з них дуже старих 56.

Забезпечені були робочою чоловічою силою козаки підпомошники по окремих господарствах так:

Господарств без чоловічої робочої сили.	18— 6,98%
„ з 1 чоловічою робочою силою	145—56,20 „
„ з 2 чоловічими робочими силами.	62—24,03 „
„ з 3 „ „ „ „	25— 9,69 „
„ з 4 та більш чоловіч. роб. силами.	8— 3,10 „
Всього	
258—100%	

Більш як половина всіх господарств була забезпечена, як бачимо, однією тільки чоловічою робочою силою; чималий відсоток становили господарства без чоловічої робочої сили (6,98%); він учетверо більший як відповідний відсоток у козаків виборних ¹⁾.

У козаків підпомошників було 732 будівлі на 217 дворів та 258 господарств. На одне господарство припадало 2,79 буд., на один двір—3,37. Будівлями найбільше була забезпечена людність у с. Крутьках (4,18 б. на 1 дв.). Взагалі забезпечення будівлями було менше порівнюючи до козаків виборних (на 1 госп.—4,18).

Двори, часом з будівлями, часом без них, дісталися козакам підпомошникам різно:

¹⁾ По дворах козаки підпомошники були забезпечені так. Дворів без чоловічої робочої сили було 6,91%, з 1 чолов. робоч. силою—47,93, 2 чоловіч. робоч. сил.—24,89, 3 чол. роб. сил.—12,89, 4 та більш—7,38. У Воронківській сотні без чоловічої робочої сили було 6,0% дворів, з 1 чол. роб. с.—49,1, з 2 чол. роб. с.—28,1, з 3 чол. роб. с.—13,0, з 4 та більш—3,8. Розподіл по дворах та господарствах робочої чоловічої сили різниться, бо ці одиниці різного походження. Ближче взаємовідношення дворів та господарств видно з таблиці:

Д в о р і в	м. Канівці (Великі)	с. Малі Канівці	с. Крутьки	с. Воро- ниці	Всього
З 1 господарством . .	89	38	46	14	187
З 2 господарствами . .	5	7	4	3	19
З 3 „	4	2	3	2	11
Всього дворів . .	98	47	53	19	217
Всього господарств.	111	58	63	26	258

У козаків підпомошників двори мали 1 госп., 2, 3; більше було дворів з 1 господарством. Порівнюючи до козаків виборних, ми тут не зустрічаємо поділу дворів на 4 та 5 господарств.

Спадщиною дісталоя	67 — 30,88%
Купівлею „	93 — 42,86 „
Побудовані на «общей обывательской землѣ»	53 — 24,42 „
«За сходом»	2 — 0,92 „
За дозволом	1 — 0,46 „
Не вазначено	1 — 0,46 „
Всього	217 — 100%

Отже, найбільше дворів — 42,86% — дісталоя козакам підпомошникам купівлею¹⁾, третина дворів дісталоя спадщиною, мало не $\frac{1}{4}$ частина дворів побудована на «общей обывательской землѣ». Цими засобами придбання дворів козаки підпомошники значно різняться від козаків виборних, в яких на першому плані ми зазначили спадщину (55,36%); вони також мали тільки 9,82% дворів, побудованих на «общей обывательской землѣ». «За сходом», «по убѣгу» дісталоя 2 двори. Їх козакам підпомошникам передало Канівське сотенне правління, щоб вони одбували «козачу службу».

По дворах та будівлях розгляньмо, як забезпечено було козаків підпомошників землею. По господарствах це забезпечення виглядало так:

Мали оранку, ліс, сіножать	17 госп. — 6,59%
„ оранку, ліс	42 „ — 16,28 „
„ оранку, сіножать	5 „ — 1,94 „
„ саму оранку	114 „ — 44,16 „
„ самий ліс	6 „ — 2,34 „
Не мали землі	74 „ — 28,69 „

Всього 258 госп. — 100%

У козаків підпомошників переважає число господарств, котрі мали саму оранку (44,16%), далі йде число господарств, що зовсім не мали землі (28,69%). Взагалі козаки підпомошники здебільша мали оранку (68,97%).

Всього оранки у козаків підпомошників було 1415 $\frac{3}{8}$ днів у 703 шматках («нивах»). Найбільше оранки було у с. Крутьках та м-ку Канівцях. На одне господарство припадало 5,48 днів, 2,72 шматки, оранки на 1 шматок — 2,01 дн., на 1 двір — 6,51 дн. Порівнюючи до козаків виборних, які мали на 1 госп. пересічно 15,62 дн., козаки підпомошники були забезпечені втричі менше.

Вони також значно менше мають землі, порівнюючи до козаків підпомошників у Вороньківській сотні²⁾.

¹⁾ Максимальна ціна на двір—30 карб. (1747 р.—32 дв. села Малих Канівець), мінімальна—20 коп. (1760 р.—10 дв. с. Крутьків).

²⁾ Тут на 1 двір пересічно припадало 16 днів, у коз. підпомошників у Канівській сотні—6,51 дн. на 1 дв., Тр. Полт. Уч. Арх. Ком., в. 12, ст. 125.

На цій землі козаки підпомошники висівали на рік:

1. Жита	7 чт.	110 ¹ / ₂ чк.			
2. Пшениці	3 чт.	108 чк.			
3. Ячменю	1 чт. 1 чтн.	84 чк.	1 ччк.	1 гарн.	
4. Вівса	1 чт. 1 чтн.	61 чк.	2 ччк.	—	
5. Гречки	1 ¹ / ₂ чт. 2 чтн.	101 ¹ / ₂ чк.	6 ччк.	—	
6. Проса	24 чтн.	14 чк.	37 ччк.	70 гарн.	
7. Коноплі	2 чт. 8 чтн.	25 чк.	16 ччк.	43 гарн.	
8. Льону	4 чтн.		6 ччк.	56 гарн.	
9. Гороху	1 чтн.		3 ччк.	15 ¹ / ₂ гарн.	

Порівнюючи до козаків виборних, козаки підпомошники уживають ті самі роди посівів, але тільки сіють менше.

Вияснивши кількість оранки та посівів, ми ближче ознайомимося з забезпеченням оранкою по господарствах.

Кількість днів на 1 господарство	Безземельні	Малоземельні		Середньоземельні		Добре забезпечені землею	Наймали землею	Не зазначено	
			спільно		спільно				спільно
0	80	—	—	—	—	—	—	—	—
До 2 дн	—	20	—	—	—	—	—	—	—
2—4	—	19 +	2	—	—	—	—	—	—
4—6	—	21	—	—	—	—	—	—	—
6—8	—	14	—	—	—	—	—	—	—
8—10	—	—	—	12 +	4	—	—	—	—
10—15	—	—	—	21	—	—	—	—	—
15—20	—	—	—	11	—	—	—	—	—
20—25	—	—	—	4 +	5	—	—	—	—
25—30	—	—	—	—	—	3	—	—	—
30—40	—	—	—	—	—	6	—	—	—
40—50	—	—	—	—	—	1	24	7 +	4
Разом	80	74 +	2	48 +	9	10	24	7 +	4
%	31,01	29,46		22,09		3,88	9,30	4,26	

Більш як третина господарств зовсім не мали оранки; більшість господарств що-до забезпечення землею належала до груп малоземельних та середньоземельних (29,46%+22,09%). Група добре забезпечених землею була найменша (3,88%). Величенька група козаків підпомошників, що в неї кількість землі не позначено. В 15 господарствах зазначено спільне володіння оранкою. В числі господарів, котрі брали участь у спільному володінню, згадано осіб, що були звязані ближчими та далекими родинними звязками. Таким чином, козаки підпомошники були менше забезпечені як козаки виборні. Тут инша картина розподілу оранки. Спільним можна визнати

існування всіх родів володіння землею, які ми бачили раніш у козаків виборних ¹⁾.

Оранка у козаків підпомошників поділяється на руки. Уживається поділ на 3 руки — 1, 2, 3 руки; найбільше шматків було в 1 руці.

Щоб скінчити знайомство з оранкою, вяснимо ще засоби придбання її по господарствах.

Спадщиною придбали оранку	82	госп.
Спадщиною та розпашкою	16	„
Розпашкою	19	„
Купівлею	11	„
Спадщиною та купівлею	3	„
По давній заїмці	3	„
Розпашкою та купівлею	3	„
Розпашкою, обміном та купівлею	2	„
Спадщиною, купівлею та в дарунок	1	„
Заміною, спадщиною	1	„
По давній заїмці, розпашкою та спадщиною	1	„
Спадщиною, розпашкою та купівлею	1	„

Всього 143 госп.

Отже козаки підпомошники переважно дістали землю в спадок. Це також головний засіб придбання оранки у козаків виборних. З інших засобів треба зазначити розпашку, купівлю; розпашка у козаків підпомошників більше поширена ніж у козаків виборних; купівля, навпаки, у козаків виборних.

Крім оранки, козаки підпомошники володіли ще лісом, сіножатями та іншими вгіддями. Ліс у кількості 92 шматків був у володінню 64 господарств (24,80% од заг. числа господарств); діставсь він здебільша спадщиною (62 шм.), потім купівлею (14 шм.) та спадщиною й купівлею (16 шм.). Найбільше лісу було в с. Крутьках. Сіножаті були у 23 господарствах (3,91%) в 25 шматках та 1354 копах. Найбільше сіножатей було у с. Крутьках (814 к.). Сіножаті дісталися здебільша спадщиною, окрім 2 шматків, котрі дісталися через купівлю.

В 23 господарствах козаки виборні володіли 10 городами, 6 плецами, 4 садками, 1 городом та садом, 2 пастівниками. З них 8 дісталися спадщиною, 10 через купівлю, 5 по розпашці.

Таким робом усі наші відомості про забезпечення землею показують, що козаки підпомошники були значно менше забезпечені землею, порів-

¹⁾ Щоб порівняти, наведемо відомості про забезпечення козаків підпомошників у Вороньківській сотні по дворах: 20% було безземельних, 14,05% малоземельних, 49,19% — середньоземельних, 16,76% — добре забезпечених землею. (Гр. Полт. У. А. Ком. в. 12, стор. 126).

нюючи до козаків виборних. Також менше мали козаки підпомошники й худоби. Всього худоби було 3326 шт. Тут було 730 шт. великої худоби (324 воли + 134 коня + 272 корови), 458 шт. робочої худоби (324 воли + 134 коня), 458 шт. неробочої худоби (33 мол. коня + 206 мол. биків + 219 телиць), дрібної худоби — 2138 шт. (1064 ов. + 457 ягн. + 617 свиней). Найбільше худоби було в м-ку Великих Канівцях та с. Малих Канівцях (1623 шт. + 817 шт.).

На 1 господарство пересічно припадало:

Великої худоби	2,82
Робочої „	1,73
Неробочої „	1,73
Дрібної „	8,24
Всякої „	13,27

Порівнюючи з козаками виборними, можна вважати, що козаки підпомошники були забезпечені вдвоє менше: у козаків виборних на 1 господарство припадало пересічно 27,35 шт., у козаків підпомошників, як бачимо, 13,27 шт. ¹⁾

Далі докладно розглянемо забезпечення великою та робочою худобою.

Кількість великої худоби на 1 господарство	Без великої худоби	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Добре забезпечені	
					спільно
0	50	—	—	—	—
1	—	35	—	—	—
2	—	—	45	—	—
3	—	—	50	—	—
4-5	—	—	42	—	—
6-10	—	—	—	31	—
11 і більш	—	—	—	3 +	2
Всього	50	35	137	34 +	2
%	19,38	13,53	53,10	13,99	

Найбільше великої худоби було у середньо-забезпечених (53,10%); вони разом з групою добре забезпечених (13,99%) складали більшість господарств козаків підпомошників; значна кількість господарств була без великої худоби (19,38%). Відповідне число було у козаків виборних (1,76%).

¹⁾ Забезпечення по дворах худобою у козаків підпомошників було таке. На 1 дв. припадало великої худоби—3,36, робочої худоби—2,11, неробочої худоби—2,11, дрібно—9,85, всякої—15,37. У Вороньківській сотні Переяславського полку на один двір у козаків підпомошників було більше дрібної худоби 12,2, неробочої—2,3, робочої—3,5, великої—5, 1.

Інший характер мало забезпечення робочою худобою.

Кількість робочої худоби на 1 господарство	Без робочої худоби	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Добре забезпечені	
					спільно
0	88	—	—	—	—
1	—	30	—	—	—
2	—	—	75	—	—
3	—	—	24	—	—
4-5	—	—	30	—	—
6-10	—	—	—	9 +	2
11 і більш	—	—	—	—	—
Всього	88	30	129	9 +	2
%	34,11	11,63	50,00	4,26	

Розглядаючи, як козаки підпомошники були забезпечені робочою худобою, ми бачимо, що в них переважає група середньо-забезпечених (50,00%); добре забезпечених було найменше (4,26%), дає ж зате-ж чимало господарств зовсім не мали робочої худоби. Взагалі мало не третина господарств козаків підпомошників не мала робочої худоби; отож можна вважати, що козаки підпомошники не цілком були забезпечені худобою ¹⁾. Коли ми порівняємо забезпечення оранкою у козаків підпомошників та робочою худобою, то тут є одміна. Розглядаючи становище козаків виборних, ми спостережали деяку аналогію.

Далі ми розглянемо ближче відношення між забезпеченням великою худобою та землею у козаків підпомошників.

На 1 господарство безземельного типу було пересічно 1,45 шт.

”	”	малоземельн.	”	”	”	2,51	”
”	”	середньоземел.	”	”	”	4,15	”
”	”	великоземельн.	”	”	”	5,20	”
”	”	де не вказано землі	”	”	”	3,48	”

З таблиці бачимо, що у козаків підпомошників забезпечення великою худобою зростає від безземельного господарства до великоземельного. — Явище аналогічне тому, що ми спостережали у козаків виборних.

Забезпечення худобою та землею вплинуло на зайняття козаків підпомошників. Вони були надзвичайно різноманітні.

1. Хліборобство було у 117 госп.
2. Зажон серпом 41 ”
3. Заробітки 11 ”
4. Заробітки та зажон серпом 11 ”

¹⁾ У Вороньківській сотні забезпечення робочою худобою по дворах козаків підпомошників було таке: без робочої худоби було 14,06%, мало забезпечених—8,11%, середньо забезпечених—54,04%, добре забезпечених—23,79% (Т р у д и і в і д., стор. 128).

5. Ткацьке ремество	9	госп.
6. Хліборобство та продаж риби та соли	12	„
7. Ткацьке рем. та з зажону серпом .	5	„
8. Хліборобство та ткацьке рем. . .	5	„
9. Оренда та зажон серпом	4	„
10. Оренда	3	„
11. Плахотницьке рем. та зажон серпом	3	„
12. Хліборобство та шевське ремество	3	„
13. Заробітки хліба та кушнірське рем.	3	„
14. Хліборобство та шапошницьке рем. .	2	„
15. Кравецьке рем. та зажон серпом .	2	„
16. Шевське рем. та зажон серпом . .	2	„
17. Шевське ремество	2	„
18. Продаж риби та соли	2	„
19. Хліборобство та зажон серпом . .	1	„
20. Хліборобство, зажон серп. та ткацьк. рем.	1	„
21. Оренда, кравецьке рем.	1	„
22. «Склярське» рем. та зажон серпом .	1	„
23. Хліборобство, шаповальське та «пильщицьке рем.	1	„
24. Ганчарське рем.	1	„
25. Хліборобство та кравецьке рем. . .	1	„
26. Шинкарювання	1	„
27. Інтролігаторське рем.	1	„
28. Кушнірське рем.	1	„
29. Кравецьке рем.	2	„
30. Ткацьке рем., хліборобство та зароб. .	1	„
31. Зажон серпом та продаж квартами гар. вина	1	„
32. Оренда та продаж риби та соли .	1	„
33. Заробітки та «плахоническое» рем. .	1	„
34. Хліборобство та кушнірське рем. .	1	„
35. Зажон серпом та старцювання . .	1	„
36. Старцювання	1	„
37. Не зазначено	2	„

Всього . . 258 госп.

Таким чином, бачимо, що у 258 господарствах козаків підпомошників згадано 37 видів зайнятї; з них по одному зайняттю—хліборобство, заробітки, ремества та инше—маємо зазначення в 188 госп.; в решті господарств згадано 2 та 3 зайняття. За переважне зайняття в усіх господарствах можна вважати хліборобство (144 госп.), заробітки та зажон серпом згадано в 86 господарствах. Ремества зазначаються в 50 господарствах. Кількість зайнятї по господарствах та їхні види значно різняться від козаків виборних. Спільні—хліборобство, розвиненіші ремества, оренда, заробітки.

В числі ремесств зазначимо інтролігаторське рем.; ремества дають взагалі прибуток, надто ткацьке рем. (1 карб., 2 та 3). Оренду у козаків підпомошників значно розвинено. Її зазначено в 9 господарствах. Козаки підпомошники використовують землю на різних умовах. Терешко Дудус має 14 дн. оранки в 2 руках, 3 шматки лісу. Оранку він не використовує—«на вышеписанномъ полѣ хлѣба не сѣеть, а даєть пахать обывателямъ десятины, и съ оного доходу получаєть въ годъ 1 чт.; онъ же упражняется промысломъ продажею риби и соли»... Мусій Овчаренко має 4 дні в 2 руках. На цій землі хліба не сіє—«вышеписанное полѣ даєть пахать изъ десятины и съ оного получаєть доходу въ годъ 1 чк.». Крім цього зазначено, в Мусія Овчаренка зайняття—зажон серпом¹⁾. Ще зазначимо, що у козаків підпомошників існував «промисл»—продаж риби та соли в 15 господарствах.

Таким чином, розглянувши зайняття козаків підпомошників, можна думати, що ремества та заробітки доповнюють ту економічну незабезпеченість, яку ми визначили у козаків підпомошників, вияснюючи забезпечення землею та худобою.

В числі зайнять козаків підпомошників дуже мало згадано за млинарство та бджільництво. В одному лиш дворі показано 1 вітряка о 1 колі, з якого власник має 5 чт. прибутку. Що-до бджільництва маємо вказівку на 1 порожню пасіку.

Козаки підпомошники, нехай яке було їхнє економічне забезпечення, належали до тих суспільних груп, котрі платили податок. Податок цей зветься то консистенським податком, то «рублевимъ» окладом. За одиницю обладання була хата. Податок цей був заведений з 1765 р.²⁾

По дворах «рублевый» оклад розподілявся так:

По 1 карб. 2 коп. платило	147 дв. = 149 карб. 94 коп.
„ 2 „ 4 „ „	35 „ = 71 „ 40 „
„ 3 „ 6 „ „	13 „ = 39 „ 78 „
	195 дв. = 261 карб. 12 коп.

Зовсім не платило 22 дв.

Всього 217 дв.

В числі 22 дворів було 7 дворів, що їхні господарі не платили через певні причини—чи то вони недавно оселилися, чи полкова Переяславська канцелярія звільнила їх від податку, то-що.

Козаками виборними та козаками підпомошниками ми скінчили огляд двох численніших та заможніших груп людности в Канівській сотні. Групи, що далі йдуть за ними,—менші числом і мають инший суспільний характер.

¹⁾ Кан. Рум. рев. Канівська сотня т. 3 дв. 15, потім 6. В м. Канівцях в 46 дв. с 40¹/₂ та землі в 3 р.; власник віддав землю в оренду і мав 5 чк. прибутку.

²⁾ М. Слабченко «Организация хозяйства Украины...» т. IV, стор. 175.

З цих груп найбільш численніша це посполиті. Посполиті у Канівській сотні не є цілком оформлена група. Вони походять з різних груп: біля третини людности походить з козаків, решта—або з посполитих, або не пам'ятають, якого «звання». Тут також зазначимо один випадок, посполиті походять з «козачихъ подсуфідковъ» ¹⁾.

Усього посполитих у Канівській сотні було 344 душі об. п. та 76 родин, або 10,23% од заг. числа людности. Людність ця жила в 51 дворі та мала 64 господарства ²⁾. На 1 госп. припадало 5,37 д., на 1 двір—6,74, на 1 род.—4,52 д.; на 1 двір припадало 1,49 родин. В числі 344 д. було 175 чоловіків та 169 жінок. Чоловіків робочого віку було 82, неробочого—93, з них 4 дуже старих; жінок робочого віку—89, неробочого—80, з них 5 старих. Порівнюючи до інших сотень, кількість посполитих Канівської сотні мало різнилася. В Вороньківській сотні Переяславського полку припадало, напр., на 1 дв. 6,82 д. ³⁾.

По господарствах посполиті робочою чоловічою силою були забезпечені неоднаково.

Господарств без чоловічої робочої сили	4-	6,25%
„ з 1 чоловічою робочою силою було	40-62,50	„
„ „ 2 чоловічими робочими силами	18-28,13	„
„ „ 3 „ „ „	1-	1,56 „
„ „ 4 „ „ „	1-	1,56 „

Всього 64 госп.—100%

Найбільше було господарств з 1 чоловічою робочою силою та 2 чол. роб. силами (62,50 + 28,13); господарств без чоловічої робочої сили було тільки 6,25%. Подібний характер забезпечення робочою силою ми бачили у козаків підпомошників Канівської сотні ⁴⁾.

¹⁾ Рум. рев. Кан. с., т. I, володіння Пар. Следзінської.

²⁾ В числі 51 двору було 9 бездвірних хат та 2 хутори.

³⁾ П. Федоренко ст. 130. В. Мякотін в «Крестьянскомъ землевладѣніи в Полтавскомъ уѣздѣ въ 1767 г.» поділяє приватноволодільческі маєтки на великі (10 та більш дворів) та менші (менш од 10 дворів). У перших на 1 дв. було 7,74 д. посполитих, в інших—713 д. У Гадацькому полку в 1785 р.—6,15 д. на 1 дв. Тр. Полт. Уч. Арх. Ком. в. 6 ч. II (Полтава, 1906). В Василенко.

⁴⁾ Це явище спостережувано у Вороньківській сотні. Тут ми зазначимо розподіл господарств по дворах у посполитих.

Дворів	м. Канівці (Великі)	с. Малі Канівці	с. Крутьки	с. Воро- винці	В с ь о
З 1 господарством . .	12	2	13	13	40
З 2 господарствами . .	2	4	2	1	9
З 3 „ . . .	2	—	—	—	2
Всього дворів . .	16	6	15	14	51
Всього господарств.	22	10	17	15	64

Посполита людність була здебільша у володінню заможніших осіб, що мали володіння також по інших сотнях.

По дворах у цих володільців вона поділялася так:

Дворів М. Требинського	було	17	дв.
„ М. Неплюєва . . . „		15	„
„ Следзінських . . . „		13	„
„ І. Лебединського . . . „		3	„
„ Бакая „		1	„
„ бр. Рубанів . . . „		1	„
„ Невідомо „		1	„

Всього 51 дв.

Отже, найбільше дворів мали М. Требинський, М. Неплюєв, Петро та Параскева Следзінські. Прізвиська цих володільців ми зустрічали раніш, коли казали про поширення старшинських впливів на території Канівської сотні в XVIII ст. 5 дворів належало місцевій старшині, що займала уряди чи то сотників чи то отаманів. В усіх посполитих дворах було 160 будівель. На 1 двір пересічно припадало 3,13, на 1 господарство — 2,5 будівель — мало не однакові числа як і у козаків підпомошників (3,37 і 2,79). Найбільше будівель було у с. Малих Канівцях (5,4 на 1 госп.).

Двори посполитих дісталися їх володільцям різно:

По спадщині дісталосся	29	дв.	— 56,86%
Купівлею	6	„	— 11,76 „
По жалуваній грамоті	15	„	— 29,42 „
Збудовано на спільній громад- ській землі	1	„	— 1,96 „

Всього . 51 дв. — 100%

Отже, тут за домінантний засіб набувати двори можна вважати спадщину. Цією стороною характер придбання дворів швидше наближається до козаків виборних ніж козаків підпомошників. Серед засобів придбання відзначимо 15 дворів, які одержав в 1764 р. по жалуваній грамоті М. Неплюєв.

Вже розглянувши, як було забезпечено посполитих робочою чоловічою силою та як вони набували землю, бачимо, що посполиті являють собою цілком окрему суспільну групу своїм економічним станом. Дальший огляд забезпечення землею та худобою доповнює наше спостереження. У господарствах посполитих ми зустрічаємо володіння оранксю, лісом, сіножатями.

Мали оранку, ліс та сіножать	4	дв.	— 6,25%
„ оранку, ліс	4	„	— 6,25 „
„ оранку, сіножать	—		—
„ самий оранку	9	„	— 14,06 „
„ сам ліс	2	„	— 3,12 „
„ саму сіножать	—		—

Мали землю	19	госп.	— 29,68%
Не мали землі	45	„	— 70,32 „

Всього . . 64 госп. — 100%

З цієї таблиці бачимо, що у посполитих 70,32% не мали землі зовсім; 29,68% господарств, себ-то менш як третина всієї кількості, мали землю; також можна визнати, що у посполитих дуже мало було сіножатей. Деяку аналогію в забезпеченню землею можна знайти у посполитих дрібних власників Полтавського повіту¹⁾.

Окремо забезпечення по господарствах землею, оранкою, лісом та сіножатями було незначне.

Оранки на 64 господарства та 51 двір припадало 70 днів та 27 шматків. На 1 господарство було пересічно 1,09 днів, на 1 двір — 1,37 днів²⁾, на 1 шматок — 2,55—надзвичайно мало землі, порівнюючи з козаками виборними та козаками підпомошниками.

На цій землі у Рум. ревізії показано такі посіви:

Жита . . .	9 ¹ / ₂ чт.	5 чк.	2 ччк.		
Пшениці . .	6 ¹ / ₂ чт.	4 чк.	2 ччк.		
Ячменю . . .	3 чт.	7 чк.	2 ччк.		
Вівса	3 чт.	6 чк.	2 ччк.		
Гречки . . .	1 ¹ / ₂ чт.	9 чк.	6 ччк.		
Проса	—	—	12 ччк.	3 мірочки.	

Окрім цього, в 4 господарствах зазначили ревізори надзвичайно загально посіви «всякого хліба 2 чт.», «разной пашни» — 6 чк. Таким чином, ми можемо констатувати, що посполиті не сіяли коноплі, льону, гороху, тимчасом як ми бачили, козаки виборці та козаки підпомошники провадили культуру цих рослин.

По господарствах посполиті оранкою було забезпечено так:

Кількість днів на 1 господарство	Безземельні	Малоземельні	Середньоземельні	Добре забезпечені землею	Не зазначено
0	47	—	—	—	—
до 2 дн.	—	—	—	—	—
2—4	2	—	—	—	—

¹⁾ В. Мякотинь, «Крестьянское землевладѣніе», стор. 180—1. Тут було безземельних дворів 85,57%, з землею — 14,63%. У Вороньківській сотні посполиті краще були забезпечені землею, 46,99% мали землю, безземельних було 53,01% дворів. П. Федоренко Тр. Полт. Уч. Арх. Ком. в. 12, стр. 131.

²⁾ У Вороньківській сотні на 1 дв. — 5,96 дн., у Полтавському пов. (група дрібних землевласників) — 0,63 дес. оранки.

Кількість днів на 1 господарство	Безземельні	Малоземельні	Середньоземельні	Добре забезпечені землею	Не зазначено
4—6	—	3	—	—	—
6—8	—	1	—	—	—
8—10	—	—	1	—	—
10—15	—	—	1	—	—
15—20	—	—	—	—	—
20—25	—	—	—	—	—
25—30	—	—	—	1	8
Разом	47	6	2	1	8
%	73,43	9,38	3,13	1,56	12,50

У посполитих відсотки забезпечення оранкою ідуть, зменшуючись, від групи безземельних до добре забезпечених землею. Оранка у посполитих зазначається в 1, 2, 3 руках: в 1 руці зазначено 15 нив, в 2 р.—11, в 3 р.—1. Таким чином більшість шматків та взагалі землі купчилися в 1 руці.

По господарствах оранка ця дісталася різно:

В спадщину дістали	4 госп.
Купівлею	3 „
Купівлею, спадщиною, обміном	1 „
Уступкою, обміном	1 „
Не зазначено	8 „

Всього 17 госп.

Крім оранки було 12 шматків лісу в 10 господарствах; ліс дістався в спадщину. За сіножаті згадано в 4 господарствах; вони дісталися в спадщину. Крім цього, згадано за 3 порожні плеци, 1 город з «родючимъ деревомъ», 1 луку; 2 плеци та город з родючим деревом дісталися за жалуваною грамотою М. Неплюєву.

Оці всі відомості про забезпечення землею посполитих доповнюють нашу гадку про те, що землею посполиті були надзвичайно мало забезпечені. Тепер перейдімо до худоби.

Всього худоби було 830 шт.; тут було великої худоби 238 шт. (81 в.+66 кон.+91 кор.), робочої худоби 147 шт. (81 в.+66 кон.), неробочої худоби—115 шт. (35 мол. бик.+31 тел.+40 шт.+9 мол. кон.), дрібної худоби—477 шт. (254 вівці+55 ягн.+141 св.+27 пор.). Найбільше було худоби в м-ку Канівцях (362 шт.). На 1 господарство пересічно припадало:

Великої худоби	3,46
Робочої „	2,29
Неробочої „	1,95
Дрібної „	7,45
Всякої „	12,97

Порівнюючи з козаками підпомошниками, ми в забезпеченню посполитих знаходимо аналогію, але все-таки забезпечення худобою менше ¹⁾, порівнюючи з козаками виборними, вдвоє менше.

Розгляньмо тепер, як забезпечено великою та робочою худобою посполитих.

Кількість великої худоби на 1 господарство	Без великої худоби	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Добре забезпечені
0	13	—	—	—
1	—	14	—	—
2	—	—	8	—
3	—	—	8	—
4—5	—	—	13	—
6—10	—	—	—	6
11 і більш . . .	—	—	—	2
Всього	13	14	29	8
%	20,31	21,87	45,31	12,50

Таким чином, найбільше у посполитих було середньо-забезпечених господарств (45,31%); без великої худоби було близько $\frac{1}{3}$ всієї кількості господарств (20,31%). Характер забезпечення робочою худобою видно з отакої таблиці:

Кількість робочої худоби на 1 госп.	Без робочої худоби	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Добре забезпечені
0	24	—	—	—
1	—	9	—	—
2	—	—	15	—
3	—	—	3	—
4—5	—	—	6	—
6—10	—	—	—	4
11 і більш . . .	—	—	—	3
Всього	24	9	24	7
%	37,50	14,06	37,50	10,94

¹⁾ На 1 дв. у посполитих припадало великої худоби 4,66, робочої худоби — 2,88 неробочої — 2,25, дрібної — 9,34, всякої — 14,31. В Воронківській сотні забезпечення худобою по дворах було: роб. худ. — 2,4, великої худоби — 3,6, неробочої — 1,5, дрібної — 9. Менші числа зазначені у В. М'якотіна («Крест'янское землевладѣніе...») для групи посполитих, котрі жили у дрібних володільців, крім неробочої худоби (2,1).

Що-до забезпечення робочою худобою, маємо у посполитих однакове число господарств середньо-забезпечених та без робочої худоби. Розглянувши, як їх було забезпечено великою та робочою худобою, доводиться визнати, що забезпечено їх було не надто, адже чимало господарств робочої худоби зовсім не мали (37,50%¹⁾).

Вияснимо тепер відношення забезпечення великої худоби до оранки. На 1 господарство безземельного типу було . . . 1,22 шт. великої худоби

„	малоземельного	„	. . .	5,99	„
„	середньоземельного типу	було.		7,00	„
„	великоземельного	„	. . .	24,00	„
„	де не зазначено землі		. . .	8,22	„

Тут, як у козаків виборних і козаків підпомошників, ми бачимо, що забезпечення великою худобою збільшується від безземельних до великоземельних.

Забезпечення худобою та оранкою вплинуло на характер зайнять людности. Вони були такі:

1.	Хліборобство мали		. 12	госп.
2.	Зажон серпом		. 18	„
3.	Заробітки		. 18	„
4.	Ткацьке ремесло		. 6	„
5.	Хліборобство та заробітки		. 1	„
6.	„ та ткацьке ремесло		. 1	„
7.	Шевське ремесло		. 1	„
8.	Скляне „		. 1	„
9.	Ковальське „		. 1	„
10.	Ганчарське „		. 1	„
11.	Заробітки, хліборобство, ткацьке рем.		. 1	„
12.	Шинкарство, хліборобство та «коше-			
	ніє» сіна		. 1	„
13.	Не зазначено		. 2	„

Всього 64 госп.

Більшість зайнять у господарствах складають зажон серпом та заробітки; за їх згадано в 38 господарствах (59,37%); хліборобство—у 16 господарствах, ремесла у 13 господарствах. Можна думати, що не в усіх господарствах точно зазначено зайняття. На хуторі біля м. Канівець у дворах братів Федора та Петра Рубана згадано 28 день у 3 руках та 6 нивах. Людність, котра живе у цьому дворі, як зазначено, займається не хліборобством, а живе з «зажону серпом».

¹⁾ В Вороньківській сотні по дворах посполитих забезпечено було так.— Без худоби були 24,10% дворів, мало забезпечених — 19,28%, середньо забезпечених — 44,58%, добре забезпечених — 12,04%.

З окремих прибуткових статтів зазначимо володільчеський шинок, що був при дворі Супруненка посполитого Неплюева в с. Воронинцях. В ньому продавали «вино гарячее квартами» та «чарками», прибуток від цього становив 12-15 карб. на рік. В с. Крутьках при дворі Шевченка, посполитого М. Требинського, згадано за їх «на броду Демянєв въ которомъ риба ловится карасики и вьюни» для свого «обиходу». В с. Малих Канівцях при дворі Параскеви Следзінської-Мірошніченка знаходиться млин о 1 колі; на ньому перемелюється різного хліба 100 чт.—прибутку з них—10 чт. «Въ оной мельницѣ мелется весной и осенью, а лѣтомъ нѣтъ молотѣбы по недостатку воды». Крім цього, у м. Канівцях (Великих) згадано 1 пасіку з 45 вуликами.

Посполитих так само як і козаків підпомошників обкладувано податком. Тут різниця була в тому, що посполитих обкладувано податком «по распоруженію владѣльца» і він, податок той, був надзвичайно різноманітний:

По 1 карб.	платили	8 дворів = 8 карб.
„ 1 „ 2 коп.	„ 15 „	= 15 „ 30 коп.
„ 1 „ 4 „	„ 2 „	= 2 „ 8 „
„ 1 „ 20 „	„ 3 „	= 3 „ 60 „
„ 1 „ 28 „	„ 1 „	= 1 „ 28 „
„ 1 „ 40 „	„ 2 „	= 2 „ 80 „
„ 1 „ 44 „	„ 1 „	= 1 „ 44 „
„ 1 „ 60 „	„ 5 „	= 8 „ 00 „
„ 2 карб.—	„ 2 „	= 4 „ — „
„ 2 „ 2 коп.	„ 2 „	= 4 „ 4 „
„ 2 „ 4 „	„ 2 „	= 4 „ 8 „
„ 4 „ — „	„ 1 „	= 4 „ — „
„ 4 „ 41 „	„ 1 „	= 4 „ 41 „

Всього 44 двори платили 63 карб. 3 коп.

Не зазначено 7 дв.

Всього 51 двір

Обкладали податками відповідно до наказів тільки у 17 дворах (1 карб. 2 коп. від хати); в більшості дворів (27) цей податок призначав сам володільець, і був він різноманітний від 1 до 4 карб. 41 коп. на двір.

Податками ми кінчаємо наші відомості про посполитих. Це — група людности Канівської сотні далеко менш забезпечена землею, худобою, порівнюючи до козаків виборних та козаків підпомошників. Вона залежить од володільців чи то старшини чи інших представників владущих верств. Форм залежності, крім різноманітного податку, Рум. ревізія не зазначає. Тут не маємо відомостей про панщину, про чинш, про окремий господарський податок. Тимчасом ці явища вже зустрічаються на Чернігівщині та східній Полтавщині від кінця XVII ст. ¹⁾

¹⁾ В. Л. Модзалевскій «Очерки по исторіи Лохвицкой, Сенчанской, Куренской и Варвинской сотень, вошедшихъ въ составъ Лохвицкаго уѣзда» Київ 1906 (Оттискъ изъ Лохв. Ист. Сб.), стор. 25. А. М. Лазаревскій «Малороссійскіе посполитые крестьяне» К. 1908 ст. 22—35.

Рум. ревізія не зберегла відомостей, чи відбувала посполита людність ще інші повинності — приставку птиці та різних продуктів на володільця. Можливо, що посполиті у Канівській сотні брали участь у господарстві володільця тільки тим, що, коли треба було, гатили греблю, косили сіно, приставляли дрова. Можна гадати, що становище посполитих у Канівській сотні було легше як посполитих в інших сотнях, бо в них Рум'янцівська ревізія зазначає панщину та чинш.

До залежної людности, крім посполитих, належали ще й підсусідки.

Питання про походження підсусідків досі розв'язувано в одному напрямкові. Підсусідки виникли завдяки змінам в економічному та соціальному життю Лівобережжя наприкінці XVII ст. Їх утворювали посполиті—селяни; вони втікали від підданства та «общенародныхъ повинностей» та ставали панськими, козацькими та іншими підсусідками залежно від кого, у які суспільні групи вони оселялись ¹⁾). Так гадали О. М. Лазаревський, В. Барвінський, В. Модзалевський ²⁾); цей погляд узагалі дослідники мають за правильний. Відомості, які зберегла Рум'янцівська ревізія, дозволяють доповнити цей погляд тим, що підсусідки походили також з козаків. В описах дворів, що складали ревізори, маємо на це чимало вказівок.

На хуторі у возного Канівської сотні біля с. Малих Канівець живе у Василя Гайдовського підсусідок Яків Гуз «родимець полку Нѣжинского сотнѣ первой полковой села Комаровки звания козачого а в него Гайдовского живеть перьшій годъ». На хуторі у возного сотні Горошинської Лубенського полку—Івана Якоринського живе підсусідок Іван Лада «уроженець полку Лубенского мѣстечка Курѣни звания козачого удалился отъ того звания по неимѣнию своихъ грунтовъ съ малихъ его летъ и живеть подъ владѣніемъ его Якоринского 10 годъ». У писаря сотенного Канівського, Павла Бакая, живе його підсусідок «Иванъ Аврамовъ сынъ Загреба»... «уроженець сотнѣ Каневской деревнѣ Ревбинець звания козачого удалился отъ того звания зъ давнихъ временъ по неимѣнию своей оспѣдлости живеть

¹⁾ А. М. Лазаревскій «Малороссійскіе посполитые крестьяне» К. 1908, стор. 69.

²⁾ «Подсосѣдчество началось съ конца XVII в., когда державцы, утвердившись въ своихъ маестностяхъ, стали тѣснить посполитыхъ крестьянъ произволомъ» (А. Лазаревскій *ibid.*, стор. 69—70). «Подсусѣдчество, какъ соціальное явленіе, обявано своимъ возникновеніемъ экономическому разстройству самостоятельнаго хозяйства посполитыхъ (въ своемъ изложеніи мы не разъ уже упоминали о подсусѣдкахъ, но лишь теперь установимъ генезисъ этого явленія), и институтъ этотъ является слѣдствіемъ неблагоприятно сложившихся жизненныхъ обстоятельствъ» (В. Барвінскій «Крестьяне въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII—XVIII вѣкахъ», стор. 207). «Часто случается, что посполитыи, будучи не въ состояніи выносить тяготы своего подданства, распродалъ свои грунты, или просто ихъ бросалъ и затѣмъ поселялся у кого-либо изъ старшины, козаковъ, мѣщанъ, монастырей или посполитыхъ же въ качествѣ «подсосѣдка». (В. Л. Модзалевскій «Очерки по исторіи Лохвицкой, Севчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотенъ...» К. 1906, стор. 27—8).

въ него писара зъ 1762 года»¹⁾. Ці відомості що-до Канівської сотні можна доповнити вказівками на подібне походження підсусідків з козаків в Полтавському полку (перша полкова сотня, друга полкова сотня, Велико-Будищанська) та в інших місцях²⁾.

Отже можна визнати, що підсусідки походили не тільки з посполитих, походили вони й з козаків, часом і з інших груп людности. Підсусідки менш забезпечені землею («по неимѣнню своихъ грунтовъ»); вони не підком можуть використовувати своє право власности, вони комусь належать³⁾.

Друге явище, що його треба підкреслити, це самий характер суспільної групи підсусідків. В. Барвинський звернув увагу на те, що серед підсусідків можна відрізнати дві групи: одна група—ті підсусідки, котрі жили в своїх або володільчеських хатах і мали деяке господарство; друга група—підсусідки менш заможні—вони жили не в окремих хатах, а разом із господарем, свого господарства здебільша не мали⁴⁾.

В Канівській сотні ми зустрічаємо обидві ці групи підсусідків; заможніших було 25 господарств з 41; але в звязку з певними характерними для підсусідків ознаками, будемо їх далі розглядати разом в одній групі⁵⁾.

Всього підсусідків у Канівській сотні було 46 родин, 228 д. об. п. (6,79% од загального числа людности). Вони мали 41 господарство і жили

¹⁾ Рум. рев. Канівська сотня т. I, II. Підсусідки Канівської сотні походили здебільшого з козаків; меншість була посполиті, частина людности походження свого не пам'ятає.

²⁾ С. Шамрай «Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р.» (Науковий Збірник Історичної Секції при Українській Академії Наук за рік 1924, стор. 104, 116, 127); моя праця «М. Остер в XVII—XVIII вв.» (Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук кн. VI).

³⁾ М. Слабченко «Організація хозяйства Украины...» т. IV, Миколаїв, 1925, стор. 135.

⁴⁾ В. Барвинський «Крестьяне въ Лѣвобережной Украинѣ...» Харків, 1909, стор. 207.

⁵⁾ В Вороньківській сотні були підсусідки менш заможної групи, що їх автор розвідки зве підсусідками «чистаго типа» (П. Федоренко *ibid.*, стор. 135—6). С. Шамрай («Економічний стан козаків Полтавського полку в 1767 р.») неявно схарактеризував підсусідків, як певну суспільну групу. Завдяки тому, що він користувався не з оригіналу Рум. ревізії, а з джерела другої руки (таблиці М. Рклицького «Козаки Полтавського полка» I, II), у досліді при надзвичайній деталізації статистичного оброблення бракує докладніших відомостей що-до підсусідків. В досліді вони зветься господарями (ст. 104), рівночасно зазначено, що підсусідки не мали будівель (ст. 116, 127). Це відноситься до першої, другої та Велико-Будищанської сотень. В Полтавській городовій сотні підсусідки, очевидно, належали до менш заможної групи підсусідків (ст. 137). Можливо, що в зазначених сотнях були підсусідки другої заможнішої групи, бо автор у висновках нагадує, що 16 господарств мали оранку (ст. 155, Наук. Зб.); деякі господарства мали худобу (велику). Наприкінці розвідки автор наче натякає на те, що така група, можливо, існувала в Полтавському полку. «Приймаючи в свої лави певні шари збіднілих козаків, вони, так-би мовити, одним крилом підходять до цієї групи (як і до групи незагосподарених посполитих), другим-же своїм крилом вони торкаються групи робітників». Але це все треба ще перевірити відомостями оригіналу. Автор не поглибив економічної аналізи підсусідків, як певної суспільної групи, захопившись статистикою.

чи окремо (16 дв.)¹⁾ чи разом із господарями в їхніх хатах. На 1 господарство пересічно припадало 5,56 д., на 1 родину—4,73. Це пересічне число наближується до підсусідків у Вороньківській сотні, у якій на 1 родину припадало 4,41 д.²⁾ В числі 228 д. було 105 чоловіків та 123 жінки. Чоловіків робочого віку—56, неробочого—49, в цьому числі було 5 дуже старих та калік; жінок робочого віку—57, неробочого—66, в цьому числі—11 дуже старих та калік.

По окремих господарствах підсусідки були забезпечені робочою чоловічою силою так:

Господарств без робочої чоловічої сили було . . .	4	—	9,75%
„ з 1 роб. чол. силою	26	—	63,41 „
„ „ 2 „ „ „	9	—	21,95 „
„ „ 3 „ „ „	2	—	4,89 „
„ „ 4 та більш	—	—	—
Всього	41	—	100%

Найбільше господарств було з 1 чол. роб. силою та 2 (63,41 + 21,95); цей стан підсусідків у Канівській сотні швидше нагадує стан козацьких підсусідків у першій полковій, другій полковій, Велико-Будищанській та Полтавській городовій сотнях Полтавського полку ніж стан підсусідків у Вороньківській сотні³⁾.

Підсусідська людність належала до кількох суспільних груп. Були володільцеські, козацькі, посполиті підсусідки.

По господарствах вони поділялися так:

Володільцеських було . .	22	госп.
Козаків виборних	8	„
Козаків підпомошників .	9	„
Посполитих	2	„

Всього . . 41 госп.

З володільцеських господарств найбільше було у Васетинської попаді Івавицької (5), Следзінської (5), що, як ми бачили, володіла також посполитими дворами, потім у возного Канівської сотні Василя Гайдовського (3 дв.); інші володільці мали у своєму володінню по 1 господарству. Серед козаків виборних звертає на себе увагу козак виборний с. Воронинців у Канівській сотні Іван Федько; він, крім свого безпосереднього володіння, мав ще 4 господарства, з яких три господарі-підсусідки жили окремо і мали свої підсусідські двори.

¹⁾ В числі 16 дворів було 5 хуторів.

²⁾ Тр. Полт. Уч. Арх. Ком. вип. 12, стор. 137.

³⁾ Науковий Збірник, стор. 155; Труды Полт. Учен. Арх. Ком. в. 12, стор. 137.

Двори, до яких належали господарства підсусідків, дісталися різно—спадщиною, купівлею, купівлею та спадщиною. Окремо розглянемо засоби придбання в 16 дворах¹⁾. З цих 16 дворів володільці їхні придбали 8 у спадщину, 8 купівлею. Тут окремо зазначимо високу ціну хутора Павла Бакая, у якому було 3 підсусідчеських господарства. Павло Бакай придбав хутір з 26 днями оранки, сіножаттю в 500 кіп, 1 шматком лісу в 1762 р. за 175 карб. від колишнього сотенного отамана Ірклієвського Федора Рубана.

Далі ми перейдемо до вияснення того, як були забезпечені оранкою та взагалі землею підсусідки. За землю згадано тільки у 6 господарствах (14,63% од заг. ч.), у двох господарствах було по 1 дню — всього 3 шматки: три господарства користувались володільчеською землею — сіяли на землі возного Якоринського, на землі Следзінської, і кількість землі та посіву точно не показано; крім оранки, в одному господарстві зазначено «пастівник». В цих трьох господарствах придбали землю так. У 1 господарстві земля (оранка) дісталася при розділі «общей козачей толоки»; у двох — у спадок.

Отже, підсусідки зовсім не були забезпечені землею. Такий стан щодо забезпечення землею спостерегли дослідники й по інших місцях²⁾.

Крім підсусідчеської землі при дворах у ревізії зазначено велике число володільчеської землі, якою підсусідки не користувалися³⁾.

Трохи ліпше, порівнюючи до землі, забезпечені підсусідки худобою. Всього худоби було 122 шт. Тут було 38 шт. великої худоби (9 волів + 14 корів + 15 коней), робочої худоби — 24 (9 волів + 15 коней), неробочої худоби — 20 (7 мол. бик. + 10 т. + 2 тлт. + 1 мол. кінь), дрібної — 64 (45 ов. + 5 ягн. + 14 свиней). Пересічно на 1 господарство припадало:

Великої худоби	0,92 шт.
Робочої худоби	0,58 „
Неробочої худоби	0,48 „
Дрібної	1,56 „
Всякої	2,97 „

¹⁾ До них належало 27 господарств підсусідків; про решту 24 господарства не зазначаємо тому, що в цих господарствах підсусідки жили разом із господарем в одному дворі.

²⁾ У Воронківській сотні мало землю (оранку) 17,25% дворів у розмірі 44 днів. Тр. Полт. Уч. Архивной Ком. в. 12, ст. 137. На 4 сотні Полтавського полку (першу полкову, другу полкову, Велико-Будищанську, Полтавську городову) мали з 276 господарств оранку лише 16 (1,8%) в розмірі 6,75 дес. (Науковий Збірник, стор. 155)—занадто мала кількість.

³⁾ Всього було оранки 282 $\frac{1}{2}$ дні в 42 шматках: у возного Якоринського на хуторі було 60 дн. в 1 шм., у возного Василя Гайдовського теж на хуторі — 112 дн. в 2 руках та 6 нивах, у Павла Бакая — 26 дн. в 3 руках та 7 нивах, у панотця Лихолітського Петра Карповича 26 $\frac{1}{2}$ дн. в 2 руках та 14 нивах при м-ку Великих Канівцях; у володільців інших трьох дворів було менше землі. На цій землі посівів у ревізії не зазначено. Крім оранки, володільцям належало 10 шматків лісу, 9 шматків сіножатей на 1810 кіп, 3 левади, 1 «толочная пустая земля», лука з лозами та 3 луки. Землю придбали купівлею та в спадок.

Великої робочої та неробочої худоби припадало на 1 госп. менш як 1 шт. Тому можна вважати, що худобою підсусідки забезпечені замало. По господарствах велика та робоча худоба поділялася так:

Кількість великої худоби на 1 господарство	Без великої худоби	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Добре забезпечені
0	23	—	—	—
1	—	7	—	—
2	—	—	5	—
3	—	—	4	—
4—5	—	—	1	—
6—10	—	—	—	1
11 і більш . . .	—	—	—	—
Всього	23	7	10	1
%	56,09	17,08	24,39	2,44

Найбільше господарств (56,09%) не мали великої худоби; далі найбільше було середньо забезпечених (24,39%). Робочою худобою підсусідки були менш забезпечені.

Кількість робочої худоби на 1 господарство	Без робочої худоби	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Добре забезпечені
0	28	—	—	—
1	—	4	—	—
2	—	—	7	—
3	—	—	1	—
4—5	—	—	1	—
6—10	—	—	—	—
11 і більш . . .	—	—	—	—
Всього	28	4	9	—
%	68,29	9,76	21,95	—

Розглядаючи, як підсусідків забезпечено робочою худобою, можна бачити, що 68,29% їх було без робочої худоби, нема також зовсім добре забезпечених господарств.

Таким чином, можна визнати, що худобу мала більша кількість господарств, порівнюючи з кількістю господарств, що мали землю, але однаково підсусідки були мало забезпечені худобою. Цей характер забезпечення

оранксю та худобою виявився на напрямі зайнять. Вони по господарствах поділялися так:

1. Заробітки були у	14	госп.
2. Зажон серпом	7	„
3. Хліборобство	4	„
4. Хліборобство та ткацьке рем.	1	„
5. Зажон серпом та продаж горщиків	1	„
6. Заробітки та ткацьке рем.	1	„
7. Ткацьке рем.	1	„
8. Шевське рем. та з_зажону серпом	1	„
9. Млинарство та ткацьке рем.	1	„
10. Не зазначено	10	„

Всього 41 госп.

Отже, найбільш господарств мали заробітки та зажон серпом; ремества згадано у 5 господарствах; хліборобство теж у 5 господарствах. З реместв окремо занотуємо докладніше відомості про продаж горщиків. Підсусідок Карпенко «упражняється промыслом продажею покупаемых имъ полку Полтавского в мѣстечку Комышной горшковъ, которымъ упражняется и впредь желаетъ и с оного доходу получаетъ 2 рубля»¹⁾.

Підсусідків, як і козаків підпомошників та посполитих, обкладувано консистенським податком²⁾. Розмір його визначав володілець. З 41 господарства платили консистенський податок 20 господарів, що жили в 12 дворах. Він здебільшого визначився по 1 карб. 2 коп. від хати. По дворах він розподілявся так:

1 карб. 2 коп. платило 6 дв. =	6 карб. 12 коп.
1 „ 53 „ „ 1 „ =	1 „ 53 „
2 „ 4 „ „ 3 „ =	6 „ 12 „
3 „ 6 „ „ 1 „ =	3 „ 6 „
5 „ 10 „ „ 1 „ =	5 „ 10 „
13 „ „ „ „ =	21 „ 93 „

Цим ми кінчимо оглядати підсусідків. З огляду цього можна бачити, що підсусідки в Канівській сотні належали до як-найнезабезпеченішої групи серед иншої людности. Загалом підсусідки перебували в скрутному еконо-

¹⁾ Цей підсусідок живе у с. Малих Канівцях у володінню у вояго сотні Канівської Василя Гайдовського. При підсусідських дворах зазначено було 3 водяних млини, кожен о 1 колі; на них перемелювалося 320 чт. різного хліба; млини належали володільцям—Якоринському (1), Следзінській (1), — Іванипській (1). Був ще один із у володінню Следзінської.

²⁾ Про консистенський податок у Вороньківській сотні є відомості тільки у таблицях, а не в досліді. Підсусідки платили 15 карб. 30 коп. (м. Вороньків) та 16 карб. 32 коп. по инших селах (Глибоке, Старе) — усього 31 карб. 62 коп. В Полтавському полку (перша полкова, друга полкова, Велико-Будищанська, Полтавська городова сотні) в розвідці нема відомостей про податок (Науковий Збірник стор. 157).

мічному становищі і це давало ґрунт для утворення з них кадрів сільського пролетаріату. Були окремі групи — правда в незначному числі, — які належали до заможного стану; їх можна що-до цього прирівняти чи то до посполитих, а то й до козаків підпомошників. Що-ж до повинностей та податків, то підсусідки не платили чиншу, не робили панщини, як свідчать дані ревізії. Це знов дозволяє їх стан порівняти з посполитими.

Серед людности Канівської сотні в 1760 р. існувала незначна група робітників (1,01% заг. числа людности). Вона утворилася завдяки змінам в економічному життю на Лівобережжю в XVII-XVIII ст. Ця група робітників складалася з поодиноких робітників та робітників, котрі жили у дворах родинами. Всього їх було 34 д. Серед них було 23 чоловіків та 10 жінок; з них було роб. віку чоловіків 13, молодого віку—8, дуже старих—2; жінок 6 робочого віку, 4—молодого, 1—дуже стара. Робітники жили здебільша по дворах. Окреме існування дворів з робітниками відомо в 2 випадках. Обидва ці двори були у Максима Требинського. В одному дворі жило 8 д., в другому—5 д. ¹⁾ (№ 1—2). Робітники здебільшого походили з козаків (22 ч.), посполитих (3 ч.), решта не пам'ятає «звання».

За суспільними групами робітники поділялись так:

У володільців було	11 роб.
„ козаків виборних	7 „
„ „ підпомошників	8 „
„ підсусідків	1 „

Всього 27 роб. ²⁾

В цьому числі було робітників малолітніх—8, жінок—4, чоловіків—15. Умови найму були надзвичайно різноманітні. Чоловіки одержували здебільша одягу і максимальну платню—4 карб. 50 коп., мінімальну—1 карб.; жінки 1 карб. 80 коп. та одягу—максимум, мінімум—одягу та харчі; малолітні (наймолодші—11 років) мали або харчі й одягу, иноді це все і від 60 коп. до 3 карб. платні. Харчі взагалі давали в усіх випадках найму. Дехто з зазначених робітників поставав на роботу без найму. Наприклад, у підсусідка панотця Ірклієвського Матвія Лутчана, що мав двір у селі Воронинцях—у Нескоромного «работник 12 годъ звания не упомнит живет у него Нескоромнаго без найму а толко половинную часть из заработка ихъ получаетъ ходить въ своемъ платьѣ живетъ 1 годъ». В одному випад-

¹⁾ При цих дворах була 1 вивокурня «о трех колах»; «в ней вицѣживается горячаго вина з собственных его Требинского хлѣба и лѣса 100 ведеръ, которые употребляются для собственного употребления». Крім цього, 2 водяних млини (1 о 2 колах—прибутку 2 чт.). Оранки при дворі № 1 в с. Крутьках було 368 днів і її Требинський здавав ув оренду різним «обывателям»; мав від цього 5 чт. жита, 10 чт. гречки, 10 чт. пшениці, 10 чт. ячменю, 15 чт. вівса, 5 чт. проса. Крім цього, було сіножатв 1 шм. на 1200 к., 1 шм. лісу, 1 город, 2 порожні плеци.

²⁾ Решта людности припадала на членів родин робітників.

кові зазначено, що у м. Канівцях у Василя Арсеньєва на роботі знаходиться «служитель», що відпрацьовує «должние» 12 карбованців по 2 карб. за рік.

З цих коротких відомостей про робітників бачимо, що вони в Канівській сотні були у різних суспільних груп, крім посполитих. Умови найму їх були надзвичайно різноманітні. Походженням вони були здебільшого козаки. Козаки, як ми бачили, очевидячки тому, що позбавлялись економічної незалежності, ставали не тільки робітниками, але підсусідками та посполитими.

Лишається нам ще розглянути стан володільчеської групи в Канівській сотні. Ми вже, оглядаючи підсусідків та робітників, звернули увагу на те, що володільці мали свої землі, оранку, ліс, сіножаті, млини, винокурню, їзи при дворах цих груп людности. Тепер по можливості докладніше розглянемо цю володільчеську групу.

До їх складу входили місцеві владущі верстви та чужі, себ-то ті, котрі жили по-за межами Канівської сотні.

До чужих належали всі значніші володільці в Канівській сотні. Тут був Максим Требинський, що дістав у спадщину частину маєтків Славуя та Олексія Требинських; він мав найбільше дворів при селі Крутьках ¹⁾. В с. Воронинцях володів значною кількістю дворів та землі Микола Неплюїв; у Малих Канівцях та Великих Канівцях частина дворів володільчеських належала родині Следзінських—Параскеві Следзінській—дружині померлого значкового товариша Якова Следзінського, та Петрові Следзінському, возному Кропивнянської сотні Переяславського полку. Всі ці володільці мали ще землі та двори й по інших сотнях і їх можна вважати за заможніших. З менш заможних володільців були при с. Малих Канівцях козак Ірклієвської сотні Михайло Мармута, возний Горошинської сотні Лубенського полку Іван Якоринський, Васетинська попадя Іваницька; при м-ку Великих Канівцях—писар Золотоніського повіту Григорій Кононович, колишній отаман сотенний Ірклієвський і його брат Федір та Петро Рубани; при селі Воронинцях значковий товариш Ірклієвської сотні—Василь Олександровський, панотець Ірклієвський—Матвій Лутчан, козак Ірклієвської сотні Антін Школенко.

Друга група складалася з місцевих владущих верств. До їх належали писар сотенний Канівський Павло Бакаї, отаман Канівський—Матвій Чернявський, абш. тов. Переяславського полку Олексій Арсеньєв, підписок сотенний Данило Удодинський, панотець м-ка Великих Канівців Петро Андрієвський. Всі вони мали свої володіння при м-ку Канівцях (Великих). З сторонніх володінь був тут двір панотця с. Лихолітів Канівської сотні—Петра Карповича. В селі Малих Канівцях були володіння Василя Гайдовського, возного Канівської сотні, козака с. Мельників Канівської сотні Якіма Ганенка, панотця с. Малих Канівців Григорія Степанова. В с. Крутьках—

¹⁾ Він при селі Крутьках мав, напр., 368 дн. оранки.

володіння Мартина Устимова—отамана с. Крутьків та панотця с. Крутьків—Дмитра Евсевського. Нарешті, у с. Воронинцях—володіння панотця с. Воронинець.

Про володільчеські двори Рум. ревізія не дає повних відомостей ¹⁾. З тих відомостей, які збереглися, можна, правда не вповні, окреслити становище місцевої володільчеської групи.

Всього до володільчеської групи належало 70 д. люду (2,08%) у заг. ч. людности у Канівській сотні; вони жили в 12 дворах і мали 18 господарств, родин було 16. В числі 70 д. було чоловіків 26, жінок—44; робочого віку чоловіків—13, неробочого—13, з них 1 дуже старий; жінок робочого—21, неробочого—23, з них 4 дуже старих. Двори, у яких жила людність, дісталися здебільша купівлею (8), потім у спадок (4)²⁾. У володільчеської групи на 18 господарств було чимало землі. Оранки було 370 дн. у 127 шматках. На 1 господарство припадало 20,55 дн. оранки, 7,05 шм., на 1 двір—30,83 дн., на 1 шм.—2,11, більше ніж у козаків виборних у Канівській сотні (на 1 госп.—15,62 дн., 6,74 шм., на 1 дв.—23,51 дн.). Всенька оранка була в 3 руках; в 1 руці—70 шм., в 2 р.—42 шм., в 3 р.—15³⁾.

На цій оранці висівали на рік:

Жита	17	чт.	2	чк.
Пшениці	6	чт.	5	чк.
Ячменю	9	чт.	3	чк.
Вівса	12 ¹ / ₂	чт.	3	чк.
Гречки	6 ¹ / ₂	чт.	3	чк.
Проса	—		2 ¹ / ₂	чк. 4 ччк.
Коноплі	—		—	3 ччк.
Льону	—		—	1 ччк. 3 гарн.

Частина землі, котра лишалася від засіву, йшла під толоку. Це не раз підкреслюється при описах дворів. «Нинішню осівню висїяли ржѣ вышеписанное число на остающійся отъ посѣва пахотное поле биваетъ подъ общую толоку, куда какогo лета оною виходить». Приписку цю зроблено при 11 дворі м. Канівець (Великих) писаря сотенного Канівського Павла Бакая.

¹⁾ У ревізії, наприклад, не зазначено всю кількість людности в окремих дворах; докладніші вказівки є що-до землі та худоби; в зв'язку з цим наші обчислення мають инший характер.

²⁾ Людність мала 107 будівель. На 1 дв. пересічно припадало 8,91 б.

³⁾ Оранка разом з лісом та сіножатями по господарствах поділялася так:

Оранку, ліс сіножать, мали	5	госп.	—	27,77%
Оранку, ліс	2	„	—	11,12 „
Оранку, сіножать	4	„	—	22,22 „
Саму оранку	5	„	—	27,77 „
Мали землю всього	16	госп.	—	88,88%
Не мали	2	„	—	11,12
Разом	18	„	—	100%

Всю оранку було розподілено по окремих господарствах так:

Кільк. днів на 1 госп.	Беззе- мельні	Малозе- мельні	Середньо- земельн.	Добре забезпе- чені землею		Не зазна- чено
					Спільно	
0	3	—	—	—	—	—
До 2 дн.	—	—	—	—	—	—
2-4	—	—	—	—	—	—
4-6	—	2	—	—	—	—
6-8	—	2	—	—	—	—
8-10	—	—	—	—	—	—
10-15	—	—	3	—	—	—
15-20	—	—	—	—	—	—
20-25	—	—	—	—	—	—
25-30	—	—	—	—	—	—
30-40	—	—	—	1	—	—
40-50	—	—	—	—	—	—
50 і більш	—	—	—	2+	4	1
Всього госп.	3	4	3	3+	4	1
%	16,66	22,22	16,66	38,89		5,56

Що-до забезпечення оранкою можна порівняти володільцьську групу з козаками виборними. З 18 господарств в 3-х зовсім не було оранки, в 1 господарстві користувалися «чужою землею», але не зазначив ревізор на яких умовах. Тепер вяснимо засоби придбання оранки по господарствах.

Спадщиною, купівлею, обміном . . . 6 госп.
 Спадщиною та купівлею 1 „
 Спадщиною 2 „
 Уступкою 2 „
 Купівлею, розпашкою 1 „
 В подарунок та купівлею 1 „
 Спадщиною, уступкою 1 „

Всього . . . 4 госп.

Спадщина та куївля це переважні засоби придбання; вони переважають, як ми бачили, у козаків виборних. Крім оранки, володільцьська група була добре забезпечена лісом та сіножатями. Лісу було 23 км. у

7 господарствах, яким вони дісталися спадщиною (5 госп.), купівлею (1), спадщиною та купівлею (1 г.). Сіножатеї у володільчеської групи було у 11 господарств 19 шматків на 1384 копи. Вони дісталися купівлею (2 г.), спадщиною (3), уступкою (2), в «ругу» (2) та купівлею і спадщиною (2). В числі інших угіддів у Рум. рев. зазначено 3 плещи, 1 город, 2 садки, 1 дворище. Дісталися вони в уступку (3), спадщиною (2), купівлею (1).

Таким чином, можна визнати, що володільчеська група була добре забезпечена землею. Також добре забезпечено її худобою.

Всього на 18 господарств було 556 шт. худоби. Тут було 109 шт. великої худоби (44 воли+27 корів+38 коней), робочої худоби 71 шт. (44 воли+27 корів), неробочої худоби 74 (23 мол. б.+28 тц.+10 тлт.+13 мол. к.), дрібної худоби — 373 (228 ов.+78 ян.+52 св.+15 кор.). З окремих дворів звертає на себе увагу двір сестенного писаря Павла Бакая в Канівській сотні. Тут було 179 шт. різної худоби (в 4 господарствах). На 1 господарство володільчеської групи припадало пересічно:

Великої худоби	6,55
Робочої	3,94
Неробочої	4,11
Дрібної	20,73
Всякої	30,88

Далі окремо виявимо забезпечення великою та робочою худобою:

Кількість великої худоби на 1 господарство	Без великої худоби	Мало забезпечені	Середньо забезпечені	Добре забезпечені
0	1	—	—	—
1	—	2	—	—
2	—	—	2	—
3	—	—	1	—
4—5	—	—	3	—
6—10	—	—	—	7
11 і більш	—	—	—	2
Всього	1	2	6	9
%	5,56	11,11	33,33	50,00

Більшість з володільчеської групи належала до середньо забезпечених та добре забезпечених. Без великої худоби був 1 двір, про який в ревізії є неповні відомості. Забезпечення робочою худобою було інше.

Кількість робо- чої худоби на 1 господарство	Без робо- чої худоби	Мало за- безпечені	Середньо забезпечені	Добре за- безпечені
0	3	—	—	—
1	—	3	—	—
2	—	—	1	—
3	—	—	2	—
4—5	—	—	3	—
6—10	—	—	—	5
11 і більш	—	—	—	1
Всього	3	3	6	6
%	16,66	16,66	33,33	33,33

Забезпечення робочою худобою у володільської групи було також добре, як і великою худобою; більшість господарств належали до добре забезпечених та середньо забезпечених. Господарств без робочої худоби було 3 (16,66).

Таким чином, володільська група була забезпечена добре великою та робочою худобою.

За худобою ми могли по порядку приступити до вивчення зайнят. Тут ревізори Рум. ревізії майже не подали відомостей. Кожен з розглянутих володільських дворів закінчується описом худоби, про зайняття згадок так що й немає. Лиш в одному дворі є відомості, що людинність його займалася хліборобством та торгувала рибою та сіллю¹⁾. У дворі Григорія Стефанова, панотця с. Дальних Канівець, зазначено ткацьке ремесло. Інших відомостей про зайняття у володільській ревізії нема. Можна думати, що у володільців було розвинено хліборобство і, можливо, ремесла. Ці неповні відомості, на які ми відразу звернули увагу, ще допіру почавши оглядати володільську групу, все-таки дозволяють констатувати велику заможність володільської групи. Разом з цим повстає питання що-до її впливу на інші групи людности, та взагалі відносини. Коли можна визнати, що володільська група краще була забезпечена порівнюючи з козаками виборними, була заможніша, то можна також припустити, що вона не відокремила себе різкою межею від козаків виборних і, очевидно, з ними мала звязок.

Зовсім в инакшому становищі, порівнюючи з цією групою місцевого походження, була заможніша група володільців, що мали володіння не лише в Канівській сотні. Ми вже згадували, що в її володінню були посполиті та підсусідчеські двори по різних селах у Канівській сотні. Ми також казали, що визначні представники цієї групи — Требинський, Неплюїв, родина Следзінських — виявили в історії придбання своїх маєтків звички, що панували тоді на Лівобережжі у старшини. Про звички цієї заможної групи

¹⁾ Господар має прибутку 20 карб.

Рум. ревізія згадує иноді, крім документів, в різних інших випадках при нагоді, неначе вказуючи цим на чуже походження їх і неправильне володіння. Цими звістками вона виявила той процес боротьби, що йшов між заможнішою групою володільців та іншою людністю, незадоволеною з порушення їх звичаїв. Ми наведемо два випадки такої боротьби; в них подаються відомості про долю козацьких ґрунтів та показується несправедливе захоплення їх значковим товаришем Кропивнянської сотні Яковом Следзінським та генералом Неплюєвим.

«Комптуовий козак Савка Баглаєнко, умре сини его Степанъ, Іванъ и Карпо Баглаєнки неимѣя ґрунта живють въ разныхъ козаковъ въ подсудѣкахъ, а ґрунтъ ихъ жилой въ помѣженствѣ состоящій з одной стороны ґрунта вознаго Кропивнянскога Якова Следзінськога з другої пустога плеца генерала Неплюєва с третою и съ четвертою завлаженъ бєзъ куплѣ умершимъ значковимъ товаришемъ Яковомъ Следзінськимъ тому будетъ годовъ болѣе двадцати, по котримъ нынѣ жительствуетъ удова Уліяна мѣрошничка»¹⁾. Тут виявлено, чом Баглаєнки з козаків поробилися козацькими підсудітками, виявлено, що Следзінський безправно захопив козацький ґрунт. В рукописові Рум. ревізії с. Воронинець є кілька вказівок на те, що одержавши маєтки від Миколи Івановича Неплюєва, віце-президента одної з колегій, Іван Неплюєв «гвалтовно» захоплює ґрунти. «Гузь, котрый умре, а жилимъ его ґрунтамъ и пахатною землею владѣетъ козакъ Антонъ Касименко съ коего и службу войсковую отправляетъ, а часть того жилого ґрунту завладѣлъ гвалтовно гдн. генераль Неплюєвъ чему будетъ годовъ 3». Про таке гвалтовне захоплення ґрунтів вказівки у козака виборного Івана Федька; з нього, можна сказати, була надзвичайно заможна людина у с. Воронинцях.

Отже, характеризуючи володільцьєську групу, ми бачили, що вона була місцева та чужа. Рум. ревізія зберегла відомості, правда, неповні що-до економічного стану місцевої групи. Тимчасом немає жадних відомостей про розвиток скуплі та захоплення ґрунтів цією місцевою групою, хоча можна припускати, що вони могли бути. Інший характер мають відомості про володільцьєську — чужу групу. Вона в особах заможніших її представників виявила себе в напрямкові «гвалтовного» захоплення ґрунтів, від якого страждають не то менш заможні групи козаків, ба й заможніші. Оця «захоплююча» тенденція владущих груп вплинула, як ми бачили, на утворення підсудітків з козаків, вплинула також й на те, що людність переходить в інші місця — Запорозьку Січ, в інші полки, иноді «в Польську область». Люди тікали, бо завдяки утискам владущих верств, в краю утворилися надто тяжкі економічні та соціальні умови. Поруч цього можна констатувати в Канівській сотні ще й скуплю ґрунтів та дворів, якими володіли напр. Требинські. Рум. ревізія подає низку звісток, що заможніші козаки — козаки виборні та козаки-підпомошники — добули у Требинських ґрунти, двори та інші землі, які раніш належали до козацьких земель і були захоплені — «привлащені» старшиною. Можна думати, що за 1760-х рр. в Канівській сотні володільцьєська група мала менший вплив та вагу, порів-

¹⁾ Рум. рев. Канівська с. т. II с. Малі Канівці.

нюючи з іншими сотнями на Лівобережжі, дарма що окремі випадки впливу Рум. ревізія зазначає (Неплюїв, Следзінський, Требинський).

Вияснивши, який вплив та вагу мала місцева та чужостороння група володільців, ми кінчаємо оглядати суспільні групи людности в Канівській сотні Переяславського полку. Тепер підсумуємо наші спостереження над життям сотні в 1760-их роках.

За 1760-их рр. Канівська сотня складалася з 7 поселень. Вона була в числі найбільш заселених сотень у Переяславському полку. У тих поселеннях, про які зберегла відомості Рум. ревізія, було 728 родин і 3361 д. (1657+1704 т.) люду. Вони жили в 412 дворах та мали 554 господарства. На один двір припадало пересічно 8,15 д. люду, на одне господарство—6,06. Найбільше людности на 1 господарство було у козаків виборних (10,63), найменше у підсусідків (5,56). На цю всю кількість людности було 34 д. робітничої людности (1,01%).

Що-до походження можна визнати, що людність була здебільша місцева, але зовсім ще не осіла. В Рум. рев. є багато вказівок на те, що до Канівської сотні Переяславського полку поприходило чимало людей з сусідніх сотень, а іноді далеких полків. Є відомості, що людність переходила навіть після указу 10/чп 1763 року, яким уряд заборонив переходити «без письменного отпуску» посполитим в інші місця, де їм було-б ліпше ¹⁾. Ці спостереження стверджують відомості про засоби придбання дворів, які дістала людність в значній частині спадщиною та купівлею. Особливо купівля була поширена у козаків підпомошників та козаків виборних.

554 господарства обслуговувалися 1819 будівлями, серед них було чимало хат, комор, повіток, сараїв. На 1 господарство припадало пересічно 3,28 буд. Найбільше будівель було у козаків виборних та в володільчеської групи.

Далі перейдемо до забезпечення людности землею—оранкою, лісом, сіножатями.

	Коз. виб.	коз. підп.	посп.	підс.	вол. гр. Робіт.	Разом
Мали оранку, ліс та сіножать .	35 +	17 +	4	+ 5	= 61—11,19%	
„ оранку, ліс	76 +	42 +	4	+ 2	= 124—22,20 „	
„ оранку, сіножать	8 +	5 —	—	+ 4	= 17— 3,07 „	
„ саму оранку	42 +	114 +	9 +	5+5	= 175—31,58 „	
„ самий ліс	2 +	6 +	2	—	= 10— 1,80 „	
„ саму сіножать	1	—	—	—	= 1— 0,18 „	
Мало землю .	164 +	184 +	19 +	5+16	= 388—70,02%	
Не мало	7 +	74 +	45+36+	2+2	= 166—29,98%	
Всього .	171 +	258 +	64+41+	18+2	= 554—100%	

¹⁾ В 4 сотнях Полтавського полку—першій полковій, другій полковій, Велько-Будищанській, Полтавській городовій козацьке населення було слабе (С. Шамрай «Науковий Збірник», ст. 140).

Таким чином, землю в Канівській сотні мали 70,02% господарств, не було їх у 29,98%. З землі найбільше було у людности оранки, потім лісу та сіножатей. Найбільша кількість господарств, що мала землю, була у козаків виборних та козаків підпомошників. Найменше були забезпечені землею підсусідки. Можна вважати, що людність у Канівській сотні забезпечена землею трохи менше як на $\frac{3}{4}$, себ-то до числа середньо забезпечених землею її не можна вповні віднести.

Найбільше землі з всіх угіддів було у людности оранки, всього — 4.900 днів та 2013 шм. На 1 господарство припадало пересічно 8,84 дн. та 3,64 шм. Найбільше були забезпечені оранкою володільчеська група та козаки виборні, найменш посполиті; підсусідки оранки так що й не мали.

На цій землі людність посіяла:

1. Жита	74	чт.	265	чк.	2	ччк.		
2. Пшениці	6	чт.	266 $\frac{1}{2}$	чк.	2	ччк.		
3. Ячменю	31 $\frac{1}{2}$	чт. 1 чтн.	224 $\frac{1}{2}$	чк.	3	ччк.	1	гарн.
4. Вівса	33 $\frac{1}{2}$	чт. 1 чтн.	176	чк.	4	ччк.		
5. Гречки	29	чт. 2 чтн.	229	чк.	13	ччк.	2	гарн.
6. Проса		44 чтн.	46	чк.	93	ччк.	92 $\frac{1}{2}$	гарн. 3 мірочки
7. Коноплі	2 $\frac{1}{2}$	чт. 14 чтн.	70 $\frac{1}{2}$	чк.	44	ччк.	61	гарн.
8. Льону		8 чтн.			22	ччк.	147 $\frac{1}{2}$	гарн.
9. Гороху		4 чтн.			3	ччк.	15 $\frac{1}{2}$	гарн.

Всю землю-оранку для посіву людність не використовувала, лишалася частина на толоку. З списку посівів можна бачити, що здебільша сіяли жито, пшеницю, ячмінь, гречку, овес. Коноплю, льон, овес, наприклад, зовсім не сіяли посполиті, інші всі групи людности їх сіяли.

Вияснивши кількість посіву, перейдемо до огляду забезпечення оранкою. Це можна бачити з такої таблиці:

Групи людности	Безземельні		Мало земельні		Середньоземельні		Добре забезп. земл.		Наймалі землі		Не зазначено	
	Число госп.	%	Число госп.	%	Число госп.	%	Число госп.	%	Число госп.	%	Число госп.	%
Козаки виб. . .	10	5,85	36+4 сп.	23,39	55+12 сп.	39,18	23+20 сп.	25,15	6	3,51	5 сп.	2,92
Козаки підп. . .	80	31,01	74+2 сп.	29,46	48+9 сп.	22,09	10	3,88	24	9,30	7+4 сп.	4,26
Посполиті . . .	47	73,43	6	9,38	2	3,13	1	1,56	—	—	8	12,50
Підсусідки . . .	36	87,81	2	4,87	—	—	—	—	—	—	3	7,31
Волод. гр. . . .	3	16,66	4	22,22	3	16,66	3+4 сп.	38,89	—	—	1	5,56
Робітники . . .	2	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разом	178	32,13	128	23,11	129	23,29	61	11,01	30	5,41	28	5,05

Людність у Канівській сотні взагалі була середньо забезпечена оранкою. Більш як $\frac{1}{3}$ господарств (32,13%) зовсім не мала землі. Мало не однакові числа господарств були мало забезпечені землею та середньо

забезпечені. Добре забезпечених землею було 11,01%—більш як $\frac{1}{10}$ загальної кількості господарств. Частина господарств (5,41%) наймали землю; це були господарства козаків виборних та козаків підпомошників. З усієї кількості господарств (554) у 60 була оранка в спільному володінню. Воно було поширено у заможніших груп—козаків виборних, козаків підпомошників, володільчеської групи.

По групах найбільше забезпечені оранкою були козаки виборні, козаки підпомошники та володільчеська група.

Вся земля поділялася на 1, 2, 3, 4, 5 рук; в більшості груп існував поділ на 3 руки, у козаків виборних на 5 рук. Найбільше землі було у 1 руці. Оранка дісталася людності здебільша у спадок, купівлею, через розпашку. Заїмку, обмін, уступку, як засоби придбання, зазначено в меншості господарств.

Крім оранки, людність мала ліси, сіножаті та інші угіддя.

Лісів було 282 шм. в 194 госп. (35,01% заг. ч. госп.). Вони дісталися, як і оранка. Такими засобами дісталися і сіножаті. Їх в 82 господарствах (14,81%) було 107 шматків та 5686 кіп. Інших угіддів—городів, плеців, садків, то-що, було 73.

Таким чином, людність у Канівській сотні найбільше мала оранки; лісом, сіножатями та іншими угіддями вона була забезпечена менше. Цими всіма угіддями володіли здебільшого заможніші групи, котрі одночасно і мали оранку.

Тепер перейдімо до худоби. Всього худоби було у людности в Канівській сотні 9565 шт. Тут було 2213 шт. великої худоби, 1460 шт. робочої худоби, 1298 неробочої, 6054 дрібної. На 1 господарство припадало:

Великої худоби	3,99
Робочої „	2,63
Неробочої „	2,27
Дрібної „	10,74
Всякої „	17,26

Найбільше худобою були забезпечені володільчеська група (30,88) та козаки виборні (27,35 на 1 госп. всякої худоби).

Велика та робоча худоба по окремих господарствах була розподілена так:

Групи людности	Без великої худоби		Мало забезпечені		Середньо забезпечені		Добре забезпечені	
	Число госп.	%	Число госп.	%	Число госп.	%	Число госп.	%
Козаки виб.	3	1,76	12	7,02	62	36,25	91-3 сп.	54,57
Козаки підп.	50	19,38	35	13,53	137	53,10	34+2 сп.	13,99
Посполаті	13	20,31	14	21,87	29	45,31	8	12,50
Підусідки	23	56,09	7	17,08	10	24,39	1	2,44
Володільч. гр.	1	5,56	2	11,11	6	33,33	9	50,00
Робітники	2	100	—	—	—	—	—	—
Разом	92	16,66	70	12,63	244	44,04	148	26,87

Найбільше у людности було середньо забезпечених господарств (44,04%) та добре забезпечених (26,87%). Без великої худоби було тільки 16,16% госп. Найбільше були забезпечені худобою володільська група, козаки виборні, козаки підпомошники. Трохи инший характер мало забезпечення робочою худобою.

Групи людности	Без робочої худоби		Мало забезпечені		Середньо забезпечені		Добре забезпечені	
	Число госп.	%	Число госп.	%	Число госп.	%	Число госп.	%
Козаки виб.	5	2,92	14	8,19	96	56,15	53+3 сп.	32,74
Козаки підп.	88	34,11	30	11,63	129	50,00	9+2 сп.	4,26
Посполиті	24	37,50	9	14,06	24	37,50	7	10,94
Підсусідки	28	68,29	4	9,76	9	21,95	—	—
Володільч. гр.	3	16,66	3	16,66	6	33,33	6	33,33
Робітники	2	100	—	—	—	—	—	—
Разом	150	27,26	60	10,83	264	47,47	80	14,44

Таким чином, порівнюючи до забезпечення великою худобою, бачимо, що тут значно більший відсоток без робочої худоби (27,26%). Група середньо забезпечених робочою худобою (47,47%) найбільша. Найменше з суспільних груп забезпечені підсусідки.

Розглянувши, як людність була забезпечена худобою, можна сказати, що вона значною мірою була забезпечена худобою.

Забезпечення худобою, землею, низка різних природних умов вплинули на характер зайнять у людности. Вони були різні залежно від економічного та соціального стану групи, до якої належало господарство. Розподіл господарств по головних групах зайнять був такий:

Хліборобство та інші зайняття мало	287 госп.
Заробітки та зажон серпом	128 „
Ремества та інші зайняття	70 „
Хліборобство та ремества	19 „
Інші зайняття	18 „
Не зазначено	32 „

Всього 554 госп.

Більш як половина господарств займалася хліборобством. Трохи більш як $\frac{1}{4}$ частина господарств жила з заробітків та зажону серпом. Значна кількість господарств ремісничувала.

Докладніше розподіл зайнять по групах людности та господарствах був такий:

Ч.	Назва зайнять та ремесль	Кількість господарств					Р а з о м	
		Козаки виборні	Козаки підпом.	Поспо- лиги	Підсу- сідки	Волод. група		Робіт- ниці
1	Хліборобство	128	117	12	4	—	—	251
2	Зажон серпом	—	41	18	7	—	—	66
3	Заробітки	6	11	18	14	—	2	51
4	Хліборобство та продаж риби і соли.	20	12	—	—	1	—	33
5	Ткацьке рем.	—	9	6	1	1	—	17
6	Заробітки та зажон серпом	—	11	—	—	—	—	11
7	Хліборобство та ткацьке рем.	—	5	1	1	—	—	7
8	Ткацьке рем. та з зажону серпом	—	5	—	—	—	—	5
9	Продаж риби та соли	4	2	—	—	—	—	6
10	Оренда та зажон серпом	—	4	—	—	—	—	4
11	Оренда	1	3	—	—	—	—	4
12	Продаж риби	3	—	—	—	—	—	3
13	Плахотницьке рем. та зажон серп.	—	3	—	—	—	—	3
14	Хліборобство та шевське рем.	—	3	—	—	—	—	3
15	Заробітки хліба та кушнірське рем.	—	3	—	—	—	—	3
16	Шевське рем. та зажон серпом	1	2	—	1	—	—	4
17	Хліборобство та шапошницьке рем.	—	2	—	—	—	—	2
18	Кравецьке рем. та зажон серпом	—	2	—	—	—	—	2
19	Шевське рем.	1	2	1	—	—	—	4
20	Кравецьке рем.	—	2	—	—	—	—	2
21	Кушнірське рем.	1	1	—	—	—	—	2
22	Ковальське рем.	1	—	1	—	—	—	2
23	Хліборобство та зажон серпом	—	1	—	—	—	—	1
24	Оренда та крав. рем.	—	1	—	—	—	—	1
25	«Склярское» рем. та зажон серпом	—	1	—	—	—	—	1
26	Хліборобство, шаповальське та пильщицьке рем.	—	1	—	—	—	—	1
27	Ганчарське рем.	—	1	1	—	—	—	2
28	Хліборобство та кравецьке рем.	—	1	—	—	—	—	1
29	Плінкарювання	—	1	—	—	—	—	1
30	Інтролігаторське рем.	—	1	—	—	—	—	1
31	Ткацьке рем., хліборобство та зажон серпом	—	1	1	—	—	—	2
32	Зажон серп. та продаж гар. вина квартими	—	1	—	—	—	—	1
33	Оренда та продаж риби, соли	—	1	—	—	—	—	1
34	Заробітки та «плахотницькое» рем.	—	1	—	—	—	—	1
35	Хліборобство та кушнірське рем.	—	1	—	—	—	—	1
36	Зажон серпом та старцювання	—	1	—	—	—	—	1
37	Старцювання	—	1	—	—	—	—	1
38	Хліборобство та мірошницьке рем.	1	—	—	—	—	—	1
39	Хліборобство та продаж гар. вина	1	—	—	—	—	—	1
40	Хліборобство та заробітки	—	—	1	—	—	—	1
41	Скляне рем.	—	—	1	—	—	—	1
42	Заробітки та продаж горщиків	—	—	—	1	—	—	1
43	Шинкарювання, хліборобство та кошення сіна	—	—	1	—	—	—	1
44	Заробітки та ткацьке рем.	—	—	—	1	—	—	1
45	Млинарство та ткацьке рем.	—	—	—	1	—	—	1
46	Хліборобство, ткацьке рем. та заробітки	—	1	—	—	—	—	1
47	Не зазначено	2	2	2	10	16	—	32
	Всього	171	258	64	41	18	2	554

З таблиці можна бачити різноманітні зайняття, які були в людності Канівської сотні. Найбільш різноманітні були зайняття у козаків підпомошників, що були не цілком забезпечені й мусіли займатися ремеслами

та заробітками. Менш забезпечені — підсусідки та посполиті жили, головним чином, з заробітків та зажону серпом. Найзабезпеченіші були козаки виборні. Заможніші групи людности мали млини водяні, вітряки, їзи, то-що. Це все були додаткові зайняття їхні.

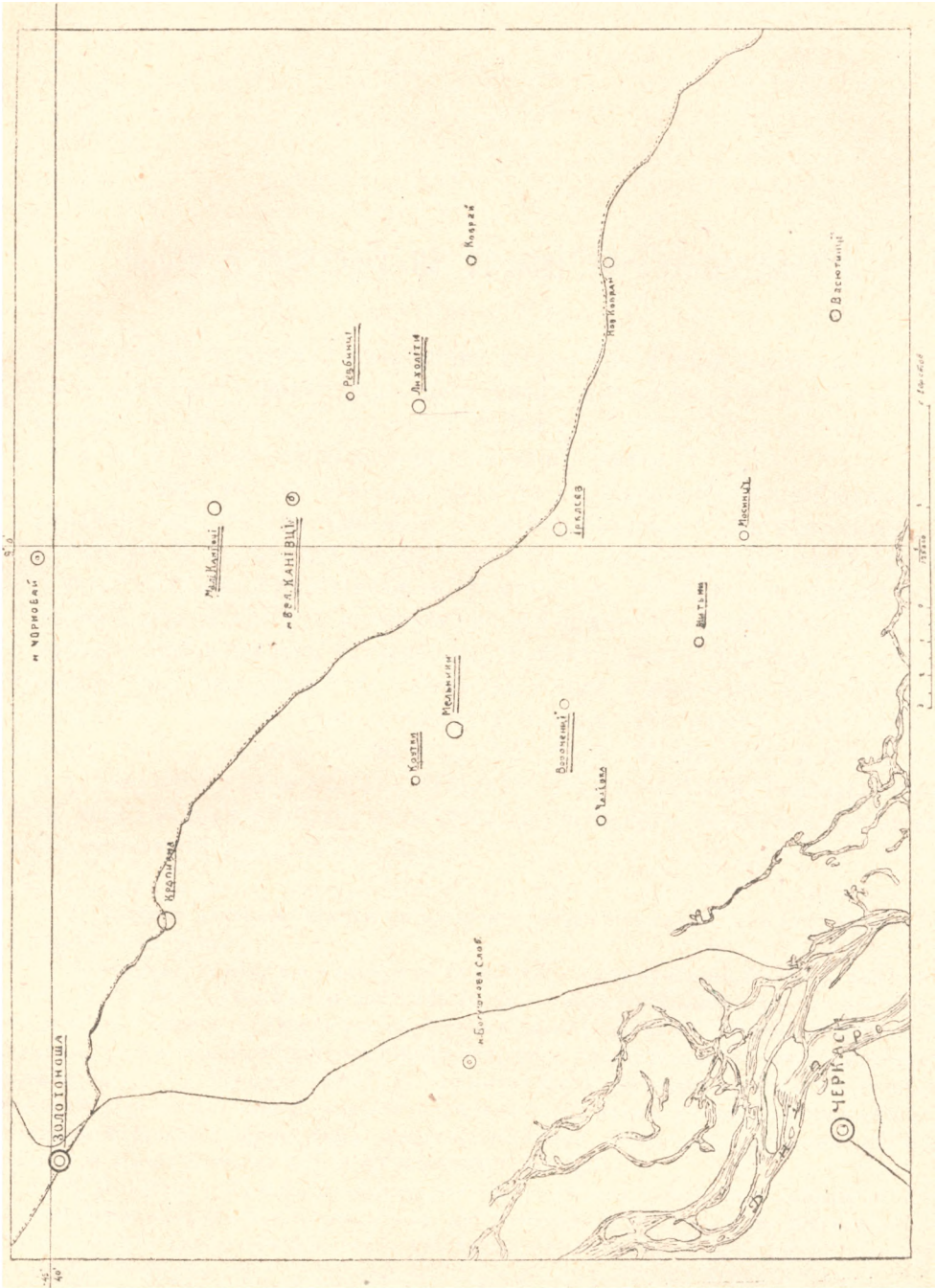
Менш заможні групи в Канівській сотні обладувано податками — консистенським податкам («рублевой оклад»), що його розмір для козаків підпомошників встановлювало сотенне правління, для посполитих та підсусідків — володілець. Всього консистенського податку платили 337 карб. 96 к. 251 двір з загального числа 412 дв.

Все сказане про людність у Канівській сотні за 1760-их років дозволяє визнати, що в цей час тут найдужчою економічною групою лишаються козаки. Козаки виборні та козаки підпомошники, як кількістю, так і своєю економічною міццю, більше важать як інші групи — посполиті, підсусідки та володільчеська група. Під впливом економічних умов козаки виділили з себе заможнішу групу — дрібних володільців і одночасно під впливом економічних умов частина козаків втратила свої ґрунти та землі та й зробилася підсусідками, посполитими, пішла в робітники — себ-то стала підготовляти з себе кадри сільського пролетаріату. Разом із козаками в Канівській сотні існувала друга група — ворожа до них — заможніша від них — це володільці — здебільша немісцевого походження. Вони належали до владущих верств на Лівобережжі і вже у першій половині XVIII ст. покупали чи то гвалтовно позахоплювали низку земель та ґрунтів козацьких. Коли відбувалася Рум. ревізія, представники цієї групи в дечому втратили вплив на території, адже ми маємо звістки у Рум. рев., що козаки почали скуповувати у них землі, але зміна економічного та соціального життя Канівської сотні сталася. Людність сотні провадить боротьбу з повими порядками, що виникають; ці порядки, правда, в Канівській сотні, мабуть, відчувалися не так, ніж по інших сотнях. Наприклад, Рум. ревізія не подає жадних відомостей про панщину, чинш. Отож, як можна думати, за цих часів тут, на цій частині Полтавського Подніпров'я, не було ще цілком сприятливої атмосфери, щоб розвинулося кріпацтво ¹⁾.

Ця боротьба козаків та володільців в XVIII ст. визначила далі розмежування сфер впливу в XIX ст., коли під впливом економічних змін появились замість володільців поміщики. Козаки та взагалі людність берегла свої давні традиції, заховуючи їх за нових умов життя. Відгомони їх у формі громадського володіння угіддями збереглися на території сотні протягом XIX ст. і не тільки в цій місцевості, але й на іншій території Полтавського Подніпров'я — що сусідувала з територією Канівської сотні, аж поки нові капіталістичні форми господарства почали руйнувати цей давній уклад.

Микола Ткаченко.

¹⁾ Г. Максимович, подаючи відомості про форму опису № 3 про володільчеські мастки, вказує, що ревізори мали наказа не зазначати відомостей в ревізії про податки — «не писать, сколько онъ своему господину податей дають и работниковъ посылають» (Г. Максимовичъ, Дѣятельность Руманцева-Задун. ст. 212). Очевидно, цього не виконувано, бо-ж у Рум. ревізії трапляються також звістки про панщину, господарський податок, чинш.

На мапі зазначено район, що в ньому знаходилася територія Канівської сотні; двома рисами підкреслено села Канівської сотні, однією — більші поселення на Лівобережжю в цьому районі.

Місто й територія на Україні за Гетьманщини ¹⁾.

(1654—1767 pp.).

Численна історично-економічна література західно-європейська, найбільше німецька і французька, присвячена містам та їхньому стосунку до території, а згодом і до держави, належною мірою з'ясовує нам роль і вагу міста в розвою суспільно-економічного життя ²⁾.

Останніми часами німецька науково-дослідча робота підійшла до спроб історично-соціологічно з'ясувати місто й територію у їхнім взаємнім звязку й стосунках ³⁾. Остаточню цю проблему ще не розв'язано. Вияснюється тільки, яка вона складна: отже тільки, мікрометрично досліджуючи окремі міста й території можна зробити висновки, що-до цілого ⁴⁾. Намічено ще одну передумову, щоб з'ясувати західно-європейське місто та його стосунок до території, це дослідити його звязок не тільки з місцевою територією, а й закресленою у відповідних державних рамках, або навіть цілої Західної Європи, ба й з територією позаєвропейською. Місто було й в тим першорядним узлом, що в'яже в складну суцільну сітку всесвітній розвиток; ізольоване місто ніколи не було, отож досліджувати його відокремлено не відповідає справжній історичній дійсності.

¹⁾ Частина доповіді читаної на засіданні історичної секції при І.-ф. відділі У.А.Н. у вересні 1924 року.

²⁾ Основні роботи, що з'ясовують розвій середньовічного міста, його роль і значіння: G. Bellow «Territorium und Stadt» (дивись також російський переклад праці Белова «Городской строй и городская жизнь средневѣковой Германии» Москва 1912 р.). М. Ковалевскій «Экономический рост Западной Европы до возникновения капиталистического хозяйства», т. III, Кулишеръ І. М. «Коммунальное обложение въ Германия въ его историческомъ развитіи» (праця компілятивна, але з неї можна уявити значіння міської фінансової й фіскової організації); більш-менш повна бібліографія питання під словом «Stadt» в Handwörterbuch der Staatswissenschaft III Auflage.

³⁾ Dopsch «Wirtschaftsgeschichte der Karolingerzeit» (розділ про Stadt); M. Weber «Die Stadt» (Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik 1921), є й російський переклад; Köbner «Die Anfänge des Gemeinwesens der Stadt Köln»; Bellow «Die Entstehung der Mittelalterlichen Stadtgemeinde» (Jahrbücher für National Oekonomie und Statistik 1923, I).

⁴⁾ Окрім праць Weber'a і Dopsch'a та рецензії на останню Bellow'a та сама проблема порушується в праці Vierkandt'a «Die Stätigkeit im Kulturwandel» S. 11-12. Критичний перегляд історично-соціологічних теорій подав M. Rumpf «Von rein formaler zu typologisch empirischer Sociologie» (Schmollers Jahrbuch 1924 4 tl). З марксистського погляду досліджено боротьбу міської й територіальної людності за середніх віків в праці Endres'a «Geschichte Europas im Zeitalter des frühkapitalismus» Вв. I—III, 1924. (Не дуже вдало).

Тим-то прості, так-би мовити, локально-органічні теорії походження й розвою міст, що їх висунули були дослідники Шмолеровської німецької школи та інші представники німецької й французької науки (Nitzsch, Pirenne, Flach, Stieda, почасти й Bellow та інші), в новітніх історично-соціологічних дослідках (Weber, Dopsch) заміняються на інтерлокально-конструктивні; замість, щоб простолінійно розв'язувати одну проблему тепер висувують складну сітку питань, що навіть не зведені досі в просту гармонійну суцільність.

Питання ці не можна розв'язати силами самої західньо-європейської наукової думки. Науково-дослідну працю історично-соціологічну в Східній Європі та й узагалі на всіх тих територіях, з якими західньо-європейська історія сполучена, треба проводити контактено і з певним розумінням за гально-історичних проблем, щоб можна було глибоко-вірно і всебічно точно в'яснити місько-територіяльні стосунки й формування.

I.

Проблема стосунку міста до території на Україні поділяється на кілька відрубних питань, а саме виділення міста із території економічне і правничо-політичне, формування міського ладу й права, торговельно-виробнича роля міста, фінансовість міста та його господарства, рух і склад людности та класова боротьба в місті, державно-творча роля міста. Жадне з цих відрубних питань української історії не досліджено й не з'ясовано цілком¹⁾. Це через те, що на українську історично-дослідчу роботу вплинула російська або польська історіографія, що не віддавали великої уваги історії свого міста, ба більше цікавилися містами Західньої Європи, як власними²⁾.

¹⁾ Бібліографічний покажчик літератури про українські міста подає акад. М. С. Грушевський в 5-му томі історії України-Руси. Додати до того можна дуже небагато, і це свідчить за те, що науково-дослідчу роботу в цій галузі проваджувано мляво. Чимало праць присвячено історії м. Київ (друковано їх у «Київській Старині»: Андрієвскій «Войтовство Кліма Сычевскаго» (К. С. 1891, IV, V, VI); його-ж «Київскій вооруженный мѣщанскій корпусъ» (К. С. 1891, VII), Иконниковъ «Киѣвъ въ 1654-1855» (К. С. 1904, IX-XII), Каманинъ «Послѣдніе годы самоуправленія Кіева по Магд. Праву» (К. С. 1888 V, VII, IX). А — в П. «Историческіе замѣтки о Кіевѣ» (К. С. 1884, X), Молчановскій Н. «Киѣвскіе бюджеты въ серединѣ XVIII в. (К. С. 1898, I), його-ж «Киѣвское Городское Управленіе въ 1786 г.» (К. С. 1889, V, VI, VII). З праць присвячених історії окремих міст маємо: Клименко «Изь истор и финансоваго строя г. Дубно», St. Kardaszewicz, Dzieje dawniejsze miasta Ostroga; Lozінskі «Patricjat i mieszczanstwo dawniego Lwowa» Багалій и Миллеръ «Исторія г. Харькова», Павловскій «Полтава въ началѣ XIX в.», Надлеръ «Одесса въ первыя эпохи ея существованія». Де-Рибасъ «Изь прошлаго г. Одессы», Николайчикъ «Городъ Кременчукъ», Ив. Пустовійт. «М. Козелець»; М. Ткаченко «м. Остер в XVII-XVIII вв.» (Записки Іст.-Філологічного відділу У. А. Н. кн. VI) та інші.

²⁾ Причина цього полягала в тому, що Польща й Росія були так званими німецьки «Flachstaat'ами», тоб-то територіяльні держави. Такі держави, нехай які дужі вони будуть, раз-у-раз відіграють пасивно-допомічну ролю до держав місько-організаційного типу. Головне завдання перших як-найбільше визискувати території, щоб задовольнити потреби других. Науково-теоретичний інтерес завжди відповідає такому становищу політ.-економічному. Інтерес російської і польської історіографії було зосере-

В загальних курсах історії України містам завсіди відводять багато менше місця ніж території, а проблему про стосунок міста до території не то, що не розв'язують, ба й не ставлять. Отже місто й його історія в українській історіографії має ще й досі антикварно-побутовий зміст і колорит. Антикварно-побутовницьким стимулюванням в дослідженні міст треба пояснювати й те, що історії міст України за найважливішої доби — Гетьманщини присвячено найменше уваги. Лише в останніх «Історіях» М. С. Грушевського та М. І. Яворського притягнуто в дослідженні міст багато статистики й економізму та класової боротьби.

Питання про стосунок міста до території на Україні за Гетьманщини, або вірніше міського уряду до територіального присвячено всього дві статті пр. Карпова і акад. Багалія¹⁾. Перший головним чином в'ясняє, що козак та міщанство суперечно ставилися до Московського уряду за часи революційного руху, другий розглядає питання про охорону міської організації, що її провадив Гетьманський уряд супроти полкового уряду. Обидві праці зовсім не згадують за економічні та фінансові взаємовідносини і тільки позверхово з'ясовують політичні. Аспект їхній переважно адміністраційний і почасти суспільний. Матеріали—виключно адміністраційні розпорядження зверхньої влади. Але не вважаючи на це, обидва дослідники загалом намічають вірно основну властивість стосунку міської організації до козацької територіальної й московської державної влади. Властивість ця полягала в тому, що міста українські за революції й згодом, доки скасовано Гетьманщину, складали відрубне від території та козацької організації ціле більш-менш впливове навіть в тодішній політичній боротьбі. Вірно зазначено й те, що міста українські контактувалися з центральною гетьманською, чи царською владою супроти місцево-територіальних.

Це все, що має українська історіографія про становище та значіння міст на Україні за Гетьманщини²⁾. Отже ми бачимо, що дослідники, вивчаючи український історичний процес, зовсім не звертали уваги на місто. Тим-то

джено на дослідженні організаційних форм визиску території. Тільки останніми перед-революційними часами ніби прокидається зацікавлення містом. Революція поставила питання «Змички села з містом» зовсім несподівано для російського суспільства у всій його складності і теоретичній та практичній нерозробленості. Російська історіографія й досі «повторяє задь» німецької в історії міста. Так принаймні можна судити на підставі розгляду праці М. Вебера. Неусихіним і Стоклицькою-Терешкович (Под знаменем Марксизма 1923, VII, IX; «Печагь и революція» 1925, I, III); підо впливом Веберовим написано й найновішу працю Оттокара про середньовічні міста Франції. (Записки Пермського Університета т. I).

¹⁾ К а р п о в ь, Малороссійскіе города въ эпоху присоединенія Малороссіи къ Велико-россіи (Лѣтопись занятій Археографической Коммиссіи 1872-1875 гг. в. VI). Багаліа й «Судьба магистратскаго самоуправленія въ малороссійскихъ городахъ XVII-XVIII вв.» (Сборникъ статей в честь М. К. Любавскаго).

²⁾ Чимало ілюстративного матеріалу до цього питання подає ще А. Лазаревський в своїх «Полках», але цей описовий матеріал, як сировий, не сягає теоретично-наукових глибин. А. Лазаревський висловлює гадку, що за гетьманування Апостола міста цілком підлягали полковничій владі, але Д. І. Багалій це спростовує.

М. Слабченко в своїй монографії про народне господарство України, написаній виключно на підставі видрукуваного матеріалу, розвінчав цілком українські міста в економічному відношенні, навіть зауважував їх і досліджував найменше, навіть порівнюючи до Грушевського та Яворського, а всеньку народньо-господарчу історію України вияснював, як історію організації визиску території на аграрно-промислових основах¹⁾.

Недооцінювання і нез'ясування ролі міста українського є основна хиба дотеперішньої історіографії. Навіть коли-б міста тут мали другорядне значіння, то через важність їх взагалі в народнім господарстві історик економістові випадає досліджувати їх нарівні з територією. В дійсності й роля українського міста не така незначна. Від кінця XVI століття починаючи українські міста інтенсивно розвиваються. Особливо помітно такий розвиток на Лівобережжі. Місто з торговельно-організаційного осередку перетворюється на продукційний. У звязку з цим оживлюється вся територія Лівобережної України. Численне ремісництво організовується в цехи за часи першої половини XVII століття, сконцентровується в містах, обслуговує цю територію, й вона через це набуває все більш самостійно-економічне становище в складі Речі Посполитої. Революцію українську 1649 р. треба розглядати не тільки в аспекті селянсько-козацької боротьби з магнатсько-шляхетською Польщею, а й в проспекті місько-промислових

¹⁾ Праця М. Слабченка, дарма що вона близько торкається нашої проблеми, дає мало матеріалу, щоб її з'ясувати. М. Слабченко хотів дати на нових основах побудовану історію «Организації Народного Хозяйства Украины», не зважаючи на будь-які попередні монографічні праці. Проблеми, що їх поставила нечисленна, правда, попередня історіографія, він обминає, а бере звідтіля самі-но фактичні вказівки. Прилучає до цих вказівок факти з опублікованих досі джерел і на цій основі конструє свою працю. Експеримент досить цікавий, щоб з'ясувати, як на підставі вже відомого і навіть значною мірою використаного матеріалу можна сконструювати нову концепцію і «революціонізувати» українську історіографію: з хutorянських так-би мовити її основ перевести на промислово-капіталістичні, а то прямо й на соціалістичні «рейки». Але після цього експерименту його невдалість цілком ясна. У праці М. Слабченка є досить важливих і нових ідей, влучних викомбінувань фактів, але в цілому вона дає трохи перелицьоване й підновлене з'ясування народньо-господарчого розвитку України на давніх дрібно-аграрно-промислових ідеологічних основах. Нові освітлення фактів запозичено з «чужородних» літературних джерел механічно, але не органічно вплетено в цю давню основу. Через те вони, порушуючи попередню монізовану суцільність, не творять нової. В наслідок цього М. Слабченко взагалі плутано й хаотично досліджує розвиток народнього господарства, чимало з його тверджень безпідставні, він оперує неусталеними, розволіклими, невиразними термінами. Власне всенька праця одбиває в собі всі негативні риси роздвоєності автора між старими фактичними матеріальними основами й новими ідеологічними конструваннями. Тому вона, будши в своїй монументальності за продовження праці М. Грушевського, мимо всіх її новітніх, порівнюючи з «Історією України-Руси» тенденцій, методологічно і фактично-матеріально стоїть значно нижче. Основна причина цього та, що нові концепції й констрування вимагають і нового матеріалу. Дотеперішні й ідеологічності для українських істориків-марксистів мало, — треба сідати в архіви, музеї, призбирувати новий матеріал і на підставі його потім робити нові конструкції й освітлювати давні фактичні й літературні подання та «революціонізувати» українське історичне думання.

українських змагань, зв'язаних з такими-ж змаганнями польського міщанства. Найважніший переломовий політичний акт українського народу — Переяславська унія, що вивела Україну з політичної «мертвої точки», виник у супроводі малопомітного, але переважного впливу місько-промислового елемента, що проспектував собі цим актом уникнути польської конкуренції та опанувати московські ринки.

В дальшому, дарма що українські міста ослабнули, все-ж у процесі суспільно-політичної боротьби на Україні політична їхня роль в зближенні України до Великої Росії дуже велика.

Делегації від міщанства українського часто їздять до Москви за підтвердженням своїх прав сами або вкупі з представниками від інших суспільних верств. Міста складають самостійну силу зближену до Москви. Наведу цілий шерег прохань міст про ствердження їхніх прав: 1) року 1654 київських і ніженських міщан, 2) 1655, VIII, 2 — козелецьких, 3) 1661, V — Київського війта про ствердження прав на перевози, сіножаті, рибні промисли, корчми та безмитний торг, 4) 1666, XI — Ніженя й Борзни.

Другий спосіб звертатись до московської зверхности по ствердження міських прав, спільно з представниками інших суспільств вживано тоді, коли міста українські контактувалися з козацько-старшинським угрупованням. Прихильним до Москви супроти другого угруповання, до Москви ворожого. Тоді політичний ухил Гетьманської влади, опертої на відповідне козацьке сторонництво збігавсь з політичним ухилом міщанства. Так було р. 1660, коли Гетьман Юрко Хмельницький сам просив потвердити права Переяслава. Ніженський магістрат просить і одержує права того-таки року спільно з Ніженською Полковою Старшиною. Нарешті, відомий альянс Україно-Московський Бруховецького ставсь у контакт з переважною більшістю міст українських. 1665 року 2 листопада відбувся: *«Приїзд в Москву Гетмана Ивана Бруховецкого, бытность его у Государя на аудиенции, отпускъ жалованныхъ грамот на боярство и дворянство такъ же маестности и на мельницю ему Гетману, полковникамъ переяславскому Даниле Ермоленку, Нежинскому Матвѣю Винтовкѣ, Киевскому Василию Дворецкому, Лубенскому Григорію Гамалѣю, Черниговскому Демьяну Игнатъевичу, Прилуцкому Лазарю Горленко, Полтавскому Григорію Витязенку, Миргородскому Демьяну Постоленко, Стародубскому Леонтію Остранину, судѣ войсковому Петру Забѣль, писаремъ генеральнымъ Степану Гречаному, Захару Шишкевичу; такъ же киевскому войту Данилу Полоцкому съ мѣщанами и гадяцкимъ, каневскимъ, стародубскимъ, погарскимъ, почепским и мглинскимъ мѣщанамъ о подтвержденіи ихъ правъ и вольностей, переяславскому протопопу Григорію Бутовичу на его маестности. Каневского монастыря Игумену Сильвестру и печерскому К. монастыря на мѣстечко Смѣловое з деревнями. Тут же дѣло о зговорѣ его гетмана на дочерѣ окольничего князя Д. О. Долгорукого и пр.¹⁾»*

¹⁾ «Реестръ малороссійскихъ дѣлъ» Исторично-революційний Архів в Москві «фонд Министерства иностранныхъ дѣлъ».

Увесь цей склад українських делегатів подає нам суцільний ансамбль московського стороництва на Україні. Він відбиває ті суспільні українські згуртування, що стояли за тісніше сполучення з Москвою та Московською суспільно-політичною системою. Власне цей ансамбль, очевиднож, й був ініціативною групою українською, що бажала запровадити на Україні московську систему. Міста в цій групі посідають друге місце і стоять попереду від духівництва. Окрім того, не бачимо поважних міст — Чернігова, Ніженя, Козельця, Переяслава та інших. Деякі з їх могли не бути й випадково, але можна гадати, що тут значну роль відіграв мотив політичної орієнтації. Немає Переяслава, а з його міщанськими колами був тісно зв'язаний Сомко, але є протопоп Переяславський, немає Козельця, що в ньому назначили Сомкову кандидатуру на гетьмана, — ремісникам його Сомко надав цілу низку привилеїв. Частина міст, очевиднож тую, котра належала до ворожого Бруховецькому групування, не запрошено до складу посольства, або-ж вона сама не побажала увійти до його. Це показує, що українські міста свою політику — зближатися з Москвою — ґрунтували на певних політично-економічних інтересах, а не на ідеально-патріотичних — відданості Москві. Ці політично-економічні інтереси не були однакові навіть серед міст Лівобережної України, не кажучи вже про правобережні. Останні зневірилися в козацько-українській революції та значною мірою сприяли полонофільським тенденціям серед тогочасного українського суспільства. Те, що Україну було розділено, це найболючіше й відбилося на містах Правобережжя геть аж до Львова включно. Відтоді вони починають занепадати.

Міста Лівобережжя по Руїні незабаром набирають великої економічної й політичної ваги. Прямо й посередньо контактуючи з Москвою, міста за часів козацько-московських забезпечують собі самостійне поруч козацької сили становище. На підставі цих умов правно-державне становище міст виглядає так.

В грамоті Богданові Хмельницькому з військом запорозьким від Олексія Михайловича року 1654 п. 4 визначено: *«въ городѣхъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обыраны на то достойныя которые должны будутъ подданными твоего царского величества исправляти или уряджати, и приходъ належачой въ правду въ казну твоего царского величества отдавати»*.

Указал государь и бояре приговорили бытъ по ихъ челобитью а бытъ бы урядникамъ войтамъ, бурмистрамъ, райцамъ, лавникама и доходи денезныя и хлѣбныя и всякіе на Гря збыратъ имъ, и отдавать въ Г-реву казну тѣмъ людемъ которыхъ Гдрѣ пришетъ и темъ людемъ ково для тое зборные казны Гдрѣ пришетъ над тѣми зборщиками смотрѣть чтобъ дѣлали правду».

Те самісіньке повторено в грамоті Юркові Хмельницькому р. 1659 п. 12 та в додаткових пунктах: *«что б во всѣхъ городѣхъ с войтовъ з бурмистровъ и з мѣщанъ корми и подводи имать тѣмъ людемъ которые послани будутъ от великого Гдря къ гетману войска запорожского и*

царского величества и боярамъ и воеводамъ и к приказним людямъ, или въ инія гдрства в послѣхъ и посланникахъ или малія Россіи в котрія города и мѣста для гдрскихъ какихъ дѣлъ з грамотами такъ же которіе посланы будутъ к великому гдрю зъ гетманскими листами или царского величества бояринъ и воевода и приказныхъ людей съ отписки или от окрестныхъ гдрейпослы и посланники з грамотами или которое власти греческія поедутъ к великому гдрю для милостыни и для иныхъ какихъ гдрскихъ дѣлъ и какъ от него великого гдра тѣ люди поедутъ назадъ, кождому по его достоинству, а насилствомъ бы у нихъ подводъ и кормовъ иним людямъ, которые поедутъ царского величества московскихъ и Малой Россіи Городовъ не имать а всякими угодіи чемъ оны владѣли по королевскимъ приволіямъ напредъ сего владѣти по прежнему.

И в. г. пожаловалъ указалъ быть по ихъ челобытью п. 17.

В грамоті Бруховецькому 1663 р. визначено:

О Привиліяхъ Городскихъ.

По указу великого государя его царского пр. велич. привилея королевскіе мещанамъ на право майдебурскіе данные Гетманъ отобравъ у мещанъ подалъ в приказъ Малыя Россіи.

И в. г-рь, е. ц. п. в. сей статьи слушавъ, указалъ имъ на право майдебурское дать свои государевы жалованные грамоты противъ ихъ привилей (п. 10).

В п. 15 глухівських статтів Многогрішному 1669 р. «прежъ сего воеводи козакамъ у мещанъ дочерей имать за себя и домовъ и земель покупать не вельли и до того де времени такова обычая у нихъ не бывало, и бьютъ челомъ, что бы сохранени были при прежнихъ своихъ вольностяхъ».

На прохання ж спеціально Київа та Ніжня визначено в додаткових статтях: для Київа — заказано брати від київських міщан надмірні підводи, ставити худобу в міщанських дворах, примушувати «ратными людьми» ремісників даремно працювати, торгувати на Подолі «ратнымъ людямъ», для Ніжня забезпечити всі міські прибутки, особливо від шинкових речей, застерігаються міський суд, минаючи київського воеводу і право безмитно торгувати супроти київських збирачів, а взагалі гетьманові й полковникам наказується карати смертю всіх бунтівників у містах, а в дальшому пункті і по селах; заказано також торгувати вином-горілкою у великоросійських містах покордонних; важлива стаття про воевод у містах установлюється на прохання міст, щоб воеводи не отягаючись захищали міста від татар та інших ворогів; козацьку допомогу міста не вважали за гарантійну.

Ще два пункти є в умовах Бруховецького й Многогрішного, котрі безпосередньо не торкаються інтересів міст, але визначаються, як українські на прохання міст: 1) про забезпечення козацьких удів міщаноз з роду майном їх від козацької влади, доки вони візьмуть шлюб удруге; 2) про примус приймати «чехи», биті в Путивлі.

Усі ці пункти аж надто ясно промовляють за те, що міста українські були зацікавлені у спокою внутрішнім та нормальному економічному обо-

роті. Згодом, коли боротьба козацька не втихомирювалась і сварки нищили усенький добробут міщанський, як через напади, так і через військові тягарі, міщанство все дужче підносить свій голос до Москви та московської збройної сили по допомогу. Наприкінці Руїни, відколи за гетьмана став Многогрішний, московська влада перебуває в контакті з міщанством. Встановлюється в Гетьманщині окремих козацький полк, щоб приборкувати всякі бунти у містах та селах; те саме, а на додачу ще й охороняти міста від татар, що часто як спільники козацькі руйнували міста, мусіли робити й воеводи московські з «ратними людьми»¹⁾.

Пункти, котрі мали забезпечувати містам їхні володіння, права судові, торговельно-промислові, права на майно козаків удовам їхнім міщанкам родом, свідчать про те, що міщанство перебувало в досить розвинених стосунках із московськими політиками, й вони використовували міста в своїй заборчій що-до України політиці.

Московська центральна влада від самого початку мала тенденцію підбити під свою фіскову зверхність українські міста. Змагання за це з козацько-старшинською владою зростало де-далі більше і кульмінаційного пункту досягло тоді, коли на гетьмана обрано представника заможного міщанства привилейованих міст і разом козацтва промислово-торговельного, «пераяславського крамаря» Сомка. Цей представник сполучених сил мав був боронити позиції місько-територіяльного українського блоку двох зверхніх шарів суспільства. Але обидва вони, не досить віддиференційовані від рядового козацтва та міщанства ратушних містечок і міст та неміцно зорганізовані в своїм середовищу, розпоршилися і впали під першим-таки натиском ворожих та супротивних сил, своїх власних і сторонніх московських. Московська влада рішила змагання торговельно-промислових верств не на їх користь, дарма що вони йшли в її обійми з своїм крамом, ба навіть грошима. Московська влада за вигідніше вважала мати не тільки крам, гроші, але й право на свій безпосередній визиск фісковий українських міст, значить фактичну спроможу регулювати всеняке торговельно-промислове життя України в інтересах своєї власної торговельно-промислової верстви, а не української. Це й давав Москві Бруховецький з своїми прихильниками. Суть угоди Бруховецького була в тім, що всеняке українське міщанство переходило в фіскову залежність від Москви, а козацтво відривалося від міщанства, як самостійна політична й мілітарна сила. Такий стан цілком змінював політичні сили на Україні. Це зразу добре відчув ідеологічний виразник промислово-торговельного козацтва «Самовидець» — Рабушка, коли докладно спинявся над упровадженням на Україні бруховецько-московської системи²⁾. Так розуміє цю систему й сучасний економо-правник історик М. Слабченко³⁾. Коли московський уряд

¹⁾ Збірник грамот; рукописний відділ Всенародної Бібліотеки України при Укр. Ак. Н. № 186.

²⁾ Романовський «Хто був Самовидець» («Україна» 1925 р., кн. V).

³⁾ М. Слабченко «Організація хазяйства України», т. IV, с. 124.

почав міняти політичну систему на Україні, що логічно випливала була з фісково-економічних поступок Бруховецького та його стороництва, останнє виступило проти такої зміни. Але цілковито повернути попередню консолідацію українських суспільно-економічних сил не можна було. Відтоді місько-міщанські та козацько-територіальні політичні сили розходяться, а заразом Москва починає підбивати під свою зверхність українські міста не тільки фісково, але й політично.

Після Многогрішного, коли козацька старшина рішучіш схиляється на бік московського уряду, українські міста вже не виступають в умовах.

Тимчасом, як старшина козацька, остаточно зорганізувавшись, виступає спільно в своїх політично-економічних змаганнях, міста від першої чверти XVII століття роз'єднуються і борються кожне зокрема за свої права й економічні інтереси. Політичне значіння міста українського від цього часу зовсім підупадає і далші змагання сходять на чисто-економічне поле. Міста втрачають політичну силу і становляться об'єктом економічних і політичних змагань московської й козацько-гетьманської влади.

В основі політичних розходжень козацької територіальної влади з міськими організаціями України лежали звичайно економічні інтереси.

Українське міщанство й козацтво на початку революції економічною стороною були дуже близькі. Ще за польських часів козацтво було промислово-торговельною, а не тільки хліборобською верствою. Воно мешкало хуторами навколо міст і здобувало та збувало сировину нарівні з міщанством. Підчас козацької революції міста й містечка, як відрубні адміністративно-економічні цілості, зникли й злилися з околишніми територіями та стали на чолі їх. Уже в процесі революції потужніші міста виходять із таких загальних територіально-міських організацій. Разом міста здобувають самоврядовчі права й консолідуються в замкнені продукційно-економічні осередки. В економічній відношенні козацтво й міщанство де-далі більш розходяться і початок цього розходження та дальший його розвиток ішов у супроводі безперестанних сутичок за повинності і землі між козацтвом і міщанством.

На підставі аналізу чолобитних Переяславського та Київського міщанства московському цареві 1654 року, Карпов установлює, що вже відразу, як приєднано Україну до Росії, міщанство скаржить на сваволю козацьких урядовців, що обтяжували їх підводами, стаціями, знов-же захоплювали міські землі. Московський уряд, дарма що сам був зацікавлений, щоб підтримувати міста (адже з них він мав одержувати чимало податків, як давніш король польський), завдовольняє прохання переяславських міщан не цілком — він тільки одзволює їх од податків, але земельних посілоств їм не повертає, бо це викликало-б незадоволення серед козацтва.

Дуже яскраво виступають прагнення міщанства і гнучка політика московського уряду в справі козелецького міщанства. Р. 1655 козелецькі міщани делегують до Москви віята і уповноважених, прохаючи підтвердити їхні вільності. Зубожілі, вони прохають підтвердити їм права магдебурзькі так, як «судяться» в містах Києві, Переяславі, Ніжені, а до того ще права

на землі протягом милі навколо міста, вільний продаж вина й горілки, одзволити на кілька років од підвід і податків, поки побудуються «села до того-ж города нашего новоосаженые належачие которыхъ есть пятнадцать что б невозбранно земли около себя пахали так же поля и сеножати, а съ тѣхъ сельъ изволь ваше царское величество одно позволить что б до ратуши доходъ платило». Зруйновані війною козелецькі міщани прагнуть спокою й прав не тільки звичайних міщанських, але й прав на селянські податки, бо певно на нових місцях звичайні міщанські промисли й ремесла ще не давали великого прибутку. Міщанські прагнення поширити їхню владу на територію суперечили козацьким інтересам. В ремісійній до чолобиття козелецьких міщан грамоті Богдана Хмельницького як-раз дуже невиразно проситься підтвердити козелецьким міщанам «права и привилея и свободы и всякие добра». Так само невиразно говорить і грамота царева: «пожаловали права и привилеи и свободы и всякие добра». Текст запису за «всякие добра» надписано іншою рукою й абсолютно нерозбірливо. Можливо, що як-раз справу відносно п'ятнадцятьох сіл та милі землі навколо міста розв'язувано чи на користь міщан козелецьких чи на користь козацьких інтересів, але сталася якась зміна, заснована на суперечності козацьких і міщанських інтересів, а як московські урядовці не бажали ставати на той чи інший бік, то первісний текст було закреслено й невиразно надписано новий ¹⁾.

Справа козелецька, як і справа персяславських, київських міщан, показує, що міщанські та козацькі інтереси ґрунтовно розходилися, й розходження це перейшло до Гетьманської України ще від державно-польських порядків. Козацтво вважало себе за власника своєї території та у володінні землею обмежувало міста не менше ніж передреволюційне шляхетське суспільство.

Цей початковий інтерес розходження міської й територіальної організації з-за поширення земельної площі свідчить, що економічна конструкція їх ще не була цілком різна. Про це-ж свідчить другий стимул розходження—фінансово-фісковий. Козацька влада домагалася в московській владі права самій стягати податки з міщан, приналежні царській владі. З другого боку, міста скаржаться, що їх переобтяжено підвідною повинністю та всякими постачаннями. Це розходження виникало не стільки з економічних супротивностей міста й території, скільки з військово-організаційних. Тому воно загострювалося, коли збільшувався військово-організаційний тягар на Україні, а за спокійного часу слабшало.

Суто економічні розходження українських міст і територій лежали в торговельно-продукційній сфері. Саме вони й виявляються тоді, коли місто, підупале політично й обмежене у своїх правах на земельні посілості, консолідується всередині та виділяється у відрубну економічну суцільність. Початок цього припадає на останнє десятиліття XVII століття, хоч треба ска-

¹⁾ Див. додаток I.

зати, в деяких районах і містах він відбувався з більшим чи меншим запізненням. Від цього-ж часу загострюються й політичні змагання між гетьманською та московсько-царською владою за українські міста.

II.

Простежимо місько-територіальні змагання на гетьманських та царських грамотах містам Київу, Чернігову та іншим, що в них найгостріше стояло питання суто-економічних взаємовідносин міста та території за пізнішої доби і вимагало регламентаційних засобів зверхньо-урядової влади.

Маємо такі гетьманські універсали та царські грамоти Київу:

1660, 5, VII. Юр. Хмельницького—про вільний та безмитний торг в містах, проїзд їх у різні міста.

1655, 8, VI. Н. Бруховецького—заборона козакам та старшинам вимагати від київських міщан що-небудь окрім соли й хліба.

1670, 22, IV. Дем. Многогрішного—заборона козакам торгувати горілкою «на роздріб».

1673, 18, I. Самойловича—про дозвіл вільно довозити до Києва хліб і купувати його міщанам.

1682, 19, VII. Самойловича—заборона козакам тримати потаємні шинки у Києві.

1689, 19, VI. Мазепи—заборона київським полковникам вимагати від київських міщан підвід і мешканців кожем'яцьких собі приневолювати.

1689, 6, X. Мазепи призначив двох військових товаришів, щоб були присутні підчас виборів київського в'їта.

1701, 16, V. Мазепи Ів.—про заборону горілчаных шинків у полковничому, козацькому або монастирському дворах і вибирання від різаного бидла та харчових речей, що в Києві продають індукти, та інших здирств.

1713, 10, I. Мазепа наказує приймати чехи старовинні.

1714, 19, I. Скоропадського—щоб не брати мита з київських купців у містах Лівобережної України.

1717, 28, I. С-го—заборона військ. товаришеві Танському продавати млин і ґрунт на Кудрявці, що належать містові.

1721, 30, I. С-го—наказ звільнити киян від податку по бочці борошна з міських млинів, а мірошників на млинах від роботи на користь гетьманову, щоб повернути всенький цей податок на відбудову погорілої Успенської Соборної Церкви.

1722, 14, III. С-го—про присягу новому законіві «престоноаслідд» ¹⁾.

Гетьманські універсали Київу, як бачимо, регламентували до 1682 р. найбільше торговельні права київського міщанства та їх шинкарську монополію у самім Києві. Один універсал забезпечує їх од надзвичайних вимог що-до постачання. Від року 1682 зміст універсалів иноді повторює установлення взаємовідносин м. Києва до території й територіальної влади,

¹⁾ Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца кн. XVI, в IV, с с. 73—84.

або вірніше взаємовідносин міщанства київського до територіальної людності та влади в самому Києві. При цьому універсали, з одного боку, забезпечують міщан від порушення їхніх прав, а з другого — ставлять міську організацію під свою безпосередню владу. Таке значіння має Мазепин універсал року 1689, що призначив двох військових товаришів на вибори вийта. Універсали другого періоду торкаються часто дріб'язкових справ і це показує, що вплив гетьманської влади став слабший «економічніший». Київська міська організація в своїй загально-економічній значності де-далі все ближче ставала до московської влади і, як знаємо, від 30-х років попросту боролася за те, щоб цілком піддатися російському центральному урядові, одзволити місто від підлеглості владі гетьманській. Тому царські грамоти Києву далеко повніше з'ясовують співвідносини Києва та території, ніж гетьманські універсали.

Основу для прав Києва поклали грамоти царя Олексія. Грамот було видано шість за час 156-1676 рр., і надають права в такому порядку:

- 1) Торгувати безмитно в Черкаських містах.
- 2) Відкрити в Києві товаровий склад, а мито не з клян, а з гостей брати до скарбниці.
- 4) Прибутки від торгу пивом, медом, вином, горілкою, наїдками від крамниць, торгу, воскобійні, броварні, перевозу на Дніпрі, двора гостиного, ваги; за все це давали міщани київському воеводі 3000 зл., а тепер мають давати це до скарбу.
- 4) Звільнення від військової повинності, міщани тільки в самому місті мали виконувати охоронну службу.
- 5) Звільнення від штрафу за те, що вночі влітку вогонь тримали.
- 6) Самим судитися в карних справах (всі ці права в Грамоті р. 1654, 16/vп).
- 7) Утримання з ратушних прибутків: бурмистрові і старшому райці по 300 зл., иншим чотирьом райцям і шістьом лавникам по 60 зол.
- 8) Заборона шинкувати київському Братському й Фроловському манастирям (1660 р. 28/vп).
- 9) Повертання обolonня й підгороддя, що їх захопили були біскуп та ксьондзи, заборона жити в Києві ляхам, жидам, вірменам та підтвердження побору від перевозу, продажу напоїв і торгівлі (1660, 3/xп).
- 10) Володіння шинком, перевозами на Дніпрі, сіножатами, риболовлями і «безпошлинна» торгівля в містах, у котрих «повелено» (1661, 8/v).
- 11) Підтвердження Магдебурзького права (1666, 3/xп).
- 12) Наказ підвід не брати, в нижньому городі кривд не чинити, човнів та рибальських неводів не відбирати, головам московських стрільців і иншим начальним людям та стрільцям купованими дворами не володіти. Це все у відповідь на скарги міщан на стрільців, що вчиняли надсильства, захоплювали сіножати на острові Муравці (?), купували двори, примушували ковалів та майстрів збройовників й инших ремісників безплатно робити для їх (1676 р.).

В цих грамотах бачимо зростання місько-територіальних сутічок в загальних рисах подібне до того, що відбивалося в універсалах, але

накреслене систематичніше й повніше. Установлюються адміністраційно-судова автономність Києва, його фінансовість і економічні права на торг і промисл киян супроти різних «територіяльних» конкурентів і військових надуживачів. Останні з'являються у 80 роках, на які припадає також початок усередині міста конкуренційних змагань відповідно до змісту універсалів.

Грамоти Олексія ствердив його син Федір року 1677.

В грамоті Петра, Івана Олексієвичів та Софії Осексіївни 1689 р. виписується скарги міщан на те, що Підгороддя та Кожем'яки з людьми «при бывшем гетмане отняли Киевский Полковник Григорій Коровченко, а послѣ того владѣетъ тѣмъ Киевской же полковникъ Константинъ Солонина; а урочищемъ Превержкою владѣютъ казаки, а в шинкахъ чинятся имъ убытки отъ монастырскихъ и отъ козацкихъ шинковъ, а перевозного збору презже сего бывало, в нашу великихъ государей нашего царского величества казну половина, а другая шла на ратушу, а нине де на Днепре построен мостъ; и въ лѣтнее время ѣздятъ черезъ мостъ всякіе люди, а мостовое збираютъ в нашу царского величества казну, а в ратушу ничего не даютъ. Да с них же и мостовые деньги емлютъ а они в нашу великихъ государей нашего царского величества казну платятъ с шинковъ и с перевозу и с иныхъ доходовъ по шти сотъ рублевъ на годъ по вся годы, и на Днепре санными покосы ничѣмъ не владѣютъ, а рыбными ловлями владѣютъ малыми, не такъ какъ написано в прежнихъ жалованихъ грамотахъ и в привиліяхъ Королевскихъ, а санными покосы и выгономъ завладѣли у нихъ Кириловского монастыря Ігуменъ, а рыбными ловлями и островомъ Муромцемъ и Трухановымъ, и дубровами начальные и ратные в Києве будучіе люди такъ же и подводы с них емлютъ подводъ по сту и болши, а они де те подводы наймуютъ дорогою цѣною. А Фроловского Девича монастыря старицы де в новопостроенномъ софійскомъ дворѣ, которой построенъ блиско ратуши питемъ шинкуютъ; а Кириловского монастыря Ігуменъ Інокентій монастырскій построилъ на ровнинахъ и на болотахъ в четырехъ мѣстахъ на трехъ стахъ саженьяхъ мостки, и на тѣхъ мосткахъ брал мостовщину по королевскому привилею толко с проижджихъ далныхъ людей — з болшого возу по грошу полскому, а з ближнихъ недалеко живущихъ отъ Києва по полу грошу полскому, а с скотыны рогатой по два бѣлыхъ, да с мѣлкой по одному бѣлому старинныхъ полскихъ денегъ, а они мещане в томъ привиліи не помянути, а ни когда с них на тѣхъ мостахъ мостовщину не имывано, а нине же игумен с них мостовщину збираетъ же, а для того мостового дорогово побору околные люди ни с какими торгами в Києвъ не издѣтъ». Завдяки цьому в Київі зростає дорожнеча і киянам навіть не можна скоту вигонити на пашу. Далі скаржаться на козаків, що спиняються на дворах міщанських по 200-300 душ, примусом беруть овес, сіно, напої, харч, гроші,—втрата від того їм сталося на 1000 рублів. А до того 200 дворів на Кожем'яках під полковником козацьким, а в Нижньому місті козацьких та монастирських дворів велике число нічого не помагають. Через те

великі тягарі складають на міщан і вони від того порозходилися під манастирі і на Кожем'яцьку Слободу. В інших-же містах «в такихъ постояяхъ всѣмъ полкомъ помогаютъ».

«Такъ же и ремесленные люди, которые въ Кіевѣ знаютъ повинность полковнику и старшинѣ и всякіе дѣла дѣлаютъ безъ платежу, и наши великихъ гдрей ратные люди в нижнемъ городе всякими товарами торгуютъ..., а по воротамъ въ нижнемъ городѣ стоятъ ратные же люди на караулахъ и берутъ денги со всякихъ людей напрасно изъ города выихать и въ городъ проихать не мочно. Да у нихъ же де въ Кіевѣ въ нижнемъ городе живутъ многіе греки, домамы своїмы и всякими промыслы промышляютъ; а въ ратушу имъ ничего не даютъ и во всякихъ податяхъ не помогаютъ и подъ правомъ ихъ магдебурскимъ быть не хотятъ. Да они же мещаня въ прошлыхъ годѣхъ збирали зъ продажного привозного хлѣба съ воза по четыре денги и отдавали тѣ денги въ соборную церковь на строеніе, а нинѣ тотъ церковный зборъ збираетъ Кіевскій полковникъ на себя безъ нашего великихъ государей указу а въ церковь ничего не даетъ».

Ці скарги міщан свідчать про те, що місто Київ і зовні і всередині нищила територіяльна влада. Власники підгородніх земельних маєтків, манастирі переважно, штучними митами спиняли довіз живности у місто, а захоплюючи передміські ґрунти відбирали можливість цю живність ростити самим міщанам. Звичайно, як продукти дорожчали, великий зиск од того мали підвладні манастирям чи полковникові посполиті а так само власні господарства цих власників, коли вони в них були. Так саме важило відбирання у міщан риболовель, сіножатів. Постоями та підводами вкрай грабували міщан. І тут шкідлива роля територіяльної влади полягала між иншим у тому, що на киян скидувано всеньку цю повинність, а поле залишався зовсім нею не обтяжений. У середині міста міщанський торг підкопувала конкуренція московських «ратныхъ» людей, манастирів, козаків, греків, що магдебурзькому праву не підлягали, а були підвладні територіяльному урядові. Добробут кївських ремісників руйнували піддані полковників та манастирів, що теж ремісникували, не одбуваючи цехових обов'язків, та визиск територіяльної влади, що примушувала цехових ремісників безплатно для неї працювати. Нарешті й московська державна влада, що її можна вважати за владу цілої території і що була зацікавлена в розквіті міст, як джерел грошових прибутків, теж шкодила місту, збудувавши міст та «пошлинами» за проїзд через його — заразом беручи з міста установлену суму за перевіз.

Маємо отже однастайний фінансово-економічний і фісковий натиск територіяльної місцевої влади на Київ у кінці XVII століття.

Московська центральна влада цей натиск обмежувала. У відповідь на скарги Київу дозволено: 1) вільно торгувати, користуватись сіножатями й риболовлями, 2) вільно користуватися лісами для дров'яного матеріялу, 3) ратним людям, окрім як на свою потребу, сіна не косити, 4) ратним людям з торгів «пошлину торговую» платити, як звичайно, 5) заборонити

козацьким та військовим урядам накладати побори й постої на міщан, бо вони платять на це до царського скарбу по 600 рублів що-року, 6) заборонити Кирилівському монастиреві брати мито з міщан та їх робітних людей і від худоби, 7) заборонити «ратнымъ людямъ» торгувати в нижньому місті та ночувати й узагалі проживати в верхньому місті, 8) при воротях грошей з проїжджих не брати, 9) Ремісникам безплатно нікому нічого не робити, 10) підвід не давати ратним і іншим людям, 11) пивом та іншими напоями, наїдками і товарами торгувати, 12) володіти за колишніми грамотами воскобійнею, броварнею, гостиним двором, вагою; 13) володіти островом Муромцем, Осетчиною, Трухановим, Оболонню, Підгороддям, Кожем'яками, Преоркою, сіножатами, пасовицьком, риболовлями в озерах і в Дніпрі за давніми грамотами і за королівськими привілеями и «понеже имъ же мещанам в королевскомъ привиліи тысяча шестьсотъ чтиридесятъ пятого году написано, островъ Трухановъ к киевскому мѣсту крѣпокъ опречь двора монастырского и озера долобеска и лугу которой издавна Николаевскому пустынному монастырю належитъ», 14) відібрати всі захоплені монастирями землі та вгіддя; 15) грекам і ремісникам у нижньому місті бути під магдебурзьким правом; 16) житнє мито на собор збирати міщанам; 17) але з перевозу половину мита платити в скарбницю, а всеньке мито з мосту теж іде в скарбницю.

Отже загально-державна московська влада охороняла місто від місцевої територіяльної влади та територіяльних власників, але своїми інтересами не поступалася. Та й то торгувати різним людям, не підвладним монастиреві, дозволялося. Що-правда, вони мали платити мито за право торгувати, але це було тільки побажання, бо хто міг примусити їх платити, коли вони були під присудом не монастирським, а воеводським, московським. Хіба сам воевода? Отже у Києві центральна влада захищала місто тільки від місцевої козацької територіяльної влади, а не від загально-державної московської, так само охороняла від конкуренції внутрішньої місцевих елементів, а не московських.

Дарма що жалувану грамоту й було дано, і це очевидячки коштувало Київу не дешево, все-ж прав своїх Київ ще не забезпечив. Про це свідчать універсали гетьмана Мазепи, видані після попередньої грамоти «Царської Трійці», і цілих три грамоти одного вже царя Петра 1689, 1699, 1710 рр., які так само свідчать про гострі змагання Києва з навколишньою територією в ці часи.

Перша з їх тільки підтверджує з деякими незначними змінами грамоту «трійці».

Друга має вже поновні скарги міщан і поновний зміст.

Жалувана грамота Києву Петра I 1699 року березня 10 відповідно до того, що писав «подданный наш» «войска запорожского обоих сторон Днепра Гетман Иван Степанович Мазепа» «снимъ войтомъ с Иваномъ Быковскимъ», переказує такі скарги київського міщанства:

1) Київського, Софійського, Межигірського, Братського монастирів законники в усіх коло Києва лісах не тільки супроти попередніх вільностей від Києва на 5 миль, але й за півмилю дерева і дров не дають.

2) Кирилівського монастиря законники гору Щекавицю з усіма до неї приналежними ґрунтами надану їм міщанам королівським привилеєм до того-ж і луг під містом і сіножаті міські іменовані Пунищами і ремісницькі інші покоси невідомо яким правом собі узяли.

3) Їхніми-ж міщанськими покосами від Кривої Почайни до самого Київа верстов на п'ять володіють київські козаки.

4) Міщани вигону скотського не мають.

5) В шинках від козаків і духовного чину мають велику поміху й збиток.

6) Не володіють перевозами, як і раніше, тільки весною, коли недовгий час не буває ходу через міст з перевозів іде й на ратушу — половина.

7) З мосту такий-же беруть від їх виплат, як і від иногородніх.

8) Не допускають продавати вино з шинку коло мосту шинкарі від «кружечного двора».

9) Московські ратні люди на Подолі приїжджим продавцям хліба й горілки роблять утиски і за хабарі пропускають їх на польську сторону, від чого дорожнеча в Київі.

10) Сотники київські й увесь уряд козацький приїжджих під своє право беруть, судять, до тюрми садовлять і кривдять їх. А ті з польської сторони, котрі це терплять від козацького уряду в Київі, потім так само грабують міщан київських у себе, — від польських-же королів дано було привилей судитися купцям у Магістраті.

11) Козаків, що приїжджають до Київа, ставлять в бурмистрівських і міщанських домах; вони б'ють і безчестять їх жінок, беруть корми; ті-ж самі козаки й московські військові з'являються до магістрату і лають їх і безчинство роблять, яких раніше не бувало (а за царськими грамотами і гетьманськими листами козакам в міщанських домах ставати заборонено — додають міщани).

12) Мітрополіт Ясинський установив від Київа на 15 верстов в 3-х містах мито (в пробитім валу, на річці Борщовці, в Білгородці), де бере з усіх київських міщан проїжджих туди й назад мито на Софійський монастир, а ніхто мостовщини й мита з їх не брав; взагалі з торгів своїх нікому пошлин, індукти і мита не давали; а тепер коли вони не мають землі й млинів, ніякого «домостройства», — беруть і в убожество приводять.

13) З давніх часів міщани побирали помірно, яке й віддавали на Соборну їх церкву, а тепер мітрополіт це помірно віддав козакам на відкуп, а козаки держать мірки неповні, одні менші, а другі більші й обмірюють.

14) В давні часи в неділю і свята невільно було торгувати нікому, а тепер всяких чинів люди сидять в лавках і торгують.

15) Кирилівські ченці супроти царської грамоти мостове беруть на мостках під монастирем.

16) Київський полковник обернув на своїх підданих мешканців Коже-м'як. Відняв він так само маєтності «Преверка і Оседщина».

17) Міщани вписуються в козаки, і магістрат ні в що ставлять, тримають шинки.

18) Дають проти волі військовим людям багато підвід, наймаючи за дорого, бо не мають сіл і підданих.

19) Багато також в Києві людей, котрі «бездомством» і невідомо у кого в Києві живуть, а потім ідуть до Польщі, там заборговуються, або обманюють, — зникають, а кредитори й обдурені потім за їх грабують київських міщан.

20) Військові московські люди на Подолі на міських ґрунтах мають торгові лазні і жадних виплат з тих лазень не дають, а ще й збитки роблять винними й пивними шинками і крадіжками.

21) Від студентів кривда: вночі тягають дрова з дворів міщанських, і з хат і з стін, міщан ніччю переймають і б'ють, одному урядникові магістратовому, не допускаючи відібрати в козака горілку, шаблею руку порубали, а бурмистрові, перейнявши його вночі в ринку з іншими міщанами, голову обухом пробили. На самоуправців немає суду ні в кого.

22) З причини всіх цих кризд і правопорушень «одним винним ратушним доходом градцького нижнього начатого дела совершить не могут»¹⁾.

Відзначимо в цій грамоті передусім те, що про задоволення всіх потреб київських міщан і міста Києва подають не сами міщани, а разом із гетьманом. Гетьманська влада над Києвом, що був ніби в безпосередньому підданстві до московської царської влади, за Мазепи зміцніла, але була неповна і гетьман не міг використовувати її на захист міста так, як він це міг робити в інших містах Гетьманщини.

Гетьман видавав, як ми бачили з універсалів, розпорядження щодо козацької місцевої влади, але міські права у Києві порушували також елементи, що до козацтва не належали: московські ратні люди та духівництво. Супроти їх дійсна була тільки влада московської царської зверхности.

Скарги міщан занесені в грамоту року 1699 повторюють скарги грамоти Петра, Івана й Софії, але є й нові. Під стороннім натиском руйнується всередині сама міська громада: міщани втікають до володінь сторонніх осіб та записуються в козаки, щоб не виконувати міських тягарів і разом користатися з усіх промислово-торговельних прав міщанства. З другого боку, люди не належні до міщанства живуть у Києві під різними протекціями і своїм нечесним поведженням в Польщі викликають репресії супроти справжнього міщанства.

Особливо тяжко давалася в знаки економічно-митна політика духівництва, що на важливіших шляхах установила свої митні комори²⁾. В самому місті студенти Духовної Академії чинили всякі надсильства над міщанськими урядовцями й міщанами. Супроти їх міщани, очевидно, не могли взяти своєї збройної сили. Судову компетенцію магістрату поосла-

¹⁾ Грамоти всі див. в збірнику, що переховується в рукописнім Відділі Всенародньої Бібліотеки України при Укр. Акад. Н. № 182.

²⁾ Це як-раз нагадує практику середньовічних феодалів, що теж будували навколо міста замки та брали мито з купців, котрі їхали до міста. Але в Зах. Європі то було в XII—XIV ст., а в Києві наприкінці XVII.

била сотницька влада, що відбирає собі суд над усіма приїжджими торговцями та своїми репресіями супроти їх спричиняється до таких самих репресій супроти київських міщан в інших містах.

В основі цього лежить торговельна конкуренція козацтва з міщанством. Останнє навіть втратило права організації ринку, і ринок святковими днями захоплювали різні торгові люди не підлеглі магістратові. Взагалі міська організація торгівлі й промислу не тільки втратила звичайне монопольне становище, але мусіла оборонятися супроти сторонніх неміських елементів, підлеглих територіяльній владі.

Петрова грамота Київу року 1710 повторює всі скарги попередньої грамоти, та ще додано й нові скарги. Місто тепер звертається до царя самостійно без супровідного гетьманського листу. У вступній формулі визначення листа прохача нема також цехмістрів, як у грамоті 1699 р. Це вказує на ослаблення в Київі так гетьманської влади, як і ремісництва. Після Мазепи в Київі, очевидно, міщани торговці посіли монопольно-правне становище. Міщани скаржаться на «Измѣнника» Мазепу, що той наклав «индукту»; через неї міщани зубожіли та порозбігалися; скаржаться вони й на здирство губернаторської влади та комендантської, що з їхнього наказу мусіли шити мундир, шуби й чоботи. Ремісники тепер мусіли робити дурно не тільки на полкову козацьку старшину, а й на інших людей, тоб-то на місцеву цивільну та військову владу московську та на перехожі війська, ба навіть різних переїжджих російських урядовців. А полковник київський навіть відібрав був музичський цех з-під ратушного відання. Скаржаться міщани на те, що ченці перешкоджають їм у риболовлі, на те, що Мазепа відібрав у них млини та сіножаті, на те, що козаки та монастирі побудували броварні й воскобійні, на конкуренцію їхню. Та не вважаючи на попередні грамоти (заборона рубати ліс, заволодіння різними передмістями, збудова лазень, побирання мит та «пошлин»), надуживали й далі. Усе це зубожило місто остільки, що йому не то коштів не ставало полагодити «кабак», добудувати «нижній город», ба ще й борг чималенький воно мало, аж 2000 рублів¹⁾.

Дарма що «измѣнника» Мазепу обвинувачувано, наче-б-то він порушував права, усе-ж міщани в останній грамоті менше скаржаться на козацтво та козацьку старшину. Виступає новий ворог київському міщанству — перехожі місцеві війська та російська губернаторська влада. Тож вона найбільше дошкуляла ремісництву. Торговий елемент у київському міщанстві страждав тепер більше від «индукты» ніж од конкуренції сторонніх елементів. Отже за свої володіння передміські змагаються міщани тепер не так завзято: очевидно, полкова старшина менше давалася їм узнаки, як колись.

У грамоті Київу від Ганни Йванівни скасовано постої армійські та квартири кондукторські, що їх запровадила була російська військова влада, одзволено Київ од повинности надсилати робітників на «линію», від обо-

¹⁾ Текст грамоти додаток № 2.

в'язку давати підводи, заборонено шинкувати в домах полковника, козацьких, монастирських, скасовано захист протекціями в межах міста різних світських та духовних власників землі.

Лизавета, як відомо, відновила шинкарську монополію міста, що її порушила була сама-таки російська влада та монастирі. А втім, відновлено її тільки на папері, тож шинкарство царсько-монастирське в Києві існувало й далі, руйнуючи міські фінанси¹⁾. Цариця Лизавета віддала Київ під цілковиту владу гетьманову, що було дуже не до шмиги київському міщанству. Та й мало воно рацію, адже гетьманська влада Розумовського це була вже не та гетьманська влада прихильна до міста, що існувала на Україні до Мазепи й навіть до Апостола, а вона тепер стала цілком ворожа містам і прихильна старшинсько-козацькому суспільству.

Катерина II в своїй грамоті вже не забезпечує від надуживань і тільки підтверджує всі попередні права.

Отже, з гетьманських та царських грамот Київу бачимо, що в Києві державна влада була подвійна — гетьмансько-царська і переважала остання. Дуже яскраво виясняється, як еволюціонував стосунок Києва до території. Цілком відмежовується Київ від території наприкінці XVII століття. Тоді він консолідує всередині обидві основні міщанські верстви — купецтво й ремісництво — в одну суцільну організацію, що в процесі боротьби з територіяльною владою повільно набуває права торговельно-промислової монополії. Та нехай київське міщанство цю монополію й здобуло, все-ж економічне становище його покращало небагато; воно силкується повернути собі ті земельні володіння, що звязували його певною мірою з територією. Причини цьому були, очевидно, місцеві й загально-територіальні. Останні грамоти конкретно не з'ясовують, а про перші подають точні відомості. Причини місцеві такі: конкуренція підданих монастирів та деяких приватних власників, котрі не підлягали міській організації та не відбували міських повинностей. Особливо від цього страждали київські ремісники. Дошкуляли їм також і даремні роботи, що до них примушувала козацько-старшинська, а згодом надто російсько-військова влада. Купецтву київському не аби-яку конкуренцію робили греки й московські військові люди. Фінанси міські руйнували шинкарство монастирське, царський «кабак», а згодом «Казенная австерія», запроваджені в Києві від 1712 р.

Те, ~~що~~ Київ не міг остаточно зміцнити своє внутрішнє фінансово-економічне становище супроти визискувачів урядових та приватних власників (монастирів, козачої старшини, а згодом представників держави російської), спивяла місто в його економічній і організаційній розвитку. Надто тяжко давалася взнаки конкуренція монастирська, шинкарсько-продукційна, і її не могли усунути ані гетьманські, ані царські грамоти.

¹⁾ Шинкарський дохід Києва виносив 60—80% всього його прибутку. Иконниковъ, «Кієвъ въ 1656—1755 гг.»; Лучицкі й «Кієвъ 1766 г.» (Кієвская Старина, 1904, IX, 231; 1838 г. т. XX).

Зміст грамот Чернігову такий:

Р. Хмельницький року 1649 дає право війтові «радити й справувати» волостями здавна до міста приналежними, дає йому два млини, перевіз та озера.

Р. 1650 полковник Мартин Небаба, зважаючи на зубожіння міста, передає йому 5 млинів.

Р. 1656 гетьман Виговський наказує полковникам вступатися в міські суди, людей міських на хуторах до робіт і податків притягати, втручатися до оренди міської, шинкувати горілкою не міщанам.

Р. 1663 гетьман Бруховецький підтверджує грамоти попередників і наказує полковникові чернігівському відбирати озера, війтівські волоки, заваджати міщанам вибирати скапщину від шинкарок.

Р. 1669 гетьман Многогрішний наказує полковникові чернігівському не заваджати війтові чернігівському правувати над любецькими міщанами.

Р. 1672 гетьман Самойлович підтверджує містові геть-усі права й привилеї, даровані від королів польських на село Петрунів, озера міські, землі волок 30, млини 2 — один на річці Біловусі, другий на річці Стрижні, перевіз; далі підтверджує права на землі орної волок 20 для війтівства, на три села Свиню, Киселівку, Березанку і озеро «М'їлекъ», 20 волок орної землі для бурмистрів, 4 волоки для писаря; звільняє місто від усіх тягарів, тобто стацій, становиськ, нічлігів, попасів, повинности давати підводи будь-кому, окрім нужної потреби.

Р. 1687 гетьман Мазепа, на прохання війтове, стверджує давні міські права, що їх порушив був полковник Лизогуб, а саме звільняє цехових від послушенства полковникові і привертає їх до міської організації, так само повертає і вагове та помірне, що й його відібрав був полковник.

Р. 1690 царі Іван та Петро дають грамоту у відповідь на «челобитьє» війта чернігівського в таких справах: козаки беруть підводи та приневолюють до робіт селян Петрушина й Хлібниці приналежних до міста, полковники заволоділи млином міським та приневсюють працювати ремісників—теслів, шевців, кравців, срібляників, лучників, сідлярів, ковалів, ганчарів, пильників, слюсарів, музик; полковники-ж беруть підводи з міщан: всякі люди, оселившися в місті, шинкують, торгують і повинностей міських не відбувають; переїжджі всякі начальні люди беруть підводи, а місцеві начальні люди відбирають від міщан землі та вгіддя; полковники втручаються в суди магістратські. Грамота царська наказує це все робити і підтверджує давні міські права.

Р. 1709 гетьман Скоропадський підтвердив всі права Чернігова на землі та угіддя, а до того додав ще одне село Сулічовку. Другим універсалом він наказує полковникам втручатися в суди магістратські, записувати козаками посполитих в міських селах і наказує всім околичним державцям чинити Чернігову допомогу, як той відбуває підвідну повинність.

Р. 1710 полковник Полуботок наказує брати на ратушну потребу від куфи по 10 золотих, а від носатки по 1 золотому.

Р. 1719 гетьман Скоропадський дозволяє призначити від магістрату шафара для покуховного збору.

Р. 1721 гетьман Скоропадський наказує чинити перешкоди для міського шафара, як той збиратиме покуховне від козаків села Петруніна.

Р. 1719 гетьман Скоропадський наказує будь-кому в Чернігові під протекцію жадну не ховатися, і всім одбувати міські повинності.

Р. 1732 гетьман Данило Апостол наказує полковій і сотницькій старшині заваджати міському урядові користуватися маєтностями й притягати до свого суду міщан, втручатися в вагове міське, захищати протекціями людей духовним і світським особам, наказує чинити послухенство війтам сіл магістратських у вибиранні платіжу ¹⁾).

Бачимо й тут, що державна влада не єдина, але переважає вже гетьманська. Тільки наприкінці XVII ст. царська влада виступає наперед і це, очевидно, не випадково, бо саме під цей час найбільш загострилася боротьба Чернігова з місцевою територіальною владою. За допомогою від царської влади Чернігів дістає тепер підтвердження прав і на сільські та земельні володіння і на те, що ремісники мають підлягати міській організації. Тимчасом попередня Мазепина грамота тільки стверджує це останнє право. Можливо, що Мазепа, дбаючи про консолідування територіє-власницьких елементів за останніх 10 років свого гетьманування, не дуже то обстоював права міст на земельні й сільські володіння, через те Чернігову й довелось удатися з проханням про це до царської влади. Треба відзначити, що гетьманська влада позитивніше впливала на фінансову організацію Чернігова, ніж царська на фінансову організацію Києва. Нехай конкуренцію козацьку винокурну й шинкарську і не скасовано в Чернігові, все-ж установлено фіскове право міста що-до виробництва й продажу козаками горілки. Від 20-х років, а надто за 30-х років грамоти забезпечують міщанство від конкуренції підданих різних власників, т. зв. «протекцій». Від такої конкуренції найбільш страждали цехові ремісники. У Чернігові так само спостерігаємо, чим різнилася політика місцевої полковницької влади від гетьманської наприкінці XVII століття що-до ремісництва: коли полковницька намагалась привернути ремісництво до свого послуху, то гетьманська, навпаки, приєднує його до міської організації.

Можна ствердити, що гетьманська влада в Чернігові взагалі була послідовніша і впливала позитивніше, ніж царська у Києві геть аж до 20-х років XVIII століття. У Києві одні й ті самі надуживання, що їх чинила місцева влада, викликають цілу низку скарг од міщанства і відповідних грамот царських. Очевидячки, місцева влада не надто вважала була на царські грамоти. У Чернігові грамоти не виявляють, щоб надуживачі були такі уперті. Далі, гетьманський уряд уживав заходів, щоб полішити фінансову організацію Чернігова, додаючи йому нові земельні посілості, знов-же й податок од винокурів та шинкарів. Нічого подібного у Києві царські грамоти не запроваджують, а гетьманський уряд, як це бачимо з Мазепиною

¹⁾ Збірка Лазаревського № 33, арк. 19—24. Бібліотека Київського ІНО.

прикладу що-до Осеччини, навіть відбирає від міста земельні посілості. Чернігів був у вигіднішому економічно-фінансовому становищі ще й через те, що не мав такої великої ворожої сили, як київські монастирі. За часів «колегії» становище міщанства значно погіршало, надто через «протекції» та порушення судових прав магістрату, теж звязане з «протекціями», бо власники-протекціоністи тягли й своїх підданих і міщан, котрі мали з їми справи, до територіяльного суду. Гетьманський уряд Апостола відновлює права міщанства і охороняє його від представників місцевої територіяльної влади.

Такий самий еволюційний процес місько-територіяльного співвідношення виявляють універсали та грамоти і в інших містах Гетьманщини — Новгород-Сіверську, Ніженю, Стародубі. Тільки універсалів про «непротектування» тут не зустрічаємо ¹⁾.

В універсалах місту Переяславу теж інших елементів немає. Вони тільки детальніші й малюють нам ліпше розвинене торговельно-промислове життя за другої половини XVII ст. За універсалом р. 1809, всі цехи мають підлягати ратушу, за універсалом 1728 р. дозволяється між иншим «ратушу» притягати до виконання повинностей «підворчан», тоб-то тих, хто знаходився «під протекціями» світських та духовних осіб у Чернігові. Тут так само наказано посполитим сіл монастирських віддавати магістратові послушення.

В універсали м. Полтаві виявляється та сама еволюція змагань місцевої території з владою міської влади. Еволюція ця, оскільки очевидячки, наново від початку XVIII століття. Документи полтавські до цього часу були погоріли підчас облоги. Але становище Полтави було таке саме як і інших міст. Це видно з того, що влада за втрати від облоги й вірність Полтави Москві відновлює її права, підкопані попередніми надуживаннями старшинськими. Знову Полтаві даються млини, села; заказано полковій полтавській старшині втручатися до наданих сіл. В універсали р. 1711 привертається до ратушного права 30 дворів у самій Полтаві з-під влади полковницької,

¹⁾ Усі три міста — Новгород-Сіверськ, Ніжень і Стародуб — відзначаються інтенсивним економічним зростом по козацькій революції. Вага їхня, як торговельно-промислових міст Гетьманщини, не менша, а, може, навіть і більша як Київ та Чернігова. І розвиваються вони не одночасно: насамперед Ніжень і до першої чверти XVIII ст., далі відтоді Стародуб геть аж до останньої чверти XVIII ст. і в цій останній — Новгород-Сіверськ. Економічна історія цих міст була надзвичайно показна, щоб з'ясувати й економічну еволюцію цілої території, та, на жаль, є розмірно дуже небагато матеріалів що-до минулого економічного розквіту цих міст і що глибоше, то цього матеріалу менше. Найщасливіший Новгород-Сіверськ, що його магістратські квіжки за останнє двадцятиріччя XVIII ст. переходять в колишньому архіві Міністерства Юстиції в Москві. Як міста ці перебували в кращому економічному становищі, то й територіяльні володіння їхні відібрано в них не так швидко як звичайно. В Стародубі, наприклад, відбирати почали від 80-х років XVII ст., а закінчили допіру у першій чверті XVIII ст. (Романовський, *op. cit.*, ст. 80, Оглоблин «Очерки истории украинской фабрики, мануфактура в Гетманщине», с. 34). Новгород-Сіверськ від другої половини XVIII ст. навіть провадить агресивну політику що-до місцевого козацького уряду та Новгород-Сіверського монастиря (Харківський Центральний Історичний Архів, чернігівський відділ, № 4573).

20 дворів — з-під влади попа Спаського, що теж були у самому місті та 80 дворів з-під влади Черняка; останні були у передмісті «Олшаній». Це конкретно з'ясовує нам тії «протекції», що за них загально говориться в київських, чернігівських та переяславських грамотах. Одміна тільки та, що в Полтаві бачимо «протекції» першого періоду цього явища, коли вони мали «великовласницький» характер. За другого періоду, тоб-то як гетьманство скасовано і від часів «малоросійської колегії», збільшуються «протекції» дрібно-власницькі. Головним чином, ці останні мають на увазі гетьманські універсали Чернігову та іншим містам за 40-х років XVIII століття, відколи місько-територіальні економічні змагання набули ще менш вигідний для українських міст характер.

III.

Грамоти й універсали окремим містам належать або до великих міст України, котрі мали магдебурзьке право, або коли й не мали його, то мали спроможність фінансову, щоб обстоювати поодинці свої права та економічні інтереси супроти територієвласників та місцевої територіальної влади.

В безнадійному становищі що-до обстоювання своїх прав були дрібні містечка, дуже численні на Україні. До кінця XVII століття з цих міст були в економічному відношенні більше-менше самостійні одиниці, дарма що судово й адміністраційно вони були злиті з територіями, котрі до їх тягли. Але поволі, в міру того, як од «магдебурзьких» міст одбирали їхні територіальні володіння, малі «неупривилейовані» міста й містечка підпадали спочатку тільки урядово-власницьким розпорядженням, а згодом і приватно-власницьким правам представників козацько-старшинської верстви. Після того, як гетьманському урядові не пощастило політично-економічно підпорядкувати собі українські міста з часів шведської кампанії на Україні, (а це сталося у певному, нехай і не цілковитому звязку з розгромом шведів), взаємно суперечні їхньою політичною вагою, ці тенденції козацько-старшинської верстви заволодіти малими містами, тоб-то промислово-економічними осередками, що мали суто локальну вагу, різко змінилися на користь приватно-власницького їх характеру. В другій чверті триває вже боротьба між територіальними власниками та козацькими урядовцями (а не територіальною владою) за економічні права що-до малих міст та містечок. Спостерегаємо, що інтереси їхні протилежні. Подамо дві справи з початку другої чверті XVIII ст., часів короткого «гетьманування» П. Полуботка, що відкривають період цих останніх змагань політичних з власницькими серед козацько-старшинського суспільства. Року 1721 двоє найдужчих цехів м. Конотопа, різницький та калачницький, позивають конотіпський сотницький уряд за те, що він не повернув сто талярів і вісім кіп грошей, яких набрали козацькі урядовці м'ясом, калачами і готівкою з цехової «скарбони». Слідство, що його призначив Скоропадський, встановило, що «калькуляції» з цих грошей сотницький уряд справді не дав, і сотникові наказано було ці гроші цехам виплатити. Сотники, проте, не квапилися це зробити. Щоб в'яснити, чом сотник не надто поспішався виконати гетьманського наказу,

вдаюся до листів «гетьманського» уряду до сотника від 1723 року. В першому листі в надзвичайно неясних виразах, але все-ж зрозуміло висловлено ту 'гадку, що цих грошей не личило-б платити цехам сотницькому урядові. Але, коли міщани конотіпські «ошукали неправдою» і «розиск» присудив їм ці гроші, то сотникові треба їх поплатити. Для цієї виплати гроші треба взяти з ратушних прибутків торговельного, чопового чи покуховного збору ¹⁾. Отже, міщанам платили з їх-таки міських прибутків і для цього ще треба було скількись років листуватися. Навіть після цього першого листа Полуботкового уряду ще кілька листів писалось,—останнім навіть загрожува-лося притягти сотника до Глухова, коли не виконає. Треба здогадуватися, що ошуканство міщан полягало в тому, що вони підплатили призначених од гетьмана Скоропадського слідчих. Тут приватно-власницькі інтереси старшини розходились. Але скористовувалося з цього не організоване міщанство, а поодинокі пронозуватіші його члени. Так і присуджені крале-вельським цехам гроші одержали кінець-кінцем, згідно з постановами і листами на це від гетьманських слідчих, двоє цехових, котрі клопоталися, а сами цехи так нічогосінько й не здобули. Місто, як фінансова органі-зація, втрачало тут подвійно: воно мусіло утримувати урядових і військових козацьких осіб, а потім ще й сплачувати, щоб відзискати витрати, таку саму суму поодиноким представникам міщанства, котрим доручалося обстоювати принцип самостійности міського господарства. А вони-ж його й не одстояли, як це бачимо з Полуботківського листу, що відбиває в собі початок нової політики що-до міст. Суть її полягала в тому, що, хоч відтепер місто від-ривалося від території адміністраційно і ратушний уряд позбавлявся права на будь-яке розпорядження що-до території, але разом з тим мусів одбувати відносно територіяльної влади чисто-всі попередні повинності. Саме в цей момент від цих останніх його, щоб він міг нормально, безболізно розвива-тися, і треба було звільнити. Завдяки тому, що українські міста по Мазені політично цілком підпорядковує московська центральна влада, а одночасно їх безгарантійно правно-економічно визискує місцева козацька влада, від-тепер великі й малі міста та містечка українські починають занадто скоро фінансово занепадати.

Друга справа характерна, щоб вяснити, в якому становищі перебувала сама людність малих міст. Той-таки Павло Полуботок р. 1722 на прохання ріпицьких ремісників наказує універсалом ріпицькому державцеві допомагати цехмистрові притягати до цехового послуху тих ріпицьких ремісників, котрі піддалися під «протекції» сотника ропського, бувшої сотникової ропської і п. Льодовича ²⁾. Видав цього універсала П. Полуботок, як чернігівський полковник, а не гетьман. Отже полковий уряд захищає, очевидночки в своїх інтересах, містечкове ремісництво від сотенної старшини на початку другої чверти XVIII ст., як гетьманський уряд захищав од полкової старшини наприкінці XVII ст. В таку нижчу сферу пернесено змагання, коли в

¹⁾ Додаток № 3.

²⁾ Збірка Лазаревського № 41, а. 110.

більших привилейованих містах справу вирішено політично не на користь козацькій старшині, тільки-ж і не на користь містам та всенській українській політичній системі. Така сама доля спіткала врешті й тії заходи полкової влади, що мали обороняти ремісництво малих міст од сотенної в другій чверті XVIII ст. Одною з найцікавіших проблем для сучасної української історіографії має бути з'ясувати, яку ролю зосібна для місько-територіальних відносин відіграло російське колегіантське урядування.

Ще за Полуботка, як ми були бачили, утворюється солідаризованість акції полковницької і гетьманської влади що-до ремісництва дрібних, «непривилейованих» міст і містечок. Універсал Апостола р. 1728 підпорядковує магістратські суди апелятивній компетенції полкових судів, а магістратські фінанси віддає під контроль полковим канцеляріям¹⁾. Цей універсал свідчить, що у гетьманської та полкової влади виявлена раніш спільність акції що-до ремісництва поширилася згодом на всі міста й узагалі на всі міські відносини. Універсал року 1728 певною мірою можна розглядати, як засіб політично підпорядкувати міста гетьманському урядові, що йде тепер поруч з полковим. По тому, як «неупривилейовані» міста й містечка стали в більшу чи меншу економічну залежність від сотенного уряду та сотенної старшини, ту саму справу—підпорядкувати собі «економіку» привилейованих міст, розпочав гетьманський уряд. У цьому йому треба було спиратися на полкові уряди, певною мірою реально ближчі до міст та дальші й самостійніші у відносинах до розпорядчих на Україні органів російської влади. Підпорядкованість фінансова давала пряму матеріальну вигоду полковим урядам, що-до судової, то вона мала швидше політичну, аніж приватно-правну вагу. Кодифікація «Малоросійських правъ» за Д. Апостола і пізніша судова реформа К. Розумовського мають певний звязок поміж собою й з універсалом року 1728, як виявлення політичних прагнень передовсім зверхніх шарів козацької старшини, що тулилися навколо гетьманського й полкового урядів. Але політичні ці прагнення в тій їх частині, котра була прямо чи посередньо скерована, щоб підпорядкувати українські міста, мали одсіч од трьох сил: самих міст, дрібної сотенної старшини, що приватно-власницькими засобами «в'їдалася» в міста, і російського уряду, що за-для охорони вигод свого кунецтва та промисловости уперто тримав на припоні політичним українські міста й їх розвій. А як ці три сили були ворожі отаким-о змаганням гетьмановим, то українському урядові й не пощастило підпорядкувати собі політично міста, тільки-ж і сами міста не вбереглися від економічної підпорядкованости силам своїм територієвласницьким і чужим торговельно-промисловим.

Отже і дрібні універсали й поважні законодавчі акти гетьманської і частки полкової влади в другій чверті XVIII ст. певною мірою можна звязати одне з одним. Вони знаменують період солідаризованости полковницької і гетьманської влади що-до міст. Цю солідаризованість у міській

¹⁾ Про його детально пише ак. Д. Багалій в «Судьбахъ магістратскаго самоуправленія».

політиці скеровано не тільки супроти міст і містечок, ба й супроти дрібнішого старшинства, що через протекції підпорядковувало собі окремих мешканців міст, групи їх і цим підкопувало з одного боку міський суд, вилучаючи з-під його відання «протекційних» осіб, а з другого боку міські фінанси, позбавляючи міський фіск багатьох прибутків од міських посілоств.

Після універсалу 1728 р. від гетьмана Апостола маємо суперечні основним принципам цього універсалу нові універсали гетьманські, що обороняють окремі міста від полковничої влади. Отже, універсал року 1728 можна розглядати як поступку полковій територіяльній владі, що зміцніла підчас колегіального урядування на Україні. Він, можливо, мав на меті не стільки віддати міста під владу «місцево-територіяльну» полковницьку, скільки притягти її на допомогу гетьманській центральній владі в захисті міст українських від дрібновласницьких зазіхань. Але спільність полковницько-гетьманської влади що-до міст все-ж була: саме від цього часу маємо приклади, що гетьманська й полковницька влада безпосередньо допомагає деяким містам. Уступається покуховне Чернігову, Новгород-Сіверську та іншим¹⁾. Київський полковник чи гетьман дарує місту Козельцю 100 кіп грошей²⁾.

Підтримка ця свідчить, що економічне становище міст значно погіршало й вони втратили будь-яку політичну вагу. Міста і в правно-урядовім відношенні поробилися залежні від місцевої полковницької влади. Це давало підставу й спромогу територіяльній владі не то політично підпорядковувати собі міську організацію, ба й забирати в свій безпосередній визиск міські регалії та посередні продукційно-торговельні засоби міщанства.

Політика самої гетьманської влади за 1727—1733 рр. що-до міст скидалася на політику полковничої влади наприкінці XVII століття, коли на допомогу містам супроти полковничої виступила гетьманська влада. В останнім випадкові, як знаємо, наслідком було консолідування внутрішніх продукційно-торговельних сил міста та унезалежнення їх від території. В першій-же випадку наслідком було розділення раніше сконсолідованих сил та фінансово-судова підлеглість міської організації територіяльній полковницькій владі. Це зовсім не захистило міста від дрібновласницьких територіяльних елементів. Адже полкова влада політично мало допомагала гетьманській захищати міста та містечка від дрібно-старшинських елементів, а ще менше—підпорядкувати міста гетьманському урядові. Навпаки, що далі, то дужче полковий уряд і полкова старшина захоплювалися приватно-власницькими чинностями відносно міст дрібної сотенної старшини, продовжуючи полковницькі змагання кінця XVII ст. піддати собі ремісництво.

Відновлене гетьманство Розумовського, нехай яке воно було бліде й безсиле, все-ж мусіло звернути увагу на безправне становище українських міст і тяжке економічне становище міщан. Генеральна канцелярія вжила

¹⁾ Збірка Лазаревського № 33, аркуш 229.

²⁾ Там-таки, а. 143.

деяких заходів, щоб захистити міста ще й до того, як відновлено гетьманство. Акад. Багалій цілком слушно наводить, як приклад цього, — розпорядження генеральної канцелярії 1742 р. про заборону полковникові Стародубському зноситись з магістратом Стародубським через ордері¹⁾. За цих останніх часів правне становище міст і міщанства стало надто заплутане. Виникло питання про те, що саме розуміти за місто. Щоб з'ясувати це, р. 1748 гетьманська канцелярія видала наказа до полковницьких і сотницьких канцелярій надіслати: *«обстоятельный репортъ в малороссійскихъ городахъ и мѣстечкахъ по гражданскому састоянію обрѣтающіеся обиватели какіе именно по малороссійскимъ правамъ мѣщанами бытъ должны и которые имѣютьъ торговые промыслы в лавкахъ всякими мелкими товарами, а иные ездятъ для продажи й покупки в разніе мѣстечка товаровъ же рыбы и соли и лавокъ не имѣють, и живутъ в городѣ(х) и мѣстечкахъ своими дворами тако ж ремесленные люди, яко то шевци, кравци и протчіе цеховіе оніе всѣ мѣщанами числятся имѣють ли и почему и по ревизіальнымъ книгамъ мѣщане и бавячіеся купеческимъ промысломъ кои живутъ в мѣстечкахъ писаны мѣщанами лѣ обще а посполитіе особо, или какъ мѣщане бавячіеся и купеческимъ промысломъ так и посполитіе к ратушамъ присутствующіе которіе купечества и промысловъ не имѣють, а имѣютьъ препитаніе рукоделіемъ своимъ и писаны всѣ посполитыми и для чего»²⁾.*

Текст цього запитання показує, яка плутанина була в уяві й, очевидно, в статистиці про тодішні міста і міську лкдність. Не було навіть установлені основної відзнаки, що за нею відрізняли людність, котра мала міщанські права, від людности територіяльно-посполитої. Причина цього ясна — всередині міст було багато «протекціоністів», знов-же торговельними й ремісничими промыслами в середині міст займалися особи, приналежні до старшинства й козацтва.

Генеральна канцелярія намагалася була розплутати справу в дуже скромній формі, бо зверталась не до самих міських урядів, а до супротивних їм полкових та сотницьких канцелярій, вимагаючи з'ясувати, нарешті, правні відзнаки міст і міщанства. У відповідь на це більшість полкових канцелярій сумарно й загально та суто по-канцелярському — формалістично з'ясували категорію міщанства на підставі відповідних артикулів Литовського Статуту. Це з'ясування зовсім не торкалося суперечности в правному становищі людности українських міст та її господарчо-промислової діяльності. Одна полтавська полкова канцелярія дала досить детальне роз'яснення своє й перегляд роз'яснень сотенних канцелярій³⁾. На підставі цих роз'яснень за повноправних міщан м. Полтави уважали тих, хто мав крамниці та ходив в «кримскую и шленскую дороги»; усіх таких писано й у ревизіальних книгах міщанами. Цехових ремісників так і писано

¹⁾ Багалій «Судьбы магдебургскаго права...».

²⁾ Збірка Лазаревського № 33, аркуш 512.

³⁾ Див. додаток № 3.

цеховими, а всіх інших приписувано до ратуші, як посполитих. Щоб вступити до складу міщан, у Полтаві треба було зобов'язатися — «не бавитися ремеслом, а тільки торгівлею». Нових міщан вибирала не сама ратуша, ба й полкова канцелярія. Отже, склад міщанства обмежився лише на самому торговельному елементі, що його правно визначала полкова канцелярія.

Сотенні канцелярії Полтавського полку, — Кобеляцька й Великобудиська, з'ясовують, що у їх містечках за міщан уважали «неслуживих людей знатніх имуществом и грунтових», а також торговців — мешканців містечок, а «убогших» людей уважали за посполитих. Але й тих і других у Кобеляках було записано в ревізійних книжках посполитими, а у Великобудищах те саме було зроблено року 1740, після того як посполитих повіддавано у підданство грузинам. Всі інші сотенні канцелярії повідомляють, що хоч у містечках і є елементи торгіві та ремісничі, та вони пишуться козаками й посполитими, особливої-ж категорії міщан немає. Деякі сотенні канцелярії вивчають і відправний момент для такого писання — ревізію 1729 р. У самих тільки Новосанжарах виділено в окрему групу цехових ремісників, які й протиставлені козакам і посполитим.

Отже ясно, як обмежує категорії міщанства Полтавська полкова канцелярія. Навіть цехових ремісників не зараховувано до міщанської категорії, а відокремлювано. Ясно, що в наслідок цього вони більше підлягали полковій владі, ніж ратушній організації. Полковники спитувалися були ще наприкінці XVII в. поставити цехове ремісництво в таке становище, тільки-ж гетьманська влада тоді-таки поклала цьому край для магістратських міст. Полтава, як місто не магістратське, отже підлегле полковій владі, відбивало в собі давно зниклий півфеодальний порядок підлегlosti продукційній міста території. Ще яскравіше видно це в сотенних містечках у Полтавському полку. Навіть можна помітити певний регрес, бо раніше все-таки категорія міщанства була поширеніша і міцніша правно; на час від 1729 року припадає її повільне розпорошення й правне пониження, аж доти, доки року 1748 сотенні канцелярії її зовсім нехтують. В тому, що міщанську категорію в містечках було зведено на становище посполитих, треба вбачати рішучу перемогу дрібно-власницького елементу старшинства навіть над середньо-власницьким. Це останнє все-ж-таки погіршувало для свого господарства цехового ремісництва, а не окремих ремісників для хатнього вжитку, тоб-то тих «підпротекційних», що надто були поширилися, як одзначають гетьманські універсали від другої чверти XVIII ст.

За цієї стадії занепаду міст найбільше втрачало ремісництво цехове, як продукційно-промислова основа для міських організацій. Втрачало воно, як ми бачимо, від «територієвласників», ті-бо, користуючися з того, що міська організація була слабенька, вдовольняли свої приватно-власницькі потреби й вимоги, дарма що вигоди різних угруповань старшинських і розбігалися. Все-ж через брак сталой, міцної політичної старшинсько-міської або самостійно-міської організації, кінець-кінцем рішуче перемагали приватно-власницькі тенденції тих тільки старшинських сил. А те, що міста політично були підпорядковані російській владі, не захищало їх від економічного визиску козацької старшини, а часто навпаки, до того-ж через

військові тягарі надзвичайно руйнувалися продукція в українських містах. Прохання Крелеведцького цеху слюсарського, котлярського, ковальського, ганчарського до Рум'янцева року 1765 — ось найкраща до того ілюстрація. У проханні тому цех пояснює, що ще від 30-х років ремісництво його, обтяжене військовими даремними роботами, почало було розбігатися. Цех нагадує, що універсал гетьмана Апостола 1730 року звільняє їх від даремних робіт. Не вважаючи на того універсала, ремісники через тягарі піддавалися різним «протекціям» і уникали цехових повинностей. Тим-то цех і прохає ствердиги його цехові права, одержані ще року 1671¹⁾.

Накази від української людности до законодавчої комісії року 1767 загально малюють нам рішучу економічну перевагу козацько-старшинського суспільства над усіма іншими і другорядне та взаємно рівночасне становище козацького та міщанського²⁾). Міщани не всіх міст українських надіслали своїх представників до комісії. Делегатів-міщан обрано тільки в Чернігові, Стародубі, Ніжені, Погарі, Новгород-Сіверському, — від інших міст виступають представники від козацької старшини.

Окремо складені накази від міст дають таке уявлення про місько-територіяльні стосунки наприкінці Гетьманщини.

Ніжень скаржиться на торговельну конкуренцію греків та великоросів купців, що не підлягали магістратському судові й узагалі урядові та не відбували повинностей. Промисловість міщанська страждала від конкуренції ремісників, підлеглих полковій канцелярії та різним приватним власникам. Ті-бо не відбували жадних цехових і взагалі міських повинностей. Ніжень скаржиться далі на козаків та старшину, котрі мешкали в місті, але не перебували в магістратській послузі й не підлягали міському судові, а це спричинилося до внутрішніх сварок та колотнеч. Державно-військовий фіск увесь час виснажував міську організацію в фінансовому відношенні: міщанство поставило 8000 люду, щоб збудувати Лизаветинську фортецю та на сьомилітню війну, постачило волів на 2192 р. 92 коп., а цієї суми державний фіск не виплатив; до того міщани мусіли платити консистенські податки з розрахунку давньої кількості міщан, — тимчасом як багато їх порозходилося. Місто страждає від пожеж, скотського мору, неврожаїв. Останні скарги свідчать, що в Ніжені наприкінці Гетьманщини сільське господарство економічно чимало важило для міщанства. Тимчасом міські земельні посілості та села позахоплювали представники козачого уряду. До всього міський фіск зруйнували законодавні розпорядження імперської влади, що покасувала міські прибутки р. 1755 від вагового, помірного, покуховного, мостового, тютюнового, то-що. Прибутків од гостиного двору, дворового, лазень теж не було. Надходила тільки невеличка оренда від крамниць, ремісників. Млини міські теж поза-

¹⁾ Збірка Лазаревського № 33. 487—8.

²⁾ П и ч е т а «Наказы украинскихъ городовъ въ 1767 году («Украинская Жизнь» 1915 г. №№ 10, 11—12); М а к с и м о в и ч ь. «Выборы и указы въ Малороссіи въ законодательную Комиссію 1767 г.». Текст наказів: Киевская Старина 1888 г. и Сборникъ Русскаго Историческаго Общества т. 144.

хоплювано. Полкова канцелярія засвоїла собі функції санітарно-поліцейного догляду в місті. В наслідок усього цього компетенцію магістратського уряду й суду було зведено до дуже вузької сфери — відати міщанським господарським побутом та деякими міськими регаліями, найменш прибутковими. Сама людність міщанська у Ніжені зменшилась, дарма що взагалі людей у місті побільшало. Ніженський наказ визначає, що до міста належать усі, хто живе в ньому, не розрізняючи їхнього правного становища. Неясно — чи ніженське міщанство зовсім втратило розуміння особливого економічного й правного становища міщанства, чи воно мало за потрібне й можливе за допомогою імперської влади включити до міської організації всіх тих, котрі не правно, а реально були зв'язані з міськими посілками. Ясно одне — міщанство вже не розуміло свого давнього привілейованого стану під впливом того, що «територієвласники» вкрай руйнували міську організацію. Вони разом із своїми приватними володіннями розташовувалися в середині міст, використовували свої територіяльні права всупереч правам міста і економічним інтересам міщанства.

Місто Чернігів, за наказом, найбільше страждає від того, що по квартирах розташовують військо та хорих, чимало зазнає воно й від податків, повинностей, конкуренції торговельної та промислової, «банкрутств» торговців чужгородніх на ярмарках, надто від того, що не сила притягти їх до суду міського, нарешті від пожеж — в наслідок їх залишилося в місті тільки 400 будинків.

Місто Погар скаржиться на те, що місцева козацька влада фактично ані трохи не вважає на Магдебурзьке право, на те, що представники козацької старшини позахоплювали всі села, приналежні до міста та війтівства, на те, що млини поруйновано. Далі подано скарги такі самі, як і в наказах од попередніх міст. Серед вимог м. Погара треба відзначити — побажання, щоб посполиті з сіл, оселяючись в містечку, здобували й міське право й не підлягали до інших панів «територієвласників».

Місто Стародуб скаржиться найбільше на те, що міщани переходять до інших верств та присудів, на торговельно-промислову конкуренцію німецьких елементів, надто великоросів-розкольників, на те, що торговці непідвладні магістратові знищили монополію міста на вагове, знов-же й на те, що міщанам заборонено курити горілку, на «призначенство» війта. Як звичайно, місто скаржиться й на те, що в нього відібрано села, вигопи, млини, на утиски постійними й податками.

Такими самими скаргами рясніють Переяславський, Новгород-Сіверський накази.

Міщанство по всіх цих містах гадало, що всецьке їхнє лихо скоїлося через те, що порушено давнє магдебурзьке право, але разом з тим просило не тільки його підтвердити, ба й запровадити загально-російського закону року 1752 (закон отой заказував торгувати в містах німецьким елементам). Воно наче зневірилося в давньому магдебурзькому праві, що суперечило новому загально-російському праву. Те-ж саме, очевидячки, важило й прохання про дозвіл перекласти збірники магдебурзького права на російську мову і

видати їх од імени імператорської влади. Проте, в своїх проханнях міста ґрунтувалися на давніх правних поглядах, що цілком суперечні російській політичній системі. Те, що українське міщанство не розуміло, які ці дві системи суперечливі, показує його культурну відсталість. Українське міщанство, борячися за свої давні права з територієвласницькою козакою старшиною, намагалося спертися на російську політичну силу, не розуміючи, що вона до них ще ворожча, як виразниця інтересів російських міст та рідного старшині дворянства.

Окрім наказів міст з Магдебурзьким правом маємо накази міст «неупривилейованих». Місто Лубні скаржаться, що за гетьмана Кирила Розумовського «въ число другихъ посполитихъ взяти подъ вѣденія військового скарбу», тоб-то повернуті в скарбові посполиті, і таким чином вони перейшли в цілковите розпорядження місцевої козацької територіальної влади; далі скаржаться, що вони надміру обтяжені податками, військовими постоями, підводами, скаржаться на торговельну конкуренцію не-міщан, чималі митні тарифи на сіль, бакалію, церковне вино, довозуване з Криму, знов-же, як звичайно, й на те, що відібрано вигін та сіножаті. Такі самі скарги подають міста Глухів і Полтава, за виїнятком повернення в посполиті. Але замість скаржитись на те, що повернено всіх посполитих, вони скаржаться, що люди переходять з-під відання міської організації до козацької, тоб-то на систему «протекцій», а вона особливо шкодила ремісництву. Усі ці три накази просять установити те-ж-таки магдебурзьке право. Отже нових тенденцій, відповідних до нових політично-економічних вимог, і тут не виявлено.

Накази міст виясняють між иншим і те, що козацька старшина особливо пильно перекладала чисто-всі підвідні та кватирні повинності на міста, а своїх підданих од них оберегала. Таким чином, міщанство, втративши всі свої торговельно-промислові монопольні права в містах, до того ще й надзвичайно було обтяжене, так-би мовити, державними повинностями. В наслідок цього і далі кількість міщанства меншала, дарма що взагалі людей у містах більшало.

Економічне й правне становище міщанства за часів наказів було здається найбільше невідне і забезпечення будь-якого від місцевої територіальної влади і від чужоміської конкуренції воно не мало. Погіршало становище міста і санітарною стороною: пожежі й пошесті руйнували місто. Місто плюндровано й правно-організаційно й фізично-матеріально.

Відзначмо скарги в наказах од деяких міст на те, що в їх не було фабрик та заводів. Це, очевидно, доводить те, що міська ремісничка промисловість відчувала конкуренцію з боку територіальної фабрично-заводської. Це був значний поступ наперед, принаймні в поглядах.

В численних маленьких містах та містечках міська організація і правною і економічною сторонами на цей час повільно цілком підпала територіально-сотницькому або городовому урядові. За зразок такого повільного піддання може правити місто Гадяч. За польських часів з Гадяча було містечко королівське. Після козацької революції Гадяч став гетьманською

ранговою маєтністю. Урядування в Гадячі почало належати господарям, яких призначав гетьман. Поруч господаря врядувала виборна від міщанства ратуша, якій належали суд і розпорядження що-до всіх міських справ. Від року 1680 урядують і судять вже спільно полкова старшина й ратушна організація, а від кінця XVII століття полковники й сотники зовсім усунули ратушну організацію від урядових та судових справ. Ратуша тепер мала компетенцію тільки відносно міщанства і то в обмеженому колі справ, дотичних міських земель, коли вони збереглися. Року 1764, коли Гадяч було подаровано Кирилові Розумовському, ратушу зовсім скасовано ¹⁾.

По містах цей час була сила неміщанського елементу. Яскраво виявили це в Острі та Козельці праці М. Ткаченка і Пустовійта. Те саме, ще в більшому розмірі було в Лубнях. Переважне число людности—дрібна козака старшина та її піддані. Те саме, приблизно, за Рум'янцівським описом спостерегаємо в Києві. Людність київська тоді складалася на половину з міщанства, на половину з посполитих, головним чином підданих монастирських. Ці посполиті заселяли Печерськ і місця за Печерськом, теперішню Лук'янівку, Глубочицю, Оболонь. Отже Київ був оточений звідусіль посполитими, що не підлягали міському урядові; ці посполиті, проте, не мали розвиненого сільського господарства і в економічній відношенні належали до елементу напівміщанського. Серед їх було небагато ремісництва. Конкуренцію міщанству складали вони, очевидно, у торговельнім відношенні. Монастирі підкопували місто своїми винокурнями й шинкарством.

Міщанство київське мешкало в другій половині XVIII століття на Подолі. За відомостями року 1764 тут було 1926 будинків, з них тільки 45 належали козакам, а інші були всі міщанські. Отже козаки великої групи не становили, але деякі з їх економічно були дужі й конкурували з міською людністю (шинкарство). Ця конкуренція економічно руйнувала міста не менш як монастирська, надто через те, що її проваджено в середині самих міщанських посіlostів, а не на передміських територіях ²⁾.

Варто згадати, як характеризувала Київ, що-до його зверхнього вигляду, Катерина II, переїжджаючи через місто. Як вона каже, Київ являв тоді собою купу невеликих міщанських будинків брудного кольору з ґонтовими дахами; вони являли великий контраст супроти численних церков чудової архітектури, що виблискували білими мурами й золотими банями. Людність була вбога і сила старців не давала покою двірським людям та духовникові царициному ³⁾. Так уявляла Київ Катерина II, порівнюючи його до тодішніх С.-Петербурга й Москви. Але, порівнюючи до інших українських міст, він стояв значно вище і правню і економічною сторонами. Така величезна відміна, що була поміж київськими церквами та міщанськими будинками, дуже промовиста. Вона з'ясовує реальне співвідношення двох ворожих київських сил — монастирської та міської. За третю силу, стар-

¹⁾ Шафонскій «Описание Черниговскаго Намѣстничества», 629, 630.

²⁾ Луцицькій «Кієвъ въ 1766 году» (Кіевская Старина, 1888, XX).

³⁾ Иконниковъ «Кієвъ въ 1654-1855 гг.» (Кіевская Старина 1904, 1X).

шинсько-військову, що перебувала на Печерську та в горішньому місті, царця не згадує. А втім вона впливала на міську організацію не менш, коли не більш негативно, як манастирська.

* * *

Ми закінчили з'ясовувати проблему, як відносилася місто до території на Україні, Києвом, як і почали їм-же. Поруч ми розглядали інші міста й містечка України. За весь цей період гетьманська влада, як зверхня державна влада для цілої української території не мала єдиної певної політики що-до міста. Не видно, щоб вона розуміла державну вагу міста. Можна тільки здогадуватися, що за останніх десятиро років свого гетьманування Мазепа провадив неначе-б-то й свідому політику що-до міст та надавав їм більшої визначности й самостійности з економічного і правного погляду. Але після Мазепи цю політику перебито, і дальша еволюція стосунку міста до території пішла в протилежнім напрямку. Стосунок міста до території розгортався окремо для кожного міста, ба навіть містечка України. А втім і після Мазепи, як і до нього, можна встановити більш-менш певну основну лінію цього розвитку. Починається вона з того, що місто й територія політично й економічно зливаються за часів козацької революції. Під цей час міста головували над територіями. До кінця XVII століття міста повільно відмежовуються від територій: перші підпорядковуються безпосередньо гетьманській владі і посередньо царській владі. Київ був виняток — він безпосередньо підлягав царській владі і тільки посередньо гетьманській. Поруч цього людність міська стає одноманітніша й набуває єдиної організації. Знов-таки тільки Київ не міг досягти завершеної внутрішньої консолідації основних купецької і ремісничої верств, найбільше через те, що він економічно й політично був відірваний від цілої території України. Після гетьманування Мазепи починається протилежний процес — території поволі зливаються з містами. Міста втрачають політичний і економічний безпосередній зв'язок з цілою територією України та її зверхньою гетьманською владою. Натомість, вони тісніше злучаються з місцевими приналежними до кожного міста територіями, їх підпорядковує відповідна місцева територіяльна влада. За 50-тих років XVIII століття міста мало не цілком зливаються з місцевими територіями. Тільки-ж тепер не міста головують над територіями, а, навпаки, території підбивають своєму економічному і адміністративному впливові міста. На цьому кінчається гетьманський період в історії України.

Гетьманська влада в останній її формації стала цілком на ґрунт локально-територіяльного підпорядкування міст і сама віддала деякі більші міста безпосередньому віданню і визискові військового скарбу. Отже наприкінці Гетьманщини, як і на початку її, представники цієї влади зовсім не розуміли державно-організаційної ваги міста. Коли Богдан Хмельницький віддавав українські міста на поталу татарам, а представників їхніх відсилав по права до московського царя, Кирило Розумовський «привластив» Гадач, привернув Лубні до військового скарбу, то-що. Одміна тут тільки та, що Хмельницький чинив, маючи на увазі міжнародне становище України, отже

з мотивів класово-політичних, а Розумовський зважав на економічні свої або старшинські потреби, тож і мотиви для його міської чинности за класово-економічні уважати треба.

За часу переходового, тоб-то наприкінці XVII століття і на початку XVIII століття встановлюється більш-менш єдина система українських міст, відокремлена від цілої території і безпосередньо підпорядкована державній гетьманській владі. Тільки найдужче місто Київ залишилося (нехай і менше, як перед тим і по тому) відірване від цілої системи міст, а разом території та її державної зверхности. Це найбільше через те, що економічно Київ був зв'язаний з Правобережною Україною, а вона була відірвана від Гетьманщини державно. Була ще й інша причина—теж важлива. Через те, що Україна політично була розірвана, Дніпровський торговельний шлях втратив свою вагу, торг Києва підупав. Київ за цих часів розвивається переважно, як промислово-ремісничє місто, а не торговельне. Через те, що Правобережна Україна й ключ до неї Київ було відірвано, ціла економічна система українських міст руйнувалася. Відсіля їх розпорошеність економічна і швидкий занепад їхньої політичної сили. Всенька економіка і політика міст мусіли скеровуватись на Москву.

Вияснити основні чинники стосування міста до території за Гетьманщини — це основна проблема для майбутніх студій над історією України. Студіюючи треба виходити з методологічних принципів, що їх установлює характер матеріалу. На жаль, збереглося найменше матеріалу саме що-до розвитку і становища продукційних сил міста і території за цей час. Тимчасом апіорно треба припускати, що з'ясувавши ці питання, ми зрозуміли-б і основний чинник стосування міста до території. Навіть з юридичного матеріалу, використаного у цій орієнтовочній статті можна намітити, що в містах розбігаються інтереси двох основних економічних елементів їх—купецького й ремісничького. Всеньке безсилля міста можна пояснити тим, що інтереси цих двох основних елементів були різні. Консолідувались ці верстви за того недовгого часу, коли становище міст наприкінці XVII й на початку XVIII століття було покращало. Ймовірно, що такий самий стан консолідування існував за часів козацької революції і до 80-х років XVII століття. Але тоді міста злиті з територіями не визначалися, як відрубні, самостійні, внутрішньо сконсолідовані одиниці.

Можна гадати, що представникам місцевої територіяльної влади та дрібним «територієвласникам» пощастило підбити своєму впливові міське ремісництво, а через його почасти й міські організації в другій чверті XVIII століття через те, що купецька й ремісничя верстви в міських організаціях не були з'єднані спільністю виробництва і збуту.

Отже з'ясувати чисто продукційний розвиток українських міст і територій важенько, сливе неможливо, адже цехові, міські і приватно-власницькі панські архіви здебільша понищено; доводиться викомбінувати потрібні висновки на підставі інших матеріалів.

На жаль, і найближчий до продукційно-економічної діяльності гетьманського суспільства матеріал фінансово-фіскового змісту, що звичайно дає

ніби загальні мірки для з'ясування стану продукційних сил, так само здебільша звичений і понищений. Не можна, приміром, установити не те що бюджети ремісників, міщан, міст, ба навіть бюджети гетьманської України. Доводиться на підставі фрагментів гіпотетично відреставровувати фінансово-фіскову справу й організацію Гетьманщини ¹⁾).

Найбільше збереглося матеріялу що-до адміністраційно-юридичного життя та руху людности і то найбільше від XVIII століття. Ґрунтуючися на цьому матеріялі, що з нього ми можемо уявити, які були зверхні форми суспільно-організаційного життя, доводиться досліджувати і саме це життя і ретроспективно розкривати, в якому напрямі розвивалися продукційні сили. Досліджуючи рух людности, ми певною мірою з'ясовуємо її склад та класове розгалуження. Цим ми здобудемо вказівки, щоб з'ясувати загальний напрямок місько-територіального стосунку на Україні ²⁾).

Вияснити, які були стосунки між місько-територіальними продукційними силами, не можна, не дослідивши стан робітництва міського й сільського. Матеріал що-до класової боротьби в минулому з'ясовує політичні та економічні прагнення робітництва і посередньо вказує на суперечності в розвитку продукційних сил місько-територіальних. Прямі вказівки могли б дати тільки бюджети підприємств та робітників. Але, на жаль, їх зовсім бракує для цієї доби.

Щоб вирішити проблеми про основні чинники в розвитку стосунків поміж містом та територією на Україні за Гетьманщини, треба вияснити й те, як впливали на занепад міст українських та їх остаточну підданість своїм територієвласницьким силам, на той час розквітлі економічні сили й організаційні форми західньо-європейських та московсько-російських міст і політика чужонаціональних державних організацій.

Відповідні історичні факти з західньо-європейського минулого економічного розвитку можемо в потрібній кількості черпати з численних праць найбільше німецьких, а почасти й французьких вчених. Зважаючи на високу наукову вартість цих праць, ми повинні брати з них методологічний апарат, що його так бракує українській історично-економічній науково-дослідчій роботі. Праці Белова і Вебера мають бути зразкові що-до цього. Але ж не треба забувати, що вже тепер, нехай які цінні ці праці, помічається криза в західньо-європейській, зокрібно німецькій, історично-економічній науці. З одного боку, ставлять вимоги поширювати дослідний матеріал до інтернаціонального розміру, з другого—поглиблювати його до суто локальних

¹⁾ Четвертий том праці М. Слабченка присвячений переважно фісково-фінансовим проблемам Гетьманської України, найкращий з усіх між иншим і тим, що притягує архівний матеріал, лиш намічає безліч фактів, але мало звязує їх між собою і з одним якимсь чинником. Тому фісково-фінансова справа певною мірою з'ясована в окремих її фрагментах, але організаційний елемент не установлений. Не доведено також, що його не було зовсім.

²⁾ В другій частині цієї розвідки, невидрукуваній тут за браком місця, складено порівняний обрахунок людности України в 1654, 1666, 1767 рр., з якого видно, як зменшувалася протягом цього періоду міщанська людність і зростала селянська.

об'єднань або, певніше, одипиць. Дисгармонійности в цих вимогах не може бути, а навпаки мусить творитися локальна, інтерлокальна й інтернаціональна звязаність в історично-економічній роботі, так у матеріялах, як і силах, що їх досліджують. І окремі частини цього дослідження має виконувати оригінально й самостійно, відповідно до матеріялового змісту власних історичних фактів, кожна окрема національно-наукова організація. Аж тоді буде досягнуто поглиблено-локальне з'ясування минулої дійсности.

У своїй першій спробі з'ясувати, або швидше поставити, проблему, як стосувалося місто до території на Україні за Гетьманщини, я певною мірою спочатку несвідомо відступив од звичайних схем досліджувати це явище у М. Вебера й Г. Белова. Врешті-ж я переконався, що це й тепер, а згодом ще неминучіше, бо впливає з стану нашого матеріялу. Цей матеріял далеко поплутаніший і своїм змістом і великими прогалинами, ніж західньо-європейський, через те він вимагає спеціальних комбінаційних способів досліджувати. Він, окрім того, не цілком повторює західньо-європейський матеріял, а доповнює його. Щоб досліджувати занепадові частини циклового розвитку, український матеріял дає яскравіші факти й тонші комбінації їх, ніж, наприклад, німецький. Отже, коли німці, досліджуючи місто й територію, увесь час окремо розглядають чи то місто чи територію,—українське дослідження мусить з'ясувати стосунок міста до території в найскладніших і найрізноманітніших речових та ідеологічних комбінаційних сполученнях. Це потребує й самостійно певною мірою випрацьованих методологічних засобів. Досягти їх це найважча й найвідповідальніша частина історично-дослідчих завдань, що лежать перед нами. Вона разом із тим основа для всіх інших завдань. Утворити потрібні нам методологічні засоби мусимо як-найскорше,—інакше в дальшій роботі ми все ухилятимемося вбік. Тому я на підставі розмірно невеликого матеріялу і глибше його не аналізуючи, наважуюся подати на колективний розгляд цю статтю, добре розуміючи її часті й може ґрунтовні хиби.

Проф. Пилип Клименко.

Списокъ з белорусского писма с челобитной какову подали великому государю і великому князю Алексѣю Михайловичу всеа велика и малыя россии самодержцу города Козельца войтъ Александръ Долинский с товарищи в нынешнемъ 163 году августа 8 го.

Божією милостію великій государь царь і великій князь Алексѣй Михайловичъ всеа вел. и малыя россии Самодержецъ и многихъ государствъ государь и облаадатель, мы убогіе граждане места Козельца будучи извоєванные чрезъ тѣхъ лѣтъ войною сошли есмь до новоосаженого города Козельца уходя отъ ляховъ что бѣ есмь при вѣрѣ своей православнои были а имянно извоєваны, с перемышля из острога с Константинова и с Каменца Подольского и из иныхъ разныхъ мѣстъ, а нынешнего времени намъ отъ Бога варованного тебя праведного царя и пресвѣтлого свѣтильника в нашей (?) малороссии осіавшего гдря цря и великого князя А. М. в. в. и м. р. с. и м. г. ¹⁾ гдря и облаадатели пришли есмь быти челомъ твоему царскому пресвѣтлому величеству, и молимъ тебе изволь намъ милостиве пожаловати о чемъ будемъ молити твоего царского величества. Первое чтобъ есмь по привилегіуму судилися правомъ магдебурскимъ в ратуше, какъ есмь издавна навыкли (?) понеже и во иныхъ городахъ твоего ц. в. поданныхъ судятся мещане въ Киевѣ, в переяславле и в нѣжине. Такъ же молимъ т. ц. в., что бѣ намъ земля на миле около места была волна то есть поля сеножати і лесъ, такъ же продажу вина горѣлки что б на потреби меские в ратуше было для поддержки мѣста и с чего мы должны будемъ башни дѣлати, валы копати и иные надобные мѣста исправляти такъ же о семъ прилѣжно молимъ т. ц. в. что бѣ намъ милостиве пожаловати изволилъ на нѣсколько лѣтъ свободу что б есмь отъ податей и отъ подводъ вольни были покуда худые граждане построимся. Села (?) до того ж города нашего новоосаженные належащие которыхъ есть пятнадцать что б невозбранно земли около себя пахали такъ же поля и сеножати а и с тѣхъ сел изволь в. ц. в. одно позволить что б до ратуши доходъ платило такъ же и иные доходы меские чтобъ при ратуше были чѣмъ могли б есмь городъ свой крепити и иные потребные дела исправлять а мы должны будемъ з женами и детьми гдра бога молити за счастливое гдесіованіе и долготѣнное пребываніе, яко убогіе и вѣрныя подданные твоего царского величества, а к великому государю царю и в. к. А. М. в. в. и м. р. с. гетман Богдан Хмельницкій отъ козельца в листу своемъ писалъ. Что б в. г. его ц. в. изволилъ Козельцу пожаловать права и привиліа и свободы и всякие добра которые издавна (не розібрано) велелъ подкрепить на веки своею государскою жалованою грамотою.

Божією милостію мы в. г. ц. и в. к. Ал. Мих. всеа в. и м. р. с. Московскій князь (повный титул) и облаадатель пожаловалъ нашего ц. в. города Козельца мещанъ в нынешнемъ 163 году августа 2 (?) Подали они намъ в. г. н. ц. в. войска запорожского гетмана Богдана Хмельницкого листъ, а в томъ листу написаю бьетъ челомъ намъ в. г. нашему царскому величеству он гетманъ, что б намъ в. г. пожаловати тѣхъ козелецкихъ мещанъ права и привиліа на свободы и остальные добра (?) которые (надписано—благочестивыхъ князей и королей польскихъ наданные) велѣлъ подтвердить навеки и о томъ бы дати нашу царского величества жалованную грамоту. И мы в. г. ц. и в. к. А. М. в. в. и м. р. с. нашего царского величества города козельца

¹⁾ Скорочення мої,—в акті титули подано повно. *П. К.*

мещанъ пожаловали права и привилеи и свободы и всякие добра (місце за-
 креслене і надписане нерозбірливо) которые благочестивых князей (надписано: и коро-
 лей польскихъ) наданные нарушити не велѣли и имѣ (?) себѣ войта, бурмистров, райцев и
 лавниковъ выбирать (не розібрано) привилея велѣли имѣ дать сію
 нашу ц. в. жалованную грамоту за нашего ц. в. печатью нашего цар-
 ского величества города Козельца мещане (не роз.) к себѣ нашу государ-
 скую премногую милость и жалованные нам великому государю нашему царскому вели-
 честву наслѣднику нашего царского величества великому князю Алексѣю Алексѣвичу
 всея в. и м. р. служити и (не роз.) и всякого добра хотѣти во всем
 на чем они намъ великому государю нашему царскому величеству (не роз.)
 и непорочно евангельскую (не роз.) вѣру чинили Дана сія наша цар-
 ского величества грамота.

(Виписка із «Дѣла Малороссійскія» — Московський історично-революційний архів,
 фонд був. архіву Министерства Иностранныхъ Дѣлъ. Підтвердження царське цієї гра-
 моти 1666 року 29 листопаду вже без покликування на гетьмана і з обов'язком для мі-
 щан збирати «доходи надлежащие Денежныя и хлѣбные», див. Збірка Лазаревського
 № 33, 559).

Божією Млтію мы пресвѣтлѣйшій и державнѣйшій великій Гдрь Црь, и великій князь Петръ Алексѣевичъ, всея великія, и малыя, и бѣлыя Росіи Самодержецъ Московскій, Кіевскій, Владимірскій, Новгородскій, Царь Казанскій, Царь Астраханскій, Царь Сибірскій, Государь Псковскій и великій князь Смоленскій, Тверскій Югорскій, Пермскій, Вятцкій, болгарскій, и иныхъ Государь, и великій князь Новгорода Низовскіе земли, Чернѣговскій, Рязанскій, Ростовскій, Ярославскій, белоозерскій, удорскій, обдорскій, Кондинскій и всея сѣверныя страны повелитель, и Государь Иверскіе Земли, Карталинскихъ и Грузинскихъ царей, и кабардинскіе земли, Черкаскихъ и Горскихъ Князей и иныхъ многихъ Государствъ и земель восточныхъ и западныхъ и сѣверныхъ отчичъ и дѣдичъ и наслѣдникъ и Государь и обладатель Наше царское величество.

Пожаловали Кіевского войта Дмитрія Полоцкого, и бурмистровъ и райцовъ и всѣхъ Кіевскихъ мещанъ, повелѣли дать имъ сію нашу великого государя нашего царского величества жалованную грамоту на права суда магдебургского, и належачіе к кіевскому магистрату земли, и на всякіе угодія въ подтвержденіе прежнихъ нашихъ великого государя нашего царского величества жалованныхъ грамотъ данныхъ в прошлыхъ 13-м в 17-м годѣхъ для того въ нынѣшнемъ 1711-м году, Генваря в 31- день били челомъ намъ великому государю кіевскій войтъ съ товарищи, а челобитье ихъ написано. что пожалованы они жалованными грамотами отца нашего государева блаженныя и вѣчно достойныя памяти великого государя цара и великого князя Алексѣя Михайловича, всея великія и малыя и бѣлыя росіи Самодержца тако ж и брата нашего Государева блаженныя жъ и вѣчно достойныя памяти великого государя, цара и великого князя Федора Алексѣевича, всея великія, и малыя, и бѣлыя Росіи Самодержца и насъ великого государя нашего царского величества. А нынѣ де по тѣмъ нашимъ царского величества жалованнымъ грамотамъ они мещаня, яко бы ничемъ не владѣютъ, и от всѣхъ волностей отдалены. Понеже, богоотступникъ и измѣнникъ Мазепа уневерсалами своими волности ихъ в грамотахъ нашихъ царского величества изображенныя нарушилъ; да онъ же измѣнникъ Мазепа, наложилъ на нихъ мещанъ индукту, от которой индукты торговые люди весьма обныщали, а иные до послѣднего убожества пришли; и что б мы великій государь наше царское величество пожаловали ихъ повелѣли дать имъ мещаномъ подтвердительную грамоту что бѣ тѣ ихъ гражданскіе волности по прежнимъ отца и брата нашего государева; и нашего царского величества жалованнымъ грамотамъ при своей крѣпости ненарушимо пребывали. Тако ж бы на ихъ при томъ челобитье подлинныя пункты учинили милостивое решеніе; А в тѣхъ ихъ поданныхъ просителныхъ пунктахъ написано: Кабакъ съ которого они мещаня платятъ ежегодно в нашу царского величества казну по триста рублевъ и всякіе градскіе нужды с него отбываютъ і во все разорился и не имѣютъ они с чего годового платежу в нашу великого государя казну платитъ, так же и нужды градскихъ отбывати, и ратуши достроить. А к тому еще на нихъ з двѣ тысячи долговъ, которіе набрали на наѣзды. Понеже нынѣ какъ козаки, такъ и духовного и мирского чина люди, волоскимъ, и виномъ, медомъ, пивомъ безъ опасно шинкуютъ; они жъ лошади въ подводи великоросійскимъ, и малоросійскимъ разнымъ особамъ даютъ многое число и с которыхъ малое число возвратилося. А которіе и возвратилися, тѣ отъ перегону померли, а иные люди пріѣхав по дворамъ и по улицамъ лошадей насиліемъ берутъ, и изъ собою вовсе заводятъ. Индукту которую измѣнникъ Мазепа насилно на нихъ наложилъ платятъ и до нынѣ, от которой они уволены грамо-

тами королей полскихъ. Законныи монастырей кievскихъ на Днепрѣ и в затокахъ Днепровыхъ ловить рыбу не даютъ поймавъ рыбалокъ ихъ бьютъ, грабятъ, оконавъ въ тюрьму сажаютъ, и забиваютъ в колодки и принуждаютъ землю носить. Такъ же в лесахъ дровъ рубить не велятъ, поймавъ на дороге бьютъ, грабятъ лошадей, топоры отнимаютъ, в монастыры емлютъ, называя оные леса своими и что б монастырскіе ихъ леса от ихъ ограничены и отделены были. В прошломъ 443-мъ году на мундиръ по приказу губернатора кievского Господина Гулица (?) купили они сукна абы (?) на шестьсотъ на сорокъ на шесть рублевъ. Да въ 44-мъ году дали они мещаня в верхней городъ старыхъ и новыхъ триста шубъ, и сапоговъ триста паръ по ценѣ на двѣсти на пятьдесятъ на четыре рубля; всех в издержке у нихъ девять сотъ рублевъ, и тѣхъ денегъ в приказную палату в указной годовой платежъ имъ не зачтено. Ремесленные люди на прїѣзжихъ особъ делаютъ все безденежно и тѣхъ же ремесленниковъ насилно на дело берутъ, и бьютъ, да оны же дѣлали по указу мундиры, которымъ дано за дѣло толко по два алтына по двѣ денги. Мостовщину и на поромахъ перевозное берутъ с нихъ мещанъ такую жъ плату, какъ и с прїѣзжихъ людей. Пивоварни и воскобойни какъ духовные, такъ и козаки многіе построили от чего чинитца ратуше великая убыль, а имъ оныхъ по указу держатъ не велено. Бани всѣ велено сломать, а для строенья оныхъ отвести иное мѣсто мѣское, что бъ ратуше была плата, а тѣ бани и до нынѣ не сломаны и платежу не даютъ, и дабы тѣ бани по прежнему сломать и снести на иное мѣсто и годовой платежъ въ ратушу определить. Да они жъ мещаня помѣрное пашенное откупили у преосвященного кievского митрополита на ратушу, а давать ему за то помѣрное на годъ по осмидесяти рублевъ а то бъ определит, что бъ оное померное было при ратуше, а оны ему преосвященному митрополиту и по немъ будущимъ по выпещисанному числу давати будутъ а не болши тако жъ и инымъ по немъ наступающимъ Архиреемъ болши бъ того платежи на нихъ не прибавливать. Измѣнникъ Мазепа отнялъ было от ратуши село осетцину с луговыми островами, и озерами, и отдалъ то во владѣніе матери своей; А Гетманъ Иванъ Ильичъ Скоропадскій уневерсаломъ своимъ возвратилъ къ ратуше; а Архимандритъ монастыра Межигорского людей и з осетцины збываетъ, и скотину забираетъ, и луга своими называетъ, и с озер рыбалковъ ихъ збываетъ и самъ насилно рыбу ловить. Тако жъ козаки сотни Кievской в тѣ жъ луга безвинно втираются, и хотятъ насилно косит а они для прїѣзжихъ людей не имѣютъ отнюд косить здѣ. Полковникъ Кievскій Григорей Коровченко отнялъ было от ратуши цехъ музичскій, и тотъ цехъ уневерсаломъ возвращенъ; и просятъ что бъ въ нашу великого государя жалованную грамоту написат дабы в пред до него кромѣ ратуши дѣла никому не имѣть. Измѣнникъ Мазепа четыре мельнице мещанскіе на рекѣ Сырце стоящїе належащїе мѣсту отнявъ приказалъ имъ мещаномъ з тѣхъ мельницъ до времени на строеніе церкви в монастырь Кириловскій верховъ (или кровель) давать ежегодъ со всякой мельницы по десяти рублевъ, а акакъ оные достроятъ обещалъ имъ майстрату кievскому оные паки возвратитъ по прежнему; Которое строеніе церковное уже давно достроилося, а они законныи тѣхъ ихъ мельницъ имъ не возвратя у него жъ измѣнника на тѣ мельницы во все выправили уневерсалъ; и что бъ по прежнему в майстрату кievскій с тѣхъ мещанскихъ мельницъ урочные денги дават, и оные написать в жалованную грамоту по нашему царского величества указу. Церковь испкупителя, построенная в нижнемъ городе Кіеве і до которой церкви измѣнникъ Мазепа отдалъ живущихъ около той церкви мещанъ блаженные памяти варлааму Ясинскому митрополиту кievскому, а по ровиску приказано указано тѣмъ людямъ належати до прѣходцкой церкви Николая Притицкого и прислушатъ къ ратуше. Ярмонки двѣ которые по привілеямъ королевскимъ въ Кіеве отправлялися одна сентября кза: другая на первой недели великого посту дабы тѣ ярмонки нинѣ тако жъ подтвердить. А в нашей великого государя нашего царского величества жалованной грамоте, какова дана кievскому войту Дмитрію Полоцкому в прошломъ 4 году написано: пожаловали мы великій государь наше царское величество кievского войта Дмитрия Полоцкого, и бурмистров, и райтовъ и всѣхъ кievскихъ мещанъ велѣли по прежнимъ жалованнымъ грамотамъ отца нашего государева блаженные и вѣчно достойныя памяти великого государя цара и великого князя Алексѣя Михайловича вся

великия и малыя и бѣлыя Росіи Самодержца, тако ж и брата нашего государева блаженные ж и вѣчно достойные памяти великого государя дара и великого государя Федора Алексѣевича всея великия, малыя і бѣлыя Росіи Самодержца и по нашей великого государя милости и по жалованнымъ грамотамъ рчз и гз годовъ каковы имъ даны кievскимъ мещанамъ по привиліямъ королей полскихъ даннымъ кievскому майстрату, имѣти имъ кievскимъ мещанамъ в Кіеве волную торговлю, и употребленіе и владѣть всякими угодіи и севными покосы, и рибными ловлями, чемъ они изстари владѣли и питіемъ виномъ, пивомъ, медомъ в ратуше шинковать, и сѣстнымъ харчемъ, и в лавкахъ товарами разными торговать; и воскобойню и пивоварню и гостинной дворъ, и вѣсы держать, и островомъ муромцомъ, и осетчиною, и трухавымъ, и оболонемъ, подгородемъ и кожемяками и прверкою, и севными покосы, и животиннымъ вынономъ, и в озерахъ, и в рекѣ Днепрѣ рыбными ловлями владѣть по прежнему. А кievскихъ монастырей архимандритомъ и ігуменомъ в тѣ ихъ угодія и в рыбные ловли не вступатца, налов (?) и обидѣ и разоренія имъ не чинитъ, а имянно островъ Трухавовъ Николского Пустинного монастыря властямъ уступитца и владѣть имъ не велѣли, оприч двора ихъ монастырскаго, и озера долобска и лугу, которой издавна к тому монастыру належитъ понеже тотъ островъ крѣпокъ имъ мѣщанамъ по королевскому привилію аѹме году оприч того помянутого двора монастырска и озера долобеска, и лугу: такъ же Кожемяцких жителей от мѣста и порядку ратушскаго, и от тягла и повинности никому не отдѣлятъ, и полковнику кievскому под свое подданство отнюдь не приводитъ, но возвратив к майстрату без всякого препятія, потому что тѣ кожемяцкіе жители, и все подгороде по прежнимъ нашимъ великого государя жалованнымъ грамотамъ утверждены издавна к повинности, и послушанію мѣскому. Да и по уневерсалу Гетманскому аѹнд году тѣхъ кожемяцкихъ жителей от нихъ мещанъ никогда отделять, и полковнику кievскому ни сотнику, ни же ихъ посланнымъ в свое послушаніе, и ни на какую работу принуждать не велено. А что они мещаня межеванье дѣлка Івана Алфѣрева спорять и сказываютъ, что примезеваль де онъ дѣякъ их мещанской земли к землямъ Кириловскаго монастыря, и для досмотру вновъ того дѣяка межеванья, велено боярину нашему, и воеводе кievскому князю Петру Ивановичю Хованскому с товарищи послать кого пристойно, и буде то межеване учинено не право, и не по крѣпостямъ, и ту землю велено разделить и размежовать по крѣпостямъ, в правду, и учинитъ межу и грани вновъ; да имъ же кievскимъ мещаномъ в леса кievскіе для употребленія лесу хоромного и для того дровяного вѣзжать невозбранно безъ всякіе обиды, от всякихъ чиновъ людей. А что в ихъ мещанскихъ угодьяхъ наши великого государя ратные люди употребляютъ на свои лошади нѣсколко сѣножатей, і нинѣ то быти мѣетъ невозбранно с разсмотреніемъ будучихъ в Кіеве бояръ, и воеводъ, что бѣ тѣ помянутіе ратніе люди кромѣ своего довольства лишняго сѣна на продажу, и в отдачу не косили. а от ратныхъ нашихъ великого государя людей и от козаковъ оберегат ихъ мещанъ боярамъ нашимъ и воеводамъ в Кіеве будучимъ; и на дворехъ у нихъ мещанъ, а имянно у войта, а бурмистровъ, и у всѣхъ урядовыхъ людей, нашихъ великого государя ратныхъ людей и козаковъ, ставить, и никакихъ с нихъ кормовъ и поборовъ на полковника кievского и козаковъ имать, и выбирать и ничѣмъ ихъ мещанъ безчеститъ и досад им чинитъ отнюдь не велѣли; потому что они кievскіе мещаня за всякіе свои волные употребленія платять в нашу великого государя казну по вся годы по три сотъ рублевъ на годъ: а войтъ и урадовые управляютъ майстратъ и судъ майдебургскій, и строятъ нижней городъ, и для того ихъ постоями, и кормами и всякими поборами, сверхъ платежу, и належащихъ дѣлъ нашимъ великого государя ратнымъ людямъ в Кіеве будучимъ, и полковнику кievскому, и того кievскаго такожъ иныхъ полковъ козакамъ отягчать, и убытчить не велѣли, и быти то не имѣтъ. Да нашимъ же в. г. ратнымъ людямъ в нижнемъ городе не торговать, и тѣмъ ихъ мещанъ не тѣснить, такъ же и в радахъ у нихъ, и на дворехъ приходит изъ верхнево города не почевать, и в проѣзжихъ городовыхъ воротахъ капитаномъ и солдатомъ, которіе бывають на заставахъ, такъ же и козакамъ, и індукторамъ никакихъ денегъ с нихъ мещанъ и с приѣзжихъ купецкихъ людей не имать, и никакихъ обидъ тѣмъ на заставе будучимъ приѣзжимъ торговымъ съ полскою стороны людямъ не чинитъ, и в торговыхъ дѣлехъ, тѣмъ застав-

нымъ и козацкимъ сотникомъ, и урядникомъ ихъ не судит, и вѣдатъ ихъ и судитъ в торговыхъ дѣлахъ на ратуше войту с урядники; і мастеровымъ людемъ всѣхъ цехмистровъ никому ничего какъ на кievского полковника, такъ и на иныхъ людей, никакого безденежно и безплатежу не делат. А какъ наши великого государя ратніе в иные города, и в полки отпущены, и посланы будутъ, и боярамъ нашимъ и воеводамъ будущимъ в Кіеве тѣмъ нашимъ великого государя ратнымъ всякихъ чиновъ людемъ велѣтъ ѣздить на своихъ подводахъ, а гонцомъ, которыхъ и с Кіева бояря наши и воеводови учнутъ к Москве посылать для скорыхъ дѣлъ, и тѣмъ ѣздить на рейтарскихъ подводахъ, А которые наши великого государя служивые и иние всякихъ чиновъ людѣ имѣютъ в Кіевѣ в нижнемъ городе торговые бани на грунтахъ мѣськихъ настроенные не в пристойныхъ мѣстехъ, от которыхъ бань водою оградаи церковные, и около церквей потопляеть, и тѣ бани сламат и мѣста очистити, а построить ратнымъ людемъ торговые бани в иныхъ мѣстахъ гдѣ кievской войтъ с мещани отведуть и с тѣхъ бань платити имъ нашимъ ратныхъ всякихъ чиновъ людемъ в майстрат оброк по договору, а выннхъ, и пивныхъ шинковъ, и воровскихъ людей в тѣхъ баняхъ отнюдь не держатъ, и тѣмъ кievскимъ мѣщанамъ никакихъ убытковъ не чинитъ. А с перевезу на Днепрѣ в которое время бываетъ перевозъ судами и тогда збираетъ перевоз по прежнему половину в нашу великого государя казну, а другую давать имъ мещаномъ в ратушу, а когда бываетъ наведенъ подъ Кіевомъ на Днепрѣ мостъ, и тогда мостовые деньги збираетъ по прежнему в нашу государеву казну, а имъ мещаномъ до того дѣла нѣтъ, понеже тотъ мостъ и мостовые припасы строятъ нашего великого государя казною и ратными людѣми, и мостовщину на томъ мосту платит им мещаномъ по прежнему. А Кириловского монастыря игумену и старцамъ на мостахъ своихъ мостовщину с ныхъ Кіевскихъ мещанъ и с работныхъ людей и скота, лѣтомъ, и зимою отнюдь не имать. Понеже в данныхъ в тотъ Кирилевскій монастыр привиліяхъ королевскихъ на зборѣ з мостового о иманій с ныхъ мещанъ неимяновано, а имать имъ Кириловского монастыря игумену и старцамъ мостовщину и звычайную по тѣмъ прежнимъ королевскимъ привиліямъ съ приѣзжихъ людей, безо всякого принужденія, и отягченія. А пошлину имъ мещаномъ с товаровъ своихъ буде кто изныхъ похочетъ отѣзжими торгами торговать платит¹⁾ по уставу на извчайныхъ мѣстехъ (платитъ)²⁾ по тому, что и во всѣхъ в нашихъ малоросійскихъ городѣхъ пошлину торговые люди платятъ, да и для того, что та пошлина збирается на жалованье нашимъ великого государя ратнымъ людемъ охочимъ компанѣйскимъ полкамъ, которіе в малоросійскихъ городѣхъ обрѣтаются. А грекомъ которіе живутъ в нижнемъ городе и ремесленнымъ всякимъ людемъ бытъ с ними кievскими мещаны обще, и в платеже пошлин, и в иныхъ поведеныхъ в такойже силе, какъ и иные кievскіе мещане. А с продажного привозного хлѣба пошлину збирать по прежнему обыкновенію в соборную церковь на строеніе имъ же мещаномъ. А преосвященному митрополиту кievскому в предѣ по немъ в Кіеве метрополитамъ будущимъ в тотъ с помѣрного пошлинной зборѣ не вступатца и от ныхъ мещанъ и от соборной церкви майстратовой того збору не отимати, потому что тот с помѣрного зборѣ данъ, и нашего великого государя указы утверждень кievской ратуше на строеніе помянутой соборной церкви, а ему преосвященному митрополиту того збору никогда не дано. До что оной же преосвященный митрополитъ без нашего великого государя указу, установилъ на софѣйскій монастырь в пробитомъ (?) валу, и на рѣчкѣ борщовке и в белгородке мыто збирать и смлетъ з ныхъ кievскихъ мещанъ, чрезъ тѣ мѣста ѣдучихъ мыто и мостовщину и в тѣхъ трехъ и в иныхъ мѣстехъ ему преосвященному Митрополиту с ныхъ кievскихъ мещанъ не имать, и быти тѣ мыта и мостовщины не имѣютъ. А в неделные дни, и праздники нарочитіе торговымъ всякихъ чиновъ людемъ по стародавнему обыкновенію, в лавкахъ сидѣтъ, и никакихъ торговъ отправлятъ не велѣли жѣ. А от студентовъ буде имъ мещаномъ впредѣ какіе обиды чинитися будутъ, и приходя на двory ихъ мещанскіе учнутъ что иматъ насилствомъ и

¹⁾ Надписано.

²⁾ Взято в дужки.

тѣхъ имая имѣ мещаномъ с служилыми нашего великого государя людьми приводитъ в Кіевъ в приказную избу; А бояромъ нашимъ, и воеводамъ в Кіеве будущимъ тѣхъ студентовъ принимать, и противъ челобитя кіевскихъ мещанъ розыскивая нашъ великого государя указъ чинить по нашему великого государя указу и уложению, и по новоуказнымъ статьямъ чего деведтца, да по привиліямъ королей полскихъ, и по універсаламъ гетманскимъ, которые объявили на Москвѣ в приказѣ малыя росіи кіевскій войтъ с товарищи сверхъ прежнихъ привиліевъ; которые объявили оны на предъ сего повелѣваемъ мы великій гдрь имѣ кіевскимъ мещанамъ, которые на уряды мещанскіе обираны, и не точно на тѣхъ урядахъ бывшихъ, но токмо ѿ бывъ в уряде перемененъ и от уряду отставленъ указывать, безчестье пляхецкие по уложенію земскому. А протчимъ мещанамъ указывать безчестье по два рубли с полтиною. Пріѣзжимъ в Кіевъ торговымъ людемъ на обыду имѣ мещанамъ в лавкахъ вмѣсте с ними не сидѣть, и никакихъ товаровъ в локти, и в фунты и в золотники не продавать. Да владѣтъ имѣ мещанамъ по королевскому привилію а҃дѣ году горою щекавицею съ ея принадлежностями по урочищамъ почавъ от юркова прудка, по томъ в ту ж гору щиковицу от блони отираясь о землю, о двор, и о островъ бискупскій по конецъ запруды, и от конца запруды в прудокъ в долину кудравецъ, до самого конца кудравца, а от конца кудравца прямо через дуброву до борка святошицкого по дороге, которая идетъ из белгородки в Кіев, а дорогою ѣдучи к Кіеву пришедъ к концу долины Юркова прудка в долину юрковъ прудокъ откуду межа зачалась, и стѣми людьми, которые меж прудковю, и горою щекавицею, и что в долине Кудравца живут. Живущимъ в Кіеве людемъ при монастырехъ, и дворехъ монастырскихъ сторожу и всякое послушаніе к городу надлежащее исполнять с ними мещаны всегда вмѣсте, но токмо своимъ порядкомъ и очередю, и противъ того, какъ они мещаня с ремесленники под мѣскимъ правомъ будущими сторожу и всякое послушаніе городу надлежащее исполняютъ.

А буде кто чрезъ сей нашего великого государя указъ учнетъ что дерзати противно, и тѣмъ людемъ от насъ великого государя быти в опале. а нижнимъ чиномъ в наказаніи. А в універсалахъ подданного нашего войска запорожского обоихъ сторонъ Днепра Гетмана Івана Ільѣча Скоропадского данныхъ имѣ Кіевскимъ мещаномъ в прошломъ а҃дѣ году каковы оны мещане в приказе малыя росіи объявили написано, в первомъ генваря 13 числа объявляетъ онъ подданной нашъ Гетманъ, что войтъ Дмитрій Полоцкой с майстратомъ прежде нашею грамотою по привиліямъ наданные имѣ надлежащее прана, и грунта, угодыя, приходы, пожитки, и волности, в совершенное владѣніе утвержень, и укрпленъ, того ради симъ універсаломъ войту і всему майстрату кіевскому, и всѣмъ обще мещанамъ тамошнымъ тѣ всѣ ихъ угодыя, грунты, приходы, пожитки, права и волности, чѣмъ по нашимъ царского величества грамотамъ свободно владѣтъ, имѣти хотимъ и напоминаемъ дабы полковникъ кіевскій, старшина полковая, сотники, Атаманы, и иной никто войту и майстрату Кіевскому, и всѣмъ тамошнымъ мещанамъ, не имѣли и не дерзали никакимъ вымысломъ и способомъ ни малого чинити убытку и неправды, и помешательства. Тако ж разсудя онъ подданной нашъ Гетманъ непристойной поступокъ, что измѣнникъ Мазепа от майстрата Кіевского и мѣского владѣнія противно нашимъ царского величества грамотамъ и ихъ мещанскимъ вольностямъ поступа, учиня, матери своей волю, отнялъ от города кіева осетчину островъ с принадлежностями отдалъ монастыру дѣвичью печерскому. вновь ту осетчину островъ с принадлежностями имѣ войту, и майстрату кіевскому в прежнее владѣніе ѿ употребленіе подтверждаетъ, по неже в нашей царского величества грамоте та осетчина мещаномъ кіевскимъ во владѣніе утвержена, и дабы то при своей крѣпости ненарушимо содержано было. Во второмъ генваря 28 дня сотнику кіевскому и всему товариству вѣдомо чинить, что доносили ему Гетману войтъ кіевскій с урядниками, что онъ сотникъ с товариствомъ в шинкахъ арендовыхъ чинятъ майстрату продажею своихъ винъ не малую помѣшку, и вѣдая онъ, подданной нашъ гетманъ Совершенно, что в Кіеве «никогда» ¹⁾ безъ аренды не бывало для того, что кіевскій майстратъ ради непрестанныхъ своихъ расходовъ не в войсковой скарбъ, но въ казну

¹⁾ Надписано.

нашу царского величества плату арендовую платять региментарско приказуетъ; Да бы всё от тѣх своихъ шинковъ Самовольныхъ, чрез когорые не дошли никакой трудности и бѣды воздержались, и престаи шинковать, что наипаче онъ сотникъ имѣть перестерегати; и самъ бы того препятія в шинкахъ майстратовыхъ своими винными шинками не чинилъ. А в листу его подданного нашего Гетмана писанномъ и нашему царскому величеству с нимъ войтомъ стоварищи написано, что онъ войтъ с майстратовыми имѣя нѣкоторые свои нужды, а наипаче скудость ратуши кievской, ѣдетъ в нашъ парствующій градъ Москву, искати в томъ нашей царского величества милости; и просить онъ подданной Нашъ Гетманъ, чтобъ великій государь наше царское величество, изволили ему войту с майстратовыми в ихъ нуждахъ явити милостивое призрѣніе. И ми пресветлѣйшій и державнѣйшій великій Гсдрь Црь и великій князь Петръ Алексѣевичъ вся великія и малыя и бѣлыя Росіи самодержецъ наше царское величество слушающъ нашихъ царского величества жалованныхъ грамотъ, данныхъ имъ мещаномъ в прошлыхъ въ 13 і въ 5 годѣхъ; и подданного нашего войска запорожского обоихъ сторонъ Днѣпра Гетмана Івана Ілича Скоропадского просителного листа, и уневерсаловъ, и чолобитья, и пунктовъ ихъ мещанскихъ. Пожаловали войта Дмитрія Полоцкого, и бурмистровъ, и лавныковъ, и всѣхъ мещанъ кievскихъ, велѣли прежніе наши великого государя нашего царского величества жалованные грамоты в должностяхъ ихъ сею настоящею нашею жалованною грамотою подтвердитъ; Да сверхъ того по челобитю ихъ, какъ духовного, такъ и мирского чина людемъ, кто они какова чина ни есть, и казакомъ и мещаномъ в нижнемъ городе живущимъ, никому, никакимъ питемъ не шинковать, и предажи не имѣть, понеже та питейская продажа утверждена нашими царского величества прежними жалованными грамотами к ратуше. Тако жъ духовные, и мирские особы безъ нашихъ жалованныхъ грамотъ построили пивоварни и воскобойни вновь от которыхъ чинитца ратуше Кievской великая убыль, и имъ тѣхъ воскобоевъ и пивоваренъ вновь построенныхъ не держать, а которые и построены безъ нашихъ жалованныхъ грамотъ, и тѣ пивоварни и воскобойни тѣмъ людемъ свестъ что бѣ от оныхъ Кievской ратуше никакой помѣшки, и препятія не было. А что они войтъ с майстратовыми училили з богомолцомъ нашимъ преосвященнымъ Іосафатомъ Кроковскимъ Митрополитомъ Кievскимъ договоръ о помѣрномъ нащенномъ, что оному пребывать при ратушѣ кievской, а имъ войту платитъ ему богомолцу нашему за тотъ зборъ по осмидесяти рублевъ на годъ, и тому договору мы великій государь наше царское величество соизволяемъ быть по тому, который договоръ и ему богомолцу нашему преосвященному митрополиту в данной нашей великого государя жалованной грамотѣ нынѣшней 451 году на маенности позволенъ. Мещаномъ живущимъ близъ доминиканского Костела належатъ по прежнему до приходской церкви николая чудотворца, что слово притиск и прислушает к ратуше. Цехъ музичкій, имѣти, имъ мѣщанамъ, противъ иныхъ цеховъ, а людей того цеха вѣдать к ратуше, токмо тѣхъ которые будутъ изъ мещанъ кромѣ козаковъ. Лошадей, и подводи, всякихъ чиновъ, какъ великороссійскимъ такъ и малороссійскимъ черезъ Кіевъ переѣзжающимъ, и гонцомъ никому никакихъ имъ мещанамъ безъ вѣдома кievского воеводы не давать, а давать для нынѣшнихъ настоящихъ военныхъ случаевъ оныя подводи с вѣдома ближняго нашего столбника и воеводы князя Дмитрія Михайловича Голицына, по его разсмотренію. Тако жъ и мастеровыхъ всѣхъ цеховъ людемъ отнюдъ никакого безъ платежу не дѣлать, развѣ что дѣлать, по опредѣленію ево жъ ближняго нашего столбника і воеводы князя Дмитрія Михайловича для нынѣшнихъ военныхъ и нужныхъ нашихъ дѣлъ, а самовольно оныхъ мастеровыхъ вышнымъ и протчимъ офицеромъ и всякихъ чиновъ людемъ отнюдъ никому ни для какихъ дѣлъ тѣхъ мастеровыхъ людей не иматъ; и тѣмъ учесненія никакова, и обид не чинит. А о мельницахъ на рѣчкѣ Сырце належачихъ к мѣсту, на которые для владѣнія себѣ Кириловского монастыря законныи виправили у измѣнника Мазепы уневерсалъ по нашему великого государя нашего царского величества указу, послана наша грамота к нему ближнему нашему столнику и воеводе, велено о томъ розыскать и буде тѣ мельницы построены на земли мещанской, что написано в прежнихъ, и в сей нашей царского величества жалованныхъ грамотахъ Проверкою, то оными владѣтъ имъ кievскимъ мещаномъ. Ярмонки по челобитію ихъ в кievѣ имѣти с платежемъ

оной, и торгов своих достойніе пошлыны, по прежнему какъ изстари было, и в нашихъ царского величества вышеписанныхъ грамотахъ определено. Бань торговыхъ, которые в Нижнемъ городе, нашимъ великороссійскимъ ратнымъ людямъ не держат, а держатъ за городомъ по определенію кіевскихъ нашихъ воеводъ; І силою сей нашей царского величества жалованной грамоты, тому всему, вышеписанному мы великій гдрь наше царское величество быти соизволяемъ твердо, крѣпко, неподвижно, и во всякомъ исполненіи непоручимо; Чего рады сію нашу великого государя нашего царского величества жалованную подтверждающую милостивую грамоту имъ кіевскому войту с майстратовыми дати указали, и нашего царского величества печатю утвердить повелѣли. Писася государствіа нашего во дворѣ в царствующемъ велицемъ граде Москвѣ лѣта от рождества сина божія 4411 м-ця марта 7 дня Государствованіе нашего кн году.

Мѣстце печати монаршой его царского пресвѣтлого
величества к сей грамотѣ привѣшенной

Божію милостію великій Гдрь Црѣ и великій князь Петръ Алексѣевичъ всея великія и малыя и бѣлыя Росіи Самодержецъ.

Государственный Канцлеръ
графъ Гаврило Головкинъ

Справилъ Іля Никифоровъ

На оборотѣ подписано тако (иншою рукою ѣ атраментом).

(Рукописный відділ Всенародньої Бібліотеки України при У. А. Н.; Рукопис І, 183, а. а. 26-29).

Пше Сотнику Конотопській

Ошукаль нас Вмць (?) неправдою мѣщане конотопскіе прислалисте одего суплѣ-кою о наборахъ чрезъ бившихъ урядниковъ за сотництва ина Андрея Лизогуба зъ резницкого цеху А зъ калачницкого калачов до ратуша тамошного набрато мяса и калачовъ за чотыриста сорок злотыхъ. Одстановленіе урядники Данило Офанасовичъ бѣвшій сотникъ наказный Конотопский и матвѣй писаръ сотенный і войтъ тамошній менснѹю суму за мясо и калачи цехамъ устили даючи тѹю причину что по розиску чрезъ: п. п. Григорія Яснополского бившого войскового канцеляристу и покойного Лащивского по указу покойного п. гетмана Скоропадского чиненомъ явилосъ будто врадники торгового (?) зъ денежного збору якихъ на всякіе ратушніе потреби на заплаченіе долговъ ратушнихъ же идетъ куда они употребленѣ не дали зъ себе калькуляци и потому до него виданъ нашъ листъ до Вмсти, Абы цеху резницкому и калачницкому помянутіе бившіе урядники надлежащии мененни гроши таларей сто і осѣмъ копѣ съ проѣздами чрезъ пять лѣтъ которихъ по реестру списанихъ у себе столкожъ колко и наборовъ утрачаючихся наказуемъ платити суплѣкующимъ Ивану Терещенку и Теодору Кузченку, презентующимъ намъ розискомъ п. Афанасія Дорофѣевича; Ивансмъ Армашенкомъ канцеляристомъ войсковимъ и по указу покойного п-на Гетмана в конотоп присланихъ по которомъ ихъ открытти гетманский листъ имъ цехмистрамъ виданъ зъ стимъ іасненнямъ чтобъ онимъ нагорожено было зъ ратуша надто и панъ дорофѣевичъ до насъ писалъ, чтобъ предреченимъ цехмистрамъ долгъ развѣпустивши на мѣсто по (не розібрано) отдасть сіи. Тоди и мы стосуючися до помянутого Гетманского открытого указа а вірозумѣвши розискъ приказуемъ вѣмъ абысь не у иныхъ урядниковъ доправитися имъ цехмистрамъ за мясо и калачи належныхъ грошей велѣль Але яко тие набори мяса и калачи до ратуша суть набрано зъ ратушнихъ же доходовъ котрихъ по мѣцѣ монаршой по прежнему до ратуша вѣзятися неотвoločно зъ доводами имъ цехмистрамъ убитками награжденія учинено безъ болшой нашой турбаціи, листъ данъ од насъ до вмцѣ по чоломбѣттю мещанъ конотопскихъ а хоча зъ давнихъ грошей зборовыхъ зъ ратуша стягненихъ или почоповихъ или торговыхъ и прочая стацѣнихъ ими мѣсячныхъ вели вмцѣ всеконечно имъ жалобливимъ виплатитъ, по розиску висланихъ гетманскихъ с помятой суми надлежитъ платитъ поневажъ не зъ нихъ вини тотъ розискъ билъ справленъ властію нашею приказуемъ.

марта 27 1723
вмцѣ зичливіе

Его императорского вел. войска запорозского пол. чер. нака.

Гетман Павел Полуботок

Снеральный писаръ Семион Савич

Яков Лизогуб Снеральный бунчужный

(Харківський Центральний Історичний Архів Чернігівський відділ № 21290 аркуші не пронумеровані).

З присланих з сотень репортровъ по силѣ полученого в полковой полтавской канцеляріи з войсковою генеральной канцеляріи ея императорского величества указу Учиненъ 1749 году декабря 14 дня.

Старшина городова Полтавская что в городу Полтавѣ обрѣтаючіея обиватели з давнихъ временъ тѣ кои имѣють торговіе промисли в лавкахъ всякими товарами и ходять в кримскую и шленскую дороги з своими товари названіи щисляются мещанами и в ревизіальныхъ книгахъ пишутся оніе мещане бавячіея купеческимъ промысломъ а прочіе неимѣючіе купеческого промысла к ратуши присутствующіе которіе торгъ имѣють солю, рыбою, такожь и содержатъ в домахъ своихъ шинки, а иніе имѣють препитаніе толко з полевихъ своихъ земель, тѣ называются и пишутся в ревизіяхъ посполитими, ремесніе ж люде яко то кравцы, шевци и прочіе подобніе имъ ремесла бавячіея, пишутся в ревизіяхъ, а имено ремесными цеховыми и во всякомъ цеху по прежнихъ ихъ обыкновеніяхъ для устроенія порядковъ имѣются цехмистры, кто жъ изъ ремесныхъ тако жъ бавячихся рыбою и солю людеи битъ и нещисляется между мещанами пожелаетъ, тѣ по подаваемыхъ отъ нихъ прошеніяхъ что они впредъ ремесла по прежнему дѣлать не будутъ и желаютъ имѣть купеческій гендель иніа опредѣляются в мещане от полковой канцеляріи, а иніе за согласіемъ всѣхъ мѣщанъ от самой ратуши принимани бывають.

Сотникъ Новосанжаровскій Петро Сулима что в мѣстечку Ново-Санжаровѣ обивателей званія мещанского (какъ имѣющіея еще от 1699 года ревизіи явствуютъ) не било но писалися ремесленіе цехами, а не имѣючіе Художествъ Едни въ козачую, а другія в посполитую стоить аж до 739 года До роздачи в поданство Грузинамъ и до 743 До опису составшихся за раздачею на ея императорское величество свободныхъ дворехъ и ивѣ жъ хотя внутрь мѣстечка Санжарова между владѣльческыми старшинами и шинковыми домами нѣкоторіе обиватели жиле имѣють а нѣкоторими промысли бадаются, однакъ оніе какъ и сочиненная на 748 годъ ревизіи явствуетъ непод мещанскимъ званіемъ находятся, но едни послѣдствіе в козаки вывелися, а другіе под ратушею и другими владѣльцами состоятъ.

Сотникъ Бѣлицкій Павелъ Котъ что в вѣдомствѣ де ратуши мещанъ и посполитихъ бадаючихся купеческимъ промысломъ неимѣются, толко едни тѣ посполитіе ратушніе которіе в описѣ поставлени шевцѣ жъ кравцѣ и прочіе ремесніе мещанами несливуются рукодѣліемъ своимъ и с пашенихъ земель и для того оніе посполитіе в ревизіяхъ посполитими поставленію что і по описѣ скономіи комисіи явились по 729 году ревизіи посполитими, а не козаками.

Сотникъ Кобеляцкій Максимъ Яновичъ что прежде сего и иніа в мѣстечку Кобелякахъ неслуживые люде кой сутъ знатніе имущественіе и грунтовіе, тако купеческимъ разнымъ промысломъ яко и ремесленіе люде жъ по давнихъ обыкновеніяхъ називались и называются мещанами, а кои убогшіе имѣючіе только пропитаніе з рукодѣлія своего и с пахания земель прямо називались и иніа называются посполитими, и тѣ какъ мѣщани бавячіея купеческимъ промысломъ такъ и посполитіе к ратушамъ присутствующіе кои купеческихъ промысловъ не имѣють, а имѣють препитаніе рукодѣліемъ и с пашенныхъ своихъ земель в ревизіяхъ названи и писани были всѣ обще посполитими по данному жъ ревизоровъ обыкновенію, Для того что они, яко не служивіе в казачемъ званіи не состояли.

Сотникъ Нефорошанскій Каленикъ Прокопѣевъ что в сотнѣ Нефорошанской кромѣ посполитихъ мещанъ и купечествомъ бавячихся неимѣется;

Сотеник Маяцькій Гаврплов что в мѣстечку Маячки такихъ торговыхъ людей которіи бѣ имѣли в лавкахъ промислами бадатись а в ревизіи посполитской писани не имѣется, а такіе обиватели которіе ходят в дороги за сол и рибою и другими подобными симъ товарами имѣются кои своими дворами живутъ и лавокъ не имѣють ꙗ тѣ писани в дворовое число в ревизіяхъ кто в какомъ званіи обретається ꙗ такіе називаются козаки и посполитіе смотря по ихъ имуществу, а не по промыслу рукодѣліемъ земель бавячіеся, такъ же по тому ж ꙗ о ремесницкихъ людяхъ пишется.

Старшина сотенная Орлянская, что в сотнѣ орлянской такихъ людей которіе бѣ счислялись мещанами нѣ единого человекѣ не бывало ꙗ нинѣ не имѣется но всѣ сотнѣ орлянской обиватели (кромѣ козаковъ) исчисляются посполитими, зачѣмъ и в ревизіальныхъ книгахъ нѣкто з обивателей сотнѣ орлянской мѣщанами нѣ особъ нѣ между посполитими не писано.

Сотникъ великобудискій Андрей Сулима что в сотнѣ великобудиской до раздачи в 740 году грузинамъ посполитихъ дворовъ бавячіеся торговыми промысли, и в лавкахъ всякими товари счислялись в ревизіяхъ писани были мѣщанами особливою статью кои жъ где и нинѣ есть битъ (?) признається надлежитъ мѣщанами, а кои ездятъ для продажи и покупки в разніе мѣста товаровъ же риби и соли и лавокъ не имѣють а живутъ своими дворами тѣ не мѣщанами, но какого то званія едни козаками а другіе посполитими были счисляемы и в ревизіяхъ такъ писани по ихъ статямъ ремесніе жъ люде кравцѣ шевцѣ и прочіе, то жъ мѣщанами несчислялись и в ревизіяхъ писани по ихъ ремествахъ цехами особливо от посполитихъ пахатнихъ а послѣ раздачи з того 740 году оніе торговіе промысли и лавки имѣючіе и тіи кои ездятъ для продажи и покупки товаровъ соли и риби по разнихъ мѣстамъ а лавокъ не мають а живутъ своими дворами особливо ремесніе люде которіи жъ нинѣ хотя и цехи есть однакъ какъ прописаніе купеческими промысли бавячіеся такъ и оніе ремесніе всѣ не мещанами но по званіямъ своимъ козаки козаками а посполіте посполитими и поданными хто кому довелосѣ числяться и в ревизіяхъ по тому жъ пишутся.

Сотникъ Китай городскій Павелъ Семеновъ, что в сотнѣ Китайгородской обрѣтающихся жителствомъ мѣщанъ не токмо какихъ которіе б имѣли торговіе промысли в лавкахъ всякими мелкими товари или ездили б для продажи и покупки в разніе мѣста товаровъ же риби и соли но и нѣкакихъ не било и не имѣется в ревизіальныхъ книгахъ написани нетъ кромѣ самихъ посполитихъ и ремеснихъ людей яко то кравцовъ, шевцовъ и протчихъ якіе себѣ препитаніе имѣють рукодѣліемъ своимъ и с пашенихъ своихъ земель и в ревизіяхъ названи и писани дѣйствительными посполитими по силѣ указу и форми разными статьями, а мѣщанами зонихъ посполитихъ написать не имѣется;

Старшина сотенная Керебердянская что в сотнѣ Керебердянской такихъ людей которіе називаются мещанами якъ и ревизіальніе книги явствують кромѣ еднихъ козаковъ и посполитихъ хочайскихъ (?) имѣются и такіе что промыслами малими и ремествами бавячѣся не имѣется, и какіе жъ именно повисеписаному мѣщанами должнии бытъ такова званія людей нинѣ в сотнѣ Керебердянской не имѣется.

Сотникъ Старосанжаровской Іванъ Згурковъ, что даковіе обиватели кои по малороссійскимъ правамъ мещанами бытъ должни и которіе имѣють торговіе промысли в лавкахъ всякими товари и иніе ездятъ для продажи и покупки в разніе мѣста товаровъ же риби и соли и лавокъ не имѣють и живутъ своими дворами тако жъ и ремесніе люде и протчіи цеховіе и оніе всѣ мещанами числилися, то за неимѣніемъ ихъ мѣщанъ в сотнѣ старосанжаровской в ревизіальныхъ книгахъ не написани, а хочай в ринку (?) имѣются такіе обиватели кои имѣють разніе товари яко то крайніе вещи рибу и солъ, то . . . оніе всѣ с тѣхъ товаровъ отбувають с прежде и нѣнѣ козачую службу и в ревизіяхъ написани в статѣ точно козачой и немѣщанами, а кои имѣются некозаки бавячіеся рукодѣліемъ и пашенною землею, но приписніе к ратуши, а другіе во владѣніи подданномъ то написани точно в ревизіяхъ посполитими.

Сотенная сотни полковой старшина, что в сотнѣ второй полковой такихъ обивателей которіе по гражданскому состоянію по малороссійскимъ правамъ мѣщанами бытъ должни кромѣ козаковъ да владѣльческихъ поданныхъ не имѣется.

Сотенная соколская старшина, что в сотнѣ Соколской таковыхъ которыхъ должно быть мещанами не имѣется, а которіе имѣють отчасти торговіе промысли и сзять для продажи и покупки в города риби и соли оніе в ревизіи написани между Козаками и общенародніе повинности противъ другихъ отбываютъ посполитіе же препитаніе имѣють с пашенихъ земель которіе и в ревизіи потому всѣ написани посполитими.

Сотникъ Царичанскій Иванъ Куцарскій, что в сотнѣ Царичанской таковыхъ мѣщанъ которіе свои гондлѣ имѣють и ими користуются не имѣется, а ремесленіе люде яко то кравци, шевци, и прочіе ремесленіе люде и другіе которіе купечества и промыслов не имѣють и препитаніе рукодѣліемъ своимъ в испашенихъ своихъ земель оніе всѣ описани до Экономіи ея імператорского величества малороссійскихъ деревень к ратұшам и положени по статямъ в ревизіальніе книги по давнему обикновенію посполитими.

Писар полковій Григорій (прізвище нерозбірливе)

Подканцеляристъ Никифоръ Бухевскій.

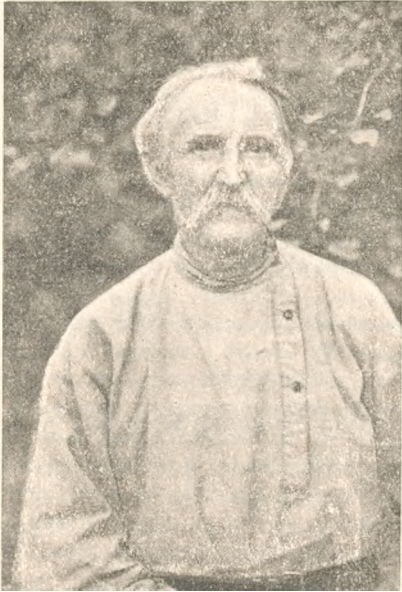
(Збірка Лазаревського № 33, а. а. 236-239. Бібліотека Київського ІНО).

1925 р. 10/VI. Київ.

Я. П. Новицький.

(1817—1925).

В особі Якова Павловича Новицького, що помер 19 травня б. р., зійшов у могилу ще один з небагатьох українських діячів старшого покоління, один з українських «семидесятників». Небіжчик мав популярність, як археолог, історик, етнограф та статистик Запорізького краю. Працював він на цьому полі 51 рік, з молодих років — і по день смерти.

Народивсь Яків Павлович Новицький р. 1847-го 24 жовтня на Катеринославщині, в селі Аулах, колишнього Катеринославського повіту, в родині дрібного землевласника. Об'єктивні обставини склалися так, що здобути будь-яку закінчену й систематичну освіту Якову Павловичеві спромози не було. Правда, якийсь час вчивсь він в Олександрівській повітовій школі, але, коли помер його батько, то загинула надія закінчити навіть цю школу. По смерті батьківій (1865 р.) Яків Павлович ходив ще до школи, а потім мусів покинути вчитись. На його руках залишився молодший брат: «Йду до школи—й брата за собою веду; де сам іде, а де нести треба. Я в школі, а брат сидить коло школи. Пограється трохи, а тоді почне плакати. Треба кидати клас, йти брата забавлять. От яке у мене вчення було»,

розповідав Яків Павлович уже на схилі своїх років. І довелося кинути школу та сісти «в канцелярію», «в присутствіє» за писарську працю в Олександрівській Повітовій Скарбниці (1865—1868).

Наприкінці 60-років Яків Павлович зазнайомивсь із відомим на ті часи педагогом-теоретиком бароном Корфом. Знайомство це мало велике значіння для Новицького. Педагогічні симпатії, наміри й теорії Корфові знайшли в юнацькій душі Якова Павловича (йому було тоді 21 рік) чулий відгук. Він готується стати за вчителя і самотужки, напружено працює —

й успішно складає іспита на вчителя. До цих часів з Якова Павловича робиться переконаний народник. Він хоче не тільки служити просвіті народній, але й злитися з народом, почуває гріхи свого стану (Яків Павлович походив дарма що з захудалого, але дворянського роду¹⁾ — і щоб остаточно звязати себе з простолюдом, бере шлюб з селянкою, недавньою кріпачкою Корфів. В дружині своїй Яків Павлович знайшов і мав не тільки вірне подружжя, але й товариша, що до останніх своїх днів підтримував і поділяв усі наміри й симпатії свого чоловіка.

На роки 1868—1878 припадає педагогічна діяльність Новицького по школах Олександрівського повіту²⁾, р. 1872 він переходить до Маріупільського повіту³⁾. На цей час од пасивних національних симпатій Яків Павлович переходить до їх активного виявлення. Історичне минуле краю, колишніх «вольностей війська Запорізького», що з народження й до самої смерти був у нього перед очима, безпосередній і міцний звязок з простолюдом, знайомість з київським та харківським студентством, — все це дуже рано викликало національні симпатії небіжчикові; учителювання, взагалі освітня праця поміж народом — що-дня гостро доводили необхідність розвинути українську мову, вживати її в школі, неминучу потребу відродити українську культуру. Романтика, що дала привід цим симпатіям, вже відходила на задній план. Практика життєва доводила це краще за козацьку романтику. В цей-же час Яків Павлович починає збирати етнографічний матеріал: пісні, казки, легенди. В передмові до II тому «Историческихъ пѣсенъ» Антоновича й Драгоманова між иншими прізвищами знаходимо ім'я й Якова Павловича. Р. 1876-го з'явилася збірка «Малороссійскіе народные преданія и рассказы», в ній публікується чимало матеріалів, що їх доставив Новицький.

¹⁾ Рід Новицьких походив з Чернігівщини (Козелецький повіт). З предків Я. П. — Ілля Федорович Новицький був за очочекомовного полковника при Самойловичі та Мазепі (портрет його див. «К. С.», 1886, 9). Син Іллі — від першого шлюбу Григорій, вихованець Київської Академії, одружений з сестрою жінки Орликвої, також був за компанійського полковника за Мазепи-ж. Р. 1709 за підозрено було його в зраді; р. 1712 заслано на Сибір до Тобольського, де служив він у війську (Костомаров, «Мазепа й Мазепинці», с. 654). Одей Григорій Новицький склав: «Краткое описание о народѣ Остяцкомъ» (1715 р.), про яке Костомаров писав «Живучи въ Сибири, онъ оставилъ послѣ себя замѣчательное сочиненіе, отличающееся и богатствомъ сообщаемыхъ свѣдѣній, и наблюдательностью автора» (ibid.). «Описание» видано р. 1884. С.П.Б. див. реценз. М. Сумцова, «К. С.», 1895 р. Пращур Я. П. — військовий товариш Іван Новицький, господарював у маєностях своїх на Чернігівщині (Козелецький повіт). Син його Петро, прадід Я. П., переселився на Катеринославщину (десь між 1782-1795 рр.). Дід Я. П. Новицького — Іван, Петрович, колезький регістратор, господарював на батьківській землі (500 десятин). Батько небіжчиків — Павло Іванович (1809-1864) за заповітом батьківським одержав 39 десятин землі (р. 1852). З р. 1826 він служив у Олександрівському Нижньому Земському Суді, звідки р. 1831, дослужившись до чина колезького регістратора, подавсь у відставку й хазяйнував на своїй землі.

²⁾ Спочатку в с. Вознесенці Олександрівського повіту (1868-1871), потім в с. Іванівці того-ж повіту (з 1 серпня 1871 р. по 1 серпня 1872 р.).

³⁾ В с. Ольгино.

Етнографічна діяльність, український напрямок — все це було для начальницького ока й дивним і шкодливим. До того — це було «время люте» для української науки. Якова Павловича обрано було за члена «Юго-Западнаго Отдѣла Русскаго Императорскаго Географическаго Общества»¹⁾ і разом остаточно взято під увагу начальства. Р. 1878, коли він шестеро років прослужив в Ольгинській школі Маріупільського повіту, Новицького звільняють за «распространеніе украинофильскихъ тенденцій». Інспектор народніх шкіл Лободовський клопотавсь про те, щоб Новицького позбавлено було учительських прав назавсіді. Звичайно, що клопоти «охранителя» було завдоволено.

По тому працювати в школі було неможливо. Яків Павлович переходить на працю до земства. Чернігівське губерніяльне земство дало йому особливе доручення: скласти опис Борзенського повіту під керуванням О. О. Русова. На цій посаді працював Яків Павлович недовго: він ослаб і не міг виконувати далі доручення. Поробивши щось з рік, повертається до Олександрівського. Р. 1879 Маріупільська шкільна повітова рада клопоталась перед Катеринославською Губерніяльною Шкільною радою, щоб Новицькому було повернено вчительські права. Клопотання закінчилося щасливо для Якова Павловича. Він знову взявся до шкільної праці.

Інтерес до вивчення місцевого краю, що виявився вже за юнацьких літ, вимагав упертої праці, самоосвіти. Шкільна незакінчена освіта нічого не дала для цього небіжчикові. І починається надзвичайно серйозна, уперта праця над собою. Читання книжок, знайомство з науковими діячами, як А. Н. Бекетов, І. І. Срезневський, М. Ф. Сумцов, О. О. Русов — сприяє цьому. З останнього Яків Павлович тратився на книжки, їздив оглядати столичні музеї, бібліотеки, то-що. І наслідком такої напруженої праці над вивченням місцевого краю була широка ерудиція небіжчикова, саме — краєзнавча ерудиція. Бо він не спинився на одній якійсь ділянці у вивченні краю, а охопив усі. Згодом Яків Павлович став археологом, істориком, архівним робітником, статистиком, кваліфікованим етнографом. І знання з цих дисциплін придбав він самотужки, не маючи жадного диплому й патенту! У нього був єдиний засіб: самоосвіта, єдина метода: читати, єдине бажання: працювати на користь свого краю. Різноманітні змістом і цінні праці Якова Павловича дають право назвати його й археологом — він бо провадив чимало розкопок; істориком — бо він написав історію Олександровського й зібрав силу матеріалів; матеріал з народньої словесности, що він попризбирував, дає право назвати його етнографом. Але найкраща назва йому була-б — краєзнавець, бо з нього саме був усебічний дослідувач краю. Від його уваги не минула флора краю, його топографія, не кажучи про попередні досліди історично-етнографічного характеру.

Та не важко займатися самоосвітою й краєзнавством на дозвіллі, коли є час і сприяють матеріальні умови. А цього як-раз у Якова Павловича і

¹⁾ 23 січня 1876 р.

не було. Жив він, як розповідав його друг і товариш, Д. І. Яворницький, надзвичайно бідно. На хаті, де мешкав тоді Новицький з жінкою, не було навіть даху, часто доводилося голодувати. Становище мало змінювалося під час екскурсій, таких для краєзнавця потрібних: «Ходили ми з Яковом Павловичем,—оповідає Дмитро Йванович Яворницький—по селах—обое-рябоє: у мене в кешені п'ятак, а у нього—три копійки... Часто голодували, бо купити їсти було ні на що»... От серед таких умов провадити краєзнавчу працю—це справжня жертва—і Яків Павлович самовіддано приніс її.

Коли на запорізькому обриві з'явивсь згаданий оце Дмитро Йванович Яворницький, то Новицький дуже потоваришував із цим невтомним дослідником Запоріжжя на все життя. І та дружба для Якова Павловича важила чимало.

Дальші часи, правда, принесли деякі полегшення що-до матеріяльного становища Новицького. Р. 1880 він стає за секретаря шкільної ради в Олександрівському, завідує одночасно книжковою коморою. Це дало спромогу віддати більше часу й уваги коханій праці. Згодом Якова Павловича призначено ще й наглядачем-екзамінатором по школах. В своїх звітах про шкільні ревізії він уперто провадить думку про необхідність допустити українську мову й українську книжку в школу. На цей час, між иншим, припадають і «Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія, собранныя Я. П. Новицкимъ въ Екатеринославской губерніи въ 1874—1899 годахъ», що їх видало Харківське Історично-Філологічне Товариство р. 1894-го («Збірник» Т-ва, т. VI).

У шкільній раді та в коморі книжковій Яків Павлович працював по 1896 рік. Цього року він перейшов до «Попечительства дитячих притулків» секретарем, де й працював до самої революції, коли інституцію цю було скасовано.

Як збирав матеріяли Новицький? Поруч праці в архівах і над джерелами, він кожне літо проводив «у народі». То забирається він на Хортицю й живе там, досліджуючи територію острова та записуючи етнографічний матеріял, то ходить по селах, вишукуючи старих дідів та баб, щоб зібрати від них по крихті матеріялів з народньої творчости; теж робить він, розкопуючи могили. Він не забуває фотографувати тих дідів, що від них записує—і таким чином фіксує не тільки матеріял, але й тих, хто той матеріял береже в народі.

Наслідком такої упертої праці з'явилися публіковані книжки Якова Павловича з історії краю (Історія Олександрівського, ціла низка праць з історії Запоріжжя, публіковані документи, етуди з історії освіти краю etc..). Публікувалося це, найбільше, в місцевих виданнях. Чимало видрукував Новицький і етнографічних матеріялів, як «Запорожье въ памятникахъ народнаго творчества» (1884—1885), «Изъ народныхъ преданій о запорожцахъ» (1885), «Изъ области народныхъ преданій и разказовъ» (1888—1889),

«Съ береговъ Днѣпра» (1905), «Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ» (1908) (поповнене видання), «Народная память о Запорожьѣ». «Преданія и рассказы, собранные въ Екатеринославщинѣ» (1911), «Духовный міръ въ представленіи малорусскаго народа» (1912). Все це містилося в краєвій пресі, як «Степь», «Днѣпръ», «Екатеринославскія Губернскія Вѣдомости», «Екатеринославскій юбилейный листокъ», «Адресь-календари» (Катеринославські та Олександрівські) та в місцевих-же — «Лѣтописи ученой архивной комиссії», «Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго Общества», а також виходили вони й окремими виданнями. Друкувавсь Яків Павлович і в «Кіевской Старинѣ»¹⁾, «Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества», в працях «Юго-Западнаго Отдѣла Русскаго Географическаго Общества». Співробітничав небіжчик і в низці інших видань, як «Русскія Вѣдомости», «Русскій Курьеръ», «Молва», «Недѣля», «Одесскій Вѣстникъ», «Южный Край», «Петербургскія Вѣдомости», «Страна», «Народная Школа». В усіх цих виданнях містив статті з різних питань. Видавав Новицький свої етнографічні збірки й окремо: так р. 1907 було видано в Олександрівському «Малорусская и Запорожская Старина, преданія и рассказы», там-же й того-ж року «Малорусскія народныя преданія, повѣрія и рассказы», р. 1908 — «Запорожскіе и гайдамацкіе клады»; 1909 — «Народная память объ урочищахъ и историческихъ лицахъ Запорожья». Р. 1913 у Катеринославі вийшли окремо друковані в «Лѣтописи Екатер. Ученой Архивной Комиссiи» «Малорусскіе народныя заговоры, заклинанія, молитвы и рецепты», в. I та в. II (року 1915-го).

Захоплена й невтомна різноманітна краєзнавча праця Новицького допомогла йому перенести наглу, мало не одночасну смерть коханих синів, смерть улюблених дочок та втрату вірної дружини.

Різні наукові установи оцінили заслуги небіжчикові й обрали його на свого члена або співробітника. Так, він був членом «Юго-Западнаго Отдѣла Русскаго Географическаго Общества», «Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества», «Екатеринославскаго Научнаго Общества», почесним членом «Екатеринославской Ученой Архивной Комиссiи», співробітником Петербурзького Університету для збирання флори Катеринославщини, «Общества испытателей природы при Харьковскомъ университетѣ», членом Музейної Ради Катеринославського Музею імені О. М. Поля. Року 1912 «Екатеринославская Ученая Архивная Комиссiя» святкувала 30-річний ювілей краєзнавчої діяльності Якова Павловича.

¹⁾ В «Кіевской Старинѣ», крім згаданих «Изъ народныхъ преданій о запорожцахъ» (1885, 10, с. 350-353), Новицький видрукував статті історичного характеру: «Какъ готовилось Екатеринославское духовенство къ встречѣ Императрицы Екатерины Второй (1887, 4, 795-798). та «Личный составъ и аттестация духовенства Александровскаго уѣзда Екатеринославской губернии по архивнымъ даннымъ 1814-1822 г.» (1889, 3, стор. 725-730).

За революції довелося Якову Павловичеві сидіти на писарських посадах по Военкоматах та Відділах. Довелося перетерпіти страшний голодний рік (на Катеринославщині—1921—1922). Не можна сказати, щоб місцеве оточення грішило увагою до Якова Павловича. Часто вбачали в ньому «елемент» (ох, той «елемент»!)—і тоді доводилося залишатись без посади. У вирі громадянської війни та руйнації мало не загинув і музей, що дбав був про нього Яків Павлович, власними руками збираючи експонати, загинуло багато зібраного матеріалу.

Р. 1924 Українська Академія Наук з приводу п'ядесятої річниці краєзнавчої діяльності Новицького обрала його на члена-кореспондента, підкресливши його корисну різноманітну діяльність. Це підбадьорило маститого працівника. Не вважаючи на свої 77 років, він, як палкий юнак, знову взявся за працю, що був припинив у зв'язку з голодом та безробіттям. Живучи на мізерію, що платили йому за діловодство (!) у трудшколі—на 26 карб. з копійками, Яків Павлович накреслює широкі плани. І за кілька годин до своєї несподіваної смерті він писав до автора цих рядків: «Хотілося-б мені закінчити те, що задумано і чого неможливо виконати при умовах теперішнього мого життя. Архівного й етнографічного матеріалу у мене хватило-б не на один рік, аби охота та здоров'я».

Остання радість небіжчикові була 30 квітня 1925 року, коли, за постановою Підготовчої конференції до Археологічного з'їзду у Києві, його персонально запрошено на майбутній з'їзд. «Це найкраща мені писанка», писав тоді Яків Павлович.

І до останнього часу був він здоровий та бадьорий, до останнього часу працював над етнографічним матеріалом (піснями). На початку травня місяця занедужав на бронхіт, але весь час був на ногах, працював, читав, писав. 19 травня, повернувшись з праці коло першої години дня, почув себе слабим, але швидко перемігся й сів писати у щоденник, якого акуратно провадив протягом кількох десятків років. Він устиг написати кілька слів усього, закапльався—і помер моментально від параліжу серця..

Так закінчив свої дні невтомний краєзнавець Катеринославщини Яків Павлович Новицький 19 травня р. 1925-го, на 78 році свого життя. Було справлено йому громадський похорон. Урочисто, з музикою, з силою люду ховали Якова Павловича... В голосних промовах над його труною славили небіжчика за працю, запевняли, що справа, що він почав, не загине, а проте, за життя—допомоги собі або справі своїй, якщо не пошани за невсипущу працю, то хоч полегкості якої,—Яків Павлович не зазнав. Ще кілька рядків про небіжчика, як про людину. Попереджаємо, що пишемо, не вважаючи на правило: «aut bene, aut nihil».

Всі, хто знали Якова Павловича, вражалися його шляхетною душею, його простими, нехитрими стосунками до людей. Скромність його була надзвичайна ¹⁾. Чи не найкраще схарактеризував небіжчика, як

¹⁾ Так, наприклад, уже як помер Яків Павлович, найближчі до нього рідні й приятелі, розібравшись в паперах небіжчикових, довідалися, що «Комитетъ Антропологи-

людину, його найближчий товариш — Д. І. Яворницький словами «недукава душа».

Ми не мали на увазі характеризувати всієї надзвичайно різноманітної краєзнавчої діяльності небіжчика, а хотіли тільки нагадати про етнографічні праці Якова Павловича.

На Катеринославщині завсіди помічавсь підвищений інтерес до етнографічних дослідів, записів, збирання матеріялів. І Яків Павлович Новицький мав гідних попередників і товаришів по праці, як Г. А. Залюбовського, І. Манджуру, Д. І. Яворницького.

Про одну з перших праць Новицького²⁾ — легенди й оповідання, що ввійшли до збірки «Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго Общества» — «Малороссійскіе народныя преданія и рассказы» (1876) Сумцов сказав: «Этотъ трудъ г. Н. (овицкаго) уже сослужилъ полезную службу; имъ многіе воспользовались и, несомнѣнно, многіе еще будутъ пользоваться»³⁾. Там-таки ак. Сумцов зазначає, що мало не третина всієї збірки належить Якову Павловичеві. Справді: сторінки 2, 13, 16, 105, 106, 107, 108, 160, 161, 162, 173, 174, 210, 211, 212, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 255, 256, 271; 272, 273, 274, 286, 287, 288, 289, 290, 326, 327, 328, 332, 333, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353; 355, 356, 357, 361, 366, 267, 384, 385, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425 містять матеріяли Якова Павловича. Той самий автор дав характеристику низці фольклорних та взагалі етнографічних записів Новицького, друкованих у «Дніпрѣ» (1884, №№ 130, 138, 146), «Степи» (1885—1886, № № 2, 5, 6, 7, 10, 12, 19). Своїм змістом — це переважно оповідання про запорожців та запорізьку старовину. Р. 1887-го у «Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» (№ № 24, 25, 27) небіжчик описав слободу Вільну Гупалівку Олександрівського повіту, в 28 № цього видання — програму до збирання етнографічного матеріялу. Автор «Современной малорусской этнографіи», ак. М. Ф. Сумцов прихильно поставивсь і до цієї праці. Р. 1887-го містив Яків Павлович свої записи у «Екатеринославскомъ Юбилейномъ Листкѣ». Змістом своїм вони були такі, як і попередні праці. Між матеріалом, публікованим р. 1888 (№ № 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 25, 26, 27, 29, 46, 48, 52, 53) та 1889 (№ № 2, 7, 16, 17, 19, 21, 23, 28) у тих-таки «Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» трапляється пісенна творчість (р. 1888. № № 46, 48, 53); (р. 1889, № № 2, 7, 17, 21). Року 1892 небіжчик там-таки видрукував ще пісню (№ № 52, 53, «Е. Г. В.»). Це ніби-то зазначало, що збирач особливо зацікавився народньою піснею, переважно історичною.

ческой Выставки Общества Любителей Естествознанія, Антропологіи и Этнографіи при Московскомъ Университетѣ» присудив Я. П. срібну медаль «За составленіе и пожертвованіе знахарскаго травника».

¹⁾ М. Ф. Сумцов. «Современная малорусская этнографія», Київ. Стар. 1892, X, с. 37.

²⁾ Здається, перша праця Я. П. — була записи легенд про запорожців — «Изъ записокъ туриста», «Кіевскій Телеграфъ», 1875, № 134.

Це так і було: р. 1894-го вийшли накладом «Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества» («Сборник Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. VI) «Малорусскія пѣсни, преимущественно историческія, собранныя Я. П. Новицкимъ въ Екатеринославской губерніи въ 1874—1894 гг.»

В передмові від редакції (О. О. Русов, О. В. Ветухов і М. Ф. Сумцов) про записувача говориться, що «Яковъ Павловичъ Новицкій, какъ собиратель народныхъ сказокъ, преданій и пѣсень, давно уже пользуется почетной извѣстностью... Настоящій сборникъ по величинѣ и обилію новаго матеріала превосходить все, доселѣ изданное въ печати г. Новицкимъ. Собиратель отнесся къ собранному матеріалу добросовѣстно и старательно, что выразилось въ умѣлой записи пѣсень и въ многочисленныхъ бібліографическихкихъ указаніяхъ на сходные печатные варианты» (с. 1).

Збірка ця була наслідком 20-ти річної праці, як зазначено в передмові від збирача. Ця робота Якова Павловича має особливу цінність наукову, бо там знаходимо не тільки цікавий фольклорний матеріал, але й записано його часом од дуже старих людей. Новицький зафіксував пісні, наприклад, столітніх дідів Євдокима Шляхового, Арсена Чорновола, мало не столітніх Михайла Книрика (98 років) й Микити Джигиря (94 р.). До збирання пісень Яків Павлович повернувся ще раз: р. 1908 ¹⁾ в «Лѣтописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссіи», в. IV, було видрукувано «Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ (1874—1903)», куди ввійшли, крім пісень 1874—1894 років, нові матеріали, записані в період 1894—1903 рр. Зрештою, перед самою смертю, Яків Павлович працював, упоряджуючи до друку збірку пісень, переважно історичних, — останніх своїх записів.

Знайомлячися з змістом матеріалів, записаних і публікованих Новицьким, бачимо, що особливо пильно виловлював він те, що залишилося в пам'яті народній про запорізьку старовину. Це дуже характерно для небіжчика. Правильно можна його назвати «етнографом Запоріжжя». Не відступив од цього він і в останніх своїх публікованих працях, що припадають на р. 1908—1915.

Правда, доводиться уважати й на те, що запорізький елемент дуже був міцний у фольклорі Катеринославщини. Але все-таки перекази народні про Запоріжжя та запорозців зникають, або й зникли почасти. Забуваються також історичні пісні, поступаючись новим жанрам. І заслуга Якова Павловича в тім найбільш і полягає, що він уратував од остаточного забуття коштовний матеріал, уратував чимало перлів народньої творчості.

Сумлінний, досвідчений і уважний збирач, він протягом усього життя записував матеріал — і не встиг опублікувати всього. Архів Якова Павловича тепер становить власність Української Академії Наук, куди його пере-

¹⁾ У Сумцова («Діячі українського фольклора») помилково показано 1909 рік. Саме-ж це видання—IV вип. «Лѣтописи» датовано двічі й неоднаково: на титульній сторінці 1908 рік, на потитульній—1907 р.

дала родина небіжчика: зібрані матеріали етнографічні не загинуть. Не торкаючися питань теоретичної етнографії, Яків Павлович показав себе як знавець текстів, точний записувач, обережний коментатор — виявив, власне, ті риси, що їх бракувало не одному українському етнографові.

Як етнографа-збирача Якова Павловича треба поставити поруч таких видатних фольклористів як І. Манджура, І. П. Новицький, Г. А. Залюбовський.

Займатися фольклором, перебуваючи в умовах, що їх зазнав Яків Павлович Новицький—це подвиг. Подвиг цей тягнувся усе життя небіжчикове. Хай це буде прикладом молодим краєзнавцям.

Володимир Білий.

Головніша література.

1. Сумцовъ М. Ф. «Современная малорусская этнографія», «Кіев. Стар.», 1892, X, с. 35-50 та окремі відбитки.
 2. Сумцовъ М. Ф. Этнографическое изучение Екатеринославск. губ. (Сборникъ статей Екатеринославскаго Научнаго Общества, 1905 р.).
 3. Сумцовъ М. Ф. «Діячі українського фольклору» XIX том «Сборника Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, й окрема відбитка 1910 р.
 4. «Лѣтопись Екатеринославской Ученой Архивной Комисіи», вип. VIII, 1912, стор. I—VIII — «Я. П. Новицькій».
 5. Словник «Врокгаузъ и Ефронъ», т. 41, с. 258.
-

Лист М. І. Гоголевої до П. О. Куліша.

У дослідях, Гоголеві присвячених, не раз вже ставилося питання про родинні впливи, що їх був зазнав великий письменник Отже, чимало уваги віддано і матері його, Марії Іванівні. Щиру любов і повагу до її сина перенесено й на матір: звідси й повстає, як пише В. Гіпіус—«ідеалізація М. І. Гоголь, начатая с легкой руки С. Т. Аксакова, человека мало ее знавшего, идеализация одними биографами повторенная и другими даже усиленная»¹⁾. Цій-таки традиції, і напевно не без впливу Аксакова, підпав і П. О. Куліш: «ее плѣнительный образъ великой въ своей неизвѣстности женщины»²⁾ приваблював його протягом усієї його знайомости. Довга праця Кулішева над збиранням матеріялів до життєпису Гоголя³⁾ поставила його в близькі стосунки з родиною письменника. Частенько гостював він у Васильівці; листувався потім як з М. І.⁴⁾, так і з Ганною Васиівною, сестрою поета⁵⁾. Родина Гоголева віддячувала йому теж щирою приязню. Якийсь час збентежили її були відомі статті Кулішеві, надруковані в «Основі», але Куліш заспокоював тоді Марію Іванівну, з'ясовуючи їй дійсну свою думку, й очевидно не без успіху. Принаймні свідчить за це лист 1866 р., що його подаємо нижче⁶⁾: відчуваемо в ньому щиро пошану та любов до П. О. Куліша. Своїм примітивним змістом і наївним тоном характеризує він матір великого письменника, що для цього мало в нас і досі матеріялів⁷⁾.

Друкуємо додержуючи правопису й пунктуації оригіналу:

Не помню я чтобъ когда нибудь такъ смѣялась от радости какъ получа ваше письмо въ которомъ вы пишете, что надѣвъ въ первой разъ генеральскої мундиръ⁸⁾ пожелали въ немъ здѣлать

¹⁾ Василий Гиппиус. Гогель. Ленинград. 1924, стр. 10.

²⁾ Лист П. О. Куліша до Н. О. Білозерської — Русская Старина, 1887, III, 708.

³⁾ Див. П. Рупін. П. О. Куліш, як дослідник і критик Гоголя. Книгарь, 1919, ч. 23—24, стор. 1563—1574.

⁴⁾ Див. «Чтения въ Обществѣ Нестора-Лѣтописца», 1902, т. XVI, вип. 1—3, відд. 3, стор. 63—67; іб. вип. 4, стор. 103—118. — «Литературный Вѣстникъ», 1909, I, 69—77.

⁵⁾ З цих листів надруковано тільки одного — Наше Минуте, 1918, III, 116.

⁶⁾ Оригінал переходується в «Архіві Куліша» в Комісії для дослідження громадських рухів на Україні при УАН.

⁷⁾ Автобіографію М. І. Гоголевої (1792—1868) надруковано в «Русскомъ Архивѣ», 1902, IV, 706—724; уривки з її листів до П. О. Куліша та Д. С. Каменецького за рр. 1857—1859 див. у «Кіевской Старинѣ», 1897, XII, док., 67—69. Про М. І. див. статті Н. Білозерської (Русская Старина, 1887, III), Н. А. Трохимовського (іб., 1888, VII), А. Черницької (Истор. Вѣстникъ, 1889, VI).

⁸⁾ З 26 червня 1866 р. виконував Куліш у Варшаві обов'язки «директора духовныхъ дѣлъ», 17 січня 1867 р. знов приступив він до праці в «Учредительномъ комитетѣ» (Д. Дорошенко. П. О. Куліш. К. 1918, стор. 40).

Генеральського чину Куліш, звісно, ніколи не мав.

мнѣ визитъ, если бы я жила въ варшавѣ, благодарю васъ за желаніе и я васъ увидѣла мыслѣнно и воображеніе дапожняю, какъ вамъ въ немъ должно быть хорошо имѣя отроду я полагаю не боліе 35 т *) лѣт¹⁾. — Прочтя даліе ваше письмо здѣлалась очень недовольна вами, прежде вы писали ко мнѣ съ какимъ на слаждѣніе занѣмалъсь вы Государственными дѣлами неслишкомъ изнуряя себя имѣя добрыхъ людѣй облегчающихъ труды ваши, какъ и должно быть, атеперь пишете что занимается дѣнь и ночь, чтобъ оправдать мнѣніе обвасъ благодѣтеля Вашего²⁾, что на занимаемомъ вами мѣстѣ никто не здѣлалъ столько пользы государству сколько вы здѣлаете въ такомъ разѣ подумайте! на долго ли васъ станѣтъ: когда-же вы истинно желаетъ быть полезны Государству, то должны беречь свое здоровье, безъ которо го ни что немило и не возможно быть полезну Государству, при всемъ вашемъ рвеніи. — Отвѣтъ на прежнѣе письмо ваше давно у меня лѣжитъ ожидая случая, люди заняты были у боркою хлѣба и въ полтавѣ много залежало письмо ваше по той же пречинѣ, Сиротка моя Внучка Маша институтка полтавская, отъ пущенна на ваканціи, корыспондентовъ служить мнѣ ана проживаетъ съ тѣткой своей Анетъ³⁾, пафторя науки, для двухъ систѣр ее есть гувернадка, идля практикѣ въ французкомъ языкѣ ходитъ по часамъ семейная очень хорошая женщина, мадамъ Ди-беръ**), приносящая съ сабой разные предметы для разговоровъ, книжечки разные, икартинки занимательные для такого возврасту, и проговорить съ нѣй часа 2, съ большимъ удовольствіемъ, и потомъ уходитъ въ другіе дома.

Съ какимъ тщаніемъ собѣралась я подписать ваше письмо мой доброй другъ Пантелеймонъ Александровичъ, но вышло совсѣмъ напротивъ, теперь я вижу, что тутъ перо хорошее способствуетъ мнѣ если по падется по моей я рукою то я не узнаю иногда своей рукописѣ, металлическіе перья разныхъ сортовъ мнѣ не годятся, а домашніе перья мнѣ саліе лучшіе но рѣдко кто потрафитъ на мою руку и выходитъ, что надомне перемѣнить руку; мнѣ прошла на мысль крылова басня, авы какъ несадитѣ, авмузыканты не годитѣсь.

Остаюсь на всегда съ истиннымъ моимъ къ вамъ почтѣніемъ.

Марія Гоголь

Сентября 2-го Августа 20-го.
1866-го года. Васильевка.

P. S.

Севодня я была обрадуванна извѣстіемъ, что человекъ ѣдитъ въ полтаву посвоимъ дѣламъ, и возьметъ мои письма.

Подалъ Петро Рулинъ.

*) Нерозбѣрно. **) Підкреслено.

¹⁾ На той час було Кулішеві вже 48 років.

²⁾ Напевно М. О. Мілютін, що йому дякуючи одержав Куліш посаду в Варшаві.

³⁾ Ганна Василівна Гоголь, 1821—1893.

Шевченко в приватному листуванні.

Могутня й своєрідна погата українського поета раз-у-раз звертала на себе увагу тих людей, з якими поет зустрічався, входив у ті чи інші стосунки, або хоч обертався в одному колі. Ось чому про Шевченка ми маємо багато переказів од найрізноманітніших його сучасників, найрізноманітніших і своїм соціальним станом, і своїм політичним світоглядом, і своєю освітою. На жаль, у цій літературі про Шевченка мало вивірених точно фактів, а найбільше мемуарної фантазії, легенди, а інколи — то й навмисне пущеного наклепу. Зрозуміло отже, що кожний новий факт у Шевченковому житті чи нова психічна рисочка поетова мають своє значіння не тільки для біографа, але й для ширшого загалу, особливо тепер, коли Шевченка пильно студіюють в інтересах сучасної великої доби.

Ми подаємо тут уривки з приватного листування, ще не друкованого, що ми випадково на його надібали в різних архівах, працюючи над іншими темами. Нам здається, що поруч із величезним опублікованим уже матеріалом вони свій інтерес мають.

І. Андрій Козачковський.

Нам уже в головних рисах відомі взаємовідносини між Шевченком та переяславським лікарем Андрієм Йосиповичем Козачковським ¹⁾. Залишаючи студію про цю цікаву постать надалі, я тут подам тільки деякі нові рисочки до цих взаємовідносин.

1. Згадка про Шевченка в листі до невідомого.

Серед паперів, що належать Д. І. Дорошенкові ²⁾, є лист Андрія Козачковського до невідомого нам «Йосипа» з датою: «16 ноября 1844 року. Переяслав». Писаний гарною українською мовою, цей лист досить цікавий для настроїв тодішньої активної інтелігенції. Про Шевченка тут такий абзац:

Про Шевченка я давно вже нічого не чувъ. Коли пынешъ до ёго, то поклонись й одъ мене та скажи щобъ винъ не оддуравсь й моеи хаты, якъ бува часомъ знову въ Яготынъ заверне ³⁾.

Цей лист, між иншим, трохи розбігається з власними споминами Козачковського. Переказуючи про своє знайомство з поетом ще 1841 р. у Петербурзі, Козачковський пише про рік 1845: «Въ августъ этаго года онъ нежданно посѣтилъ меня въ Переяславѣ, проживъ у меня двѣ недѣли». З тексту

¹⁾ Спомини Козачковського в газеті «Кіевскій Телеграфъ» за 1875 р., ч. 25.

²⁾ Зберегаються в Академії Наук. Д. І. Дорошенко дав загальну згоду на опублікування матеріалів із свого архіву.

³⁾ Подаємо всі документи автентично без змін. Закреслені в оригіналі вирази ми подаємо в квадратних дужках [].

цього листа видно, що цей проєктований приїзд Шевченків не мав бути перший, та й це було-б дивно, бо Шевченко не раз бував у Яготині й ближчих до Переяслава місцевостях (Козачковський лікарював у Переяславі з 27/IV—1844). Цікаве ще й це листування з поетом тодішньої української молоді, захопленої пророчим Шевченковим словом.

2. Шевченкова цибулка до А. Козачковського.

Досі відомі три листи Шевченкові до Козачковського; був ще й четвертий, але він десь загинув, за словами самого адресата. Тимчасом у родині Козачковського збереглася ще одна «цибулка» поетова, на-спіх писана. Я списав цю записочку в 1912 р. з оригіналу, що був приточений, разом з опублікованими листами ¹⁾, до «Кобзаря» 1860 р. На цьому примірникові «Кобзаря» був напис: «Маріи Степановни Козачковской зъ чоловікомъ и дитками. Т. Шевченко» ²⁾. Ось ця записочка, писана, очевидно, з Петербургу підчас розсилки виданих примірників «Кобзаря»:

Андрей Осипович!

Будьте ласкави перешлите три екземпляри въ Прохоровку на имя Максимовича Михайла Александровича ³⁾, а одинъ екземпляръ передайте Тарасевичу, а за це я вамъ подякую такъ якъ за оти каши та лящи Днипрови.

Щирый вашъ Т. Шевченко.

24. II. 1860.

II. П. Куліш до Петра Плетньова.

Відомо, які тісні взаємовідносини були між Кулішем і ректором Петербурзького університету, поетом-епігоном Пушкінської школи ⁴⁾, Петром Олександровичем Плетньовим. Плетньов перетяг Куліша до Петербургу на посаду, Плетньов допоміг Кулішеві зробити собі наукову кар'єру, він-же оточив його найвидатнішими літераторами і склав йому ніби інтимне родинне коло. Відомі відносини Куліша до Ольги Плетньової. Плетньов допомагав Кулішеві підчас заслання, клопочучися за його перед генералами з III відділу (в архіві кол. III відділу в Ленінграді збереглися два листи Плетньова до ген. Дубельта) і навіть позичаючи йому грошей на життя. Тепер у Пушкінському Домі при Рос. Академії Наук знайшлися листи Кулішеві до Плетньова, всього 92 за час з 1843 до 1861 рр., але з великими перервами в кілька років. Деякі незначні додатки до цього листування є в архіві Кулішовому, що зберігається в Українській Академії Наук (один

¹⁾ У тексті листа з 16 липня 1852 р. є одміна супроти опублікованого Козачковським; замість слів «самої легкой болѣзни» тут читаємо: «А я благодаря тую же богиню, никогда отъ нее не страдалъ, кромѣ какого-небудь трыпера».

²⁾ Пізніше цей примірник «Кобзаря» кудись зник підчас горожанської війни, завезений лікарем сном — Іваном Козачковським.

³⁾ Максимович одержав цього Кобзаря 6-го березня: Ч а л ь и й, Жизнь..., стор. 177.

⁴⁾ И. Н. Розанов — Пушкинская плеяда. Старшее поколение. Москва 1923, стор. 47—93.

Кулішів лист і три Плетньова). З цього матеріалу чітко виступають ці взаємовідносини, як і ті російські культурні інтереси, що раз-у-раз змагалися з українськими настроями етнографа-Куліша. Залишаючи детальну аналізу цих взаємовідносин надалі ¹⁾, я тут процитую лише ті уступи, де Куліш згадує в своїх раних листах товаришів-братчиків і описує свої зустрічі з Шевченком.

1. 1846 р. 29-го грудня, з Київа.

Въ здѣшней молодежи, окончившей университетъ, я нашелъ страшное волненіе умовъ и [сам] готовность на самыя [... закреслено О. Д.] эфемерныя затѣи. Они думали, что я не только приму участіе въ ихъ предпріятіяхъ, но сдѣлаюсь даже главою ихъ литературной корпораціи. Съ этимъ намѣреніемъ они собрались у одного моего знакомаго, гдѣ я обѣщаль быть на вечерѣ. Я увидѣлъ себя посреди задумчивыхъ лицъ, потупленныхъ лбовъ и нахмуренныхъ бровей. Я внутренно смѣялся и досадовалъ. Холодность моихъ сужденій поразила ихъ, и они, кажется, сочли меня столичнымъ эгоистомъ. Но Кастомаровъ и Шевченко по-прежнему ко мнѣ привязаны. Въ Шевченкѣ я нашелъ большую перемѣну. Онъ сдѣлался образованнѣе и солиднѣе. Поѣздки его по Малороссіи обогатили его умъ множествомъ весьма важныхъ замѣчаній. Онъ, между прочимъ, смотритъ на пановъ такъ, какъ должно на нихъ смотрѣть.

Вчера онъ рассказывалъ презабавную характеристику одного Переяславскаго [пана — закреслено О. Д.] помѣщика, у котораго онъ былъ въ гостяхъ. Помѣщикъ этотъ такъ изображаетъ свою молодость. «Вообразите себѣ обширное зало; посреди зала стоитъ руаль; за руалемъ сидитъ прелестнѣйшая блондына; возлѣ блондыни подушка; на подушкѣ вышитъ звѣрь-барсъ; на этаго вышитаго барса склонилъ безбоязненно голову прелестнѣйшій brunetъ. Вы думаете, кто это? Это я!» —

А вотъ картина домашняго быта пана Горкуши (такъ его фамилія). «Мальчикъ, поди достань мнѣ въ кладовой табакъ, да не того, что виситъ подъ сволокомъ въ бурдюжкѣ (родъ мѣшка), а того, что стоитъ въ углу за сундукомъ въ зеленой бутылкѣ; да пускай пани возьметъ ложечку или двѣ чайной воды, смотря по количеству, да и разотретъ табакъ, да не твоими погаными пальцами, а сама пусть разогреетъ да пускай найдетъ пани кабатырку, да не ту, що панночка въ желтомъ плати и въ шляпкѣ намалевана, а ту, [что] що пастушокъ съ овечкою лежитъ, що пани купила въ Лубнахъ на ярмарку, какъ ѣздила съ аптекаршею. Да подать мнѣ сюртукъ, въ которомъ я губернатора встрѣчалъ, да [шт] панталоны подать желтые и красный кашемировый жилетъ. Да еще пускай пани достанетъ чистый носовой платокъ; да когда будетъ давать платокъ, то пускай помнетъ его въ рукахъ, чтобъ носа не поцарапать».

¹⁾ На підставі цих листів освітлив ці взаємовідносини А. Я. Лященко, що прочитав доповідь на тему: «Куліш і Плетньов» у лєнінградському товаристві дослідження укр. письменства.

Въ дорогѣ панъ Горкуша тоже держитъ себя сообразно помѣщицкому своему достоинству. «Когда ѣздила моя жена въ Кіевъ, то извѣстно, коляска у насъ хорошая, кони добрые, Орловскіе, и кучеръ въ армякѣ, воротникъ обшитъ кожей, чтобъ бороδοю сукна не теръ. Я велѣлъ рессоры подпереть подставками, бо то 80 верстъ, но все-таки видно, кто ѣдетъ! Правда, пани моя не вытерпѣла и велѣла выбросить подставку подъ тѣмъ бокомъ, гдѣ сама сидитъ. Ну, пріѣхала въ Лавру; извѣстно, видятъ монахи, что пріѣхала помѣщица, такъ едва не задушили! Вотъ мальчикъ при томъ былъ. Мальчикъ!»

На этотъ зовъ является оборванный лакей.

«Вотъ онъ тамъ былъ; не дасть збрехать. Пошолъ вонъ, дуракъ!—Потомъ, послѣ обѣда, поѣхала она на Подоль въ пушныя лавки. Тамъ купцы завели въ такую темноту, что ничего не видать. Гдѣ ни лапнѣтъ рукою, то все звѣрь. Ну, если-бъ это я былъ, такъ я-бы не испугался: хоть и звѣрь, да уже не живой; а то вѣдь дама! А потомъ еще нужно было купить маслинъ. А маслины славная вещь! Уже для этаго не пожалѣйте дровъ да велите истопить печь дѣбре; да возьмите новый горшокъ и положите шаръ (слоѣ) капусты, а шаръ маслинъ, шаръ капусты, а шаръ маслинъ, а потомъ шаръ вьюновъ, а сверху опять капусты да поставьте въ печь, такъ маслины дадутъ соку, а вьюны вкусу. И это надобно ѣсть со свѣжею ситницею. А у меня ситницы пекутъ славно. Явдоха Паламаривна у меня печеть. Мальчикъ! позвать Явдоху Паламаривну!»

Мальчикъ бѣжитъ на другой конецъ деревни и приводитъ пекарку.

«Вѣдь ты печешъ у меня ситницы?»

— Я, пѣночку.

— Да, вотъ она печеть у меня ситницы. Пошла вонъ, дура».

И проч. и пр. и пр.

До цього листа з 29 грудня 1846 р. додамо ті відомості про київське оточення, що їх сповідає Куліш у своєму пізнішому листі з 25 лютого 1847 р. уже прямуючи за кордон, до Варшави: ці-бо відомості тісно звязані спільною темою.

Сперва я былъ намѣренъ прожити здѣсь дня три только, но старые и новые знакомые приняли меня здѣсь съ такимъ радушіемъ, что я невольно замѣшкался. Я къ Вамъ писалъ уже, что даже Кіевскіе профессеры перемѣнили обо мнѣ теперь свое мнѣніе; а какъ я посредствомъ женидѣбы связалъ себя тѣснѣе съ обществомъ и долженъ приспособляться къ его требованіямъ болѣе прежняго, то я сдѣлалъ нѣкоторымъ изъ нихъ визитъ; они были у меня; итакъ, между нами поселилось согласіе.

На всякомъ благородномъ чловѣкѣ лежитъ обязанность узнавать достойныхъ людей и пріобрѣтать себѣ въ нихъ на всякій случай орудія для добрыхъ дѣлъ. Это заставило меня сойтись съ нѣсколькими почтенными молодыми людьми, глядящими на жизнь внимательно. Между прочимъ я познакомился съ родственницею Вашего Франклина Балабина, Варв. Никол. Рѣпниною. Это дѣвица съ сильнымъ характеромъ, съ дѣятельною душою и чловѣколюбивымъ сердцемъ. Въ ней я увидѣлъ женщину-христіанку такою, какою она должна быть: возвышенное стремленіе мыслей, поэтичскій взглядъ на міръ и благородная простота въ жизни и въ обхожденіи съ людьми.

У цих Кулішевих листах звертають на себе увагу деякі цікаві деталі. Перш за все — відносини Куліша до Кирило-Методієвського братства. Він сам про цю подію різно оповідає в кількох своїх творах: в «Жизні Куліша» ¹⁾, «Воспоминаніяхъ о Н. И. Костомаровѣ» ²⁾ та в знаменитому «Історичному оповіданні», що ввійшло в «Хуторну поезію» 1882 р. Хоч він і заперечує свою формальну участь у братстві, але-ж констатує ту близькість до братчиків, про яку детальніше й виразніше говорить у наведеному вище листі до Плетньова. Так, в «Історичному оповіданні» читаємо: «Приїхавши на початку року 1847-го в Київ, дочувсь я глухо, що моє о Христі брате zorganizувалось у якесь товариство Кирила та Мефодія, скомпонувало собі статут і навіть має свою цеху — з литого заліза персні, на котрих сяють літери К. М.». Певна річ, що він не міг переказувати Плетньову, боягузові й урядовцеві, цих конспіративних подробиць, але-ж побутове оточення братства, участь у йому Шевченка, інтереси братчиків — ці риси значно й по-новому доповнюють усе, що ми знаємо з офіційних документів. Можемо навіть про більше здогадуватись: цілком можливо, що Куліш переказує в цьому листі про ті конкретні зібрання братчиків («почтенные молодые люди» — з Кулішевим підкресленням), що відбувались саме в грудні 1846 р. і січні 1847. Про ці зібрання на допиті в III відділі говорили Тулуб, Маркович, Костомаров, Шевченко, Петров ³⁾. Напр., слова Тулуба: «Съ Кулѣшомъ видѣлся послѣдній одинъ разъ при проѣздѣ его чрезъ Кіевъ за-границу»; Шевченко: «Съ Кулѣшомъ я... не видѣлся до декабря 1846 года въ Кіевѣ». Костомаров цитує гарячі дискусії з Кулішем про слов'янство, про Україну. Отже наведені нами листи відповідають пізнішим зізнанням братчиків.

Ми маємо ще й інші згадки про братчиків. Серед цих-же Кулішевих листів збереглися два абзаци з гарячою рекомендацією Миколи Гулака П. Плетньову. З допитів братчиків у III відділі ми знаємо, що Гулак на початку січня 1847 р. виїхав до Петербургу і що туди закликав його Куліш ⁴⁾. Тепер видно, що Куліш сподівався там притулити Гулака через того-ж самого Плетньова. Так, ще в листі з 29-го грудня 1847 р. Куліш робить таку приписку:

Недѣли черезъ двѣ явится къ Вамъ молодой человекъ благородной наружности, Гулакъ, кандидатъ Дерптскаго университета. Онъ воспитанъ однимъ ученымъ Нѣмцемъ, знаетъ основательно Греческій, Латинскій, Нѣмецкій, Французскій и Англійскій языки и одаренъ нѣжною и глубокою душою. Я очень обрадовался поѣздѣ его въ Петербургъ, потому что въ немъ доставлю Вамъ отличнаго гостя. Въ немъ одинъ только недостатокъ — излишняя скромность, которая даже рѣчь его дѣлаетъ тихою и невыразительною. Онъ будетъ держать экзаменъ на магистра юридическихъ наукъ и желаетъ сперва найти мѣсто старшаго учителя, а потомъ

¹⁾ Правда 1868 р., стор. 297—298.

²⁾ Новь, 1885, № 13, стор. 65.

³⁾ Збірник пам'яті Т. Шевченка 1915 р., стор. 119, 126, 146, 165, 214.

⁴⁾ Там-же, стор. 167.

ад'юнкта въ университетѣ. Онъ-же притомъ хорошиі археологъ и желалъ-бы служити при Археологической Комиссіи. Однимъ словомъ — да будетъ ему по его достоинствамъ, а онъ обединяетъ въ себѣ достоинства болѣе, нежели кто-нибудь изъ извѣстныхъ мнѣ молодыхъ людей.

Пізніше Куліш ще дає Гулакові особливого рекомендаційного листа до Плетньова, датуючи його (листа): «Киев, 1847, янв. 4». Лист такий:

Вотъ тотъ Гулакъ (Николай Ивановичъ), о которомъ писалъ я къ Вамъ отъ 29 декабря. Достоинства его не вдругъ можно увидѣть; онъ принадлежитъ къ числу тѣхъ людей, въ которыхъ чѣмъ больше всматриваешься, тѣмъ больше открывашь добрыхъ качествъ. Павлу Петровичу ¹⁾ можно рекомендовать его, какъ отличнаго Малороссіянина, знающаго исторію своего народа, а хозяйкѣ моей, какъ отличнаго постояльца, что я и сдѣлалъ. Онъ, кажется, займетъ и тамъ и тамъ мое мѣсто. Примите-же его, добрыйшій Петръ Александровичъ, съ Вашимъ обыкновеннымъ дружелюбіемъ.

П. Кулѣшъ.

На цьому листі Плетньова рукою зазначено: «П(олучено) 26 янв. 1847»: отже можна гадати, що саме в цей час прибув Гулак до Петербургу.

Нарешті, в наведеному вище Кулішевому листі з 29 грудня 1846 р. звертає увагу характеристика Шевченкової постати: навіть Куліш констатує його «образованність» і «солідність», цілком вірно викриваючи й одну з головних причин цього — подорожі по Україні від Археологічної Комісії ²⁾. Уїдливі анекдоти про тодішнє панство характерні для Шевченкових настроїв 45-46 рр., але цікаво, що ці анекдоти з спочуттям приймає і Куліш, ідеологічний антипод Шевченка. Що-до поміщика Горкуші, то це, очевидно, псевдонім: такого серед переяславського панства не було. Можливо, що це згадка пропоміщиків Самойлова (с. В'юнища), Лукашевича (с. Березань) пом. Родзянко. З Хор. пов. або й про когось нам невідомого, де гостював чи про кого знав Шевченко.

2. 4 лютого 1847 р. з хут. Мотронівки.

Изъ писемъ моихъ къ Александрѣ Осиповнѣ и къ Ольгѣ Петровнѣ ³⁾ Вы уже знаете, что свадьба наша совершилась. Много было шуму и слѣдовательно скуки, но это только для меня; прочіе преусердно веселились. Во время бала впрочемъ я имѣлъ вокругъ себя нѣсколько образованныхъ и умныхъ людей, съ которыми могъ хоть немного отвести душу. Самымъ дорогимъ гостемъ у меня былъ Шевченко, который держалъ и вѣнецъ мой при вѣнчаньи. Я старался оказывать ему всевозможное уваженіе для того, чтобы показать Малороссійскимъ панамъ, что не чины и богатство, а личныя достоинства я цѣню въ человекѣ; а жена моя подарила ему цвѣты, которыми были украшены ея волосы. За столомъ я

¹⁾ Павел Петрович — неясно, кого тут має на увазі Куліш.

²⁾ Шевченкові записи, що збереглися в «ділі» Ш відділу, цілком підтверджують це: див. М. Новицький — «Шевченко в процесі 1847 р. і його папери». «Україна», 1925, 1—2, стор. 69 і д.

³⁾ Олександра Йосипівна Ішимова, редактор журн. «Зв'язочка»; Ольга Петрівна Плетньова, дочка П. Ол.; ці листи невідомі.

пиль за здоров'є нашого поета, а при прощанні сказаль, що присутствіє его на моєй свадьбѣ я считаю величайшею для мене чєстью. Всѣ наши полюбилі отъ души Шевченка за его простодушний характерь, за его умъ и пѣсни, которыя онъ поеть превосходно. Послѣ свадьбы онъ проведль у насъ однажды еще около сутокъ и былъ какъ дома, что меня восхищало.

Ми маємо вже досить докладні описи перебування Шевченка на Кулішевому весіллі, так із слів самого Куліша в «Історичному оповіданні», так і з сентиментальних переказів Олександри Михайлівни¹⁾. Тому ці рядки мало додають нового, але вони цікаві тим, що писані безпосередньо після подій і виявляють у дійсному світлі тодішні відносини Куліша до Шевченка.

III. Василь Тарновський до батька.

3-го січня 1858 р. Шевченко в Н.-Новгороді записує в щоденник:

«Получилъ отъ Кулиша письмо со вложеніемъ 250 рублей. Деньги эти выручены имъ за рисунки, которые я послалъ изъ Новопетровскаго укрѣпленія Залѣсскому для продажи. Залѣській передал ихъ Сираковскому; отъ Сираковскаго я не имѣлъ объ ихъ никакого извѣстія и совершенно потерялъ ихъ изъ виду. Не знаю, какъ они попали въ руки Кулиша, и тотъ нашель имъ какого-то щедрого земляка любителя, и мнѣ какъ будто подарилъ 250 р. къ новому году. Спасибо ему!»²⁾.

Зберігся й лист Кулішів од 23-го грудня 1857 р.³⁾, але тепер тільки можемо сказати, що цей «щедрій земляк-любитель» — то відомий пан-українофіл Василь Тарновський (разом з Григорієм Галаганом). Ось уривок з листа його сина Василя до батька, старого Тарновського⁴⁾:

Панотче!

На-дняхъ я получилъ письмо отъ П. А. Кулиша, въ которомъ онъ пишетъ, что Шевченко въ Нижнемъ Новгородѣ и что прислалъ свои рисунки, чтобы разыграть въ лоторею или продать. Они стоятъ 250 руб. сер., такъ что дорого купить всѣ, но Григорій Павловичъ Галаганъ и Софія Александровна Галаганова берутъ по части и даютъ по 80 руб. сер., то ежели Вы можете, то купите для меня часть. Это будетъ вмѣстѣ съ драгоцѣннымъ пріобрѣтеніемъ и помощь Тарасу...

Если Вы возьмете, то пришлите, пожалуйста, сейчасъ деньги или извѣстите меня, чтобы я могъ извѣститъ Кулиша, что рисунки разобраны.

Дата: «1857, 15 ноября, Кіевъ».

Приписка: «Прикладываю письмо Кулиша объ Шевченкѣ, которое прошу Васъ спрятать»⁵⁾.

¹⁾ Див. ще в Коневського, I, 212—213 і спомини Г. Барвінок в «Українській Хаті»: 1911, II, стор. 65.

²⁾ Див. «Дневник» Шевченка за ред. Айзенштока — X. 1925, стор. 122. Вид. Яковенка, II, стор. 295.

³⁾ Кіев. Ст., 1898, II, с. 232.

⁴⁾ Зберігається в Чернігівському Державному Музеї ім. Тарновського за № 872.

⁵⁾ Лист Кулішів до Тарновського з 1 листоп. 1857 р. подано в «Кіев. Стар.», 1899, кн. I, стор. 81.

Треба сказати, що це не єдина грошова допомога Тарновських Шевченкові¹⁾, і то за активним посередництвом Куліша: так, серед неопублікованих разом з іншими в «К. Ст.» (1899, I) листів Куліша до Тарновського сина є такий уступ (дата: 1857, лютого 27 дня, СПб):

Юноше Благий
Василю Васильовичу!

Дуже звеселив мене любий лист Ваш, що в Кліві таки схаченулись на Тараса. Гроші пошліть так, як я писав Пану Галагану чи Пану Ригельману²⁾.

Тарновські, що дуже багато давали на українські культурні підприємства тих часів, очевидно, й тут склали той фонд, з яким чекали поета в Петербурзі після перших чуток про його звільнення.

IV. Пант. Куліш до Шевченка.

Відомо поки-що 14 листів П. Куліша до Т. Шевченка («Кіев. Старина», 1898, — кн. II, 1900 — кн. IX, або «Україна», 1925 — кн. 1—2), переважно до заслання обох письменників. Подаємо тепер з архіву Всенародньої Бібліотеки України³⁾ ще одного Кулішевого листа, що хронологічно припадає між 8-м та 9-м із видрукуваних у «К. Старині» (1898, II, 238).

Здоров, здоров, брате Тарасе!
Ось і ми, слава Богу, на Вкраїні.
У гостях добре, а дома ще лучче!

Що-ж ти думаєш із своїми думами і поемами чинити? Чи не можна-б їх огласити мирові? Присядь-же, братіку, да поміркуй над ними своєю здоровенною головою, щоб було так охайно да оглядно все, як у того Пушкіна, — щоб чистим зерном одсипать духовної пашні землякам, а не зполовою. У вас бо родить Господь хліб на всяку душу в-досить, то й привикли наші уста до висівок. Пошануй, брате, громаду і себе самого перед громадою. Лучче де-що придерж у себе Пушкінським звичаєм, а-ніж брать нижчим ладом од себе самого. Ражу тобі, ревнуючи по твоїй славі і по красоті нашого голосного слова, а про те надіюсь і на твою широченну спереду голову.

Напиши до мене, як ся маєш, як живеш. А я живу так собі, не дуже празникуючи. Отто-б міні було велике свято, як би з нас лху цензуру знято. Да кажуть, що в Вас там на сій кобилі жиди на шабаш поспішають. Їм-же не чортів батько до маці квапитись, а в добрих людей за тою мацою хліба святого не стає. Так от і празникуй, дивлячись на повсехні злидні! Да що й казати чумакові про море! Сам він знає, яка в морі вода гірка да солопа.

Жінка моя любенько тобі кланяється, радіючи серцем добру святому, которого крихта й на твій пай випала.

Твій душею П. Куліш.

1858, червня 7.
Х. Мотронівка.

¹⁾ Про одну згадує Шевченко в своєму листі до Тарновського сина з 28 вересня 1859 р., підчас перебування на Україні. Твори Шевченка видання Яковенка, стор. 431.

²⁾ Чернігів. Держ. Музей, № 955 (лист 5).

³⁾ Рукописний підвідділ № 7155. Правопис сучасний.

Менторський тон, що його вживає й тут відносно Шевченка Куліш, є типовий для листування останньої доби. Типове й порівняння з Пушкіним¹⁾. Цензуру (III відділу) з Куліша знято лиш 3 квітня 1856 року²⁾, але, як відомо, сильно напосідалася на його й загальна цензура, забороняючи або перекручуючи окремі твори³⁾.

V. Лідія Тарновська до сина.

Лідія Володимирівна Тарновська — рідна сестра відомого душителя українського руху Мих. Юзефовича. Чоловік Л. В. Тарновський-батько, був членом комісії, що підготовляли звільнення кріпаків. У 59-60 рр. родина Тарновських жила в Петербурзі, звідки мати писала докладні листи синові в Київ. Ці листи мають надзвичайний інтерес для дослідника селянської реформи 1861 р., але вони дають дещо цікаве і для нас. Шевченко, як відомо, листувався з Тарновськими, через них поширював свої видання (два листи до Тарновського-сина 1860—61 рр.) і з охотою в них бував, як на Україні (в Качанівці), так і в Петербурзі.

Подаємо абзаци з листів Л. В. Тарновської⁴⁾.

1. 30 вересня 1859 р.

Другъ мой милый мой пижончикъ посылаю тебѣ письмо Шевченки⁵⁾, которое онъ принесъ тогда какъ Володя уже уѣхалъ. Шевченко тебя очень полюбилъ, но жалѣеть, что мало съ тобой пробылъ.

Я взяла у тебя его картинъ по одному экземпляру ежели они тебѣ нужны то я возвращаю. Я переписываю для тебя стихи его, которые онъ намъ далъ цѣлую книжку. Тѣ которые у Володи, я уже не буду переписывать, тѣ возьми у него...

2. 1 березня 1860 р.

...Посылаю Альманахъ Хата издание Куліша очень интересное. Надняхъ выйдеть біографія Шевченка. Какъ только получу, пришлю тебѣ. Бѣдный Шевченко боленъ, и я боюсь не водянка ли у него в груди; онъ не лежитъ, но движеніе его тяжело и лицо обрюзгло.

3. 28 травня 1860 р.

Вчера былъ у насъ Шевченко и просилъ написать къ тебѣ и напомнить объ обѣщаніи твоємъ прислать ему какую-то книгу очень ему нужную, а также извѣсти Каменецкаго сколько продано Кобзарей имъ нужно взять это для своихъ расчетовъ, онъ

¹⁾ Див. статтю В. Петрова — «Куліш і Шевченко», «Шевченко та його доба» I, 1925, стор. 72.

²⁾ Відповідні документи в статті кн. Н. В. Шаховського: «Памяти П. А. Куліша» («Русское Обозрѣніе», 1897, III)

³⁾ Див. ст. В. В. Міяковського: «Куліш і цензура» («Наше Минувле» 1918, кн. 2, стор. 99—106).

⁴⁾ Чернігів. Державний Музей ім. Тарновського, № 869. Правопис без змін.

⁵⁾ Цей лист зберігся — як-раз 28 вересня (Яковенко, стор. 431), але помилково приписаний батькові.

уже писаль къ тебѣ объ этомъ. Ты очень неаккуратенъ мой другъ съ чужими вещами да еще съ денежными разсчетами надобно быть акуратнымъ; какимъ тебя и считаютъ...

4. (без дати):

Посылаю тебѣ, другъ мой Вася, портретъ и біографію Шевченка, вмѣсто краснаго яичка. Этотъ портретъ не твоему чета; мы сами его возили и усадили, отъ того онъ и вышелъ такъ хорошо ¹⁾.

5. 23 червня 1860 р.

...Я къ тебѣ писала по просьбѣ Шевченка, спрашивала объ его Кобзарѣ, сколько продалъ ты экземпляровъ; но ты мнѣ не отвѣтила...

6. 17 листопаду 1860 р.

...Шевченко тебѣ кланяется и скубе за ухо за то что ты сбрехалъ, обѣщавъ ему прислать рисунокъ могилъ между Городней и Ольшаной, да слово твое тепле.

VI. Григорій Галаган до дружини.

Дуже подібні взаємовідносини між Шевченком та відомим власником с. Сокиринець Гр. Галаганом, хоч тут, очевидно, було менше щирости з поетового боку. Не раз поет згадує Галагана в своєму Щоденникові, двічі зазначаючи, що «вечеръ провель у Галагана». Галаган познайомив поета з Карташевськими.

Будучи членом редакційної комісії, Галаган 1857--59 рр. жив у Петербурзі і звідси писав листи в Сокиринці своїй дружині Катерині Василівні. К. В. Галаганова з роду Кочубеїв, між иншим — рідна сестра члена Держ. Ради Олександра Васильовича Кочубея, який через посередництво М. Я. Макарова брав найближчу участь у визволенні з Тули Куліша (в архіві III Відділу збереглися два листи Кочубея до Дубельта, з відповідями на них). Ось чому події з життя тодішньої української колонії цікавили не тільки Галагана, але й його дружину, хоч сам Галаган уже тоді на виразній класовій позиції стояв, правда — і ліберальній (це видно з цих листів, де Галаган не раз проривається гнівливою тирадою проти «демократическихъ, даже революціонныхъ» тенденцій Куліша).

Подаємо належні до нашої теми абзаци ²⁾.

1. 1-го квітня 1858 р. з СПб.

Въ Москвѣ я раздѣлилъ время между моимъ семействомъ и славянофилами... У славянофиловъ я проводилъ время весьма пріятно. Максимовичъ далъ намъ обѣдъ на Благовѣщеніе по случаю возвращенія Шевченка. Нашъ поэтъ сильно перемѣнился, постарѣлъ; надъ его широкимъ лбомъ распространилась

¹⁾ Очевидно, Л. В. має на увазі відомий лист Шевченків до редактора «Нар. Читенія» (1860, № 2), але цей лист окремим виданням не виходив. Портрет, можна гадати, той, де Шевченко знятий в європейському вбранні. (Чи не на весь зріст?).

²⁾ Листи зберігаються в Рукописному Відділі Всенародньої Бібліотеки України.

лысина, густа борода съ просѣдью при его глубокомъ взглядѣ даетъ ему видъ одного изъ мудрыхъ нашихъ дидовъ полковниковъ, къ которымъ часто приходять за совѣтомъ. Обѣдали у Максимовича: Кошелевъ съ женой, два Аксабовыхъ, Хомяковъ, Погодинъ, Шевыревъ, Бартепевъ, старушка Елагина и старикъ Щепкинъ. За шампанскимъ Максимовичъ прочель премилые стихи въ честь Шевченка, въ которыхъ сказалъ, сколько онъ недоставалъ для Украйны. Между прочимъ, тамъ онъ говорить, что безъ тебѣ:

«Твои думки туманами по дугахъ вставали,
Твои слѣзы росцею по степахъ спадали,
Твои писни соловейкомъ въ садахъ щebetали!»¹⁾.

Неправда-ли, прелестно? Старикъ Щепкинъ навзрыдъ плакалъ — онъ ширій Малороссіянинъ. Послѣ обѣда Шевченко прелестно пѣлъ съ женою Максимовича. А Москалі слухали хорошо, потому что все хороший народъ. — Кажется, что Шевченко во многомъ измѣнился къ лучшему. Онъ теперь здѣсь и будетъ состоять при Академіи Художествъ.

До цього детальнаго опису треба подати деякі примітки. Так, про цей обід переказав уперше сам Шевченко в своєму Щоденникові від 25 березня 1858 р.²⁾, але коротко зазначивши з присутніх лише двох (крім самого господаря): Погодіна та Шевирьова. Галаган виявляє деталі цього обіду, як і побутові його риси. Тут ще раз підкреслюється відношення слов'янофілів до поета, початкове оточення його після заслання, життєві на його впливи.

Зовнішність поета, в Галагановому переказі, не суперечить тому, що ми вже знаємо з уст інших сучасників³⁾.

2. 18-го квітня 1858 р. Петербург:

... Прилагаю премилые стихи Шевченка. Ихъ надобно читать медленно, какъ идилліи. [Нерозб.] Фед. Из. прочитатъ Павлусю⁴⁾.

Ці Галаганові слова можна зрозуміти лише на підставі запису Шевченка в Щоденнику під 16 квітня:

Грицько Галаган пришедь просить записать ему мой «Весенній вечер». Я охотно исполниль его желаніе...»

3. 10 квітня 1859 р. Петербург.

...Мало кого я еще видѣлъ въ Петербургѣ. Изъ нашихъ Малороссіянъ видѣлъ Андр. Марковича⁵⁾ и Шевченка. Послѣдній

¹⁾ Повну «схолою» видрукувано в «Основи» за 1861, кн. 6 і в Чалого, с. 125.

²⁾ Дав. стор. 144 Айзенштокового видання.

³⁾ Дав. Кониського—Т. Шевченко-Грушевський, II, стор. 208, 218, 254 та ин.

⁴⁾ Федір Васильович (не Іванович!) Чижов — виховник молодого Галагана Павла, відомий слов'янофіл (1811—1877), що перебував у зв'язках з українськими діячами, як Куліш, напр.

⁵⁾ Маркович Андрій Миколаєвич (1830—1906) — відомий потім український громадський діяч, син історика Марковича, якому поет присвятив свою відому поезію — «Бандуристе, орле сизий».

кажется ведет себя очень хорошо. Кулишъ сдѣлался совершенно невыносимъ для всѣхъ. Характеръ до того самонадѣянный, желчный, завистливый, что со всѣми перессорился и Марку Вовчку такъ надоѣдаетъ, что она готова бѣжать отъ него. Свою жену Кулишъ бросилъ, и она бѣднѣла очень жалка. Всѣ берутъ въ ней большое участіе, и я хочу ее навѣстить. Шевченко говоритъ, что онъ ожидаетъ отъ Кулиша, что онъ съ ума сойдетъ.

Цей лист, на нашу думку, дуже важливий з багатьох причин. Лист трохи підіймає завісу над взаємовідносинами між Кулишем і Шевченком за цих часів: вони не були приятельськими, як про це можна було й раніше здогадуватися. Нарешті, в цьому листі зазначено факт, що почуття Кулиша до М. Ол. Марковичевої не були секретом для інших (про це свідчать неопубліковані його листи до неї), зокрема—і для його дружини Олександри Михайлівни. Роля М. Ол. Марковичевої в наших літературно-громадських взаємовідносинах надзвичайно інтерна і з психологічного, і з соціального боків, але вимагає ширшої розвідки.

VII. Григорій Галаган до Андрія Марковича.

Як уже було констатовано вище (за Шевченковим Щоденником), Галаган познайомив Шевченка з родиною Карташевських. Про це свідчить і оцеї лист Галагана до Андрія Миколаєвича Марковича, єдиний лист, досі відомий, що писаний автором українською мовою¹⁾:

Любій небоже,

Чи я тебе побачу сьогодні за обідомъ чи зновъ ты пострібаеш до моєи дівчини. Хвацьке діло, молодецьке! Себто бачъ треба-бъ мени съ тобою поговорить про ваши діла Туровськіи та про мою письмо (?) довіренность. Я теперенки спасибі Богові, вчунаю, дакъ треба намъ зговоритись коли привести до Карташевскихъ Шевченка? Діла у мене такого багато що Боже твоя воля!

Твій дядько и щиро прихильній *Григиръ Галаганъ*.

11-те березоля.

VIII. Микола Макаров Марії Марковичевої.

У Пушкінському Домі Р. А. Н., в архіві Марії Ол. Марковичевої (Марко-Вовчок), збереглося 13 листів (разом із записками та одною депешею) Миколи Яковлевича Макарова до нашої письменниці. Листи з 1859—1862 рр., деякі—з Петербургу за кордон, де тоді перебувала М. Ол. (4 листи), а решта—з Берліну та Аахену. Листування між такими визначними особами, як Макаров і М. Ол. Марковичева, що добре

¹⁾ Зберегається лист у Пушкінському Домі при Рос. Академії Наук за № 10695. XVI, с. 52.

знали про відносини в тодішній українській колонії, дає деякий цікавий матеріал до історії «Основи», основ'ян, а також і до характеристики самої «героїні» — Марка-Вовчка.

1. 3 листопаду 1859 р. з Птрб.:

...Шевченко по-прежньому очень любить Васъ, кажется даже, болѣе прежняго. Онъ часто задумывается и, кажется, обдумываетъ и уже сочиняетъ что-то очень хорошее...

Шевченко думаетъ, что Вамъ лучше остаться въ Дрезденѣ на зиму, а я думаю иное...

2. 4 січня 1860 р. з Птрб.:

Стихотворенія Шевченко уже напечатаны; виходъ ихъ въ свѣтъ останавливается тѣмъ, что портретъ поэта еще не готовъ...

Шевченка я что-то уже давно не вижу; съ нимъ что-то странное происходитъ. Онъ какъ будто-бы влюбленъ. Право. При томъ онъ ставъ ужасно раздражителенъ; кромѣ того, мнѣ какъ-то почудилось, что онъ можетъ быть очень неблагодаренъ. Только пожалуйста пускай этого никто кромѣ Васъ не знаетъ. О Васъ же Шевченко всегда вспоминаетъ с самою нѣжною любовью и жаждетъ получить портретъ Вашъ.

3. 29 січня 1860 р. з Птрб.:

Сочиненія Шевченка вышли; изданіе хорошо, а портретъ не очень удаченъ; т. є. сдѣланъ-то хорошо, да сходства мало²⁾.

ІХ. Мокрицький до М. Ол. Марковичевої.

У Пушкінському Домі Р. А. Н. зберігся лист Петра Мокрицького до М. Ол. Марковичевої³⁾, писаний з Петербургу за кордон, де тоді перебувала М. Ол. Сповідуючи про різні літературні справи, переважно — що-до видання старих й уміщення нових творів Марка Вовчка, Мокрицький згадує про Шевченка, про останні його дні.

Червня 25 (1861 р).

Боже мій, де той Тарасъ дівся! Вінъ якъ заїздивъ до мене позапрошлий годъ у Пирятинъ, то тільки й розмови було у насъ, що про Васъ — наша радість! Співавъ мені вашихъ пісень, да «ві», каже, «далеко кудому до зайця» — не заспіває-б то такъ. Теперъ-же якъ я приїхавъ въ Петербургъ — того часу до єго, а вінъ спавъ, голубчикъ, — не пустили, кажуть — трудно ему дуже. На другий день ми приходимо зъ Опанасомъ, а вінъ на столі. Що будешъ робить — смерти не одперти, якъ Ви кажите.

¹⁾ Про відносини між Шевченком і Макаровим чимало є вквизи Ч а л о г о — «Жизнь и произведенія Т. Ш-ка», стор. 130, 164 і д. Уже підчас друку цієї статті (написано її 21/у—1925) я ознайомився з закордонним виданням Марка Вовчка за редакцією Б. Лепкого, де в т. I подано й ці листи Макарова з копії, зробленої Доманицьким.

²⁾ До видання 1860 р. прикладено, як відомо, Шевченкового портрета роботи худ. Мікешина (до половини постати, в европ. вбранні).

³⁾ За шифром 9514. LVI б. 37. Є і в згаданому виданні Марка Вовчка (I, 134).

Петро Мокрицький — це, мабуть, чи не брат Івана Таволги-Мокрицького, Шевченкового знайомого (управителя канцелярії обер-поліцмайстра в Петербурзі): принаймні, вони обидва з Пирятини.

Про це перебування Шевченка в Мокрицьких у Пирятині біографи поетові не дають жадних подробиць, тільки констатуючи цей маршрут (Кониський і Чалий).

Х. Ілля Дорошенко до М. Ол. Марковичевої.

Ілля Петрович Дорошенко — відомий у 60-х рр. український культурний робітник, великий приятель родини Марковичів. Дорошенко познайомився з Марковичами ще в Немирові, де був за вчителя географії в місцевій гімназії, а потім переїхав до Чернігова, і тут брав найближчу участь у тодішній роботі громадській — співробітничав в «Основі», збирав етнографічні матеріали, ширив Кулішеві «метелики», то-що. У Пушкінському Домі при РАН збереглися Дорошенкові листи до М. Ол. та П. В. Марковичів, писані за кордон із Чернігова¹). Тут, подаючи чимало важливих відомостей про тодішніх українських письменників (Носа, Куліша, Білозерського) та літературні справи, Дорошенко переказує в кількох словах і свої враження з приводу Шевченкового похорону під Каневом:

28 травня 1861 р. Чернігів.

Шевченка похоронили въ чetyрехъ верстахъ отъ Канева на Чернечой горѣ. Едва ли кому другому были оказаны такія почести, какъ Шевченку; съ нимъ могутъ только сравнятся проводы Пирогова изъ Кіева.

Як педагог, Дорошенко бере порівняння з педагогічного життя — знамениті проводи Пирогова.

ХІ. Олександр Русов до М. Ол. Марковичевої.

З споминів Ол. Ол. Русова («Україна», 1907, II, с. 125—136) ми вже знаємо про умови друкування Празького «Кобзаря» 1876 р. Між иншим, Русов переказує таке: «Ще не від'їзжаючи з Петербургу, заходився я писати листи до багатьох людей, які знали Шевченка за його життя, щоб вони мені написали свої спомини про його, або й свої думки про характер його поезій. З Праги я знов писав до їх, нагадуючи своє прохання...» (с. 129). От у Пушкінському Домі, в архіві М. Ол. Марковичевої, знайшлися ці листи Русова до неї²). З огляду на їхній інтерес, подаємо їх тут.

1. 1875 11 srpna — іюля.

Писав вже вам раз звідді³), щоб як напишете про Шевченка що-небудь, — заслали-б у «Кіевській Телеграфъ»⁴). А тепер вже

¹) За шифром 9473—9474, LVI б. 8. Є в згаданому виданні Марка Вовчка (I, 133).

²) За шифром 9523. LVI б. 43-б.

³) Цього листа немає.

⁴) Тоді українофільський орган, де, наприклад, друкувалися спомини Козачковського

знов щось нове маю писати. Нашого брата, кажуть, виперли з тиеї редакції: сама пані Гогоцкая із своїми сотрудниками буде там орудувати¹⁾. Проте, — як напишете туди, щоб не вийшло чого поганого, — щоб не пустилася нова редакція з Вами у полеміку. Будь ласка, зашліть тее, що напишете, просто на мої, руки по адресу: Bubenč bei Prag. № 37. Bei d. Wlach Bäcker. Alexander Russow (Böhmen, Oesterreich).

Але знов прошу Вас дуже: розшукайте «Гуса» Шевченкового і усе друге, що тільки Ви знаєте з ёго діл, або маєте, та й зашліть мені. Сором великий буде нам усім, як того не зробимо: скажуть, що не вміємо як слід поважати свого поета²⁾. У 1866 році обіцялися ще вишукати того «Гуса», та й досі — слово тепле!³⁾. У сина Шафаріка тут єсть тільки «Послание» Шевченка до ёго батька, а самої поеми — нема. Окрім Вас — ніхто у тому ділі запомогти не може. Не поскупіться вже на розшукання тиеї поеми ёго.

Про Ваши Memorabilia вже нічого не кажу. Ви були трохи не одна особа, котру Шевченко любив більш усіх з своїх земляків; про те Ваші слова будуть найдорожчими помежи матеріалом задля ёго біографії. Чи 5 страниць напишете, чи цілу статью, — усе з великою дякою приймемо і надрюкуємо у другій половині цёго видання, котре незабаром і дрюковати почнуть.

Жду, хороша моя пані, відповіді од Вас по тому-ж адресу, що написав.

Про портрет, що Вам знакостив Бутримович, вибачайте. Видав я ёго у «Недѣлі», а далі — вже не знаю, чи хто ёго Вам зправив.

Ваш А. Русов.

Жінка моя Вам кланяється.

2. Прага ^{27/15} сентября (припис. олівцем: 1875).

Писав я до Вас з Бубенча. Знов пишу вже з Праги. Не знаю вже, за що Ви так на мене розсердилися, що й одповіді не хочете подати ніякої. Йй-же Богу, у тій історії з портретом і з Бутримовичем я зовсім не повинен був, коли Ви за тее сердитесь, що знакощено Вам фотографію.

Але фотографія — добре діло, а й писання — теж добре діло. Як що Ви нічого не напишете з Ваших воспоминаній, то хто-ж більш напише?! Ви-ж були найщиріjšа ёго подруга, а Тургенев, Полонський тільки кілька раз ёго бачили. Сідайте зараз, як тільки маєте час, та й строчить, що памьятаєте. Як що через місяць пришлете, то й то буде добре. Тільки усе ж таки напишіть хоч дві строчки; чи матимете час та чи напишете хоч з 10, хоч з 5 страниць? Напишіть, будь ласка, бо як тепер не напишете, то

¹⁾ Про цю подію див. спомини О. р. Левецького — Українці у приймах в чужій часописі («Наше Минувле», 1919, ч. 1—2, стор. 56 і д.) і М. Драгоманова — Австроруські спомини.

²⁾ Як відомо, і сам Шевченко перед смертю шукав «Гуса», але закінчення його аж 1906 р. знайшлося в архіві III відділу.

³⁾ Тут, очевидно, мається на увазі підготовку до Кожанчківського видання «Кобзаря» (1867), де на стор. 236 подано лиш «Послание Шафарикові».

коли-ж то буде случай до того, або де писатимете? Вже так вечерів зо два, зо три пожертуйте та й повернуште старі воспоминанія, бо то брешуть, коли кажуть

Кто во гробѣ мирно спи і т. д.

Треба иноді й мертвих (як яких) знов ворухити та на світ Божий виводити. Писав я й до Полонского ¹⁾. Добре, каже, але не знаю, як скоро він спроможеться. Чи не могли-б Ви з ім побачитись або списатись про це, коли з ім знакомі (адрес ёго: На углу Кабинетской и Ивановской, домъ Буро, кв. 16. Яковъ Петровичъ Полонскій).

Вибачайте, що не знаючи, чи Ви зможете зо мною, що треба писати чи ні, чи не зможете, обертаюсь до Вас просто наче до сестри або матері з прозбами. Мені здається, бачте, що у такому ділі треба кидати свѣтскіе закони о приличіяхъ. Пожалуста напишіть усе, що знаєте, як знаєте. Труд той Ваш даром не пропаде: усі спасибі скажуть! ²⁾.

3. Прага. Post-Gaize, № 37. 30 октября 1875.

Многоуважаемая

Марья Александровна!

На дняхъ писалъ я къ Лисенку, прося его зайти къ Вамъ повторить мою просьбу или напомнить о ней, а самой просьбы къ Вамъ не писалъ. Извините, если выйдетъ поэтому кака-нибудь неловкость. Просьба моя къ Вамъ — прислать Ваши воспоминанія о Шевченкѣ, если Вы можете удѣлить нѣсколько времени на ихъ написаніе, прислать тоже «Гуса-Єретика», если можете возвратить его изъ неизвѣстности будущему потомству на обладаніе и поученіе. Не знаю, исполните ли Вы такія мои покорнѣйшія просьбы; а если-бы исполнили, то я былъ-бы Вамъ очень благодаренъ, да пожалуй бы еще съ поль-короба просьбъ обратилъ бы къ Вамъ.

Видите-ли: до сихъ поръ я имѣлъ возможность только къ тремъ лицамъ обратиться съ подобною просьбою: къ Вамъ, къ Полонскому и къ Тургеневу. Вы мнѣ называли еще несколько лицъ, которые знали Шевченка; но это были генералы, генеральши, къ которымъ прямо я боялся итти, да и мало было охоты, когда изданіе самого текста сочиненій Шевченка подвержено было большому сомнѣнію.

Теперь же, когда черезъ мѣсяць-полтора печатаніе текста будетъ готово, является у меня дерзость завалить Васъ просьбами.

Не могли ли бы отъ себя обратиться къ тѣмъ лицамъ, которыхъ Вы знаете, съ просьбою написать что только они знаютъ о Шевченкѣ: анекдотъ какой-нибудь или что угодно, впечатлѣніе изъ сношеній съ нимъ и т. п. и прислать мнѣ по адресу:

[Prag.] Poste-Gaize, № 37 (Bei Franz-Josephs Alexandr Russow Prag (Oesterreich).

¹⁾ Спомини Полонського видрукувано в томі першому Празького «Кобзаря».

²⁾ Далі абзац про хатні справи Русових.

Ми знаємо, що, не зважаючи на ці настирливі й красномовні прохання Русова, М. Ол. своїх споминів про Шевченка не дала. Не дала вона їх і далеко пізніше, коли до неї через двадцять років звертався з тим-же О. Я. Кониський, і через трицять — В. М. Доманицький (листи їхні зберігаються в Пушкінському Домі РАН). Чи тяжко було згадувати Марії Ол. про всю цю бурхливу добу — 50-ті роки, добу вигаданого Кулішем Марка Вовчка, чи якусь ролю в цьому прикрому для М. Ол. офарбленні всієї доби відігравав Шевченко — про це поки що нічого певного не знаємо. Але тут уже ми торкаємось питання про взаємовідносини Шевченка й М. Марковичевої, дуже цікавого питання, що його варто поставити в окремому досліді, а не в цих побіжних нотатках. Хай одним із причинків до цього досліді й будуть оці Русова листи.

Цим ми й кінчаємо свою операцію «витягування» з приватного листування всіх, навіть другорядних згадок про великого поета. Певна річ, їх можна брати лише разом із багатьма іншими мемуарами й свідченнями. Бо ці випадково нанизані рядки — лише окрема квіточка з пишного й кольористого вінка!

Олександр Дорошкевич.

До первісної ідеології М. П. Драгоманова

(Лист до М. М. Шульженка).

Нам пощастило познайомитись з листом, що його подаємо, за ласкавою допомогою родини небіжчика Мик. Мих. Шульженка († 1915 р.), відомого в свій час місцевого робітника на освітній ниві ¹⁾, брата в-перших Михайла Петровича Драгоманова, його однолітка і друга дитинства. Зберігаємо в листі непорушним його правопис (російський і німецький), пунктуацію, абрєвіатури (себ-то титли та інші скорочення) і, певна річ, стиль. Поправки над рядками вставлено в текст, але закреслені слова не вносимо туди. Просторе послання до приятеля написано за одним заходом на двох суспіль заповнених аркушах поштового паперу (себ-то на 8 сторінках) досить гарною, що-до твердості витриманою з початку до кінця, але дрібною рукою, і через те часом тяжко її розібрати. Спішність виконання, що де-де відбилась на закресленнях, на стилі та інтерпункції, ні трохи одначе не пошкодила витриманості структури та навіть зробила виклад живішим. Широкий

¹⁾ Він брав участь у київських народніх школах Піроговських часів, був членом «Старої Громади», інспектором народніх шкіл Київщини (в той час, як одібрав цього листа), начальником декількох середніх шкіл б. Київської шкільної округи, окружним інспектором, то-що.

діяпазон думок і барвистість їх вислову, вкупі з особливостями графіки, стилістики, лексики, ба навіть ортографії дуже характерні для експансивної вдачі талановитого вченого і публіциста.

Як видно з дати й змісту, листа написано, коли М. П. Драгоманов вперше виїздив у наукове командування за кордон, власне саме як пробував він у Берліні підчас франко-пруської війни 1870-71 р., зараз-таки як проголошено Германську імперію¹⁾.

Лист подає кілька рисок з життя його автора, дає відомості про гурток родичів, близьких та знайомих осіб, нагадує деякі топографічні назви позакиївські та колишні київські, знайомить з вражіннями (з царини господарської, громадсько-політичної і т. и.) мандрівника, з його побутом у Берліні, з колом його інтересів, складом думок і взагалі з тодішнім розумовим світоглядом. Що-до плану, то в цьому просторому посланні можна зазначити три головні частини: 1) переказ зовнішніх вражінь з життя в Берліні (перші 3½ сторінки оригіналу), 2) опис сучасних громадсько-політичних настроїв у Німеччині (4 середні сторінки) і 3) безпосереднє звертання до адресата (остання сторінка вкупі з короткою припискою, себ-то *post scriptum*'ом), де автор має на увазі і можливо цікаві для професії адресата питання сучасної закордонної шкільної політики та одночасно гурток спільних знайомих у Києві. У першій частині листа, як вже зазначено, описано вражіння людини, що вперше опинилася за кордоном і, як звичайно, почувалась спочатку безпорадною через свою провінціалну простодушність²⁾, і взагалі побут заїжджого на чужині³⁾. Відчуваючи на чужині незадоволення не так, певне, з умовин матеріального оточення, як з настрою,

1) 1) Иконниковъ «Биографическій словарь профессоръ и преподавателей Императорскаго Университета св. Владимира», стор. 187. Київ, 1884 р. 2) Драгомановъ (під редакцією проф. І. М. Гревса та Б. О. Кістяковського), т. I. «М. П. Драгомановъ, его политическіе взгляды, литературная дѣятельность и жизнь» (вступна стаття Кістяковського), стор. LIV, Москва, 1908 р. 3) Заславскій. «М. П. Драгоманов, Критико-биографическій очерк», стор. 43 й далі; Київ, 1924.

2) Згадаймо наприклад, про якусь кумедну пригоду в дорозі, на кордоні, про те, як у теплому ще Берліні Драгоманов ходив у кожусі, про звичку голосно розмовляти по-російськи за кордоном, про здирство «бари(а)на» з боку хазяїв готелів, крамарів та майстрів (себ-то шевців, кравців та інших), їхнє грубіянство, коли чужоземець виявляв спроби «еманципації», про настирливість з пропозицією послуг з боку гідів (яких Драгоманов зве «мазуриками», «жуликами»), зрештою—притосування чужинця до берлінського життя (порівн. між иншим, як він нишався, носячи пальто, немов справжній берлінець, навіть коли похолоднішало) і гордовиту впевненість, що вже надалі даремні будуть посягання на його «дурість».

3) Себ-то вибір місця проживання в осередку Берліна, вправи в практиці німецької мови, знайомість з працею й побутом родини хазяїна приміщення (складача друкарні), з місцевими, невідомими досі приїжджим з Києва вигодами хатнього оточення, комфортом, також з рівнем інтелігентності і політичним здоровим розумом, далі ходня до університету і слухання лекцій, одвідини бібліотеки (згадаймо вислів: «наглотался газетъ, журналовъ и брошюръ»), музеїв, театрів та інших місць розваги, книгарень і магазинів мистецьких виробів, зносини з людьми (особясті й шляхом листування з окремими особами та до газети), знайомість з життям вулиці в столиці і з настроєм людно-сти.

що панував зокола в тодішній Німеччині (під берлінсько-пруський камертон), як людина громадська передовсім, Драгоманов в своїм листі зазначає національну нетерпимість німців, їх галасливий шовінізм, гордовито-чвалюватий мілітаризм і хижацьку жажерливість імперіялізму, що саме тоді, прокинувся.

Центральна, найзначніша і розміром і змістом частина листа подає нам малюнок тогочасного громадсько-політичного настрою німців, що й спонукало автора зформувати й висловити свої погляди на події культурно-політичного життя, які відбувались тоді в Німеччині та в Європі взагалі. Його світогляд, що остаточно скристалізувався лиш згодом, в цей час сливе не переступав за межу загально-російського лібералізму кінця 60-х років минулого віку.

Зазначаючи сучасний німецький шовінізм і расову, племінну ненависть німців до сусідів, властиву їй усій Європі, що саме вступила в смугу ненависти (себ-то в добу імперіялістичних війн), Драгоманов уважав ці з'явища тільки за зворотний бік, «дикої подкладкої» відомого «принципу національностей», а про останній він був невисокої думки. При цій нагоді Драгоманов, як історик, робить відповідний екскурс в минуле, а власне в часи Великої Французької Революції, далі утиску Наполеонової Імперії та пізнішої загально-європейської політичної реакції. З прикладу приренських німців (себ-то ельзаської й лотаринзької людности) та людности Італії він робить висновок, що хоча національність і дорога людям, одначе народи спочатку повставали й провадили боротьбу не за національне, а за громадянське або політичне визволення. Тільки згодом, в добу пригнічення, у борців за волю змагання політичні дужче, ніж попередю, зіллялись з національними. Як силу потрібну для держави, тому що сприяє централізації, це з'явище використали реакційні уряди (між иншим Австро-Угорщини), щоб германізувати, мадяризувати та инших «увати». Друга розвідка Драгоманова з історичного минулого нагадує про заходи XVI-го в. коло державної релігії чи релігійної єдності, що їх згодом визнано за дурницю, бо тепер вже всі усвідомили, що держава це зовсім не релігійна спілка. Драгоманов, немов-би він був самовидцем нашої недавньої великої революції, висловлює певність, що нащадки визнають також за дурницю як сучасну (не тільки для нього, але й для нас) боротьбу за національність та єдність, так і заходи коло утворення державної національності чи національної держави. На прикладі Швайцарії переконавшись у непотрібності (або швидше необов'язковості) національної єдності, він вболіває з приводу того, що сучасники бояться визнати, що держава це тільки економічна господарська спілка. Таке визнання, на думку автору, зробило-б міжнародні стосунки простішими ¹⁾.

Спостерегаючи на кожному кроці расову ненависть німців до слов'ян узагалі і до росіян зокрема, стимулом до якої була головним чином

¹⁾ З історичними поглядами, з світоглядом Карла Маркса Драгоманов навряд чи був тоді ґрунтовно ознайомлений.

німецька зажерливість, Драгоманов зазначав небезпечність її, бо мав на оці тодішні військові події на заході од Німеччини і передбачав у майбутньому конфлікт німців на сході, тоб-то з Росією, і це не раз підкреслює, як щось неминуче.

На думку Драгоманова, відповідальність за розпалювання на расовім, племіннім ґрунті ненависти до людей, що призвело між иншим до війни 1870-71 р., спадала не тільки на самих фахових, професійних політиків і літератів (тоб-то публіцистів), але також на тодішніх учених професорів на зразок історика Дрейзена і С^о, що були, як на наш сучасний погляд, прислужниками капіталу, а останній потребував війни 1870-71 р. (як і війни 1914 р.), до чого спонукали корисливість і почварний егоїзм.

Як обиватель Росії, що мало не ототожнював себе тоді з росіянами, ба й листа, до речи, написано державною мовою, Драгоманов, крім того, почував себе ображеним в своїй гідності слов'янина, яка не раз виявлялася у нього, і, глибоко поважаючи стару культуру латинської Франції, був дуже незадоволений з прозявів всебічної недоброзичливости німців до сусідів.

Ця незгода між иншим викликає у автора листа також почуття незадоволення з загального стану науки в Німеччині. «Справжня цивілізація, тоб-то пошана до права й людини, ще не розгортала свого прапора на схід од Рена». «Як-би в Німеччині була чиста політично-моральна наука, то національні домагання увійшли-б у свої береги, і тоді було-б видно, до яких наслідків приводить нехтування народніми правами і вузьке розуміння своєї користі».

Незадоволений був Драгоманов в тодішній Німеччині зокрема і станом історичної науки, що була об'єктом його безпосередньої спеціальности. Нема під рукою інформаційного видання, подібного до колишнього «Universitätskalender» Ашерсона або сучасної «Minerva», щоб пригадати професорів тогочасного філософського факультету в берлінському університеті. В київських «Університетських Ізв'єстіях» в свій час не видрукувано офіційного звідомлення Драгоманова ¹⁾ про його наукові студії підчас командировання за кордон, що відбулося протягом трьох років, зосібна про роботи 29-літнього (в 1870 р.) київського доцента на кафедрі всесвітньої історії, що спеціалізувався у стародавній римській під керівництвом берлінських істориків, таких, як Момзен та Дройзен. Через те дуже цікаво зустріти в листі інтимного змісту невеличкий розміром порівнюючи до частини, присвяченої описові громадського життя (що треба пояснити, певне, не самою тільки професією адресата) екскурс на 1—1½ сторінки, де схарактеризовано тогочасну німецьку історичну науку. На прикладі найбільше університетського курсу лекцій Дройзена, одного з найвідоміших тоді професорів, Драгоманов підійшов до цієї теми з погляду критики національного питання, про яке він трактує.

Він визнає живим і приступним (каже про «велику елементарність») лекційний виклад Дройзена, що читав головним чином для слухачів, що

¹⁾ Безперечно, воно переховувалося в архіві колишнього київського університету.

допіру ще сиділи на гімназіяльній лаві, надзвичайно цікавий своїм змістом курс новітньої історії Європи від 1815 року, завданням якого було не тільки подати фактичні відомості, але й викликати певний настрій, емоції («мало хто постійно записує»). Драгоманов, що, певне, знав і про відомого згодом Трейчке, але ніби не помічав, що крім загально-присутніх курсів, в університеті були ще й спеціальні (так зв. *privata* і *privatissima*), використовує вражіння од Дройзенових лекцій, які він прослухав, щоб дати загальну характеристику, яким способом читали свої курси історії німці, як вони розуміли завдання цієї науки, її, так мовити, філософію. Характер лекцій Дройзенових, себ-то його спосіб будувати курс або вихідний погляд при тлумаченні подій (користь чи шкода для державної політики, на думку одного або другого дипломата), Драгоманов зве дипломатичним. Не погоджуючись, певне, з манірою підмінювати Росію Несельроде, Олександром I або Миколою I, чи Австрію Метерніхом і т. и. («з їх дурними планами»), він має жаль (згадаймо, до речі, закид Костянтина Аксакова Соловйову у невідповідній конструкції викладу ним «Історії Росії»), що за подібної історіософії невидко, «нема ні людей, ні народів, навіть принципів, ні моральности». Обурений в своїому людяному почуванні специфічним духом лекцій історії у німців, що підсилювали національну зарозумілість і розпалювали племінну ненависть, Драгоманов у своїому листі двічі закидає німцям: в них «нема навіть принципів і моральности», як «нема чистої політично-моральної науки». Він ладен навіть запідозрити наукову сумнівність ученого лектора («звідкись вихопив звістку»).

Обурений з моральних мотивів, Драгоманов заявляє, що сучасного шовіністичного настрою в німецькій громадянстві, коли не брати на увагу швайцарця Фохта та Карла Маркса, який пробував в еміграції, не ухвалювали тоді серед наукових кіл хіба тільки Гервінус та, певне, Перший Інтернаціонал. До того, на думку Драгоманова, і Гервінус не дуже то був прихильний до росіян, а Маркс ¹⁾ так ненавидів їх, що самого Герцена, високо поважаного Драгомановим, обвинувачував (правда, в полемічнім запалі) у шпигунстві. Що-до Інтернаціоналу, який, як свідчать Драгоманов, висміювала кожна «порядна людина» в тодішній шляхетсько-буржуазній Німеччині, то автор листа трактує його між иншим ніби *quantité negligible* через брак певности, що він має вплив і навіть моральну сталість ²⁾. Думки про релігійну політику доби реформації (в звязку з цим стоїть і зацікавлення авторове шкільно-церковними питаннями 70-х років XIX віку, що зазначено трохи далі) та про національний рух у новітній історії, також критика національно-політичного прямування, яке панувало серед представників тогочасної німецької історіографії (в особі одного з її корифеїв) та взагалі в учених колах Німеччини, нарешті побіжні, випадкові

¹⁾ Непомітна для автора листа, проте властива і в інших випадках як йому, так і Марксові, плутанина уряду з національністю.

²⁾ Згадай вислови: «Якесь миготіння», або-ж «певне, й воно не протестуватиме, коли почнуть скубти чехів».

згадки про носіїв свіжого світогляду Карла Маркса та представників Першого Інтернаціоналу (останніх він ніби одгороджує від першого), — усе це дає змогу окреслити тодішній світогляд Драгоманова в таких рисах: по-юнацькому прагнучи моральних принципів у науці, не знаходячи усього того, по що він виїхав з Києва, але й не вдаючись по науку до Франції, яка була після розгрому в стані депресії, зневірившись, щоб варто було працювати на ниві власне історії¹⁾, він надалі завдовольняє вимоги свого духа студіями не суто історичного, а історично-етнографічного та публіцистичного змісту. Здається, досить порівняти розміри екскурса про історію з іншими частинами просторого послання, щоб уявити собі, чим переважно цікавився Драгоманов у Берліні (себ-то громадським життям), що стверджують і кореспонденції, які посилав він до Коршевих «С.-Петербурзьких Вѣдомостей», і статті науково-публіцистичного змісту, призначені для грубих місячників²⁾. Поруч з цікавістю до суспільних питань у Драгоманова йшли його громадянські почуття. Уся попередня частина листа, особливо середня, що подібна до лекції, з якою автор через адресата звертається до спільних київських приятелів (здав'ї між иншим виклик: «ждіте, друзі мої!»), і порівнюючи невеличке закінчення (вкупі з припискою) мали на меті по змозі підтримати зносини мандрівника, крім адресата й брата, також з київськими приятелями та знайомими. Засилаючи уклони одним, довідуючись про других, висловлюючи згоду писати в усякому бажаному для адресата тоні, беручись прислужитися кожному з київських друзів відомостями та довідками, виконуючи замовлення на смак і відповідно фахові, Драгоманов навіть береться розшукати й вислати потрібне адресатові, аби тільки він писав про себе тому, хто проживав на чужині. Зрештою сам великий розмір послання свідчить наочно про жадобу мандрівника підтримувати зносини з тими, хто лишився на батьківщині.

Але й цю останню частину Драгоманового листа сливе вщерть виповнює ще один екскурс його в сферу сучасної громадянщини. Пишучи, зважаючи на педагогічну професію адресата, про школу й педагогіку, автор листа заявляє, що він порівнюючи мало ще зібрав матеріялу в цій галузі, та й то тільки для Австрії, і поки-що має спроможність звернути увагу

¹⁾ До речі, в «Систематическомъ Указателѣ» до київських «Университетскихъ Извѣстій» за 1861—1912 рр. (Київ, 1913) майже немає згадок про друковані праці з загальної історії після повороту Драгоманова, у 1873 р. з-за кордону, коли не брати на увагу офіційної рецензії («мнѣнія») на писання тодішнього магістра І. В. Лучицького («Университетскія Извѣстія», 1874 р., VII, стор. 52—6) та ще переклада під його редакцією І. М. Каманіним історії Ленормана. Див. ще статтю (ніби звідомлення про побуг підчас командировування в Італії) в «Журналѣ Министерства Народнаго Просвѣщенія»: «Палатинскій холмъ по новѣйшимъ раскопкамъ» (1873, № X), також нарис в місячнику «Знаніє» (1876, №№ 8 і 11): «Изь отношеній между церковью и государствомъ въ Западной Европѣ».

²⁾ Дивись: 1) «Вѣстникъ Европы» за 1872 р., №№ 2—5 (нарис: «Восточная политика Германіи и обрусеніе») і 2) «Отечественныя Записки» за 1875 р., №№ 2 і 3 (етюд: «Борьба за духовную власть и свободу совѣсти въ XVI и XVII в.»), не кажучи про «Знаніє» 1876 року з зазначеною вже статтею.

лиш на той бік шкільної справи, яким вона стикається з політикою. Увагу Драгоманова, що цікавивсь і тоді питанням про взаємовідносини поміж церквою та державою¹⁾, цим разом притягали сучасні дебати на тему про ролю релігійного виховання в школі. Певний антиклерикал, Драгоманов думав, що й його адресатові, інспекторові народніх шкіл, не завадило-б взяти до уваги тодішні досягнення Північної Америки й Західньої Європи в цій справі: аконфесіональність школи бажана хоч-би з огляду на різноманітність вір серед людности західньої половини тогочасної російської держави. Мих. Петрович сам одначе з сумом признається, що в другу, реакційну половину царювання Олександра II у нас ще не розуміли навіть азів і не тямали, для чого ставити такі питання. Що Драгоманов передбачав («побачимо зараз після закінчення війни великі колотнечі в світі цьому») ту культурну боротьбу («культуркампф»), яка виникла незабаром в Німеччині, це приносить велику честь йому, як людині прозірливій та проникливій.

Таким чином, листа, що його друкуємо, можна вважати цікавим літературним автопортретом людини палкого темпераменту і високої інтелігентности, що не пристала до кадру звичайних, цехових учених, проте відіграла дуже помітну ролю в громадськім житті свого часу.

Л. Добровольський.

Берлінъ, 1871, Янв. 21. Karlstrasse, 18, 3 Treppen.

Любезный братъ Коля!—Пишу тебѣ собственно для того, чтобъ вызвать письмо отъ тебя, письмо, которое хотя бы отчасти уподобилось нашимъ періодическимъ бесѣдамъ на Б. Васильковской и М. Жандармской²⁾ о различныхъ какъ общихъ, такъ и частныхъ дѣлахъ. Надѣюсь, что ты не оставишь мое желаніе въ тунѣ. И тебѣ и всѣмъ моимъ кіевскимъ друзьямъ готовъ повторять на безконечное число разъ, что письма ихъ о нихъ и о Кіевѣ безконечно интереснѣе моихъ изъ столицы «Третьей» имперіи.

Тебѣ вѣроятно, уже извѣстно, что первое впечатлѣніе мое, при переѣздѣ границы, и первые дни пребывания въ Берлинѣ не были особенно пріятны. И ты, вѣрно, позабавился на мой счетъ,

¹⁾ Згад. зазначені вже журнальні статті: «Борьба за духовную власть и свободу совѣсти в XVI и XVII вв.» та «Изъ исторіи отношеній между церковью и государствомъ въ Западной Европѣ».

²⁾ Велика Васильківська (тепер Червоноармійська) вулиця звалася отак через те, що прямувала в бік м. Василькова. Мала Жандармська, що тяглася од Паньківської вулиці в бік Жидівського базару і сполучилась разом із Великою Жандармською в одну просто Жандармську вулицю, а як споруджено за 80-х рр. Марійсько-Благовіщенську церкву, стала зватися Марійсько-Благовіщенською (тепер вулицею Леонида Пятакова), мала свою першу назву від того, що тут стояли свого часу казарми жарлармського війська. Обидві вулиці містяться в тій частині Кієва, яку стали систематично забудувати допіру від 1842 р., коли збудовано будинок кол. університету (тепер ІНО), і яка од того довго звалася «Новое Строевіе»; вона була для Кієва ніби за Латинський квартал, себ-то місце, де жили переважно студенти та професори університетські.

по поводу Торнско-Брестської¹⁾ історії. Пожальку історія не без забавности. Но житіє въ Берлінѣ въ первые дни—болѣе печальна, нежели забавная історія. Дѣло въ томъ, что здѣсь не малое количество мазурства и мазуриковъ, въ распложеніи коихъ виновны много путешественники, особенно русскіе. Лавочники, мастеровые, хозяева такъ привыкли считать насъ (путеш. и русскихъ) за дураковъ и стриженныхъ барановъ, что если замѣчаютъ желаніе «эманципаціи», начинаютъ весьма серьезно злоститься и брать свою грубостію, которая вдобавокъ расчитана на тоже дурацкую струнку: баринъ, чтобъ избавиться отъ грубости или чтобъ показать, что онъ все таки баринъ,—заплотить. Выбравшись, какъ я послѣ опытовъ изъ предѣловъ путешественниковъ и изъ званія бар- $\frac{n}{a}$ на, — можно взирать не безъ юмора на смятенія около и покушенія на твою дурость. Почти ни одинъ выходъ мой на Linden²⁾, въ музей, театръ,—не обходится безъ встрѣчи съ покусителями. Въ первое время, когда я (кажется, одинъ въ Берлінѣ, ибо тогда было еще очень тепло здѣсь) носилъ шубу такъ ко мнѣ прямо обращались на Linden съ предложеніемъ повести в магазинъ, гулянья и т. п., или заводили разговоры въ такомъ родѣ.—Стоишь у магазина съ книгами и портретами. Подлѣ господинъ, — почти всегда очень хорошо одѣтый. — Это, кажется, принцъ Фридрихъ Карлъ, — спрашиваетъ онъ тебя.—Да, онъ.—Онъ, кажется, фельд-маршалъ—(а тотъ только что получилъ такое званіе отъ русскаго импер.)—Да, и даже русскій фельдмаршалъ³⁾. (Жуликъ доволенъ,—думаеъ: навѣрно русскій!)—А это?—спрашиваетъ, указывая на какое то невѣдомое лицо.—Не знаю.—Вы, вѣрно, иностранецъ.—Да.—Я тоже не здѣшний, но уже успѣлъ ознакомиться съ Берлиномъ и т. д.—Я обыкновенно разговариваю, пока жулику не надоѣсть. Выходить практика въ нѣмецкомъ разговорѣ да и жулику наказаніе, ибо онъ квартала два пройдетъ даромъ. Досадно ему, а прощаемся любезно.—Послѣ, когда я уже преобразился въ берлинскій видъ и даже хожу въ пальто, когда и здѣшніе многіе понадѣвають шубы или хотъ воротники (тутъ ихъ цѣпляють

¹⁾ Передъ р. 1870 залізниця ще не доходила до Київa. М. П. Драгоманов, коли ввійжджав за кордон в-осени р. 1870, міг уже їхати залізницею, а не кіньми до Берестя-Литовського, звідки залізниця йшла через Варшаву до пруського кордону біля м. Торна. В цій частині листа Драгоманов натякає на якусь пригоду, що трапилась на кордоні, біля митниці (мабуть у звязку з дезінфекцією пасажирських речей).

²⁾ Пробувши спочатку якийсь час в готелі, Драгоманов, видимо, оселився на 3-му поверсі одного з будинків на Карлштрассе, великій вулиці в центральній частині (поміж Фрідріхштрассе та мостом Кронпринца, тоб-то праворуч річки Шпре) міста, що 1871 р. мало тільки 826 тисяч людности, а тепер має аж 3 мільйони. Головна берлінська вулиця Unter den Linden (чи по-просту Лінден) була таким чином розмірно недалеко од приміщення М. П-ча.

³⁾ Найголовніший командувач Другої німецької армії Фрідріх Карл підчас тодішньої війни між иншим у Метці примусив французького маршала Базена капітулювати й капітуляція тая розмірами перевищила чисто-всі відповідні події в військовій історії. Сервілістичне надання привцеві титулу російського фельдмаршала було за наочну ілюстрацію до традиційного, заснованого на родинних, династичних звязках, германофільства уряду Олександра II-го (що йшло всупереч гордовито-задирикуватим, шовіністичним настроям тодішнього німецького суспільства). Звичайно, його не поділяла поступова частина громадянства російського, до якої належав і автор листа.

отдѣльно) прямыя приставація стали рѣдки. Но стоить только за-
смотрѣться, или заговорить по русски,—смотри и является госпо-
динъ съ самымъ наивнымъ вопросомъ. Четвертого дня напр. было
провозглашеніе нѣмецкаго кайзера ¹⁾. Выхожу въ 6 часовъ изъ
университета и зрю: какъ разъ противъ околу статуи Фридр. В. ²⁾
толпа. Мальчишки и кто изъ взрослыхъ орутъ *Die Wacht am Rhein*,
потомъ *Ich bin Preusse* ³⁾, въ серединѣ одинъ махаєть знаменемъ,
прохожіе останавливаются, подтянуть, потолкуютъ — и дальше. Я
и себѣ, тѣмъ болѣе, что здѣсь можно и не пѣть и даже шляпы
не снимать, когда кричатъ *ho sch!* кайзеру. Послушалъ пѣніе и под-
слушалъ разговоръ, что и Италію надо отобрать, ибо и она кай-
зерамъ принадлежала, и иду дальше по *Linden*, черезъ кою мнѣ
нужно идти извѣстную часть. Иллюминированы гостиницы, кажется,
одни только и были (значить, на нашъ счетъ). Около одной я
остановился и даже сошелъ съ тротуара, дабы обозрѣть звѣзды.—
Въ это время вижу—фигура. Что это такое? спрашиваетъ. Иллю-
минація?—Да.—Отчего это?—А вотъ кайзертумъ провозглашаютъ.
Слышите, какъ поють.—Я иду дальше. Вижу жуликъ догоняєть.—
А у Кроля Вы были? спрашиваетъ (Кроля *Etablissement* ⁴⁾ родъ
нашего Шато ⁵⁾ въ Тиргартенѣ). Я туда иду. Пойдемъ.—Я былъ
(а я передъ тѣмъ былъ съ Субботиномъ ⁶⁾ на глупѣйшей праздничной
пѣсѣ).—Что тамъ хорошо?—Не очень.—Однако побывать необ-
ходимо.—Идите,—и поворачиваю по *Friedr. Str.* ⁷⁾—*Adieu!*

— Такіе встрѣчи и первоначальные столкновєнія съ здѣш-
нимъ дѣловымъ людомъ производятъ неприятное впечатлѣніе, ко-
торое мы, конечно, несправедливо спѣшимъ обобщать,—какъ равно
иногда и другого рода впечатлѣнія, полученные отъ любезности
въ отеляхъ, гдѣ разбой организованный, хотя не такой ужасный,

¹⁾ Урочисте оголошення у Версалі початку нової Німецької Імперії (тепер вона знов не існує) відбулося 18 січня 1871 р. (за старим стилем).

²⁾ Будинок берлінського університету лицем виходить на *Unter den Linden*, а поблизу нього на майдані стоїть пам'ятник Фрідріхові Великому.

³⁾ «*Die Wacht am Rhein*», також «*Ich bin ein Preusse*», — дві колишні національно-патріотичні пісні в Німеччані, зосібна в Прусії.

⁴⁾ *Kroll'sche Etablissement* (порівн.: 1) *Vasilev* в «Картинки Італії». Москва, 1894, стор. 14 і далі, згодом Новий Оперний театр, міститься в тій частині Тиргартена, де після війни 1870—1 року споруджено між иншим відому *Siegessäule*, Колону Перемоги.

⁵⁾ Колишне місце київських розваг (тепер «Літній клуб імені 1-го травня», Шато-де-Флер (од сусіднього квітництва) стояло на кол. Олександрівській вулиці (тепер вулиці Револуції), в долині кол. Царського (тепер імені 1-го травня) саду, поблизу будинків кол. Миської Публічної (тепер Центральної Робочої ім. Р. К. П.) бібліотеки та кол. Миського (тепер Всеукраїнського Історичного ім. Т. Шевченка) Музею.

⁶⁾ Суботіна (див. «Біографічний словаръ професоровъ и преподавателей Університета св. Владимира», стор. 634. Київ, 1884, також «Століття Київської Першої Гимназії». Том I, стор. 246 та 396-7, Київ, 1911), відомого свого часу професора на кафедрі гігієни (з нього був також домовласник і власник цегельні), трохи раніш од Драгоманова послано в наукове командування за кордон; підчас франко-пруської війни він працював у німецькому військовому шпиталі.

⁷⁾ *Friedrich-Strasse*—одна з найметушливіших вулиць у столиці. Драгоманов звичайно од свого приміщення на Карлштрассе до університет ухорив відповідними частинами *Унтер-ден-Лінден* та *Фрідріхштрассе*.

какъ в Россіи, особенно въ Кіевѣ. При поспѣшности выводовъ, придешь или къ тому, что здѣсь всѣ «милые и образованные», или что всѣ шельмы. — Истина въ серединѣ, или пожалуй въ соединеніи — «образованные шельмы», особенно берлинцы. Сіе значитъ между прочимъ и то, что, если видятъ, что ты не очень то кладешь палецъ въ ротъ, то и ведутъ себя джентельменски, — ибо и при приличіи все же выгоду установленную получаютъ. А образованіе, по крайней мѣрѣ культуру видишь тутъ на каждомъ шагу. Могу указать на примѣръ нашихъ хозяевъ. Мужъ — простой наборщикъ, занятый почти целый день; жена сама варитъ, моетъ бѣлье; живутъ заработкомъ отъ типографіи да отданіемъ въ квартиры 2 комнаты съ кофеємъ, дровами и мытьемъ бѣлья, — за что накопляются гроши. Но у нихъ есть и книжки, и газеты, они знаютъ, что такое затмѣніе солнца, Франція и т. п. Дочка ихъ ходитъ въ училище изъ 5 классовъ и учится по-французски (акценты!). Войной и побѣдами не восхищаются. (Вчера хозяинъ зашелъ ко мнѣ и говоритъ: ну, а кайзеровъ не уменьшилось въ Европѣ ¹⁾). — Чтожь, поздравляю. Ничего, только очень дорого обошлось. — Я долженъ сказать, что простой людъ и даже солдаты часто выражаютъ неудовольствіе на войну, такъ что отвѣтственность за нее надо возложить особенно на политиковъ, ораторовъ, профессоровъ, литераторовъ). Ужь о чистотѣ, разнообразіи орудій въ кухнѣ, мебели и т. п. виѣшности и говорить нечего. Право, большая половина того, что имѣеть хозяйство такихъ небогатыхъ людей, какъ наши хозяева, у насъ найдешь развѣ у богачей, да и то не все. Всякая квартира, въ родѣ нашей — (не изъ первыхъ) устроена такъ, что у насъ даже въ Петербургѣ не найдешь. — Обжившись и вооружившись нѣкимъ познаніемъ добра и зла, здѣсь, конечно, можно жить очень недурно.

Но вообще намъ россіанамъ, кажется, уже не вернуть прежнего лирическаго упоенія отъ заграницы особенно отъ Германіи. На сіе много есть причинъ. Въ частности же насъ съ нѣмцами раздѣляетъ черта времени — расовая ненависть. Да, братецъ ты мой, Европа вступила въ періодъ такой ненависти, составляющей обратную сторону пресловутаго принципа національностей. Я не особенно высокаго мненія и о самомъ принципѣ и думаю, что онъ имѣеть довольно дикую подкладку, а и хорошая сторона его заключаетъ въ себѣ большое недоразумѣніе. Народы сначала возставали за гражданскую свободу, а не за національность. Нѣмцы рейнскіе были сначала за Францію, во время республики (эльзасцы такъ и остались французами по стремленіямъ); то же слѣдуетъ сказать и объ итальянцахъ. Только, когда Наполеонъ сталъ гнести гражданскую свободу въ Германіи и Италіи, тогда пробудилась національная антипатія къ Франціи, крѣпко эксплуатировали реакціонеры въ свою очередь.

А съ тѣхъ поръ къ австріяки еще больше налегли на Италію оба стремленія, гражд. и націон., слились еще больше. А замѣтивъ, что національность дорога людямъ, правительства увидѣли въ ней централизирующую силу, — и пошли всякія онѣмеченія,

¹⁾ Тутъ треба мати на увазі з одного боку скасування (по Седанській катастрофі) імперії Наполеона III у Франції, з другого — оголошення (у Версалі) Вільгельма I імператором Німеччини.

омадьаренія и т. п., к̂рѣя еще болѣе увеличили путаницу понятій. Примѣръ Швейцаріи показываеъ, что, при свободѣ, даже пресловутое единство національности ни для чего не нужно, и даеъ основаніе думать, что потомки найдутъ наши борьбы за національность, единство, хлопоты о государственной національности и національномъ государствѣ такою же глупостію, к̂къ мы уже находимъ глупостію хлопоты 16-17 вѣка о государственной религіи, религіозномъ единствѣ. Мы уже понимаемъ, что госуд. не естъ религіозный союзъ, — но еще боимся сознаться, что оно просто «экономическій» союзъ, — а только такое сознаніе и упроститъ жизнь. — Пока же будемъ еще много проливать крови, особенно въ виду того, что глупые принципы теперь будутъ приводить к̂ войнамъ не солдатъ, а «вооруженныхъ народовъ». Я теперь считаю завиднымъ въ Европѣ только положеніе Италіи и Испаніи, гдѣ не можетъ быть вопроса о націон. границахъ, защитахъ и т. п., и гдѣ, если только не подурѣютъ люди, всѣ вопросы сводятся на два: учись и работай, сирѣчь — умнѣй и богатѣй. Еслибъ и Франція успокоилась, отдавъ Эльзасъ и Лотарингію, которыхъ, видно, не удержатъ и которые все же полунѣмецкія. Тогда бы романцевъ можно поздравить съ прекращеніемъ всякихъ ацій и еній ¹⁾. Умные сіи наслѣдники древности въ самомъ дѣлѣ не знали и прежде никакихъ Drang'овъ ²⁾, — кромѣ опять таки этого глупаго Эльзаса съ Лотар. — Но мы, восточные, нѣмцы и славяне, мы своей дурацкой географіей и исторіей наготовили поле для расовой ненависти. Нѣмцы уже льютъ кровь и чинятъ подлости на Западѣ. Повернутся они на Востокъ. Польемъ и мы свою и чужую. — Сіи размышленія связываются съ начатою рѣчью о пребываніи здѣсь такъ: на каждомъ шагу тутъ видишь, до чего нѣмцы ненавидятъ насъ, славянъ и русскихъ. Насъ, русскихъ, не жадуютъ и французы, но у тѣхъ главное — мнѣніе, что мы опоры деспотизма; на насъ сердятся за Польшу. Но поправся кой что у насъ, разсытятся ложныя понятія у французовъ, и нелюбви не будетъ. Другимъ славянамъ, полякамъ, сербамъ, чехамъ французская литература и теперь выражаеъ полную симпатію. Оно и понятно, — намъ и французамъ дѣлится нечего. Но нѣмцы, — тѣ насъ ругаютъ на всякіе лады. Мы у нихъ и обожатели кнута, и соціалисты (за Остз. край), мы и порабителі Польши и возмутители Чехіи. Воевали мы съ нѣмцами противъ Франціи — мы порабителі міра и самыхъ нѣмцевъ, невоевали — отдали Германію на съѣденіе. Куда не кинь — все клинь. Что я тутъ наглотался газетъ, журналовъ, брошюръ (въ послѣднее время уже бросилъ — надоѣло), а до сихъ поръ добраго слова о насъ и славянахъ вообще не слыхалъ (и братья не за то, за что и слѣдуетъ и не съ честною цѣлью). Расскажу тебѣ о лекціяхъ Дройзена ³⁾ новѣйшей исторіи, съ 1815 г. по отношенію к̂ трактуемому мною сюжету. Хрѣ лекцій — дипломатическій, — какова вообще исторія у нѣмцевъ.

¹⁾ Пригадай слова: германізація або онімечіння, офранцузіння, то-що.

²⁾ Тутъ треба мати на увазі, що німці намагалися (це тимчасово припинилось тепер) протиснутись найбільше на схід (Drang nach Osten).

³⁾ Дройзен старший — один з найвідоміших свого часу німецьких істориків, що його лекції (разом із лекціями славетного Момзена та инш.) Драгоманов слухав в університеті, перебуваючи в Берліні. Як зауважує Форстен (вищук XXI першого видання «Енциклопедического Словаря» Брокгауза та Ефрона), стиль у Дройзена був дужий та виразний.

Людей, народів, даже принципів і нравственності, — ніть, а все Меттернихи, Вільгельми, Людовики і т. п., все вигода і не-вигода державної політики (такъ что і критеріума ніть). Если бы ты видѣль, какую хитрою представляеть Дройзенъ русскую політику при Ал. I и Никол. I. И то хитрость, что насъ Меттернихъ водиль за носъ, что мы грековъ отдали на убой. Насъ осуждають и за то, что мы поддерживали реакцію Меттерниха, и за то, что отступали отъ нея, къ напр. въ дѣлахъ съ Франціей, гдѣ остатки Лагарпщины ¹⁾ не позволили Ал. Павл. очень ужъ предавать страну реакціи, или напр. въ греческомъ вопросѣ, когда и слѣпому стадо видно, что трактую грековъ къ революціонеровъ, а турокъ къ легитимистовъ, мы справляемъ роль безпримѣрныхъ олуховъ. А когда Дройзенъ, изображая хитрость Н. Павлов. около войны 1829 г. сообщилъ откуда то выдранное извѣстіе, будто Россія предложила (у историковъ, въ родѣ нѣмецкихъ все Россія, Австрія, Франція, вл. Нессельроде, Меттерниха и т. п.) Франціи рейнскія границы за союзъ на Востокъ, нужно было видѣть, къ аудиторія кинулась записать это свѣдѣніе въ книжки (по большой элементарности и живости чтенія рѣдко кто записываетъ постоянно). А рѣчь шла о какихъ то глупыхъ планахъ передѣлки Европы, по коимъ и Пруссія получала Голландію, а голландскій король переселялся въ Константинополь. Такъ сихъ сторонъ плана никто и не записывалъ и даже посмѣялись громко, — а то, что будто бы мысль о Рейнѣ явилась у французовъ въ первый разъ послѣ 1814 г. подъ вліяніемъ Россіи, — это всѣ записали съ судорожною поспѣшностью. Такъ, братъ, относятся къ намъ, въ ожиданіи боя, который начнется изъ за Чехіи, или чего либо въ такомъ родѣ.

Отношеніе нѣмецкихъ ученыхъ къ французамъ, и намъ не только печальны, потому, что касаются нашей шкуры, но и потому что показываютъ, что теперь еще у нѣмцевъ чистой науки политико-нравственной ніть, ибо если бы она была, то указала бы имъ предѣль національныхъ стремленій и послѣдствія презрѣнія чужихъ правъ и узкаго пониманія своихъ выгодъ. Изъ всѣхъ извѣстныхъ именъ въ наукѣ только одинъ Гервинусъ ²⁾ (въ предисловіи къ новому изданію *Gesch. der Deutsch. Dichtkunst*) высказался неодобрительно о теперешнемъ настроеніи Германіи. Карла Фохта, ³⁾ къ швейцарца и К. Маркса къ эмигранта я

¹⁾ Лагарпщина — од прізвища вихователя Олександра Павловича (Лагарп),⁷ що, як відомо, зумів прищепити вихованцеві-царенкові ліберальний склад думок. Цікаво зазначити тут певний вплив на Драгоманова відповідного уступу з «Былое и Думы» Герцена, коли автор говорить про тлумачіння історичних подій німецькими вченими.

²⁾ Гервінус брав участь в громадсько-політичному рухові в Німеччині 40-х рр. XIX віку, згодом — відомий учений ліберального напрямку думок. Його «Історію XIX вѣка» в числі інших було свого часу перекладено на російську мову. В передмові до 5-го видання року 1871 своєї праці «Geschichte der deutschen Dichtkunst» він виступає як рішучий супротивник Бісмарка, заборчої політики Пруссії та тих форм, в які виллялось тоді об'єднання Німеччини.

³⁾ Фохт (Vogt), відомий природознавець, людина великого розуму й широкого світогляду, брав близьку участь у тогочасних (між іншим у політичних подіях ще 1848 р.) громадських та державних справах. Він приятелював ще з Герцеєм, а коли згодом познайомився із Драгомановим, вважав і його за свого приятеля.

не вважаю, да и то послѣдній урівновѣшується Блиндомъ ¹⁾. Насъ впрочемъ и Гервинусъ не жалуетъ, а Марксъ такъ не терпить такъ, що и Герцена обявлялъ шпіономъ ²⁾.

Сего ради ждите, други мои, новаго кровопролитія и долгаго, ибо истинная цивилизация, т. е. уваженіе къ правдѣ и чело-вѣку прежде всего,—еще не развѣвала знамени своего на Восто-токъ отъ Рейна, — если не считать нѣкоего мерцанія въ между-народномъ обществѣ ³⁾, к'оє осмѣивается всякимъ «порядочнымъ» чело-вѣкомъ въ Германіи. Да и оно, вѣроятно, не будетъ про-тестовать, когда начнутъ драть чеховъ.

¹⁾ Карл Блинд, відомий свого часу політичний агітатор і письменник, брав участь у революційних рухах 1848 р., але підчас подій 1864—1871 рр. з радикала перевернувся на націонал-ліберала та прихильника Бісмаркового. Надто підчас війни 1870—71 рр. він виявив себе, як палкий німецький патріот.

²⁾ Про ненависть Карла Маркса до колишньої Росії та його упередження супроти росіян навіть не з урядових кіл див. між иншим один з його листів 1868 р. («Письма К. Маркса къ Кугельману, стор. 51—2. СПб., 1907), статтю Таганського (Сильвина) у збірникові «Карл Марксъ 1818—1883» (СПБ., 1908), також відповідний коментар М. К. Лемке до XX-го тому виданих під його редакцією Герценових творів (стор. 559-564). Зокрема усім відомий ідейний та особистий антагонізм поміж Марксом та Герценом, що часами дуже загострювався. Як ставивсь Герцен до Маркса, це можна бачити з того, як Герцен, часом досить безпідставно, не один раз (порівн., наприклад, «Очерки по исторіи марксизма» Рязанова в статті: «По поводу одной легенды», стор. 357 і далі. Москва 1923) висловлював своє обурення проти наклеїв на адресу Бакуніна, що їх прикладали до Карла Маркса, приміром, в «Neue Rheinische Zeitung», 1848 р. та «Morning Advertiser» 1853 р. (див. в творах під редакцією Лемке т.т. VI, стор. 474 та 484-7, VII, стор. 303-6, XIV, стор. 303—7; порівн. XXII, стор. 58). Згадаймо, навпаки, з яким шляхетним почуттям писав про Маркса всеж-таки Бакунін в своєму листі р. 1869 до Герцена (твори т. XXI, стор. 510). Про ворогування Маркса до Герцена, крім випадку, про який повідомляє останній в половині м. лютого 1855 року (твори, т. XIV, стор. 312), також передмови авторові до першого видання «Капіталу», свідчить наклеп Маркса, який він пустив у березні 1870 р. (два місяці після того, як помер Герцен). Через Кугельмана («Письма», стор. 82; порівн. коментар Лемке в XX томі творів Герцена, стор. 102—3), ніби Герцен (як агент панславизму) одержував що-року 25 тисяч франків «од панславистської та псевдосоціалістської партії в Росії» для відповідної пропаганди. Порів. також статтю Марксову про Герценову близькість до Бонапарта (Герцен, XIV, стор. 313, та XXII, стор. 301). Драгоманов, що був зачарований Герценом, поділяв його почуття до слов'янства та був, певне, знайомий з відповідним уступом викінченої до 1865 р. шостої частини «Былое и Думы» (Герцен, XIV, стор. 312: «Я русский» і т. д.), в своєму листі, видимо, мав на думці наклеп Маркса (в листі до Кугельмана) на Герцена, що став відомим недавно до того, і був ніби призначений для циркулярного розголосу поміж німецькими соціалістами (у лєнінградськїм виданні «Писемъ», під редакцією Леніна, цього уступу не зміщено). Що-до соціально-політичних поглядів самого Драгоманова, що й пізніше не став прихильником Марксовим, див., крім статті Кистяковського і т. и., згадану книжку Заславського (стор. 93—5 та інші).

³⁾ «Международное Общество»—це, певне, Перший Інтернаціонал. Згадавши тут позверхово про нього (може, заради обережності), Драгоманов з одного боку зазначає «якесь миготіння» в ньому вже тоді та бридливо-гордовиті відносини до нього шляхетської й буржуазної частини німецького суспільства, з другого боку автор листа, тоді ще ліберал, заявляє про неможливість чогось сподіватись од Інтернаціонала на випадок нових (себ-то зараз як закінчиться тодішня війна) міжнародних конфліктів. Видимо, Драгоманов був поінформований про тертя в Інтернаціоналі підчас війни 1870—71 р.

— Я желалъ бы угодить каждому изъ моихъ кіевскихъ друзей свѣдѣніемъ или справкой и т. п. по его вкусу и спеціальности. Не закажешь ли ты чего либо. Самъ я пока еще не имѣлъ времени ознакомиться съ здѣшней элементарной педагогикой, не видѣлъ еще ни гимназій ни народныхъ школъ. Касательно послѣднихъ отчасти обращалъ вниманіе только на ту сторону, которая соприкасается съ политикою. Здѣсь идетъ сильная борьба противъ системы министерства народнаго просвѣщенія, по коей школы и даже гимназіи имѣють конфессіональный характеръ и управленіе народныхъ школъ зависитъ сильно отъ училищныхъ совѣтовъ, чиновническо-поповскаго характера. Есть довольно сильная партія, которая хочетъ устраненія Закона Божія изъ школы, на америк. манеръ, къ коему приближаєся теперь и Англія. Кой что въ этомъ движеніи не бесполезно бы принять къ свѣдѣнію и намъ, у коихъ разнокалиберность населенія въ религіозномъ отношеніи, особенно на Западѣ (а на В. раскольники) не малая. Но у насъ еще не понимаютъ и азбуки (даже смысла) подобныхъ вопросовъ. Кой что по сему дѣлу я собралъ, — но къ сожалѣнію, пока болѣе систематическій матерьялъ имѣю только для Австріи, а не для Германіи собственно. Если сберу достаточное количество матерьялу, м. б., напишу что либо, тѣмъ болѣе что сюжетъ касается одного изъ интересующихъ меня вопросовъ — о церкви и государствѣ, — вопросъ изъ за котораго мы узримъ, немедленно по окончаніи войны, большія драки въ мірѣ семъ. Если тебя что интересуетъ, — напиши. М. б. уставъ какой либо, или справка, — пришлю и разыщу. Да пиши о себѣ и о своихъ дѣлахъ и такъ, что въ голову взбрѣдетъ. Не знаю, угожу ли я тебѣ симъ письмомъ, — (если нѣтъ, напиши, о чемъ писать), а ты мнѣ угодишь навѣрно, если захочешь.

Ваню ¹⁾ — если увидишь, — скажи, что здравствуемъ и всѣмъ кланяемся. Писать не буду, пока не получу отвѣта на послѣднее посланное письмо, а то черезъ промедленіе ихъ съ отвѣтомъ на первое письмо вышла пуганица съ вопросами и отвѣтами, оттого, что наше третіе письмо было уже въ дорогѣ, когда отъ нихъ только пошло 1-е. Надо войти въ правильность. — До свиданія. Увидишь кого либо изъ Склипл(ѣ?)евцовъ ²⁾ и часто тамъ бывающихъ, кланяйся.

Твой М. Драгом

Не забудь сообщить свѣдѣнія и о Красной Лукѣ ³⁾. Какія свѣдѣнія о Войнаховскомъ? ⁴⁾ Не перемѣнилъ ли квартиры? Людмила ⁵⁾ кланяется.

¹⁾ Иван Петрович Драгоманов, — молодой брат М. П-ча.

²⁾ Тут нерозбірно написано назву місцевости або прізвище родини спільнихъ знайомихъ.

³⁾ Величеньке (свого часу панське й козаچه) село на річці Груні, 7 верстов од м. Гадяча на Полтавщині. Дия. «Списокъ населенныхъ мѣстъ Россійской Имперіи. XXXIII. Полтавская губернія». СПБ., 1862 р. (його опрацював Н. Штіглиц на підставі відомостей 1859 р.; стор. 33: 191 двір, 1561 душа. У Красній Луці була оселя Мик. Мах. Шульженка (з гарною між иншим бібліотекою хазяїна).

⁴⁾ Кандидат історично-філологічного факультету кїївського університету випуску 1869 року, товариш по школі між иншим П. П. Безменова та О. Е. Лисицина, майбутніх

Дещо з спогадів за М. П. Драгоманова.

За великих людей цікаві будь-які навіть що-найдрібніші спогади. От через що я й одважуюсь подати до загального відому свої коротенькі спогади про М. П. Драгоманова.

Зазнайомилася я з Михайлом Петровичем Драгомановим у Києві р. 1873, коли в нашому помешканні виставлювано Чорноморський побут та Різвяну ніч. Веселий, чудовий оповідач, дотепний в розмовах, він завсіди, нехай куди приходив, ставав душею в товаристві. Його гумор чимало надавав гостроти його розмові, іронічно усміхаючись, він завсіди скеровував свої жарти в слабе місце людини чи справи. Молодий, непоганий на вроду, вже й тоді відомий учений, М. П. любив життя. Траплялося, він захоплено танцював вальс і мав його за найкращий танок. Він таки частенько відвідував наші репетиції. Авторитет його вже тоді був такий високий, що скоро увіходив він до хати, чисто-всі і молоді, і літні якось неначе підбадьорювалися, репетиція неначе набирала ладу, режисери вдавалися до нього по поради в різних своїх мистецьких конфліктах. Такий ясний розум світивсь в його темних очах, що всі корилися його порадам, дарма що висловлював він їх раз-у-раз у цілком іронічно-жартівливій формі. Між Лисенком — тоді молодим музикою, що недавнечко закінчив свою музичну освіту в Ляйпцізькій консерваторії, і молодим професором Драгомановим була як-найтісніша дружба. Вони саме тоді скомпонували були удвох дуже оригінальний твір, так звану оперету Андрюшіяду; текст належав Драгоманову, а музику — складену з різних мотивів найбільш на той час популярних опер (Травіата, Марта Траваторе, то-що), підібрав Лисенко. Андріяшів це був інспектор народніх шкіл, що з нього був один з найлютіших україножерів (воно правда й всенька шкільна округа Київська, відколи пішов куратор Пірогов, не пасла задніх). Саме під той час Андріяшев видав народнього календаря московською мовою і сподівався прислужитись цим своєму начальству. Тільки-ж Драгоманов не міг йому цього простити — та й справді, який може бути на Київщині «Народний календарь» московською мовою — для кого, для якого народу!? Тож в «Андрюшіяді» Драгоманов глузує з Андріяшева, змальовуючи його під тую хвилину, як виходить з друку календар. Прагнути

учителів київських середніх шкіл (Див. сторінку 114 ювілейного видання «Академіческіє списки Императорскаго Университета св. Владимира (1834—1884)». Київ, 1884), Костянтин Войнаховський був учень Драгоманова. Досить відомий свого часу діяч на педагогічній ниві, К. К. В—ий, здається, під кінець своєї службової кар'єри був на посаді директора Московської сьомої гімназії, куди між иншим р. 1890 закликав викладати латинську мову молодого ще тоді університетського приват-доцента Шахматова («Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Россійской Академіи Наукъ 1920 г.». Томъ XXV. Петроградъ 1922 г. «Автобіографія А. А. Шахматова», стор. 5).

*) Про Людмилу Михайлівну († 1918 р.), що товаришувала своїм чоловікові в його подорожі за кордон, згадано, ніби випадково, тільки в приписці ваприкінці просторого послання до друга й родича, коли не зважати на вказівку, теж у приписці, на те, що од подружжя мандрівників послано було аж три листи до І. П. Драгоманова.

популярності, Андріяшев збирав у себе по суботах учителів 1-ої гімназії. М. П. і змалював саме оту суботу, першу, як вийшов у світ календар, коли Андріяшев увесь захоплений надіями, що начальство напевне винагородить урядовця за такий протисепаратистичний виступ, співає: «орден, орден, орден, орден і две тисячі в карман». Тільки-ж дружина ані трохи не поділяє його мрій і незадоволено співає: «что Фомич так разыгрался, хоть маэстр, а все болван». Дуже гарно, з правдивим гумором, охарактеризував Драгоманов постаті пригноблених під той час учителів. Вони на цей «чай» ходять неначе на службу, побоюючись, щоб часом не прогнівिति начальство. Лисенко дав їм дуже цікавий хор цілком у мінорі — «Вот так каждую субботу». Хор той перебивають окремі протести: «все тот же чай с лимоном, ну хоть бы ром...» Цю Андрюшіяду, твір веселого настрою Драгоманова, повний його особливого гумору довший час переховували близькі приятелі М. В. Лисенка, Тумасов та Юркевич, правдиві консерватори численних Лисенкових манускриптів. Вона була дуже популярна серед членів Старої Громади. Частенько згадають бувало Громадяни, як люто переслідуює київська влада нашу мову, нашу культуру та й зажуряться, аж ось Житецький або Русов заспівають котресь соло з Андрюшіяди й усмішка знову вертається на зажурені обличчя наших Громадян..

Драгоманов був дуже популярний в Києві, і не тільки поміж студентами завдяки його талановитим лекціям з Римської історії, а й серед усього українського суспільства за свою привабливу вдачу, блискучу розмову. З М. П. був видатний промовець, така сила вогню, розуму, гумору була в усіх його промовах, розмовах і викладах. В його аудиторії у київському університеті було завсіди повно, збирались студенти різних національностей й усі розходились з лекції в піднесеному настрої. Адже Римська історія, як її викладав М. П., це була не мертва давнина, а була з неї жива критика на монархізм та абсолютизм, нехай-би де вони виявлялись за новітніх історичних часів. Ці лекції викликали у тогочасних студентів порівняння з тою монархічною державою, в якій вони жили.

Захоплено читали й тогочасні статті М. П. у «Петербургскихъ Вѣдомостяхъ» і в «Вѣстникѣ Европы» (Восточная политика Германіи). Їх читали, критикували, обмірковували, думки Драгоманова ширились і українське суспільство уперше починало розуміти питання національної політики. І поки «Стара Громада» далі трималася терену мирної філологічної та культурної праці, навкруги Драгоманова наростав гурток, що поділяв його ясні думки, його пересвідчення, що без політичної боротьби не здобути Україні справжнього визволення. А як уряд московський люто переслідуював навіть тую науково-культурну праці, що їх тогочасна Громада визнавала за своє право (закриття «Юго-Западнаго Отдѣла Географическаго О-ва», заборона літератури законом р. 1876), то Драгоманову пощастило повернути до своїх думок і декількох членів Старої Громади. Вирішено було дати М. П. матеріальні засоби для такої праці, яку можна провадити тільки за кордоном і Драгоманов замість їхати на запрошення начальства до Казанського

університету, виїхав за кордон і замість того, щоб, як бажало й вимагало від нього начальство, покинути українську справу, він поклав усеньке своє життя присвятити їй.

Ми зустрілися з М. П. у Відні р. 1877. Він допіру розпочинав своє емігрантське життя. Русов допіру закінчив друкувати *Кобзар* у Празі. Драгоманова дуже тішило це видання. Взагалі він був під той час у дуже піднесеному настрої. Гордий і дуже щепетильний що-до грошей, висиланих йому для праці, він хотів як-найскорше розпочати ту головну працю, на яку він поклав стільки сил — видання журналу «Громада» — першого вільного політичного органу українською мовою. Він палко оповідав нам про завдання, що їх мав виконати, себ-то 1) познайомити Європу з Україною та з її пригнобленим становищем—для цього Драгоманов мався писати по різних часописах, місячниках та зав'язувати персональні зносини з тогочасними видатними науковими та громадськими діячами в Франції, Англії, Італії, 2) дати галицьким партіям найкраще розуміння правдивого демократизма, 3) мати тісний контакт з найсвідомішими політично російськими партіями, пояснюючи їм українські вимоги і становище української інтелігенції, а одночасно підготовляти українське громадянство і російські політичні партії до певного розуміння, що всій російській державі треба перейти до федеративного ладу. Усі ці завдання Драгоманов, оскільки спромігсь, виконав за своє довге і частенько жахливо сумне емігрантське життя.

У Відні ми з М. П. протягом двох днів так що й не розлучались. Драгоманов водив нас по музеях, пояснював картини й давав їм таку естетичну оцінку, що видко було, як тонко розуміє він мистецтво, знає його історичний розвиток, і який в нього високий естетичний смак. Увечері він невідмінно хотів повести нас до опери на Вагнерів твір — Коло ді Рієнці, один з його улюблених революційних типів. Другого дня він виїхав до Женеви, ми — на Україну.

М. П. Драгоманов і своєю вдачею, привабливістю в усіх своїх особистих стосунках, своїм широким розумовим розвитком, глибиною і сталістю переконань, виступає на тлі тогочасних письменників, наукових діячів і реформаторів, як політичний наш Мусій. З високим гаслом «Чисте діло потребує чистих рук» він проніс свої думки через усеньке життя своє і залишив нам як шляхетну і дорогоцінну спадщину. Такі люди з'являються один-двоє протягом віку, їх часто довго не розуміють. Але зрозумівши—вже ніколи не розлюблять. М. П. ще довго світитиме українському народові, як високий блискучий маяк, указуючи, як обходити мілини та підводні камені і привести Україну до сподіваного вільного життя.

С. Ліндфорс.

Новознайдений лист С. В. Руданського ¹⁾.

90 років зминуло, відколи народивсь, і 50 років, одколи помер український поет С. Руданський, а ми ще й досі не маємо його повного життєпису. Багато біографічних матеріалів про С. Руданського безслідно загинуло (архів Кам'янець-Под. духовної семінарії, Шаргородської духовної школи), тільки-ж ще й тепер подекуди виринають нові відомості з життя поетового.

Влітку р. 1924 серед паперів покійного Подільського історика Яворовського, що їх його донька передала проф. Є. Сіцінському, знайдено листа С. Руданського (подаємо його далі). Листа написано на звичайному поштово-вому папері, розлінійному на дрібні квадратики (аритметичного зразку); рука дуже дрібна, але досить виразна.

Цей лист кидає світло на перші роки поетового життя в Ялті, як він закінчив Медично-Хірургічну Академію, а саме — від 1861 по 1867 рік.

Як відомо, тяжкі життєві умови, що за них учивсь С. Руданський в духовних школах, а згодом і в Медичній Академії в Петербурзі, довели його до сухот. Щоб поправити своє здоров'я, він, закінчивши Академію, шукає посади на півдні й оселяється в м. Ялті.

Доки не було знайдено цього листа, можна було гадати, що С. Руданський, приїхавши до Ялти, улаштувався багато швидше, і тим міг підтримувати своє здоров'я й продовжувати свою літературну діяльність. Та з цього листа видно, що Руданський ще довгий час був не зовсім забезпечений й одержував допомогу від матери й брата Грицька.

Коли виходити з того, що С. Руданський в 1867 р. таки одержав сподівану посаду «при больниці», то він, таким чином, прожив більш-менш матеріально забезпечено всього якихось 5—6 останніх років свого життя.

Не менш цікавий і додаток до листу С. Руданського. В ньому поет виявив себе, як і багато його сучасників та попередників, звичайнісіньким обивателем, що міг провадити українську культурницьку роботу (поетично-етнографічну) в межах, що не йшли всупереч з тодішнім ладом.

Система царату, сама особа царева були для нього явище звичайнісіньке. Що він згадує про царя в таких зворушливих виразах, як «бідний цар», «наш цар», це ще більш підкреслює цілковиту поетову неграмотність, несвідомість в тогочасних соціально-політичних питаннях.

Подав *В. Герасименко*.

Ялта 22 августа 1867 р.

Гостинець маминь одібравъ и її одписав. Спасибі її и тобі братівку мій Григорь, а лучше було бь якъ би вона стара нічого мені не посилала; годі зъ неі, вона и такъ уже що могла, те для насъ зробила. Написав

¹⁾ При нагоді прохаю читачів моєї статті «Нові матеріали до біографії С. В. Руданського», уміщеної в кн. V «Записок Іст.-Філ. Відд.» виправити в ній друкарські помилки. На стор. 20, ряд. 2 знизу надр. «Олександр», а треба: «Андрія». На стор. 29, ряд. 1 знизу, зам. «різачкою» треба «ригачкою».

я и до Комарницького¹⁾ — бідняка четверо дітей поховав — я ему сказавъ кілька слівъ якъ за дітьми маленькими дивиться и стерегти їх одъ смерти, — та не знаю; боюсь, щобъ усе їх покоління не було таки безвічне. Жаль бідного Комарницького.

Хвалишь ти Хомутинці и вишневий садокъ, сажаний батьківськими руками, — тамъ и я дорожку проробивъ проїздомъ у Кримъ; мабуть заросла уже. Хотілось би мені братіку, тяжко хотілось би поїхать, такъ що жъ, — не мої іще достатки, та и доброго случаю не маю. Сего року зівсімъ таки поїхать не можу, а на другий рікъ, — якъ зложаться мої достатки. Въ сентябрі місяці въ Земській Управі буде збіръ и тогді вже я буду знать, чи мене Управа оставить при больниці, чи ні, и якъ оставить, то скільки мені въ рікъ давати буде. Тогді я мігъ би просить Управу посилать мене на місяців два три въ Київъ підучуваться въ Университеті черезъ 2—3 года и тогді легко мені було бъ и въ Хомутинцяхъ быть.

Но сее іще не відомо и про сее вперед нічого й говорити.

Про свою службу ти тоже само нічого певного сказати не можешъ, и правду кажешъ, що тобі чою лучшого одъ акцизу не ждуть; про всякій разъ я все таки спитаю Ковбасина, якъ вінъ тутъ буде у Криму і его сюда ждуть его сестри въ кінці августа, и що вінъ скаже, то я тобі напишу.

У насъ теперъ Сильвестръ Григоровичъ по южному берегу проїжджає — вінъ бачъ путешествує собі — попробую ще у его попитати місця для тебе; вінъ вернеться изъ Алушти взавтра, або після завтра и що сей скаже, то я тобі напишу такожъ.

Питаєшься ти мене, чи не треба мені сорочокъ и кажешъ, що у тебе єсть штука полотна, що зъ дюжину сорочокъ буде. Воно таки правда що у мене на сее недостача и коли у тебе заграничне голанське, або якее там, (тільки не нашої двадцятки) полотно є, то пришли будь ласкавъ, а послі якъ Богъ допоможе, порухемось.

Кланяється тобі дядько Петро Хведоровичъ Падалка и дякує за поклінъ. Цюкую тебе, твій братъ Степанъ.

У насъ теперъ и царъ и цариця и всі їх діти (Миколая правда нема, но на дняхъ буде). Царъ съ царицею и зъ маленькими дітками катаються собі по Ялті іще простіше якихъ небудь генералівъ; на всякій поклінъ кланяються, такі привітни. Жаль тільки бідного царя, крепко похудавъ и подався. А тут іще Ему проклятіі турки надоїдають. То приїжжавъ самъ Министръ иностранныхъ ділъ Фуадъ-Паша съ поклономъ одъ султана, а се знову приславъ султанъ арабськихъ коней цареві въ подарокъ; — подумай собі якъ тяжко сее все нашому цареві приймати одъ того султана, у которого всі руки у крові несчастної Кандіі. Колибъ уже швидше тая залізная дорога кінчилась, а султанові не здобровати. Якъ ти думаєшь? Чи до нового року, або до весни кінчать дорогу одъ Балти до Києва? Якая тамъ у васъ чутка?

¹⁾ Зять С. Рудавського.

Біля могили Степана Руданського.

Ст. Руданського поховано у м. Ялті на Старому або Масандровському цвинтарі. Од центральної в Ялті вулиці — Набережної шлях до цвинтаря йде через Єлисаветинський базар, проз Івано-Златоустівську церкву (Старий собор), Полікурівською вулицею до Водопровідної. На Водопровідній, біля входу на територію Тубінституту (давній Санаторії Олександра III-го), головна хвіртка провадить на цвинтар. Просто од хвіртки йдуть угору кам'яні сходи, усього 108 східців. Од горішнього східця прямою стежкою ще треба пройти 44 кроки. Ліворуч стежки найближчі до поетової могили сусіди: 1. Костинька і Катюша Готліб, 2. Андрей Йосифович Пуришев. Вище цих могил з лівої сторони стежки здійснюється квадратний майданчик, — в горішній частині на 10 вершків, в долішній на 1 арш. 1 $\frac{1}{2}$ в., увесь розміром 35 кв. аршин. З правого боку цього майданчика стоїть надгробок. Постамент надгробка — два чотирикутники — 11 вершків заввишки і 1 арш. 10 вершків завдовжки. Самий надгробок має 1 аршин вшир і 1 арш. 10 вершків здолу до верху. Зроблено його з юрського вапняку (юр. вапняк — із Юрських відкладів Ялт. Яїли). Напис на правій стороні надгробка — 4 рядки з віршу «Чорний колір» в такій транскрипції:

На могилі не заплаче
Ніхто в чужині
Хиба Хмаронька
Заплаче дощем по мені.

Під сими рядками
Степан Руданскіи
Малорусскій поэт
Помер року 1873
квітня 21-го. 39 літ.

А ще нижче збоку 1892 р.

Останній рік, певне, дата, коли збудовано надгробок. Збудовано його коштом петербурзького українського громадянства.

Що-ж зробили для поетової могили ялтинці? 10 квітня 1917 р. засновано в Ялті «Громаду Українців південного берега Криму» і при ній «Комісію охорони могили Степана Руданського». Першим головою комісії була Івга Лапа, після неї Микита Харченко.

Праця комісії полягала найбільше в збиранні коштів. Для цього одраховувано відсотки од аматорських вистав, збирано пожертви серед ялтинців, розсилано підписні листи й відозви до всіх громад у Криму.

Збирали гроші і на Україні. На зібрані кошти комісія купила у Івано-Златоустівської церкви той ґрунт, де поховано поета, і Ялтинська громада стала власником могили Руданського. Далі малося огородити усю площу з могилою, але не стало коштів.

Пам'ять поета Ялтинська Громада вшанувала двічі зборами на могилі: 21 квітня 1917 року та в 50-ті роковини смерти поетової, того-таки

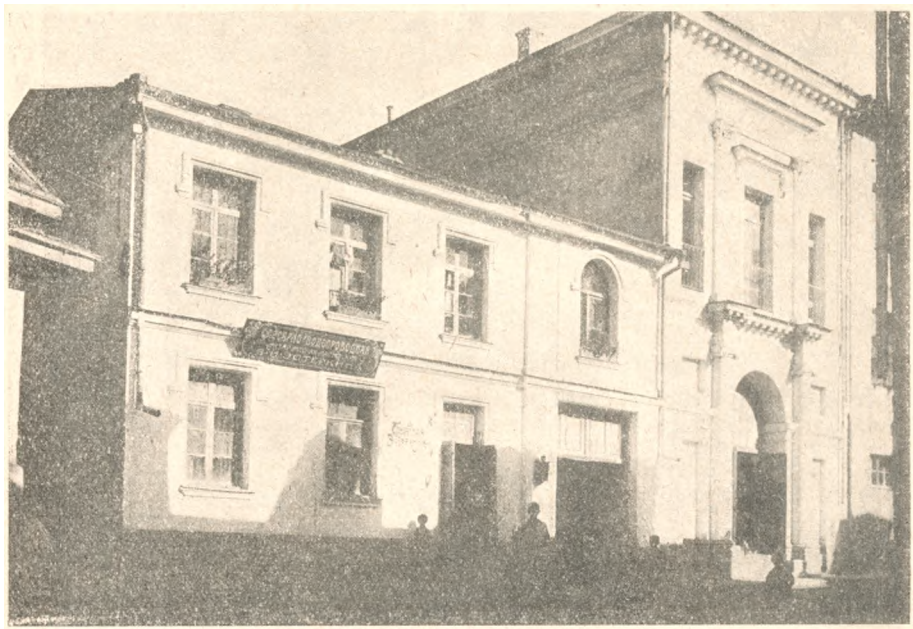

Могила С. Руданського.

дня 1923 року. На зборах голова Громади виголосив промову, що в ній схарактеризував добу, коли жив і працював поет, також особу й творчість Руданського. Уривок з промови 1917 р. видрукувано в «Раді», в дописові з Ялти.

Під керівництвом Голови Громади улітку р. 1923 могилу одвідала екскурсія студентів Одеського ІЮ.

В характеристику поетову пощастило внести деякі живі риси, що збереглися в пам'яті сучасника Руданського. Сучасник цей — Юрій Павлович Ф'ерфор. Ю. П. за своїх юнацьких років приятелював з Руданським і знав поета в останні роки його життя (од 1869 року до смерті).

Будинок Руданського в Ялті. Поетові кімнати на другім поверсі—
двоє вікон праворуч.

Ось що розповів мені Ф'ерфор 20 квітня 1917 року. Руданський був міським лікарем у Ялті і одночасно лікарем кн. Воронцових в Алушці. Воронцов подарував Руданському невеличкий ґрунт на Кутузівській вулиці. Руданський що-суботи їздив до Алушки виконувати свої лікарські обов'язки. Лікар користувався великою пошаною в Воронцових, як людина, що має незалежну вдачу й вільну думку. Розмовляючи з князем (за обідом чи ввечерю), Руданський гостро обстоював свої погляди і між бесідниками провадилися палкі змагання.

У Ялті лікар Руданський був дуже популярний, особливо серед бідної людности. З бідних за допомогу ніколи грошей не брав, навпаки, на свої гроші купував для них ліки, часом й їжу. З людей заможних брав не більш, як карбованця. Коли давали йому якусь більшу суму, наприклад, три карбованці, Р. лищав собі одного, а два повертав назад, коли-ж не

мав у кешені решти, то повертав гроші цілком, прохаючи заплатити иншим разом. Знаючи нахил лікаря до алькоголю, пацієнти чи їхні родичі, закликаючи Р. до своєї домівки, частували його чаркою-другою. Хорі любили лікаря за його простоту в поведженні, за бадьору, живу вдачу. Він умів розважити, потішити хорого, піднести його дух. За найближчих приятелів Руданському були Сердюков (свящ. Златоустівської церкви) та Пономаренко (голова міщанської управи): обидва українці. Якийсь час Руданський жив у будинку Пономаренка на Севастопільській вулиці. Загальний образ поетів, що лишивсь у пам'яті Ф'єрфоровій, це образ людини веселої, жартиливої, товариської. Тільки в останні місяці життя Руданський зовсім кинув пити, став сумний.

Руданський лишив (нешлюбну) жінку, походженням росіянку, просту, неосвічену людину, й одну дитину. Коли чоловік помер, жінка продала його садибу — на Кутузівській вулиці, де тепер будинок Попандопуло, ч. 20. Будинок того купив Врангель і подарував своєму слугі Васильєву. Сама Руданська незабаром виїхала з Ялти.

Будинок, де Руданський прожив свої останні роки і вмер, зберігсь непогано: це будинок на Лизаветинській вулиці, ч. 16, належав Болотніковій. Поет жив у горішньому поверсі, в двох кімнатах з боку Азіятського завулку.

Сумний вигляд має тепер могила поетова. В надгробкові усе збільшуються та глибшають розколини, хреста знищено, камінь лупається й осипається. Могила без огорожі. Усієї рослинності: кущ буксусу та 3 кипариси. Влітку ця мізерія скрашує чудовий кримський крайовид. Але болючий сум навиває самотня, занедбана могила пізньої осені, коли увечері повертається на нічівлю й кряче над цвинтарем гайвороння, коли плачуть над Ялтою олів'яні хмари, виють-скаженіють шалені вітри, вириваючись з Уч-Юоша, хиляться в тузі, мов сестри-жалібниці, темні кипариси, гудуть свій урочистий Requiem бурхливі хвилі Чорного моря і думає при гробі свою скорботну думу осіння ніч.

П. Горянський.

23—IX 25 р. У Ялті.

До історії нашого письменства 1890-х рр.

а) Чи справді до Росії адресував Ів. Франко свої тюремні сонети № 44 і № 45?

Цього 1926 року минає 10 літ одколи помер Ів. Франко. Наші видавництва з цього приводу присвячують йому окремі книжки, статті, подають антологію з його віршів, то-що. Між иншим і американський «Календар Українського Робітничого Союзу на рік 1926» (у Скрентоні), вмістивши в літературній частині дуже путящу статтю «Життя і творчість Івана Франка» (ст. 112—119), подав і цікаву вибірку з його поезій (ст. 119—130), а поміж

ними оці вірші (на ст. 125), в яких ми декотрі слова навмисне передрукуємо розрядкою:

Р о с і я!...

Багно гнилее між країв Європи,
 Покрите цвіллю, зеленню густою,
 Розсаднице недумства і застою,
 Росіє! Де лиш ти поставиш стопи,
 Повзе облуда, здирство, плач народу,
 Цвіте бездушність, наче плісень з муру.
 Ти тиснеш і кричиш: «Даю свободу!»,
 Дреш шкуру й мовиш: «Двигаю культуру!»
 Ти не січеш, не б'єш, в Сибір не шлеш,
 Лиш мов упир із серця соки ссеш,
 Багно твоє лиш серце й душу душить.
 Лиш гадь і слизь росте й міцніє в тобі,
 Свобідний дух або тікати мусить.
 Або живцем вмирає в твоїм гробі.

Вірші ції «Календар» передрукував буква-в-букву, точка-в-точку, із збірки поезій Ів. Франка: «З вершин і низин», яку поет випустив у світ у Львові 1893. Вони містяться у відділі «Тюремних сонетів», № 44 (ст. 182) і мають продовження в сонеті № 45:

Тюрмо народів, обручем сталеним
 Ти обціпила їх живі сугасти
 Й держиш — не для пожитку, не для слави,
 А лиш для жиру клеветам мерзеним.
 Отак, пастух попуга коні в полі
 Через-ногу: здаєсь, три ноги вільні,
 А йти вони ні бігти не зусильні. —
 То ржать, гризуться спільняки неволі.
 Отак і ти поплутала народи,
 Всім давши зверхні вигляди свободи,
 Щоб одні одних гризли і душили:
 І хоч всі дружно рвуться з твого круга
 Та в різні боки шарпають друг друга —
 Сей колот — джерело твоєї сили.

Обидва сонети не можуть не викликати певного здивування у тих, хто близько знав Росію 1890-х рр. Яким чином міг Франко казати про тодішню царську Росію, ніби вона «не січе, не б'є, в Сибір не шле»? Звідки-б він узяв, що тодішня Росія кричала: «Даю свободу», або «всім давала зверхні вигляди свободи»?

На цю недоречність звернула увагу навіть тодішня галицька москвофільська критика. Юліян Яворський у 1-му числі москвофільської львівської «Бесіди» 1894, як давав (прихильну) рецензію на Франкову збірку «З вершин і низин», то між иншим спинився й на згаданих двох «тюремних сонетах», добачаючи в них дещо незрозуміле. Він тоді-ж-таки поставив запитання: чи не инакшого адресата хтів назвати Франко замість Росії?

Можна думати, що Юл. Яворський мав і приватні розмови з Ів. Франком, і той йому дещо вияснив — отак, як він це зробив і мені.

Ів. Франко, друкуючи свою збірку «З вершини і низин», надсилав до мене (звичайно, що в запечатаному конверті) кожен готовий аркуш збірки негайно-ж після того, як він друкувався, і часами робив на полях деякі свої зазначки. Цей примірник «З вершин і низин», що він мені отаким-о чином потроху прислав, тепер належить Українській Академії Наук і переходить в книгозбірні Комісії Словника Живої Української Мови. В ньому на ст. 182 кожен охочий може прочитати власноручну, чорнилом зроблену виправку Ів. Франка до сонета № 44. Слово «Росіє» в 4-ому рядку Франко закреслив і надписав: «О, Австріє!», а разом викреслив слово «лиш» як позаметрове; ще й поставив збоку тої коректорський знак, що їм у друкарнях зазначають теє слово або тую літеру, яку треба викинути. Після того 4-ий вірш має читатися ось-як:

О Австріє! де ти поставши стопи... і т. д.

А до Росії звертається Ів. Франко в тюремному сонеті № 33 (ст. 176):

Росіє, крає туги та терпіння,
 Чи-ж не такий ти час проходиш нині?
 В тривоги й самолюбія пустині
 Позабивались старші покоління,
 Тремтить вся сила краю як заклата,
 А тимчасом на лютий бій за волю
 Летять малії діти-голуб'ята,
 Кістями лягають у свіжвому полю.
 Росіє, краю крайностей жорстоких!
 Твій витязь Святогор дрима в печарі,
 Козацька воля спить в степах широких.
 А дівчина голубка на бульварі
 Платком, а не лицарською трубою
 Сигнал дає до кроволиття й бою.

б) П. Житецький і Карпенко-Карий.

В V кн. «України» за 1925 р. (ст. 74-77) К. Діденко висловлює здогад, що драматург Карпенко-Карий міг познайомитися з дяками-пиво-різами через книжку П. Житецького: «Мысли о малорусских народных думах» (1893). Без усяких здогадів я можу це ствердити, як добре відомий мені факт, та ще й додаю до того, що «Мысли» Карпенко-Карий здобув безпосередньо од автора 1895 року і що автор, Житецький, балакав з Карпенком-Карим чималенько про всякі драматургічні справи. Він подарував Карпенкові-Карому ще й свою «Теорію поезії», порадивши йому спинитися на тих сторінках, де говориться про теорію й історію драми. В своїх тодішніх листах до мене П. Г. Житецький і сам про це згадує, зазначаючи, що з Карпенком-Карим у нього йдуть розмови на літературні теми і що його-Житецького невимовно «радуїть» (sic! так і написано) тая великая стихійная сила талану, яким природа обдарувала Карпенка-Карого.

Акад. Агатангел Кримський.

Діалектологічні спостереження на північно-східньому кордоні України ¹⁾.

Державне будівництво останніх років висунуло потребу нового дільнішого районування СРСР. Повстало питання й про виправлення державних кордонів окремих республік Союзу. Українська республіка, що раніш од інших почала провадити на місцях нове районування, одразу-ж, при організації прикордонних районів, відчула всю невпорядкованість старої державної межі України й тому порушила питання про її виправлення й остаточне врегулювання. З цією метою при ЦВК'у СРСР засновано було спеціальну комісію. Всесоюзна комісія в основу роботи поклала головним чином етнографічні ознаки, керуючись також і міркуваннями економічного порядку ²⁾.

Питання про виправлення північно-східнього кордону України (в межах колишніх Курської і Воронізької губернь) набуло особливої гостроти. Побажання українського уряду, що їх засновано було головним чином на етнографічних ознаках, зустрілися тут з запереченнями суто економічного характеру ³⁾.

Справу ускладняв іноді брак певних вказівок на етнічний склад прикордонної людности. Отож, уже на перших стадіях в місцевих роботах над районуванням тої дільниці північно-східнього кордону України, яка припадає на колишній Путивельський повіт на Курщині, брак цей гостро став відчуватися. Тимчасом, як по інших місцях треба було розбиратися поміж двома сполученими народностями, тут справу ускладняла ще й третя.

Колішній Путивельський повіт являє собою надзвичайно цікаве і мабуть чи не єдине в своєму роді місце, де сполучилися й сплелися усі три східнослов'янські народності: українська, великоруська й білоруська, з чималою до того-ж кількістю їх власних говірок як основних, так і переходових. Дійсно нелегко було знайти тут етнографічну межу України, нелегко було й поділити влучно на волості та райони цю різноманітну прикордонну людність з неясним навіть для неї самої етнічним обличчям ⁴⁾.

¹⁾ Цю статтю присвячено власне говорам на Путивельщині (кол. Курської губ.), в прикордонній країні, раніш спірній, а тепер новоприєднаній до УСРР. Це є витяг з мого звітлення Історично-Філологічному Відділові УАН.

²⁾ А. Буценко. «К вопросу районирования Украины. Краткий обзор работ по районированию УССР». Гос. Издательство Украины, 1925, стор. 39 і дд.

³⁾ Ibid., стор. 40.

⁴⁾ Так, наприклад, місцеві білоруси, не виключаючи й інтелігентних кіл, не знають і не визнають своєї національності, вважаючи себе просто за «русских», тимчасом як навколишні великоруси й українці все-ж відокремлюють їх під злегка глузливим прізвиськом «горюнів». Не багато національної свідомости виявляють і тутешні українці, що хоча й почувають свою етнічну відокремленість, але здебільшого її соромляться й нехтують. Національний український рух взагалі сюди ще не дійшов. Розуміється, і при різних переписах, анкетах і т. ин. така прикордонна людність звичайно дає про

Тому ще в 1923 році, в процесі підготовчої до районування роботи, місцевий уряд, користуючися моїм перебуванням в межах Путивельського повіту за командированням від Укр. Академії Наук для збирання етнографічних матеріалів, запрохав мене зробити хоча-б найзагальніший огляд повіту що-до його етнічного складу. За основний критерій в своїх означеннях етнічних груп на Путивельщині я взяв діалектологічні прикмети, супроводячи й перевіряючи їх загально-етнографічними спостереженнями. Нема чого й казати про те, що зважаючи на спішність й ударність завдання в звязку з вимогами поточного життя, при широті захвата на цілий повіт та ще й такий складний що-до говорів та етнічних наверстувань,—призбірані мною відомості не можна визнати за цілком певні й повні. Вони потребують ще великої роботи для їх перевірки, доповнення й деталізації, яку при першій можливості провадитиму. Але з огляду на величезну недослідженість цього краю, ці відомості і в такому їх стані, гадаю, не будуть зовсім зайві для української діалектології та етнографії.

Ще р. 1923 я відзначив такі факти, що до самої межі укр. мови:

1) річку Сейм¹⁾, що недалеко від свого впадіння в Десну перерізує Путивельський повіт²⁾ майже навпіл з сходу на захід, і що її в місцевій уяві, а також і в науці³⁾ вважається за певну межу, яка відділяє в повіті українські оселі від неукраїнських, за таку цілком визнати не можна, бо з одного боку на правому березі Сейма є людність українська (по Сейму, нижче Путивля: Пруди, Спащина й деякі хутори), а також переходова до української (здебільшого по Сейму-таки, вище Путивля: Чаплиці, Лежачі, Юр'єво й інші), а з другого боку — переходова людність (до української) є й на лівобережжю вище й нижче Путивля (частина Нечаєвки, частина Духанівки, с. Рижівка, Старі Віри, Нові Віри та інші).

свою етнічну належність відомості або невірні або випадкові. Отже тому не завжди можна покладатися на «Етнографічну мапу УСРР», що її року 1925 видала Картографічна Частина Комісаріату Внутрішніх Справ, «за матеріалами отриманими з місця, за підсумками переписів 1897, 1920, 1922 та 1923 рр., а також за звітками порайонного опису 1924 р.». На цій мапі, наприклад, правобережжя р. Сейму, де в дійсності живе мішане білорусько-російсько-українське населення, зафарбовано одним кольором з написом «росіяни». Певне, не анкетним прискореним способом, а через спеціальні експедиції, виражені від Академії Наук заінтересованих республік у прикордонні райони з мішаною людністю, тільки й можна було-б утворити справжнє уявлення про етнічний склад в цих районах.

¹⁾ В старих літописах, документах і т. ин., а також у мешканців не-українців назва цієї річки — «Семь». Пор. А. Н. Кобылинъ. «Нѣсколько свѣдѣній о рѣкахъ Курской области». — «Труды Курской Губ. Архивной Комиссии», вып. II. Курскъ, 1915, стор. 70—72.

²⁾ Розумію тут і далі «повіт», як Путивельський повіт Курської губернії в давніх його адміністративних межах, що був він мені за одиницю обслідування.

³⁾ Проф. М. Г. Халанський. «Народные говоры Курской губернии» — «Сборникъ отдѣлення рус. яз. и слов. Рос. Ак. Н., т. 76, № 5, 1904 р. стор. 2. За Халанським це повторюють і автори новішого «Опыта діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ Очерка русской діалектологіи. Составили К. Н. Дурново, Н. Н. Соколовъ и Д. Н. Ушаковъ, Москва, 1915. — «Труды Моск. Діалектологической Комиссии», вып. 5, стор. 83.

2) Людність Засеймського правобережжя, особливо в волостях ближчих до Сейму, — не великоруська, а в основі білоруська з переходовими рисами почасти до великоруської, почасти до української мови. Сюди вкрапилася й великоруська людність (колишні «однодворці») на т. зв. «Путивельських хуторах», «підгородніх» слободах і в деяких селах на Сеймському правобережжі.

3) Людність на Сеймському лівобережжі, за винятком зазначених в пункті 1-му говірок перехідних поміж мовами білоруською та українською, — являє собою не «перевертнів», як її тут визнають з одного боку Путивельські великоруси, а з другого — сусідні Харківські й Полтавські південні українці, а типове північно-українське населення, представлене тут цілою гамою говорів як власне північно-українських (в тому складі й дифтонгічних), так і перехідних од північно-українських до південно-українських.

В результаті переведеного в 1924 році нового адміністративного розмежування більшу частину кол. Путивельського повіту—11 волостей з українською і почасти мішаною людністю—передано до України²⁾. Цими днями цю звістку підтверджено³⁾. Новоприєднана ця місцевість починає тепер нову еру в своїйому

¹⁾ Про білоруський елемент на правобережжю Путивельщини в свій час повідомляв проф. М. Г. Халанський (див. вищезгадану його працю, стор. 2, 25—29, 114 і дд.), але, на мій погляд, не досить виразно. Проф. Халанський визнав відомих йому Путивельських «горюнів» за великорусів з домішкою білорусько-українських рис («єгуны съ малорусско-бѣлорусскими примѣсами»), тимчасом, як це безумовно в основі білоруси і що-до мови і що-до побутових рис. Білоруський елемент почувається і в багатьох інших, що не звуться «горюньськими» селах. Отже «горюньське» населення тут не якийсь випадковий острів, а крайній в південно-східньому напрямкові клин білоруської території, населений вже в кінці XVI ст. (найраніші звістки про «горюньські» села Линов і Калищі в актах Молчанського ман. відносяться до 1591 р., а не до 1615-го, як зазначено у Халанського, ор. сіт., стор. 1. Акт 1591 р. тепер зберігається в Київському Лаврському Музеї). Що-до українського елементу на Путивельському правобережжю, то його більше по Сейму, але й далі, в кількох поселеннях (Бувалино, Вруски, Масловка і ин.), є така напр. характерна риса говорів перехідних поміж укр. і б.-р., коли одночасно і відрізняють і плутають *и* : *і*: ві, мі, бабі при: косами, граблями і т. под. Говори Путивельського правобережжя проте потребують спеціального обслідування, якого ще не зроблено.

²⁾ Буценко, *ibid.*, стор. 40. До України передано майже весь Путивельський повіт, крім частини сумежної до Рильського повіту. Замість 11 колишніх дрібних волостей організовано тут три великих: Путивельську—на правому боці р. Сейма з мішаним населенням перехідного типу, що тягне переважно до Чернігівщини (Глухів, Конотип) і дві українські волості на лівому боці р. Сейма: Грузчанську й Буринську, що тягнуть до Чернігівщини (Конотип), а друга—почасти й до Харківщини (Білоїлля, Суми). Кілька сіл одійшло до Тіткинської волости кол. Рильського повіту. Отже, розмежування й районування на території кол. Путивельського повіту, оскільки можна судити з останніх інформацій, відбулися тут для України взагалі сприятливо.

³⁾ В Київській «Пролетарській Правді» за 30 січня 1926 р. № 23, в замітці «Поширення території УСРР» сповіщено, що Центральна адміністративно-територіальна Комісія УСРР, на засіданні 29/1 1926 р. за головуванням т. Буценка, розглянувши питання про врегулювання зовнішніх кордонів України та про розподіл території, що її за постановою СРСР передано до УСРР від РСРР, нову територію розподілила поміж окру-

розвиткові на основах української мови й культури. Вона виявляє тепер і для українських дослідників більше можливостей для її всебічного обслідування. В серпні-вересні 1925 року, підчас командировки від УАН, я паралельно з етнографічними продовжував тут і спостереження діалектологічні. Метою моєю на цей раз було: 1) перенести увагу з зовнішнього, так-би мовити, окреслення кордонів української території на внутрішнє обслідування виключно українських говорів на Путивельщині та їх загальних поміж собою угруповань; 2) виявити, користуючися місцевими архівами, ту або иншу історичну радію цих угруповань в звязку з давніми колонізаційними рухами в цій країні.

Лишаючи тут на боці спостереження власне етнографічні ¹⁾, а також деякі спеціальні здобутки що-до історичного вивчення цієї, взагалі, цікавої з багатьох поглядів країни, я тут спинюся лиш на спостереженнях діалектологічних. Передовсім подам відомості про говори північно-українські дифтонгічні, причому спочатку зазначу їх топографічне розміщення, їх відношення до рельєфу місцевости і до сумежних говорів, а потім в самих поки-що тільки загальних рисах схарактеризую ці говори з боку фонетичного.

Дифтонгічних говорів, що, як відомо, являються рідкими і дуже цінними для історичного вивчення української мови, — в цій місцевості досі ще не було зазначено ²⁾. В питанні про українські дифтонги в топографічному відношенні, взагалі, чимало ще темного. Мапа дифтонгічних говірок України — ще чергове й до того-ж негайне завдання української діалектології особливо з огляду на нахил дифтонгів до зникання. Можливо, що при систематичному обслідуванні українських говорів ще дальших на схід, ніж Путивельські, знайшлися-б дифтонги і по инших місцях північно-східньої частини України, де вони досі не спостерегалися, і це з одного боку дало-б новий цікавий матеріал до історії української мови взагалі, а з другого боку — дифтонги на крайньому сході України, а саме на Вороніжчині, можливо тоді не здавалися-б таким одиноким і ніби-то зовсім випадковим явищем ³⁾.

Українські дифтонгічні говори в кол. Путивельському повіті я спостерегає в таких трьох окремих, територіяльно не звязаних поміж собою пунктах:

гами так: Путивельську та частину Крупецької й Тіткинської волостей приєднали до Глухівської округи, Грузчанську та Вуринську волості до Конотіпської округи, Старовірівську, Глушецьку, Дмитрівську та Черепівську сільради — до Сумської округи. «Приєднання території колишнього Путивельського повіту, зважаючи на величезність цієї території, переведе міжреспубліканська паритетна комісія».

¹⁾ Про останні свої власне етнографічні спостереження в межах кол. Путивельського повіту я повідомляв в двох своїх доповідях 1925 року в Етнографічній Комісії УАН, а також і в окремому звідомленні.

²⁾ Крайнім східнім пунктом поліської смуги дифтонгічних говірок досі зазначувано Конотіпський повіт на Червигівщині («Опытъ діалектологич. карты... стор. 113).

³⁾ Про дифтонги в Острогозькому повіті на Вороніжчині див. ib., стор. 114.

I. Найзначніше скупчення людности з дифтонгічними говорами знаходиться по р. Сейму нижче Путивля, як на правому березі (Пруди, Спащина), так і на лівому (Скуносово й Нечаєвка, остання з перехідною до б-р. говіркою). До певної міри продовження цієї групи далі на захід, до межі Конотіпського повіту, становлять села Козацька та Бочечки, де зрідка й спорадично можна чути дифтонги. Нез'ясовані лишилися говори кількох сіл близько Сейму: Духанівки, Гвінтової, Анютиної, Вшивки й далі, де з огляду на загальне їх топографічне розміщення і на деякі кореспонденції (неперевірені), — можна було-б сподіватися знайти дифтонги.

Варто зазначити, що мало не вся ця група знаходиться в місцевості, взагалі, низькій, непроїжджій, добре захищеній Сеймом, лісами, озерами та болотами (Верзанню, Кроснами й іншими, колись значними, тепер мало не пересохлими) від наскоків колишніх степових ворогів — татар, а з другого боку — і від сторонніх впливів. Великі торф'яники в сотні десятин та рештки лісів біля сіл Козацької й Бочечок, найвіддаленіших від Сейму, показують, що й тут раніш був все-таки добрий природній захист для людности. Цікаво, що в тих поселеннях цієї групи, що безпосередньо межують з м. Путивлем (сл. Пруди й Скуносово — всього в 1 верстві), не дивлячись на давнє сусідство й найтісніші зносини з великоруською людністю м. Путивля (спільні базари, школа, уряд, церкви і т. под.) — тутешні українці до останнього часу досить добре заховували архаїзми в своїй мові й побуті. Цьому сприяло, між іншим, те, що мешканці цих слобідок раніш дуже рідко входили в шлюбні зносини з іншими сусідніми етнічними групами. Крім того, звідси далеко до залізниці й заводів (20 в.), що, як відомо, розкладають і модернізують старі форми народньої мови значно швидше, ніж близьке сусідство з чужими мовами само по собі, не ускладнене моментом міцного й органічного культурного впливу.

II. Другий, вже значно обмеженіший територіяльно пункт, де я спостережав дифтонги, це — слобода Велика Непліїва і слобідка Вікторинівка, верстах в 20-ти на південь від Сейма, по другий бік залізниці, близько Полтавської межі, в районі двох великих цукроварень: Буринської й Бухаринської.

III. Несподіваними з'явилися для мене дифтонги ще далі від Сейму (верст на 30), на самій межі з Харківщиною, а саме — в слобідці Бошівці, що підчас останнього грандіозного селянського розселення за часів революції зовсім злилася в одно поселення з слобідкою Йоївкою (кол. Харківської губ.). Дивно було чути тут дифтонги в найближчому сусідстві з південно-українським говором Йоївки. Бошівка знаходиться в районі Тернівської й Супрунівської (тепер знищеної) цукроварень і культурною та економічною сторонами тягне до недалекого м. Білопілья.

Як і в вищезазначеному другому пункті (Велика Непліїва з Вікторинівкою), тут також маємо степову, відкриту з усіх боків місцину. Як там, так і тут, дифтонги тепер можна спостережати дуже рідко, лиш в певних частинах зазначених поселень і тільки у людей найстарішого віку.

Щоб з'ясувати таке розпорошене розміщення дифтонгічних говорів на Путивельщині, я вирішив звернутися до історичних свідочств про початок зазначених поселень, але ні в відповідній друкованій літературі¹⁾, ні в центральних архівах я цього не знайшов. В друковану літературу і в великі архіви здебільшого попадали лише ті архівні матеріали, що говорять про державну колонізаторську діяльність. Що-ж торкається до місцевої, народної колонізації, то з'ясувати її я сподівався в тутешніх ма-настирських, панських та волосних архівах. Але було вже пізно. Ці архіви останніми роками мало не всі попропадали. Нарешті, серед приватних документів Черепових, фамілії, що в XVII – XIX вв. відіграла видатну роль в історії колонізації та землеволодіння на Путивельщині, мені пощастило знайти кілька цінних документальних вказівок на час заселення багатьох селищ на Путивельщині.

Як і слід було сподіватися, українські селища по Сейму і в найближчих до нього місцях з'являються найстарішими. Ці землі, дуже багаті на природні вигоди, добре захищені як самою природою, так і могутньою Путивельською фортецею, в 20-х роках XVII ст. роздано було царем Михайлом Федоровичем в ругу Путивельським церквам Миколаївсько-Великорецькій та Іллінській²⁾ Про час першого заселення українцями цих земель невідомо. В усякому разі його треба віднести до дуже давнього часу. Документальні звістки маємо з другої половини XVI ст. і особливо з першої — XVII-го³⁾.

¹⁾ Загальну картину розселення українського народу по окраїнах Московської держави дав. в працях: ак. Д. І. Багалія, «Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго государства». Москва, 1887; його-ж, «Матеріали для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Моск. государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) въ XVI—XVIII столѣтіи»... Харьковъ, 1886; И. Н. Миклашевського, «Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства. Заселеніе и степное хозяйство южной Украины». Москва, 1894. Для справок до історії української колонізації на Путивельщині корисні праці О. М. Лазаревського, «Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783)». «Записки Черн. Губ. Статист. Комитета», кн. I, Черниговъ, 1866, стор. 1—152; його-ж, «Села Конотопскаго уѣзда», *ibid.*, кн. 2, Черн., 1868, стор. 149—340; його-ж, «Историческіе очерки сельъ Конотопскаго уѣзда. Юговосточная часть уѣзда». Черн., 1886. Історію української колонізації на Путивельщині в цих та інших працях зачеплено все-ж-таки мимохідь. Мабуть через те, що ця країна не входила ні до слобідських полків ні до гетьманщини, вона досі лишилася по-за головною увагою українських дослідників.

²⁾ Грамотою 1627 р. духівництву Путивельської Миколаївсько-Великорецької церкви дано було землі по обидва боки Сейму аж до колишнього польського кордону і крім того ще по річках Конотіпці й Чаші. На цих землях знаходяться українські поселення: «Пруди» при Сеймських млинах, що їх збудовано було за участю спеціалістів цієї справи—черкас ще в пол. XVII в. (млини тут і досі існують), Попова Слобода й Грузька—на р. Конотіпці та Буринь з Шилівкою—на р. Чаші. Землі-ж від зазначеного Микольського «угодя» і до Клепальського городища грамотою 1620 р. дано було духівництву Путивельської Іллінської церкви. На цих землях знаходиться, між иншим, слобідка Скуносово. З копіями зазначених «дарственных» грамот 1627 і 1620 рр. я ознайомився з приватних паперів Черепових.

³⁾ Так, в 1582 р. з Путивля в «поле» відпущено було для сторожі 45 українців (Н. П. Василенко. «Очерки по исторіи Зап. Руси и Украйны». Київъ, 1916, стор. 579)

Що торкається до інших поселень з дифтонгами, що їх зазначено вище за пунктами другим і третім і що знаходяться від першого в чималому віддаленні в південно-східньому напрямкові, — то заснування їх треба віднести до значно пізнішого часу. Так, Велику Непліїву заселено панамі Неплієвими в 1732 році¹⁾, а Вікторинівку та Бошівку — ще пізніше. Колонізація останніх поселень була вже іншого характеру, більш звязаною з панською ініціативою, але продовжувала той-же напрямок — з заходу на схід. Живучи на нових місцях, під міцними сторонніми впливами, в невеличких одірваних групах, людність цих поселень швидше, ніж в поселеннях пункта першого, втрачає характерні ознаки своєї старовинної мови.

Перейду до загальної інформації про фонетику українських говорів на Путивельщині, оскільки дозволяють мені зібрані на цей час відомості. З боку фонетичного Путивельські дифтонгічні говори можна розбити за такими приблизно групами²⁾:

В 1589 р. Путивельським служилим українцям («черкасам») указувано «мѣста подъ дворы». («Акты Истор., собр. и изданные Археограф. Коммиссією». Т. I, Спб., 1841, № 228, стор. 433—434). До литовського заволодіння лівобережною Україною тут не було державної границі, яка повстала тільки після 1618 р., але й вона не могла затримати колонізаційного руху українського люду на схід. Так, в 1621 р. на соборі Московський цар довадив, що в Путивельській та інших округах литовські люди в багатьох місцях ставлять слободи й остроги, присвоюють села, ліси й води, а в Путивельській тільки округи в 70-ти місцях займаються риболовством, полюванням та розбоем (Багалій, «Очерки», стор. 155). З початком Хмельниччини наплив «черкас» на Путивельщину з прикордонних литовських волостей збільшився. Путивельський воевода писав цареві: «стало, государь, нынѣ въ Путивлѣ и Путивльскомъ уѣздѣ литовскихъ людей больше твоихъ государевыхъ людей (ib., 387). В 1649 р. Путивельський уряд дорікав Богдану Хмельницькому порушенням кордону й оселенням на царських землях у Липицях і по р. Конотіпці—литовських людей з Конотопу, а по р. Сулі й Терну — із Ромна. Особливо досаджають путивельцям конотіпці. «Ваши литовскіе люди конотопцы, пишутъ Путивельскіи воеводи Б. Хмельницькому, «...владѣють царьского величества многою Путивльською землею и всякими угодыи, землю распахали и хлѣбъ всякой сѣяли и сѣна покосили и пасѣнки многія поставили, и межы и копцы перепахали и грани попортили». («Акты, относящіяся къ исторіи Южной и Зап. Россіи», т. III, Спб., 1861, № 270, стор. 338—339; пор. ib. № 286, стор. 360—362 і доп. № 66, стор. 68—69). Близько р. 1640 виникають українські поселення по Сейму також і вище Путивля, на лівобережжі: Глушець, Віри, Тіткіно й Попові Лежачі (Багалій, «Матеріали»... стор. 118).

¹⁾ Відомість цю здобуто з паперів Черепових.

²⁾ Маю застерегти, що нижчеподана характеристика говорів на Путивельщині, як заснована на обмежених, побіжних і суб'єктивних акустичних вражіннях, без спеціального досліду, що при широті захвата мало не на цілий повіт, розуміється, і не міг входити в мое завдання,—має тільки попередньо-інформаційний і значною мірою умовний характер. Там більше це треба сказати про характеристику дифтонгічних звуків. Розрізняти дифтонги між собою і з монофтонгами, взагалі, нелегко через часту невизначеність і численні варіяції в артикуляції цих звуків. Що не тільки в одному селі на різних кутках і у різного віку людей дифтонги мають різні відтінки, але й у одного чоловіка в одній розмові — в залежності від наголосу та звукового оточення, — про це див. в стт. В с. Г а н ц о в а: «Характеристика поліських дифтонгів і пляхи їх фонетичного розвитку»—«Записки Іст.-Філол. Відділу УАН», кн. II—III (1920-1922), стор. 118—119) і О. К у р и л о: «До характеристики і процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків». — «Україна», 1925, кн. 5, стор. 28 і далі.

I. Група з дифтонгічним рефлексом тину $y\bar{o}$ (на місці старого \bar{o} наголошеного, в нових закритих складах), здебільшого з висуненою наперед артикуляцією і з лабіялізацією цілого звука ($y\bar{o}$). Цю групу складають такі поселення по обидва боки Сейма: Скуносово, Спащина, почасти (з відмінами) Нечаєвка, почасти (спорадично) — Козацька, Бочечки і, можливо, ще деякі села в цій-же смузі по Сейму. Тут доводилося чути: $ky\bar{o}n\bar{y}$, $vy\bar{o}z$, $sty\bar{o}l$, $ny\bar{o}t$, $py\bar{o}t$, $ry\bar{o}t$ ¹⁾. Дифтонгів тут уживають переважно старі люди. Молодше покоління має нахил переходити до монофтонгів. Так, у Козацькому панує монофтонг, який я розумів-би як звук, що займає середнє становище поміж \bar{o} і $y\bar{o}$, з ослабленою лабіялізацією: $ky\bar{n}n\bar{y}$, $vy\bar{z}$ і т. д.

II. Група з дифтонгічним рефлексом, наближеним до переднього ряду, $y\bar{e}$, в тому-ж фонетичному положенні. Цей варіант представлено тут двома місцями: в слобідці Прудах, під Путивлем, по Сейму (краще) і в частині слобідки Бошівки. Говір сл. Прудів з огляду на його рідкість в цій місцевості і незвичайність навіть для сусідніх мешканців, дає привід глузувати з нього. Прудівську молодь у сусідніх селах звуть «сквеками» (хлопців) і «квешками» (дівчат), через те, що вони іноді «по старинному» вимовляють $sk\bar{y}e$! як $sk\bar{y}e$! і кішка як $ky\bar{e}shka$. Характерно, що сторонніми людьми це чується як: «сквек» і «квешка». В Бошівці дифтонг $y\bar{e}$ доводилось спостерегати тільки у старих людей; взагалі-ж тут вимовляють приблизно або: $ken\bar{y}$, vez , $stel$, або: $kin\bar{y}$, viz , $stil$ і т. д.

III. Третя група в тому-ж фонетичному положенні має дифтонг типу $y\bar{u}$ (приблизно), напр.: $ky\bar{u}n\bar{y}$, $vy\bar{u}z$, $sty\bar{u}l$ і т. ин. Це можна чути в с. Великій Непліївці й Вікторинівці — лиш по деяких кутках і тільки у людей старішого віку. Взагалі-ж тут панує монофтонг типу y . Так, наприклад, в с. В. Непліївці, в дворі Федора Чорнойвана, баба Параска 51 р. говорить, як звичайно без дифтонгів (прибл. $kun\bar{y}$, vuz , $stul$), але в тому-ж дворі баба Степанида 70 років, Непліївська-ж (як і Параска) родом, ще заховує дифтонги в цілості.

Щодо інших характерних відзнак у Путивельських дифтонгічних говорах, то в усіх зазначених групах вони мало не однакові і загалом становлять звичайний тип говорів північно-українських²⁾, а саме: давнє \bar{o} без наголосу в нових закритих складах дає завсіди o : сподниця, Спасовка, яловка, негодь, Хведор і т. д. Старе \bar{e} перед твердими приголосними в нових закритих складах дає під наголосом також дифтонги (відповідні): $ky\bar{u}nka$, $ky\bar{u}enka$, $ky\bar{u}ynka$. На місці $y\bar{e}$ бачимо дифтонг $y\bar{e}$, причому місцями (після губних) перед цим дифтонгом з'являється j : $ly\bar{e}s$, $dy\bar{e}vka$, $y\bar{e}sti$

¹⁾ Записи подаються в обмеженій кількості і в звичайній транскрипції почасти з технічно-друкарських причин, почасти в наслідок загально-інформаційного характеру всього цього звідомлення.

²⁾ Зазначені Путивельські говори взагалі підходять під ті фонетичні й морфологічні відзнаки, які дослідники вважають за характерні для північних або поліських говорів. Пор. В. с. Г а н ц о в. «Діалектологічна класифікація українських говорів». Київ, 1923, стор. 12—32.

«ми похаріе остались без земліе»; чоловїек, побїег і т. д. Без наголосу *ъ* дає *e* з твердими приголосними перед ним: беда, бежить, гнездо, песок, ведро (при віедра). В Козацькому, Бочечках, Вел. Непліївій, Бошівці та інших селах поруч цих рефлексів *ъ*, можливо, під впливом суміжних говорів, маємо також *i*, а після губних *ji*: літо, сіно; чоловїек, побїег. В Скуносівій доводилося чути перехід *'a* в *e*: деветь, десеть. В речівниках середнього роду на *i*є маємо завсіди закінчення *e* з подвоєною приголосною: сміетте, ключе. Акання помічено в небагатьох окремих поселеннях з перехідними говірками: в Нечаївці і в частині Духанівки. Що-до приголосних, то зазначу такі риси: *p* здебільшого тверде: куру, дручок, цар, цара, хоча також і царь, царя, рятовать. Звуки *ж*, *ч*, *ш* тверді: жаба, чапля, жито, широкий, хоча: (вони) вершять, (вони) кричать. Кінцеве *ць* м'яке: купець, хлопець. З морфології відзначаю: закінчення дав.—місц. відм. одн. речівників чолов. роду на *-у*, при повній відсутності закінчень *-ові*, *-еві*: батьку, сину і т. д.; в прикметниках закінчення на *и* в таких випадках, як: чорноброви молодець, рясни буряки і т. под.; в *praesens*'і в 1 ос. одн. в дієсловах давні форми: ходжу, воджу, седжу, ношу поруч рідших: ходю, воду, седю, носю; інфінітиви типу: беседовать, куповать і т. под.

Переходячи до інших (монофтонгічних) українських говорів на Путивельщині, зазначу тут кілька загальних їх груп. За критерій розподілу беру, як і вище, рефлeksi *о*, *е* в закритих складах. В огляді своєму йтиму поступінно від р. Сейма в південно-східньому напрямкові. Тут діалектичні угруповання можна намітити такі:

I. Говори північно-українські з переходом давніх *о*, *е* в нових закритих складах у монофтонги вищезазначених типів — у поселеннях: Гвінтовій, Анютині, в Вегерівці, Вшивці, в частині Духанівки, а також у частинах сіл, що спорадично мають дифтонги: в Козацькій, Бочечках, в Вел. Непліївій і Бошівці. Ця група поселень особливо потребує детальнішого обслідування. Як вище сказано, тут можливо ще знайдуться дифтонги, окрім тих місць, що їх зазначено.

II. Говори перехідні до південно-українських на північній основі, з монофтонгом типу *и* в тому-таки фонетичному положенні: кинь, виз, стил, пип, нич, жинка і т. под. Ця група, найбільша серед інших українських у повіті, займає такі села: В'язову, Грузьку, Салтикову, Попову Слободу, Землянку, Тернівку, Буринь, Клепали, Дяківку, Гамаліївку, Миколаївку, Жуківку, Черепівку, Нижню і, здається, Верхню Сагарівку та інші дрібніші поселення. В деяких із цих сіл (В'язова, Грузька) можна чути: кинь, кішка при: стил, виз, нич; сподниця, дзвониця, яловка, біда, побідив, побіжи, поруч: беда, побидив, побіжи і т. д. Виключно вживаються скрізь форми з закінченням *е*: зілле, смітте. Північно-українські риси тут загалом переважають південно-українські.

III. Перехідні говори теж на північно-українській основі, але з більшим наближенням до південно-українських, з рефлексом *i* в таких випадках, як: кинь, виз, стил, ніч і т. под. Ця група, найменша

серед інших монофтонгічних у повіті, складається всього з 2—3 поселень на самій межі з Харківщиною й Полтавщиною. Сюди належать слобідки: Дмитрівка, Суховерхівка, частина Орлівки і, здається, с. Мала Непліва. В Дмитрівці й Суховерхівці чуємо, наприклад: кінь, піц, ніч, сніг, але тут-таки: Спасовка, яловка, дзвониця, хутор, Хведор, негодь; смітте, весілле; гурок при: Спасівка, ялівка, хугір, Хведір, негідь; сміття, весілля; гірок у суміжних селах на Харківщині, напр. у найближчій слободі Тернах (4—5 в.), де панує вже південно-український говір. Збільшення південно-українських рис у зазначених поселеннях кол. Путивельського повіту цілком зрозуміле, з огляду на безпосередню суміжність їх з територією південно-українських говорів, а також з огляду на деякі спеціальні обставини що-до їх колонізації¹⁾.

Отже в таких загальних рисах виявляється угруповання українських говорів на території кол. Путивельського повіту. Говори ці можна загалом схарактеризувати, як частиною північно-українські, частиною—перехідні до південно-українських на північно-українській основі. В такому разі з сказаного треба зробити кілька висновків що-до відносин поміж двома основними українськими діалектами: північним та південним у цій частині української території.

1) За крайній східній пункт північно-української смуги говорів не можна вважати Чернігівщину, як це робилося раніш²⁾, бо північно-українські говори існують і далі на схід—на Курщині (в кол. Путивельському повіті)³⁾.

2) В складі північно-українських говорів кол. Путивельського повіту є й говори з дифтонгами, з різними фонетичними варіаціями цих звуків, хоча дифтонгічні говори загалом і поступаються тут перед говорами монофтонгічними.

3) Через присутність у кол. Путивельському повіті говорів північно-українських, невірною виступає характеристика українських говорів Путивельщини, що її робили деякі дослідники, як говорів тільки перехідних поміж північною й південною групами⁴⁾.

4) Через присутність у кол. Путивельському повіті (в південних його частинах) говорів перехідних од північно-українських до південно-українських на північній основі,—межу поміж останніми, що її провели автори

¹⁾ Слобідка Дмитрівка та почасти заснована коло 1730 р. Суховерхівка належали в другій половині XVIII ст. панам Дмитрієвим-Мамоновим, що населяли їх людьми між иншим і з основного свого маєтку на Харківщині—Тернів. (З приватних паперів Черепових).

²⁾ Ак. А. Е. Крымский «Филология и Погодинская гипотеза». «Киев. Старина», т. LXVI (1899), сентябрь, стор. 305 (в resumé ст. ак. Шахматова «Къ вопросу объ образовании русских народностей» Ж. М. Н. Пр., 1899, апрѣль): «Самый западный пункт (сѣв.-малор. нарѣчія)—Русь Угорская, самый восточный—Черниговщина».

³⁾ Іван Зілинський «Проба урядкована українських говорів». Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 117-118, Львів, 1914, стор. 344.

⁴⁾ При першій можливості маю намір зазнайомитися з українськими говорами ще далі на схід по Сейму, в межах кол. Рильського та Львівського повітів. Місця ці з діалектологічного боку абсолютно не досліджені.

мапи Московської Діалектологічної Комісії, треба виправити, знизивши її далі на південь.

5) Хоча відділити тут точною межею північно-українську діалектичну групу від південно-української, з огляду на присутність переходових проміжних говорів не можна, але, взагалі, цей перехід в цій місцевості відбувається, очевидно, десь близько колишнього адміністративного кордону Курщини (Путивельського повіту) з Харківщиною й Полтавщиною ¹⁾, кордону, що мало не збігається з одного боку з давнім кордоном московської та польсько-литовської держав 1638 і 1647 рр., а з другого боку проходить близько водорозділу Десни й Сули.

6) Географічне розташування річок в цій місцевості в східному напрямкові в зв'язку з особливо важкими обставинами політичного й соціально-економічного життя в суміжній Чернігівщині в XVII і XVIII вв. ²⁾ сприяли перевазі в цій країні північно-українського колонізаційного руху, що, йдучи з заходу на схід по обидва боки Сейму і його лівим допливам Конотіпці, Чаші й іншим, перекотився в межах кол. Путивельського повіту через водорозділ Сейма й Сули і по обидва-таки боки річки Терну і його допливом Курицею пішов далі, поки на Терну, нижче впадіння в нього Куриці, уступив свою зверхність південно-українському колонізаційному рухові, що настигав цю країну з півдня головним чивом Псьом і почасти Сулою.

7) Сполучаючи висновки загально-діалектологічного обслідування українських говорів на Путивельщині з міркуваннями топографічними та етнографічними, а також з історично-архівними відомостями про початок окремих тутешніх селищ, можна уявити собі північно-українську колонізацію на Путивельщині, як ряд кількох хронологічно-послідовних рухів на протязі від найстарішого часу аж до XIX в. Найдавніша українська людність на Путивельщині розмістилася по Сейму ⁴⁾ і можливо по його лівих допливах Конотіпці й Чаші ³⁾ в усякому разі вже в першій половині XVII ст. Пізніша колонізаційна хвиля в другій половині XVII в., особливо в епоху «руїни», відносить північно-українську людність далі в «поле», до болотних й частиною лісних берегів річок Терна й Куриці (с. Черепівка) ⁵⁾. Нарешті, ще пізніше, вже в першій половині

¹⁾ Оскільки про це можна судити по селах колишньої Харківської губ., найближчих до кордону. Далі вглиб по-за межу Путивельщини м'ї спостереження не сягали.

²⁾ Див. А. Лазаревскій. «Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783)». — «Записки Черн. Губ. Стат. Комитета», кн. I, Черн. 1866, стор. 1—152.

³⁾ Напрошується думка про споконвічність українського населення, як основного, в певній частині Путивельщини, до того ще часу, як в 1502 р. Путивлем, старим сіверським містом, та його околицями заволоділи великоруси й зробили його важливим сторожовим окраїнним пунктом Московської держави.

⁴⁾ Є, напр., звістка, що село Буринь на р. Чаші існувало ще в XVI ст. (Акад. Н. П. Василенко, *op. cit.*, 560).

⁵⁾ Відомості про заснування с. Черепівки не пізніш од 80 рр. XVII ст. є в паперах Черепових.

XVIII ст., заселяються проміжні, доти залишені вільними степові відкриті місця ¹⁾).

Закінчуючи своє коротке звітлення про частину своїх останніх робіт, що стосується до діалектологічних спостережень на північно-східньому кордоні України, мушу скласти свою щирю подяку особам, що в цьому мені так чи інакше сприяли: І. І. Анодинові, проф. В. М. Ганцову, Ф. Я. Каменському, В. М. Попову і Л. М. Череповій.

Павло Попов.

Взаємовідносини між українською та білоруською мовами.

(Методологічний нарис).

Питання про взаємовідносини між українською та білоруською мовами дуже цікаве мовознавцеві, хоча-б уже тому, що на цьому питанні можна надзвичайно добре показати, яка непридатна теорія дерева, принаймні для студій над слов'янськими мовами.

З'ясовуючи питання про становище білоруської мови серед східно-слов'янської галузи мов, деякі мовознавці (ще Срезневський і Потебня) вважали цю мову за наріччя великоруської мови; інші (як Міклошич і Огоновський) об'єднували її з українською мовою. Звернув увагу на спільні риси в українській та білоруській мовах і небіжчик Шахматов. Він гадав, що ці риси — то спадщина так званої півд.-руської доби, що настала була після праруської епохи й тяглася до того моменту, коли північні частини цього півд.-руського наріччя, відокремившись, з'єдналися із предками білорусів (див. «Оч. др. пер. ист. р. яз.», ст. 297 та ин.).

¹⁾ Так, наприклад, загально-етнографічні одміни в групі поселень, що розмістилися поміж старовинними селами Буринню й Черешівкою на протязі 20 верст (в мові одміни невеликі; належать до типу з монофтонгом *и*) примусили мене направити особливо енергійні розшуки на архівні матеріали що-до початку цих поселень. Виявилось, що цю групу сіл осадили порівнюючи пізно (в 40—80 рр. XVIII ст. і пізніше) Гамалії, що переважно з своїх основних маєтків на Чернігівщині (с. Сем'янівка й інші) населили Путивельські села: Клепали, Чапу, Михайлівку, Гамаліївку, Миколаївку (давніш Таранівка) та інші. Мали тут свої маєтки також Полетики й Миклашевські (с. Миколаївка). Цікаво, що прибуття чернігівської людности до Путивельщини від XVII—XVIII ст. іде і в XIX столітті своїм, так-би мовити, стихійним порядком навіть по-за легальними умовами. Так, коли в 1806 році І. Д. Черепов заснував новий маєток на землях, що одержав в «придане» за дружиною своєю уродж. Гамаліївкою, то він широко приймав біглих селян з північної Чернігівщини, почасти з Могилівщини. Це виявилось на судових процесах з приводу цього вже в 30 рр. XIX ст., коли Черепова притягли до відповідальности власники цих селян. Ці відомості здобуто з приватних паперів Черепових. Підчас свого об'їзду Путивельщини мені крім того не раз доводилося чути селянські прізвиська, що нагадують назви близьких сіл в сумежній Чернігівщині. Так, в Скуносівій с. фамілія Каменських, що вийшла з с. Каменки, в Орлівці Підлипенських — з с. Підлипного (під Котопом) і т. д. Довгочасний генетичний зв'язок з Чернігівщиною укр. людности на Путивельщині — цікавий факт і для діалектологічного вивчення останньої.

Порівнюючи білоруську мову до української, ми справді знайдемо чимало рис, спільних обом мовам у цілому, або певним їхнім частинам. В обидвох мовах ми знаходимо в фонетиці: скорочення *i* й *y* після попередньої голосної (укр. *вона й він*, теж і в блр.), зміну сполучень *рʼь, рь, лʼь* на *ры, лы* (звідки укр. *ри, ли*) між приголосними (укр. *кривавий*, блр. *крь-ававы*), уподібнення *j* до попередньої приголосної (укр. *життя*, блр. *жыцьцѣ*), зміна *л* на *ў* в певних умовах (укр. і блр. *воўк*, по-укр. пишеться *вовк*), збереження *ы* (в укр. *и*) перед *j* та йотованими голосними (укр. *мїю, молодий*, блр. *мыю, малады*), ствердіння губних приголосних, що усуває можливість уподібнення *j* до попереднього губного (*n'e*), вибуховий звук (Г чи К) після *з* (укр. *різка, мізку*, блр. *розга, мазгоў*)¹⁾, в морфології: збереження ф. кличн. відм. одн. (блр. *сынку, чалавече, браце*, укр. *синку, чоловіче, брате*), збережене пом'якшення задньо-піднебінних *г, к, х* перед колишнім *ъ* (блр. на *руце, на парозе, мусе*, укр. на *руці, на порозі, мусі*), відсутність ф. наз. в. мн. чол. р. на *а* (укр. *ліси, дома*, блр. *лясы, дамы*), рефлекс *ъ* в 2 ос. мн. вол. сп., не тільки в дієсловах I й II кл., ба й підо впливом аналогії також у дієсл. III й IV кл. (блр. *бярэце, хадзеце*, укр. *беріть, ходіть*), збереження дієприкм. ф. *мога*, такі фф. числівників починаючи від *п'ять*, як блр. *пяцѣх, пяцѣм*, укр. *п'ятьох, п'ятьом*; нарешті, в складні: вживання місц. в. після прийменника *по*: укр. *по селах*, блр. *па садох*; вживання прийменн. *від, за, ад* перед род. відм. після вищого ступ. прикметн. (*кращий від мене*, блр. *лепшы за мяне*), ф. вин. місця в таких зворотах як блр.-укр. *край села*, укр. *кінець стола*, блр. *канец стала*, безсуб'єктні речення з фіктивним підметом *воно, яно* (укр. *воно здається*, блр. *яно здаецца*), вживання при числівн. *два, три, чотири* ф. ім. в мн. від речівн. чол. р. (укр. *два сини, три столи, чотири чоловіки*, блр. *два сталы та и.*), особливості в граматичн. керуванні деяких дієслів (напр., укр. *сміятися з нього*, блр. *смеяцца з няго*), нарешті, такі звороти, як укр. *прийшли вп'ятьох*, блр. *прышлі ў пяцѣх* та деякі інші.

Деякі з зазначених рис відомі й іншим слов'янським мовам (напр., збереження *ы* перед *j*), але ми їх усе-таки наводили, бо ними як-раз українська та білоруська мови відрізняються від великоруської; з тієї-ж причини ми, навпаки, не виписували тих язикових особливостей цих двох мов, котрі є в влр. мові, напр., фф. датн. відм. займ. *тобъ, собъ*, бо вони характеризують не тільки сх.-слов. мови, ба й зах.-слов., або фрикативного *з* та ф. З ос. дієслів на *т* м'яке, що відоме й півд.-влр. наріччю.

Зате ми згадаємо ще про ті спільні риси в укр. та блр. мовах, що трапляються не на всьому обширі обидвох мов. Серед цих рис ми побачимо такі, що звязують укр. м. з південними говорами блр. мови (напр., дифтонгізація *е, о* в закритому складі під наголосом, а також дифтонгічна вимова *ъ* у тих самих умовах; закінчення *мо* в 1-й ос. множ. дієслів, далі утворення ф. майбутн. ч.

¹⁾ Д. ак. Карського, Русск. діалектолог., стор. 93. В с. Калінковичах, біля Мозиря, я чув *розка, мазкі*. Можливо, одначе, що ці фф. не фонетичного походження, а з'явилися підо впливом суф. *-зк-*.

за допомогою дієсл. -му, -меш: укр. *робитиму*, -меш, блр. *рабіцьму*, -меш), або такі риси, що об'єднують більшу частину блр. мови з півн. наріччям укр. мови (напр., *p* тверде, потім стягнені форми наз. в. одн. чол. р. на -*ы*, -*и*, -*і* (блр. *добры. сіні*, і півн.-укр. *черстві, літні*)¹⁾, або-ж, нарешті, такі риси, що спорадично трапляються в різних говорах обох мов (напр., збереження афrikати *дж* з *dj*, здебільшого в дієслов.: укр. *ходжу*, блр. *хаджу*, перехід ненаголошеного *о* в *у*: укр. *убід*, півд.-блр. *пугорела*²⁾, збереження ф. ф. дв. ч.: укр. *дві руки, слові*, блр. *дзьве руце, сяле, тры бядзе, ч, ж* перед закінченням в вол. сп. дієслів з осн. на *к, г*: *печи, помози*, блр. *намажы*, ф. знах. мн. од назв тварин, однакова з ф. наз. мн.³⁾.

Отож, бачимо ми, що дуже багато спільних ознак, значно більше, ніж про це досі писали, зв'язує укр. та блр. мови, і як-би що ми згоджувалися з теорією дерева, то повинні були-б білоруську мову об'єднати як наріччя не з великоруською мовою, а з українською. Та цього ми не зробимо, бо хоч ця теорія, будиши методологічно дуже зручна, й панувала досі в слов'янському мовознавстві, проте вона не відповідає дійсним взаємовідносинам поміж слов'янськими мовами, і трохи не зважаючи на історію та географію мовних з'явищ.

Не можна валити до купи всі спільні риси, як це, бува, роблять мовознавці. У списку ознак, що об'єднують дві споріднені мови, треба передусім відрізнати спільні риси, так мовити, негативного характеру. Така риса в нашому списі є напр., збереження *ы* (укр. *и*) перед *ј* та йотованими голосними. Адже вона свідчить тільки про те, що предки українців та білорусів не пережили були процесу, характерного для обох великор. наріччів. Що-ж до решти ознак, то треба пильно дослідити їхню хронологію, відкинувши спершу апріорну думку, ніби різні праязикові епохи правильно виходять одна з одної та поступінно змінюються (прамови індо-європ.-балто-слов.-праслов.-праруська — спільна укр.-білор. — нарешті доба, коли існують обидві мови окремо). Може, після таких дослідів ми побачимо, що мовні з'явища з широкими межами чи то ізоглосами весь час чергувалися були з діалектичними «праслов'янськими» з'явищами, з вузькими ізоглосами. Може вже незабаром, після того як повсталала була оця «праслов'янська» мова, десь у кутку її розвинувсь мовний процес, що охопив предків тільки українців, і таким чином історія укр. м. почалась мало не одночасно з історією праслов. м.⁴⁾. А з цього всього маємо зробити такий важливий

¹⁾ Див. В. Ганцова «Діалектолог. класифік. укр. говор.», стор. 28 і 31.

²⁾ Д. Карського, Русск. діалектолог., стор. 89.

³⁾ Нарешті, чимало спільного знаходимо в обох мовах у наголосі (*старій*, блр. *стары*, укр. *нічого*, блр. *нічога* при укр. *чогó*, бл. *чагó* та ін.) і надто в словнику, але ці питання становлять тему для окремого дослідження. Сподіваюсь спинитись на них докладніш у найближчій часі.

⁴⁾ Навпаки, яке-нибудь з'явище з широкою ізоглоскою могло розвинутись у кількох мовах тоді, як вони відокремилися одна від одної. Так, напр., деякі спільні процеси з'явилися в обох влр. наріччях уже в XIII-XIV вв.; мабуть, і деякі з рис, спільних укр. і блр. м., виникли дуже пізно, може, навіть, за часів польсько-литовської держави.

висновок: поки остаточно буде розв'язано питання про хронологію (бодай хоч відносну, коли не абсолютну) передісторичних язикових з'явищ, ми маємо право, студіюючи історію слов'янських мов, приймати тільки єдиний її розподіл — це розподіл на 1) передісторичну добу, себ-то перед тим як з'явилися були пам'ятки письменства, і 2) історичну добу. Поки-що реальні віхи виправдують тільки такий розподіл.

Успіхові теорії дерева сприяв ще брак відомостей із діалектології (звичайно, також і з історичної діалектології). За-для певних висновків у цьому напрямі потрібні були праці, подібні до дослідів проф. Зеленина «Великорусскіе говоры съ неорганическимъ и непереходнымъ смягченіемъ задненебныхъ согласныхъ» (з мапою) або, ще краще, до нової студії французького мовознавця L. Tesnière у 2 томах про дв. ч. в словінськ. мові¹⁾, найкращої з праць, присвячених діалектологічним питанням. Таких праць, одначе, бракувало, і тому прихильники теорії дерева накресливали в при-близних рисах межі язикових з'явищ, ототожнюючи їх раз-у-раз з межами мов. Але, в дійсності ці границі сливе ніколи не збігаються²⁾.

Так, напр., сполучення *dl*, *tl*, що їх вважають за особливість зах.-слов. галузи, збереглися також і в півн.-зах. словінськ. говорах; існували вони й у давній псковській говірці. Від зах.-слов. мов до сусідніх колись діалектів тієї самої словінської мови перекинулася зміна обидвох глухих на *e*, ізгласа-ж переходу глухих в *o*, *e*, що характеризує ніби-то східньо-слов. групу, охопила в дійсності й сусідню словацьку мову. Подібних прикладів можна ще багато навести.

Все зазначене знецінює будь-яку класифікацію слов'янських мов. Взв'язавши під увагу ту чи иншу сукупність рис, можна як-загодно змінити угруповання слов'янських мов³⁾. Ось чому сперечались так багато й з приводу угруповання сх.-слов. мов, об'єднуючи блр. м. чи з влр. чи з укр. м. А в IX т. Roszn. Sław. Лер-Сплавинський запропонував зовсім инакше розподілити сх.-слов. мови; з його думкою останніми часами погодивсь і Трубецької (в III-IV вип. I-го т. Zeitschr. f. sl. Phil.)⁴⁾.

Нарешті, вважаємо ми, що навіть визнання границь для окремої мови буде значною мірою умовне. Дві споріднені мови, якщо вони межують з давніх часів, поволі переходять одна в одну. Але ця переходовість продовжується й на обширі однієї якої-небудь мови, і тому для мовознавця реальний говір це вже говір окремого села, ба навіть говір окремої людини. Цю думку можна довести й на питанні про границю між укр. та блр. мовами. Мало не кожна риса однієї мови перекидується на певну частину

¹⁾ I «Les formes du duel dn slovène», ст. XX+454 і II Лінгвістичний атлас до нього, стор. 42+VI і 70 map, 34×44 см.

²⁾ Звичайно, крім тих випадків, коли границя між двома мовами умовна й проводять її по межі якого-небудь язикового з'явища.

³⁾ Схиляючись до теорії хвиль, хибність і дуалістичної й тріялістичної класифікації слов. мов нещодавно показав ван-Вейк у Revue d. ét. sl., т. IV.

⁴⁾ На підставі *g* фрикативного та деяких инш. рис вони об'єднують мови блр., укр. та півд.-влр. нар., протиставлячи їм півн.-влр. наріччя.

другої, і навіть дифтонгізація *o, e* в закритих складах, що її вважають за найхарактернішу ознаку укр. м., захоплює, як ми бачили, південні блр. діалекти. Отже, для цієї переходової смуги, що складається з півн.-укр. та півд.-блр. говорів, ми знаходимо кількість ознак, приблизно таку саму, що й кількість рис, характерних для самих укр. та блр. мов. Це все дає нам сміливість висловити таку думку. Коли-б на території цієї переходової смуги, через які-небудь політичні та економічні умови утворилась-би окрема держава, це, мабуть, об'єднало-б також і ці перехідні діалекти в окрему мову, напр., у яку-небудь польську. Але-ж такої «польської» мови поки-що нема, а є все-таки окремі укр. та блр. мови, бо об'єднавчі державні та культурні чинники з'явилися зовсім в інших місцях; концентрація-ж укр. та блр. говорів, себ-то їх тяжіння до цих центрів, відбулась так, що польські говори розділилися поміж обома мовами.

Отже виходить, що відносити перехідні говори до тієї чи до іншої мови деякою мірою це справа культурно-політична, справа самовизначення самої людности. В своїй праці «Фонетичні та деякі морфологічні особливості говору с. Хоробричів» (1924, стор. 3—4) О. Б. Курило навмисне не визначає, якої національності житці цього села, бо вважає цю говірку за переходову; але, що сама людність Хоробричів (та й сусідніх сіл) зве себе литвини, ми повинні, певна річ, відносити його до Білоруси ¹⁾.

Але визнавати свою належність до того чи іншого народу чи мови, звичайно, можна базуючись на якій-небудь язиковій рисі (пор. різні назви, як лемки, то-що). На якій-небудь одній, двох важливих рисах можуть базуватись і мовознавці. Зацікавившись питанням про перехідні говірки між укр. та блр. мовами, я в січні цього року, коли їхав з Мінська на Україну, спинився на два дні в с. Калинковичах за 10 в. від Мозиря. Мене цікавило перше акустичне вражіння. І от мушу визнати, що не вважаючи на велику кількість ознак у мові цього села, спільних з укр. мовою, я зразу-ж-таки впізнав у ній мову білоруську через дві особливості: м'яку вимову приголосних перед *e, u* (власне, дзеканню) і аканню. А ргіогі можемо сказати, що границі цих двох з'явищ не збігаються, і тому на підставі однієї тільки з них можемо умовно провести границю поміж укр. та блр. мовами, а саме, різної вимови приголосних перед *e, u* ²⁾.

Все, що ми сказали про границі поміж укр. та блр. мовами, спостерегаємо й по інших місцях слов'янського світу. Так само сперечаються

¹⁾ З такою думкою й погодилась і шановна авторка в особистій розмові зо мною. Як відомо, іменням литвин звать себе білоруси в багатьох місцях.

²⁾ Коли ми проведемо границю на підставі твердості чи м'якості приголосних перед *e, u*, тоді ми повинні будемо до блр. м. зачислити говори (з дзеканням) Турова (колишн. Мінськ. губ.) і Заблудова (Гродн. губ.), що їх зразки надруковано в «Хрестомат. по малор. діалектол.» Дурново (стор. 22-23, 28-29). Між инш., навіть і що-до цього з'явища ми спостерегаємо деяку поступовість, а саме, в півд.-блр. говорах (с. Хоробричів, Калинковичів) перед *e* губні вимовляються не зовсім м'яко. Порівн. також ак. Карського, Изъ русск. діалектол., стор. 4-5.

про границі поміж українською та словацькою мовами. А скільки суперечок, б'я навіть крові викликало нещасливе Македонське питання!

Тепер ми хотіли-б спинитись трохи на методах досліджувати історію передісторичних з'явищ. Безумовно, це завдання для мовознавця найважче. Допомогти йому тут можуть три моменти.

Перший з них, так-би мовити, чисто логічний момент, полягає в висновках із спостережень над так званими виїнятками з того чи іншого звукового закону. Так, напр., відсутність зміни *l* на *ʎ* в укр. і блр. мовах у таких прикладах як *голка*, *горілка*, блр. *гарелка*, цілком ясно доводить, що ця зміна в таких словах, як *вълкъ* (перед наступним приголосним) відбулась ще тоді, коли існували *ʎ*, *ь* в слабому становищі, себ-то, коли предок слова *голка* звучав *ʎгълъка*¹⁾.

Другий момент, що може твердити висновки, здобуті чисто логічним способом, — це аналіза лексичних стосунків між слов'янськими й іншими мовами. Що сполучення *tl*, *dl* збереглися в д.-сл. *длань*, *тлхити*, срб. *длнјето*, можна пояснити на такі два способи: або *dl*, *tl* > *l* ще перед тим, як відбулась метатеза *telt-*, *tolt* — у півд.-слов. мовах, або-ж треба визнати, що спрощуватися сполучення *dl*, *tl* на *l* могли не в початкових складах. Трубецької (*Zeitschr. f. sl. Phil.* II, 1—2, стор. 117—121) ладен визнати останнє поясіння. Але він цього не зробив-би, коли-б узяв був на увагу долю ймення *Карл* у слов. мовах. Адже вона доводить як-раз пізню дату процесів, що ним підпадали сполучення *tort-*, *dolt* — і т. д. (VIII—IX в.); а тимчасом зміна *dl*, *tl* на *l* відбулась раніш, ще тоді, як був зв'язок між південними та східними слов'янами.

Нарешті для нашої мети ми можемо використати здобутки слов'янської археології. Так, напр., за *terminus antegnem* переходу *ʎ*, *ь* в *e* в зах.-слов. мовах, що перекинувся був і до півн.-зах. говорів словінської мови, ми вважаємо IX стол. Адже в цьому столітті, як доводить Нідерле в II т. своїх *Slov. Staroz.*, остаточно урвався зв'язок між півден. та західн. слов'янством. Очевидно, не пізніше від цього-ж-таки IX в. (і не раніш, як ми бачили, від VIII в.) змінилися сполучення *tort-*, *tolt* — на *trat-*, *tlat* — в півд.-слов. галузі, що від неї це з'явище перейшло й до чеської мови²⁾.

Петро Бузук.

¹⁾ З цим нашим висновком що-до хронології цього з'явища погодився й Гандцов у рец. на нашу «Коротку істор. укр. м.», V кн. Зап. Іст.-ф. в У.А.Н, окр. відб., стор. 13.

²⁾ Спробу хронологічно впорядкувати всі передісторичні процеси слов'янської фонетики я роблю в своїй статті «Zur Geschichte d. vorgeschichtl. Period d. slav. Phonetik», що друкується в 40 т. *Arch. f. slav. Phil.*

Філологічні курйози.

(З приводу Н. Дурново).

В київському «Ізборнику Святослава» 1073 р., в уривку, взятому з писань Василя Великого, є речення: «имъ же є поручено строи-тъ» (л. 46 об.) В грецькому оригіналі сказано: *τοῖς πεπιστευμένοις τῆν οἰκονομίαν*, в латинському перекладі: *quibus credita fuit dispensatio*. Як бачимо, слов'янське «строи-тъ» (і лат. *dispensatio*) є дословний переклад грецького *τῆν οἰκονομίαν*, — а ціле речення значить: «ті, що їм доручено той лад». І в церковно-слов'янській, і в російській мові присудок тут повинен був-би звучати не «поручено» (в ніякому роді), а «поручень» (у чоловічому роді), от як приміром ми бачимо в толкуванні на книгу пророка Єзекїїля в списку XV в., скопійованому т. зв. рукопису Упиря Лихого: «ес[тъ] тѣх [ъ] людіи строи порученъ от[ъ] Г[оспод]а» (див. «Словарь» Срезневського, т. II, ст. 550). Але писар «Ізборника» 1073 р. був киянин-українець, і своїм написанням: «имъ же поручено строи-тъ» (=ті, що їм доручено той лад), засвідчив, що і в XI віці київська мова вже знала без'особовий пасивний зворот, з присудком ніякого роду, типа сучасних українських висловів: «його вбито», «їм доручено той лад» і т. п. Та й у другому київському «Ізборнику», 1076 р., теж ми читаємо: «медъ дано бысть Богомъ» (л. 268; те що по російському: «медъ данъ Богомъ»), і в червоноруських словах Григорія Богослова XI в.: «свѣтъ тьмою женомъ, нъ не постижемо» (л. 1 об.=по рос. «свѣтъ тьмою бываетъ гонимъ, но не одолѣваемъ ею»¹).

Але недавнечко вирішив проти цього виступити з критикою Н. Дурново. Взагалі Н. Дурново останніми часами частенько друкує всякі філологічні рецензії, повні дуже самовпевненого тона, для якого він — очевидячки — не має жадних даних. Своєрідний характер таких Н. Дурново рецензій уже зазначив дехто з учених. Приміром, Г. Ільїнський в останньому числі празького часопису «Slavia» (1925 р., кн 2), висловивсь ось як: «Дурново, проявляющий суровую требовательность к чужим этимологиям, обнаруживает легковѣрие младенца тогда, когда это выгодно любезной его сердцу теории» (ст. 390), і через те Г. Ільїнський одмовляється рахуватися з критикою Н. Дурново «уже из уважения к простому здравому смыслу» (ст. 392). Так оце ж тепер, з критикою такого самого сорту, Н. Дурново виступив у II т. «Zeitschrift für slavische Philologie» 1925 р., ст. 279. Там, голословно силуючись заперечити наявність характерних ознак української мови в пам'ятках XI в., Н. Дурново заявляє, що вищезгадане речення «Ізборнику» 1073 р. треба читати не «имъ же є поручено строй-тъ», а отак: «имъ же є поручено *строитъ*», де «строить», мовляв, має бути с у п і н!

¹) Акад. Шахматов і акад. Кримський: «Нариси з історії української мови», Київ, 1924, стор. 105.

В справах документальної історії староруської мови Н. Дурново, як воно видно з його писаннів, не є самостійний дослідник, а тільки компілятор (та й то дуже недаровитий) чужих праць, — переважно Шахматова та Соболевського. Але-ж, і компілятором будши, випадало-б йому зазирнути в грецький текст (тим більше, що той текст міститься в дуже приступному виданні, в московських «Чтеніяхъ» 1882, ст. 116). Із грецького тексту Н. Дурново був-би зрозумів, що «строи-ть» є як найдословніший переклад грецького τῆν οἰκονομίαν, а ніякий супін.

А до того: чи міг-би старий русин XI в. вживати після дієслова «поручити» — супін?

Од компілятора, яким в документальній історії мови являється Н. Дурново, ми звичайно не можемо сподіватися, щоб він був безпосередньо знайомий із текстами всіх пам'ятників. Тільки-ж є такі пам'ятники, або принаймні декотрі місця з них, що їх звичайно знали навіть гімназисти IV класи. Сюди належить відомий запис писаря в Остромировому Євангелії: «Ізяславъ кнѣзь брата своего столъ *поручи правити* близокоу своему Остромироу Новѣ городѣ». Не супін тут після «поручи», а infinitiv. Коли Н. Дурново не мав спромоги, або охоти, почитатися староруських пам'ятників, то міг-би він зазирнути до всім теж приступного «Словаря древнерусскаго языка» І. Срезневського, де під словом «поручити» він легесенько знайшов-би низку й інших прикладів, які йому наочно були-б показали конструкцію «поручити» не з супіном, а з infinitiv-ом. Напр. як-от «поручено стрещи и хранити».

Той факт, що на арені російської науки сміливенько виступають такі люди як Н. Дурново, виринаючи на світ із своєї давнішої безвісти, наводять на деякі сумні міркування.

На наших очах упала стара царська Росія, а разом з тим на наших очах падає стара «общеруська» наука. Мала тая наука певні свої хиби, нераз бувала вона ворожа иншим національностям і тенденційна. Але разом вона була сильна тим, що справді можна було зачерпнути з неї знаннів. Не тільки до таких об'єктивних філологів, як Шахматов, варто було піти по науку, але й до учених тенденційних. Можна було наприклад констатувати нічим неприховану тенденційність у акад. О. І. Соболевського, але разом з тим кожен читач відчував, що в акад Соболевського багато справжніх знаннів і що можна було з його тенденційних писаннів будь-як-будь повчитися чимало. Та тепер тая стара російська наука, в тім числі й філологія, занепадає на наших очах. Нема Корша, нема Фортунатова, нема Шахматова, доживає свої останні літа і через те мало пише Соболевський. На заміну їм зважуються «по нахвальщичьи» виступати люди такого типу, як Н. Дурново. Вони можуть називати своїм учителем прим. великого Фортунатова, але не мають ані його знаннів ані його талану, і можуть хіба, як каже проф. Г. Ільїнський, «почти ad absurdum доводить отрицательные черты научного направления своего великого учителя» («Slavia», ст. 394). Коли йдеться про тенденційність і ворожість до всього несвого, то в них знайдеться цього елементу незмірно більше, ніж прим. у акад. Соболевського,

але-ж знов таки — без тих великих знаннів і без того талану, через які акад. Соболевський мав для себе пошану і в тих неросіян, що навч бачили його тенденційність. До Соболевського воли по науку ішли, але до таких людей, як Н. Дурново, неросіяни по науку вже не підуть, бо нема по-що ї їти. І залишать мерцям ховати своїх мерців.

Єдина — надія, що в нових радянських умовах виробиться нове покоління російських учених, об'єктивне, тямуще, справді наукове, і вкупі з ученими інших Радянських Республік піде шляхом справжньої науки. Але для них Н. Дурнови будуть теж мерцями, і напевно чи візьмуть нові люди на себе невдячний труд — ховати тих мерців.

Микола Левченко.

Бібліографія подорожей по Східній Європі до 1520 р.

Дослідники минувшини давненько вже цінували як слід перекази й повідання, що їх залишили чужоземні мандрівники про країни Східної Європи, котрі недавно входили в склад Російської держави, а тепер повільно ввійшли до Спілки Р. С. Р. Тож ще наприкінці XVII в. перекладено цілком книгу Адама Олеарія про Московщину, тільки-ж переклада того не видрукувано ¹⁾. Друга частина цього рукопису, що в ній розказано про подорож до Персії, переховується серед інших рукописів у Держ. Публ. книгозбірні в Ленінграді ²⁾. Знов-же й Котошіхін у своїй «Росії въ царствованіє Алексѣя Михайловича» не одного разу покликається на Петра Петрея, що в своїому творі змальовує тодішню Московщину ³⁾.

Граф Остерман не тільки знав за щоденника Гордонового, ба й уже р. 1724 дбав перекласти його на московську мову ⁴⁾. Р. 1739 при Рос. Академії Наук француз Мальярд перекладав з англійської мови подорожі англійців по Московщині з Гаклюйтового збірника ⁵⁾. Р. 1748 Кіріак Кондратович подав до Академії Наук свого писаного переклада Герберштайнових Записок про Московію ⁶⁾. Р. 1797 Катерина II звеліла передрукувати німецьке Базельське видання р. 1567 цих-таки Записок ⁷⁾. Друкував їх друкар Войтбрехт, а за редактора був Бакмайстер. У XVIII-таки віці перекладено подорож данського посла Якова Ульфельда, що перебував на Московщині р. 1578 ⁸⁾.

¹⁾ Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи. Т. I, 2, стор. 1426.

²⁾ Пекарскій, Наука и литература при Петрѣ I. Т. I, стор. 339. ³⁾ Стор. 1-3 і дд.

⁴⁾ Дневникъ Гордона, передмова, стор. 12. Чтенія Моск. общ. и. и др. 1891, кн. IV.

⁵⁾ Пекарскій, Історія Академіи Наукъ, I, стор. 585.

⁶⁾ Цей переклад переховується серед інших рукописів в книгозбірні Рос. Акад. Наук. Див. Записки Р. А. Н., 1864, т. IV, додатки до проток., стор. 99.

⁷⁾ Собоко, Древнія изображенія русскихъ царей. Сборн. Арх. Инст. Кн. V, стор. 313.

⁸⁾ Переклада цього видав Барсов у Чтеніяхъ Моск. общ. ист. и др. 1883, кн. I-IV.

Поважну працю над збиранням чужоземних звісток про Московщину проваджувано наприкінці XVIII й у першій половині XIX в. Отож гр. А. Р. Воронцов підчас французької революції намагавсь був покупити в Парижі папери, що освітлюють взаємовідносини Франції та Московщини. Російський посол у Варшаві придбав збірку чужоземних звісток про Московщину й Польщу, попризбіруваних з Ватиканського архіву. Чимало в цьому прислуживсь для науки й гр. Н. П. Рум'янцов (нар. р. 1754). Його цікавили різні наукові питання й між иншим питання про чужоземні джерела для історії Східньої Європи. Він мав на думці видати величенького збірника чужоземних звісток про Московщину. Збірник отой мав зватися «Corpus auctorum Moscovitarum». Виконати його бравсь Ф. Аделунґ. Тільки-ж видання це не здійснено ані за життя Рум'янцевого, ані тим більш, згодом, як він помер. Зате Аделунґ видав коштом Рум'янцева дві монографії: про Герберштайна (р. 1818) і про Майєрберґа (р. 1827). До останньої монографії додано атласа малюнків, що змальовують крайовиди, обряди, портрети, то-що, — їх Майєрберґ попризбірував, подорожуючи до Москви. Опріч того, Рум'янцов допомагав Аделунґові збирати матеріяли для однієї праці, що виїшла в світ вже як вони обидва померли. Праця та — *Kritisch-literarische Uebersicht der Reisenden in Russland bis 1700, deren Berichte bekannt sind Bd. I. II. Ptbg., 1846* — у великій пригоді стає дослідникам, що вивчають звістки чужоземних мандрівників про Східню Европу до початку XVIII віку.

Книга Аделунґова належить до тих праць з історії Східньої Європи, котрі, з'явившись в світ, заповнили істотну проталину в літературі, ще й геть-геть згодом зберегають свою цінність і стають за основу й привід для нових праць у тій самій галузі. Аделунґ тут уперше показав, яка ясна література в цій галузі й які цінні матеріяли ще лежали невикористані по архівах та книгозбірнях. Мало не вісімдесят років зминуло відтоді, як праця Аделунґова з'явилася між люди, тільки-ж за його «Огляд мандрівників» ще не забулися. Ще й досі прихильники історії частенько удаються до нього по довідки, адже-ж ми ще не маємо праці, котра була-б замінила цілком книгу Аделунґову.

А втім, за час, що зминув, одколи видано «Огляд мандрівників», історична наука швидко йшла наперед. Зокрема що-до літератури про оповідання мандрівників, за цей період видано чимало оповідань, котрі були поховані по архівах. Знов-же й ті, котрі давно вже відомі, повиходили новими накладами або поперекладувані, з'явилися й докладні про них розвідки. Отож, стаття про подорожі Марка Поло у Аделунґа цілком застаріла, відколи видрукували свої праці французький учений Корд'є і англієць Юль. Про Герберштайна капітальну працю написав Замисловський. Перевидано в Лондоні р. 1856 за ред. Бондо твір Флетчерів, що досі з нього була бібліографічна рідкощ. Р. 1891 Середонін видав про нього розвідку. Про Кільбург'єра Аделунґ подає тільки шість рядків, а тепер ми маємо про нього монографію на 600 сторінок.

Що-ж до донесіннів та звідомлень чужоземних дипломатів, то Аделунґ розглядає власне тільки донесіння імператорських послів, за рукописами держ. архіва у Відні. Тільки-ж і те, що він подає, чималою вже мірою застаріло, одколи р. 1896 вийшла праця Іберсберґова про австро-московські стосунки за час од 1488 геть аж до р. 1605. Про дипломатів-мандрівників з інших країн Західньої Європи Аделунґ повідомляє мало. Але ми маємо тепер про данських послів праці Щербачова й Форстена. Форстен присвятив окрему розвідку й питанню про стосунки з Швецією. Рамбо у спеціальній праці (вийшла в світ р. 1890) подає цікаві відомості про стосунки з Францією й про французьких дипломатів, що одвідали Східню Європу в XVIII в.

Отже, від р. 1846 по цей час повстала чимала література про мандрівників по Східній Європі, тим-то класичний Аделунґів «Огляд чужоземних звісток про Московщину» треба доповнити як списком самих письменників, так і бібліографічною стороною ¹⁾. Але видати його наново, за планами й розміром першого видання, виправлявши всі неточності й позаповнюювши чисто-всі прогалини, це річ складенька. Потрібно на це чимало часу. Та й узагалі це можна зробити тільки одвідавши цілу низку архівів та книгозбірень. Зібравши уже протягом декількох років матеріали для нового видання огляду оповідань мандрівників і не знаючи, коли мені пощастить виконати цей план, адже маю попереду закінчити інші роботи, я й вирішив надрукувати мої матеріали, щоб виправити й поповнити «Огляд». Сподіваюся, що й вони стануть в пригоді для дослідників.

У матеріалах, що їх я оце друкую, так само як в «Огляді», мандрівників позначено в хронологічному порядку (на увагу брато рік, коли вони приїздили). Прогалини й неточності в «Огляді» виправлено й подано тих з мандрівників (знов-же й їхні повідання), котрі в «Огляді» проминуто.

1) Оттар, близько р. 890:

Норвежець Оттар (по норвезькому *Ottar*; по англо-саксонськи *Ohthere*), перший подав відомості про узбережжя Білого моря, що його він досяг обігнувши ріг Нордкап.

Відомості наші про особу Оттарову дуже мізерні. Єдине і то не рясне, джерело це оповідання його про свою подорож. Ми знаємо, що він жив у

¹⁾ Такі доповнення надрукував уже в р. 1878 Е. Козубський під загол.: *Замѣтки о вѣкоторыхъ иностранныхъ писателяхъ о Россіи въ XVII вѣкѣ* (Журн. мин. нар. проsv. 1878). Загальні підсумки відомостям, що їх подають чужоземні мандрівники, дали: 1) Е. Ключевскій, *Сказанія иностранцевъ о Россіи*. Москва, 1865 і 2) В. Бочкаревъ, *Московское государство XV-XVII вв. по сказаніямъ иностранцевъ*. Пб. 1914.

країні Галогаланд ¹⁾ (Halogaland; як кажуть норвезці тепер Helgeland; по англо-саксонськи Halgoland), а саме на найбільш північному місці, де тоді жили норвезці. Далі на північ од цього місця була вже пустельна, необроблена земля. За батьківщину його, на підставі цих даних, уважають норвезький берег против Лоффоденського острова Гінде (Hindö). Оттар посідав показне становище серед своїх земляків: з нього була людина багатеїнка, с.-то багата на худобу. Він мав 600 свійських, викоханих удома, некупованих північних оленей, 20 корів, 20 баранів і 20 свиней. Орав він і землю, тільки не побогату, й обробляв свої лани кіньми. За головне джерело, що з нього жили осельники його батьківщини, він має данину,—її платили їм фінни. Данина тая складалася з шкур, пір, китового вуса, то-що.

Подорож свою Оттар зробив, щоб довідатися, чи-ж далеко простягається земля на північ од місця, де він повсякчас жив, знов-же бажав він пересвідчитися, чи заселено її а чи ні; але найбільше з-за моржові лови. Отже не тільки практична мета, але й цікавість керували їм у даному разі: з його неначе дослідник невідомих країн.

Вирушивши в море, плыв він вздовж берега на північ; праворуч його була безлюдна країна, а ліворуч далекий океан. Третього дня він прийшов до північного збірного пункта китоловів.

Пропливши знову 3 дні на північ, йому довелося зачекати західнього або більш північного вітру, бо тут або берег завертав на схід, або-ж море вдавалося в суходіл, чого він не міг вирішити відразу.

Дочекавшись погідного вітра, він плыв далі на схід протягом 4-х днів, с.-то поки виявилось, що треба дочекатись прямого північного вітра, бо берег тут узяв напрямок на південь.

Далі ішов він 5 днів на південь вздовж берега, прибыв до гирла великої ріки й піднявся цією рікою на невеличку віддаль. Піднятися далі він уже не зваживсь, боючись, щоб не напали на нього численні осельники, котрі залюднювали один з берегів ріки.

Грунтуючись на цих свідченнях, ми маємо право гадати, що пропливши Оттар три дні Лапландським морем, пристав до норвезького берега десь під 70° півн. шир.; їдучи далі, обігнув через три дні ріг Нордкап, досяг далі впродовж чотирьох днів Вардегуса й доплив звідсіля впродовж п'ятьох днів до берегів Білого моря, а саме до гирла Мезени ²⁾. Людей, що жили вздовж

¹⁾ Давньо-норвезька країна Halogaland займала більш-менш частину нинішньої Норвегії, що знаходиться між 65° і 70° півн. шир. Helgeland тепер (між 64° та 66° півн. шир.) утворює південне фохтство амта (повіта) Норланда і завбільшки менший як давньо-норвезький Halogaland.

²⁾ Коментатори Оттарові мало не всі додержуються тієї думки, начеб-то він пристав до гирла Північної Двини; а втім, І. Гамель у своєму творі «Tradescant der Aeltere in Russland» (С.-Пб. 1847, стор. 164) каже: «на мою думку, ріка, що до неї пристав Оттар, це зовсім не Двина, як звичайно гадають; Оттар мабуть був на Мезені». — Гамель має, здається, рацію уже через те, що гіпотеза про Двину аж ніяк не може спиратися на оповідання Оттарове. Він ішов із Вардегуса з погідним півн. вітром вздовж берега у південно-східньому напрямкові, отже додержуючись цього курсу, невідмінно повинен був побути до гирла Мезени. Гирла Двини він досяг-би тільки тоді, коли-б дождався схід-

берега цієї ріки Оттар зве Біармійцями (по англо-саксонськи *Beormas*). А як людність була дуже численна, ані він, ані його солутники не зважилися вийти на берег. Біармійці одвідали судно Оттарове й чимало йому говорили про свою країну й суміжні з нею. Та він не знав, чи-ж правда цьому, бо не мав змоги перевірити їхні свідчення на власні очі. Що-ж до мови Біармійців, то йому здавалося, що вона близька до фінської.

Королеві англійському Альфредові (871—901 р.) ми завдячуємо те, що оповідання Оттарове про його плавбу дійшло до нас. Оттар згодом подорожував і по Англії; він якийсь час навіть служив в Альфреда й особисто переказав йому за свої подорожі. Альфред зумів оцінити ці повідомлення, записав Оттарове оповідання й умістив його в своїй англо-саксонській обробці *всесвітньої історії Орозія*¹⁾. Орозій, еспанський священник, написав в 416 і 417 роках огляд *усесвітньої історії* «*Historiarum adversum paganos libri VII*», щоб спростувати погляди, що панували у поганському світі, той-бо запевняв, начеб-то людність страждає через те, що відкинулася давньої релігії й навернулася до християнства. А тому Орозій силується в своїй *усесвітній історії* довести, що світ оддавна юдолю суму й скорботи і що тільки, відколи з'явилося християнство, людськість набула різноманітних благ. До цього Орозієвого твору й довелося вдатися королеві Альфредові, «наставникові свого народу в усьому корисному», коли він хотів, щоб усенька освічена людність в його державі знала *всесвітню історію*. І виконуючи це завдання, він не обмеживсь на тому, що переклав оригінал на англо-саксонську мову, але виправив його, як сам розумів, часом скорочуючи оригінал, часом додаючи дещо до тексту. Його видання історії Орозія це мало не *самостійна праця*. Передусім він викреслив Орозієву *посвяту* Августині, далі цілком *викинув* перший розділ першої книги, отже ті частини, де *прямо виступає релігійна тенденція* авторова, і починає свою обробку *допіру з другого розділу оригіналу*, с.-то відразу *оповідає*, що світ ділиться на три частині: Азію, Європу й Африку. Далі на тому місці, де Орозій, кажучи: *expliciti sunt quam brevissime fines Asiae, nunc Europam in quantum cognitioni hominis conceditur stilo pervagabor*²⁾, береться *описувати Африку*, Альфред *вставляє* своє власне оповідання про Німеччину, с.-то про тієї країни, де в IX віці *вживано німецьку мову*. Далі йде *другий додаток*, саме *повідання* Оттарове про його *північну й зроблену* *іншим разом Шлезвігську подорож* і *нарешті оповідання Вульфстанове*, що воно нас *оце не цікавить*.

нього вітра на південному березі Коли, поблизу рога Орлова, або-ж на протилежному березі Білого моря. Такої вказівки проте у Оттара не трапляється. Нарешті, слід взяти на увагу й те, що Оттар, *наближаючись до гирла Двни*, мав-би *суходіл з лівого боку*, тимчасом як він і *закінчуючи плавати* мав *суходіл увесь час праворуч*.

¹⁾ Трапляється й під заголовком: *De cladiis et miseris mundi, або De totius mundi calamitatibus*. Деякі рукописи названо й *Hormesta*, інші *Ormesta*; що визначає ця назва, досі невідомо. Найкраще видання в *Corpus scripto um ecclesiasticorum*. Том V. Відень, 1882. Редакція *Zangemeister'a*. Про Павла Орозія дав. *Real-Encyclopädie für protestantische Theologie*. Т. XI. Ляйпциг, 1883, стор. 114.

²⁾ *Pavli Orosii Historiarum adv. pag. I, VII, rec. C. Zangemeister, стор. 21.*

Альфред не відзначив, якого року Оттар зробив північну подорож. Тільки-ж коли, погоджуючися з Вюлькером ¹⁾, гадати, що англо-саксонську обробку Орозія закінчив Альфред р. 893, знов-же коли вважати, що Оттар перебував в Англії 891 і 892 рр., то можна визнати, що пізніш як р. 890 подорожувати він не міг.

Оповідання Оттарове, як глоса короля Альфреда до англо-саксонської обробки Орозія, є в її виданнях. Ми знаємо чотири такі видання:

The Anglo-Saxon Version from the Historian Orosius. By Aelfred the Great. Together with an English Translation from the Anglo-Saxon. (Ed. by Daines Barrington.) London, 1773 ²⁾. — Текст і переклад видано недбайливо. Але для нас тут має вагу додаток, а саме географічна розвідка І. Р. Форстера: Notes on the first Chapter of the first Book of Aelfred's Anglo-Saxon Version of Orosius. (Стор. 241—259).

2) R. Pauli's Life of Alfred the Great translated from the German. To which is appended Alfred's Anglo-Saxon Version of Orosius with a literal English Translation. By B. Thorpe. London, 1853. Нове видання: London, 1878.

3) King Alfred's Anglo-Saxon Version of the compendious History of the World by Orosius. — Introduction on Orosius and his Work. — The Anglo-Saxon Text; Notes and various Readings.—Literal English Translation with Notes.—Mr. Hampson's Essay on King Alfred's Geography, and a Map of Europe, Asia and Africa, according to Orosius and Alfred. By the Rev. J. Bosworth. London, 1859. Bosworth перераховує в своєму вступі всі видання, як усього Орозія, так і окремих частин до р. 1859. У виданні вміщено як додаток розвідку Hampson'ову про Географію Альфреда, разом із мапами Європи, Азії та Африки за Орозієм та Альфредом.

4) King Alfred's Orosius. Ed by Henry Sweet. Part. I: Old English Text and Latin Original. London, 1883.

Подорож Оттарову надруковано по англо-саксонськи окремо в отаких виданнях:

Aelfredi Magni Anglorum regis invictissimi Vita tribus libris comprehensa a clarissimo Dno Johanne Spelman, Henrici f. primum Anglice conscripta, dein Latine reddita, et annotationibus illustrata ab Aelfredi in Collegio Magnae Aulae Universitatis Oxoniensis Alumnis, Oxonii. Anno Dom. MDCLXXVIII. Переклав Obadiah Walker. Стор. 205 до 208: англо-саксонський текст з латинським перекладом. Стор. 112—114—латинський переклад з Hakluyt'a.

¹⁾ W. Wülker, Grundriss zur Geschichte der angelsächsischen Literatur. (Leipzig, 1885). Стор. 387-398; 406—411.

²⁾ Про видання, що малися на думці, до р. 1773, тільки-ж не повиходили, див. R. Wülker, Grundriss, l. c. I. § 28 і 29 (стор. 21).

Periplus O h t h e r i, Halgoland-Norvegi, ut et Wulfstani, Angli, secundum Narrationes eorundem de suis, unius in ultimam Plagam Septentrionalem; utriusque autem in Mari Baltico Navigationibus, jussu Aelfredi Magni, Anglorum Regis, seculo a nativitate Christi nono factis; ab ipso rege Anglo-Saxonica lingua descriptus, demum a Collegii Magnae Aulae Universitatis Oxoniensis Alumnis latine versus et, una cum Joh. Spelmanni Vita Aelfredi Magni, e veteri Codice manuscripto Bibliothecae Cottonianae editus; jam vero ob Antiquitatem et Septentrionalis tum Temporis Status Conditionem repetitus ac brevibus Notis adauctus ab Andrea Bussaeo. Англо-саксонський текст з латинським перекладом.

Твір цей на 27 сторінок являє собою додаток до: Arii Thorgilsis Filii... Schedae, seu Libellus de Islandia, Islendinga Bok dictus. Hafniae, 1733. 4°.

Твір Bussaeus'ів передруковано в: Frodae, Filii Arii Thorgilsis Liber Historicus de Islandia, una cum Andr. Bussaei Versione Latina... Accessit Periplus O t h e r i ut et Wulstani. Hafniae, 1744.

Удруге надруковано в:

Scriptores Rerum Danicarum Medii Aevi, partim hactenus inediti, partim emendatius editi, quos collegit... Jacobus Langebek. Tom. II. Hafniae, 1773. (Стор. 106—118. № XLVIII: Periplus O h t h e r i Norvegi. Англо-саксонський текст з латинським перекладом).

A. F. M. Willich, Three philological Essays, chiefly translated from the German of John Christopher Adelung. London, 1798. Англо-саксонський текст за Spelman'ом з англійським та німецьким перекладом.

H. G. P o r t h a n, Försök at upplysa Konung Aelfreds Geographiska Beskrifning öfver den Europeiska Norden; в Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. Sjette Delen. Stockholm. 1800. Стор. 37—106: англо-саксонський текст з шведським перекладом.

J. I n g r a m, An Inaugural Lecture on the Utility of Anglo-Saxon Literature; to which is added the Geography of Europe by King Alfred, including his Account of the Discovery of the Northe Cape in the Ninth Century. Oxford, 1807. — Тут надруковано «Географію» Європи з англійським перекладом і з примітками Barrington'a, Ingram'a й Forster'a.

R. R a s k, Ottars og Ulfstens Korte Reiseberetninger med dansk Oversættelse, kritiske Anmærkninger og andre Oplysninger, в журналі: Skandinaviske Litteratur-Selskabs Skrifter. Ellefte Aargang. Kjöbenhavn, 1815.— Стор. 1 до 132 англо-саксонський текст, данський переклад з поясненнями.

Видання це вийшло згодом окремо в Копенгагені р. 1816. Р. 1834 воно ввійшло і в повну збірку Rask'ових творів, що вийшла під заголовком: Samlede tildels forhen utrykte Afhandlingar af R. K. Rask, udgivne af H. K. Rask. Kjöbenhavn, 1834.

Видання, що коло нього заходивсь був Rask р. 1815, доповнює його праця: Rettelse til föregaende Afhandling в: Skandinaviske Litteratur-Selskabs Skrifter for 1823. Ця розвідка теж ввійшла в збірку його творів.

H. Leo, Altsächsische und angelsächsische Sprachproben. Halle, 1838.

Benj. Thorpe, *Analecta Anglo-Saxonica*. A Selection in Prose and Verse from Anglo-Saxon authors of various ages; with a Glossary. Designed chiefly as a first book for Students, 2-е видання. London, 1846.

F. W. Ebeling, *Angelsächsisches Lesebuch*. Leipzig, 1847. Стор. 62.

L. E. Klipstein, *Analecta Anglo-Saxonica*. Selections in Prose and Verse, from the Anglo-Saxon Literature. New-York, 1849. 2 Vols. Vol. I pag. 215 sq.

R. Pauli, *König Aelfred*. Berlin, 1851. Стор. 308—311: *Ohtheres Reisebericht*.

Antiquité's Russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves. Editées par la société royale des antiquaires du Nord. Copenhagen, 1852. Fol. Двоє томів. — За головного редактора цього визначного збірника був С. С. Rafn. Видавати окремі пам'ятки доручено видатним спеціалістам; повідання Оттарове редагувати мав Р. А. Munch, професор у Християнії. Том II, стор. XIV: попередні замітки; стор. 458 і 459: вступ французькою мовою; стор. 459—467: англо-саксонський текст з латинським перекладом і французькими примітками. Таблиця VII: факсиміле з Коттоніанського рукопису.

A Description of Europe, and the Voyages of Ohthere and Wulfstan, written in Anglo-Saxon by King Alfred. By Jos. Bosworth. London, 1855.

M. Rieger's *Altsächsisches und Angelsächsisches Lesebuch*. Giesen, 1861.

H. Sweet, *An Anglo-Saxon Reader in Prose and Verse*. Oxford, 1876. 2-е видання, 1879. 3-є видання 1881.

O. Brenner, *Angelsächsische Sprachproben mit Glossar*. München, 1879.

K. Körner, *Einleitung in das Studium des Angelsächsischen*. II. Theil: *Angelsächsische Texte*. Mit Uebersetzung, Anmerkungen und Glossar. Heilbronn, 1880.—Стор. 44—54: повідання Оттара й Вульфстана. Англо-саксонський текст з німецьким перекладом.

Переклади повідання Оттарового, як складової частини Альфредового Орозія:

Англійський переклад англо-саксонського видання Орозія можна знайти, як зазначено вище, I. у Barrington'a, Thorpe та Bosworth'a.

Що-ж до Bosworth'a, то він, ще не закінчивши розпочате англо-саксонсько-англійське видання Орозія, надрукував англійський переклад Орозія в отакому виданні:

The Whole Works of King Alfred the Great. Jubilee Edition. With preliminary Essays illustrative of the History, Arts and Manners of the ninth century. Edited by J. A. Gils. (Три частині в двох томах). London, 1858.

План цього повного видання Альфредових творів повстав р. 1849, коли в Англії святкували тисячолітню річницю, відколи народивсь король Альфред. Giles призначено за головного редактора, чимало видатних учених брало участь у цій ювілейній праці й її закінчено р. 1858. Сюди не ввій-

шли оригінальні тексти, а тільки англійський переклад статтів королевих з англо-саксонської та латинської¹⁾. Том II, стор. 17—198: An English Translation of King Alfred's Anglo-Saxon Version of the historian Orosius. By Rev. Dr. Bosworth.

Переклади повідання Оттарового, надрукованого окремо од Орозія:

Окрім зазначених вище перекладів на латинську, французьку, англійську, німецьку, шведську та данську мови, повідання Оттарове надруковано:

По англійському в

R. Hakluyt, The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. Edited by Edmund Goldsmid. I. Edinburg, 1884, стор. 51—54.

The Life of Alfred the Great, by Sir John Spelmann Kt. from the original M. S. in the Bodlejan Library: with considerable Additions, and several historical Remarks, by the publisher Thom. Hearne. Oxford, 1709. — Стор. 152 повідання Оттарове, запозичене у Hakluyt'a. Spelmann написав біографію Альфредову англійською мовою. Він помер 25 липня р. 1643, не встигнувши надрукувати свою працю. Р. 1678 O. Walker надрукував латинський переклад твору Spelmann'ового (див. вище) і допіру р. 1709 Th. Hearne видав англійський оригінал.

D. Barrington, Miscellanies. London, 1781. Стор. 453 і дд.: передрук з Barrington'ового перекладу всього Орозія.

S. Turner, History of the Anglo-Saxons from the earliest period to the Norman conquest. Три томи. London, 1799—1805. Том II, стор. 52 і дд. — 6-е видання 1836.

H. Morley, English Writers. Vol. I, Part. I: Celts and Anglo-Saxons. London, 1867. — Витяг з Оттара.

The Discovery of Muscovy. From de collections of Richard Hakluyt. With The Voyages of Othhere and Wulfstan from King Alfred's Orosius. London, 1889. 16°. — Передрук «Географії Європи» з J. Ingram's Inaugural-Lecture. Стор. 171 і дд.: The Geography of Europe. By King Alfred, etc. Translated in 1807 by the Rev. James Ingram, M. A., Professor of Anglo-Saxon at the University of Oxford.

По німецькому у

J. R. Forster, Geschichte der Entdeckungen und Schiffsfahrten im Norden, Frankfurt a. O. 1784. Стор. 75 і дд.: «Erdbeschreibung vom nördlichen Europa nach König Aelfred, aus dem Angelsächsischen beinahe wörtlich übersetzt». — З примітками і з поясняльною мапою Європи.

C. F. Dahlmann, Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte. Bd. I. Altona, 1822. — Стор. 422 і дд.: «Othars Reiseberichte». Переклад цей увійшов до розвідки Дальманової: «König Aelfreds Germania», її й досі можна вважати за найкращий коментар до Оттара.

¹⁾ R. Wülker, Grundriss. Стр. 62, 63.

По голандському в

J. P. Arend, Proeve eener Geschiedenis der Dichtkunst en Fraaije Letteren onder de Angel-Saxen. Amsterdam, 1842. — Стр. 181 і дд.

Коментарі.

I. Коментарі до всього Орозія Альфредового:

H. Schilling, König Aelfred's angelsächsische Bearbeitung der Weltgeschichte des Orosius. (Leipziger Inaugural-Dissertation.) Halle a. S., 1886. S. 13—16.

[M. C. Sprengel] «The Anglosaxon Version from the Historian Orosius. By Aelfred the Great». Philologische Bibliothek. Herausg. unter der Aufsicht der Hrn. D. und C. R. Walchs, II. Göttingen, 1773. Стр. 501—520.

II. Коментарі до Оттара:

J. P. Murray, Abhandlung über drey sehr merkwürdige Seereisen. «Göttingische Anzeigen». Göttingen, 1765. Том II; стр. 761—765.

M. C. Sprengel, Geschichte der wichtigsten geographischen Entdeckungen. 2. Aufl. Halle, 1792; стр. 197.

J. Beckmann, Litteratur der älteren Reisebeschreibungen. Göttingen, 1808. Т. I; стр. 450—468.

N. M. Petersen, Haandbog i den gammel-nordiske Geografi, udarbejdet isaer efter islandske Kilder. Kjöbenhavn, 1834. I Del, kap. 2.

R. Pauli, König Aelfred. Berlin, 1851. Стр. 226 — 230.

Saxonis Grammatici Historia Danica. Recensuit Dr. P. E. Müller.... morte Mülleri interruptum absolvit Dr. J. M. Velschow. Pars posterior. Havniae, 1858. Стр. 20—24.

R. T. Hampson, An Essay on the Geography of King Alfred the Great, taken from his Anglo-Saxon version of Orosius; containing Alfred's Description of Europe in the ninth century, and his account of the Voyages of Ohthere and Wulfstan into the White and Baltic seas. — Розвідка ця становить XVIII розділ ювілейного видання творів короля Альфреда (Лондон, 1858). Вона є також і в виданні Bosworth'овому (Лондон, 1859); див. попереду.

C. A. E. Jessen, Undersögelser til nordisk oldhistorie. Kjöbenhavn, 1862.

K. Weinhold, Die Polargegenden Europas nach den Vorstellungen des deutschen Mittelalters. Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften zu Wien. Philosoph.-histor. Classe. Bd. 48. 1871. Стр. 786.

Ph. H. Kùlb, Länder- und Völkerkunde in Biographien. Berlin, 1846. Т. I. Стр. 340.

П. Полевой, Очерки Русской истории въ памятникахъ быта. С.-Пб. 1879. Т. I. Стр. 148—150.

A. E. von Nordenskjöld, Die Umsegelung Asiens und Europas auf der Vega. Leipzig, 1882. Т. I. Стр. 44—48.

А. Дмитриевъ, Пермская старина. Пермь, 1889. Вип. I; стр. 27—33.

G. Storm, Om opdagelsen af «Nordkap» og veien til «Det hoide hav» (Det norske geogr. Selskabs Aarboeg, V). Kristiania, 1894.

К. Тиандеръ, Поѣздки Скандинавовъ въ Бѣлое море. Пб., 1906, стор. 51—58, 132—139.

O. A. Johnson, Finmarkens politiske historie. Kristiania, 1923; pag. 9—15, 19, 22, 36.

Про рукописи, списки й уривки з рукописів англо-саксонської обробки Орозія див. вступ Bosworth'ів; Wülker, Grundriss, стор. 411 і 516; нарешті Antiquités Russes, стор. 458 і 459.

2) Венямин з Тудели, 1160.

Первые иноземные путешественники по России. Веняминъ Тудельскій и Петахія. «Отеч. Записки», 1858, СХХ, 415—422. — Ф. И. Успенскій, Путевыя записки Венямина изъ Туделы. Див. «Анналы» № 3, ПБ, 1923. Стор. 5—21. — Wertheimer, Benjamin de Tudela, un voyageur juif au II-e siècle. — Le Globe, 1889 № 2.

3) Пано Карпіні, 1245, і

4) Вільгельм де Рубрук, 1253.

Лат. й англ. вид. The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis as printed for the first time by Hakluyt in 1858. Edited by C. Raymond Beazley. London, 1903.

Англ. вид.: The journey of William of Rubruck to the Eastern parts of the world 1253—55 as narrated by himself. Translated from the Latin, and edited by W. Woodville Rockhill. London, 1900. Те саме під заголовком: Works issued by the Hakluyt Society. Second series, № IV.

Франц. вид.: Deux voyages en Asie au XIII siècle. par Guill. de Rubruqués, envoyé de Saint-Louis, et Marco Polo, marchand vénétien. Paris (chez Delagrave) 1888. — Н. Matrod, Le voyage de fr. Guillaume de Rubrouck, 1253—55 (Couvin, maison Saint-Roch. Belgique, 1909). Extr. des Etudes franciscaines.

Моск. вид.: Восточное обозрѣніе. 1886, № 15, 16. — Іоаннъ де Пано Карпини. Исторія Монголовъ. Вильгельмъ де Рубрукъ. Путешествіе въ восточныя страны. Введеніе, переводъ и примѣчанія А. И. Малеина. — Пб., 1911. Див. також: Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1885, Bd. XX, Heft 3 (стаття Шмідтова); 1888, Bd. XXIII, стор. 436.

Нім. вид.: Der Bericht des Franziskaners Wilhelm von Rubruk über seine Reise in das Innere Asiens in d. J. 1253—1255. Erste vollst. Übersetzung aus dem Lat. herausgeg. v. Herm. Herbst. Leipzig, 1825.

5) Поло, Марко, 1271.

Бібліографії до р. 1895 присвячено цінну книгу Корд'є: Centenaire de Marco Polo. Conférence faite le mercredi 18 décembre 1895 à la Sorbonne par Henri Cordier. Paris, 1896.

По-московському подорож Маркову Полову видрукувано вперше у «Чтеніяхъ Общ. ист. и др. при Моск. унив.» за 1861 і 1862 рр. Це пере-

клад з німецького видання Бюрка й Неймана. Корд'є за це видання не знав. Окремою книгою цей московський переклад вийшов між люди р. 1863.

Московський переклад І. П. Мінаєва надруковано в «Запискахъ Русск. Геогр. Общ-ва по отд. этнографіи», т. XXVI р. 1902. Зветься він так: «Путешествіе Марко Поло. Переводъ старофранц. текста, подъ редакціей В. В. Баргольда».

Італійське видання: Marco Polo, I viaggi. Prima edizione italiana illustrata. Milano, 1899.

Еспанський переклад: El libro de Marco Polo. Aus dem Vermächtnis des Dr. H. Knust nach der Madrider Handschrift herausgegeben von R. Stuebe. Leipzig, 1902.

Англійський переклад: The book of Ser Marco Polo the Venetian, concerning the kingdoms and marvels of the East, translated and edited by Henry Yule. Third edition, revised by Henri Cordier. In two volumes. London, 1903.

Див. також: «Petermanns Geographische Mitteilungen» за 1855 р. с. 236; Barthélemy Saint-Hilaire, Le livre de Marco Polo у «Journal des Savants» за 1867 р. січень-травень. Richthofen, China, том I. — Lemke, Reisen des Venezianers Marco Polo im 13. Jahrh. Hamburg, 1908. — К. А. Скачковъ, О заслугахъ Марко Поло по распространенію геогр. познаній объ Азії. Извѣстія Геогр. общ. I, № 9 та 10. Пор. статтю І. Данилевського в «Вѣстн. Евр.» 1829 № 15 та 16. — G. Bonvalot, Marco Polo (Collection les chercheurs de routes). Paris, 1924.

6) Гайтон, 1290.

Твір Гайтонів (Haithoni Historia Orientalis) передруковано разом із московським перекладом у «Сибирскомъ Вѣстникѣ» за 1823 р.

7) Одорік де Порденон, 1317.

Франц. вид.: Les voyages en Asie au XIV siècle du bienheureux frère Odoric de Pordenone, religieux de Saint-François. Publiés avec une introduction et des notes par Henri Cordier. Paris, 1891. Те саме під зар.: Recueil de voyages et de documents pour servir à l'histoire de la Géographie. Tome X.

Англ. вид.: Cathay and the Way thither. Being a collection of medieval notices of China. Translated by col. Sir Henry Yule. New. ed. by H. Cordier. Vol. II. Odoric of Pordenone. Lond., 1913 (Hakluyt Society. Second series, № 33).

8) Мандевіль, Джон, 1332.

Про голандські видання див. Tiele, Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde, pag. 160. — Англійські видання: J. Mandeville, Voiage and travaile. Reprinted from the edition of 1725 with an introd. by J. O. Halliwell. London, 1866. — Sir John Mandeville, The buke of John Maundevill, being the travels of 1322—56. A hitherto unpublished English version from the unique copy (Egerton Ms. 1982) in the British Museum, edited together with the French text, notes and introduction by Sir George Warner. London, 1889. Maundeville (John), The voiage and travayle, with treateth of the way toward Hierusalem and of Marvayles of Inde. Ed. by J. Ashton. London, 1887.—

The travels of Sir John Mandeville. Library of English Classics. 1900.—Mandevilles travels. Transl. from the French for Early English Text Society. Vol. I. II. Lond. 1924.

Див. також: E. Schönborn, Bibliographische Untersuchungen über die Reisebeschreibung des Sir John Mandeville. Breslau, 1840.—A. Bovenschen, Die Quellen für die Reisebeschreibung des Johann von Mandeville. Berlin, 1888.—Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin. 1888.—Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Jahrg. 1889. Bd. II, pag. 496.

9) Шильтбергер Йоган, 1394.

Життєпис його в Allg. Deutsche Biographie. Bd. 31, pag. 262—264.

Німецькі вид.: 1) Joh. Schiltberger Reisen in Europa, Asia und Afrika 1394—1427. Mit Zusätzen von Fallmerayer und Hammer-Purgstall. Herausg. von K. F. Neumann. München, 1859.

2) Hans Schiltbergers Reisebuch. Nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben von Valentin Langmantel. Stuttg., 1885 (Bibliothek des liter. Vereins zu Stuttg. Bd. 172).

Англ. вид.: The bondage and travels of Joh. Schiltberger. Translated from the Heidelberg M. S. by J. Buchan Telfer. With notes by prof. P. Bruun. London, 1879.

Московські переклади: 1) У «Трудахъ и Лѣтописяхъ М. о. и. и др.» II, стор. 198—223.

2) Иванъ Шильтбергеръ. Путешествія по Европѣ, Азїи и Африкѣ, съ 1394—1427 г. Перев. съ нѣм. и снабдилъ примѣчаниями Ф. Брунъ. Одесса, 1866 (див. також «Записки Новоросійскаго Университета. Годъ I, т. I. стор. 1—153). Пор. також: Sitzungsberichte der Bayrischen Akademie der Wissensch. 1869, II, 1870, I. II.

10) Ибн-Батута, близько р. 1347.

Франц. видання: Ibn Batoutah, trad. par C. Defrémery et B. R. Sanguinetti. 4 vol. Paris, 1853—1859—1893—1922. Voyages d'Ibn-Batoutah dans la Perse et dans l'Asie centrale, trad. par M. Defrémery. Paris, 1848.

Англійське вид. Cathay and the Way thither. Vol. IV: Ibn-Batutas travels, pag. 1—166. London, 1916.

11) де Ланнуа, Гільбер, 1413.

G. de Lannoy, Voyages et ambassades 1399—1450. Mons, 1840. 8°.—G. de Lannoy et ses voyages en 1413, 1414 et 1421 commenté en français et en polonais par Joachim Lelewel. Posen, 1843. 8°. Нове видання: Bruxelles, 1844.

Московський переклад: Путешествіе Гильбера де Ланнуа въ восточныя земли Европы въ 1413—14 и 1421 гг. Я. Емельянова (Кіевскія Унив. Извѣстія 1873 г. № 8, стор. 1—46.—Путешествіе по Латві въ XV в. Жильберта де Ланнуа (Вѣстникъ Западной Россіи, 1867. Т. III, № 7).

Див. також: Gilbert de Lannoy i jego podróże. Rozbiory dzieł... przez J. Lelewela ogłoszone. Poznań, 1848.—Gilbert von Lannoy's Reisen durch записки исторично-філологічного відділу у.а.н., кн. VІІІ.

Livland 1413, 1414 (Archiv für die Geschichte Liv.-Ehst.-u. Curlands. V, 167—172 (1847 р.).—Записки Одесского общ. истории, III, стор. 433. Журн. м. н. пр. 1879 кн. 12, стор. 233-243. Известия Русск. геогр. общ. 1850. Сообщ. П. С. Савельева, стор. 17.

12) Йосип Барбаро, 1436.

Нове видання його «Viaggio» англійською мовою вийшло у Лондоні р. 1873. Заголовок див. далі під «Контаріні».

13) Контаріні, А., 1472.

Додаток до Аделунґа:

1) Ambr. Contarini. Il viazo al signor Uxuncassan, Re de Persia. Venet. 1543. 8°.

2) P. Bizari, Rerum Persicarum historia; in ea Jos. Barbari et Ambr. Contareni itineraria Pers. Francof., 1601. fol.

3) Contarini, Itinerario... nel anno 1472 ad Usancassan Re di Persia. Vineggia, F. Bindoni et M. Pasini, 1524. 4°.

4) Barbaro and Contarini, Travels to Tana and Persia, with introduction by Lord Stanley of Alderley. London, 1873 (Hakluyt Society № 49).

14) Попель, Микола 1486.

Уперше приїхав з Бреславля до Москви р. 1486 як мандрівник з рекомендаційною грамотою від імператора Фрідріха III. Вдруге він приїздив до Москви як посол імператорів десь на початку р. 1489. Йому було доручено запропонувати вел. князеві дружбу імператорову й засватати котрусь з доньок Іванових для маркграфа Альбрехта Баденського, що доводився небожем Фрідріхові III.

Життєписа Попелевого надрукував Фідлер: Nikolaus Poppel, der erste Gesandte Österreichs in Russland, у Sitzungsberichte der Wiener Akad., phil.-hist. Classe. Bd. XXII, pag. 187. Див. також статтю Pfothenhauer'ову в Allg. Deutsche Biogr. Bd. XXVI, pag. 428. — Sinapius, Schlesische Curiositäten, I, Lpz., 1720, pag. 718.

Про перебування Попелеве в Москві див. Памятники дипл. снош. I, стор. 4 і дд.; Itinerarium Poppelianum, у Streits Schlesische Monatschrift I, pag. 94 і дд.—Uebersberger, Österreich u. Russland. Bd. I, pag. 4—12. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ вн. снош. I, с. 1. — Бауеръ, Сношения Россіи с Герм. имп. Ж. М. Н. II., ч. 148, р. 1870, стор. 50. Hamel, Tradescant, pag. 127.

15) фон-Турн, Георгій, 1490.

Його вирядив до Москви син імператора Фрідріха III, римський король Максиміліян, нехай-би він підготував ґрунт для спілки між Максиміліяном та Іваном III супроти Ягелонів. Турн приїхав до Москви 16 липня р. 1490 й вирушив звідти 19 серпня разом із послами Івановими—Юрком Траханіотом та Василем Кулешінім. P. Karge, Kaiser Friedrichs III u. Maximilians I ungarische Politik u. ihre Beziehungen zu Moskau; у Deutsche Zeitschrift f. Geschichtswissenschaft IX, pag. 263. Удруге Турн приїхав од короля Макси-

міліана 20 листопаду р. 1491; вирушив з Москви 12 квітня р. 1492. Баянши-Каменскій, I, стор. 2, 3. Б. Бауеръ, Сношенія Россіи съ Герм. императо-рами. Ж. М. Н. П, ч. 148, стор. 70.

16) Шрофе, Тома. 1494.

Був за члена Дерптського ратушу. Як ганзейський посол, перебу-вав у Москві від 1 серпня аж до 1 грудня р. 1494. Його звітлення пе-реховується в Ревельському міському архіві: надруковано у виданні: Hanse- recesses. Dritte Abteilung. Herausgegeben vom Verein für Hansische Geschichte. III Bd. Leipzig, 1888, pag. 338-342. Див. також: Hildebrand, Die hansisch- livländische Gesandtschaft des Jahres 1494 nach Moskau und die Schliessung des deutschen Hofes in Nowgorod. Baltische Monatschrift, 1871, pag. 115-137.

17) Еслер, Яків, 1514.

Імператорові послы Яків Еслер (Ösler) та Моріц Бургшталлер приїхали 14 грудня р. 1514 до Москви, з затверженою від імп. Максиміліана союзною грамотою. Донесіння Еслерові від 19 травня р. 1515 й документи в справі посольства Георга Шнітценпауемера (лютий р. 1514) видрукував І. Фідлер. Див. J. Fiedler. Die Allianz zw. Maximilian I u. Wassili Iwanowic, 1514; у Sitzungsberichte d. Wiener Akademie d. Wiss. Phil.-hist. Classe 1863, Bd. 43, pag. 183-289. В. Бауеръ, Снош. Россіи съ Герм. имп. Ж. М. Н. П. ч. 148, стор. 87. — Г. Писаревскій, Къ ист. снош. Россіи съ Германіей въ нач. XVI в.; Чтенія М. о. и. и др. 1895, кн. I. — Uebersberger, Österreich u. Russland, Bd. I., pag. 74, 85—87.

18) Герберштайн, Барон Сигізмунд, 1517.

Автобіографію його видав Караян у Fontes rerum Austriacarum. Scriptores I, pag. 69—396.

Commentarii його видано вдруге в Historiae Ruthenicae scriptores exteri, saeculi XVI. Collegit A. de Starczewski. Vol. I., 1—100. Petrop., 1841.

Англійський переклад: Notes upon Russia, being a translation from the earliest account of that country, entitled «Rerum Muscovitic. Commentarii» by the Baron Sigismund Herberstein. Transl. by R. H. Major. Lond., 1853.

Моск. вид.: Записки о Московскомъ бытѣ. Сочиненіе С. барона Герберштейна. Ред. латинскаго текста (по базельскому изданію 1556 г.). Варіанти, примѣчанія и указатель студента Анонимова, Пб., 1857. Приложение къ сборнику издаваемому студентами Пбургск. университета. Вып. I, II.

Записки о Московіи барона Герберштейна. Съ лат. перевелъ Анонимовъ. Пб., 1866.

Сигізмундъ, баронъ Герберштейнъ, его жизнь и значеніе какъ писа-теля о Россіи. Сочиненіе канд. Корелкина и Григоровича и студ. Новикова. (Сборникъ издав. студ. Пб. Унив-а, I, стор. 1—102).

Баронъ Сигізмундъ Герберштейнъ, Записки о Московскихъ дѣлахъ, съ прилож. книги о Московскомъ посольствѣ Павла Іовія Новокомскаго. Введеніе, переводъ и примѣчанія А. И. Малеина. Пб. 1908.

Е. Замысловскій, О Герберштейнѣ. Древн. и Нов. Россія, 1875. № 9—12.

Е. Замысловскій, Герберштейнъ и его историко-географическія извѣстія о Россіи. Пб. 1884. Пор. Извѣстія Геогр. общества, 1876.—*Revue de Philologie et d'Ethnographie*, 1874, I.

J. Zahn, Das Familienbuch Sigmunds von Herberstein (Archiv für Oesterreichische Geschichte. Wien, 1866. Bd. XXXIX, pag. 296 u. 303).

J. Fiedler, Aktenstücke zu S. v. Herbersteins zweiter Mission nach Russland. Slavische Bibliothek, herausgeg. v. Miklosich u. Fiedler. Bd. II. Wien, 1858.

E. Pabst, Herbersteins Bericht über Livland. Inland 1850, № 15.

A. Nehring, Ueber Herberstein und Hirsfogel. Beiträge zur Kenntnis ihres Lebens und ihrer Werke. Berlin, 1897.

F. Krones, Sigmund von Herberstein. Mitteilungen des Hist. Vereins für Steiermark. Heft 19, Graz, 1871.

Luschin von Ebengreuth, Herbersteiniana. — Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen. Jahrgang 24, Graz, 1892. S. 67—122.

Uebersberger, l. c. pag. 106—132.

Матеріяли що-до перебування Герберштайнового на Московщині перешуюються в родинному архіві в м. Граці.

Див. також: Геннадій, Записки Герберштейна на рускомъ языкѣ. Временникъ М. о. и. и др. XXIII, 1855, 9—12. — О первомъ опытѣ перевода Герберштейна на русск. языкъ. Библ. извѣстіе. П. Билярскаго (Записки Рос. Акад. Наукъ, т. IV, кн. 1, стор. 98—100. Объ изданіи Герберштейна, съ русск. переводомъ М. Прахова, *ibid.* IV, кн. 2, стор. 245—264).

Цінні замітки про видання Герберштайнових Записок подає. Собко, Древнія изображенія русск. царей и ихъ посольствъ за границу. Сборникъ Археологическ. Института. Кн. V, Пб., 1886, стор. 237—412.

Нім. вид.: Sigmund Frh. zu Herberstein: Moscovia. Rerum moscoviticarum commentarii. In Anlehnung an d. älteste deutsche Ausgabe aus d. Lat. übertragen v. W. von den Steinen. Eingeleitet von Hans Kauders. Erlangen, 1926.

19) Колло, Франческо де, і Конті, Антоніо де, 1518.

Посли від імператора Максиміліана. Інструкцію, що вони здобули (од 20 квітня р. 1518) і звідомлення про видатки, пороблені підчас посолування, надруковано, як додаток XIV та XV до Фідлерової статті: Die Allianz zwischen Kais. Maximilian, l. c. у Sitzungsber. der Wiener Akad. Phil.-hist. Classe, Bd. 43.

20) Клінгенбен, Георг фон, 1520.

Прийшов до Москви 14 червня р. 1520, як посол од великого магістра німецького лицарського (пруського) ордену. Відпущено його 12 липня. Листи його надіслані з Пскова 12 серпня р. 1520 до великого магістра, див. у Supplementum ad Historica Russiae Monumenta. Petrop. 1848, pag. 379—382.

Проф. Веньямин Кордт.

Звістки про Східню Європу I-шої полов. XVI в. у француза Гільйома Постеля.

В. О. Кордт у своїй старанній праці спиняється тільки на тих західньо-європейських письменниках, котрі сами побували на території давнішої Росії, теперішнього С. Р. С. Р. Але, безперечно, цікаві можуть бути звістки й тих людей, що в наших місцях сами не бували. Іноді вони могли писати за оповіданнями самовидців-подорожніх, іноді — знов — їхні писання мають для нас інтерес з того погляду, що наочно показують, як собі уявляли нас, нашу територію і нашу історію вчені Західньої Європи. Тому приміром К. Бестужев-Рюмін у I т. своєї «Русской истории» (СПБ. 1872) там, де він говорить про джерелознавство й подає спеціальний розділ (XI): «Сказанія иностранцевъ» (ст. 165—208), заводить до тієї рубрики в сіх-таки тих, хто писав про Росію, а не самих самовидців.

Ані в Бестужева-Рюміна, ані — здається — де-інде, ми не стрічаємо імення Гільйома Постеля, першого професора східніх мов у Франції (з 1538 р.), — ученого, який поміж іншими мовами знав і слов'янські та й гордовито заявив був, що може од Франції до Китая зрбити подорож *sans truchement* — без усякого драгомана. Йому належить трьохтомова праця «Про Турецьку державу» (або йнакше: «Східні історії»), що світ побачила допіро 1560 р.: «De la Republique des Turcs» (у Пуатьє MDLX). Але, як видно з посвят і, в ряди-годи, з самого контекста, написав свою книгу Постель значно раніш од 1560 р.: дещо — на місці в Туреччині (1535—1538), найбільше-ж у Франції 1542 р., — а додаткові вставки робив ще й бл. 1546 р., у звязку з своїм другим перебуванням у Туреччині. Себ-то писав Постель ще перед заснуванням Запорозької Січі.

Думається що певний для нас інтерес можуть мати ось які уступи з Постелевої праці:

Т. III, стор. 76: «З півночи [межують із Турецькою державою] московити, червоноруси (*Russes rouges*), волохи та гірські угорці з Семигородщиною».

Т. I, стор. 34. «Більшина невільниць у турків — це християнки-черкаски з-поблизу Дона й Темеринди (давніших Танаіса та Меотиди), мінгрелки з-поблизу Вірменщини, та з Волощини, або Богдану, з Сербії, з Босни, з Трансильванії, з Угорщини, із Славонії, із Сицилії, з Італії, з островів, взагалі з усіх християнських країв, де турки мають перемогу. Невільниками не бувають греки, бо платять [річний] податок, жида — бо платять будь-коли, вірмени — бо їм дав такого привілея Мохаммед, адже колись вони дали йому притулок, будши як і він несторіяни. Венеціянці, доки жили в мирі з турками, а це тяглося більше як 40 літ, не бували турецькими невільниками, принаймні з султанського відому. Оце такі бувають жінки у володаря».

Т. III, стор. 18. «Є чимало багатих купців, які закупають для султана невільників і невільниць — на Чорному морі, там де мінгрели, черкаси,

московити, руси (*des Rousses*), литовці; і котрі найкращі — тих презентують йому, щоб здобути за них подвійну ціну, або запобігти ласки. Дівчат одсилає володар до свого царгородського сералю, до султанш, як сказано в першій книжці. Найгарніших хлопців він задержує в своєму сералі, коло себе, а нетаких гарних — одсилає куди-інде, як-от до Галати, Магнезії, Адриянополя, Бруси, де їм і дають путяще мусулманське виховання.

Т. III, стор. 39-40. «Турки на війні звичайно покладаються не на зброю, ба на прудкість коней, а ті вояки, що мають звичку орудувати зброєю, звуться «делі» («шалений»), або «бегадур» («хоробрий», *vallant*). Вони збираються в гурт, так — людей на 200-300, і виряджаються до ворожого табору, щоб вивідати справи, або чинити інші сміливі вчинки: засідки чи інші небезпеки. «Шаленими» («делі») вони звуться тому, що своєю волею, без страху, йдуть вони на видюшу смертельну небезпеку. «Бегадурами» (*vallants*) звуться вони тому, що, коли щасливо повернуться, то их високо цінують і нагороджують¹⁾. Вони одяг носять зовсім не такий, який буває в інших, а саме — на голові величезну шапку в формі мірки-четверика, що звисає аж на плечі; на ній пір'я, або два орлячі крила; на ногах — остроги, завдовжки із стопу, на угорський лад; лев'яча, або леопардова шкура — на плечах; — особливо так одягаються ті, котрі вбили одного або скількохсь ворогів у ворожому-таки таборі. Правду кажучи, більше варті вони ймення «делі» («шалений»), ніж «хоробрий». Ніколи їм не дають вищих посад, бо мозок у них слабенький, але їм дають триста чи більше «султанів», або дукатів річно, щоб ці бідолахи були ще сміливішими». Ця Постелева звістка, яка з такою докладною мальовничістю свідчить про цілковиту живучість «багатирства» (чи «бегадурства») у турків-османів 1-шої полов. XVI віку, каже нам згадати про той факт, що і в нас той самий термін «багатир» був у XVI віці зовсім живий (порівн. те, що подано у А. Кримського: «Історія Туреччини», К. 1924, стор. 170). І от при близьких стосунках України й Туреччини XVI в. могло, мабуть, траплятися й так, що наші тогочасні люди уявляли собі своїх билінних багатирів саме такими, якими вони бачили живих «бегадурів» турецьких.

Т. II, стор. 25. «Татари зайняли землю од своїх далеких гір до полів Росії (*Russie*), Литви і Польщі. Бо цар московитів, перед тим як зробився християнином грецької віри, був володарем однієї орди згаданих татарів». З цими Постелевими словами треба в'язати й трохи дальшії:

Т. II, стор. 27. «Од татар виїшла держава не тільки Великого Хана, але й [перська] держава Софі та ізмаїлїтських [=мусулманських] орд, сусідніх з морем Понтійським, і християнська держава московитів, яка більше вже ніж 200 літ (*М. Л.*: писано 1542 р.) не дає отим татарам набігти на Європу отак, як вони те звичайно робили частіш ніж кожні 25 літ».

¹⁾ Тут Постель, живовидячки, не мудруючи повторює пояснення, дане йому турецькою мовою. По-турецьки «бега» значить «ціна», — і той, хто казав Постелеві, що «бегадурі» звуться так тому, що їх високо «цінують», добачав у першій половині цього терміну не що, як слово «бега». — *Ред.*

Т. III, стор. 81—82. «Близько того самого часу [= поч. XIII в.] почалася проповідь Мохаммедової віри сусіднім татарам, що давніш були поганями та ідолопоклонниками. Одна їх частина навернулася до Мохаммедової віри літ сто пізніш після того, як московити зробилися христіянами. Інші — ні».

«Тоді-ж-таки прийшло чимало вояків Татарщини з-поблизу Чорного моря, з так зв. Темеринди або Меотиди, та з Дону, або Танаїса, які були наполовину фіги, наполовину виноград, себ-то наполовину мохаммедани, наполовину христіяни. Вони зайняли частину Великої Вірменщини, називаючи себе черкасами (Circassi), себ-то хоробрими. Якже їх не вистарчало на те, щоб довго подержатися, то вони подалися до єгипетського султана, як раби; і назвалися мамлюки, себ-то піддані володареві чи цареві. Од них, через їхню хоробрість головним чином, повстала назва — держава Мамлюків і Черкасів, бо вони так хоробро її обороняли, або нападали на інших, що навіть султани вибиралися з-поміж них. Решта з цих греко-христіянських черкасів (La reste de ces Chrestiens Grecs Circassi) ще й досі перебуває коло Чорного моря, там звідки вийшли отії. Їх повсякденно продають татарам, персам і туркам у неволю».

Кого тут розуміє Постель під «греко-христіянськими черкасами»? — Коли порівняти звістки Михайла Литвина другої половини XVI в. про торг невольниками з-над Чорного моря, то ці «греко-христіянські черкаси» аж надто скидалися б на наших українців, які — до речі сказати — ще й у XVIII в. звалися в своїх сусідів «черкасами»¹⁾.

Деякі (і то виразніші) паралелі до того, що каже Постель, можна знайти у барона Сігізмунда фон-Герберштайна в його записках про Московію та про татар, а фон-Герберштайн писав на якихсь літ 10-20 передше од Постеля (надрук. Герберштайнові записки в Відні 1549 р. та у Венеції по італійському 1550 р., — ще за авторового життя). В розділі про татар Герберштайн каже, що коло Меотидських болот та Чорного моря на ріці Кубані живе народ абхазці, а від їхньої країни до річки Мер[к]ули, що тече в море, є гори, де живуть «Circassi, які не слухаються ані турків ані татар. Руси (Rutheni) повідають, що ті черкаси — христіяни, що вони живуть своїми законами, а віра і обряди у них — такі, як і у греків, тільки з мовою слов'янською, вони нею правлять службу богу. Вони — сміливі морські розбійники. Річками, що течуть з їхніх гір, вони виїздяють на своїх човнах у море, грабують всіх кого на морі зустрінуть, а надто тих, хто пливе з Кафи до Костянтинополя» (див. венец. вид. 1550, л. 62; рос. 1908, ст. 159). Далі (л. 63 об.; рос. 164) Герберштайн каже про місто Черкаси в межах Литовської держави на ріці Дніпрі і додає: «Звичайно, що наддніпрянські черкаси — це руси (Rutheni)²⁾, інакші ніж ті, про яких я вище сказав, що

¹⁾ Див. Пыпинъ и Спасовичъ: «Исторія славянскихъ литературъ», т. I, СПб. 1879, стор. 315. Почасти ще й досі росіяни вживають терміна «черкаський» в розумінні «український» (як от, «черкаский скот»).

²⁾ В самому початку своєї книги (л. 2) фон-Герберштайн попереджає, що Russi в латинська звуться Rutheni. В російському перекладі А. Малєйна (Спб. 1908) див. ст. 1.

вони живуть коло моря в горах; а над оцими за наших часів панував Євстахій Дашкович (Taskouitz),—він, як оповідав я вище ¹⁾, ходив з Махмед-Гіреєм до Московії».

Поруч усіх таких звісток про «Черкасів» (Circassi) нехотячи приходять на пам'ять класичний уступ про козацьке місто Черкаси (над Дніпром) у Станіслава Сарніцького 2-гої полов. XVI в., що повинен був би знати Україну дуже точно. У нього ми читаємо в словниково-альфаветній статті «Czerkasy» от що:

«Czirkasy tradunt reliquias veterum Cymbrorum, quos Homerus Cymrios vocat. Nomen certe affine est. Religio apud eos magna ex parte Machometana. Mulieres fere ac viri belli munia apud eos obeunt. Distat à Kiouia iuxta Guagninum 27 miliaribus, iuxta vero regios Iustratores 15 tantum».

Див. Stanislai Sarnicii: «Descriptio Veteris et Novae Poloniae», Варшава 1585, л. В 4 об.

Тимчасом як Сарніцький в людности наддніпрянських Черкас констатує релігію переважно мусульманську, його сучасник єзуїт Антоній Поссевін, що їздив послом од папи римського до Москви 1582 р., повідає про християнство у черкасів кавказьких, як про державну їхню релігію. В самому початку своєї книги «Moscovia» (Антверпен 1587, ст. 9), згадавши про те, як Іван IV Васильович завоював Астрахан на Волзі коло Каспійського моря, Поссевін додає, що Астрахан був столицею татарської орди і поширив границі Астраханської держави аж до Черкасів на 300 миль поза Астраханом: protulit ditionis suae fines usque ad Circassos trecenta ultra Astracanum millia passuum.—«Ті черкаси,—каже Поссевін,—маючи таку саму релігію грецького обряду, як і їхній найближчий сусіда-Москов (graeci ritus affinitate), вдалися були до Москова з проханням, щоб він до їх прислав тямущих майстрів, які їм збудували-б замки для оборони проти турецьких загігів; і Москов їм це зробив (він був жонатий з дочкою черкаського князя, ргімагії віри, яка потім померла)».

Нарешті варто навести тут виписку ще й з відомого подорожнього гуманіста Пієтра делля Валле, вже з першої четвертини XVII в.: «На Кавказі живуть геть-усякі народи, особливо-ж мусульмани-лезгіни, страшні для своїх сусід, бо живуть із самісінького грабіжництва. За лезгінами лежить країна азійських сарматів, себ-то черкасів, що визнають християнську грецьку віру, тільки без священних книг, без свщеників і—гадаю—без церков,—вони християни тільки з наймення. Під владою своїх мірз ті черкаси ведуть грабіжницьке життя, раз-у-раз воюючися з одного боку проти татар, а з другого боку—проти лезгінів. Звідси така незчисленна сила невольників та невольниць черкаського, руського, татарського та лезгінського роду, яких продають по цілому Сходу». (Див. французький переклад: Les Fameux Voyages de Pietro della Valle, Париж 1662, т. II, ст. 228).

Микола Левченко.

¹⁾ На оповіданнях фон-Герберштайна про Остапа Дашковича (л. 58, та л. 64) нам, очевидячки, нема чого тут ссінятися. В рос. перекладі А. Малєйна—ст. 149-150 та ст. 164-165.

До Української Академії Наук надійшов такий папір:

У С. Р. Р.

Вінницький Окружний
Виконавчий Комітет

ВІННИЦЬКЕ ОКРУЖНЕ
АРХІВНЕ УПРАВЛІННЯ
«О К Р А Р Х».

16 грудня 1925 р.
Ч 1879.

м. Вінниця, Мури. Телеф. 1—25.

Зважаючи на необхідність як-найширше висвітлити питання про долю архівних матеріалів б. Центральної Ради, У.Н.Р., Директорії і інших періоду 1917—1920 років, що виникло останніми часами в пресі («Пролетарська Правда» № 283 з 10/хп-25 р.; «Вісті ВУЦВК'у» з 11/хп-25 р.),— подається стаття: «Де шукати і як здобути архіви У. Н. Р.»

Т-во Зав. Окрархом *Смеречинський*.

Інспектор *Яворська*.

Де шукати і як здобути архіви У. Н. Р.

Що питання про долю архівних матеріалів за період 1917—20 рр. (часи Центральної Ради, німецької окупації, Скоропадщини, УНР, різних інтервенцій, Директорії і ин.) останніми часами викликає надзвичайне зацікавлення (статті—С. Михайловича в «Пролетарській Правді» з 10/хп-25 р. № 283 (1294) і «Вісті ВУЦВК'у» з 11/хп-25 р. № 283 (1572), то ми маємо за необхідне подати низку фактів, що висвітлять, гадаємо, питання про долю цих дуже цінних матеріалів та допоможуть відшукати й зберегти нехай частину того, що ще можна врятувати.

Перш за все:

1. Не всі архівні матеріали, що про них пише в своїй статті т. С. Михайлович, — було вивезено з меж України; про долю цих матеріалів відомо також не тільки з «Нової України» і відомо ось що: наводимо точно уступ з доповіді б. зав. Кам'янецьким Архуправлінням проф. Клименка, б. Подільському Губ. Архівному Управлінню; подано в 1923 р.):

«Частково зруйновано архів «Казенної Палати»: з помешкання цього архіву взяті були справи Центральної Ради та Директорії—Повітовою Надзвичайною Комісією при Голові її Нікольському—і невідомо куди відправлено»...

«... і 1921 р. знищено підчас трусів у помешканні архіву справи Головноуповноваженого Уряду УНР»... «З архіву Окружного Суду в 1920 р. співробітниками «Уопродкома» знищені справи Прокурора, в тому числі політичні справи 1905—1917 рр.»...

«З архіву при ІНО вивезено Держполітуправлінням архів Міністерства Преси та Інформації УНР»...

«Знищений і вивезений архівний матеріал становить величезну наукову та практичну цінність... Загинули майже всі матеріали меживластя в Кам'янці-Подільському 1918—1923 рр.»...

Отже тут ми маємо досить певні вказівки про долю саме тих архівних матеріалів, що згадуються в статті т. С. Михайловича: 1) Архів Центральної Ради, 2) Директорії, 3) Головноуповноваженого Уряду УНР та Міністерства Преси та Інформації УНР.

2. Деякі матеріали (правда в дуже незначній кількості) для цього-ж періоду 1917—20 рр. вже виявлено і вони зберігаються в сховищах Укрцентрархіва та його місцевих органів (Окрархів). Так, автор цих рядків, підчас своєї подорожі до м. Кам'янця за дорученням од УЦА, — знайшов в-осени 1924 р. отакі матеріали:

1. Справу Канцелярії Подільського Губерніяльного Комісара, № 106— «Про жидівські погроми в різних місцях Поділля».
2. Справу К. П. Г. К. № 37 — «Про різню в Проскуріві».
3. Справу К. П. Г. К. № 117 — «Про більшовицький рух на Поділля».
4. Справу К. П. Г. К. № 66—«Про комітет оборони УНР» та инш.

Це свідчить за те, що багато матеріалів ще є в самих сховищах архівних органів і їх буде виявлено, як закінчать розбирати ще нерозібрані фонди.

3. Архів усесвітньої війни, що залишився від різних частин та штабів армій Південно-Західнього фронту, теж загинув не весь — в архівнім сховищі Вінницького Окрарха зберігається розмірно чималенька кількість матеріалів цього архіву (56 кліток розм. 1¹/₄ на 3³/₄ арш.).

Отже, де шукати і як знайти ці архівні матеріали, що зникли і що їх ще не виявлено? На нашу думку, необхідно:

I. Що-до архівних матеріалів (що про них була мова) в межах УСРР.

а) Укрцентрархіву через відповідні органи подбати перш за все, щоб як-найповніше висвітлити долю архівів Центральної Ради та Директорії, що їх вивіз невідомо куди кол. Голова Повітової Кам'янецької Надзвичайної Комісії т. Нікольський.

б) Так само встановити, де переховується архів Міністерства Преси та Інформації УНР, що його вивезло Держполітуправління з архіву ІНО в Кам'янці.

в) Звернути особливу увагу відповідних органів на необхідність негайно обслідувати архіви кол. Надзвичайних Комісій та ДПУ, виявити матеріали, що про них мовиться мова, вилучити їх та передати до відповідних наукових інституцій, щоб їх повивчали й опрацювали.

Серед архматеріалів Н. К. та ДПУ знайдеться безумовно чимало справ кол. жандармських управлінь, охоронних відділів, поліційних та інших установ, що мали за мету боротися з ревухом, — і що дадуть матеріали також і до 1905 р.

г) Звернути увагу окремих партійних товаришів, що до них за тих роки інших обставин потрапили архівні матеріали, — негайно про них повідомити та передати до відповідних органів архуправління. Як підставу для цього, наводимо такий випадок на Поділлі: кол. член ГВК т. Воробйов, ще будучи Головою Кам'янецького ОВК, взяв до себе низку архматеріалів історично-революційного значіння (між иншим і справу про Кармелюка) і після кількомісячних заходів кол. Губарха (через Парком) повернув тільки в 1924 р. Про долю-ж справи з листом Іліодора до Распутіна, що вивіз за відомостями кол. Губ. РСІ, кол. пом. губ. прокурора Поділля т. Лондон, — досі невідомо.

д) Уквцентрархіву як-найшвидше вивчити архівні матеріали, що зберігаються по його сховищах, виявити та вилучити матеріали, що про них оце мова.

II. Що-до архівів по-за межами УСРР.

Що-до архівів по-за межами УСРР (Польща, РСФРР та ин.) — цілком приєднуємося до думки т. С. Михайловича про необхідність порушити питання, щоб їх було повернено УСРР на підставі відповідних договорів (що-до Польщі).

С. Смерчинський.

«Украшеної партреть» військового отамана Чепіги та «Козак-Запорожець».

Нехай російський імператорський уряд р. 1775 і скасував Запорозьку Січ, тільки-ж вона мала таке міцне організаційне коріння, що існувала й далі, правда, за таких умов, котрі політично, суспільно, ба навіть територіяльно різнилися були від попередніх. Коли Січ скасовано, запорозька сила, як відомо, поділилася була надвое. Частина запорозців пішла під турка й на турецьку територію. Організаційно ця частина реставрувала старовинну військово-економічну організацію запорозців, але без усіх її політичних функцій. Отже і в цій реставрованій організації не було відновлене те, що мали запорозці за Гетьманщини і те, чого вони домагалися від російського уряду, нехай-би він їм підтвердив. Друга частина лишилася на російській території. Вона присвятила себе або виключно військовій російській службі, або почала господарювати на землі або-ж гайдамачити. Згодом з цієї частини створилося нове, вже російського типу, військово-службове, спочатку озівське, потім чорноморсько-кубанське козацтво. Від російського уряду воно одержало певну територію, що потрібувала небезпечної повсякчасної військово-охо-

аної служби. Не всі запорозці пішли до цієї нової організації: дуже багато їх лишилося на запорозьких степах, як господарі чи то промишлявці, чи то звичайні хлібороби. Це були здебільшого рештки хліборобських бо торговельно-промислових елементів у запорозькій організації. Річ у тім, що руйнувати запорозьку політично-військову організацію почато власне в самій Запорозькій Січі. Це сталося через те, що Січ економічно перетворилася з політично-військової на промислово-торговельну організацію. Завдяки цьому диференціювався внутрішній склад запорозців на окремі угруповання економічно-протилегні, ба навіть ворожі одне одному. Давню єдність і єдність інтересів порушено і через це тепер дуже легко було запорозьку січову організацію скасувати. Це розумів російський уряд, що ще давніш провадив політику втягування Запорожжя в промислово-торговельну сферу. Всеняк сума політично-економічних обставин міжнародного характеру так само заманювала запорозців до інтенсивної торговельно-промислової діяльності. Особливо цьому сприяло територіальне становище поміж трьома різними з політично-економічного боку державами: україно-російською, кримсько-турецькою й польською. З Запорозької Січі була тая міждержавна територія й організація, що з одного боку полегшувала економічні обороти поміж цими державними територіями, а з другого — руйнувала будь-яке державно політичне планування економічного характеру у кожній з їх зокрема. Надто-ж далися в знаки ці функції Запорозької Січі російському урядові за останньої чверти XVIII в.; він саме під той час ставав на ґрунт монополізованого постачання сировини до Західної Європи, а разом і регулювання цього постачання в своїх промислово-економічних інтересах. Скоро-но утворилася міцна консолідація прусько-російської сили, скерована, найбільше, супроти Польщі й Південної Німеччини та почасти України, долю запорозької політично-економічної організації було вирішено: вона мала зникнути, як військово-малоцінна, а промислово-економічно шкідлива сила. А як усередині вона розпалася на окремі, часом навіть ворожі один одному угруповання, то ставити опір московським лівідаторам не було кому, тим-то скасування її не потягло за собою жадних політичних конфліктів, дарма що живовидячки підготовляло остаточне поділення відрізаной від Сходу Польщі й приєднання відділеного від Заходу Криму. Дальший процес, що в ньому російська дворянсько-купецька організація, так-би мовити, перетравлювала запорозькі останки, одбувався у звязку з прусько-російською консолідованою силою. Одна із головних підвалин цієї консолідованої сили—селянсько-власницьке або кріпацьке господарювання в Росії, дуже швидко розвинулася на запорозьких землях. Промисли й торг захопило до своїх рук московське купецтво, що утворило міцний свій осередок переважно в Харкові. Німецькі генерали, а згодом і німецькі колоністи (коли бажати, в цьому можна вбачати певну закономірність у розвитку вихідних історичних сил) теж одержали чималеньку пайку у цьому поділі запорозької спадщини. Російсько-імператорська влада виявила свою ласку й до тієї частини запорозької організації, що згодилася йому військово служити. Не то військові чини й

ордени були за нагороду для озівського, а згодом чорноморсько-кубанського війська, ба й права економічно визискувати кубанську територію й селянські душі на цій території. Щоб зміцнитися, озівсько-чорноморсько-кубанське військо одержало права набирати в козаки людей, що заселяли колишні запорозькі степи. На цьому ґрунті повстала боротьба поміж урядом новозформованого чорноморського козацтва й новими власниками запорозьких степів. 24 квітня р. 1789 чорноморець підпоручник Яновський, виряджений з ордером од Потьомкіна вербувати серед людности «Новоросійської губернії» охочих у козаки, рапортує Головатому, що його з товаришами заарештували «засідатель» новомосковського нижнього земського суду та новоселицький військовий начальник, з наказу правителя катеринославського намісництва, й тягнуть до відповідальности за те, що вони вербували людей в козаки. Заарештованих тримали двоє тижнів й один з їх помер, а на вербованих били «батожем» і повернули поміщикам та «обдиралися їми»¹⁾. Про це самісіпке повідомляє й инший військовий старшина виряджсний для вербунку 18 травня р. 1789, та він проте втік од арешту²⁾. З цього приводу виникло листування поміж російським урядом намісництв та військовою владою, яке вияснило, що справді були послані вербувальники закликати колишніх запорозців до озівського війська, і вербувальники тії мали ордері від Потьомкіна. Вони закликали тільки запорозців, хоч инші під їхнім іменням закликали й підданих. Очевидячки, ці инші, згадані в листуванні, були просто ті власники, котрі виводили й вивозили селян, щоб колонізувати належні їм володіння на території озівського, згодом чорноморського, війська. Місцева цивільна й військова влада, користуючись з того, що правні одзнаки колишніх запорозців, поселених у теперішніх приватно-власницьких володіннях³⁾, не були виразні, не дозволила вербувати людей у козаки, знущалась з самих вербувальників і збиткувала над охочими йти в козаки⁴⁾. Кінець-кінцем, вербувальникам було доручено провадити свою справу разом із «засідателями» земських судів⁵⁾. Але поміщики все-ж не допускали вербувати, дарма що в володіннях їхніх було багато колишніх запорозців, а прикомандировані до вербувальників «засідателі» відмовлялись в'їжджати у володіння приватних власників. Отже легально не можна було зреалізувати плановане поповнення озівсько-чорноморського війська, набираючи колишніх запорозців у бувших запорозьких степах. А тимчасом таке поповнення було надто потрібне, щоб військово та й економічно зміцнити чорноморське козацтво. Зазнавши невдачі на ґрунті легального, уряд озівсько-чорноморського війська взявсь до нелегальних або півлегальних заходів. За зразок отаких-о заходів стає справа, що виникла була р. 1789, липня 29 дня. Подаємо повний текст цієї справи:

¹⁾ Сборникъ Историческихъ матеріаловъ по исторіи Кубанскаго Козачьяго войска, составилъ Дмитренко, т. III, сс. 99—100.

²⁾ Ib. 105.

³⁾ Ib. 110.

⁴⁾ Ib. 108—109.

⁵⁾ Ib. III 116 і 117.

Д ѣ л о

по рапорту Екатеринославского земского исправника Бѣлченкова спрепро-
вожденіемъ отобраннаго откозака Сеннеченка приглашавшаго простолоудин
вчерноморское войско украшеннаго воинскаго атамана чепиги партрета.

Июля 29 д. 1789 года

На 8 листахъ.

Высокородному и превосходителному Господину дѣйствителному Стат-
скому совѣтнику правителю Екатеринославского намѣсничества иковалеру
Василію васьильевичу Коховскому.

Екатеринославского уѣзда Земского исправника
коллежскаго ассесора Бѣлченкова.

Р а п о р т ь.

Указомъ Екатеринославское Намѣсническое Правлѣніе послѣдовав-
шимъ посообщенію Вашего Превосходителства подошедшему къвамъ таково-
мужъ отъ господина генераль майора иковалера Голенищева Котузова
акнему порапорту Войска черноморскихъ козаковъ отъ арміи подполковни-
ка Войскаго атамана иковалѣра чепиги, пожалобѣ поруччика Майбороды
ипрапорщика Колотѣева что якобы я безвсякой ихъ причины отобралъ уних
истаршины Губы сабли иданные имъ отнего чепиги пашпорты снагрубле-
ніемъ ихъ чести апритомъ нетолко неслужившимъ вынѣшнюю войну быв-
шого войска Запорожскаго, ноипроливавшимъ прошлаго 788-го года подоча-
ковомъ кровъ, того войска Запорожскаго козакамъ запрещаю, ковступленію
вооное войско, отобраніемъ отнихъ жалованныхъ за храбрость: патретовъ,
отрѣзаніемъ чупринъ, итѣлеснимъ боемъ; повелѣваетъ мнѣ прислать само-
скорѣйшемъ времени отвѣтъ кразсмотренію; забратое ж старшинъ икоза-
ковъ патрети Ружья ивсе прочое возвратить, нокакъ я тѣмъ козакамъ кои
прежде дѣйствително вбывшемъ войске Запорожскомъ служили инынѣ
иполкамъ легкоконнымъ непричисленны припятствія итить никогда нечинив,
кромѣ побытности Вашего Превосходителства вкогдакахъ вминувшемъ апре-
ля мѣцѣ поймана была мною збродная подвидомъ таковыхъ козаковъ партія,
скоей подоставленіи къвашему Превосходителству отъдано вами донесколько
человѣкъ въ елисаветградской легкоконной полкъ наслужбу, а послѣдніе
водворены попрержнимъ жилищамъ, даичупринъ никому нерезалъ, ипашпор-
товъ неотбиралъ; касателно ж допоруччика Майбороды ипрапорщика ко-
лотѣева какъ оныя точно вмѣстечкѣ Никополѣ вчислѣ прочихъ, казенихъ
поселянь, причисленныхъ къ комплектованію легкоконныхъ полковъ состоятъ
записанными попослѣдней ревизіи ирекрутскимъ спискамъ, то поприбытіи
ихъ вникополь, хотя я для узнанія почему оны именовались афицерами
иистребовалъ было пашпорты, но тогдажъ имъ івозвращенны; ружьяжъ идру-
гихъ орудій равно ипатретовъ никогда я у оныхъ неотбиралъ; а толко одинъ
партретъ Харка кошового украшеной разними ординами присланъ комнѣ
сего уѣзда отъ господина дворянскаго предводителя коллежскаго ассесора

Руденка, присообщеніи, скоторым Мариуполского уѣзда города Мариуполя поселянинъ Савелій Синченко, подвидомъ Черноморского козака ездивъ единственно для оболщенія простолюдиновъ, хотяжь исамъ онъ синченко былъ поиманъ, нотогдажь иушоль; которой партреть исообщеніе комѣтѣ писанное отъ упомянутого предводителя руденка. Равно иприложенную покормѣжную присемъ Вашему Превосходительству наразсмотреніе поднося; прошу дабы івпредь подобныхъ сему между простолюдинами возмущеній непроисходило ачерезъ то непослѣдовало бы таковыхъ неустройствъ—неоставить кому слѣдуетъ подтвердить;

земскій Исправникъ Иванъ Бѣльченковъ.

№ 386

28 июня 1789 г.

Черноморський військовий отаман Харко Чепіга 1789 р.
Оригінал—власність Національного Музею ім. Т. Шевченка у Києві; розміри 14,6×11,7 см. Фотографував
Л. Г. Скрипник у лаборат. Музею.

Высокоблагородный а высокопочтеннейшій Господинъ коллежскій ассесоръ и Екатеринославскаго уѣзда земскій исправникъ,

Милостивій Государь мой.

прошедшаго Іюля 30-го дня въслободѣ моеѣ явился мариуполского уѣзда поселянинъ савелій Сенченко съ вредными поселянамъ оболщеніями дабы

презрѣвъ помѣщика и оставили дома а съмѣство ишли въ козаки, и въподпору своей лести имѣлъ партреть Харка кошевого украшенной фалшиво ординами, каторыхъ онъ еще незаслужилъ и неимѣеть, единственно для незаконного уловленія простолединовъ, я потому велѣлъ ево привести ко мнѣ для укрощенія отътаковыхъ противныхъ провозвѣстій, но онъ мнѣ оказалъ нестерпиміи грубости и непристойности, то и долженъ былъ я ево препроводить къвашему высокоблагородію для отъсилки късуду, но онъ сискалъ случай уйти, оставивъ объявленный партреть и потерявъ свое покормѣжнуе дануе изъ мариупольского казначейства, которую онъ себѣ присвоиваетъ, то оныя для послѣдующей обнемъ выправки немогутли отъ него какіе дѣяніи и въдругихъ мѣстахъ происходить, присемъ къвамъ препровождае.

Вашего высокоблагородія милостивого государя моего
покорнѣйши слуга іванъ руденко.

№ 14

Его високо: івану леонтіевичу Бѣлченкову

Іюля 7 дня 1789 года.

№ 1179 іюля 29 д. 1789 года

О р д е р ь

мариупольскому городничему Г-ну Колеж. Ассесору Ковалинскому.

Города Мариуполя малоросіянинъ Савелій Сенченко отпущенный съ покормежною данное ему изъ мариупольскаго уѣзднаго Казначейства въ разные російскіе города, прибывъ въ Екатеринославскій уѣздъ непозволеннымъ образомъ подговаривалъ въ черноморскіе козаки поселянъ неимѣющихъ права во оныя записаться которой хотя и былъ пойманъ, но изъ подъ стражи бѣжалъ неизвѣстно куда. А по обстоятельству сего предписываю вашему високо. сдѣлать вѣрнейшую справку дѣйствительноли помянутой малороссіянинъ Сенченко имѣеть жительство въ Мариуполь, обязанъли каковымъ домовствомъ женатъли и въ какомъ именно промыслѣ упражняется? аравномѣрно узнать точноли ему сенченку дана изъ Мариупольскаго казначейства покормежная усега въ оригиналѣ препровожденная и что послѣдуетъ меня обстоятельно увѣдомить. Если же он находится или явится въ Мариуполь, то взять его подъ стражу.

високородному ипревосходителному господину дѣйствителному статскому совѣтнику правителя Екатеринославского намѣстничества иковалѣру василіе васильевичу коховскому.

Мариупольскаго Городничего Коллежскаго
ассесора коваленскаго

Р а п о р т ь.

воисполнѣніе полученного мною отъ вашего превосходительства ордера пущенного отъ 29 минувшого иеля о малоросіянинѣ Савеліе Сенченку ко-

торой отпущенъ былъспокормѣжное изъ маріуполскаго уезднаго казначейства вразнїе російскіе города и прибывъ въ Екатеринославской уездъ непозволеннымъ образомъ подговоривалъ черноморскіе козаки поселянъ неимѣщихъ права вооніе записатся ихотя оной былъ поиманъ ноисподстражи бѣжалъ мнѣ предписивать изволите здѣлать вирнѣйшюе справку дѣйствително ли оной Сенченко имѣеть жителство в маріуполѣ обяванъ ли на промислѣ упражняется а равно мѣрно узнать точноли ему сенченку данна изъ маріуполскаго уезднаго казначейства покормѣжна приономъ ордерѣ воорегиналѣ приложеная иопослѣдующемъ увѣдомить обстоятелно ваше превосходителство будиже оной находится или явится вмаріуполѣ взять Его подстражу мною сего сентября 1 числа полученъ ипотому вашего превосходителства ордеру завиправкое оказалоь что оной сенченко вемъ городѣ маріуполѣ никакого жителства ниже домовства неимѣеть иженатли оной ивкакомъ промислѣ упражняется равножъ и точноли ему данна изъмаріуполскаго уезднаго казначейства покормѣжна неизвѣстно какже (?) оной сенченко подвѣдомственъ маріуполскому нижнему земскому суду: то для изслѣдованія инадлежащаго исполненія спрїложеніемъ соопого вашего превосходителства ордера копїи ноной покормѣжною вооригиналѣ сообщилъ я маріуполскому нижнему земскому суду: очемъ вашему превосходителству симъ доношу:

Городничей коллежскій ассесоръ іванъ Коваленскій.

№ 262

Сентября 3 дня 1789 года.

Справа й портрет дають нам матеріал, щоб дослідити громадянську боротьбу, або швидше організаційні змагання на Катеринославщині та Чорноморщині, по тому, як Січ скасовано. Ці громадянські змагання точилися осторонь од планувань російського центрального уряду. Ордері Потьомкінові не виконувано і шляхетство Катеринославщини та низова адміністрація перешкоджали вербувати колишніх запорозців до Чорноморського війська. Вербувальників і наwerbованих арештовували, били, знущалися з їх і грабували. Зверхній уряд тільки формально виступав на захист покривджених. Причина, очевидячки, була тая, що незаконні вчинки низової адміністрації не суперечили основним плануванням зверхньої влади. Оскільки громадянські змагання склалися на її користь, вона не карала й не забороняла брутальних і незаконних виступів низової адміністрації. Встановлювалася неписана й правно не стверджена система спільного діяння зверхньої й нижчої адміністрації та дворянства в колишніх запорозьких володіннях, що мала за головну мету взаємно підтримувати один одного супроти тих елементів суспільства, котрі трималися запорозької традиції. Систему запроваджувано тим послідовніше, чим упертіше держалися давні запорозькі традиції серед людности. Прихильна до цих традицій людність складалася найбільше з нижчих суспільних шарів, тільки-ж їм спочувала й частина зверхніх шарів; вона творила пасивний опір у новому ладі та домагалася відновити скасований запорозький лад, нехай і в змінених записки історично-філологічного відділу У.А.Н., кн. VIII.

формах. Організаційний осередок цієї частини творило спочатку Озівське, а згодом Чорноморське військо. Російська військова влада супроти цивільної мусіла дозволити формувати таке військо, щоб полегшити війну з турками й підготувати розділ Польщі. Озівське, а згодом Чорноморське військо мало прихилити на російський бік колишню запорозьку людність, що як військова сила в цей пекучий момент була надзвичайно потрібна. Чи ця військова сила тільки допомагала російській армії чи мала і свої якісь плани? Досі не було даних, щоб гадати, що організатори Чорноморського війська такі плани справді мали. Тимчасом нічого дивного не було-б, коли-б такі плани справді існували. Справа про «Украшенної партреть» дозволяє здогадуватись про власні організаційні заходи, принаймні одного з трьох проводирів ново-організованого чорноморського війська Чепіги. На привід цієї справи, як на засіб для Чорноморського війська, щоб виконати свої організаційні змагання, дивилося саме катеринославське намісницьке правління; через це воно й відділило її від скарги Чепіги на адміністрацію Катеринославського повіту за образи чорноморських козаків (відібрання шабель, «жалованих за храбрость портретов», відрізання чубів). Тимчасом формально скаргу Чепіжину було безпосередньо звязано з справою про його портрет: рапорт катеринославського повітового справника про «Украшенної партреть» був відповіддю на наказ катеринославського намісника дати поясіння з приводу Чепіжиної скарги на образи чорноморських козаків. Оце, канцелярія катеринославського намісництва розуміла справу про «Украшенної партреть» відповідно до її змісту, а не формальної звязаности. Зміст справи, на жаль, дуже неповно освітлює громадсько-організаційне діяння. Можна тільки на основі комбінованої аналізи справи й самого портрету певною мірою розкрити громадсько-організаційну вагу їх. Справа з'ясує, що «поселянин» Маріупільського повіту Сенченко, маючи одночасно «покормежную» та «Украшенної партреть», агітував серед катеринославської людности, закликаючи її вступати до козацтва, залишати хати, родини. Розпочалась справа з того, що Сенченка за цю агітацію спочатку покликав «дворянській предводитель» Руденко до «ушещевания», а по тому, як він «не сносными грубостями» відповів на це «увещевание», його заарештовано. Коли Руденко його заарештував, Сенченко тікає та залишає портрета й покормежную. Руденко пересилає їх до справника Бельченкова, прохаччи розслідувати справу, відшукати Сенченка і притягти його до відповідальности за агітацію. Орден на портреті Руденко має за фальшивий, бо, на його думку, Чепіга його не одержував, а намалював тільки для більшого «возмущения» людности. Страх перед цим «возмущением» і вживання заходів супроти його — ось лейт-мотив цієї справи. Справник Бельченко надсилає відношення Руденкове вкупі з портретом і покормежною до катеринославського намісницького правління. Те, що переслано новий матеріал замість того, якого вимагало саме правління, це цілком одповідало тій неписаній системі, що існувала поміж шляхетством і адміністрацією, та мало визначати: формально скарга Чепіжина вірна, тільки-ж ображати чорноморців небезаконно через їх беззаконні агітаційні заходи і от зразок цих заходів самого військового отамана

Чепіги. Це пояснення «між рядків» добре зрозуміло катеринославське намісництво й залишило справу про образи чорноморців та розпочало справу про «агітатора» Сенченка. Його не розшукано, й справу не закінчено.

Коли ми справу про «Украшеної партреть» протиставимо иншим тогочасним фактам, то зрозуміємо її внутрішній зміст. Чепіга, зневірившись у легальних засобах скликати запорозців, організує нелегальні, потайні. Саме тоді чорноморське козацтво провадило інтенсивну боротьбу з турецьким військом. Старшина й козацтво були «улюбленими» російської військової влади та здобували ордени й чини. Сам Чепіга у червні дістав рану, лікувався і здобув російського ордена.

Писав Чепіга до російської військової влади доповіді також про нагороду рядовим козакам, що з ними разом він проливав кров. Чорноморське військо ще жило запорозькими традиціями: старшина й козацтво складало організацію не примусову, а вільно виборчу. Російський уряд провадив серед чорноморців систему відділення старшин од козацтва, надаючи першим чини та ордени, але-ж вони приймали їх тільки формально. Старшина приймала нагороду, разом надавала їй своерідну вагу; Чепіга, одержавши ордена, загалом-таки використовує його для більшої авторитетності своїх агітаційних заходів серед колишньої запорозької людности Катеринославщини. Напевне й чорноморські козаки, в яких повідбирали шаблі, потрети й повідрізували чуби, провадили таку саму агітацію і за це здобули зазначену кару; катеринославська адміністрація зверху й нижча добре розуміли, що російська влада дає нагороди, щоб зміцнити шляхетсько-кріпацьку систему, а зовсім не для того, щоб її підірвати.

Отже справа й портрет виявляють два взаємно суперечні погляди на російський орден. Військовий отаман Чепіга використовує орден для вільно-організаційної допомоги колишнім запорозцям і новому чорноморському козацтву, «дворянський предводитель» Руденко і катеринославське намісництво оцінюють орден, як певну окрасу й відзнаку чести. Чепіга розумів цю вагу ордена, але особисто для себе і організаційно для своєї справи тільки використовував її. Він, очевидно, сподівався, що орден справить велике вражіння серед тих недобитків запорозької старшини, що перетворилась на шляхетство і перешкоджала вербувати колишніх простих запорозців у чорноморське військо. До «новоспечених дворян» належав і Руденко. Можна бути певним, що він, як і Бельченков, не далеко ще відійшли від запорозько-старшинської ідеології. Руденко спочатку не мав навіть на думці заарештовувати Сенченка й зробив це аж тоді, коли той його вилаяв. Лаючи, Сенченко, очевидно, виказував своє обурення на недавнього запорозького старшину, що тепер у новій ролі поневолював запорозьку людність і перебивав її організовуватись на новій території.

Чепіга, Сенченко, Руденко та почасти й «Більченков» надавали портретові вагу, як умовному знакові. Такої ваги не надавано портретові в канцелярії катеринославського намісництва. Вона не вживала жадних заходів, щоб установити, чи справді Чепіга надсилав свого портрета і для чого, а дбала тільки за те, аби відшукати Сенченка. Портрета, очевидно,

оцінювано неоднаково через те, що серед колишніх запорозців, а до них належали принаймні перші троє, — Чепіга, Сенченко, Руденко, взагалі розуміли портрети, як умовно громадський знак. А зверхня бюрократія катеринославського намісництва, можливо великоросійська, портрету не розуміла, як умовно агітаційний знак.

II.

Запорозька січова організація, спочатку колективістична, чи може навіть комуністична, мала й відповідне громадсько-символістичне виображення. Це виображення дійшло до нас у дуже великому числі й відоме тепер під терміном—«Козак-бандурист» чи «Козак-Мамай». Коли існувало Запорозжя, цей малюнок, очевидно, було надзвичайно поширено. Д. Щербаківський у своїй розвідці «Козак-Мамай» встановив два типи цього образу: старіший «Козак-бандурист» і новіший «Козак-Мамай». Первісний образ «козака-бандуриста» був дуже простий: козак сидить по-східньому, грає на бандуру чи палить люльку. Прототип цього образу Д. Щербаківський знаходить на Сході, де віддавна існував такий малюнок. Запозичений звідтіля образ на Україні згодом стали малювати з своєрідним антуражем: конем, зброєю, вишивкою, закускою, «ляхами», «жидами», жінками, написами. Одколи на Правобережжі поширилася гайдамащина, анонімний образ «козака-бандуриста» звязувано вже з особою відомого гайдамацького ватажка Мамаю. Тим-то частина цих малюнків і стала відома під назвиськом «козак-Мамай». Така популярність цього малюнку пояснюється не стільки мистецькою його формою, скільки символістично-громадською вагою. Він змальовує запорозько-січову організацію. Початок цієї організації був, очевидно, не військовий, а професійно-промисловий. З історії економічного життя України ми знаємо, що в XV ст., коли зачиналася Запорозька Січ, у задніпрянських степах людність жила «уходницькими» промислами; вони й поклали початок «Запорозькій Січі». Відповідний образ її й був козак з люлькою чи бандурою. Згодом розпочалася військова боротьба з усіма сусідніми державними організаціями, котрі що далі, то більше перешкождали таким промислам. Запорозжя перетворюється на військову комуністичну організацію. Образ козака-запорозця відтоді починає набувати свій військовий антураж і разом поширюється на Україні: він з'являється там, де є дотики запорозької організації. Цей антураж на підставі збірки малюнків «козака-запорозця» Національного Музею ім. Шевченка у Києві розподіляється на три основні групи: 1) кінь, зброя, ваїдки, напої; 2) жінки ¹⁾; 3) групи запорозців та «жидів» чи «ляхів». Одиноко представлений малюнок — розмова «козака запорозця» з «ляхом». Основний антураж—перший,—двоє інших це

¹⁾ Є тільки двоє таких образів; на одному з них є напис, що в ньому козак запорожець скаржить на свою лиху жінку,—наприкінці напису зазначено «козак-Шарпыло древный запорожець». Це останнє свідчить, що варіант цього малюнку пізній: його громадсько-умовну вагу вже втрачено і його розуміють, як портрет певної особи і все-ж навіть у такому розумінні його ототожнюють не з ким иншим, а з давнім запорозцем.

побічні розгалуження, що хіба посередньо зв'язані з січовою організацією. Всенька ця різноманітність і складність сюжетів одбиває не саму символічно-громадську, а й певну організаційно-умовну ознаку цього образу. Можливо, що коли він був у помешканні певної особи, це знаменувало, що ця особа причетна до запорозької організації. Та згодом таку вагу й силу образу певно втрачувано: зміст його ускладнювався і вимагав певного раціоналізування. За засіб отак його раціоналізувати були написи. Ці написи спочатку дуже короткі й змістом прості: з'ясовується тільки, що визначає умовно цей образ, і те, що він належить запорозцеві. Старіший малюнок з не дуже складним сюжетом має, приміром, отакій напис:

«Хочь и дивыся на мене та ба не вгадаишь Вѣдкиль родомъ и якъ зовуть не скажешъ, хѣба кому траплялось у стипахъ буваты то той може мене добре знаты, а у мене имя не одно а есть ихъ до ката, такъ зовуть, якъ налучишь на якого свата, жидъ з бѣды за рѣдного батька почитае, а ляхъ милостивымъ добродѣтелемъ называе, а ты якъ хочъ назовы, абы не крамаремъ зате той полаю Бандура моя Дорогая колибъ до тебе жѣнка молодая скакала бъ плясала до своего лиха Струны мои золотии Заграйте мѣнѣ (витерте) хто козакъ небуракъ не забуде своего лиха . . . (стерте) якъ кѣнь въ ч(и)стомъ полѣ то такъ козакъ» (стерте) ¹⁾.

Зміст цього напису складається з трьох частин: перша частина з'ясовує образ козака; друга—як стосується цей образ до бандури; третя—вагу коня. Всі ці частини можна легко розділити і очевидячки вони спочатку існували окремо.

Пізніший малюнок, більше-менше з другої половини XVIII ст., має складніший антураж, і дає нам суцільніший, хоч zarazом із тим значно повніший напис:

«Хочь ты и дивыся на мене, та ба не вгадаешъ Якъ зовуть, и видкиль родомъ ничичиркъ незнаешъ, колы кому траплялось у степахъ буваты, то той мое призвище може и вгадае, У мене имя не одно, а есть ёго доката. Такъ звуть, якъ налучышь на Якого свата, Жыдъ зъбѣды за рѣдного батька почитае, а Мылостивымъ добродіемъ ляхы называють, а ты Якъ хочъ назовы на все позволяю а бы лышь не крамаремъ, бо за те полаю, Я нывчився локтымъ мірять ²⁾, Примить у насъ въ Сичи жинокъ нимае, всякъ и проте знае ³⁾ Трохы ляхва Угадала, що коня съ сидломъ Подарувала ⁴⁾. Правда ляхва Угадала, що коня съ сидломъ Подарувала, А якъ кинь у Поли то такъ и Козакъ нибыздоли, куды хочъ туды и Скачи, за козакомъ ништо ни заплачи, Гей бандура моя золотая, Колыбъ до теби жинка молодая, Скакала бъ плясала бъ до своего лиха, ни одыбы чумак сцурався бъ Соли Миха, Струні(жь) мои Струны золотии заграйты мени стыха ачей козакъ нхты-

¹⁾ Історичний Відділ Національного Музею ім. Шевченка у Києві № 2782. Сюжет: посередині сидить запорожець, одягнений в жовтий жупан, сині широкі штани, з бандурою в руках і люлькою в зубах; ліворуч запорозця кінь із списом стоїть, а долі побіч лежать—шапка, шклянка, рожок, двоє яблук, стоять—пістоля, пляшка; праворуч запорозця—дерево, на гілляках його вісить шабля, шкурятяна торбинка.

²⁾ В інших варіантах додається: «а поставамы»; ³⁾ в інших варіантах додається, що запорозці не родяться; ⁴⁾ в інших варіантах пишеться «дѣвка коня подарувала».

жыще Позабуде лиха, Якъ день такъ Ничъ, на думци ляха обидраты, або у жида Мишокъ грошей Узяты, на розплаты, Отъ вже и висна наступае що на уми треба кончить. Та ще мене те журыть, Якъ нибачу жида то такъ Якъ Ляху Борщъ Порожній вылыка Огыда; Ой хто въ лузи озовыся, Ой хто въ темному окликнися, та выкрешымъ губкы та покуримъ люлькы Гей ныжурися, Козакъ душа правдывая сорочки нымае, коли ни пье то вошы Бье такы нигуляе, Гай, Гай Якъ я молодой бувъ, що то въ мене Була за Сыла, ляхывъ бючи и рука нымлила, А типерь и вошь сыльниша видъ ляха, плечи и ногти болятъ якъ день Попобьешься. Такъ то бачу Ныдовга лить нашихъ годына, Скоро цвите и вяне, якъ У поли былына, тащежь мѣни нычля на лави Умыраты боще луче Бере охота зъ ляхами гуляты, та жалъ що никому буде поховаты, Татарынъ сцѣраеця ¹⁾ А ляхъ и тогди не-прыступыть, хыба Яка Звиряка въ байракъ Подупить, И справды приста-рившись нарусь питы мушу, и Тамъ ще отъ помынають Попы мою душу, Хочъ трохы Я изьлидашивъ та ще Чують плечи Побывсябъ изъ ляхами Кречы, Хочъ трохы розлытитця Ляхва Якъ отъ жару Блохы, Ще онъ и мушкетъ Сиромаха итой ни одного Повалыть Ляха: Посіялы Запорожци въ Украины Жито, та ни воны Его жалы Що маешь робыты. Нима правды ни выросла, кривда повивае, Розишлыся Запорожци куды знае, хто додому хто въ диброву зъ ножемъ У холяви, жыдивъ кончатъ. Така и досы на въкра-ини осталася слава. А тымъ Часомъ понадвиромъ Гаеъмъ идуть соби запо-рожци, идучи спивають, А въ нашого Галайды хата на пости (Sic!) грай море добре буде Галайді».

Загальна еволюція образу «козака-запорозця» з його побічними розгалуженнями — «козаком-господарем» (варіант з жінками) і «козаком-гайдамакою» (варіант з ляхами-жидами) ув'язується з вищенаведеним лізінім варіантом основного «запорозького» сюжету та написом під ім. Середня частина напису, як бачимо, повна мотивів суто-гайдамацької боротьби, але кінець має мотив запорозько-господарський. Висловлюється бажання йти на «Русь», щоб спокійно померти, а наприкінці подано запорозьку пісню, присвячену паладіумові запорозького господарчого життя — хаті на помості. Вказівка на те, що ляхи дали запорозцеві коня, зужитого супроти їх, виявляє попередній зв'язок намальованого типа запорозця з культурно-громадським світом польським.

В написі, отже, виразно бачимо хитання поміж двома життєвими напрямками: мирно-господарським і військово-розбишацьким. І хоч кількістю другий дужчий, якістю перший визначається як доцільніший та корисніший. Безвиглядність військово-розбишацького життя виразно бренть у напису. В антуражі самого малюнку можна вбачати відповідну до напису символіку. Слабкий кількістю, але переможний якістю мотив мирно-господарчого елемента змальовано повішеним на дереві серед зброї, малим, але виразно й ніби відокремлено-підкресленим медальйоном довгасто-круглим у золотій оправі з баштою та списом, намальованими на синьому тлі. Подібного сюжета медальйонового серед антуражу тих 20 примірників «Козака-запорозця»,

¹⁾ В інших варіантах «Жыдъ сцѣраеця».

що є на складі Національного Музею ім. Т. Шевченка у Києві, немає ¹⁾. Д. Щербаківський з'ясовує цей медальйон, як герб козацький. Але це суперечить основній гадці Д. Щ., до якої треба безумовно приєднатися, що «козак-запорожець» це не особовий, а типовий образ. Отже і герба, що належить певній особі, не могли малювати на типовім, умовно-збірнім образі. Медальйон скоріше був змальовував ті корпораційні запорозькі «герби-печатки», що відомі на Запорожжі від 30-х років XVIII століття, як відповідна відзнака січового привилейованого порівнюючи до іншої маси того-ж-таки запорозького товариства, або до розташованої суміжно чи на запорозькій території людности іншої тільки економічно, а не військово-організаційно сполученої з основною запорозькою організацією. Сюжети медальйонів і сюжети печаток гербів де-в-чому подібні ²⁾. Я схилиюся отак-о пояснювати медальйон-«герб» серед антуражу «козака-запорозця». Він знаменує ухил певної частини запорозької громади в бік зміцнення свого привилейованого становища, що символізувалося так, як тоді звичайно символізовано політично-привилейовані стани, — «гербом». Привилейована частина запорозької громади стояла на чолі всієї Запорозької Січі й керувала її політикою й економікою. На неї безпосередньо спиралася виборна запорозька старшина. Останній кошовий Кальнишевський був послідовний її представник. Він не міг пережити самої запорозької організації і помер на засланні. Чепіга належав до «старшинського» елементу, ближчого до «хати на помості». Цілком віддані такій «хаті», або певніше вже будинкові були «Руденки», «Б'яльченков» ³⁾. Під цими верхами розшаровувалися запорозькі низи, що так само в цей час хилилися в бік «Хати», тільки вже простої «без помосту» підданницької, згодом кріпацької хати. А були й такі, що не вважаючи ні на які напрямки тогочасности, трималися старовинного нетяжницького козакування. Це були найпослідовніші «політики» без жадного «економізму» в голові. Вони готували кадри майбутнього пролетаріату, а під той час наймитували у зародковій тоді промислово-торговельній буржуазії, або робили гайдамацькі напади. Будь-що-будь, Запорозька Січ, аж поки її скасовано, становила була однолиту, хоч і значно в середині подиференційовану, організацію. Образи-портрети козаків-запорозців стверджують цю однолітність та розміри й напрямки диференціації.

¹⁾ Медальйони повішені на дереві мають ще два образи «козака-запорозця» — один належить до середини XVIII ст., медальйон його не має сюжету (І. В. № 3191), другий належить до кінця XVIII ст., медальйон його має за сюжет коня (без №); один малюнок має медальйон повішений на списі, сюжет його кінь.

²⁾ Сюжет на печатці Кодацької Паланки — кінь; печать кошового Малашевича р. 1734 (найраніша) має сюжет козак і спис (Скальковскій «Исторія Новой Сѣчи» ч. I, табл. I вид. 2). На одному з медальйонів композиція сюжету певною мірою нагадує композицію Малашевичевої печатки, тільки має замість козака башту. Скальковський додає у виносці, що після 1760 р. кошові вживали печатку, сюжет якої мав постать запорозця, списа і щось подібне до башти. Ймовірно, що сюжет медальйона взято як-раз з сюжету цієї пізньої печатки. Тоді вона буде *terminus non ante* для датування нашого образу.

³⁾ Типи нащадків їхніх яскраво змальовує Яворницький («По слѣдамъ запорожцевъ»); скільки тут незужитої покаліченої сили?!

Портрети запорозьких суспільних «персонажів» дають незамінний своєрідний історичний матеріал. Справді—етнічну приналежність, етичну властивість, економічний стан певної особи, як виразника відповідного суспільства, не можна встановити без його образу. Матеріал, що я його оце подав, дає нам два головні типи такого образу-портрета: індивідуальний і колективно-груповий. Перший належить відомій особі, другий—анонімний та символістично-виобразний. Намальовані на обох типах особи належать одній і тій самій людській громаді, ба навіть одній і тій самій суспільній формації, — це перше, що дозволяє поставити їх в один чинниково-сполучний історичний ряд; друге, що дозволяє зв'язати їх і дійсно-динамічно — є тотожна організаційна функціональність. Тому вони доповнюють один одного. Це доповнення через неоднаковий, навіть протилежний зміст цих образів-портретів, даватиме нам спромогу глибше з'ясувати їх самих, відповідних персонажів, а врешті й ціле історичне з'явище.

Портрет Чепіги дає нам малюнок погруддя запорозця. Голова йому поголена й прикрашена рудим чубом чи оселедцем, великі руді вуса, по обидва боки голеного підборіддя, сам він одягнений в червоний жупан з вирізом на грудях, угорі цього вирізу коло шиї і внизу круглі «Гудзики», жупан підперезаний червоним поясом з золотим шитвом, побіля нього видно ручку шаблі, рукава жупана до ліктів вузькі, а від ліктів до пліч широкі. Груді Чепіжині навкоси від плеча до поясу оперізує широка темна стрічка, під нею на лівім боці причеплено хреста. Оце сполучення запорозького жупана з російським орденом символістично змальовує переформовану запорозьку організацію на російський службово-військовий зразок. Оболіплні частини контрастують поміж собою, як контрастували і російська та запорозька організація. Таку-ж саму контрастність дає нам і етнічний тип обличчя Чепіжиного. В ньому бачимо з'єднання різко виявленого слов'янського контуру голови, щік, підборіддя, прорізу й синього кольору очей з так-само різко виявленими тюрксько-семітичними носом та вухами. Це контрастування в обличчі і в одязі свідчить про однакову двоїстість Чепіжину суспільну й особисто-психічну. Навіть напис на портреті має контрастно роздвоєний зміст: він складається з слов'янської літери «Х» і латино-польських Kosziwuj. Ясно, що портрет малював майстер з польської мистецької школи. Це стверджує й добра техніка малювання й чисто-західній його штиб.

Отже, зміст «Украшеного партрету» Чепіги дає нам яскраве виявлення сукупности культурно-етнічних елементів з старих і нових, — східніх, західніх і північних на українському ґрунті в другій половині XVIII в. Постає Чепіжину з її одягом, обличчя, голену голову з чубом можна вважати за типові запорозько-українські елементи. Російський орден це відзнака нового культурно-політичного ухилу, а українсько-польський напис та можливо агітаційна функція портрета виявляли давній культурно-політичний зв'язок Запорожжя з Польщею ¹⁾.

¹⁾ Історично відомо, що Річ Посполита Польська в часи перед останнім розділом мала політичні зв'язки з Кавказом. Не виключено, що ці зв'язки ширилися на чорноморське козацтво; спроба зміцнити чорноморське військо мала на меті й людність правобережну, інакше незрозумілі будуть польські літери в напису. Самітний сюжет «козака-

Властиву подвійність Чепіжиного портрету можна вважати за типову хіба для однієї частини запорозців. Зміст малюнку «козаків-запорозців» у всіх варіантах дає інший тип більш однолитий. Старіший тип образу «козака-запорозця» відзначається тим, що має обличчя й голову з контуром правильним, півкругло-довгастим, ніс прямий, вуха малі, прищуплені, чуб, брови й очі чорні. Етнічно тип запорозця на всіх старіших малюнках наближається найбільше до типу сучасних осетин¹⁾. Пізніші варіанти дають тип запорозця ближчий до сучасного українського. Відрізняється тип запорозця на малюнках відомих під іменем «Козак-Мамай»; пропорції й контури обличчя та голова ледві відмінні від типу на пізніших малюнках «козака-запорозця», але колір волосся рудий, а очі сині, подібні до тих, що має й портрет Чепіжин. Таку закономірність в розвитку основного й мало змінного типу можна встановити при чималій різноманітності облич «козаків-запорозців» і «козаків-мамаїв».

Одяг усіх персонажів цих малюнків однаковий: різнокольоровий, часто з узорчатої багатой матерії, жупан без стоячого коміра і з вирізом од шиї на грудях та широкими коло пліч і вузькими від ліктів до зап'ясть рукавами, широкі різнобарвні штани, сап'янці або чоботи так само різнобарвні.

Порівнявши одяг усіх пізніших та новіших варіантів «козака-запорозця» з одягом як на портреті Чепіги, так і на інших запорозько-старшинських, побачимо, що вони однакові і певною мірою традиційні у запорозців. Цей традиційний одяг і досі зберегли чорноморські козаки²⁾. Виріз од шиї на грудях жупана відрізняє запорозький одяг од простого козацького одягу; такий виріз є і в осетинському одязі, як і взагалі в кавказьких так званих черкеських жупанах.

Дуже численний асортимент шапок, бандур, люльок, луків, рушниць, пістолей, списів, шабел, ріжків, порохівниць, торбинок, коней з сідлами, намальованих навколо «козака-запорозця» в різночасових його варіантах дає матеріял для дослідів над «технічно-побутовою» еволюцією запорозького товариства. Тут можна так само відзначити різні технічно-культурні впливи на це товариство, що до останнього часу не мало, очевидно, розвиненого ремісництва. Технічно-культурна несамотійність Запорозжя, що виразно позначається вже в асортименті намальованих речей, стверджують і написи. Портрет Чепіги своїм бідним антуражем цілком гармоніює обмалю виробів запорозької техніки з багатшим антуражем образом «козака-запорозця»

запорозця» в розмові з ляхом звязується з таким-же самітним сюжетом «Украшеного партрета» з півпольським написом і ця звязаність позначає собою живучість традиції запорозько-польського культурно-політичного співжиття.

¹⁾ Мисиковъ «Матеріали для антропології осетинъ», додатки—портрети осетин.

²⁾ Спробу систематизувати українські портрети зробив недавнечко Національний Музей ім. Шевченка у Києві. Серед зібраних на його виставці українських портретів козацької старшини тільки один, що має напис «Харько Слободской Харьковской губерні Осадчій» (Історичний відділ збірки музею № 47), має жупан подібний до жупана на «козаку-запорозцю» і Чепізі. Такий самий жупан намальовано на портреті від другої половини XVIII ст. запорозького старшини Колпака в Чернігівському музеї, (видав його Модзалевський «Малоросійський род ословникъ т. III). Попка, «Черноморскіе козаки». Эварницкій, «Исторія Запорожской Сѣчи» т. I.

та доповнює його: перший є кінець довгого, відображеного в численних зразках другого, технічно-побутового залежного розвитку Запорозької Січі, що до самого свого кінцевого перетворення в Чорноморське військо не могла позбутися своєї основної хиби — недорозвиненості власного речового ремісничого виробництва. В останній час ця хиба ще збільшилась, так що навіть портрет Чепіги малювали вже не українські маляри, як більшість образів «козака-запорозця», а чужонаціональні.

З асортименту речей, на малюнках «козака-запорізня», за витвори запорозької техніки можна вважати ріжок-порохівницю, що дуже скидається на ріжок-гудок, та бандуру. Очевидячки, Запорозька Січ утворила бандуру (а так само й думи) тому, що основна організаційна група її мала не аби-які мистецькі здібності; цьому сприяв і спосіб життя. Мистецькі здібності та спосіб життя спричинилися й до того, що організаційна запорозька група лишила для нас властивий свій мальовничий образ, чого не бачимо в інших суспільно-політичних українських і неукраїнських тогочасних згромадженнь. Внутрішня скомплікованість січової організації та її зовнішня ізольованість сприяли розвигкові створеного образу з ухиленням од основної його форми.

Отже «Украшеной партреть» військового отамана Чепіги—це знак і остаточний вияв дуже давнього традиційно-вживаного в запорозців організаційного виказу-символу єднання. Він тісніше в'яжеться функціонально-аналогічно й антуражно-контрастово з пізнім варіантом образу «козака-запорозця» розглянутого й проаналізованого в нас вище.

Чепіга та й ціла організація Чорноморського війська вже мали були вступити до чужої цілком супротивної суспільно політичної сили. Традиційні організаційні права скасовувано й запроваджувано нові принципи урядування. Відповідно до цього портрет Чепіжин вже не має жадних атрибутів запорозької організаційно-військової сили, що були на малюнках «козака-запорозця». В цьому ми бачимо мало не революційний розрив із давньою традицією. Цей розрив такий великий, що портрет Чепіжин не можна було-б без справи про його, а на підставі самого тільки сюжету й форми, генетично-еволюційно звязувати з образом «козака-запорозця». Тільки змагання Чепіжине підсилити свою організацію за використанням, в нових умовах вже нелегального, агітаційно-організаційного портретовживання, що виявляються в справі про цей портрет, дозволили звязати його функціонально з образом «козака-запорозця».

Суперечний антураж портрета Чепіжиного і образу «козака-запорозця», як вияв таких самих суперечних суспільно-організаційних принципів, найлегше звязати й найяскравіше з'ясувати можна протиставивши їх в однім еволюційнім чинниково-сполучнім ряду. Орден на портреті Чепіжиному підміняв був собою антураж на образі «козака-запорозця». Підміна ця не довела до бажаних організаційних наслідків тому, що творити службову організацію Чорноморського війська не можна було за давніми вільно-організаційними засобами, хоч і перефарбованими на «ордеро-орденський» зразок, а тільки за новими бюрократично-урядовими. «Украшеной партреть» тепер мусів був висіти в урядових помешканнях, визначаючи собою примусову субординацію підданої людности, — він не міг

«блукати» по лісах, степах, гаях, як попередній образ «козака-запорозця». За те, що Чепіга порушив цей основний «новоросійській» урядовий принцип портретовживання, його покарано: портрет його «украшеной» орденом був пришитий до канцелярської справи і врешті зданий в архів. Кара для Чепіги матеріально досить невелика, бо невелика й його провина супроти російського уряду.

* * *

Українське портретознавство, як історично-допомічну галузь, ще не розроблено, сам український портрет не досліджено, ба навіть підготовчу систематизаторську роботу допіру розпочав український національний музей ім. Шевченка (Д. Щербаківський і Ф. Ернст «Український портрет»). Тимчасом утворити таку історично-допомічну галузь це наша поточна справа. Історія тепер мало не зливається з суспільнознавством та суто суспільствознавчими галузями знаття. Досліджувати загальне або загалове в людському житті історики мають тепер за головне завдання. Індивідуальне явище та його змінність, цей головний об'єкт історичного знаття, мало не зовсім залишено без уваги. Безумовно, історичне знаття мусить усі досягнення суспільнознавства засвоїти, але разом із тим головну свою увагу віддавати дослідженню індивідуального явища та його взаємозв'язаній змінності. Тимто, на мою думку, з мистецтва взагалі, а зокрема з портретового майстерства, повинна стати за найближчих часів дуже видатна галузь історично-допомічна. Воно дасть відповідний матеріал для дослідження й вивчення індивідуального в нашому минулому історичному житті. Для початкової методологічно-підготовчої роботи український мистецький та особливо портретовий матеріал дуже придатний: він простий і тісно зв'язаний з суспільно-організаційними завданнями та змаганнями і окремих індивідумів і об'єднаних угруповань. Українське історієзнавство й мистецтвознавство повинні контактено й з певним порозумінням розпочати нову не тільки свою, а може частинно й підготовчосвітову наукову роботу—дослідження мистецтва сполучно з суспільно-організаційними засобами громадського життя. Таку роботу вже розпочато й провадиться найбільше в німецькій науковій літературі. Але німецькі дослідники не мають такого матеріалу, що маємо ми, і мусять або розв'язувати проблеми в обсягу *Weltgeschichte*, або штучно відривати частинки мистецько-творчих образів і аналізувати їх розрізаними, а не судільно-живими. Обидва напрямки роботи приводять до певних вирішень і висновків, але важко встановити на підставі такого матеріалу відповідні методи досліджувати зв'язаності мистецько-творчих образів з суспільним життям. Для початків методологічних потрібний оригінально-простий матеріал. Наш «Козак-запорожець», «Козак-бандурист», «Козак-Мамай» це той образ, що простотою мистецьких форм і безпосередньою зв'язаністю з суспільно-організаційною історичною дійсністю найбільш придатний, щоб установити методи аналізу мистецького образу, як матеріалу для історичного знаття. Треба дослідити: 1) техніку малювання, 2) композивання сюжету, 3) образотворчу конструкцію, 4) типологію персонажів, 5) історію січової організації, 6) місце образу «козака-запорозця» серед усіх інших укра-

їнських і світових портретів, 7) нарешті ув'язати весь цей розкритий зміст образу «козака-запорозця» з сьогочасними етнологічними і етнографічними даними з життя нащадків запорозького товариства. Ця робота витворить відповідні методи дослідження ролі та ваги мистецького образу, як витвору чисто індивідуального та його службово-чинникове місце в історичному розвитку невеликої конкретно-уявної громадської організації.

Проф. Пилип Клименко.

Книга «Способы о болѣзняхъ», як матеріал до історії української лектури.

Всяка книжка, розглянена в історичному аспекті, змальовує ідеологічний стан своєї доби. Ще більшим відображенням являється книгозбірня, що належить певній особі або організації. Історію книг до читання, а разом і книгозбірень українських не розроблено. Тож оця моя замітка з цієї непочатої царини знання має на меті подати самі-но початкові методологічні підходи до цієї роботи. Для цього я беру найзвичайнішу книжку, що належить найзвичайнішому представникові суспільства з переломової доби на Україні кінця XVIII і початку XIX ст. Ім'я власника книжки написано на першій титуловій сторінці «Ефима Школяренка № 31». Цей Школяренко, як видно з напису, мав книгозбірку, і судячи з записів його в книжці — був начитаний. Про його немає жадних історичних звісток, як про людину видатну, отож його можна вважати за типового представника пересічної людини того часу, що належить до так званих «разного звання чинов» або коротше «дворян», що допіру повтворювалися з української старшинської верстви наприкінці XVIII-го в. ¹⁾). Ідеологію його можна вважати за типову і найбільш виразну для того часу. Сама книжка, що я її розглядаю, тим-то її можна вважати її за найбільш показну для відображення середнього ідеологічного стану.

Книжка має просту шкурятяну оправу з орнаментовим рослинним тисненням на корінці і написом там-же «Способы о болезняхъ». Книжкову оправу трохи зіпсуто: нижній вихідний кут книги з переднього боку і корінцевий кут з заднього боку відтерті. Оправлено тут 4 твори. Перший зветься так:

«Способы и наставленія, по которымъ зараженные французскою болѣзнію поселяне и прочіе, стараніемъ своихъ помѣщиковъ и управителей, сами собою вылѣчиваются, и отъ оной болѣзни предохранять себя могутъ.

Открыты и Правительствующему Сенату поднесены Штабъ Лѣкаремъ Степаномъ Венечанскимъ. Печатаны въ Санктпетербургѣ при Сенатѣ 1776 года».

¹⁾ Серед дворян в «Малоросійскомъ Гербовникѣ» Лукомського й Модзалевського прізвища Школяренка немає. Але Школяренко найшвидше належав до дворян, дарма що й не мав стверженого герба. Можливо, що він був дворянин не Чернігівщини і тільки перебував на службі в Чернігові.

Ця книжка має 40 сторінок. Другий твір має такий заголовок: «Собрание оригинальныхъ писемъ и приложеней изъ Саксоніи о нынѣшнемъ печальномъ состояніи курфирства Саксонскаго 1757 г.».

Цей твір має сторінок 60 без кінця. Третій твір зветься:

«De Catharina Magna Legislatorum Prima omnium, Legislationem Suam, sapienti ac divino prorsus consilio, conscientiae, foro ei peculiari consecrato, directe inaedificanti.

Panegyricus eidem Augustissimae ac Potentissimae monarchae Magnae Dominae Catharinae II. Imperatrici ac Autocratori Rossiae totius legislatrici piae sapienti felici cum quinquagennalia nativitatis eius universitas caesareo moscuensis celebraret in conventu eiusdem solemnī D. XXII. April. MDCCLXXIX. Dictus A Ioanne Matthia Schaden. Philos. Doct. Moral. et Politic. P. P. O. ac Academiae Electoral. Moguntin. Scientiarum utilium, nec non Societatis Academicae Principal. Hassiac. Membro.

Moscvae Typis Universitatis Caesareae Moscuensis. Твір цей має 56 стор.

Четвертий твір зветься так:

«Ода на всерадостный день рожденія ея императорскаго величества великія государыни императрицы и самодержицы всероссійской Екатерины II. Апрѣля 21 дня 1779 года. Сочиненная въ университетѣ Ермиломъ Костровымъ, Печатана въ Типографіи Императорскаго Московскаго Университета». Цей твір має 11 сторінок.

Окрім цих друкованих творів на чистих перших і задніх сторінках та на чистих титулових і вихідних сторінках є написи, зроблені однією і тією-ж рукою, що скидається на напис «Ефима Школяренка № 31». Зміст написів такий: перший на задній сторінці передньої палітурки й першому чистому аркуші:

«остроуміє болтаєть найбільше, когда менше всего сказать имѣеть; разумъ неможееть удержать стремленія его. оно скажетъ, что облака восходятъ превыше горъ. и еще множествомъ такихъ забавныхъ вымысловъ увеселять себя будетъ; онъ будетъ бросать искры, замѣшивать, болтать, воздыметъ пыль, и въ семь беспорядки убѣжить отъ увѣренія.

Скольже пріятно остроуміє для языка человѣческаго... и дѣйствительно драгоцінно оно, когда слѣдуетъ здравому разуму и улаждаєть его; но напротивъ того, есть ли заступитъ мѣсто онаго, тогда претворяєтьсѣ въ ужасной ядъ. бѣдственное дарованіє, которое міръ сей превозноситъ похвалами самыми ласкательными, почитая дарованіє сіє великою рѣдкостіє. о. Лоренцо. одна премудрость учинилась рѣдкостіє. Что касается до остроумія, то мы весьма онымъ изобилуемъ; каждая страсть можст.. (витерте) оставитъ: вино раждаєть часто щаст..... (з.) остроуміє, а бѣшенство и всегда почти .. (з.) немъ успѣвает. все то, что напрягаєть .. (з.) свнныя силы, все то можєть доставитъ... (з.) ври, а славі твоей совмѣстниковъ.. (з.) лива былабы слава твоя, ежелибъ сіє было худшее; но инечаянность иногда обрѣтаєть оную. Чтожъ еще болше оскорбитъ тебя можєть? воззри, какъ глупость, которая такожде теряєтьсѣ иногда въ бессмысленной живности, потрясаєть бѣдную главу свою надъ нещастьемъ, которое предаєть она напосмѣяніє и къ тебѣ посылаєть. Но премудрость достоинпочтенная премудрость, которая безпрестанно испытуетъ, различаєть, сравниваєть, развѣшиваетъ, от-

дѣлаетъ и заключаетъ; которая хватается за истинну, и до послѣднего мгновѣнія крѣпко держится за оную, о. сколь же рѣдка сія. тщетно ищутъ ее въ сенатахъ и въ синодахъ; естли она там и обрѣтается, то бываетъ собственностіе весьма не многихъ; недѣло мудреное, и толикоже обыкновенное какъ иприлипчивое остроуміе, множеству возло употреблять себя дозволяетъ. въ жизни Гражданской остроуміе дѣлаетъ дерзостными а разумъ Мужьями. Остроуміе есть не пріятель порядка изаконовъ; оно любитъ возмущеніе и бурю, на дѣясь, что вовремя бури сей будетъ оно, для всѣхъ прот... (з.) пасомъ. въ Государствѣ бываетъ... (з.) а въ вѣрѣ развратъ и смерть... (з.) остроуміе быть христіаниномъ, д... (з.) суть христіане? разумъ есть ш... (з.) а остроуміе только перо онаго;... (з.) Подвергаетъ насъ опасности, аплемъ спасаетъ. Разумъ есть истинный, важній и твердій алмазъ: естли отшлифуется онъ остроуміемъ, тогда испускаетъ лучи гораздо Свѣтлѣйшіе; однакожь и безъ остроумія остается всегда алмазомъ. Остроуміе безъ здраваго разума есть хуже, нежели совсѣмъ неимѣтъ онаго; оно натягаетъ большее число парусовъ и спѣшитъ всрѣщеніе горы каменнія. и для того-то несовершенный шестерфилдъ есть совершенный дуракъ, над которымъ глупые дураки смются, и ради бѣдности своя въ остроуміи почитаютъ себя блаженными.

«Земля питаетъ тѣло анебо душу».

«Христосъ въ нѣдрахъ земли находился 39 часовъ».

«Пяство, празность, сквернословіе, пляски... (з.) а, срамныя пѣсни икниги... (з.) ятъ человѣка въ разъяреніе... (з.) любодѣяніе. асіе квѣвѣчной гибели... (з.) нуемо послѣдуетъ... (з.) никъ» ¹⁾.

На звороті титулової сторінки тією самою рукою написано: «Исторія о Римскихъ Импера: томъ I. Листъ 130, напечатано: всѣ люди всеобще мыслятъ, что достоинствамъ должно быть подрѣпляемымъ отъ богатства».

«всѣми Силами и стараніемъ, подобно какъ огнемъ и мечемъ, должно изгонять болѣзнь изъ тѣла человѣческаго пифагоръ написалъ».

На звороті другої сторінки під текстом «Предувѣдомленія» виписано тією самою рукою: «Мухоморъ имѣетъ свойство. одуреющее, въ бѣшенство приводящее».

Мухоморъ ползуетъ падуचे болѣзнь, судороги, зобъ, злыя фистулы, венерическія язвы, прыщики на роговой оболочкѣ. Употреблять внутрь отъ половины доцѣлого скрупула въ порошокъ три раза въ день; снаружн присыпки. Мухомори собирать осѣнью, и приготова... (з.) хранить въ плотно закупоренномъ сосудѣ... (з.) въ сухомъ мѣстѣ».

На 31-й сторінці після тексту друкованого твору написано: «Лобеліи противолебострастной корень растѣніе многолѣтнее, на мѣстахъ влажныхъ, около рововъ и рѣкъ въ виргиній родящееся,

Запахъ его ядовитъ.

вкусъ табачной, острой, долго на языкѣ чувствуемой.

Свойство Проносное, противолебострастное.

Употребленіе французская болѣзнь, гнилыя язвы.

¹⁾ Літера е пишеться скрізь як с.

Приємъ. отъ трехъ до шести корней съ тремя фунтами воды въ отварѣ котораго пить пофунту три раза в день. Снаружи примочка.

Сильнѣе помянутаго растѣнія дѣйствуетъ другой его видъ, lobelia longiflora полинезской Системѣ (лобелія длинноцвѣтная). Но всѣхъ ихъ сильнѣе Лобелія улинная подъ именемъ lobelia tupa, извѣстная, которая однакомъ попричинѣ ея чрезвычайной остроты и едкости осторожно употреблять надлежитъ».

На останній сторінці книги написано: «Пѣсня земского войска или Милиціи въ Черниговѣ 1807 года

Охъ люли лели люли люли
Подъ белоусомъ були

далеко

Николая отъвѣдали
въ Гавриила обѣдали

по прозѣби

въ походъ тяжкой ходили
Много звѣровъ половили

дляпищи

въ три мѣсяци воротились
Холостіе всѣ женились

срадостѣ

Пропоходи Мы Гсворили
Якъ французовъ побѣдили

по храбрости

На полеона схватили
И въ кибѣтку посадили

Поискуству

Къ царю своему отправили
всю франціе поправу разграбили

заубытки

.. юзниковъ защитили

.... французское все попили

затруди

.
.
. (3)

есть тако анекдот.

На звороті останньої сторінки від тексту іншою рукою, половини XIX століття, написано: «Спробувана пером

Сія книга принадлежитъ Петру Павловичу Обозненку».

З цих записів можна вивести, що перше власник книжки був з чернігівських дворян і чи не мав він якоїсь природничої освіти, бо знав класифікацію Лінея. Книжка потім належала якомусь Обозненкові, що не надавав їй ваги, очевидно не цікавивсь її змістом і відзначив тільки своє володіння пробою пера на чистій сторінці книжкової палітурки.

Отже в цілому ансамблі і друкованого тексту і записів книжка відбиває тільки ідеологію кінця XVIII і початку XIX ст. По-перше, розгляньмо записи, як виявлення цієї ідеології. Частина записів зв'язано із змістом

книги. Читач найбільше цікавиться першим з усіх опрацьованих у книзі творів і робить до його додатки, а опрацьовник поставив його на першому місці, дарма що кількістю сторінок він менший, ніж другий і третій твори. Це дозволяє гадати, що власник книги мав своїх підданих селян та дбав за їхнє фізичне здоров'я. Цій справі він надавав більшої ваги, ніж справам державно-політичним, що в його світогляді стояли позаду, так само, як в ансамблі книги твори державно-політичного змісту містилися в кінці. Сами ці писані додатки до твору «Способы о болезнях» свідчать про те, що читач і власник книги був певною мірою і начитаною людиною і розумівсь на простонародніх ліках, не був одірваний від народньої маси.

На чистих перших сторінках друкованого тексту першого твору є записи, не звязані із змістом цього тексту. Це цитата з історії римських імператорів невідомого автора і цитата з Пітагора. Записувач не додержується правил цитувати і головну увагу, очевидно, звертає тільки на зміст. В цитатах цих він виявляє себе матеріалістом, але з певною моральною основою. Так, багатство для його це засіб збільшити «достоинства», а виганяти хвороби із тіла він гадає згідно з філософічною системою Пітагора.

В записах і локально не звязаних з друкованим текстом, першим та останнім, не позначено джерел, звідки їх узято. Перший запис найдовший з усіх, як можна гадати, теж цитата з невідомого для нас твору. Нехай згадка про «синод» і «сенат» в її тексті і промовляє мабуть чи не про те, що автор вільно віддавав, а може і змінював оригінала. Власні ймення в цьому записі «Лоренцо» і «Шестерфільд» чи не вказують на те, що книжка, з якої взято цього запису була англійська. Всеньку цитату перейнято духом англійським, супротивним тогочасному французькому з його раціоналізмом, «остроумієм без розума», що «любить возмущеніе и бурю» і від якого «въ государствѣ бываетъ (раздоръ), въ вѣрѣ развратъ и смерть». В цьому ясно видно реакційну нехоть не тільки вже до французького «остроумія», але й до французької революції. Отже чи не виписано цю цитату на самісінькому кінці XVIII ст. або на початку XIX ст., коли вражіння від французької революції було свіже й дражливе для «малоросійськихъ дворянь». Проте, явного політичного невдоволення цитата не виявляє, а позначає тільки певний морально-етичний погляд. Політика, отже, має тільки теоретичний інтерес для читача книги. Те саме ще більшою мірою видно з додатків до цього запису, узятих очевидно з інших джерел «про землю і небо», «Христа в аду» та «різні пороки». Все це, механічно звязане в один запис, очевидно становило основу для морально-етичного світогляду власника й читача книги та разом найглибшу рису в його ідеології. Тільки останній запис пісні міліції чернігівської 1806—7 рр. змальовує нам політичний світогляд і самого власника й читача книги, і суспільного оточення, що в ньому він жив. Пoesія в цій пісні немає і зміст її простенький, але й повний іронії, скепсису. Жадного патріотизму або націоналізму у ній немає. Дарма що «міліція» була «далеко», все-ж уся її праця обмежилась гостинами, биттям звірів для стравы, а не ворогів-французів. Повернувшись багато були хвалилися, задавалися: іронічно підкреслюється хоробрість, мистецькість, грабіжництво за збитки, захист союзників, що його насправжки не було, пияцтво за працю, якої

теж у дійсності не спостережувано, протиставлення Наполеона і царя теж повне скепсису. Підкреслення, що треба пісню співати так, а не інакше, вказує на те, що автор певний своєї пісні, що вона правдива, нехай може й викликати певне, розуміється офіційне, незадоволення. Взагалі вся пісня непогано виявляє той «фрондистський» настрій,⁷ яким повне було обтяжене несприятливою економічною кон'юктурою й різними повинностями «малоросійское дворянство» на початку XIX ст. Політична нехіть однаково направляє так проти царя, як і проти Неполеона, а взагалі пісня до політично-військових подій ставиться негативно. Видко політику оцінювано тільки остільки, оскільки вона в'язалась з простими господарчими розрахунками.

В ансамблі друківаних творів книжки так само відбивається другорядність політичних інтересів в ідеології читача й власника книжки. Твори про пруські утиски в Саксонії та похвальні слова й оди Катерини не викликають ніяких уваг у читача. Поставлені на друге місце після способів «о болезнях», вони очевидно мало читались і змістом своїм не цікавили читача. Тимчасом картина утисків військових і економічних, що їх чинила Прусія в Саксонії, у листах змальовано так яскраво і так подібно до картини таких самих російських утисків на Україні, які давалися в знаки ще й в другій половині XVIII ст., що повинна була-б звернути на себе увагу більш-менш національно свідомого українського читача. Очевидячки, у читача не було ані українського, ані російського національного почуття. Це видно з того, що й оправлені в книжці панеґіричні твори латинською і російською мовами поставлено на самісінькому кінці в цілому ансамблі оправлених творів і не викликали вони жадних од нього заміток і зауважень. Правда, мусимо завважити, що порядок творів в оправленому ансамблі міг утворитися в залежності не від змісту, а від розміру друківаних зошитів, бо всі вони однакові. Тільки коли-б нам був відомий увесь книгозбір Школяренка та було встановлено, що оправлювано друківані зошити однакового розміру не тільки в цій, але й у багатьох інших книжках, ми певні-б були більше, що ансамбль нашої книги склався не за розміром друківаних зошитів, а за змістом творів. Розмір цей проте є найбільш тоді звичайно вживаний 24 × 18 см. і можна гадати, що в книгозбірці Школяренка такого розміру друківаних зошитів було значно більше від вміщених в нашій книзі, отже їх оправлювано найпевніш відповідно до їхнього змісту, а не розміру. За це промовляє й те, що два твори панеґірики Катерині ясно оправлені вкупі через подібність змісту. Отже й порядок ансамбля друківаних зошитів може свідчити за більшу чи меншу увагу читача й власника книги до їхнього змісту.

На підставі аналізу ансамблю оправлених у розглянутій книзі творів та записів у їй можна зробити такі висновки: про ідеологічний стан її власника й читача, а значить і середньо-освіченого загалу чернігівського шляхетства наприкінці XVIII й початку XIX в. У його ще були живі давні ідеалістичні традиції, але він уявляє їх уже в формах розпливчатих, абстрактних моралізувань, одірваних од суспільного життя. Нові ідеалістичні настрої записки історично-філологічного відділу у.а.н., кн. VIII.

російсько-націоналістичні й патріотичні не були прийняті навіть формально і «патріотичні» справи знаходили скепсис, іронію та зневір'я. Відчувається останки давньої церковно-української освіти в деяких записах такого змісту, як і в мові. Живий ідейний був примітивний матеріалізм в економічно-фізіологічному його уявленні. Основу для того й другого давала кріпацька праця. Вона приносила багатство, що служило до зросту «достоинства», «одворянщеної» української козацької старшини. Жадного іншого «достоинства» ця старшина поки-що не мала і перебувала в стані політичної прострації після недавнього знищення своєї політичної організації. Але пересічний представник новонародженого «малоросійського дворянства» не розумів свідомо свого остаточного політичного розгрому, а тільки його відчував несвідомо у відсутності будь-якого «достоинства». Відтіля оцей вирафінуваний примітивний матеріалізм поруч з цілком супротивним абстрактно виявленим таким-же примітивним морально-релігійним ідеалізмом.

Отже інтелект «Черниговско-малоросійського дворянина» в переломову добу в кінці XVIII і початку XIX ст. був роздвоєний в своїй основі, мав слабу вольову установку і тому був хорий у суспільно-політичному відношенні. Можна гадати, що взагалі історичне дослідження української лектури, або вужче лектури «малоросійського дворянства» тієї переходнової доби буде теж дослідженням «способовъ о болѣзняхъ», тоб-то засобів прищеплення цьому суспільству новітніх російських ідеологічних живців—ідей суперечних попереднім. Розглянена книжка може бути за символістичне виображення цілої лектури і дійсности щепління нової ідеології.

«Французька хорість» ¹⁾ і російські «лікарські» засоби боротьби з нею це ніби основна фізична чинникова лінія новотворення «малоросійської» ідеології, що складалася відповідно до позитивних і негативних рівнодійних авангардних сил західно-європейського індустріалізму, що через Польщу під цей час тиснувся на Україну; далі розгром Саксонії, звязаної економічно й політично в XVIII ст. з Україною, Польщею і.. Францією силами Прусії, економічно й політично сполученої з Росією, це друга економічно-чинникова лінія новотворення «малоросійської» ідеології; нарешті російська державна сила й організація персоніфікована в особі Катерини II, закріпительці селянських душ і дарівниці дворянських прав українській старшині, що мала

¹⁾ Не фізіологічна тільки, а й культурно-політична. Буржуазна Франція від останньої чверти XVIII ст. ширила свій революційний вплив скрізь. На Україні він знаходив особливо родючий ґрунт в місцевих революційних традиціях. Яскраво виявилось це в часи декабристського руху. Виявлення руху цього у Великої Росії й на Україні було цілком різне. На Україні він міг бути революційно-здійсненим через великі народні сили, — у Великої Росії тільки через «дворцовий переворот». Тому виступ декабристів на Україні виявивсь у повстанні Чернігівського полку, що відкривало собою революційний рух у Росії XIX ст. з-європейського ґатунку; тимчасом виступ декабристів в Петербурзі закінчував тільки низку петербурзького ґатунку «дворцових переворотів» XVIII ст. Значною мірою невдачу повстання Чернігівського полку можна пояснити антиреволюційною нерішучістю його проводирів «дворян», що боялись звязаного з рухом як-раз на Україні великого пролиття «дворянської крові». Відомий «християнізований» маніфест Мурав'йова, звичайно, не міг попередити це пролиття, коли-б революція на Україні розгорілася.

відгоді годувати західньо-європейський, передовсім пруський, індустріалізм, який саме розпочинався,—це третя політично-чинникова лінія новотворення малоросійської ідеології. Отже всі ці основні лінії ідеологічного новотворення, такі актуальні на Україні в кінці XVIII в., знаходять відповідне, ніби символічне відображення в збірці опрацьованих творів розгляненої книжки. Дуже можливо, що увесь український книгозбірський ансамбль тієї доби багатший і різноманітніший цілком відповідатиме змістові книжки «Способы о болѣзняхъ» Єфима Школяренка та основним її елементам. Записи в цій книжці вказують, що спочатку російські ідеологічні впливи не стільки лікували, скільки калічили «малоросійское дворянство». Ці лектурні впливи не викликали яскравого реагування, а тільки формально приймалися, від чого воля її все світоприймання читача двоїлося й розслаблялося. Тільки новоскріплена економічна система—селянсько-власницьке визискове господарство, що несла спокій і тихе тління фізіологічне таке необхідне політично й фізично просторованому українському козацько-старшинському суспільству, покривала собою ті сторонні формальні ідеологічні впливи та творила відповідний ґрунт для пізнішого засвоєння матеріально-наявного неглибокого примітивного «малоросійсько-російського» галушкового патріотизму, мрійного ідеалізму та хатнього економізму, ще так недвозначно висміюваного в пісні міліції 1807 р. і такого вже «малоросійски» типового в «Мертвыхъ душахъ» Гоголя та навіть «українофілах» 40-х років такого типу, як Гулак-Артемовський.

Ставлячи цю «робочу гіпотезу» для майбутніх дослідів над історією української лектури й ширше ідеології, висловлюю побажання, щоб наші бібліологічні установи та бібліологи ці досліді скоріше розпочали та систематично виконали. Особливо це потрібно за наших часів, коли знову доводиться лікувати український народ вже в цілому його складі засобами лектури, збудованої на нових основах. Потрібно вивчити минулу «лектуру», що її створила російська бюрократія для новонародженого малоросійського дворянства із української козацької старшини. Форми впливу цієї лектури, як ми бачили, були негативні і хоч мали на меті з російсько-бюрократичного погляду лікувати українську козацьку старшину, але насправжки більш калічили її. Досліджувати історію тодішньої лектури багато важить, щоб встановити розміри і негативні форми лектурно-ідеологічного калічення та намітити позитивні засоби сучасного «лектурного» лікування.

Проф. Пилип Клименко.

Європейські джерела XVI в для історії Туреччини.

(До 1580-их рр.).

1-2. Пережитки середньовічної давнини: Вергілій та Боем (1520).

До нашого огляду ми вносимо тільки ті європейські писання XVI в., котрі мають характер загальніший, тоб-то торкаються історії (або побуту) Туреччини більше-менше в цілому, а не в окремих епізодичних моментах. (Приміром, відокремлене якесь оповідання про турецьке завоювання тієї чи іншої країни, про якийсь пам'ятний бій і т. и. не мають увиходити в цей-о наш огляд, бо їм місце не тут, а в бібліографії спеціальній).

Звичайно, що й серед загальніших писань нашу увагу пригадати по суті, повинні лиш ті, з яких можна справді витягти факти нові та реальні. Тільки-ж на самому початку нашого огляду нехай фігурують дві такі книжки, що по суті являються й не джерелами для історії Туреччини, а тенденційними, ворожими та ще й перестарілими памфлетами проти неї і проти турецької релігії - мусулманства.

1-2) **Ів. Боем** (або, як звичайно вимовляють на німецький лад, **Бем**): *Omniū gentiū mores, leges, ritus, ex multis clarissimis rerum scriptoribus a Ioanne Boemo Aubano, sacerdote Teutonicae militiae devoto, nuper collectos et in libros tris distinctos: Africam, Asiam, Europam — optime lector lege. Augustae Vindelicorum 1520.* Ця популярна книжка видавалася та й видавалася протягом XVI в. щось разів аж трицятеро, по різних містах Європи, видержала аж десять видань у перекладі італійському, видань п'ятеро у перекладі французьким, перекладалася й на єспанське, англійське, жидівське¹⁾. В другій її частині невеличкий розділ XI-ий зветься «*De Turcia Turcarumque moribus, legibus et institutis omnibus*» (див. ст. 141-156 ліонського видання 1591). Найчитанішим однак було в цій книжці мабуть оповідання не про Туреччину, а про те, звідки взявся іслам. А це Боем позичив з неменше популярної книжки Полідора Вергілія: «*De inventoribus rerum*» (Венеція 1498), що теж протягом XVI і XVII вв. видержала щось аж сотню всяких видань та перекладів²⁾; а в XVIII в., за наказом Петра Великого, перекладено її на російську мову (1720).

3-5. Видання за участю Меланктова або й Лютера: а) «Коментарій [1531] про турків» католицького єпископа Джовія, б) всебірка про турків при Біблійандровому латинському виданні Корана в Базелі 1543, в) записки серба Джорджевича бл. 1541 р.

3) **Паоло Джовіо** (*Giovio, Jovius*) — народ. 1483 в Комо (Ломбардія), пом. у Флоренції 1552, італійський гуманіст-історик, спереду з професії

¹⁾ Ті викладання й переклади І. Боемової книжки перелічено в XI томі Шовенової бібліографії, присвяченому історії Мохаммеда—див. *Vict. Chauvin: Bibliographie des ouvrages arabes*, XI. Mahomet (Льєж 1909), ст. 146-148.

²⁾ Видання і переклади Вергілієвої книги «*De inventoribus rerum*» перелічено у Шовена, XI (1909), ст. 193-195.

медик, потім єпископ Ночерський. Джовіо не був спеціалістом-сходознавцем, але тішивсь він дуже великою повагою серед своїх сучасників, як історик-політик, і мав чимало зарозумілості.

а) В Росії Джовіо найбільше відомий через своє писання «Pauli Jovii Novocomensis — De Legatione Basilii, magni Principis Moscoviae, ad Clementem VII Pontificem Maximum liber», або, як перекладено її заголовок на російське: «Павла Іовія Новокомскаго книга о посольствѣ отправленномъ Василиемъ Іоановичемъ, Великимъ Княземъ Московскимъ, къ папѣ Клименту VII»¹⁾. Це запис щоденних Джовієвих розмов із Дмитром Герасимовим (або «Митею Малымъ, толмачомъ латынскимъ», Никон. лѣт. VI, 232), що приїхав 1525 р. до Риму як посол з Москви. Тільки-ж ця Джовієва книжка про московське посольство є джерело не для турецької історії, а для московської, хоч, правда, Джовіо-побіжно там говорить і про Персію і про Туреччину і про Туркестан: згадує, прим., за тую залізную клітку, в якій взовів за собою султана Баезіда Блискавичного завойовник Тимур, і т. и.

б) Мабуть чи не найбільше зажив поваги Джовіо великою (дуже не-безсторонньою) європейською історією своїх часів: P. Jovii — *Historiarum sui temporis libri XLV*, в межах од 1494 р. до 1547 (Флоренція, 2 тт. 1550 і 1552)²⁾; звичайно, що й там він торкнувся Туреччини.

в) Але спеціальну історію Туреччини, од Урхана до перших років Сулеймана Пишного, виклав Джовіо в невеличкому стислому нарисі: «Commentario delle cose de' Turchi (Informatione a Carlo Quinto imperatore augusto)» і свою оту працю присвятив 1531 р. імператорові Карлові V — того самого року, коли виїшов у світ дуже поважний, хоч невеличкий, трактат Сагундіна XV в.: «De Turcarum origine». Надруковано було цей Джовієв «Comentario» мовою італійською вже аж десятьма роками пізніш (Флор. 1541), тільки-ж іще перед тим із'явивсь у світ латинський переклад: «Turcicarum rerum commentarius» (Vitebergae 1537), при чому передмову до книжки, повну похвал для ерудиції Паола Джовія, дав славнозвісний Меланхтон³⁾. Той самий Меланхтон наново видав цього Джовієвого нариса в додатку до

¹⁾ Див. «Библиотека иностранных писателей о России. Изданиемъ М. Калистратова, трудами В. Семенова. Отдѣленіе I, томъ I», Спб. 1836. Тут видано і оригінальні тексти, і російські переклади: подорож Йосафата Барбара (1436); подорож Амвросія Контаріні до шаха Узун-Хасана (1473); лист Альберта Кампенського до папи Климента VII (1524) про московські справи, і нарешті—Павла Іовія «Книга о посольствѣ Василія Іоанновича». Кожен відділ цієї книги має свою окрему пагінацію. Між ними П. Джовіо—ст. 1-55 рос. переклад, ст. 57-78 латинський текст, ст. 81-93 примітки. Латинське видання: «De legatione Basilii» вийшло в світ у Римі 1525, у Базелі 1527, а потім (як додаток до Записок фон-Герберштайна)—у Базелі 1551, 1556 і ин. Є й новий рос. переклад—А. Малєйна, при Герберштайні: «Бар. Сигизм. Герберштейнъ—Записки о московитскихъ дѣлахъ [= ст. 1-250]. Пав. Іовій Новокомскій—Книга о московитскомъ посольствѣ» [= ст. 251-275], Спб. 1908 (ст. XLII+383).

²⁾ Інші видання Джовієвих *Historiarum*—Венец., 3 тт. 1552, Пар. 1553, Базелі 1567 і ин. Італ. переклад: Paolo Giovio—*Historie del suo tempo*, т. I, Флор. 1551, Венец. 1560; т. I-III Венец. 1568; франц. пер.: Ліон 1552, Пар. 1579.

³⁾ *Turcicarum rerum commentarius Pauli Jovii, episcopi Nucerni, ad Carolum V, imperatorem augustum, ex italico latinus factus, Fr. Nigro Bassianete interprete* (=Herpi да Бассано). *Addita est praefatio Philippi Melanchtonis, Vitebergae, anno 1537; Пар 1538.*

первопечатного т. зв. Бібліяндрового видання латинського перекладу Корана (Базель 1543)¹⁾, що має при собі передмову од Лютера; а через те нарис П. Джовія стався широко відомим іще більше. Заразінько його перекладено і на англійську мову (Л. 1546). Наново видавали його й пізніш, прим. (як він і був первісно написаний) по італійськи: Флор. 1558 та у всезбірці Ф. Сансовіна кінця XVI в.²⁾; увіходив він і в повний Паола Джовія збір творів («Opera omnia»), — одно слово, мав той «Коментарій про турків» як-найбільше розповсюдження та вплив на погляди європейської суспільности. Сучасники високо шанували П. Джовія, як тямучого історика-політика, і з цього боку він і досі має для нас чималу вагу. Тільки-ж був Джовію настільки зарозумілий, що зважувався в своєму «Коментарії про турків» споритися проти звісток дуже добре поінформованого Сагундіна XV в., і черз те відомий російський тюрколог В. Смірнов не без справедливої іронії зве П. Джовія «доморощеннимъ європейськимъ полигисторомъ»³⁾. Може бути, що стаття чи «коментарій» Паола Джовія «Delle cose de' Turchi» припадала до вподоби європейцям XVI в. своєю компендіальною стислістю, — це всього якихсь 30 друкованих сторінок.

4) Принагідно згадана у нас величенька збірка «Historiae de Saracenorum, sive Turcarum origine» (Базель 1543) — це є третя частина Бібліяндрового латинського видання Корана, першого друкованого перекладу цієї священної книги, що вийшов у світ за участю Меланхтоновою та Лютеровою. На титульному листі першої частини дано довгого заголовка, що починається так: «Machumetis Saracenorum principis ejusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran»⁴⁾. Друга частина, з окремою вже пагінацією, містить полемічні «Confutationes» проти мусульманської віри, що їх писали, напр., Микола Кузанський, Джіроламо Савонарола та інші; тут (ст. 83-165) передруковано й дуже популярне (XIII в.) Ріккольдове «Виявлення проклятого Мохаммеда» мовою латинською і грецькою. Третя, для нас найцікавіша, частина — є історична; вона має 163 ст. (та й то in-fol.), а згуртовано в ній — окрім передмови од Мартина Лютера — дев'ятеро історичних статтів про турків.

¹⁾ а саме на ст. 106-135 третього Бібліяндрового тома, що має окремий заголовок: «Historiae de Saracenorum, sive Turcarum, origine, moribus... ribus gestis» і т. д. (Базель 1543). Там само (ст. 135-140) вміщено статтю Джовія про склад і лад турецького війська. Ми ще казатимем про цей III т. нижче, під № 4.

²⁾ Про всезбірку «Historia universale de' Turchi» Сансовіно (1561 і д.) — див. нижче, під № 12. Завважити варто: хто користується оцим виданням, той найчастіш цитує заголовок Джовієвого нариса як «Informatione (delle cose de' Turchi)». Ми-ж завіди цитуємо латинське базельське видання при Бібліяндровому Корані і тому звемо Джовіїв нарис: «Commentarius».

³⁾ Так висловився проф. В. Д. Смірнов у статті «Мнимый турецкий султанъ Salcpinus Cugiscelebes» 1907 (ст. 8) — у XVIII томі «Записокъ Вост. Отдѣленія Имп. Русск. Археолог. Общ.». Пор. у нього-ж таки ст. 11-12.

⁴⁾ Докладно див. ціле титло та звістки про це видання Т. Бібліяндра (тоб-то простіш — Бухмана) у мене в «Історії мусульманства», ч. 1 (М. 1904), ст. 138-140.

Самий заголовок цієї третьої частини Бібліяндрового Корана 1543 р. настільки характерний, що варто його навести цілком:

Historiae de Saracenorum sive Turcarum origine, moribus, nequitia, religione, rebus gestis. Itemque de ordinatione politiae eorundem domi et foris, et disciplinâ ac ordine militiae Turcicae, deque itineribus in Turciam. Una cum vitis omnium Turcicorum imperatorum ad nostra usque tempora, aliisque lectu dignissimis, hocque praesertim saeculo (гоб-бо в вік апогея турецької могутності) cognitu utilissimis, ac valde necessariis.

Зміст:

Ст. 3-6. Передмова од Мартина Лютера.

Ст. 7-60. «*De moribus, conditionibus et nequitia Turcorum*». Автора названо «*Septemcastrensis*», тобто *Siebenbürger*, інакше Семигородець, Трансильванець. Це той самий «Мюльбахський студент», бранець 1438 р., про якого сказано в «Історії Туреччини» I (1924), ст. 43. Цей важливий побутовий трактат уже друкувався давніш разів двійко (1488; 1530).

Ст. 60-99 і ст. 99-100. Славетній (наряд однак надісланий) лист папи Пія II до володаря турків Морбісана (себ-то до султана Мехеммеда II Завойовника), де папа вмовляє султана охреститися,—а до того додано видуману відповідь од султана до папи. Перший раз видрукувано цього листа ще 1475 р.

Ст. 100-106. *Ordinatio politiae Turcarum domi et foris, ex oratione hortatoria ad bellum Turcis inferendum, quam vir in rebus magnis diu cum gloria magna versatus habuit ad Maximilianum Caesarem*. Владущим султаном названо Баєзіда II (1481-1512)

Ст. 107-135. Уже згадуваний нарис турецької історії Паола Джовіа. «*Turcarum rerum commentarius*» 1531 г. (див. вище № 3), і на ст. 135-140, його-ж-таки: «*Ordo ac disciplina Turcicae militiae*».

Ст. 140-148. *Ioannis Ludovici Vivis: «De conditione vitae christianorum sub Turca»*, теж XVI в.

Ст. 148-153. Фелікс Петанцій: «*Quibus itineribus Turci sint aggrediendi*» Це докладний розпис маршрутів для хрестових походів на Туреччину, поданий чесько-угорському королеві Володиславові (загин. 1526 в бою під Мухачем).

Ст. 154-163. *Jacobi Sadoleti, episcopi Carpentoractis: «De regno Ungariae ab hostibus Turcis oppresso et capto» homilia*.—Жалі на те, що Сулейман Пишний підбив під себе Угорщину (після фатального бою під Мухачем 1526).

Невгомний Меланхтон (народ. 1497, пом. 1560) саме перед смертю своєю приклав руку до перевидання ще одного письменника—хорвата, чи далматинця, що довго перебув у турецькій неволі і написав про турків бл. 1541 р. свої спомини, коротенькі, але дуже змістовні. Цей серб-католик—

5) Бартол. Джорджевич (*Barth. Georgieuz*; народ. в 1500-х чи в 1510-х рр., пом. у Римі 1560). Попереду Джорджевичеві писаннячка були звалися: а) *Epitome de Turcarum ritu, moribus et caeremoniis* (Пар. 1545) і б) *De afflictione captivorum sub Turcarum tributo viventium* (Вормс 1545), а вже потім були з'єднані докупи. Про своє життя він сам дає рясні звістки¹⁾. Джорджевича забрали турки в полон (1528?) ще як був з нього молодий парубок та її oddali до війська. Він навчивсь по-турецькому, знав і перську мову, навіть трохи арабську²⁾. Йому поталанило на-

¹⁾ Почасті їх використав Чедомил Міятович у своїй статті: *Bartolomije Georgiević, Hrvat, pisac 16-oga vieka*—в «*Rad Jugosl. Akad.*» т. XLIV (1878), ст. 108-121.

²⁾ У IV частині («*Disputatio cum Turca*») Джорджевич, спорячися проти дєрвіша Челебія в угорському місті Варадині 1547 р., цитує Коран по арабськи, ще й додає: «Треба знати, що арабська мова має чимале споріднення з жидівською і халдейською» (див. в лейденському виданні 1578, ст. 130).

решті втекти з неволі — через усю М. Азію до Сирії й Палестини. В Єрусалимі його притулили черці-францисканці на горі Сіоні і допомогли повернутися до Європи. Прибув він на батьківщину мабуть чи не 1541 р. Дві книжечки про турецький побут і про християнську недолю під турецьким володінням Джорджевич опублікував був (1545), як бачимо, за чотири роки після того, і вони негайно були перекладені на різні європейські мови ¹⁾, а 1552 р., будучи в Римі, дав Джорджевич збірне доповнене видання усіх своїх споминів під спільним заголовком: «De Turcarum moribus» (вийшло в Парижі 1553). Посмертно в додатку до більшої книжки з передмовою Меланхтоновою, під заголовком: «De origine imperii Turcorum» (Вітт. 1560); у Цар. 1568. Далі лейд. «De Turcarum moribus» 1578.

6-10. Елаборати французів, нових турецьких союзників (1530-их рр.): а) Г. Постель-«космополіт» (з 1535-1538, 1542 і д.); б) Ріше 1540; в) Жофруа 1543; г) Белон дю-Ман 1555; д) Мик. де-Ніколяі 1567.

Відколи в Царгороді зачали перебувати французькі дипломатичні представники згідно з трактатом (1536) поміж королем Франциском I та султаном Сулейманом I Пишним—турецьку історію, або матеріал для неї, стали видавати французи, котрі якийсь час побували в Царгороді.

б) Одним з перших учених французьких піонерів, що саме підчас французько-турецької спілки висунувсь, це був «космополіт», як він себе офіційно звав, Гільйом Постель (нар. 1510, пом. у Парижі 1581) ²⁾. Він одвідав Туреччину з Сирією та Палестиною між 1535-1538, при чому приїхав до турецької столиці, 1537, вкупі з дипломатичним французьким посольством. Як повернув Постель до Парижу із своєї східної подорожи, то ставсь першим професором східних мов у недавно заснованому Collège de France (1538). Але викладав він, так, якихсь літ п'ятеро. Його еретичі релігійні ідеї викликали незадоволення коли не самого короля Франциска I, то інших сильних людей,—і Постель покинув викладання в Колежі. Він виїхав до Риму 1544, але там не поладнав з Лойолою, засновником єзуїтського ордену, переїхав до Венеції, а звідти (мабуть 1546) знов подався подорожувати по сходу. Знов він одвідав і турецький Царгород, і арабські Сирію та Палестину, а в 1551 році повернув зо сходу до Європи, до Базелю в Швейцарії (щоб умовитися про друк своїх писань). Із Швейцарії він знов приїхав до Парижу і знов викладав східні мови, маючи стільки слухачів, що зала в Collège des Lombards не могла їх умістити; а тому він збирав свою аудиторію на подвір'ї та й читав лекції слухачам ставши в вікні. Через релігійні непорозуміння Постель 1553 р. приневолюений був перервати свій курс, але потім знов його поновляв і знов збирав широку

¹⁾ «postea à me divulgata per doctos probosque viros in varia idiomatica traducta et publicata comperissem»,—каже Джорджевич у передмові (підписавий 1552-им роком) до пізнішого збірного видання (в лейд. вид. 1578 див. це на ст. 8).

²⁾ З численної бібліографії про Постеля назвемо: а) Ittig: Opuscula varia (1714), ст. 235-315: Disseratio de G. Postello;—б) Weiss: Postel Guillaume—в Biographi: Universelle, т. XXXV (Пар. 1823), ст. 491-500;—в) A. Lefranc: Histoire du Collège de France (Пар. 1893, ст. 186 і д.); г) Кримський: «Первые шаги западно-европейского востоковедения въ XVI вѣкѣ»—Древности Восточныя Имп. Моск. Арх. О-ва, т. II вып. 3 (Москва 1903; в окремії відбитці див. про Постеля ст. 5-7, in 4-to).

авдиторію, дарма що за свої релігійно-містичні ідеї він в очах багатьох людей був причинний і психопат. Постель добре знав мови не тільки турецьку та арабську, ба ще й усякі інші. Якось-то—це вже під кінець свого життя—він не посоромився гордо заявити французькому королеві Карлові ІХ, що з Франції може він любісінько дійти аж до Китаю, не потребуючи ніяких перекладачів (*sans truchement*). Для історії Туреччини та почасти й інших мусулманських народів ХVІ в. вагу мають трьохтомові подорожні записки та вражіння Г. Постеля-Космополіта: «Про турецьку державу» (або «Східні історії») з тими історичними коментарями, які він в них там-сям повставляв, призбиравши їх почасти на сході-таки, почасти з писаннів інших європейців (він цитує з'європейського черця Гайтона ХІІІ-ХІV в., безперечно знав він «Мюльбахського студента» ХV в.; споритья Постель проти Джовія). Вів Постель свої записки безперечно ще на сході, а не після повороту додому¹⁾, але обробив їх як трьохтомовий трактат переважно вже в початку 1540-х років²⁾. Склавав він свою працю тую «Про турецьку державу» мовою французькою, «хоч авторові лекше й простіш було-б писати мовою латинською, ніж французькою» (т. II, ст. 5), тільки-ж світ побачила (у Швейцарії) попереду частина II-га—в перекладі таки латинському, або в поширеній переробці по латині. Тее швейцарське латинське видання має заголовок: «Gu. Postelli—De Originibus, seu de variâ et potissimum orbi Latino ad hanc diem incognitâ historiâ, quum totius Orientis, tum maxime Tartarorum, Persarum, Turcarum et omnium Abrahami et Noachi alumnorum origines et mysteria Brachmanum retegente, quod ad gentium literarumque quibus utuntur, rationes attinet» (Базель 1553, ст. 135 in 8°). А по французьки всі три томи, чи три частини, в світ вийшли допіро 1560 р., in 4-to, в Пуатьє, з таким заголовком—для першої частини: «De la Republique des Turcs, et là ou l'occasion s'offrera, des meurs et loy (так!) de tous Muhamedistes par Gvillavme Postel Cosmopolite. A Poitiers MDLX. Частина II і III мають інші заголовки: з них частина друга—більше-менше з таким заголовком, як і в латинському виданні (тільки мовою вже французькою), частина-ж третя—«La tierce partie des Orientales Histoires». I отож ч. I—ст. VІІІ+127 (in 4°); ч. II—ст. 57; ч. III—ст. VІІ+90; всього разом 289 ст. in 4-to. У мене в руках іще й инше, живовидячки пізніше—видання, що друковано його теж у Пуатьє, але без зазначеного року (бл. 1575?). Воно носить ім'я того самого видавця Enguilbert de Marnef. Деякі орфографічні помилки I-го вид. тут уже виправлені, і додано альфабетного показчика змісту. Частина

¹⁾ Прим., у т. I ст. 66 (Пуатьє 1560) Постель пише, що місяць «зількеде»—то травень; а вже-ж зількеде припадав на травень саме в 1535 році. На ст. 79 Постель каже, що місяць «шабан» відповідає нашому лютому; а це теж було в 1535 р. Себ-то писав свої слова Постель, саме на сході перебуваючи.

²⁾ Во, от, у передмові до III-ої частини Постель зазначає, що минуло вже 443 роки відколи хрестоноси одібрали були [1099] од мусулман Святу землю; складім 1099+443=1542. В т. III на ст. 87 Постель каже, що царевичеві Мустафі (який, знаємо, народивсь бл. 1518 р.) с літ 24. Складім 1518+24=бл. 1542.

І-ша цього пізнішого недатованого видання має пагінацію таку як і видання 1560 р., але частину II-гу друковано тісніше, і має вона лиш 56 ст., а ч. III—88 ст., та до неї-ж саме й додано отого непагінованого показчика,—для всіх трьох частин. Цього факта (про спільний показчик) навіть зазначено на титулі I ч., а саме, він читається в цьому виданні ось як: *De la Republique des Turcs: et là ou l'occasion s'offrera, des meurs et loys (так) de tous Muhamedistes, par Gvillavme Postel Cosmopolite. Avec vne Table bien ample, des choses plus notables, contenues en tous les Liures [= livres]. A Poitiers, de l'Imprimerie d'Enguilbert de Marnef. Avec priuilege du Roy».*

Постель — з найцікавіших піонерів французького сходознавства XVI в. Але-ж було чимало й інших таких піонерів поруч нього, як от Ріше, що теж удавався, як і Постель, до короля Франциска († 1547):

7) **Christ. Richer**: *De rebus Turcicis ad Franciscum regem christianissimum libri quinque* (Пар. 1540). Порівн. нижче, № 12 (у Сансовіна).

8) Ще важніший — інший француз, з йоанітських лицарів, що довго жив при турецькому дворі, Ант. Жофруа (Ant. **Geuffroy**). Його «*Briefue description de la court du Grant-Turc et vng sommaire du regne des Othmans avec vng abregé de leurs folles superstitions*, Париж 1543 (з портретом Сулеймана Пишного) має 80 л., in 4° 1). Цю книжку переклали й на латинське (Базель 1564, 1573) 2), а з латинського на німецьке (Базель 1578) 3). Жофруа подає звістки не тільки про тодішнього «Grant-Turc-a» (Сулеймана Пишного), але й про давніших турецьких султанів.

9) Дуже мало використаний у орієнталістів — П'єр Белон дю Ман (Pierre **Belon du Mans**): «*Les Observations de plvsievs singlaritez et choses memorables trouuées en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie, et autres pays estranges rédigées en trois liures*», Париж 1555, л.л. XII + 212 in 4°. Всі ті краї, які названо в заголовку, це вкупі — велика тодішня Османська імперія Сулеймана Пишного. Як видно з присвяти (л. III) та з передмови (л. V і V об.), автор не філолог і не історик, але практик-медик, що його вираджено на схід дослідити на місці екзотичні рослини, тварини та мінерали, які придатні для ліків. Одбулося його подорожування, з іншими товаришами, між 1546-1549 рр. (л. V об.), тоб-то рівночасно з 2-ою подорожжю Г. Постеля, з яким Белон дю Ман може випадково й зустрічавсь. Зве він свою книгу «працею молодого віку», «*labeur d'aage encor iuuenil*» (л. IV); — і, справді, було йому тоді, як їздив він, мабуть літ 27-30 4). Розпадаються «*Observations*»

1) Ще 1542 р. оця книжка Жофруа побачила світ, але без авторового прізвища — анонімно. Третє видання вийшло вже 1646 р.

2) Латинський заголовок: *Aulae Turcicae Othomannicique imperii descriptio—primum ab Antonio Geuffraeo gallice edita—in latinam linguam conversa per Wilhelmum Godelevaeum* (1564, 1573); in 8-vo.

3) По-німецьки: *Hoffhaltung des Türckischen Keiers und Othomanischen Reichs Beschreibung—durch Anthonium Geuffreum beschrieben, verteutschet durch Nicolaum Höniger-Gedruckt zu Basel 1578; in-f.*

4) На л. XII об. Белон дю-Ман подає свого портрета, і збоку зазначено, що людині 36 літ. Коли ця зазначка стосується до року видання книги (1555), то ясно, що 1546 року, виїздячи в подорож, дю-Ман мав 27 літ. Коли-ж зазначка рівночасна з датою присвяти, підписаної 1553 р. (л. IV), то дю-Ман, їдучи на схід, мав лиш 25 літ.

на 3 книжки, кожна—з окремим титульним листом, тільки-ж пагінація для всіх трьох книжок—спільна, безпереривна, і на л. VI-XII докладно зазначено, де що є в кожній книзі. Найбільше дю-Ман описує—серед своїх подорожніх вражіннів—географію та всі три царства природи тих країн великої турецької держави, яку він об'їхав; тільки третя частина, можна сказати—геть уся, трактує здебільша лиш про історію турецької релігії, тоб-то ісламу, і про турецький побут та звичаї.

10) Nicolas de **Nicolaï** Dauphinois (1517-1583), член посольства короля Франції Генриха II (1551): *Les [quatre premiers livres des] navigations et peregrinations Orientales. Avec les figvres au natvrel tant d'hommes que de femmes selon la diuersité des nations, et de leur port, maintien et habitz.* Lyon 1567 (ст. 181 in-folio і щось 55 таблиць з малюнками—типів та костюмів). Інші видання: Антверпен 1576, 1577, 1586; недобрій німецький переклад—Нюрнберг 1572; Антверпен 1576 (із 61 таблицями). По-італійськи Антв. 1576, Венеція 1580; по-гол.: Антв. 1576.

Великий успіх своєї книги завдячує Мик. де Ніколяї тим малюнкам, які він сам-таки малював з натури. Це переважно типи (у відповідних костюмах) турецькі, грецькі, рідше слов'янські, жидівські, арабські; прим. є в Ніколяї гравюри—всякі яничари, їхні начальники, турецький кухар, дервіші (один—з газелсю, чи, як підписує де-Ніколяї, «guidant un cerf»), купець-араб, купець-жид, купець-далматинець, багато всяких жіночих грецьких типів. В деяких примірниках де-Ніколяєвої праці-альбома бувають гравюри дуже старанно покольоровані; але в дальших передруках, при якихось інших європейських виданнях, що трактують про Туреччину, подаються з де-Ніколяєвого альбому вже лиш чорні гравюри, без фарб. Сюди належить додаток до II тома де-Віженероного перекладу з Халконділи: «*Histoire generale des Turcs—de Chalcondyle, p. Blaise de Vigenaire. De plus—les figurés et descriptions, par Nicolaï, t. II, Париж 1662, in-folio.* Цей додаток має 64 лл. ¹⁾».

11-12. Італійські всезбірки історично-географічних звісток про Туреччину: Рамузіо 1550 Сансовіно 1561 і д.

11) Венець Дж.-Б. Рамузіо (Giambattista Ramusio, нар. 1485, пом. 1557; венец. посол у Парижі, Швайцарії, Римі, секретар венец. Ради Десятьох): *Raccolta delle navigationi et viaggi; nelle quali con relatione fedelissima si descriuono tutti quei paesi che da già 300 anni sin'hora sono stati scoperti cosi di verso Levante et Ponente, come di verso Mezzo di, et Tramontana.* Венеція, т. I-1550 (друге видання 1554); т. II-1559; т. III-1566. Інші видання: 1563-1574; 1583-1613. Не в усіх виданнях кожен том однаково повний, і найкраще брати т. I вид. 1563, т. II вид. 1583, т. III вид. 1565—з тим додатком, що вийшов 1606. Рамузієва всезбірка подорожей—одно з найцінніших видань XVI в. Із цієї шапки ще й досі доводиться дослідникам дуже багато черпати. Зібрано подорожі—не механічно, але з відповідними вступними статтями, де Рамузіо, учений географ-той та історик, подає цікаві уваги до кожної вміщеної в нього подорожи. Частенько для пізніших

³⁾ Саме з де-Віженера (через цинкографічні міркування), а не безпосередньо з де-Ніколяєвого ориг., подав я образок «*Marchant Juif*» у «Історії Туреччини», К. 1924, ст. 84.

покоління Рамузієва всезбірка заміняла собою перводруки; з н. ї, а не з перводруків, робилися дальші передруки і переклади ¹⁾.

Для орієнталіста мають вагу тільки I і II т.т. «Raccolt»-и Дж. Рамузія.

В томі першій містяться подорожі в Африку, країну пресвітера Йоана (Regno del Prete Gianni), в Індію. Тут і картагенський подорожній Ганон в італійському перекладі, і Васко де-Гама кінця XV в., і Лодовіко Вартема 1502-1508 ²⁾, і класичний грек — Гамбол (за Діодором Сіцилійським), і Непарх — мореплавець Олександра Македонського, і Арріянів «Об'їзд Червоного моря», і подорож до Індії Миколи Конті XV в. ³⁾, і той граф-венетець, що з Єгипта і з Суеса приневолений був 1538 поїхати вкупі з флотою сипейського паши до португальської Індії, щоб воюватися проти португальців і баг. ин.

В томі другому: Марко Поло; — Гайтонова «Історія татар»; — Анджелеллове «Життя й діяння Узуна Хасана, шаха перського» (про його війну з султаном Мехеммедом II); — подорок одного купця до Персії 1507-1520 (автор виїхав з Алепа в північній Сирії і, вкупі з військом шаха-Ісмаїла, переїхав Малу Азю, Месопотамію й Вірменщину, а знав він мови турецьку, вірменську та арабську); — подорож Йосафата Барбаро до Тани 1436 та Амвросія Контаріні до Персії 1473; — лист Альберта ді-Кампо про Московію 1524 та запис розм. в Павла Джовія з московським послом Димитрієм Герасимовим 1525; — Арріянів лист до імператора Гадріяна про Чорне море; — про нориви черкесів — генуезця Джорджі Інтеріано); — Герберштайн про Московію; — подорож Катеріно Дзено до Персії 1471-1474 та инших Дзенів на північ Європи; — подорож до Татарії 1247 черців-міноритів в посольстві од папи Інокентія IV (Плано Каріні); — опис Сарматії¹ Олександра Г'ваньїні, та обох Сарматій Матвія з Міхова (краківського каноніка).

Третій том у Рамузія містить безліч подорожей до новооткритої Америки, але в кінці сєть подорож і до Ост-Індії Чезаря де Федерічі, та подорож до Індії через Сарію, та голандська подорож до Китаю.

12) Франческо Татті Сансовіно (народ. 1521 р. в Римі, пом. 1586 у Венеції), історик Венеції та Австрії й усєвітній історик-державознавець, що бере на увагу й державний лад і джерела прибутків кожної держави ⁵⁾ — він туркам присвятив свої праці:

¹⁾ Прим. в «Бібліотекѣ иностранныхъ писателей о Россіи» (М. Калістратова та В. Семенова) і Барбаро, і Контаріні, і Паоло ді Кампо — всі передруковані та перекладені на російське не з давніх оригіналів, а з Рамузія, «изъ знаменитаго ссбранія Рамузію» (див. т. I, Спб. 1836, передмова до Пасьяма Альберта Кампензе, ст. 5).

²⁾ Цю видатну подорож римського патриція Лодовіка Вартема вже був опублікував Sim. Grunaeus у своїй збірці «Novus orbis regionum» (Базель 1532, див. ст. 187-291; in f), але то лиш латинський переклад, а не італійський оригінал.

³⁾ Подорож Мик. Конті до Індії (поверн. 1444), яку ми знаємо через IV кн. «De varietate Fortunae» Подджо Браччоліні, існувала в латинськом друківаном виданні ще бл. 1492 р.; Рамузію дає її по-італійськи, тільки-ж перекладає не з латини, ба з єспанського перекладу (Севілья 1518). Див. у Рамузія т. I, ст. 339.

⁴⁾ З Рамузія взяв оцю статтю про черкесів Клапрот і вмістив у першому томі своєї «Кавказької подорожи» 1807-1808, розд. XXVII.

⁵⁾ Див. Вредень: «Государствовѣдѣніе Сансовино и Всемирныя реляціи Ботеро» (Спб. 1866). «Всемирныя реляціи» — це Giov. Botero: Le relazioni universali divise in quattro parti Nella prima parte si contiene la descrizione dell' Europa, dell' Asia e dell' Africa... і т. д. Venetia 1599. 2-ге виправл. вид. 1602; і ин. (прим. Ренеція 1640). Того самого Ботера вкупі з Г'відо де В'векс — латинська переробка: Mundus imperiorum... libri quattuor complectentes universale theatrum omnium regionum et magnorum imperiorum totius universi (Кельн 1598), де ст. 65-147 містить звістки про Татарію, Китай, Сіям, Персію, Японію,

а) всезбірку *Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi*, nella quale si contengono le leggi, gli uffici, i costumi e la militia di quella natione; con le vite de'principi Othomani. Венеція 1561; там само 1564, 1568, 1582 (505 ст. in 4°); 1600, 1654 (471 ст.).

б) *Gl' Annali Turcheschi*, ovvero vite de' principii della casa Othomana, ne' quali si descriuono tutte le guerre fatte dalla natione de' Turchi in diuerse prouincie del mondo. Венеція 1568 та 1573 (12 лл. + 224 ст.).

Для джерелознавства має вагу не тая Сансовінова праця («Annali»), де він виявив певну самостійність, обробляючи чужі звістки, а навпаки—важлива саме-іменно тая («*Historia universale*»), котра з'являється всезбіркою чужих звісток.

Ось що є в Сансовіновій всезбірці «*Historia universale dell'origine et imperio de' Turchi*» (Пагінації не подаватимем, бо вона в різних виданнях дуже не збігається):

Генуезець Менавіно (раб Баєзіда II та Селіма I Грізного, що втік під час Чалдіранського бою 1514 р.): *I costumi de' Turchi* і т. д.—про турецьку релігію й державу, про запанування Селіма Грізного серед усобиць та про його війну проти шаха Ісмаїла 1514. Менавіно вже був друкований у Венеції 1548 та у Флоренції 1551; а після Сансовіна, вже в латинському перекладі, надрукував його й Лоніцер у своїй всезбірці (див. нижче, № 14).

Серб Барт. Джурджевич: «Про норони турків»—це вищезгадувані вже записки бравця бл. 1541 (у нас № 5).

Луджі Бассано із Зари (бл. 1540): *Informatione* (кардиналові Ніколо Рідольфі) про турецький побут.

Хведір Спандугін (Кантакузін; народ. бл. 1450): а) *Vita di sach Ismael et Tamas, re di Persia*; б) *Commentari dell' origine de' principii Turchi* (що вже друкувалися у Флоренції 1532 та 1551).

Андреа Камбіні (чи Гамбіні, часів Селіма Грізного): Давніша історія турків (у тому числі—здобуття Царгороду 1453) і теперішнє становище. Це вже друкувалося у Флоренції 1537 (*Della origine de' Turchi*) і в Венеції 1541 (укупі з «*Commentario*» П. Джовіа та Скандербеговим життєписом)¹). Вкорочено звуть Гамбініське писання: «*Cose Turchesche*».

Паоло Джовіо: *Informatione a Carlo Quinto Imperatore* (1531),—це те саме, що по-латині зветься «*Turcicarum regum commentarius*» (друк., прим., у 3-ій частині Бібліяндрового латинського Корану, Базель 1543; у нас № 4).

Секретар Малатести, венеціанського полководця: Лист (*Lettera*) про війну венеціанців з Мехеммедом II.

Маріно Барлетіо (скутарійський ксьондз XV-XVI в.): «Скутарійська облога» (1478-1479). Це переклад; а латинського оригінала надрукувано у Клявзера 1556 (див. нижче, № 13) та в III томі Лоніцерової всезбірки (№ 14)¹, що вийшла в світ пізніш.

Індію, царство пресвітера Йоана. Переклали Ботера й поляки: *Relacye powszeczne* і т. д.—*Ja na Boteга Benesiusza*, Краків 1609; 2-ге видання 1659. З цього 2-го краківського видання зроблено, в Москві 1681 р., білоруського переклада: «Театрумъ свѣта всего, на которомъ... народовъ, краевъ, мѣстъ иѣцци нравы, богатства и инья признаки выставленныя, по влоску прежде Яномъ Ботеромъ Бенесусомъ описанныя, а послѣ съ влоского на польскій языкъ... вѣрне вытолковано». Білоруський переклад залишився недрукований; про рукописи XVII та XVIII вв. див. у А. Соболевського: «Переводная литература Московской Руси», Спб. 1903, ст. 56-57 (= Сборн. Отдѣл. Русск. яз. и слов. Акад. Н., т. 74, № 1).

¹) В тих виданнях автор пишеться не Камбіні, а Гамбіні.

Анонім: Здобуття о-ва Негропонта (Евбеї, 1471)—те, що потім по-латині у Лоніцера № 14.

Паоло Джовіо: *De' fatti illustri di Selim, imperator de' Turchi.*

Яків Фонтано (*Pontano*), родоський лицар 1522: *Della guerra di Rhodi*—Сулеймана I Пишвого війна проти родосців,—те, що по латині в Римі 1524 та у Клявзера 1556 та в I томі у Лоніцера.

Листи самовидців Леонарда Хіоського та руського митрополита Ісидора про те, як турки здобули Царгород 1453 (по лат. у Клявзера).

Христоф. Ріккеріо (*Richer*): *La presa di Castel Nuovo in Dalmatia* (1539); пор. під № 7.

Анонім про турків (1538).

Ант. Фр. Чірні (*Cirni Corso*): *L'impresa delle Gerbe, fatta dal catolico re Filippo* (1560).

П. Джент. ді-Вандоніо: *Impresa di Malta* (1565).

П. Контаріні: про війну Селіма II (за о. Кипр) з венеціанцями (1572).

A Soldati et a Christiani che sono su l'armata della Serenissima Signoria di Venetia.

Італійські переклади, які подав Сансовіно, не належать до найкращих. Прим., коли порівняти латинський текст Барлетієвої «Скутарійської облоги» (надрук. у Клявзера 1556 та у Лоніцера) з Сансовіновим італійським перекладом; то, окрім неточностей (часом дуже прикрих), ми знаходимо ще й чималі вкорочення. А іноді знов ми бачимо в Сансовіна власні вставки-інтерполяції.

13-15. Всезбірки німців: а) Клявзер при латин. перекладі Лаон. Халконділи 1556; б) Лоніцер, 1578; в) «Туркогреція» Крузе 1584.

13) Дуже допоміжна — Клявзерова всезбірка 1556 при його латинському перекладі турецької історії Лаоніка Халконділи: *Laonici Chalcondylae Atheniensis de origine et rebus gestis Turcorum libri decem, nuper a graeco in latinum conuersi. Conrado Clausero Tigurino interprete, Bazель 1556, ст. 22 (praefatio)+646 in fol.*

Латинський Клявзерів переклад з грека Халконділи XV в. міститься тут на ст. 1-180. Далі йде збірка всяких інших джерел:

Ст. 181-220. Попереду—на однакову тему під заголовком: «*De origine Turcarum*»—Звідки турки взяли ся [і дальша їхня початкова історія]—а) Теодор Газа († 1475: ст. 181-183; це переклад з грецького); б) венеціанець Джованні Батіста Ігнатій (ст. 183-185); в) Микола Сагундіно, єврейський єпископ XV в. (ст. 186-190); г) *Ioannes Ramus* (ст. 191-217, кінчаючи Сулейманом Пишним); д) *Andreas a Lacina Secobiensis* (ст. 217-220, кінчаючи Сулейманом Пишним).

Ст. 220-235. Хроніка про турків Вольфганга Дрекслера, до 1550 р. [Ця хроніка зробилася дуже популярною. З доповненнями Іо. Розіна вона вийшла в Ляйпцігу 1594. А в XVIII столітті вийшла вона і в російському перекладі: «Турецькой и сарацинскої лѣтописецъ Волфганга Дрекслера», М. 1788¹⁾].

¹⁾ Точний заголовок російського видання: «Турецькой и Сарацинскої лѣтописецъ Волфганга Дрекслера. Исправленный и умноженный Георгіємъ Фабриціємъ Хемницкимъ, съ прибавленіємъ Іоанна Розіна. Перевелъ съ латинскаго языка студ. Іванъ Богомоловъ. Съ указнаго дозволенія. Въ Москвѣ, въ типогр. при театрѣ у Хр. Клаудія, 1788 года». Тут на ст. I—XXXII міститься загальний вступ «О происхожденіи турокъ и о турецькихъ императорахъ», а самий «Лѣтописецъ»—це ст. 1-294, причому ст. 1-36 зветься «Сарацинское царство» (події 596-1291 рр.), а ст. 37-294 то «Турецкое царство» (од 1300 до 1592 рр.). In 8-vo.

- Ст. 235-248. Petrus Perondinus Pratenis: Тамерланів життєпис.
 Ст. 249-312. Каллімах: Варвинська катастрофа 1444 р.
 Ст. 313-327. Леонард Хіоський: Завоювання Царгорода 1453 р.
 Ст. 327-332. Ісидір, б. митрополит московський—про те саме.
 Ст. 332-340. Сабеллік: Турки на р. Ізонцо під Венецією, 1477-1478.
 Ст. 341-368. Коріолан Чепіонс: Діяння венец. адмірала Моченіго проти турків Мехеммеда II (було своєчасне видання в Венеції 1477).
 Ст. 369-382. Бернард Брайденбах: Як Мехеммед II облягав Родос.
 Ст. 382-440. Маріно Барлетіо: Як Мехеммед II завоював Скутарі.
 Ст. 441-444. Henricus Reñias: Лист про турецько-перську війну 1514 р.
 Ст. 444-501. Яків Фонтан: Про Родоську війну Сулеймана Пишного.
 Ст. 502-532. Melchiorus Söiterus: Сулейманова війна в Угорщині.
 Ст. 532-546. Aloysius Argmerius: Боротьба імператора Карла V за Голету та Тунис 1535 р.
 Ст. 547-589. Ioannes Etrobius: Туниська війна Карла V 1535 р.
 Ст. 590-594. Іоан Крісп, герцог Егейський: Як турки завоювали о. Наксос 1537 р.
 Ст. 595-604. Микола Віллоганьон: Війна Карла V в Африці.
 Ст. 601-628. Іо. Март. Стелла: Турецькі успіхи в Угорщині 1543 sqq.
 Ст. 618-646. Стелла: Турецькі успіхи в півн. Африці коло Туніса, або «De Aphrodisio capto».

14) Филип Лоніцер (Phil. Lonicerus, нім. всесвітній історик, пом. 1599): *везбїрка Chroniconum Turciconum, in quibus Turcorum origo, principes, imperatores, bella... et caetera huc pertinentia, continuo ordine et perspicua breuitate exponuntur... (tomi tres). Omnia nunc primum bona fide collecta, sermoneque latina exposita a Philippo Lonicero, Франкфурт на Майні 1578; та 1584; т. I—ст. XVI + 435 + покажчик 12 ст., in-8°, петитом; тт. II-III—значно менші.*

Зміст I т. такий¹⁾:

Посвята од видавця (ст. I-XIII нумер.) та зміст (ст. XIV). Передмова од Ф. Лоніцера (ст. 1-3) та його-ж така історія турків аж до Селіма II. Починає він з історії Мохаммеда та халіфів (ст. 1-9), коротко переходить історію сельджуків та хрестових походів (ст. 9-16), і допіро тоді викладає османську історію аж до своїх часів (до ст. 74).

Про військовий лад у турків—теж Лоніцер (ст. 74-80; тут і про мову, вживану при дворі султанів).

Ант. Менавіно (генуезець, ще був у турецькому полоні за Басіда II та Селіма I Грізного): *De mahometanis Turcorum legibus, religione, vita* (ст. 81-190) в латинському Лоніцеровому перекладі з італійської мови (порівн. у нас № 12) Менавіно докладно сповідає про мусульманську віру та про духовний побут (ст. 81-124), обмальовує щоденне турецьке життя, як простих людей, так і султанів (ст. 124-160), при чому іноді покликається на Барт. Джорджевича (ст. 156-157), коротко обмальовує адміністрацію провінціальну (ст. 160-162), докладно оповідає про усобиці поміж османськими султанами (ст. 164-186) і кінчає нарисом війни поміж султаном Селімом I Грізним та шахом Ісмаїл м Сефевідом, коли в Чалдиранськїм бою (1514) Менавінові пощастило втікти з турецького полону (ст. 186-190).

Бургундець Микола Моффанський: *Soltani Solymani horrendum facinus in proptium filium 1553* (ст. 191-203)—компілятивне оповідання про те, як султанша-українка Роксолана підбила Сулеймана Пишного вбити свого старшого сина (пор. у нас під № 5).

¹⁾ Ідемо за виданням 1584 року, яке в нас під руками.

Барт. Джурджевич (хорват-бранець бл. 1541): *De rebus Turcicis*» (ст. 204-219). Тут видрукувано не цілий трактат Барт. Джурджевича (описаний у нас під № 5), а лиш пророцтво про турецьку загибель (ст. 204-209), про долю бранців (ст. 209-215), та про становище християн, підданих туркам (ст. 215-219).

Каллімах: загибель короля Владислава Варненьчика 1444 (ст. 219-315; те, що й у Клявзера).

Сп. Леонард Хіоський: лист самовидця до папи римського про те, як християни загубили Царгород 1453 (ст. 315-336). Пор. у нас № 12 (Сансовіно) та № 13 (Клявзер).

Анонімне оповідання про завоювання о-ва Евбеї = Негропонта 1471 (ст. 336-339). Пор. у нас під № 13 (у Сансовіна).

Сабеллік: Турки під Венецією на річці Ізонцо (ст. 339-349) Пор. у нас № 13.

Як. Фонтан: *De bello Rhodio*—в поч. панування султана Сулеймана Пишного (ст. 349-435). Пор. у нас під № 13 (Клявзер).

Зміст т. I :

Передмова (ст. I—XVI).

Пієро Контаріні: недавня війна Венеції проти султана Селіма II (ст. 1-109). Див. в нас під № 12 (Сансовіно).

Мельхіор Суатер: Військові дії Сулеймана Пишного в Угорщині (ст. 109-153). Див. в нас № 13 (Клявзер).

Герц. Джов. Крісіні: лист до папи римського про те, як турки здобули о-в Наксос (ст. 153-160). Див. в нас під № 13 (Клявзер).

Джов. Март. Стелла: Турецькі успіхи в Угорщині 1543 і далі (ст. 161-208). Пор. у нас під № 13 (Клявзер).

Що до III тома, то Ловіцер його присвятив історії Скандербега (Георгія Кастріота), тобто переважно писанням М. Барлетія.

Акад. А. Кримський.

Ще про перський театр.

Книжка акад. А. Е. Кримського «Перський театр»¹⁾ звернула на себе чималу увагу серед орієнталістів, надто за кордоном. Про це яскраво свідчить та безліч листів, яка не перестає звідусіль надходити і до автора і до видавництва Української Академії. Що правда, значна частина тих листів містить у собі лиш короткі компліменти на адресу книжки, без ширших пояснень: «Ргесіеих оувгаге» — характеризує — в своєму листі з Африки — працю акад. А. Е. Кримського Анрі М а с е́, професор-іраніст в алжерському університеті; «Найдокладніша книга про перський театр» — пише про неї сербський арабіст Фегім Бай ра к т а р е в и ч, професор університету в Білграді, і т. и., і т. и. Тільки-ж чимало листів містять у собі не попросту голі похвали, ба й фактичні додатки та реальні уваги, бібліографічні в тім числі. Деякотрі з поміж них дуже варто використати печатно; я це й роблю, а заравом дозволю собі із свого боку спинитися ще й на тих бібліографічних даних, які акад. А. Е. Кримський свідомо був одкинув²⁾.

От, пише в своєму листі з Парижу Вас. Петр. Нікітін, довголітній консул в Персії.

«Од себе можу пригадати, що живши в Гілянї, в Решті³⁾, я старанно одвідував світський перський театр. Між иншим в-осени 1914 р. я був надіслав покійному петербурзькому проф. В. А. Жуковському текст однієї п'єси: «Нетаїдж-и москират» (=«Наслідки од п'яцтва»), де в п'ятому акті всі дієві особи нищать один одного. Випрохав я той текст у автора, бо для мене цікава була там і сама мова — не літературна, а мова звичайнісінька, повсякденна; особливо гарний тип — одного безпросипного п'яниці («люті»). А релігійну те'зіє бачив я і в глухій провінції, в гілянському містечку Рудесер. Там один з «дієвих трупів» мав замість голови обрубок, пофарбований у червоне; а щоб дати більшої прикраси спектаклеві, той «труп» узав собі на ноги здоровецькі чоботища, що він позичив їх десь певне в якогось рибалки з російських Ліанозівських риболовель; чоботи були добре намащені, по празниковому. Як вам відомо, там у Гілянї дуже пишна буйна

¹⁾ Акад. А. Кримський: «Перський театр, звідки він узавсь і як розвивавсь». Київ 1925. Вид. Української Академії Наук.

²⁾ Здається, не треба й додавати, що — окрім того — цілу низку бібліографічних даних знаю я знов таки не від кого, як од самого акад. А. Е. Кримського, та з чималого книжного скарбу, що ховається в орієнталістичній бібліотеці Української Академії Наук. — М. Л.

³⁾ Решт — надморське місто в прикаспійській Персії.

поросль,— і от, щоб намалювати палючу пустелю, посипали сцену соломою. Одбувся спектакль в окремії будові, «хосейній», що її спорудив один побожний купець. Це було попросту велике подвір'я, четверокутне, обгороджене перистилем, а для почесних глядачів збудовано там було маленьке «бала-хане». В Іспагані знав я одного видатного сміхача-ахунда ¹⁾, що артистично передражнявав усіх відомих у Персії «ровзеханів» ²⁾ і всі говірки (кашанську, живовидячки, на першім місці); до того-ж він звеселяв персів найнепристойнішими анекдотами, роблячи ad hoc відповідні рухи та підпускаючи звуки».

Із Іспагану в Персії пише Ю. Н. Марр:

«Ваш „Перський театр“ придався мені дуже добре саме тепер, через те, що я цього року мав спромогу переслухати на сцені найголовніші те'зії та придививсь як слід і прислухавсь до ровзе-ханських проповідей і до релігійних процесій, а вранці в день Ашура я бачив, як рубаються перси, і сам увесь час перебував тоді серед персів. Як поверну до Росії, то про все це сподіваюся дати замітку». — З цього листу Ю. Н. Марра ми бачимо, що зовсім не справдилися всенькі побоювання К. Смірнова ³⁾, ніби тяжкі часи світової війни й політичного заколоту повинні вбити фанатичне Хосейнове свято у персів.

Та навіть в С. Р. С. Р., серед революційних антирелігійних настроїв, не хоче завмирати «Ашура» з його фанатичними процесіями, самокатуванням і т. и. Проф. М. Є. Слабченко прислав нам ось який опис сьогорічного мохаремського свята в Астрахані:

«Градиційне Хусейнове свято відбулося цього року в перших числах липня (на той рік воно має бути 10 днями раніш, і так що року на 10 день раніш, бо в мусулман місяці рахуються за молодиком). Свято це зветься «святом туги»; починається постом, а кінчається різаниною. Ріжуться лиш один день (в спомин дня смерти Хусейна) від 12-ої години до 1 години дня. Б'ються й ріжуться тільки ті, хто дав на це обітницю під час хорування чи взагалі тяжкої життєвої хвилини, так що нині різанина загубила своє історичне обличчя.

«Починається в Астрахані свято так. Всі чоловіки збираються в призначеному місці, куди приводять і коней. Одягнені чоловіки в особливі костюми. Похід іде через ціле місто Астрахан, і посувається до мечету, де процесію зустрічає мулла. На пишню вбраному коні, якого вкрито дорогою попоною, та ще зверху напнуто дорогим шовковим покривалом, поволі їде тяжко ранений Хусейн, у білому дорогому вбранню. З ран на голові й на обличчі лється кров на одіж і руки. З боків підтримують Хусейна двоє його приближених. Позад Хусейна, на носилках, несуть одного за одним двох забитих синів Хусейнових. Носилки вкрито коштовними покривалами, з-під яких видно тільки пишні чоботи забитих. На забитих Хусейнових

¹⁾ шановного муллу.

²⁾ містерійних проповідників.

³⁾ Див. «Перський театр», ст. 43.

синах посаджено голубів (мабуть прив'язано шнурком). За носилками несуть на руках маленького хлопчика в білому; то — поранений сип імама Хусейна. За тією дитиною ведуть двох коней, під розкішними покривалами (коні, мовляв, належали забитим). Ще далі суне 6—7 чоловіка в чорному одязі, з поголеними головами; — то тії сини Хусейнові, котрі лишилися живі. За ними йдуть чоловіки в білих саванах, теж з поголеними головами; ідуть вони невеличкою групою, але двома рядами, по обидва боки бруку. За тим посувається в повному порядку велика група чоловіків, одягнених у чорне убрання, причім одяг на них — подертий по плечах і на спині. Всі вони босі й голомозі. В руках цієї останньої групи — ланцюги, вони їми б'ють себе по оголених частях тіла, або б'ються кулаками в груди. Удари наносять планомірно, в такт. Всі ці флагелянти враз страшенно кричать: «Шохсей-Вахсей!» Все це робиться по дорозі до мечету. Коли ізблизяться до мечету, то там, як сказано, їх зустрічає мулла, і він сходить на трибуну. Тоді всі починають молитися й рубатися, для чого тут-таки видаються їм мечі. Поранених і непритомних підтримують особливими дерев'яними щитами. Порубавши себе отак цілу годину, учасники різанини йдуть до спеціально наготованої лазні, роблять там омовення, а після того — йдуть додому. — Увечері знов збираються коло мечету, але тоді вже не буває ніяких церемоній чи різанини.

«Цей опис подала мені (=М. Є. Слабченкові) М. Саматова, яка й сама дивилася на сьогорічне свято в Астрахані та ще й розпитувала про нього персів. Саматова обіцяє зібрати відомості, наскільки поширено свято в оклицях Астрахану, і хоче довідатися про модифікації його і про те — як одбувалося Хусейнове свято за старих часів, а коли можна буде, то знайти й відповідні малюнки й т. и.»

Ті дані, які ми знаходимо в наведеному листі проф. М. Слабченка (чи, там, М. Саматової), не містять у собі по суті нічого нового, але свідчать, що й старе не занепадає в Астрахані, — не так, як по інших давніших шіїтських осередках. В лютому цього 1926 року, я бувши в Баку, розпитувавсь у бакинських старожилів, чи святкують вони й тепер мохарремське Ашурá так само фанатично, як і колись (згадаймо, приміром, ефектний опис в «Le Caucase» А. Дюма 1858 р.; див. «Перський театр», ст. 35—36). На це мені одказали, що тепер таких процесій одбувати в Баку не можна. Сторож старого шірваншахського палацу повів мене до одного мечету в тім палаці і, з жалем, показав зачинений там текст-и реван. — «Було колись, я сам його носив на процесіях», сумно казав мені він, «а тепер цього вже не можна». Завважити треба, що боротьба проти мохарремських процесій провадилася в Баку і через вінематографічну фільму. Та про неї буде у нас мова нижче, вже аж наприкінці.

Важливий причинок до розвідки акад. А. Кримського — то дуже змістовна рецензія на його книжку, яку надрукував у «Червоному Шляху» (1926, № 1, ст. 271—273) проф. О. Білецький, відомий знавець історії всесвітнього театру. Цю тямущу рецензію ми передруковуємо тут у повній основі, нічого не вкорочуючи:

«Ми мало знаємо східні літератури, і ще менше маємо уявлення про театри близького й далекого Сходу. Звичайні курси з історії театру, читані по наших музично-драматичних інститутах та технікумах, за раз-на-завжди повзятим шаблоном, починають цю історію з грецького театру Діоніса, з драматургії Есхіла, Софокла й Еврипіда. А тим часом шукання новіших режисерів і в нас і на Заході весь час то свідомо, то несвідомо звертаються до шляхів, якими йшли, а іноді і тепер ідуть театри Сходу. Єврейнов раз-у-раз згадує в своїх писаннях і за японський, і за китайський театр. Таїров у своїх «Записках режиссера» ясно цитує книгу С. Леві про індуську драму. В театрах Сходу приваблює їх незалежність від літератури, їх безпосередність, яка дала їм здійснити той ідеал «всенароднього» видовища, за який даремно мріяв європейський театр кінця ХІХ і початку ХХ сторіччя.

«Історія перського театру — може не найяскравіша сторінка в історії позаєвропейських театрів, а проте сторінка з багатьох поглядів цікава й поучна. Українському читачеві пощастило дістати про цей театр відомості з рук найлуччого в нашому Союзі знавця перської культури й літератури акад. А. Е. Кримського — в монографії, яка єднає науковість викладу з приступністю його і невідготованому, але звиклому до серйозного читання читачеві. Російською мовою, крім ряду журнальних статтів та сторінок в описах подорожніх — нещодавно про перський театр вийшла невелика популярна книжка Євгена Бертельса («Персидский театр: Ленг. 1923, ст. 93) в серії книжок за східній театр, що їх видає розряд історії театру при Російському Інституті історії мистецтв (вид-во «Academia»). А. Е. Кримський каже, що книжка Бертельса «дуже путяща праця: скрізь видно, що писав її тямущий орієнталіст». Читачеві, який побажає дістати як-найповніше уявлення про перський театр, можна було-б почати читання з маленької книжки Бертельса і перейти після того до ґрунтовної роботи А. Е. Кримського, де він знайде і документи і точне датування і характеристику театральних вистав і переклади деяких зразків.

«Коріння перського театру — з одного боку в скоморошій грі-танцях, що виконують мандровані комедіанти («базігари»), з другого — в релігійному культі, звязаному із всенароднім помином Хосейна, сина Алія, одного з перших халіфів, безпосередніх наступників Мохаммеда. Поволі розвиваючись, культ цей сплотив (в кінці ХVІІІ й поч. ХІХ віку, як гадає А. Е. Кримський) релігійну драму «те'зіє» (траур, жалоба), що не зовсім зникла і тепер. В ХІХ в. Персія познайомилася і з європейським типом драми, найбільше полюбила і, можна сказати, засвоїла з європейських драматургів Мольєра, видвигнула чимало своїх комічних письменників. Але трагедія європейського типу не прищепилася, і «те'зіє» досі залишаються самотнім типом трагедії, «який тішиться вселюдною увагою».

«Окреме місце займає в Персії ще ляльковий театр — Кечель-Пегливан, що зайшов, можливо, в дуже давні часи до Персії з Китаю, також з репертуаром комедійного характеру.

«Робота акад. А. Е. Кримського і дає, по-перше, докладні відомості про всі ці типи театру і, перш за все, про релігійну містерію, — відомості,

взяті з перших джерел, які автор, здебільшого, цитує повно з первторів або наводить уривками. В першій частині роботи цікавить його нерозв'язане ще питання про те, до якого часу можна приділити виникнення самої драми. Релігійні обряди драматичного характеру мають свій початок в X—XI в., а може і в давнішій часі, а що-до піс, то їх поважний дослідник (може, навіть з перебільшеною обережністю) не вагається доглянути раніше межі XVIII й XIX сторіччя (1808 рік).

«Далі автор подає докладний опис типової вистави релігійної драми, що викликає (не без певного натиску з боку організаторів дійства) у глядачів вибух надзвичайного ентузіазму. Тут найцікавіша цитата з листа самовидця, одного з учнів авторових, що 1904 року в Теграні особисто спостережав виставу «те'зіє» і релігійні процесії, які супроводять ці вистави і в яких фанатизм учасників доходить крайньої міри.

«Відділ кінчиться широкою бібліографією західньо-європейських і російських робіт про «те'зіє»; з західньо-європейських робіт названо тільки найважливіші, російську бібліографію,— хоча в ній і «багато всякого мотлоху, дилетантства, тільки-ж вона через політичні умови українського життя являлася досі й нашою власною бібліографією» — автор наводить аж до газетних статтів. Може варт було, маючи на оці широкого читача, відзначити в ній також статті, викликані французькою книжкою Ходзько: «Театр в Персії» С. И. Уманца (Историч. Вестн. 1892, т. 50, дек.) і переклад одної містерії «Смерть халифа Алія» (там-таки, ст. 817 і дальші), а також перекладну статтю М. Дандевіля: «Театр в Персії» (бібліотека «Театра и Искусства», 1901, кн. 2). З чужоземних робіт, поминених у списку, цікаво було-б і нашому читачеві вказати книжку Риджвея (W. Ridgeway: The dramas and dramatic dances of non-european races in special reference to the origin of Greek tragedy, Кембридж 1915), в якій розділ 2-й присвячено перським містеріям, при чім автор наводить цікаві, хоч і спірні, паралелі між ними й поминальними містеріями стародавности. З французьких робіт може варт було-б відзначити спеціальне число «Revue Théâtrale» (1905) із статтею А. Талассо, присвячене перському театрові.

«Певна річ, ці вказівки ми робимо не для автора (який їх не потрібує), а для читача, що побажав-би, користаючи з книги, взяти від неї як-найбільше.

«До речі відзначаємо, що автор «Горя от ума» 1820 року також мав нагоду бути присутнім при виставі «те'зіє», про що й оповіщав свого приятеля, великого театрала свого часу, П. А. Катенина: «В Абгарі (велике село між Султанією та Казвіном)», пише А. С. Грибоедов, «пожили трохи підчас Рамазана, бачили східню трилогію: Страсті Господнього угодника Алія, чули удари дланьми в перся, зойки «Ва Гусейн! О, Фатме!» і ин. Я на це дивився, про тебе думав» (Соч. Гриб. изд. Рос. Акад. Наук, III, 137).

«На закінчення ми знаходимо в А. Е. Кримського переклад одної з те'зійних піс «Сад Фатими» (дочки Мохаммедової) і надзвичайно цікаві (нові і для російського читача) відомості про свято «Омарового вбиття»

(первісно малося на увазі одного з винуватців смерти Хосейна, що пізніше, мабуть на межі XVIII — XIX віків, зіллявся з особою халіфа Омара), і про зв'язану з цим святом літературу — вірші, які неславлять пам'ять Омара, і театральні вистави. Останній відділ книжки присвячено світському театрові (скоморошим ігранкам, Кечель-Пегливану, драмі європейського типу).

«Нема сумніву, що багата на фактичний матеріал, цінна обережними і добре перевіреними висновками, книга акад. А. Е. Кримського зацікавить не самих лиш орієнталістів, а і всіх, кому близькі питання історії театру й драми. Вона належить до числа тих українських книжок, до яких з ко-нечности будуть звертатися і читачі, що знаходяться і по-за межами України. — О. Білецький».

З приводу бібліографічних додатків, які робить проф. О. Білецький, треба нагадати, що акад. А. Е. Кримський наперед застерігає (ст. 47): він із західньо-європейських писаннів називає «лиш котрі найважливіші», і так само він не думає цитувати мохарремські описи всіх подорожніх по Персії. Але, коли вже йдеться про можливі доповнення, то й я з свого боку міг-би дещо додати.

От, акад. А. Кримський свідомо проминув у XVII в. листи гуманіста Пієтра делля-Валле 1618 р., гадаючи, що значно ширший опис, даний у Олеарія і наведений у «Перських театрі» в повній основі, робить делля-Валлево оповідання вже зайвим. Тільки-ж, думаємо, що, коли справді не треба було перекладати делля-Валле цілком, то хоч бібліографічно згадати за нього — варто. Делля-Валле ще в своїм листі з 18 грудня 1617 р. (у розділі VII-му) описує урочисті поминки по халіфі-Алії, доволі драматичні, що він сам бачив їх в Іспанії 21 дня місяця рамадана (диви *Viaggi di Pietro della Valle*, венецьке видання 1667 р., т. I, ст. 109 — 111). Мохарремським процесіям по Хосейні, «які по суті однакові з церемоніями на спомин смерті Алієвої» (ст. 175), присвячує делля-Валле маєвий лист 1618 р. (а саме розділ I-й), зазначаючи, що він їх бачив 30 грудня 1617 р. і дальші десять днів мохаррема (диви ст. 171 — 176). Описавши десятій день («il giorno del Catl»), делля-Валле додає: «Ще-ж кажуть, що вночі перед цим днем привселюдно на майдані спляють статуї (le statue) Омара і деяких інших вождів ворожої секти, — отих, що наказали вбити Хосейна. Кажуть, що привселюдно виклинають і проклинають їх і всіх прихильників тієї секти, себ-то турків та більшину інших мохаммедан-суннітів. Тільки-ж сам я цього не бачив, а тому лиш побіжно про це згадую» (ст. 176). З контексту видно, що під Омаром розумів делля-Валле не халіфа Омара, а того вождя Омара (тоб-то ибн-Са'да), який загубив Хосейна. А така вказівка могла-б придатися і для питання не тільки про релігійні те'зіє, ба й про фарсовий обряд «Омер-кошан» (диви «Перський театр», ст. 74 — 75).

Так само, на мою думку, варто зазначити опис мохарремського свята у Петроса Бедіка в його великій книжці про Персію, під заголовком: «*Sehil Sutun*» (Відень 1678). Бедік (перський вірменин), повідаючи в осьмому розділі за шітські празники, присвячує святові Ашурі (*Hasciur*) 4 сторінки (90 — 93), які, загалом кажучи, мало чим одрізняються від опису, даного

у делля-Валле (між иншим можна й зазначити: з «Подорожами» делля-Валле Петрос Бедік таки й справді був знайомий). І так само як делля-Валле, Бедік кінчає опис десятого дня quae Katil dicitur, згадкою про авто-да-фе: «А тоді спалюють статую (statuam) Єзіда, того дамаського царя, зробивши її собі заздалегідь із паперу, негарну на вигляд» (ст. 93). Делля-Валле, як ми наводили, казав лиш про Єзідового воєначальника Омара, а Бедік мав бачити спаління паперової подоби самого халіфа Єзіда. — Це знов був-би дуже непоганий причинок до питання про релігійний фарс «Омер-кошан» (ст. 74 — 75).

З літератури кінця XVIII в. акад. А. Кримський згадує (ст. 46) про аббата Деляпорта надто лаконічно. Мабуть чи не краще було-б застилізувати відповідну бібліографічну вказівку ось як: 1) Абатъ де-ла Портъ: Всемирный путешественникъ, или познаніе старого и новаго свѣта, переводъ съ французскаго, СПб. 1780 (27 тт.). Французский первопис зветься «Le voyageur français par l'abbé Delaporte» і видержав скількись видань протягом XVIII в. (1-ше видання Пар. 1765; 4 вид. — 1793). Народився Жозеф Деляпорт 1713 р., пом. 1779. В своїй збірці він робить екстракти з инших подорожніх — друкує їх, ніби свої власні листи. Той автор, що пише за Персію, був у Персії ще 1738, за Надир-шаха, — і Деляпорт подає його вражіння (ніби свої) в II томі. Там, про Хосейнове свято пишеться в XXI листі, коли йде мова про місто Казвін (Casbin). Автор листу бачив тільки жалібні процесії та чув проповіді (II, 188-189 франц. вид. 1793). Процесії йому здалися смішними («on ne peut s'empêcher de rire»), бо декотрі з процесантів з поважним виглядом висували язики, щоб наочно ілюструвати жажду, яка томила «le malheureux Hossein». В листі XXIV Деляпорт, обмальовуючи перський побут, зокрема релігію, подає й історичні звістки про перших чотирьох халіфів і про долю Алієвої сім'ї (II, 295-297 франц.); джерело — один шіїтський молла, що з ним заприятнивсь автор листа, використаний у Деляпорта. Додати ще можна, що російський переклад «Всемирнаго Путешественника» дуже читався в Росії ще й у другій четвертині XIX в. Бо от у «Запискахъ С. М. Соловьева» (СПб. бл. 1916 р.) ми знаходимо звістку, що «Всемирный Путешественникъ» був для хлопця-Соловйова улюбленим читанням у 1830-их рр. (ст. 9).

В другій чверті XIX в. вартий уваги Hammer-Purgstall: Geschichte der osmanischen Dichtkunst (Пешт 1837), т. II, ст. 23 — 29, в розділі про османського поета Лямію Бруського XV-XVI в. Той Лямій звіршував по турецьки історію страстей дому Алієвого, і з цього приводу Гаммер оповідає в своїй Geschichte про мохарремське святкування у персів, про їхні театральні те'зіїні містерії («паралель до еспанських пасій»), а zarazом зазначає, що у сунітів нема таких драматичних вистав, а єсть ляльковий театр Караг'юза, «позичений» — каже Гаммер — «безперечно від китайців». Після того Гаммер докладненько переказує зміст Лямієвої релігійно-історичної поеми.

До № 18 в бібліографічному покажчиккові (ст. 49), де акад. Кримський згадує про І. Березина «Путешествіе по сѣверной Персіи» [1842-1843], Ка-

зань 1852, треба-б додати вказівку ще на ст. 248 того самого «Путешествія». Там Березин каже про тегранську друкарню часів Мохаммеда-шаха (1834-1848), що в ній видрукувано було «Тазіє (Мухаремный представлення)». Ця вказівка — придатна для ст. 56 розвідки акад. Кримського, для реєстру друкованих видань те'зіє.

Кавказскій календарь на 1856 годъ (див. «Перський театр» ст. 51, № 23), із статтею Адольфа Берже про шітські свята на ст. 582 — 608, вийшов у Тіфлісі 1855 року. Розділ «Мухарремъ и суфаръ» міститься на ст. 594 — 600. Тут Берже переповідає відповідні сторінки із Березина; переповідає він і конспект десятиох мохарремських драматичних вистав. Далі, на ст. 601, шість рядків присвячено замітці: «Праздникъ въ честь Бабы-Суджа-Эддина».

Професор Фегім Байрактаревич пише до нас із Білграду: Iza Vašeg broja 44 (p. 52) ja sam bio u stanju dodati u moj egzemplar još i ovo: Divan der persischen Poesie, hsg. v. Julius Hart, Halle a. d. S. (1887?), p. 265 — 270: «Das Mysteriendrama», sa odlomkom: «Aus dem Mysterium: Ali's Tod» u prevodu J. Harta. Ne držim, da je ovo tako važno, ali sam notirao radi potpunosti.

Коли йдеться про бібліографічну повність, то можна згадати навіть дуже популярну брошюру Євг. Богрова: «Персія и персы» (видала її близько 1900 р. московська «Историческая Комиссія Учебнаго Отдѣла Общества Распростр. Техническихъ знаній»). В брошюрі 80 стор., та з них шестеро (73 — 78) присвячено опису «Представленій, изображающихъ событія изъ жизни Гусейна» (Тегрань). Ще й два малюнки додано: «Самоистязатели» та «Религіозная процесія» (техти-и реван).

Про святкування Хосейнових страстей в Індії (про нього дає акад. Кримський на ст. 95 переклад з однієї турецької газети 1914 р.) стислі, але вичерпні звістки можна знайти в відповідній статті англо-індійського толкового словника: Hobson-Jobson, A glossary of colloquial Anglo-Indian words and phrases, and of kindred terms, etymological, historical, geographical and discursive. By col Henry Yule and A. C. Burnell. New edition by William Crooke. London 1903. Цікаво між иншим зазначити, чому того відомого словника названо «Hobson-Jobson». Як іде мохарремська процесія, то вона, — це відоме діло, — не перестає вигукувати, верещати: «Йа Хасан! Йа Хосейн!» Англійські солдати в Індії переробили цей вигук на «Hobson-Jobson», і цілу тую містерію, чи релігійну процесію, звать Hobson-Jobson; а звідти дано цю характерну назву і дуже популярному англо-індійському словникові¹⁾.

Московський професор-тюрколог В. О. Гордлевський нагадує в своєму листі про дві праці шведа Івара Лассі, писані буде тому літ якихсь десятеро:

¹⁾ Із словника цитату про це можна буває знайти по різнобірних книжках, наприклад в єзуїтській розвідці А. Фета (Alfons Văth, S. J.): Der hl. Thomas der Apostel Indiens (2-е вид. Ахен 1925), ст. 76.

1) Ivar Lassy: Moharrem mysteries, Гельсінґфорс 1916. Це — основна, вона — англійською мовою.

2) I. Lassy: Persiska mysterier, Гельсінґфорс 1917. Це — по шведськи, популярного характеру.

Нарешті варто згадати, як одбилосся свято «шахсей-вахсей» в новому модному романі Ілі Еренбурґа «Необычайные похождения Хулио Хуренито и его учеников» (Москва 1923. Государств. Из-во). В XXVIII розділі, що так і зветься: «Шаксэ-Ваксей», герої їдуть на Кавказ (очевидячки, до Баку), на «с'езд народів Востока». І от що ми читаємо (ст. 223 — 224):

«На с'езд я отправился лишь один раз. В большой зале сидели кавказцы в черкесках, афганцы с чалмами, в клеенчатых халатах, бухарцы в ярких ермолках, персы в фесках и мн. иные. У всех были приколоты на груди портреты Карла Маркса, с его патриархальной бородой. В середине восседал товарищ, просто в пиджаке, и читал резолюции. Делегаты кивали головами, прикладывали руку к сердцу и всячески одобряли мудрые тезисы. Я слышал, как один перс, сидевший в заднем ряду, выслушав доклад о последствиях экономического кризиса, любезно сказал по-русски молодому индусу: «очень приятно англичап резать», на что тот, приложив руку к губам, шепнул: «очень».

«Вдруг за окном послышалась дикая, неподобная музыка — медные тарелки и трубы. Перс, тот самый, что мечтал приятно в кресле, быстро вскочил и, не доголосовавши двенадцатого пункта резолюции «принимая во внимание...», выбежал на улицу. Заинтересовавшись этим, я решил последовать за ним, тем более что даже этот, достаточно живописный с'езд мне казался не вмоготу скучным.

«Я был вполне вознагражден, ибо увидел зрелище хоть и неоднократно описанное, но все же неопишуемое. На носилках, украшенных яркими коврами и блистающими миниатюрами, сидели завернутые в черные шелка персиянки. Вокруг бежали юноши; всадники в доспехах стегали их нагайками. За ними двигались целые стада полуголых персов, которые хлестали свои спины, густо синие от ударов, железными цепями. Но самое изумительное предстало в конце. Мужчины — юноши, степенные отцы, немощные старцы — в белых как снег халатах, шли рядами и, раскачиваясь в такт, восклицая «Шаксэ-Ваксей!», ударяли себя саблями по лицу. Чем дальше шли они, тем всё более и более исступлялись; крики становились пронзительнее, удары — тяжелее, и светлая быстрая кровь широкими потоками текла по лицам, по халатам, по сухой рыжей земле. Иные падали, но никто не обращал на это внимания. Мой перс вбежал в домик и минутку спустя уже в халате, не доголосовавши резолюции, но полный высшего экстаза, кричал «Шаксэ-Ваксей!» и своей кровью заверял преданность чему-то мне неизвестному, чужому.

«Учитель также видел эту фантастическую церемонию — и ночью, когда мы делились с ним впечатлениями, сказал: «Вот еще дрова. Ох, не взорвут ли они всю машину! Конечно, люди Востока падки на дары культуры, они отдают свои прекрасные кувшины за эмалированные чайники и меняют

ковры на пакоcтнyю набойку. Но сохранили они нечто свое особенное: какой европеец трижды верующий, все равно во что, — в туфлю папы, в мировой прогресс или в симпатичные «советы» — оцарапает себя булавочкой во имя идеи? А эти, и не те что на улице, но делегаты, впрочем, и те и эти вместе, с удовольствием устроят хорошенький мировой «Шаксэ-Вахсей», разумеется не только по своим лбам, но и по многим другим, сначала английским предпочтительно, а потом... Конечно, паровоз вещь мудреная, и персу этому его не построить, но сломать его он может, даже не без удовольствия».

Політичні пророкування Іллі Еренбурга, «нігіліста» отого, як його зве тов. Бухарін у своїй передмові до «Хулио Хуренито», нас — звичайно — не цікавлять ані трохи; але безперечно залишається дуже цікавим той чисто літературний факт, що сценки «Шахсей-Вахсей» попадають ще й тепер у модну белетристику, радянських часів.

Та вони дістаються і до радянського кінематографа. Попереду це сталося в Азербейджані, в Баку, а в початку 1926 р. ми й в усіх кіно-театрах нашого Києва читали таке оповіщення: «Во ім'я Бога (Шахсей-Вахсей). Найперша фільма Азербейджану на екрані в Києві. Беруть участь найкращі сили Азербейджану». А з 27 квітня 1926 р. ми читаємо й по московських газетах оповістку: «С 27 апреля в кино-театрах Горн, Уран, Унион, Карнавал. Первая грандиозная восточная картина. Во имя Бога (Шахсей-вахсей). Производство Аз-гос-кино». (Диви московську «Правду, орган Центрального Исполн. Комитета и Московского Комитета В. К. П. (больш.)», 1926, 27/IV, № 96 (3325), ст. 6). Нема сумнівів, що ця фільма обійшла й усі інші міста СРСР, геть до найглухіших закутків.

М. Левченко.

РЕЦЕНЗІЇ.

Гр. Скворода в «Очерке развития р. философии» Шпета. (Густав Шпет. Очерк развития русской философии. Первая часть. 1922. Петербург. Изд-во «Колос». Стор. 68-83).

Найкращу оцінку своєму творові дав Г. Шпет у передмові: «Я ясно вижу недочеты своей книги — и стилистические и материальные. Книга недоделана... самый тон изложения я во многих местах хотел бы слышать иным — менее обличающим смену моих эмоциональных состояний (VII)». «Другой характер носили затруднения порядка «внутреннего», влиявшие на идейное освещение моего материала, каковое освещение у многих читателей также может вызвать чувство большого неудовлетворения... Первое из этих замечаний состоит в вопросе: как я могу писать историю р. философии, которая, если и существует, то не в виде науки, тогда как я признаю философию только как знание (VIII)». Сучасну філософію, що з неї, як каже Шпет, вищий історичний і діалектичний ступінь філософії, він зробив критерієм оцінки для всієї попередньої філософії. «Мое действительное затруднение состояло в том, что, глядя, таким образом, с конца на все развитие нашей философии, я этот конец должен был делать критерием (IX)». В наслідок цього, зазначає Шпет, «некоторые мои оценки могут показаться слишком суровыми, неисторическими, отвлеченными (IX)». Правда, для всього цього Шпет знаходить самовиправдання. Ми дозволимо не наводити цих докладних самопробачень не тому власне, що самовиправдання це — завжди тільки інтонаційний наголос на обвинуваченнях, але найбільше через те, що при всій цінності й солідності Шпетового «Нариса» в цілому, розділ, присвячений Сквороді, особливо яскраво дає відчуття справедливості не так його самовиправдань, як його-ж-таки самообвинувачень.

Ми не торкатимемося питання, оскільки доцільно було вводити Сквороду в історію російської філософії і ставити його поруч Щербатова, Радіщева та Новікова. Щербатов, Новіков і Радішев — люди інших умов, інших класів і іншої історичної дійсності. М. Ф. Сумцов свого часу р. 1918 сперечався в одній із книжок «Літ.-Наук. Вісника» з Вол. Ерном, що трактував був, подібно Шпетові, Сквороду як «руссаго философа». Можна не погодитися з окремими аргументами, що їх виставляє Сумцов проти Ерна, але не можна не погодитися, що Ерн одірвав Сквороду од історичного ґрунту, взяв його «по-за часом і місцем»¹⁾. Так само робить і Шпет. Трактуючи Сквороду, поруч Новікова, Радіщева і Щербатова, як представника «зарождающейся в XVIII веке светской и внеправительственной интеллигенции» (ст. 68), Шпет одриває Сквороду од історичного ґрунту. Очевидячки, що Скворода й, приміром, той-таки Радішев — люди цілком різних соціальних оточень і зовсім не тотожних культурних традицій.

Акад. Д. І. Багалій, Вол. Ерн, раніш Хиждеу та інші хотіли бачити в Сквороді оригінального й глибокого філософа. Шпет одкидає цю думку. «У нас сложился взгляд на

¹⁾ Ерн відновлює платонізовану легенду, що її утворив Коваліньський, і розглядає біографію Сквороди в космічній аспект, обертаючи біографічне оповідання в метафізичну мітологію. Вже Коваліньський «сливе ігнорував людські риси Сквороди», — Ерн не знає їх зовсім.

Сковороду, як на першого самобитного и оригінального руського філософа. Мне трудно оспаривать эти утверждения, так как самой философии в сочинениях Сковороды я нахожу количество предельно минимальное!» (ст. 69-70). «Я, каже за себе Шпет, сторонник философии, как знания, а не как проповеди, не как мировоззрения». Філософія, для Шпета, наука, знання; для Сковороди, навпаки, філософія не тільки знання, але разом із тим мораль, проповідництво й світогляд, себ-то, за Шпетом, не-філософія, не-знання. Шпет не визнає філософії як гомілетики ексегетики й літургії, а тому й з Сковороди, на його думку, не філософ, а «не-філософ», а його філософічні діалоги в порівнянні з сучасною науковою філософією це тільки еґал, один з моментів філософської преісторії. «Те немногие напоминающие о философии мысли Сковороды, вокруг которых бродят его фантазия и поученья, не возвышаются над уровнем общих мест и ходячих представлений о философии» (70). Шпет знаходить у Сковороди «только приблизительное и ходячее представление о философии, которое.. вообще было популяризовано в широких полубразованных кругах европейских читателей» (70). У Сковороди можна побачити не більш, як «усвоение нескольких моральных тривиальностей» (72).

Ці загальні тези свої Шпет обґрунтовує й аргументує, поцитувавшись на лектуру Сковороди. Сковорода, як гадає Шпет, не тільки з Платоном, але й з філософією патристичною знайомий не був. «Наши исследователи видят его источники в философии античной и отцов церкви. Но и то и другое мне кажется недоказанным, — опять-таки хотя бы по той причине, что самой философии у Сковороды немного» (70). Правда, деяке знайомство з моралістами Шпет припускає. «Несомненно, однако, что с моралистическими трактатами Цицерона и Плутарха Сковорода был знаком непосредственно». Припускає Шпет також, що «Сковорода был, повидимому, знаком с блаж. Августином» (стор. 79). Але треба визнати, що в Шпета для такої негативної характеристики Сковородиної лектури жадних підстав не було¹). Тільки недоглядом і недоробленістю «Нарису» («книга недоделана», як визнає й автор) можна пояснити наведене припущення, що Сковорода, вихованець Київсько-Могилянської академії, знає латинського й грецького письменників, одного західного теолога й не знає східних батьків церкви. Коли-б Шпет використав статтю М. І. Петрова «Первый периодъ жизни и научно-философскаго развитія Г. Сковороды» (Труды К. Д. Ак., т. III, 902, стор. 588-618) і хоча-б на підставі цієї статті ознайомивсь із циклом філософських дисциплін, що викладалися в Київсько-Могилянській Академії й що з ними Сковорода, як вихованець цієї академії, повинен був ознайомитись, він не дозволив-би собі написати про лектуру Сковороди те, що він написав. В епізоді з характеристикою лектури Сковороди та його джерел виявивсь принциповий антиісторизм Шпетів, його послідовне небажання вважати на історичну перспективу.

Власне кажучи, Шпет з його твердженням про «околофилософское место Сковороды», з твердженням, що «самой философии у Сковороды немного», що Сковорода — людина напівосвічена, людина декількох загально-поширених тривиальностей, не висловив нічого нового. Ще за 60-х років минулого століття таку саму думку висловив був Данилевський, а одночасно з ним Іл. Чистович (1857), що мав за неможливе вводити «філософів, въ родѣ Сковороды» в курс історії філософії (Шпет солідаризується з Чистовичем: «высказанное мнение всецело разделяю» ст. 70). Гносеологію Сковороди Данилевський оцінював

¹) Ми цілком згоджуємося з Шпетом, коли він доводить «крайнее безличие» прикладів, що ними Ф. Зеленогорський аргументує свою думку про вплив Платона на Сковороду. Зеленогорський не зумів довести своєї думки, але з того, що Зеленогорський не довів цієї думки, зовсім не можна робити тих висновків, що їх робить Шпет, начеб-то Сковорода не знав Платона. «Безличная тривиальность» (ст. 71) прикладів і ілюстрацій у Зеленогорського не є будь-який ґрунт для Шпетового твердження.

трохи чи не так, як Гоголь оцінював «філософію» Хоми Брута. «Для нас, — стверджував Данилевський, — філософія Сквороди — духовним уместованіям, не ім'юючим рівно никакого значенія», «схоластическая ерунда, семинарская мертвечина». Але коли цю «Базаровщину» можна було б виправдати для «нігілістичних» 60-х рр., то для нашої доби, що освідомлює закони логіки історії, закони історичної діалектики, вміє цінити своєрідність стилю кожної історичної доби, — виступ Шпета є хронологічний анахронізм ¹⁾.

Більш-менш докладно спинається Шпет тільки на одному пункті в філософії Сквороди, а саме на проблемі дуалізму. Згідно з думкою Шпета, в Сквороди тільки «дуалізм и имеет вид метафизического принципа, но зато им и кончается собственно философия Сквороди» (78). Проблема дуалізму, на думку автора «Нариса», «лишь нехитрая философская пристройка Сквороди к главному зданию «самонужнейшей науки» о счастье и об оправдании, в конце концов, собственного поведения» (77).

Питання про дуалізм Сквороди має свою історію, й на ньому випадає спинитись, оскільки й Шпет віддає цьому питанню найбільше уваги.

О. Я. Єфименкова в своїй статті в «Недѣля», досліджуючи пантеїстичні ухили деяких місць творів Сквороди, назвала дуалізм філософа «совершенно вишшимъ» «яко бы дуализмомъ». «Этотъ яко бы дуализмъ у Сквороди вытекаетъ изъ требованій практической морали и вовсе не есть дуализмъ въ философскомъ смыслѣ слова, т. е. противопоставленіе двухъ началъ ²⁾». Акад. Д. І. Багалій поділяє думку Єфименкової ³⁾. Іншого погляду тримається проф. Ф. А. Зеленогорський. З приводу думки автора статті в «Недѣля» він каже так: «Это мнѣніе автора, можетъ быть, имѣло бы нѣкоторое основаніе, если бы Скворода ограничилъ ученіемъ о дуализмѣ по отношенію къ человѣку и его природѣ и не распространялъ его на всю природу. Скворода, напротивъ, всюду въ природѣ видитъ двойственность, т. е. матерію и форму, или идею. Этотъ дуализмъ развитъ имъ въ его сочиненіяхъ на почвѣ дуализма Платона и Аристотеля ⁴⁾». З проф. Зеленогорським не згодився М. Костюк. «Нельзя думать, что Скворода въ своихъ воззрѣніяхъ на природу вообще держался теоріи крайняго дуализма... Обыкновенно различаютъ дуализмъ метафизическій и логическій... Ни того, ни другого дуализма у Сквороди нѣтъ; онъ твердо стоялъ на почвѣ церковно-библейскаго дуализма, признавая матерію твореніемъ Божиимъ, отличнымъ отъ Бога по своей сущности; тотъ фактъ, что онъ такъ часто и настойчиво говоритъ объ этомъ различіи между духовнымъ и матеріальнымъ, объясняется этическими цѣлями нашего моралиста ⁵⁾.

¹⁾ Тональні помилки, помилки тону надто різкого й надто емоціонального, ці помилки загальної оцінки Сквороди в цілому стають технічними помилкамц, коли Шпет торкається деталей. Тільки тим, що Шпет не уважно студіював як твори Сквороди, так і літературу про нього, можна пояснити його слова: «Скворода хочетъ быть русскимъ Сократомъ (88)». Шпет не відрізняє «Сквороди» від «літератури про Сквороду». Він не звернув уваги, що діалоги, в яких Скворода ніби-то висловлює бажання «бути руським Сократомъ», — легенда й апокриф. Сократичні діалоги, що їх надрукував Хиждеу, це спроба утворити сократичний міт про Сквороду. «Бажання бути Сократом» ніколи не було формулою самовизначення нашого філософа, це тільки пізніша історична рецепція пізніших поколінь.

²⁾ «Философъ изъ народа». «Недѣля», 1894, кн. I, стор. 23.

³⁾ Київ. Стар. 1895, II, стор. 154. «Укр. философъ Г. С. Скворода».

⁴⁾ Вопр. Фил. и Псих., 1894, кн. 23, травень, стор. 223. «Философія Г. Сквороди, укр. философа XVIII в.».

⁵⁾ Віра и Разумъ. 1901, кн. 16, стор. 143. «Рел.-фил. воззрѣнія Сквороды».

Подані в нас цитати показують, що Г. Шпет не виїшов за межі тверджень Єфименкової та Костюка. Як і вони, він, заперечуючи Зеленогорському, говорить про моралістичні джерела Сквородиного дуалізму, основаного на ґрунті біблійно-християнському. Подавши думку проф. Зеленогорського, що «дуалізм Сквороди могъ быть заимствованъ у Платона и Аристотеля», Шпет каже: «Но именно дуализм материи и формы, или идеи, для Сквороды — только иллюстрация мысли, для него более основной, о дуализме вечного и тленного, мысли, как то усердно и доказывает Скворода, библейской и христианской» (стор. 71). Як бачимо, тут у порівнянні з Костюком, Шпет не сказав нічого нового. Деякі нові думки він висловлює трохи далі, де розглядає й коментує цитату з «Бесѣды нареченной двое» про «миръ и Миръ, тѣло и Тѣло; человекъ и Человѣкъ.. Яблонь и тѣнь ея». «Это,— пише Шпет з приводу вписаної цитати,— не есть дуализм спиритуалистический, а дуализм космический — в духе платонизирующего христианства, дуализма видимой действительности и невидимого Духа, царства земного и небесного, божьего, тленного и вечного, зла и блага» (78). До цього Шпет робить додатково примітку: «Следовательно, истолкование в духе спиритуалистическом «дуализма» Сквороды — неправильно. Эту тенденцию обнаруживает Эрн, когда говорит: «Человек есть микрокосм. В таком случае ничего познавать человек не может иначе как через себя!» Это,— зауважує Шпет,— не Скворода!» (ст. 78). Напевне, Скворода! «Человѣкъ содержитъ все¹⁾», — ось твердження типове для Сквороди. Щоб Шпет мав право протиставляти «дуализм тела и души» «дуализму видимої действительности и невидимого Духа», для цього він повинен був довести, що Скворода справді відрізняє поняття «душі» від поняття «духа», взагалі освітлити цей пункт у філософії Сквороди. Протиставлення поняття «душі» й поняття «духа», маючи за собою певні підстави, не охоплює цілком того, що дав у цьому відношенні Скворода. Для Сквороди характерний такий ряд: душа — думка — дух. «Не тѣло, но душа есть человекъ²⁾», — ось вихідний пункт, твердження протилежності «душі» й «тіла». Що-ж таке душа? «Что есть душа, если не бездонная мыслей бездна³⁾». І згідно з тезою: душа — думка, Скворода дає нам варіант першого визначення: «Наша мысль есть главный нашъ человекъ⁴⁾». Через поняття «думки» Скворода від поняття «душі» переходить до поняття «духа»: «Мысль есть то духъ, владѣтель тѣлу, господинъ дому», — і, давши це нове пояснення — думка — дух, Скворода його одразу використовує, як і попередні двое, щоб визначити людину: — «Вотъ точный человекъ⁵⁾». Згідно з цим Скворода каже: «Душа оживотворяется Духомъ⁶⁾». Відрізняючи душу від духа, Скворода стверджує разом із тим їх тотожність: «Истиннымъ человекомъ есть мыслей нашихъ неограниченная бездна, просто сказать, душа, т.-е. истое существо и еущая иста и самая эссенция⁷⁾». Цей маленький побіжний екскурсе з'ясовує нам, оскільки Шпет не охоплює своїм протиставленням «душі» й «духа» всього матеріалу відповідних Сквородиних текстів.

По-за Сквородою лишається взагалі все твердження Шпетове про принциповий дуалістичний характер Сквородиної філософії. Шпет мав за можливе говорити про дуалізм у Сквороди й навіть давати певні визначення. На нашу думку, про дуалізм Сквороди можна казати тільки обмежено й пам'ятаючи умовність цього визначення. Ми в даному разі цілком згоджуємось з Вол. Ерном, що писав: «Платонический дуализм онъ (Скворода) преодолеваетъ библейскимъ монизмомъ⁸⁾». «Раздѣлить и разрѣшить есть то же⁹⁾», — вчив Скворода й радив: «Познай: двое». Розділивши і пізнавши «двое», ствердивши дуалізм, як провідний принцип свого філософського вчення, Скворода з'єднував ствержену подвійність і протилежність у вищій єдності. Через дуалізм Скворода йшов до монізму, через

¹⁾ Твори Сквороди за ред. В. Бонч-Бруевича. СПб. 1912, стор. 69. ²⁾ *ib.* стор. 260. ³⁾ *ib.* стор. 239. ⁴⁾ *ib.*, стор. 81. ⁵⁾ *ib.*, стор. 410. ⁶⁾ *ib.*, стор. 67. ⁷⁾ *ib.*, стор. 94. ⁸⁾ Вл. Эрн. Г. С. Скворода. Жизнь и учение. М. 1912, стор. 266. ⁹⁾ Твори, стор. 300.

антитезу до синтези. Його свідомість діалектична: філософія Сквороди — філософія «тріади». Формулою «нероздільно и несліянно» пояснює Скворода моністичне розв'язання дуалістичної проблеми в тій самій цитаті, що її коментував Шпет: «Эги двое: мръ и Миръ, тѣло и Тѣло; человекъ и Человѣкъ — двое въ одномъ и одно въ двоихъ, нераздѣльно и не слитно же»¹⁾. Або-ж в иншому місці: «Богъ во плоти и плоть въ Бозѣ, но не плоть Богомъ ниже Богъ плотію»²⁾. Або-ж коли Скворода пише про «сопряженность во едину ипостась безъ слитія естествъ Божьяго и тлѣннаго»³⁾. Тільки неухважним відношенням до Сквородиних текстів доводиться з'ясувати висновок Шпета, ніби-то Скворода стверджує космічний дуалізм. Формула *asynchytos* і *atreptos* не є формула дуалізму і цю формулу платонізованого християнства, формулу до того-ж суто-ортодоксальну використав Скворода, розв'язуючи проблему як гносеологічну, так і онтологічну. Правда, з Сквороди ніколи не була людина ортодоксїї. Він — людина скепсису й хитань. Ортодоксальному: «так» він протиставляє скептичне: «Що есть истина?» З одного боку він у формулі *asynchytos* і *atreptos* приймає об'єднання двох принципів трансцендентизму і іманентизму, але, з другого боку, він готовий од ортодоксального «по-над» («кромѣ») перейти до матеріалістичного «в»: «Тайный Сродій, сирѣчь Израиль, сверхъ стихій видить тончайшее второе естество. Сіе второе естество аще в стихіяхъ? или кромѣ стихій? Богъ вѣсть! Однакъ Израиль позналъ оно»⁴⁾.

Другий пункт, що на ньому спинається Шпет, це — вчення Сквороди про символічне витолковування біблії. Шпет мало не чотири сторінки, себ-то цілу другу частину статті своєї, присвятив викладові поглядів Сквороди на біблію. Виклавши ці погляди, Шпет нарешті так резюмує: «Всем этим ни мало не расширяется и не углубляется философская концепция основного дуализма Сквороды» (82). На думку Шпета, Скворода ухилився од того, щоб «развивать метафизический принцип дуализма в направлении метафизическом, как раскрытие т. наз. космологической проблемы» (78). Той факт, що Скворода віддав головні діалоги свої «оправданію алегорического истолкования Библии и его примененію къ интерпретации нѣкоторыхъ текстовъ ея» (79), Шпет, розцінив цей факт як ухил Сквороди од суто-філософських проблем. «В сторону аллегоризма целиком и уходит мысль Сквороды» (79). Зупинившись далі на деяких прикладах, Шпет зазначає: «Изложенное показывает, какую он взял линию, уклонившись от метафизической проблемы. Этим раскрывается и его действительный, жизненный, не философский интерес. От начала до конца Скворода остается моралистом» (82).

Ми не можемо погодитися із тим, що Скворода до ідеї символу, до принципу алегоризму й біблійної ексегетики прийшов був під впливом не-філософського й утилітарного моралізму. Не можемо ми погодитися з тим, що Скворода до проблеми символу прийшов, ухиляючись од космологічної проблеми. Скворода в жаднім разі не ухилявся од метафізики в моралізм і до того-ж, як це гадає Шпет, у «сектантський моралізм» (69). Інтерес до біблії в Сквороди має дуже мало спільного з моралістичним і раціоналістичним інтересом до біблії сектантів. У своїх інтерпретаціях біблійних текстів Скворода виходить з тієї думки, що з неї виходили і Філон, і Ориген, і взагалі вся геленістична доба, а саме: що біблія це одна з теофаній один, з моментів втілення логосу. Космологічна проблема, що була для Сквороди проблемою логосу, необхідно входить у теорію теофаній і з нею зв'язується. В даному разі з боку Сквороди не було жадного ухилення від філософської проблеми в утилітарний моралізм, як думає Шпет⁵⁾.

¹⁾ Твори, стор. 202. ²⁾ *ib.*, стор. 107. ³⁾ *ib.*, стор. 112. ⁴⁾ *ib.*, стор. 200-201.

⁵⁾ Правда з другого боку, Шпет припускає, що джерел Сквородиною «біблеїзму» шукати треба не в моралізмі раціоналістичного сектантства духоборів, а в олександрійській філософії. «Для исследования вопроса об аллегоризме Сквороды интересны Филон, Ориген и Климент Александрийский, к которым следовало бы присоединить еще бл. Авгу-

Як ми бачили вище, Шпет заперечує те Ернове твердження, де Ери про Сковороду каже: «Человѣкъ есть микрокосмъ. Въ такомъ случаѣ ничего познавать человѣкъ не можетъ иначе какъ черезъ себя». «Это,—писав Шпет,—не Сковорода» (78). На нашу думку, як антропологізм, так і символізм, вчення про самопізнання і вчення про знання через пізнання образів чи символізм надзвичайно характерні для Сковороди. Твердження Ерна, що «ізв'я антропологізма логически вытекаеть неизбѣжность и значительность категории символа», знаходить собі підтримку в прикладі філософії Августина. Для Августина антропологізм і репрезентаціонізм мають таке саме ґрунтовне значіння, що вони мають і для Сковороди. Вихідний пункт для Сковороди й Августина той самий: це вчення про самопізнання, метафізика внутрішнього досвіду, твердження, що людина нічого не може пізнати инакше, як через себе. «Noli foras ire; in te ipsum redi: in interiore homini habitat veritas», вчив Августин. Думка, що людина й уся «тварь» «образують» бога, ця ідея символа, репрезентації, що її докладно розвинув Сковорода, вона-ж одночасно є провідна ідея позитивної чи катафатичної теології Августина, збудованої на антропологічному ґрунті. Alles Vergängliches ist nur Gleichnis. Хоч «вся тварь, — вчить Сковорода, — непостоянна и обманчива», але «она поле слѣдовъ божіихъ и проникая въ то, что тайнообразуютъ слѣды эти, мысль достигаеть истины».

В зв'язку з вченням про ідеї, що їх подібно до неоплатоників, Сковорода розуміє як думки, стоїть його вимога пізнавати не «крайнюю и послѣднюю наружность», а «пропорцію и размѣръ» думки, «первенствующую въ тваряхъ невидимость». «Невещественный образъ, носящій краски» можна пізнати тільки розумом: думку думкою. Ідею, згідно з платонічною доктриною, треба розглядати як таку, що вона з самого початку належить душі й душа згадує ідею, коли бачить її копію в почуттєвому світі. Ідеї вічно перебувають у розумі. «Образы еще прежде своего явленія на стѣнѣ всегда были въ умѣ живописцу. Они не родилися, и не погнубуть¹⁾». Вони не родилися, вони завжди були в розумі, а тому пізнавати це — тільки згадувати. Так повторивши цю загально-платонічну думку про природженість ідей, Сковорода зробив звідсіля такий самий висновок, що його робив і Платон: він ствердив, що пізнання ідей є спомини. Пам'ятування це пізнання ідей, вічних думок вічного, пізнання невидимого, «заочного» й «утаєного». «Да памятуеть память твоего сердца, чего не видитъ твое тлѣнное око»²⁾. «Учитель намъ не сказуеть: осязайте, но: «поминайте. Да не прелюбодѣйствуемъ». Осязается плоть, а памятуется духъ, осязается прахъ, а вѣчность вѣругеся»³⁾. «То единое тоцію помнится, что заочное». «Сія-же то есть истинная память: признать, объять и принять въ памятное наше зеркало тую святую, которая утаєнна»⁴⁾. Але вічність — неприступна; вона — трансцендентна; як трансцендентну її не можна пізнати: «вѣчность въ память не приходитъ. А стези до ее ведутъ» «Біблія есть стези его». Неприступна для адекватного пізнання вічність пізнається в образах і гієрогліфах, в біблійних символах і емблематах. «Въ сугубомъ словѣ Божіемъ, сугубымъ чувствомъ сугубаго въ насъ существа чувствуемъ»⁵⁾. Так Сковорода, виходячи з принципу самопізнання, й ствердивши процес самопізнання як процес богопізнання, перейшов до вчення про згадування (anamnesis), але згадування він розуміє як тлумачення, тлумачення біблійних «фігур». Пам'ятати—це тлумачити. «Сіє-то значитъ помянуть. Сирѣчь ражжуйте, раскусите, растолочте»⁶⁾. Так вчення про anamnesis обертається в учення про біблійну ексегезу.

стина... Делом специального исследования было бы сравнить и показать, заимствовал ли у них Сковорода какие-либо из своих толкований или он усвоил только общую идею аллегорического толкования Библии» (стор. 79).

¹⁾ op. c., стор. 498. ²⁾ ibidem, стор. 406. ³⁾ ibidem, стор. 411. ⁴⁾ ibidem, стор. 332. ⁵⁾ ibidem, стор. 411.

Це вчення Сквороди про «пізнання, як спомини», розуміння «споминів, як тлумачення» й саме як тлумачення біблійних образів, цей пункт у філософії Сквороди наші дослідники, в тому й Шпет, якось обминули, хоч дуже цікава в Сквороди оця його герменевтична рецепція Платонового *anamnesis*. Тут Скворода йшов за Августином, що визначав пізнання людською свідомістю уможлидних істин цілком у платоновому дусі, як *anamnesis*, і особливо за Філоном Олександрійським. Як Філон символом пам'яті зробив «жвачку тварину» (верблюда), так і Скворода, щоб означити пам'ять, використовує той самий символ «жванія».

Цей коротенький екскурс доводить, що Скворода обертався у колі ідей, типових для геленістичної доби, для олександрійської філософії й, як між иншим це визнає й Шпет, для «платонізирующего християнства» (78). І коли Шпет гадав, що «для исследования, вопроса об аллегоризме Сквороды интересны Филон, Ориген и Климент Александрийский, к которым следовало бы присоединить еще бл. Августина, с которым, повидимому, Скворода был знаком» і коли до того-ж Шпет визнає, що «все более значительные работы Сквороды 70-х и 80-х годов посвящены оправданию аллегорического истолкования Библии» (79), то яким чином це можна погодити з його-ж-таки твердженням, що його висловив був Шпет наприкінці розділу, визначивши Сквороду, як «украинского мудреца, предвосхитившего некоторые идеи, толстовства и других подобных интеллигентских опрощенских настроений XIX века» (83)? Для нас, як певною мірою й для Шпета, Скворода—олександрієць і платоник, учень Філона й Климега, Оригена й Августина. Але коли це так, то його олександринізм має як найменше спільного з інтелігентським безтрадиційним «опрощенством» і філософським вульгаризмом «толстовства», з цими інтелігентськими настроями, що панували в Росії в XIX ст. Скворода—людина іншої соціальної верстви й іншої історичної епохи.

Віктор Петров.

Зеров М. — Нове українське письменство. Історичний нарис. Випуск перший. В-во «Слово». Стор. 136. Київ, 1924.

Інтерес до українського письменства, завжди дуже великий, але ніби якийсь трохи платонічний — останніми часами зростає вже й практично. Коли до XX в. ми мали хіба скупі та ідейно невитримані огляди українського письменства, то самі тільки останні роки дали нам декілька спроб — поставити на історичний ґрунт стражденну путь українського слова, усіма сторонами виявити його первопчатки й розвиток, поставити в певну гармонію кінцеві його акорди з початковими заспівами. Певна річ, це свідчить, що глибоке й ширше інтерес до письменства, що на його дивляться вже не тільки як на певного роду розкіш а як на неминучу умову культурно-національного розвитку; що його, нарешті, студіюють, а не просто читають. Читач перестає вже «почитувати», а хоче знати. І от цей інтерес, хоча-б навіть і не дав він ще остаточних результатів, можна тільки вітати й бажати йому дальшого розвитку та поглиблення. А тим паче коли він у таких серйозних студійних формах виявляється, як у названій праці М. Зерова.

Історичний нарис українського письменства М. Зерова — поки-що перший випуск — розпадається на чотири розділи. Перший (стор. 7—25) містить вступні уваги—про періодизацію та схеми, напрямки й течії в новому українському письменстві. Другий (26—63) цілком присвячено Котляревському, даючи розгляд його творів з погляду певного «літературного жанру». Третій (64—95) подає перегляд травестійної форми після Котляревського, спиняючись на відповідних творах Вілецького-Носенка, Артемовського-Гулака Гребінки, Квітки та ин. Нарешті, останній, четвертий (96—135) трактує з того-ж пере-

важно формального погляду драматичний набуток нашого літературного досвітку, а також байкарський та повістевий, розглядаючи роботу тих самих письменників, що і в попередньому, тільки з іншого боку. Це все, на думку Зерова, має подати ніби повний і закінчений цикл першого періоду нашого письменства — оту «добу класичних пережитків та сентименталізму (трагестії, сентиментальної оперети та сентиментальної повісти)—з 1798 р. до кінця 30-х рр. XIX ст.» (стор. 20). Цією добою М. Зеров у виданій частині своєї праці й обмежується, лишаючи далші — темами прийдущих випусків свого нарису.

Звичайно в таких працях найбільшу увагу критики притягають і найбільше уваг викликають саме оті «вступні уваги», які у кожного історика становлять ніби вісь усієї праці, основний — синтетичний стрижень її, якому потім, у спеціальніших частинах, доводиться вже обростати живим м'ясою критичної аналізи. І звичайно такі «вступні уваги», як висновок з цілої праці, пишуться при кінці, по скінченні всієї роботи, хоча й чільне завжди займають у книзі місце. Авторів нашого нарису, що розбив свою працю на кілька випусків, довелося цю кінцеву роботу зробити на початку або на середині, не вивіривши цілого шляху свого на всьому матеріалі, а загальних висновків до поодиноких фактів не припасувавши. Напряму праці у М. Зерова — добрий і продуманий: «на перегоні цих 125 років, — пише він у вступних увагах, — значно відмінняється соціально-психічний склад українського літератора, поширюється і збагачується коло читачів, у літературний оборот втгається велика сила ідей, одбиваючись на виборі сюжетів і дієвих осіб, позначаючись на методах і засобах художнього пізнання. Письменники ставлять перед собою все ширші і ширші завдання, а в залежності від них розвивають і збагачують літературну мову: жартидлива, трохи шаржована в трагестіях, вона пристосовується до сентиментального патосу Квітки, набуває гнучкості, ніжності і сили в Шевченковій ліриці, розцвітає медовими квітами в романтичних повістях Марка-Вовчка, а в Кулішевих перекладах пробає перемогти західно-європейських поетів і вийти на широкий шлях засвоєння найкращих здобутків світового письменства» (стор. 12). Отже загальний напрям — кажу — цілком виправданий, хоча трохи й звужений може формальною ознакою розвитку, кінець-кінцем до самої мови зведеного. Але він занадто абстрактний, занадто загальний — такий, що його можна вибрати à priori, і разом неплодуючий, бо коли й не суперечить фактам, то тільки через оту свою загальність. І не суперечучи, він цілі низки фактів або лишає без належного пояснення, або — навіть гірше — просто не може вмістити їх у схему загального розвитку нашої літератури, або — ще гірше — вкладає ті факти в недоведену, а тому ризиковану, сумнівну схему.

Починає М. Зеров, цілком до діла, з загальної картини громадсько-політичного життя на Україні в момент, коли повстає нове наше письменство. Зовсім справедливо він його характеризує як «добу рішучої, невиліної і доброю волею, русифікації привілейованих українських груп» (стор. 8-9), яскравими фактами цю рису ілюструючи. І зараз-же зазначає, що були на Україні «особи й навіть групи», що стояли осторонь од потужного русифікаційного процесу, а що-до Котляревського, то на думку Зерова, «перед ним лежав один шлях — шлях пристосування до літературної творчості живої української говірки» (стор. 10). Чому? — одразу насовується питання, що так і не знайде собі в книзі відповіді, бо пояснити факт уживання української мови самою «провінційальною» закутністю тих людей і груп, далекістю від новочасних впливів, прихильністю чи залежністю від «затишної старосвітчини», хуторянством *sui generis* — значить нічого власне й не пояснити. Чому один провінційальний семинарист, Котляревський, пише українською мовою «Енеїду» та «Наталку Полтавку», а другий провінційальний семинарист, Гнідич, перекладає «Іліяду» на мову російську? Чому один поміщик, Квітка, врешті по довгих блуканнях прибився до рідного берега, а другий такий самий поміщик, Капнист, так і лишається російським письменником? Чому один петер-

бурзький службовець Гребінка, свої задушевні думки виливав як-раз українською мовою, а його земляк і мало не шкільний товариш Гоголь у тому-ж-таки Петербурзі, по-за всім своїм інтересом до «затишної старосвітчини», по-українському випише тільки епіграфи до своїх ранніх оповідань? Прикладів таких можна без кінця добирати, і саме рясотà їх і показує, що в своєму полєненні автор не звів фактів на-віч з наперед уложеною теорією. А тимчасом, ця теорія про, сказати-б, провінціалне походження українського письменства, озивається і в дальших розділах праці М. Зєрова, накладаючи на всіх письменників тавро вузького провінціалізму та пережитої старосвітчини.

Проте невияснений у М. Зєрова почин літератури української стався, — наперекір потужній русифікації й російському впливові. В тому почині, як характерну його рису, автор одзначає «деяку несміливість», бо «спивившиєся вибором на живій народній розмові, не наважився проте розірвати з традицією, обмеживєся «підлим стилем» бурлескною формою, єдиним и, де народня мова припускалася тогочасними теоріями» (стор. 11): Добре, ну а як-же напр. «Наталку-Полтавку» в той «підлий стиль і бурлескну форму», єдині і т. д. втиснути? А потребу якоєсь її втиснути має, очевидно, й М. Зєров, бо через кілька сторінок він сам зазначає «співжиття травестійної поеми, тоб-то літературного роду, який по інших письменствах давно перебув свою золоту добу, з сентименталізованою комедією, як «Наталка-Полтавка», і з сентиментальною повістю, як «Маруєя» (стор. 17). Отже на місці єдиних стилю і форми раптом починається співжиття різних стилів і форм, а чому — так і лишається для читача загадкою. Бо то-ж не одгадка до неї, що в першому випадку говориться про кінець XVIII в., а в другому про «самий початок XIX». Ці дати так тісно сплетено, що їх жадним способом не роз'єднати.

Те-ж саме непорозуміння трапляється і з травестійною поемою — «літературним родом, який по інших письменствах давно перебув свою золоту добу», як каже Зєров, а тільки от в українському письменстві надто був припізнився. Категоричності цієї тези знов-же суперечать факти, які тут-же-таки сам Зєров і наводить. У Росії, каже Зєров, «мода на травестії минулася разом з XVIII віком, з «Душенькою» Богдановича та «Єлисеєм» Майкова, а в українському письменстві травестія вийшла на сцену з «Пастухами» Лобисевича та «Енеїдою» Котляревського на самім переломі XVIII і XIX століть». Знов-же добре ніби виходить беручи сумарно. А коли докладніше означити дати, то матимемо от що: «Єлисей» Майкова вийшов 1771 р., «Душенька» Богдановича 1783-го, а «Пастухи» Лобисевичеві, можливо навіть раніше, бо деє між 1769 і 1776 рр. І виходить, що фактично ніякого запізнення не було й посилання історика на отой фатальний «провінціалний» характер українського письменства брєнить втуні і б'є по-за мету.

Не буду спинятись на інших сумнівних тезах М. Зєрова, хоча деякі з них самі кидаються в вічі. Кілька разів, напр., ставиться форма віршу Котляревського у звязок із чотирьохстопним ямбом російських поетів, а тимчасом, чи не ближче було-б пошукати зразка Котляревському в рідвняних і великодних віршах таки українських? Так само не вдаватимусь у деталі і з питанням про періодизацію, бо воно завело-б нас далеко в бік. Даючи спробу своєї періодизації, властиво вертаючись до схеми небіжчика Петрова, автор певне не передбачає тих нетрів, може й невилазних, у які цей спосіб може його завести. Мене принаймні дуже великий бере сумнів, чи можна тую періодизацію оправдати на літературних фактах, і чи не прийдеться до них ще більше робити обмежень та уваг, ніж скільки їх зібрано на стор. 21-25 у нарисі М. Зєрова... Обмежуся тут кількома ще увагами про погляди М. Зєрова на поодиноких письменників.

Теза про «провінціалізм українського письменства» явно на тих поглядах одбилася. М. Зєров увесь час займає якоєсь ніби двоїсту позицію: з одного боку, як тонкий і досвідчений критик з добрим художнім чуттям, він не може це помічати справжніх художніх вартостей у письменників з першого періоду нашого письменства; з другого-ж — він ніби

ввесь час дивиться на них згори вниз, як на недорослих, недорозвинених, зазізнілих провінціалів, увесь час міряючи їх міркою не органічно взятою з свого письменства, а випадковими аналогіями з сусідніми, переважно з російським. Звідси безперечна однобокість характеристик, змалення удільної ваги письменників — часом аж до явної несправедливості. Найвиразніше, може, це одбилося на характеристиці Котляревського, центральної в цьому випускові історії М. Зерова постаті.

У М. Зерова Котляревський — і формально, і ідейно наслідувач російських зразків, провінціяльний літератор, неглибока людина. Провінціалізм і російство Котляревського М. Зеров підкреслює з такою дрібязковою причепливістю, яку навіть зрозуміти трудно. Напр. «смерть Котляревського, як людини причетної до російського літературного життя, одмічено було кількома некрологами в російських (а в яких ще можна було тоді озватись? С. С.) часописах» — зазначає М. Зеров (стор. 29) і забуває додати, що в українському письменстві на цю подію озвався, і надзвичайно яскраво й характерно, сам Шевченко («На вічну пам'ять Котляревському»). Трудно так само зрозуміти, чому, далі, «п'єсет провінціального літератора перед наїзжими з столиці гостями» бачить Зеров у звістці С. Стеблин-Каменського, що приїзжі літератори бували у Котляревського і з ними Котляревський «говорил немого, но все сказанное им было полно живого интереса и глубокомыслия»? Але причепливість Зерова до того доходить, що у відомих словах Чупруна (з «Москаля-Чарівника») на тему національних рахунків добачає історик «простодушну гордість провінціального чиновника, що пишається високозаслуженими земляками» (стор. 29), забуваючи, що Чупрун — Чупруном, а Котляревський — таки Котляревський і не завжди словами дієвих осіб мусить говорити кінче сам автор. За цими неумогтивованими дрібницями пропадає якоесь справжнє обличчя Котляревського, що був сатириком свого часу і — нехай що там — добрим спостерегачем реального життя, знавцем і художником побуту тих верств, серед яких жив і працював. Подібні-ж огріхи і суперечності можна-б одзначити і в характеристиках письменників по Котляревському. «Хуторянство» їхнє, на патріархальній основі тодішнього побуту засноване, все-ж не найбільш може характерна їх риса. А тим-часом за нею зникає та сильна нота демократизму, яка безперечно вчувається у писаннях наших письменників до-Шевченківської навіть доби. І спиняючись детально на такому напр. Білецькому-Носенкові, постаті абсолютно не впливовій, бо й невідомій тоді з друкованих праць, а тим самим у нашому письменстві й не характерній, історик письменства робить ще більше порушення загальної перспективи й переплутує відношення реальних у письменстві сил.

Я спинився переважно на огріхах в історичному нарисі М. Зерова тому, що в цій солідній і з повним знаттям написаній праці хотілося-б і найменших огріхів не бачити, хотілося-б, щоб ідейна видержаність відповідала архітекгонічній. Бо праця М. Зерова, по-за відзначеними і не відзначеними огріхами, дає все-ж добру вкладку в наші історично-літературні досліді.

Акад. Сергій Єфремов.

Василий Гиппиус. Гоголь. Издательство «Мысль». Ленинград, 1924, стор. 237+2. Тир. 3000.

Студіювання Гоголя помітно відстало від тої довгої і невтомної праці, що провадилася і провадиться над Пушкіним. Маємо не тільки силу окремих монографій, життю й творчості Пушкіна присвячених, що найдрібніші тут моменти освітлюють; спеціальне видання «Пушкин и его современники», існуючи вже по-над 20 років, видрукувало в 36 своїх випусках силу цікавих детальних дослідів. Чіткого й прозорого Пушкіна з'ясовано вже в головних ризах, і дальші студії поглиблюють тільки окремі деталі. Що-ж до Гоголя, то

й тепер сперечаються навіть коло того, щоб визначити суть його творчості. Раніш непорушно була думка про Гоголя, як батька російської натуральної школи; з початку 1900 рр. робилися частенькі спроби толкувати його як романтика, навіть символіста; висловлюються останніми роками й інші нові на його літературну творчість погляди. З легкої руки В. Розанова та В. Брюсова з'явилася низка більше-менше талановитих етюдів, що всі вони, перейняті суб'єктивнією поглядом, змагалися якось по-новому виявити *faculté maîtresse* Гоголя, знайти ту провідну нитку, що за її допомогою з'ясувати можна було-б усі найвластивіші його творчості прикмети. Об'єднувала всі ці статті та книжки одна методологічна риса: мало дбали автори за те, щоб з'ясовуючи Гоголя, виходити з детального вивчення всієї його літературної спадщини з усіма її надзвичайної ваги варіантами яскраві і талановито зформуловані думки висловлювано на підставі неширокої по суті бази.

Книжка В. Гіпіуса виразно від таких суб'єктивних етюдів одривається. Автор її ставить за своє завдання охопити цілковито всеньку творчість Гоголя, виходячи з широкого і глибокого вивчення як самих творів письменника, так і присвяченої їм і його життю літератури. З попередників своїх найбільше наближається В. Гіпіус до Н. Котляревського, що так само, як і він, подвійне собі становив завдання — з'ясувати психічну еволюцію Гоголя і зв'язати письменника з сучасним йому літературним рухом. На жаль, надзвичайна стислість викладу В. Гіпіуса, потреба економити кожен рядок спричинилася до уривчастості і перевантаженості змістом кожного речення, позбавляючи книжку в деяких розділах потрібної чіткості.

Не маючи наміру докладно розглядати всі зачеплені в цікавому досліді В. Гіпіуса питання, обмежує головними її з мойого погляду думками.

Чимало віддає автор уваги ролі української традиції в творчості Гоголя. Згадавши за українське оточення, що в ньому перебував письменник за своїх молодечих років, безсумнівний вплив батька (10-12), знайомство з раннім українським письменством (30), частенько зазначає автор і ролю українського вертепу, що його, як про це свідчить «Повѣсть о томъ, какъ поссорился Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифировичемъ», Гоголь безперечно знав (224). Думку про сільність поміж Гоголевими оповіданнями і вертепом докладно обґрунтував був ще року 1911 В. А. Розов у статті «Традиційные типы малорусскаго театра XVII—XVIII вв. и юношескія повѣсти Гоголя» (збірн. Памяти Н. В. Гоголя. К. 1911) В. Гіпіус значно збільшує проти цього автора вплив вертепної традиції в творчості Гоголевій, вбачаючи його не тільки в самих типах ранніх його повістей (стор. 30, 72, 74), але й в техніці його комічних ефектів (наприкл. сцена з Янкелем у «Тар. Б»). Фарсову традицію знаходить В. Гіпіус у комічних ефектах «Вечеровъ» (31) і навіть у «Невскомъ Проспектѣ» (54). Але бракує їй цікавій думці як виразності, так і обґрунтованості. Говорить автор про вертепну техніку іноді занадто загальними термінами; „вертепные тона“ знаходить він навіть у «Невск. просп.»: постаті цього оповідання — «все это марионетки, управляемые чьей то чужою рукой» (53); а в примітці зазначає він ті-ж-таки вертепні «тона» в Одоевського та Погорельського (226). Ці-ж письменники певно вже українського вертепу не знали.

Сумнів повстає далі і що-до обізнаності Гоголя з вертепом (не торкався цього питання, на жаль, і В. Розов), а також сили тих вражіннів, що їх спостереження вертепу могло йому залишити. Не таким вже частим з'явищем був за тих років вертеп на Україні, щоб зазнав од нього Гоголь такого міцного впливу, який використовувати-б міг протягом пізніших років, покинувши вже Україну. А з другого боку одним вертепом з'ясувати «Вечеровъ» не можна. Якщо багато є спільного в змалюванні окремих типів, то й тут ще не доведено, що більше вплинути могло на Гоголя: чи знайомість — напевно обмежена — з вертепом, чи народня традиція оповідань та анекдот, що так багато спільного з вертепом мала. Різняться нарешті і сама комічна техніка. У вертепі зосереджувано її на змалюванні типів, вона, так-би

мовити, статична; пара за парою з'являються окремі постаті, виявляють свої властивості монологами, або діалогами, танцюють і поступаються своїм місцем для дальшої пари. Самі особливості лялькового театру, що спричинилися до обмеженості рухів у ляльок, не давали їм ширше розгорнутися на вертепному кону: вони могли тільки або бити, або штовхати одне одного, або танцювати. Комізм «Повѣстей», власне «Сороч. Ярм.». «Майск. Ночи», «Ночи подъ Рождество» безсумнівно має більш динамічний характер. Пригадаймо, скільки невпинної біганини в цих трьох повістях, скільки руху ради самого руху, скільки несподіваних, випадкових зустрічей, що на них як-раз цей комізм і збудовано. Деякими моментами нагадують ці оповідання рухливих персонажів *commedia dell'arte*, що невпинно виявляють свою живорадісність на сцені. Нарешті, виходячи з одного тільки вертепу, не можна з'ясувати і сюжетности цих оповіданнів. А тимчасом дуже наближаються деякі оповідання до типових схем комічної опери, хоча-б тої-ж-таки «Наталки Полтавки (В. Гініус і сам характеризує розмови коханців, як оперові дуети, стор. 78). Візьмімо хоча-б «Сор. Ярмарок», де все доходить до щасливого кінця через спритну (задумом, а не оформленням) інтригу, де весілля призначається, як у французькій комедії, на той самий день; або «Майск. Н.», де розв'язується справа на взірць «*deus ex machina*» наказом комісара, що тільки на кону може в такі родинні відносини втручатися. Отже й здається мені, що слід пошукати було-б джерела «Вечеровъ» у сценічній традиції. Гоголь-же, як це добре відомо, захоплювався театром; про нього пише він вже в першому-ж листі до матери на початку 1829 р. (Письма, I, 115). Звертаючись-же до петербурзького репертуару 1828-1829 р., зустрічаємо ми між иншим опери-водевілі «Удача отъ неудачи или приключеніе въ жидовской корчмѣ», «Запорожскіе Козаки» А. Шаховського¹⁾ з українською мовою та співами деяких персонажів (належність їх цьому авторові встановлюю я на підставі рукописних текстів цих творів, що збереглися у «Центральной Библиотеке Рус. Драмы» в Ленінграді). Перша опера була дуже популярна, другу «Сѣверная Пчела» (1828 № 127) характеризувала, як «одинъ изъ лучшихъ нашихъ водевилей Онъ такъ часто является на петербургской сценѣ....» І навіть, окрім цих опер, відбитися на «Вечерах» могла і техніка водевіля, з властивими їй прикметами слабкої психологічної мотивації та прямуванням до руху й метушні на сцені.

Друге питання, що помітне місце у книзі Гініуса посідає—це зв'язок Гоголя з сучасним йому письменством і не тільки з його корифеями, як Пушкін і Жуковський, або західними романтиками, а письменниками другорядними і третьюрядними—Булгариним, Полевым, Микол. Маркевичем, Сомовим та инш. Скерувувати в цей бік увагу цілком доцільно для Гоголя, особливо часів перших літературних його спроб. З'явившись до Петербургу з невеличкою по суті лектурою, підходив він до літературної праці, як про це яскраво свідчить історія «Вечеровъ», так-би мовити «по-обивательському». В. Гініус, ідучи тут за В. Калашем, спиняється і на українських інтересах петербурзьких літераторів, як українців, так і росіян з роду (стор. 26-27). Бракує нам потрібної кількості фактичного матеріалу, щоб докладно цей український елемент у столичному життю змалювати. Проте à priori вже стверджувати можна, що був він міцніший, ніж це колись здавалося. Пригадаймо, до речі, цікаві рядки з листа Гребінки 1834 р. до М. М. Новицького: «Петербургъ есть колонія образованныхъ малороссіянъ. Всѣ присутственныя мѣста, всѣ академіи, всѣ университеты наполнены земляками и при опредѣленіи челоуѣка на службу малороссъ обращаетъ особенное вниманіе, какъ *un homme d'esprit*. І того-ж-таки року виставляли аматори-студенти «Военно-Медицинской Академіи» — «Наталку-Полтавку»²⁾.

Цей зв'язок свій з дії *minores* письменства зберіг Гоголь і на далі, на самих навіть верхів'ях своєї творчости. Особливо цікаві тут думки В. Гініуса про вплив водевільної

¹⁾ А. Вольфъ. Хроника петербургскихъ театровъ. Спб. 1877. II, 10.

²⁾ Труды Полтавск. Учен. Архивн. Комиссеи. Полтава. 1914, XI, 11.

техніки на «Ревизора», що так далеко одійшов од давніх комедійних шаблонів. «Гоголь,— пише він,—теоретически сурово осудил водевилі, но в своей практике многое от водевильской традиции воспринял (94-95)... но вместо бледных безразличных фигур 18 века и нового водевиля возвращается к мольеровскому шаржу, осложняя его чисто-шекспировскою тонкостью. Поэтому традиционные моменты интриги получают внезапную убедительность...» (98). І цю думку свою стверджує автор, наближуючи «Ревизора» до окремих тем і підхідок давньої комедії та водевіля... І пізніше, характеризуючи різницю поміж окремими редакціями «Шинелі», знов-таки наближає він Гоголя кожної доби до певного літературного оточення: р. 1839 був він ближчий до «трунящих и острящих» — Булгаріна і Полевого; тепер-же, на початку 40 рр. зіткнувся він з «чувствительно-моралистической разновидностью той же традиции, с Ушаковым и с Гребенкой» (131).

На багатьох іще думках цієї цікавої книжки варто було-б зупинитися, але обмежуся я тут бодай згадками за найцікавіші з них, що нове подають освітлення поставленим уже раніше питанням.

Цілком слушно зменшує автор вплив релігійности матери Гоголевої проти того, як це звичайно робилося (8-10). Глибше з'ясовує він деякі моменти його літературної роботи, що їх причин виключно в побоюванні цензури шукали; так обминув був Гоголь велику французьку революцію в своїй статті «О преподаваніи всеобщей исторіи» в звязку з загальною своєю історіософічною концепцією, що виключну віддавала увагу героям, а не масам (65); свою комедію «Владимира 3-ей степени» кинув Гоголь не тільки передбачаючи непорозуміння з цензурою, а тому скоріше, що залутавсь у занадто складному плані (91). Інакше формулує автор і двоїстість Гоголевої психології, що за причину великої трагедії письменника стала: «... боролись в Гоголе от галкивание индивидуалиста от традиционной социально бытовой почвы с притяжением¹⁾ к той же почве...» (83). Новим є і зазначення, як одного з коренів Гоголівського слов'янофільства міцних вражіннів од пам'яток античного світу в Італії, що під їхнім впливом занадто низько звик він цінувати тодішню європейську культуру (124). Уперше також, здається, звернуто увагу тут на деякі нотки утопічного соціалізму, що вбачає їх автор у «Вибр. мѣсть изъ переп. съ друз.» (184). І можливо, що в звязку з цими спорадичними за часів утворення «Вибр. м.» настроями стоять ті хитання в ідеалізації кріпацького ладу, що зазнав був їх Гоголь за останніх років свого життя (198). На деякий час приходить Гоголь до певної рівноваги (199), старанно готується він вчитися бути натуралістом, прямуючи до цього різними шляхами (203). Але взяв він тепер на свої плечі вагу занадто велику: «в стремлении создать реальный и психологический роман в широко и разнообразно задуманном плане — нужно искать причин неудачи второго тома Мертвых Душ» (210).

І нарешті висловлює автор думку, що стоїть у звязку з поданою в нього характерністкою настрою останніх років Гоголевого життя; буцім-то спалив Гоголь 2 т. «М. Д.», не знаючи, що саме кидає він у грубку. Не перекоує нас остаточно ця гіпотеза, але хвилює вона і своєю простотою і безнадійністю знайти колісь-новий матеріал, що без нього не можемо ми остаточно цього самоспалення письменника з'ясувати.

Зроблю ще декілька дрібних зауважень.

Дядько М. В. Гоголя Ів. Ів. Косаровський, що його як поета згадує автор (стор. 10), співробітничав в «Одесскомъ Вѣстникѣ», і ім'я його частенько зустрічається головним чином під різними віршами²⁾.—Окрім «Гайдамака» Сомова (стор. 26) на цю-ж тему написав і Булгарін (див. об'яву в «Сѣв. Пчелѣ», 1828, № 1).—Окрім Корпеля (Le menteur) на цю-ж тему написав піесу Гольдоні («Il buggiardo»); її переклад подано в «Россійскомъ Театрѣ» ч. XXXV.—Занадто далекий вже Жевакін з «Одружіння» Гоголя від капітана італійської commedia dell'arte

¹⁾ Розбивка В. Гініуса.

²⁾ Див. хоча-б «Литературные листки, прибавл. къ Одесск. Вѣстнику». 1834, № 5, 13.

щоб його хоча-б за віддаленішого нащадка цього типу вважати можна було (104). — Думка про те, що не скориставсь Гоголь з свого листування з приятелями, готуючи «Вибр. мѣста» (170), вимагає перевірки.

Підеумовуючи, зазначимо, що з цієї книги дуже коштовний вклад у студіювання Гоголя: не може її обминути ні дослідник кожного пивання, що до великого письменника стосується, ані читач, що детальнішого з його творчістю вимагає ознайомлення. Можна пошкодувати тільки, що занадто був автор обмежений що-до обсягу своєї книги: позбавило це його змоги розгорнути деякі свої думки, поширити і збудовані на ґрунтовному вивченні матеріалу примітки.

Петро Рулін.

Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгородѣ за рік 1922. Выдає літературно-науковий отдѣл під редакцією Августина Волошина, Др. Василя Гаджеги, Др. Івана Паньевича и Др. Володимира Бирчана. Рѣчник I. Ужгород. 1922. Книгопечатня Юлія Фелдешія в Ужгородѣ. Ст. 236, вел. 8°. Рѣчник II. Ужгород. 1923. Ст. 142 + 87, вел. 8°. Рѣчник III. Ужгород. 1924. Ст. 260, вел. 8°.

Ужгородська «Просвіта», поруч видання популярно-наукових книжок для народа узялася видавати також наукові збірники, які мають служити «інтересам наук, а головню дослідів на полі історії літератури, язика, етнографії, етнології, мистецтва, соціальної, політичної й церковної історії Підкарпатської Русі» (ст. 5-та передмови «О д Редакціѣ» в I т.). Розуміється, треба тільки привітати появу органа, який хоче присвятити себе науковому дослідженню Підкарпатської Русі, бо хоча досі й не бракувало наукових дослідників цього краю, але їх праці, писані різними мовами, розкидано по різних виданнях часто-густо зовсім далеких од інтересів українознавства взагалі. Редакція «Наукових Збірників», згадуючи в цитованій передмові заслуги попередніх дослідників Підкарпатської Русі—українців: Франка, Верхратського, Гнатюка, Охримовича, Свенціцького, Щербаківського, росіянина — Петрова, місцевих учених — Годинку й Стрийського, хоче «продовжати зачату ними роботу і зібрати всіх, котрі займаються дослідями над всіми тими галузями знання».

І треба визнати, що редакції справді пощастило згуртувати біля своїх збірників мало не всіх видатніших теперішніх дослідників Підкарпатської Русі, як місцевих так і позамісцевих, переважно з сусідньої Галичини. Отож, ми зустрічаємо тут праці В. Гнатюка, М. Возняка, Ф. Колесен, К. Студинського, ба навіть відомого російського знавця Підкарпатської Русі проф. А. Петрова. Розуміється, місцеві наукові робітники також піддержують своїми силами перше наукове видавництво своєї маленької країни ¹⁾.

Досі вийшло три томи «Наукового Збірника»—по одному тому на рік. Ці томи дали багато цінних розвідок і матеріалів до історії Підкарпатської Русі, її мови, давнього письменства, фольклору і мистецтва. Зробимо короткий перегляд усіх тих праць, щоб ясніше показати зміст і характер молодого наукового видавництва, спеціально присвяченого карпаторуським студіям.

Історії Підкарпатської Русі присвячені насамперед праці місцевого дослідника д-ра Василя Гаджеги. Під трохи вузьким заголовком «Додатки к історії Русинів і руських церковей в Марамароші» (т. I, ст. 140-226) і «Додатки к історії

¹⁾ Ми чули, що гурток професорів нового університету в Братиславі (колишн. Пресбург) ладився видавати спеціальний орган «Carpatorossica» присвячений тій самій меті, що й наукові збірники «Просвіти», але чомусь ті заходи й досі не здійснено.

Русинів і руських церковей в Ужанській жупі» (т. II, ст. 1-64, т. III ст. 155-239) д-р Гаджега подає нарис історії української колонізації на Закарпатті і взагалі історію Підкарпатської Русі, поєднуючи її з існуючою вже літературою (головно мадярською мовою), а також архівним матеріалом, досі ще неопублікованим. Цей матеріал — то насамперед протоколи візитації єпископом Михайлом Ольшавським церков Марама-роєвської жупи в 1851 році; ці протоколи переховуються в єпархіальному архіві в Ужгороді, і д-р Гаджега друкує їх у додатку до своєї праці (I, ст. 171-212). Вони подають цінні відомості про стан парафій і церков: число парафіян, як вони ставляться до своїх релігійних обов'язків, економічне забезпечення парафій, опис церков і церковного приладдя — взагалі дуже важний матеріал для культурно-побутової, а почасти й економічної історії українського Підкарпаття.

У своїй статті «Перва спроба історії греко-католицької Мукачівської єпархії» (III, 1-27) той самий автор знайомить нас із змістом меморіалу, поданого в 1749 р. од імени греко-католицької Мукачівської єпархії під назвою «*Humilimum pro memoria de ortu, progressu et in Hungaria incolatu gentis Ruthenice*» — римській курії. Цей меморіал, копія якого збереглася в єпархіальному архіві в Ужгороді, являє собою нарис історії підкарпатських русинів і їх церковних відносин. У додатку до меморіалу подано копії кількох десятків документів, починаючи від грамоти князя Федора Корятовича 1360 р. Д-р Гаджега передруковує текст кількох документів, досі ще ніде не публікованих (грамота короля Володислава Грушівському монастирю 1494 р., грамота Марії Терезії 1766 р. та ин.).

Відомий дослідник Підкарпатської Русі проф. А. Петров друкує матеріал з того самого Ужгородського архіву: «Каноническія визитаціи 1750-1767 гг. въ вармедяхъ Земплинской, Шарышеской, Спишеской и Абауйской» (III, ст. 104-135). Матеріал цей стосується околиць з мішаною людністю на українсько-словацьким і українсько-мадярським пограниччі і, так само як і візитації єпископські, подає дуже цінні відомості про релігійні і соціально-економічні відносини української людности по тих околицях. «Візитації збирали потрібні відомості згідно з спеціальною інструкцією і ці відомості укладалися в формі т. зв. «інвентарів». Усі інвентарі зложені книжною українською мовою половини XVIII століття, яка доволі добре передає характеристичні ознаки народньої мови, і проф. Петров справедливо звертає увагу на те, що ці інвентарі цікаві також і для філолога.

Д-р Євген Перфецький (тепер доцент університету в Братиславі), вже давніш відомий в українській науці своїми працями з обсягу історії Підкарпатської Русі, подає нарис: «Василій Тарасович, єпископ Мукачевський. До історії початків церковної унії в Підкарпатті» (II, 84-92). Це — нарис діяльності першого уніатського єпископа в Мукачеві (1624-1648); В. Тарасович взагалі був піонером і ініціатором церковної унії на Підкарпатській Русі, хоч остаточно унія запанувала тут трохи згодом.

Найбільше праць присвячено в трьох томах «Н. Зборника» історії давнього й нового письменства Підкарпатської Русі. Д-р Іван Панкевич подає розвідку про недавно знайдений у с. Тишеві (над самим галицьким кордоном) список Александрії початку XVIII віку й друкує самий текст пам'ятки (с. I, 6-106). Тишівський список являється вже четвертим, знайденим на території Підкарпатської Русі. Він відзначається гарною українською мовою й має виразні сліди мови з України Наддніпрянської. Можна гадати, що славнозвісний середньовічний роман заблукав у карпатські гори в редакції, яка була зложена десь на Поділлі або на Київщині, в часи ще тісних культурних взаємин між Україною східною й західною, і вже на Підкарпатті здобув ознаки місцевої народньої говірки, а також деякі мадяризи й словацкизи (правда, дуже нечисленні). Д-рові Панкевичеві

належить також і стаття про Учительну Євангелію XVII віку, знайдену в с. Ладомирові Земплинської жупи. Ця євангелія, зложена, як гадає дослідник, прикінці XVI в. під впливом реформаційних течій, являє собою цінний матеріал для пізнання діалектичних одмін у місцевих народніх говірках на Підкарпатській Русі.

Заслужений дослідник Підкарпатської Русі акад. Володимир Гнатюк умістив замітку про збірник проповідей першої половини XVIII віку, знайдений у с. Колочаві Марамароського повіту (I, 227-234). Ці проповіді цікаві як своєю мовою, так і дуже сильним апокрифічним елементом у своїм змісті. На зразок акад. Гнатюк друкує одну таку проповідь «В неділю Фомину поученіє». Цікава історія самого рукопису, що належав селянинові Іванові Матійшинові, що дуже ним дорожив, як старосвітською пам'яткою; це свідчить про певну культурність Підкарпатського селянина, хоч йому й доводиться жити серед тяжких соціальних та економічних відносин.

Перу д-ра Фр. Тихого — чеха, що працює останніми часами в обсягу дослідження українського письменства (надто на Підкарпатті), належать «Замітки до Мукачевської літописи XV в.» (I, 109-111). Автор доводить, що цей літопис, який до цього часу вважали за найдавнішу пам'ятку самостійного місцевого письменства на Підкарпатській Русі, має в собі багато підозрілого, що тут видно якусь містифікацію і що як-не-як це пам'ятка не XV віку. Той самий д-р Фр. Тихий у статті «З окраїни чеськоруських літературних взаємин» (II, 108-114) подає кілька заміток, що стосуються давнього Підкарпатського письменства і словесности в їх взаєминах до сусіднього словацького елементу.

Письменницького життя XIX віку стосуються дві статті: одна — велика розвідка проф. К. Студинського «Александр Духнович і Галичина» (III, 28-94). Олександра Духновича (1803-1865), автора кількох букварів, молитовників і дуже немудрих віршів, і взагалі більш філантропа, ніж письменника, шанують на Підкарпатській Русі, як одного з національних діячів, як «проповідателя, апостола руської народности і самопознання». Весною 1923 року святковано по всій Підкарпатській Русі 120-літні роковини народження Духновича, як велике національне свято. З'явилося видання творів Духновича і невелика ювілейна література. До голосів, що вшанували Духновича як одного з піонерів народнього самопізнання на Підкарпатській Русі, прилучає свій голос і проф. К. Студинський, зупиняючись «на одній з найкращих черт» у житті Духновича, на його відносинах до Галичини і приятельських взаєминах з галицькими земляками. Ґрунтуючись найбільше на численних статтях, замітках і кореспонденціях, надрукованих у галицьких виданнях 1849-1858 років Духновичем, знов-же й на його листуванні, проф. Студинський подає докладний, часами аж надто детальний, огляд тих взаємин між Духновичем і його галицькими земляками. В додатку подає проф. Студинський сім недрукованих іще листів Духновича до Як. Головацького. В цілому праця проф. Студинського це цінна сторінка з історії культурного відродження Підкарпатської Русі, на жаль, спрямованого його діячами на не зовсім відповідну путь «общеруського единства».

Певним доповненням до монографії проф. Студинського служить друга стаття історично-літературного змісту: «Матеріали до історії зносин Підкарпатської Русі з Галичиною в XIX віці» Гліба Кінаха (II, 115-121). Матеріали ці — листи Богдана Дідицького до ігумена Мукачевського монастиря Анатолія Кралицького з 1860—67 рр. Листи стосуються співробітництва Кралицького в галицьких виданнях і взагалі культурних взаємин Галичини й Підкарпатської Русі. В однім листі 1862 р. цікава звістка про те, що Кралицький спроваджував собі з Львова портрет Шевченка — разом з портретом Наумовича.

Відомий у нас на Україні дослідник народньої пісенної творчості Філарет Колесса умістив у II т., ст. 122-142+1-87, «Народні пісні з південного Підкарпаття»

(Ужгородська й Пряшівська округа). Подано текст і мелодії 153 пісень з ветупною розвідкою, в якій зроблено аналізу ритмічної і мелодичної будови тих пісень. Аналіза доводить автора до висновку, що «в народніх піснях південного Підкарпаття розширені ті самі звріці стихів, що і в инших сторонах української етнографічної території». Певна річ, що найбільше поширені форми сусідньої Галичини. Серед пісень дуже гарний варіант балади про Бондарівну, записаний у селі Костринах Ужгородської округи. До обсягу фольклору належить і стаття Мих. Возняка «Підкарпатська обробітка легенди про запис душі чортові ради дівчини» (I, 124-139). Текст самої легенди взято з збірника «Теслевцьового попа Стефана» XVIII в Поруч цього тексту подає М. Возняк також варіант легенди за записом Костомарова в Острогоському пов. на Вороніжчині 1842 року.

Підхопивши думку проф. А. Петрова, що «інвентарі» візитацій (див. попереду) виявляють значний інтерес для філолога, д-р Ів. Панькевич дає аналізу «інвентарів (протоколів) канонічних візитацій Вороновського округу 1750-их років під оглядом язиковим» (III, 240-260). Округ Вороновський — це частина колишніх жуп Земплинської і Шариської, де українська людність підлягла сильному словацькому впливові. Але яких 175 років тому, коли відбувалися візитації, цей вплив ще не був такий помітний. Духовні особи, які списували протоколи, вживали тодішньої книжної української мови, але вони передавали й мову селян, подаючи їхні відповіді на ставлені підчас візитації запитання. Таким способом, народня мова полишила свої сліди не тільки в словарі, але й у фонетиці та морфології. Д-р Панькевич бере матеріал візитацій і порівнює на його підставі мову пол. XVIII в. з мовою тих самих околиць на основі недавніх записів. Він приходить до цікавих висновків. Його аналіза дає докази, що «в основі інвентарів лежить живий народній язик і то в фонетиці, морфології і лексиці. Народній елемент виказує лиш незначні впливи словацького походження» (ст. 258). Але коли порівняти мову інвентарів з теперішньою мовою тих самих сіл, де списувано колись інвентарі, то матимемо певну різницю на користь словацьких впливів.

Мистецтву Підкарпатської Русі присвячено три статті доцента Українського Університету в Празі д-ра В. Залозецького: «Задачи консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Підкарпатській Русі» (т. I, 112-123), «Романські і готицькі будови на території Підкарпатської Русі» (II, 65-83) і «Горянська замкова каплиця» (III, 136-154). Останні дві статті ілюстровані знімками й планами найцікавіших давніх будівель на Підкарпатській Русі. Д-р Залозецький констатує, що територія Підк. Русі з погляду архітектури «переходить всі стилеві фази західньо-європейських сусідніх країв». Поява романо-готицьких будівель звязана найбільше з оселенням у краю німецьких колоністів — явище, яке маємо перед очима в сусідній Словаччині й Семигороді. Одній з цікавіших пам'яток романського стилю — замковій каплиці в селі Горянах недалеко Ужгорода — присвячує д-р Залозецький згадану вище спеціальну студію.

Закінчуючи перегляд змісту всіх трьох томів «Научного Збірника», випадає сказати кілька слів про формальний бік видання: мову і правопис. І те і друге відбивають собою образ далеко ще не усталених літературних і язикових відносин на Підкарпатській Русі: поруч статтів, писаних звичайною українською літературною мовою (так писана переважна більшість), бачимо статтю В. Гаджеги, писану важкою книжною мовою, донедавна загально вживаною на Підкарпатті, хоч і з ознаками місцевого народнього діалекту. Статтю проф. А. Петрова подано російською мовою. Так само й що-до правопису: Є. Перфедький, Ф. Колесса і К. Студинський пишуть фонетикою; решта авторів — трохи реформованим етимологічним правописом (наприклад, нема *э*). Але, як нам уже доводилося висловлюватись з цього приводу на иншому місці, цей формальний бік справи не має, на

нашу думку, великої ваги: спільна праця на ґрунті наукового дослідження Підкарпатської Русі з часом зближить діячів цього дослідження між собою, приведе до порозуміння й до вирівнювання та до об'єднання мови і правопису. Важно, що початок такої спільної праці вже зроблено. В добрий час!

Проф. Д. Дорошенко.

Збірник Фільологічної Секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. XIX—XX—XXI. Проф. Ів. Огієнко. Історія українського друкарства. Том I. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV—XVIII вв. Львів, 1925. Накладом Наукового Товариства імени Шевченка. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка. 8°. Заголов. арк.+2 нenum.+418 нум. стор.

Названу працю проф. І. Огієнка присвячено історично-бібліографічному оглядові українського друкарства в XV—XVIII вв.

Розпочавшись у Німеччині, друкарство надзвичайно швидко стало поширюватися на всі сторони і вже наприкінці XV-го в. з'явилося і в давній Україні, спочатку в Західній, а далі й у Східній. З того часу друкарство на Україні все більше й більше поширювалося. Друкарні засновувано не тільки в великих культурних осередках, але часто і в невеликих містечках України. З українських друкарень виходили книжки богослужбові й світського змісту і до того різними мовами — церковно-слов'янською, польською, латинською та грецькою і нарешті — російською.

З приводу українського друкарства з'явилося чимало спеціальних праць, присвячених різним його справам, але ще досі немає монографії, у якій було-б подано більш-менш повну його історію. Через це проф. І. Огієнко в згаданій праці і поставив собі завдання «оглянути все, що досі написано для вивчення історії нашого друкарства...», зазначити, що ми тут вже маємо, а чого нам ще бракує» і тим самим допомогти кожному, «хто хоче працювати в якійсь з численних ділянок історії українського друкарства» (стор. 3). Таке головне її завдання.

Змістом своєї праці проф. І. Огієнка складається з вступу (стор. 1-11), дев'ятох частин огляду друкарства (стор. 12-388), післямови (стор. 388-389) та покажчика (стор. 390-413)

У вступі автор, зазначивши, як багато важить давнє друкарство в історії української культури (стор. 1-3), подає бібліографію що-до загальної історії українського друкарства (стор. 3-7) та відомості про «найпершого друкаря українських книжок» — Швайпольта Фіоля (стор. 7-11).

Далі йде самий історично-бібліографічний огляд українського друкарства по окремих місяцях.

Першу частину праці присвячено оглядові «Білорусько-українського друкарства». Після замітки про спільне білорусько-українське, властиво білоруське друкарство (стор. 12-14), тут подано відомості спочатку про першого «руського» друкаря — Франциска Скорину (стор. 15-19), а потім про білорусько-українські друкарні: Виленську, Несвізьку, мандрівну Васяля Тяпинського, Заблудівську, в Євю, Могилівську, Кутейнську, Буйницьку та Супрасльську (стор. 19-22, 24-32). Тут-таки знаходяться короткі історично-бібліографічні відомості про Пєтра Мстиславцева, товариша Івана Федоровича, що після Франциска Скорини відновив Виленське друкарство (стор. 22-24).

Другу частину присвячено оглядові «Друкарства на Галицькій землі». Після деяких заміток про початок друкарства у слов'ян взагалі та зародження друку у Львові (стор. 33-35) тут подано як-найдокладніші історично-бібліографічні відомості про «Івана Хведоровича, фундатора постійного друкарства на Українській землі», його жаття, діяльність, видруку-

вані ним книжки, наукову літературу про нього, то-що (стор. 35-72). Далі йдуть відомості про друкарні: Львівські—Ставропігійального церковного братства, Михайла Сльозки, єпископа Арсенія Желиборського та єпископа Йосипа Шумлянського (стор. 73-115) і позальвівські—Стратинську, Крилоську, Угорцівську, Унівську та Перемиську (стор. 136-151, 386). Разом з відомостями про Львівські друкарні подаються коротенькі історично-бібліографічні дані про «визначніших Львівських друкарів» (ст. 116-136, 386). Таких друкарів тут зазначено 27. Наприкінці цієї частини подано огляд «Друкарства на Підкарпатській Україні» (стор. 152-156).

Третю частину присвячено оглядові «Друкарства на Волині». Після заміток про зародження друкарства на Волині (стор. 156-159) тут подано історично-бібліографічні відомості про друкарні: Острозьку, Дерманську, Почаївську, Рахманівську, Четвертинську, Луцьку, Чорненську, Крем'янецьку, Житомирську та «Жидівське друкарство на Волині» (стор. 151-191, 193-225). Тут-таки подано деякі дані для історії друкарні Костянтинівської (стор. 191-193), що її ніби-то заснував князь К. К. Острозький, але від якої не збереглося ніяких друків. Наприкінці цієї частини містяться короткі історично-бібліографічні дані про Волинських друкарів та деяких діячів, що своєю діяльністю сприяли розвитку друкарства на Волині (стор. 225-232). Таких осіб тут зазначено 20.

Четверту частину присвячено оглядові «Друкарства на Київщині». Головне місце в цьому огляді займає друкарня Київсько-Печерської Лаври (стор. 233-247; 265-302), а далі йдуть відомості про друкарні Київські: Тимофія Вербицького, Спиридона Соболя, Київської Духовної Академії та Губерніяльну (стор. 302-307, 310-313) і позакиївські: Фаєтівську, Бердичівську та Махнівську (стор. 313-316). Тут-таки подано відомості про наміри Київського мітрополіта Тимофія Щербацького заснувати друкарню при Київській мітрополітанській катедрі (стор. 307-310) та про перешкоди йому від Київсько-Печерської Лаври. Разом з відомостями про друкарню Київсько-Печерської Лаври подаються цікаві історично-бібліографічні дані про той вчений гурток перших печерських друкарів (стор. 247-265), що своєю діяльністю являв собою «друкарську печерську академію». Таких вчених друкарів зазначено тут 10.

П'яту частину присвячено оглядові «Друкарства Чернігівського». Тут знаходяться докладні історично-бібліографічні відомості про друкарні: Новгородсіверську та Чернігівську—Кирила Транвіліона Ставровцького і Лазаря Барановича та замітка про друкарню Губерніяльну (стор. 316-345). Для історії друкарні Новгородсіверської та Чернігівської Лазаря Барановича подано чимало витягів з різних архівних джерел.

Шосту частину присвячено оглядові «Друкарства на Поділлі». Тут подано короткі відомості про друкарні: Панівецьку, Яришівську, Гульчинську, Міньковецьку, Дунаєвецьку, Могилівську, Янівську, Кам'янецькі—Губерніяльну та польську і «Жидівське друкарство» на Поділлі (стор. 345-350). З цих відомостей видно, що згадані друкарні були здебільша «короткотривалі» і випустили в світ по кілька книжок, а деякі з них тільки по одній.

Сьому частину присвячено оглядові «Друкарства на інших землях Східної України». Тут подано короткі відомості про друкарні: Лизаветську, Кременчуцьку, Харківську, Миколаївську, Яську та Дубосарську, Полтавську, Глухівську та переусуну кн. Потьомкіна (стор. 350-360). Усі вони повстали в другій половині XVIII в. і випускали в світ видання переважно московською мовою.

Сьомою частиною властиво й закінчується огляд українського друкарства. В частинах восьмій та дев'ятій міститься огляд друкарства серед «слов'янських народів» узагалі та «інших національностей» на етнографічних землях України. Огляд першого подано через те, що, не знаючи добре історії друкарства серед слов'янських народів, важко зрозуміти початок друку українського (стор. 360), а огляд останнього подано, щоб показати, серед яких впливів жило українське друкарство (стор. 376-377).

Зокрема, у восьмій частині подаються відомості про «закордонні кирилівські видання» та друкарство: «давнє кирилівське», «слов'янське», «південно-слов'янське», «молдаво-волоське», «західньо-слов'янське» (стор. 360-367) та «московське» (стор. 367-375). Дані про друкарство московське поділяються на відомості про друкарство власне московське та загально-російське. Тут-таки містяться замітки про російське друкарство за кордоном. Особливу увагу звернуто на друкарні Іверського монастиря (стор. 375) та старообрядчеські в Клинцях (стор. 375-376), бо друкарні ці були в близьких стосунках з друкарнями українськими.

В дев'ятій частині подано коротенькі відомості про друкарство «польське», «жидівське» та «російське» (стор. 376-382), що було на етнографічних землях України.

В «доповненнях» (стор. 382-388) подано різні, переважно бібліографічні, дані до історії українського друкарства, що їх раніш автор був проминув.

В короткій післямові (стор. 388-389) автор зазначає завдання праці.

«Покажчик» різних імен, назв стародруків, речового обсягу українського друкарства, то-що (стор. 390-413) та зміст книжки (стор. 414-418) закінчують працю проф. І. Огієнка.

Як видно з переказного змісту праці проф. І. Огієнка, вона цілком обіймає історію українського друкарства від самісного його початку й аж до кінця XVIII в., а крім того подає й інші відомості, що допомагають краще зрозуміти те чи інше його становище. Відомості, що їх проф. І. Огієнко подає про українське друкарство, здебільша коротенькі. І сам автор у «післямові» заявляє, що він не мав на меті «подати читачеві повної історії українського друкарства, а пильнував поставити тільки головні історично-бібліографічні віхи його. Історія українського друкарства — це надзвичайно широка ділянка з історії української культури, але ділянка зовсім мало опрацьована: джерельних матеріалів для неї видано обмаль, ґрунтовних монографій також не багато» (стор. 318). Такий стан речей примусив проф. І. Огієнка поставити собі завдання тільки зібрати до купи все те, що досі зроблено для історії українського друкарства, відповідно пояснити зібране та доповнити там, де це було можливо. І справді, в праці проф. І. Огієнка виразно намічено всі найважливіші моменти з історії українського друкарства. Кожен розділ його праці складається з двох частин — короткої історії того чи іншого друкарства і бібліографії про це друкарство. Але чогось нового про українське друкарство XVI—XVIII вв. тут немає. Самі історичні дані не скрізь подані. Вводячи читача в історію якої-небудь частини українського друкарства, проф. І. Огієнко дає йому мінімум потрібного знання, переповідає йому те, що вже відомо і скрізь підкреслює, чого ще не зроблено, що потребує детального досліду або ґрунтовної перевірки. Цією стороною праця проф. І. Огієнка, безперечно, буде «дороговказом» (стор. 3) кожному, хто захоче пізнати долю українського друкарства або задумав дати повний науковий огляд його історії.

Правда, не завжди можна погодитись з деякими думками проф. І. Огієнка, наприклад, про особливу єдність друкарства білоруського з українським на тій підставі, що в давнину культурне життя українського та білоруського народу постійно стикалося в різних галузях й його часто творили ті самі люди. Через це проф. І. Огієнко білоруське друкарство вважає за «білоруське українське» (стор. 13) і трактує про нього перш за все. Справді, білоруське друкарство виникло раніш як українське. Творці того й іншого — одні і ті самі особи. Але на цій підставі не тільки білоруське, а й московське друкарство має багато спільного з друкарством українським, бо організатор московського друкарства Іван Федорович працював в Москві, Заблудові, Львові та Острові Та й взагалі кожне слов'янське друкарство має багато спільного поміж собою в тій або іншій частині. Трактуючи про друкарство українське, якому властиво і присвячено працю проф. І. Огієнка, і подаючи потім відомості про друкарство у інших слов'янських народів, щоб через те ясніше підкреслити долю українського друкарства, здається, краще було-б, згідно з планом праці, подати відомості про друкарство білоруське в частині восьмій—«Друкарство у слов'янських

народів», а не виділяти його окремо неначе-б-то якесь ні білоруське, ні українське, а так мовити, спільне «білорусько-українське» друкарство. При такій постанові і план праці проф. І. Огієнка цілком був-би додержаний і вплив білоруського друкарства на українське, що так хтів він підкреслити, якнайвище був-би зазначений. Або всю працю треба було-б влаштувати в строго хронологічному порядку і відомості про «Друкарство у слов'янських народів», де друкарство виникло раніш, подати перш за все. Далі поветає запитання, чому проф. І. Огієнко, подаючи в тому або іншому місці відомості про друкарство польське, жидівське та російське, ще присвятив цьому друкарству окрему—дев'яту частину і тут-же не раз відсилає читача до попередніх відомостей про це друкарство (стор. 378, 381, 382). Чи не краще було-б зосередити відомості про кожне з цих друкарств в одному якому-небудь місці. Такий порядок не тільки не пошкодив-би завданню проф. І. Огієнка — показати, серед яких впливів жило та розвивалося українське друкарство, а, здається, ще ясніше підкреслив-би останнє. Відомості про заходи «Малоросійської Коллегії» заснувати друкарню в м. Глухові в тексті книжки вміщено в сьомій частині «Друкарство на інших землях Східної України» (стор. 358), а в «змісті книжки» зазначені в п'ятій «Друкарство Чернігівське», а разом з цим показані також і в сьомій (стор. 417). Напевне, згідно з планом праці, краще було-б вмістити відомості про Глухівську друкарню не тільки в «змісті книжки», а й в самому тексті книжки в розділі про «Друкарство Чернігівське». Оновідаючи про друкарство українське, проф. І. Огієнко в окремій восьмій частині подає деякі дані і про друкарство у інших слов'янських народів на тій підставі, що воно чималою мірою вплинуло на друкарство українське. Через це потрібно було-б звернути більшу увагу на це друкарство й подати не тільки бібліографічні, а й історичні дані про нього більш докладні, а не «найкоротші» (стор. 360), як це зробив проф. І. Огієнко, бо з останніх дуже важко виявити той вплив, що попереднє слов'янське друкарство робило на друкарство українське. Докладніші відомості про друкарство у слов'янських народів були-б не зайві тут ще й через те, що користуватися тою спеціальною літературою про це друкарство, до якої надсилає проф. І. Огієнко читача, не завжди і не для кожного можливо.

Маючи на увазі зібрати в своїй праці до купи чисто все те, що досі зроблено для історії українського друкарства, проф. І. Огієнко особливу увагу повинен був звернути на бібліографію друкарства. Тимчасом бібліографічні дані для деяких друкарень в його праці не завжди повні: В деяких місцях проминуто журнальні статті, а часом цінні монографії. В даному разі особливо неповна бібліографія частини восьмої «Друкарство у слов'янських народів». Наприклад, для історії С.-Петербурзької синодальної друкарні не зазначено докладну монографію А. В. Гаврілова «Очеркъ истории С.-Петербургской Синодальной Типографии. Выпускъ первый. 1711-1839. С.-Петербургъ. Синодальная Типография. 1911»¹⁾. Можна було-б ще зазначити деякі пропуски як у восьмому, так і в інших розділах. Але про останні, очевидячки, знає і сам проф. І. Огієнко, бо має на думці поповнити їх у другому томі своєї праці (стор. 389, прим. 1). Знов-же в деяких місцях книжки проф. І. Огієнка подано такі бібліографічні праці, що вони цілком зайві. Такі праці про жидівське друкарство в Варшаві, Любліні і т. п. (стор. 381). Останні тут непотрібні, бо книжка проф. І. Огієнка має своїм завданням—подати відомості тільки про жидівське друкарство на «етнографічних землях України», а не жидівське взагалі. Для історії деяких друкарень на Волині, Київщині та Поділлі між иншим зазначено невеличку статтю «Печатное дѣло въ Малороссіи въ началѣ XIX ст.», що була надрукована в «Кіевской Старинѣ» за 1900 р. кн. 9, стор. 83-85 (стор. 214, 224-225, 316, 349-350, 352, 355-356, 358). Поруч цієї статті треба було-б зазначити і видання «Сборникъ матеріаловъ для истории просвѣщенія въ Россіи,

¹⁾ 8°. Заголовн. арк. + 4 нenum. + IV + 402 нум. + 2 нenum. + XLVI + 56 нум. стор. + 12 окрем. арк. серед тексту з портретами та різними знімками.

извлеченихъ изъ Архива Министерства Народнаго Просвѣщенія. Т. II. С.П.Б., 1897, стор. 59-138, на підставі яких матеріалів і було складено статтю для «Кіевской Старини». Різні історично бібліографічні праці проф. І. Огієнко в своїй книжці цитує не раз-у-раз точно. Видко, що деякі з них він цитує не de visu, а з чужих джерел. Правда, для цього у автора були особливі причини. Працю свою проф. І. Огієнко «писав в невідгідних обставинах емігрантського життя... по-за Львовом; та й у Львові потрібних книжок не знайшлося», як він сам заявляє (стор. 389). «Показчик», що його проф. Огієнко додає до своєї книжки, полегшує користуватися нею, але цей показчик не вичерпує всіх імен, особливо авторів різних праць з історії українського друкарства, що по кілька разів зазначені в тексті Надрукований у «Змісті книжки» поділ праці на «частини» та розділи не відповідає її тексту. В останньому праця поділяється тільки на розділи, яких зазначено XIX, і немає поділу на частини. Все це можна пояснити лиш тим, що свою працю проф. І. Огієнко, очевиднож, провадив прискореним темпом і через це не встиг докладніш її опрацювати.

Взагалі-ж треба сказати, що зазначені огріхи праці проф. І. Огієнко мало зменшують її вартість. Те, що зробив автор, дуже цінне для історії українського друкарства і, без сумніву, не тільки не буде зайвим, а справді «дороговказом» для кожного, хто схоче працювати в якійсь з його численних ділянок. На превеликий тільки жаль, книжка проф. І. Огієнко, як видана за кордоном — в Галицькій Україні, за теперішніх обставин нашого життя мало кому приступна в Радянській Україні.

Наприкінці цього огляду книжки проф. І. Огієнко не зайвим буде зазначити, що остання, як повідомляє автор (стор. 389), це тільки I-й том задуманої їм великої праці «Історія українського друкарства». Том II-й матиме назву «Історія української книги XV—XVIII віків»¹⁾. Томи III-й та IV-й будуть присвячені «Опису стародруків» (всіма мовами) на землях українських, з передмовами та бібліографією кожного твору. Томи V-й та VI-й міститимуть «Матеріали для історії українського друкарства», як невидані так і видані, але розкидані по найрізніших виданнях і через це мало приступні. До тому VII-го має увійти «Альбом знімків з українських стародруків».

Побажаймо-ж проф. І. Огієнкові успішно закінчити задуману працю з історії українського друкарства і скоріше випустити в світ зазначені томи.

В. Барвінок.

¹⁾ Головний зміст цього тому приблизно буде такий: «Історія вивчення історії українського друкарства та книги. Друкар і його становище; друкарські привилеї, монополія, наука, праця, друкарі, письменники і т. и. Техніка давнього українського друкарства (друкарська техніка, термінологія, палеотипія, папірництво, переплетство). Давня українська книжка (зміст, зовнішність, книготорговля, ціна на книжку, записи на ній і т. в.). Історія української гравюри. Знімки з стародруків. Історія цензури на Україні. Паління книжок. Описи стародруків (методологія, бібліографія). Описи стародруків по друкарнях». Текст буде ілюстровано потрібними знімками з стародруків (стор. 389, прим. 1).

С. І. Маслов. Українська друкована книга XVII-XVIII вв. Державне видавництво України. Київ. 1925. 8°. Стор. 76 нум. + 4 нунум.

У згаданій праці С. І. Маслов розглядає українську друковану книжку в перші три століття її існування. Праця його поділяється на три частини.

В I-й частині коротенько оповідається, як зародилося та розвивалося друкарство на Україні від 1574 аж до 1800 р. Тут подано відомості про друкарство в Галичині та Угорській Україні, на Волині, у Києві, на Чернігівщині та про світське друкарство в другій половині XVIII ст. (стор. 7—37), і зазначено самі-но ті друкарні, котрі користувалися кирилівським шрифтом у його слов'янській або світській одміні. Друкарні польські та жидівські автор не розглядає, дарма що часом зазначає видання і цих друкарень.

У II-й частині подано спробу схарактеризувати українську друковану книжку XVI-XVIII вв. Передусім тут подано відомості що-до характеристики українських видань XVI-XVIII вв. з боку внутрішнього їх складу, а саме: про їх а) зміст (стор. 38-40), що переважно був релігійний або з творами українських письменників, та б) мову — слов'янську українську, польську, латинську та грецьку (стор. 40-44), якою друкувалися тогочасні українські видання. Що-до характеристики українських видань XVI-XVIII вв. з боку зовнішнього їх вигляду, то тут подано відомості: про а) склад стародруків — заголовні аркуші, фронтисписи, присвяти, передмови до чительника, оглав, реєстри джерел та апробації, текст твору (чи є в ньому ритини, то-що), реєстри помилок друкарських та післямови від друкарів, вихідні літописи (стор. 44-55); б) шрифт — слов'янський, латино-польський та грецький, його розмір, форму й т. и. (стор. 55-58); в) художню обробку книги — рамці, заставки, ініціали, кінцівки, в'язання, цинобру (кольорові ефекти) та ілюстрації, що ними так часто иноді в великій кількості прикрашувано українські видання (стор. 58-62); г) розміри видання — формат та обсяг (стор. 63); д) зовнішній вигляд сторінки — її текст суцільний або в два стовпці, вільний або в лінійках, рамцях, пагінацію, кустодії та зшитки (стор. 63-64) і, нарешті, — е) оправу видань (стор. 68-69). Тут-таки подано цікаві відомості про варіанти видань та підроблені видання (стор. 64-68), що деколи траплялося в практиці українського друкарства XVI-XVIII вв.

В III-й частині знаходиться кілька заміток про книжну торгівлю, давні бібліотеки та бібліотекарів на Україні (стор. 70—76). Особливу увагу звертає автор на Стефана Яворського, що з нього свого часу був визначний бібліотекар.

Характеристика української друкованої книжки XVI-XVIII вв., що її склав С. І. Маслов, це перша цінна спроба в систематичному порядку характеризувати давні українські видання, бо ще ніхто не давав такої повної характеристики української книжки, надто що-до зовнішнього її вигляду, як це зробив він. Подаючи потрібні для цього відомості, С. І. Маслов, як видно з переказаного короткого змісту його праці, не минає жадної речі, що так чи инакше може характеризувати українську книжку XVI-XVIII вв.

Правда, щоб повніш схарактеризувати зовнішній вигляд давньої української друкованої книжки, треба було-б додати кілька окремих слів в розділі «мова» (стор. 40-44) про мову російську, а в розділі «шрифт» (стор. 55-58) про так званий «гражданський» шрифт. Адже, як і сам автор це попередю зазначає (стор. 37), російську мову й «гражданський» шрифт уживано в українських виданнях другої половини XVIII ст. Тільки-ж те, що в поданій від С. І. Маслова характеристиці української друкованої книжки XVI-XVIII вв., бракує таких окремих заміток про російську мову та «гражданський» шрифт українських видань, не зменшує її вартости. На жаль, подані тут відомості про українські стародруки дуже короткі. Це залежало вже від самого характеру видання. Праця С. І. Маслова входить до складу «Науково-популярної Бібліотеки Книгознавства», вип. 4-й, що її видає

Український Науковий Інститут Книгознавства в кількості 12 випусків з різних питань книгознавства.

Книжку написано приступною для широких мас мовою; ілюстровано знімками, в кількості 13, з різних українських стародруків XVI-XVIII вв.; видано гарно, не по-казенному, мовити-б, що так часто буває тепер у наших видавництвах, а з любов'ю до книжки й пошаною до неї.

В. Барвінок.

М. М. Куфасев. Книга, як поняття й предмет науки та бібліографія, як документальна наука про книгу. Відбитка з «Бібліолог. Вістей» № 1-2, за 1925 р. Київ. УНІК., 24 сс.

Головні моменти, що їх освітлює проф. М. М. Куфасев в своїй праці, такі: що є книга, які дисципліни мають за свій предмет книгу і як їх можна відзначити в формі графічній, що то за дисципліна—бібліографія, її завдання, метода й місце серед наук. Отже ми бачимо, що це все питання з методології книгознавства, тоб-то питання філософського характеру. Не звичайна ця тема—з філософії—в українській книжковій практиці. Але освітлити питання центрального моменту в українськiм книгознавстві—природу предмета книгознавства—книги ми вважаємо за річ дуже бажану й потрібну. Нині, коли українська книжка поступинно стає першорядним культурним чинником серед трудових мас, починаємо гостро відчувати брак методологічної літератури про книгу взагалі. Ця література, вже українська, створить відповідне оточення для книжної культури на Україні, а це перша передумова для поширення кола робітників книги. Досі ми мали спроби книгознавчих періодичних видань, маємо й тепер «Нову Книгу» й сподіваємось од неї виразного напрямку й характеру що-до вибору тем і їх трактування, але в усіх періодичних українських книгознавчих органах ми мали й маємо в помітній більшості статті й теми прикладного, практичного значіння¹⁾. Це значний пропуск, але разом і невідмінний шлях підготування до синтезу, до поставлення на чергу принципових питань. Скільки нам відомо, один тільки раз в українській книгознавчій літературі філософію книгознавства поставлено в центрі розвідки. Це зробив Л. Ю. Биковський в «Українському Книгознавстві» (ч. 2, 1922 р. Подебради. Ч. Р. С.). Маючи ближче торкнутись деяких думок Л. Ю. Биковського в цій-же-такі статті, ми тут хочемо в загальних рисах підкреслити своєчасність, бажаність і потребу видання праці проф. М. М. Куфасева. Ми не маємо загально визнаного поняття «українська книжка» як і багато інших і треба довго посидіти за збиранням матеріалів про практичне вживання цього поняття, щоб виразно зрозуміти ролю в нашій роботі з книгою розвідок про основні методологічні поняття, про обсяг і характерні риси. От чому ми вітаємо ініціативу УНІК-у Працю М. М. Куфасева вважаємо за збагачення нашої книгознавчої літератури і крім того за дуже цінну допомогу навіть у практичній нашій роботі, оскільки основні принципи завжди регулюють щоденну працю, коли ці принципи всталоно й усвідомлено.

Що-ж дає праця М. М. Куфасева, чим збагачує вона наше книгознавство? Щоб мати відповідь на ці запитання, ми мусимо перевести принаймні коротеньку аналізу основних тез М. М. Куфасева, що він їх ставить, освітлює й розв'язує в своїй книзі. В російській спеціальній літературі робота М. М. Куфасева певною мірою вже підготовлена і ми коротко зупинимось на найближчих його попередниках, принаймні головних: М. М. Ллевоському й А. А. Сідорові. І той, і другий, а за ними й М. М. Куфасев—за основну, характерну рису книги, що відрізняє її від усіх інших витворів людської думки, вважають слово. І це зрозуміло. Слово—та видова відзнака, що в межах цілої низки витворів людської думки, відрізняє книгу. Але ясність на цьому й кінчається. Ми маємо формули всіх трьох бібліологів і в

¹⁾ Про це вже згадувано в літературі. Див. — Ю. Меженко — Про одні з бібліологічних фронтів. — Бібліолог. В., К., 1923, ч. 3, 13-14 сс.

кожній формулі книги, як сучасний витвір, трактується не однаково. За Лисовським — «Книга есть соединение листов шпечего материала, на которых воспроизведен текст, предназначенный к распространению в удобопереносимой форме» (Нов. Энцикл. Слов., кн. 21, 939 с.). За Сідоровим — «Книга есть организация страниц, покрытых строчковыми комбинациями литер» (Книга в России I. М. 1924, 28 с.). Нарешті, М. М. Куфаєв так визначає книгу: «Книга е збірка аркушів — рукописних, чи друкованих, — що виявляють думку й слово одного, або багатьох авторів і об'єднаних, як того вимагають інтереси автора, чи то видавця, чи власника, з внутрішнього боку й зовнішнього в одну цілість» (9 с.).

Треба перевірити ці три визначення, усвідомити, оскільки вони можуть задовольнити. Але який критерій узяти?

За наших умов загально-культурної активності головне, чого ми шукаємо й вимагаємо, це план, організаційний момент, те, що звемо НОП. Тому й у визначенні книги ми повинні в першу чергу шукати цього ясно визначеного організаційного моменту, оскільки творення книги це певний продукційний процес, а книга тільки в наслідок цього процесу з'являється. З цього погляду ми не можемо прийняти «соединения листов» Лисовського, як і «збірки аркушів» М. М. Куфаєва. І те й друге визначення механізує процес творення книги. Фактично процес цей складніший, а механізація починається на одній з останніх стадій. Попереду-ж переводиться творчий процес. Робота авторова, вибір шрифту, берств, складання сторінок, титульного листа, обкладинки, художнє й бібліографічне оздоблення, ось де головні, може й відоміші моменти в роботі над книгою, але вся ця робота не механічна. Тому йдучи за взятим тут критерієм, довелось-б визнати, як задовольнюючу, формулу книги, що дає А. А. Сідоров: «Книга есть организация страниц». Але визнавши це, ми ще не матимемо цілковито викінченої формули. Потрібне ще уточнення. І з поданих трьох найбільш підходить уже не Сідоровське, а Куфаєвське. Почнемо все-ж з уточнення, що дає Лисовський. За його формулою, «соединение листов» тоді стає книгою, коли на цих «листах воспроизведен текст». Але який цей текст? Як його складено з художнього й технічного боку? Отже неповнота уточнення основної формули, яку ми вже визнали, як механізовану, — це друга негативна риса визначення книги у М. М. Лисовського. Уточнення ми маємо і в формулі А. А. Сідорова. Але, оскільки основне визначення А. А. Сідорова — «организация страниц», — ми могли-б прийняти без заперечень, остільки його «строчковые комбинации литер» ще менш виразні, ніж «текст» Лисовського і задовольнити не можуть. Нам легко уявити комбінації літер і теж рядками, але не всякі комбінації можна зрозуміти і тому не великі комбінації літер дадуть книгу. Що-до уточнення М. М. Куфаєва, то за деякими скороченнями, його можна було-б прийняти. Таким чином з розглянутих нами формул книги ми примушені основну тезу взяти у А. А. Сідорова, а щоб його уточнити, довелось-б взяти другу половину визначення у М. М. Куфаєва. Тоді будемо мати таке визначення книги нашого часу: Книга організація сторінок, — рукописних чи друкованих, — що виявляють думку й слово авторове й об'єднані з внутрішнього й зовнішнього боку в одну цілість.

Такі наслідки нашої аналізи. Виходить, що своєю останньою працею М. М. Куфаєв наближує нас до цілком доброго визначення книги, як витвору сучасної продукції. І тому для російської спеціальної літератури цей розділ з філософії книгознавства треба за значне вважати придбання. Що-ж сказати про українську книгознавчу літературу? Вже ми згадували про працю Л. Ю. Биковського. Тут ми зупинимось на ній докладніше, хоч обмежимося і на цей раз його уступом про книгу, як предмет філософського усвідомлення. За Л. Ю. Биковським, «книга це сконцентрована праця її автора й усіх попередніх поколінь». (Укр. кніг-вство, ч. 2, Подєбр., 1922, 7 с.).

Тільки навівши формулу Л. Ю. Биковського й порівнявши її з тою, що, після аналізу формули М. М. Куфаєва, пошастило встановити, тільки після цього нам ясно, який записки історично-філологічного відділу, кн. үпн.

значний крок ми робимо, коли видаємо українською мовою працю М. М. Куфаєва. Що таке формула Л. Ю. Биковського? Абстракція. Що-до обсягу, — визначення Л. Ю. Биковського загальне, так-би мовити, — родове. В межі цього визначення увійде, очевидно, й статуя й картина й звичайна сокира й т. ин. У М. М. Куфаєва книга — річ, щось конкретне. Крім того, ця річ має не родове, а видове визначення і за спеціально видову рису книги, як було вже усталено й попередю, вважається слово.

Ми можемо тепер перейти до другого основного моменту в праці М. М. Куфаєва: проаналізувати його спробу—графічно визначити систему дисциплін, що мають книгу за предмет для досліду. Нема потреби тут докладно переводити повзятю аналізу. Досить сказати, що М. М. Куфаєву не пощастило в своїй таблиці визначити систему книгознавчих дисциплін так і в такій градації і в такому звязку, як його назначив був впрязно, хоч тільки теоретично, М. М. Лисовський (Книговедение, как предмет преподавания, его сущность и задачи — Библиогр. Изв., № 1-2, 1914, 1-25 сс.) і як теоретично накреслює цей звязок і сам М. М. Куфаєв у цій-же-такп книжці, тільки на іншому місці. Зазначаю основну нееленість у графічній спробі М. М. Куфаєва. В центрі його таблиці — книга. Навкруги книги — пояс, який складають одна за одною: філософія книги, книгознавство, історія книги, бібліо-соціологія, бібліографія, книжна статистика. Навіть натяку нема на те, в якому-ж відношенні в загальній системі книгознавства усі дисципліни між собою. І те, що стало вже загально відоме, в таблиці М. М. Куфаєва затушковано. «Бібліографія є один із органів науки книгознавства», — говорить М. М. Куфаєв (18 стор.), а в названому поясі всі вони займають рівноправне місце. Що-до спроб в українській літературі графічно визначити взаємовідносини книгознавчих дисциплін, то ми вкажемо на того-ж-таки Л. Ю. Биковського (Укр. Книгознавство, зб. III, Подобр. 1922). Графічну схему Л. Ю. Биковського потрібно удосконалити. Коли, навіть не аналізувати докладно, то й тоді доведеться висловити побажання. Напр., слід урівноважити окремі моменти в процесі книгоживання, такі, як з одного боку дарування, з другого — бібліотечну справу, уточнити й привести до одного з природи типу процесу, які введено в схему: дарування й бібліотекознавство та ин. ¹⁾ Але схема Л. Ю. Биковського має повну перевагу над схемою М. М. Куфаєва. Загально-визнану теоретичну схему М. М. Лисовського Л. Ю. Биковський перевів у графічні форми хоч і з деякими змінами. Залишалось удосконалювати й уточняти окремі моменти в схемі, їх взаємовідносини, їх природу й обсяг. Схема М. М. Куфаєва вносить у наше книгознавство варіант графічного визначення теоретично наміченої системи М. М. Лисовського. Варіант цей цінний сам по собі, але статичний його характер зменшує його значіння в порівнянні до спроби, яку в нашій літературі репрезентував уперше Л. Ю. Биковський. На жаль, ми маємо графічну схему Л. Ю. Биковського в періодичному виданні, що мало не зовсім невідоме по-за межами наукових книгознавчих установ. Видання цієї графічної схеми разом з теоретичною розвідкою того самого автора на тему «Українське Книгознавство та Книгоживання» (Укр. Книгознавство, ч. II) окремим виданням і широке розповсюдження відограло-б, напевне, ролю значного стимулу до поширення Книжкової Культури на Україні, — і це вже в нашій літературі зазначено ²⁾.

Переходимо до третього з поставлених тут на обміркування моментів книги М. М. Куфаєва — бібліографії. Нам доведеться й тут установити, що цінного вносить книжка М. М. Куфаєва в нашу бібліологічну літературу. А для цього ми повинні, хоч коротко, схарактеризувати ті досягнення, що ми їх вже маємо в українській бібліографії, в її теорії. Взагалі кажучи, в цій ділянці книгознавчої науки ми перевели вже таки чималу роботу.

¹⁾ Див. Ю. Меженко. — Бібліогр. В. К. 1923, ч. 4, 71-74 сс.; а також — С. Сірополко, — Книга, Станіславів 1923, ч. 6-10, 124 с.

²⁾ Ю. Меженко, *ibid.*

Коли ми навіть тільки перерахуємо ті теми, що ставила й освітлювала українська теоретична бібліографія, як у періодичній книгознавчій пресі, так і в окремих виданнях, — то ми побачимо, що український доробок у галузі бібліографічної методології без порівняння більш значущий, ніж у ділянці методології про книгу взагалі. Але той-же-таки перелік, принаймні головних тем, який ми наведемо, все-ж повинен довести, що в своїх теоретично бібліографічних працях українські автори не встигли ще поглибити основні принципи, як і систематично зв'язати окремі деталі, не внесли ще чіткості визначення характеру й обсягу в різних типах бібліографічного опису. Мало не в усіх працях методологічного характеру українські бібліографи примушені в першу чергу ставити й вирішувати практичні питання і через це в теоретичній своїй частині українська бібліографія ще не дійшла до спроб свої досягнення синтезувати.

Окремі теми, на які пробували українські бібліографи відповісти, такі: мета бібліографії, її завдання, розподіл на загальні типи об'єктів бібліографічного опису, деталізація українознавчих об'єктів бібліографічної праці, окремі ділянки українознавчої бібліографії, характер бібліографічної праці, чи вичерпує бібліографія свій матеріал, суб'єктивність бібліографічної систематики, бібліограф-учений. Коли б ми систематизували загальні висновки, до яких прийшли автори розвідок на згадані теми, ми мали б таку синтезу: мета бібліографії — індивідуалізація твору, який ми описуємо ¹⁾; практичне завдання бібліографії — дати кожному змогу орієнтуватися в морі друкованого паперу ²⁾; об'єкти бібліографічної праці — індивідуальні й поліграфічні ³⁾; українознавча бібліографія має за свій предмет усю літературу, як витвір українського народу (мовою) незалежно від змісту, і торкається України й українського народу (змістом) незалежно від мови, місця видання й форми видання (періодика, та ін) ⁴⁾; українознавча бібліографія може різнитися обсягом матеріалу, і тому може бути бібліографія Українська, національна, державна, місцева ⁵⁾; характером бібліографія може бути: наукова, рекомендаційна, книжка може бути характеризована з внутрішнього, чи зовнішнього боку ⁶⁾; бібліографію вичерпливу подати неможливо, та й не потрібно, оскільки не всякий матеріал заслуговує на те, щоб його зареєструвати, звичайно, коли не ставити таке завдання, як спеціальне ⁷⁾; нарешті, бібліографу ми мусимо визнати за наукового робітника, бо йому потрібно систематизувати бібліографічний матеріал, а цього без наукової кваліфікації переводити не можна ⁸⁾.

Проаналізуємо ці висновки. Значно легше це зробити, коли ми наведемо визначення бібліографії, яке находимо у М. М. Куфаєва. За М. М. Куфаєвим, «бібліографія» є наука, що дає документальне знання найважливіших внутрішніх і зовнішніх елементів книги, як явища в цілому (42 с.). Головне в цьому визначенні — конкретизація предмету бібліографії й функцій опрацювання цього предмету. Замість «паперового моря» ми маємо книгу, себ-го

¹⁾ Ю. р. Ковалевський — Правила карткографії — К. 1923, 11 с.

²⁾ Ю. р. Ковалевський. Бібліографія й Укр. Бібліогр. Інст.-т. К., 1919, 3 с.; Д. Вичковський. — Укр. Книг-во, Подєбр. 1922, ч. 2, 10 с.

³⁾ Ю. р. К.-ий. — Пр. картк-ії, 14 ст.; М. Годкевич — Бібліологічні Вісті, К. 1923 ч. 4, 51-60 сс.

⁴⁾ Ів. Кревецький. — Матеріали до укр. бібліографії, т. I-III, Львів, 1909-1911, передмова.

С. Кондра — Книгар, ч. 15, Айзеншток. Книга X. 1923, № 3.

⁵⁾ Ю. р. Ковалевський — Правила карткогр., 40 с.

⁶⁾ Голоє Друку, X. 1921, передмова; Книжка, Станіславів, 1921, ч. I, передмова. Книга, X., 1923, ч. I, передмова; Нова книга, X. 1924, ч. I, передмова; Літопис Українського Друку, X., 1924, ч. I, передмова.

⁷⁾ Бем, А. — Книгар, ч. 27. ⁸⁾ Бем, А. — Книгар, ч. 25-26.

звужене розуміння, але разом з тим ясний обсяг матеріалу, з яким має до діла бібліографія. Далі, замість того, щоб «орієнтувати кожного в морі паперу», бібліографія повинна дати документальний опис книги, себ-то, знов загальні тези, мало не абстрактні, ми тепер можемо замінити робочою програмою для практичної бібліографії. Після цього й «індивідуалізація твору» здається теж абстракцією. Але які це «найважливіші» внутрішні й зовнішні елементи книги, про які говорить М. М. Куфаєв, і чи не стане бібліографія, за його визначенням, історією літератури, або науковою критикою? Крім того, чи не про ті-ж самі «внутрішні й зовнішні елементи книги» говорить передмова до «Літопису Укр. Друку, ч. I», коли згадує про внутрішню й про зовнішню характеристику твору?

На перше наше запитання ми знаходимо відповідь у М. М. Куфаєва в тих місцях його праці, де він визначає всі питання, на які повинна відповісти за його термінологією «зовнішня» (10 стор.) і «внутрішня» (23 стор.) бібліографія. Оскільки вимоги М. М. Куфаєва, що-до зовнішньої бібліографії, накреслюють здебільшого відомий шлях праці і торкаються головним чином карткографії, ми вважаємо за доцільне зупинитися в ключно на тому, що називає М. М. Куфаєв внутрішньою бібліографією. Ця бібліографія повинна визначити й зафіксувати такі найголовніші риси книги: 1) пояснити тему або заголовок, 2) установити рід твору (дослід і т. ін.), 3) позначити тенденцію автора, 4) оцінити книгу з боку претупності її мовою й викладом: для певного віку, освіти, попередньої підготовки, 5) визначити особливості твору. Чому-ж ці риси в книзі автор зве «найголовніші»? З якого погляду найголовніші? З погляду бібліографічного. Що це значить? Усі ці риси торкаються твору в цілому. Це й є бібліографічна праця — оцінити твір у цілому, тоді як історія літератури й наукова критика починають аналізувати твір в окремих складових частинах його змісту. Крім того, наукова критика визначає: вдала, чи невдала праця. — Коли-б розмежувати завдання бібліографії й наукової критики й визначити це загальними поняттями, довелося-б для бібліографії взяти — загальна характеристика твору, а для наукової критики фахова, науково-дослідча оцінка твору.

Такої виразної деталізації завдань бібліографії в українській літературі до видання книги М. М. Куфаєва ми не мали. Ми не говоримо, що непотрібно добиватися ще більшого уточнення завдань бібліографії, як і більш закінченого відмежування бібліографії, як науки, від інших споріднених наук, що теж за своєю метою «опсують» книгу. Але мусимо підкреслити, що методологія бібліографії, запропонована у М. М. Куфаєва, допоможе українським бібліографам ввести свою роботу в певну норму, а це вже досягнення, яке потрібно як-найширше спопуляризувати.

Нам нема потреби далі зупинятися, щоб довести, що хоч у передмові до «Літопису Українського Друку» ч. I. й вживаються вирази внутрішня й зовнішня характеристика твору,—але зміст цих виразів такий схожий один на один, що доводиться прийняти тільки самі розуміння.

Ще одну цікаву й важливу рису в праці М. М. Куфаєва ми мусимо одзначити. Ця риса торкається бібліотечної роботи, власне бібліотечної активності, оскільки так ми зведемо роботу бібліотек з читачем і зокрема рекомендаційно-консультативну акцію бібліотечних робітників.

Взагалі кажучи, в книжці М. М. Куфаєва бібліотекознавство сливе не згадується. Автор в одному місці (4 ст.) зазначає, «що книгу, як дійсність, вивчають багато галузів знання» й бібліотекознавство тільки «почасти». Коли далі (9 ст.) автор говорить про книгу, як збір аркушів «об'єднаних в інтересах автора, видавця або власника»—ми знов бачимо, що проминуто значний сучасний чинник—це інтерес читача. Правда, коли автор потім формулює свої думки про книгу, як об'єкт бібліографічного опису, він уже говорить про об'єднання аркушів в книгу «в інтересах причетних до книги осіб», але те, що й тут не визначено ясно читача, нас задовольнити не може.

Бібліотека в сучасному нашому культурному зрості де-далі займає все більш помітне місце серед інших творчих чинників. Як книжкові бази, часом колоєальні (акад. б-ки), бібліотеки це лабораторії, де масовий і науковий читач завдовольняє не тільки свої інтереси, ба й потреби. Пасивними в цьому процесі бібліотеки залишитись не можуть. Навіть, коли-б бібліотекам не ставилось за завдання вивчувати книжку не тільки в творах з методології книгознавства, а й в урядових колах, — бібліотеки сами дійшли до цієї роботи, провадять її й студіюють над вишуканням найдоцільніших форм цієї роботи. Бібліотеки не можуть уникнути цього, бо так хоче читач, читач цього потребує й шукає рекомендації від бібліотекаря.

Тому, коли М. М. Куфаєв у своїому графічному поясі книгознавчих дисциплін, що мають заоб'єкт свого вивчення книгу, проминає бібліотекознавство, ми вважаємо цей пропуск за помилку. Бібліотекознавство всенюк свою працю організує на знанні читача. А читач вимагає від бібліотеки консультації, рекомендації, бібліографічної й справочної роботи і тому бібліотека мусить разом-з іншими функціями вивчувати книгу. Все питання — як вивчувати, які риси книжки визначати і в якому напрямку характеризувати книжку. Ми не ставимо тут питання про розмежування бібліографічної праці, як її позначив був М. М. Куфаєв, від бібліотечної бібліографії. Бібліографія в характеристці М. М. Куфаєва може стати функцією й бібліотек — уся справа в тому, яке фактичне співвідношення й можливості утворюються в житті бібліотек. Тут ми говоримо не про це. Ми тільки хочемо зазначити, що в безпосередній своїй допоміжній роботі з читачем бібліотеки до загальної бібліографічної характеристики книги повинні додавати ще деякі особливі моменти. Про це як-раз і говорить М. М. Куфаєв, коли з кола завдань бібліографії викреслює визначення: придатний твір своєю ідеєю чи не придатний, заслуговує на рекомендацію, чи не заслуговує (23 ст.). Як-раз ці риси книги й увиходять в бібліотечну її характеристику. Знов ми не можемо вважати, що таке загальне позначення моментів характерних для бібліотечної характеристики книги завдовольняє цілком. Конкретизувати й деталізувати загальні положення — це чергове завдання наукового бібліотекознавства, але слушність вказівок М. М. Куфаєва в цьому напрямку ми повинні одзначити.

Торкнемось коротенько перекладу. Перекладено працю М. М. Куфаєва з його рукопису. Ми примушені визнати роботу перекладача за не зовсім вдалу. Значні недогляди трапляються на сторінках п'ятій, шостій, десятій. Особливо треба одзначити невдалий переклад слова «печатъ» (печатка) словом «друк». За найбільшу-ж помилку вважаємо переклад слова «слитий» словом «з'єднаний». У формулі, що нею М. М. Куфаєв визначає книгу, як предмет філософії книгознавства, такий не зовсім точний переклад неприпустимий, особливо, коли в друку нема російського оригіналу. Як «друк» замість печатка, так і тут «з'єднаний» замість злитий може дати, і фактично таки й дає, неправдиве уявлення про зміст визначення, яким оперує автор.

Ми рішуче побажали-б переглянути рукопис усякому, хто візьме працю М. М. Куфаєва в українським перекладі, за об'єкт для дослідження.

М. Лисинський.

Slovanský Přehled, sborník pro poznávání života Slovanských států a narodů 1925. Praha.

Це періодичне видання, присвячене оглядові політичного, господарчого, соціального і культурного життя слов'ян, задовго до світової війни і революції заслужило собі добру славу під умілим керівництвом редактора А. Чорного. Підчас великої війни воно мусіло припинитися і знов стало виходити вже після революції і утворення чехословацької держави, аж у 1925 р. під урядованням того-ж-таки шановного А. Чорного. Що-місяця читач

знаходить там й дуже цікавий і корисний відділ «поезії слов'ян» з портретами слов'янських діячів літератури і статті з історії літератури й культури слов'ян, і політичний та соціальний огляд їх життя, ювілеї, некрологи і ин. Завдяки умілому вибору фактів і обсяг журналу виходить не дуже великий, а все-ж-таки він обіймає усе важніше у слов'янському житті... За зазначений рік знаходимо у журналі ось які важніші статті: Д-р Ян Славік: *Ruské strany (partii) politické za světové války* (світ. війна). Ед. Бенеш: *Problemy Slovanské politiky*, де автор багато спиняється між иншим на ідеях слов'янофільства і панславізму, а також на відносинах різних соціалістичних гуртків до світової війни взагалі, а зокрема на питанні про згоду з німцями; між різними дуже цінними документами у цій статті треба вказати на листи гр. Еренталя, австр. посла в Петербурзі до міністра гр. Кальнока, у яких перший судить про панславізм між инш. по статтях А. Н. Пипіна у журналі «Вѣстникъ Европы» й окремих його книжках. К. Ізерський розказує про те, як Болгарія вступила до світової війни і про її розгром наприкінці цієї війни (*Vstup Bulharska do Světové války, Zhroucení Bulharska ve světové válce*), а Йос. Вуга перелазе нам цікаву повість про Хорутанських словинців в часи розпаду Австрії і перед тим (*Slovinci korutanski, jich osudy (doля) před rozpadnutím Rakovska, za plebiscitu a po nem*). Про тяжку долю нещасних лужицьких сербів можна довідатися з статтів О. Вочадла *Anglické hlasy o Lužici a budoucnost lužické otázky* (питання) і д-ра І. Ауермана *Jazykové menšiny v «Němecu»*, з якої довідуємось, що там у Германії і досі вчителі карають дітей за розмову полужицьки у школі... В протилежність німецьким відносинам до слов'ян у статті Вочадла показується дуже гуманні відносини англійців до тих забутоків старого кельтського племені, які ще до цього часу збереглися в деяких місцях Англії і Шотландії, напр. «*gaelic*».

Інтересна й цінна робота д-ра Драгутина Прохазки про сербохорватську новішу літературу (*Srbochorvatská literatura posledního 30—letí — 1895 — 1925*), де головніше зроблено розгляд сербського і хорв. модернізму і модерністів: Войновича, Краньчевича, Трсенча, Павлича, Назора, Дучича, Ракича, Доміяннича, Видрича Владимира. Тільки, по моєму, автор даремно поставив між ними і талановитого Воєслава Ільча (додано і його портрета 1862—1899 р.): цей «ученик Пушкіна», що стояв, як каже автор, «nad luži lidskou (над «черню» простолюдством), «поет-аристократ», як його характеризував хорватський модерніст Милан Бегович, відноситься ще до давнього, скоріше ново-романтичного напрямку, ніж до модерністів! (див. хоч-би мою книгу «Очерки історії сербохорватської літератури» Київ 1901, на ст. 315—320). Можна тільки сказати, що в його поезії вже чуються і помічаються перші проміни модернізму, і що від його пішла ціла молода школа поетів — співробітників у «Зорі» у Мостару в Герцоговині.

У некроложнім відділі «*Slovanské Rovy* (могили) знаходимо короткі звістки про смерть таких діячів слов'янських: поет В. Брюсов (з портретом), Н. П. Кондаков, А. Аверченко, Г. Львов, Як. Скала — капітульний декан у Будиніні в Лужицях, Як. Стика — польський маляр, що народивсь у Львові од батька-чеха (*Štika—щука*), Борис Путята, талановитий актор, що, виїхавши з Росії, зробивсь режисером словіньського театру у Любляні і користувався там дуже великою приязню; з инш. покійників більше помітні: д-р Йос. Серпец, словіньський адвокат патріот, вмер на 81 р., звісний філолог В. Вондрак (1859—1925) професор у Берні в Моравії, Мих. Ос. Гершензон (істор. літерат., вмер у Москві), Фр. Квалі (1855—1925), який дуже збагатив чеську літературу вдатними перекладами з слов'янської поезії (див. статтю А. Чорного «*Za Fr. Kvapilem*» *Slov. Prěhled* № 7—8 ст. 499—508), Милан Плют ред. словіньського часопису «*Jutro*». Між ювілеями треба особливо зазначити Масариків — 75-літній (презид. чехословацької республіки, звісний вчений філософ) і Водуена-де Куртене (польсько-рос. вчений філолог, був. Казанський професор).

Пр. А. Степович.

Людвик Куба: *Stěni o Lužici*. Прага 1925, ст. 228 in. 8.

Дуже чудово видана ця прекрасна книжка: папір гарний, тиск виразний, багато розкішних малюнків — 60 кольорових, 5 зроблених пером, 4 нотні приклади і одна оригінальна мапа з новими даними; це все в зв'язку з дуже цікавим і добрим змістом, який не раз зацікавить історика, філолога, етнографа, робить дуже приємне враження на читача. Щодо змісту, то до книжки ввійшло все, що бачив, запам'ятовував і помічав автор на протязі більш як 35 років, у нещасній серболужицькій країні. Тут є й історичні споминки, і етнографічні огляди й споминки про різні цікаві зустрічі. Усіх статей в книзі до 40, зложені вони легко і цікаво і взагалі обвіяні невпинним і незлобним гумором добросердечного автора. Але є й такі сторінки в книзі, що мимоволі викликають у читача тяжке почуття щодо тяжкої долі нещасного полабського слов'янства, дуже пригнобленого німецьким шовінізмом і жорстокістю... У автора це правдиво зветься «*ohromna tragedie celého Polabského Slovanstva*» (ст. 213 у статті «*Nejmecka logika vůči Slovanům*» щодо слов'ян). Але є і відрадіні сторінки, напр., ті, де розказується про енергічну й дуже трудящу особу теперішнього духовного верховоду лужицьких слов'ян, Арн. Муку (стаття «*Vůdce lužických Srbů, dr. Arn. Muka*» ст. 221 — 223), складача великого словника дольнолужицького, що почав було друкуватись у Петрограді і досі не скінчений друком. Це той самий пр. Мук, що його колець було нагороджено премією липського товариства ім. Яблоновського за знамениту німецьку книгу «*Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der Nider-serbischen Sprache*» (історична і порівняна граматика дольнолужицької мови).

З численних малюнків, доданих до книги, особливо цікаві ті, котрі показують нам оригінальну, що збереглася по селах, переважно жіночу одіжку й убору, які й досі ще вживаються у різних випадках сільського життя, напр. при весіллі, жалобі, а то й просто при богослужбі або різних святах. На деяких малюнках видно, який характер мають лужицькі селятьби або взагалі різні місцевості, напр., дольнолужицькі нейзажї хоч-би й № 53 «*Lávka Blotek*» (місточок) № 10 «*Statek* (селятьба) в *Kozarech* і ин.

Мапка, додана до книжки, цікава тим, що дуже добре, наочно показує нам небезпеку для дальшого існування лужицьких сербів: обидві частини їх — верхня і нижня — зв'язані тепер тільки вузьким коридором, який не сьогодні — завтра буде перервано німцями і тоді... загибель лужичан буде напевно прискорена. Автор, на жаль, мало говорить про теперішнє громадсько-політичне становище цього бідного народу, яке утворилося після світової війни і німецької революції. Що воно вийшло багато гіршим, ніж було навіть раніше, це докладніше ми знаємо вже з інших книжок, напр. хоч-би з дуже цікавої французької книжки: *Auguste Vier set: Un peuple martyr, la question des Wendes (Serbes de Lusace) devant l'opinion publique, Bruxelles, 1923* [народ-мученик, питання Вендів або лужицьких сербів перед громадським зданням, Брюссель]. З цієї книжки автор міг-би почерпнути багато дуже цікавих звісток про ті, напр., утиски, яких прийшлося терпіти лужичанам від метивих і жорстоких німців під час світової війни, про вельми повчальну історію невдалих заходів сербо-лужицької делегації домогтися у Парижі на «конференції мира» яких-небудь гарантій національного самоозначення і територіальної самоуправи (57—63 ст.). Не вдалося ці заходи, хоч і дуже щиро помагав цій делегації сам д-р Е. Бенеш, чехословацький міністр закордонних справ, який надіявся деякий час, що «ліга націй» згодиться преднатити лужицьку країну до чехословацької держави, і таким чином слов'янство лужицьких сербів було-б збережено... Але справа лужичан у Парижі була програна головним чином через внутрішні і зовнішні гарячі германські інтриги, і у теперішній час становище цього нещасного народу уявляється дуже тяжким, трохи не зовсім безнадійним... Книжка Л. Куби вельми виграє, як-би поважний автор приложив до неї і бібліографічний покажчик хоч би новішої літератури про серболужичан: вона така невеличка, а він — такий великий зна-

вєць цього народа і його літератури, що це не коштувало-б йому великої роботи, а для читача було-б дуже важно і интересно. У великому разі, книжка його заслуговувала-б на переклад, чим наша невеличка славїстична література збільшилася-б, бо цей переклад був-би дуже корисним для нашої молоді і навчальним для неї. Лужицькі серби, хоч їх е й дуже мало, мають два різних літературних язика і дві зовсім окремі літератури. Наочну різницю між діалектами верхньолужицьким і нижньолужицьким читач зможе пізнати хоч-би з тої розмови, яку автор подає на 41 ст. його книжки. Приїхавши в одне село, він схотів взнати, до якого діалекту відноситься говірка мешканців цього села, і для того став балакати з одною дівчиною. Він спочатку спитав її по нижньолужицькому: «Kak sió grońio?» (Як тебе звать?). Дівчина вдивила в його свої чорні очі і видно було, що не втїмила його питання. Тоді він спитав її те-ж по верхньолужицькому: «Kak so mjenujes?» і вона зразу-ж таки зрозуміла це питання і одповіла йому: «Madlena Wićazec». Відома річ, було-б краще і цорненіше для луличан, як-би вони об'єдналися в одній літературі і в одному списовному язику, але час для цього ще не настав.

Пр. А. Степович.

Векосл.в Клаіч: K n j i ž a r s t v o u h r v a t a Sa deset ilustracija. Загреб. 1924.

Ця студія проф. Загребського університету В. Клаіча про видавання і поширення хорватської книги для славїста може бути досить корисна деякими подробицями і різними відомостями, розкиданими у різних місцях, вона характеризує становище освіти й культури в країні. Цікава, напр., звістка про те, якого великого розвитку досягла була лагідненька таки «Zemaljska tiskara» (друкарня), заснована у Загребі р. 1874, з початку заради «Narodnih Novin» — офіційного видання, що виходило під ред. Милоша Зеца. (Через те вона й звалася була спочатку «Tiskara Narodnih Novin»). Тепер вона так удосконалилася, що їй доручають навіть друкувати державні паперові гроші; знов-же друкуються там не тільки різні важливі державні видання, напр. «Zbornik zakona» і шкільні підручники, ба й книги для широкого кола читачів. Отож од р. 1913 почато друкувати там дуже важливу і цікаву «Zabavna biblioteka» під ред. відомого історично-літературного дослідника Миколи Андрича, одного з найкращих тепер учених у хорватів. Андрич поставив собі велику мету, за допомогою свого видання «da izbijemo hrvatskim ženama iz ruku njemačku i taljanski lekturu» (вїб'ємо з рук хорватських жінок німецьке та італійське чвтаннє), під чім розумілася ходяча бульварна література.. Замість цього Андрич впрішив давати читачам шо-місяця за дуже низьку ціну (1 «kruna») хоча-б один художній роман вибраний з широкого огляду «світової» літератури у доброму хорватському перекладі. Успіх цього заповзяття був дуже великий, отже навіть підчас великої світової війни, коли перестали виходити усі інші видання, навіть давнього походження, «Zabavna biblioteka» не тільки не загинула, а ще й подвоїла («podvostručila jos») число видаваних книжок.. Отож наприкінці р. 1921 вона видала 120 видатних художніх романів, 80 таких самих повістей у 260 томах у хорватському перекладі, що визначається правильним, часто навіть красним стилем. Переклади з усіх мов, крім скандинавських, зроблено прямо з оригіналів, без допомоги будь-яких посередкових перекладів, чого раніш у хорватській літературі безумовно не бувало. Тепер завдяки виданням «Zabavna bibl.» хорваги мають класичні твори усіх літератур, навіть таких, котрі були досі відомі читачам тільки з їхніх назов..

Особливу вагу надають книжкам «Zabav. bibl.» долучені до них докладні нариси життя і діяльності перекладених авторів, з їхніми портретами; ці статті звичайно склав сам шановний редактор і дуже вміло, і через те з них гарний внесок до не дуже ще багатого хорватського письменства.. Таким чинном «Zab. bibl.» являє собою, можна сказати, неначе велику антологію новіших представників світового письменства у гідній хорватській одежі.

Автор у своїй книзі розглядає історію хорватської книги відтоді, як почали при друкарнях та палітурнях відкривати і заклади для продажу книжок (kako su se knjizare — knjigarnice javljale narogađa (рядом) uz tiskare (друкарні) i knjigoveznice). Першу хорватську книгарню відкрито у місті Сень (1495 р.), де католицький капітул уже заснував «Tiskara za štampaње staroslavenskih crkvenih knjiga glagolskim pismenima» (друкарня, що друкувала церковно-слов'янські книги глаголицею). Між инш. на стор. 8—9 прикладено цікавого знімка з списку хорватських книг р. 1712, проданих у книгарні Бартол. Окки (popis hrvatskih knjiga 1712), що їх, як можна гадати, полюбили тодішні читачі. Там, напр., знаходяться: «Historia od Rabinje» Ан. Лудича (очевидячки, це — Ганнібал Лудич, відомий дубровницький поет; 1480.—1540), див. А. Пипін «Ист. славянск. литерат.» т. I або А. Степович «Ист. сербохорватск. литерат.» Київ 1901) «Pisni ljubavni» Динка Раніні, Ribalje i ribarske prigovaranje (поема Петра Гекторовича, дубровницького поета 1487—1572), «Životi» (життя) святих і різні душеспасенні твори, напр.: Put nebeski, Život gospodina našega Isusa Isukarsta, Historia udovice Judite i Oloferna, Historia od Mahdaline pokornire (покутниця), Koristna pomoc za (для) spovidnike (сповідач) pokornike (покутник), Sedam psalam Davidovih і ин.

Дуже довго хорвати залежали, що-до друкування, од Венеції, бо допіру тільки р. 1664 єзуїти заснували у Загребі постійну друкарню засобами патріота Петра Бошняка. Багато допоміг розвитку друкарства й книгарства відомий письменник Павло Вітезович (1652—1713), завдяки йому з Загреба ставсь осередок хорватського розумового життя. Далі розказано й про те, як засновано друкарні й книгарні і по інших містах, напр. Вараждині, Дубровнику і ин. і як поволі під впливом нових ідей народнього відродження, закладавано читальні, нові часописи, засновано «Матицю ілірську» (Matica ilirska), настала кипуча робота Людевита Галя, у якого була своя друкарня у Загребі, де друкувалася його «Novine», «Danica». У книзі знаходимо й портрети його та інших славнозвісних діячів великої народньої справи: Векослава Бабукича, «Тайніка» (секретаря) Ілірської матиці, Ант. Якича, друкаря і видавця книжок, Івана Костренчича—Тайніка і blagajnika (скарбник) Хорватської матиці, Губерта Бореллі Вранського, що заснував хорватську книгарню у Задру (Zadra), Степана Куглі, Мирка Бренера і ин.

Цікава невеличка табличка, що її приложив автор для більшої наочности свого історичного викладу, під заголовком «Rozvitak knjizarstva» в Хорватії, Славонії, Далмації, Босні, Герцоговині за роки 1859—1909. Усього було по сімох країнах р. 1909 дев'яносто сім книгарень, число досить поважне для народа, що зазнавав ще під той час утнеків од маляр, німців, ба навіть італійців і що добивсь повної національної волі вже аж тоді, як розпалася по революції австро-угорська держава!

А. Степович.

Sveučilište kraljevine srba, hrvata i slovenaca u Zagrebu 1874—1924. Загреб, 1925, стор. 270 in 8 (вел.) «Університет королівства сербів, хорватів і словінців».

Дуже цікава ця історія Загребського «всучилища» або університету за 50 років його існування, тісно звязаного з політичною долею самої країни, що довший час перебувала під тяжким чужоземним австромадлярським утнеком й не мала спромоги свого часу завести вищий науковий заклад. Вже аж революція, що була наслідком всевітньої війни, дала можливість розгорнути неповну вищу школу, що повстала була у 1874-5 р., у великий п'ятифакультетний університет. Тепер він складається з отаких частин: теологічний факультет, або богословський, філософський («мудрословний»), що об'єднує науки історично-філологічні й фізично-математичні, правничий «правословний», медичний і «господарськочумарський» (господ.-лісний). Історія цього університету цікава для нас між иншим і з того

погляду, що він пригорнув до себе гостинно тих професорів та багатьох студентів, котрі мусіли були підчас громадянської війни у Росії покинути її й втекти за кордон. Таких студентів, напр., було у 1923—24 р. 256, а між ними «руселнів» (за хорватською термінологією) було 11, поляків 13, «руссов» (хорв. термін) або великорусів — 232.

Книгу видано коштом Мін. Народн. Освіти розкішно: дуже добрий папір, чудовий друк, чудові малюнки — числом 64, та ще є 34 плани, 5 статистичних таблиць і гарний портрет єпископа І. Ю. Штромайера, що завдяки йому найбільш і утворився університет. За головного редактора видання був проф. д-р Драгутин Баранч, а помічником йому, що-до медичного факультету, був проф. д-р Борис Зарник. Цікава передня стагтя латинською мовою ректора університету Степана Цимермана, знов-же й стаття проф. Векослава Кляйча «Студентя» (225—237 ст.), де є чимало різних подробиць про побут і життя студентів, про їхні інтернати, клуби, то-що. Про «mensa» (латин. mensa = стіл) розказується, що у 1898 р. проф. Фр. Маркович спорудив товариство «Hrvatska mensa academica» для постачання студентам дешевого або й безкоштовного жвтла, їжі, підручників, одяжі, то-що і що це товариство користується великим успіхом у країні. У студентів є двоє прапорів, з них один зберігсь ще від вікопомного революційного 1848 р.

А. Степович.

Indogermanische Bibliothek herausgegeben von H. Hirt und W. Sreithberg. Dritte Abteilung, Untersuchungen. Sechster Band.

Die Grundlage der Phonetik. Ein Versuch, die phonetische Wissenschaft auf fester sprachphysiologischer Grundlage aufzubauen, von J ö r g e n F o r c h h a m m e r, Lehrer der Stimm- und Sprachphysiologie und Phonetik an der Universität München. Heidelberg 1924. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, ст. 212 ¹).

Зняті в названій праці питання велику мають вагу у фонетиці, вимагають отже що-найбільшої уваги.

У передмові автор констатує цілковитий брак у фонетичній літературі систематичної класифікації звуків, яка-б спиралася на справжні, тверді ознаки. Факт цей спонукав автора створити таку класифікацію власними силами. Результати своїх дослідів автор уже 1914 р. подав у розвідці *Systematik der Sprachlaute als Grundlage eines Weltalphabets* ²) Початий у названій праці систематиці звуків автор тут доводить кінця. Раціональний поділ звуків сам собою призводить, думає автор, до такої абетки, яка-б годна обняти собою всі людські мовні звуки (Sprachlaute). Таку всевітню абетку (Weltalphabet) автор і хоче подати в своїй праці. У відповідних місцях дана оцінка деяким поширеним класифікаціям звуків, також і дотеперішньому розумінню деяких основних питаннів у фонетиці.

¹) Вважаю за потрібне дати пояснення до деяких вжитих тут термінів. Що українська граматична термінологія не усталила ще термінів на поняття Vokal і Konsonant, то я й заховаю ці міжнародні терміни — вокаль і консонант. Спеціальний характер моєї рецензії, думаю, дозволяє на це (ближче про ці терміни див. на ст. 543). Терміну безголосий уживаю на означення нім. stimmlos там, де мова про безголосі дзвінкі консонанти, про безголосі вокалі. Отже терміну голосний уживаю на означення нім. stimmhaft там, де треба піднести момент голосности, напр. голосні глухі консонанти, голосні вокалі (в протилежність до безголосих). Терміном шелестовий перекладаю нім. geräuschhaft, а безшелестий означає нім. geräuschlos. Інші терміни пояснені у відповідних місцях німецькими їх перекладами.

²) Надруковано в Archiv für experimentelle und klinische Phonetik, т. I, зш. 4 (1914) і в Germanisch-Romanische Monatschrift 1919, вересень, зш. 8/9.

Праця поділена на вступ, на сім розділів (A—G), що з них кожний має свої підрозділи. Укінці дано 43 головні тези цієї праці.

У вступі автор дає означення фонетиці. Це наука про мовні звуки та їх уживання в різних мовах світу. Ерна отже є дисципліна філологічно-лінгвістична. Її досі ще часто плутають з фізіологією мови та голосу, яка черпає матеріал з акустики, анатомії та загальної фізіології і є наука природнича. Проте між фізіологією мови та голосу й фонетикою існує певна спорідненість: перша вводить в об'єкти досліду мовні звуки, наскільки вони належать до найважливіших витворів наших мовних та голосових органів; друга студіює мовні та голосові органи, наскільки ними творяться мовні звуки. Фонетика ділиться: 1) на загальну або універсальну, — вона має за об'єкт проблеми технічного характеру (означення фонетичних поняттів, опис, систематика та графічне позначення звуків, то-що), і 2) на спеціальну, яка студіює звуки певних язикових одиниць (говірок, мов, мовних груп), їх (звуків) сучасне поширення, походження, оточення, то-що. Історична фонетика, тоб-то історія звуків, не знаходить собі місця у фонетиці, як її розуміє автор.

Даним тут означенням автор виразно не розмежовує поняття фонетики й фізіології звуків, ані теж не вказує на те різне розуміння, яке окремі лінгвісти й фонетики вкладають у поняття фонетики. Німці, передусім Е. Зівере, терміном «фонетика» обіймають тільки загальну фонетику, тоб-то розглядають у ній природу мовних звуків узагалі¹⁾. І Зівереове означення фонетики виключає з неї історію звуків. Він виразно каже: *dem Sprachforscher ist die Phonetik nur eine Hilfswissenschaft*²⁾. Цікаво відзначити, що в першому виданні Зіверсів підручник мав назву *Grundzüge der Lautphysiologie*. Зміна назви сталася очевидно свідомо: автор видимо вважав, що анатомію, фізіологію та фізичну акустику, наскільки вони зв'язані з характеристикою звуків у мові, не можна об'єднати однією наукою — фізіологією, і взяв ширше поняття³⁾. Такий самий зміст, що й Зівере, вкладають у поняття фонетики Вістор, Сперсен. Німці ще замість терміну «фонетика» вживають його пояснення: *die Lehre von der Lautbildung*. Так назвав свою працю Зютерлін (3. вид. 1925 р.).

Інакше розуміють фонетику французькі фонетики. Фонетика це дисципліна лінгвістична. Вона вивчає звуки, як явища мовні. Її не слід плутати з фізіологією та акустикою звуків. Пізнати фізичні та фізіологічні умови творення звуків не значить діяти ціли, а тільки способів ставити та вирішати лінгвістичні проблеми (*L. Roudet. Éléments de phonétique générale, Paris 1911, ст. 3*). Від такого ширшого розуміння іде в Руде й поділ на фонетику описову або статичну і історичну або еволютивну. Де-Сосюр, вважаючи фізіологію звуків за допоміжну для фонетики науку, вводить для неї термін *фонологія*;

¹⁾ Unter Phonetik verstehen wir die Lehre von der Sprachbildung, d. h. von der Erzeugung, dem Wesen und der Verwendung der Sprachlaute zur Bildung von Silben, Wörtern und Sätzen, endlich auch von den allgemeinen Bedingungen ihres Wandels und Verfalls. Somit bildet die Phonetik ein Grenzgebiet zwischen der Physik, insofern sie sich mit der akustischen Analyse der einzelnen Lautmassen beschäftigt, der Physiologie, insofern sie die Functionen der zur Erzeugung und Wahrnehmung der Sprache thätigen Organe erforscht, und endlich der Sprachwissenschaft, insofern sie über die Natur eines wichtigen Objectes derselben Aufschluss erteilt. — Grundzüge der Phonetik von Eduard Sievers, fünfte Auflage, Leipzig 1901, ст. I.

²⁾ Sievers, ст. I.

³⁾ Характеристично й те, що свою працю *Очеркъ физиологій звуковъ славянской рѣчи* (Петерб. 1910) Олаф Брок назвав у спопуляризованому німецькому перекладі *Slavische Phonetik* (Heidelberg 1911).

фонетика в його розумінні це історія звуків¹⁾. Згідно з таким розумінням де-Сосюр говорить про фонологічну (а не фонетичну) транскрипцію²⁾. Бодуен де Куртене ділить фонетику на фонетику антропофонічну (фізіологія та акустика звуків) й на фонетику психофонетичну³⁾.

У російській лінгвістичній літературі терміном «фонетика» переважно розуміють історію звуків на підставі вивчення пам'ятників та порівняльного вивчення споріднених мов. Це те, що німці звичайно називають *Lautlehre*, *Lautgeschichte*. У російських підручниках загального язикознавства розуміння фонетики переважно збігається з розумінням Руде⁴⁾. У російській літературі спробували були ввести для фізіології звуків термін «антропофоника» (Крушевський). Термін цей не прищепився.

Маючи за підставу наведене, не можна отже, як це робить Форхгаммер, твердити, що в дотеперішній лінгвістичній літературі плутали фонетику з фізіологією звуків. Було різне розуміння фонетики, і яке-б воно у якого автора й було, то скрізь ті поняття були розмежовані: з одної сторони ті допоміжні у фонетиці відділи, що звязані з природничими науками (анатомією, фізіологією, фізикою), а з другої сторони фонетика, як дисципліна філологічно-лінгвістична.

Не можна й за щасливу вважати авторову думку об'єднати назвою «фізіологія звуків» усі ті допоміжні галузі, що в науці про мовні звуки звязані з природничими науками: тут фонетика черпає матеріал не з самої фізіології, а й із анатомії і з фізики, дарма що найкраще тепер у науці досліджена фізіологія звуків і що на неї фонетика тепер переважно й спирається. І чи дати цим окремим допоміжним, з природничими науками звязаним галузям назву самостійну (фонологія, як у де-Сосюра, чи як-небудь інакше) чи заховати для них відповідні описові назви у загальній фонетиці (напр. у А. Томсона *Общ. яз.*²⁾: 1. Физическая акустика звуков речи; 2. Органы слуха и функции их в языке; 3. Устройство и функции органов речи, або у Руде: 1. *Conditions physiques de la parole*; 2. *Conditions physiologiques de la parole*), вони проте не перестануть бути допоміжними у фонетиці галузями. Через той тісний звязок, що мають названі галузі з природничих наук із загальною фонетикою, їх і слід-би підпорядкувати загальній фонетиці, а фонетиці, як науці про мовні звуки взагалі, дати що-найширший зміст: паралельно з загальною фонетикою слід-би говорити про фонетику історичну й описову. Таке широке розуміння фонетики має вже певну традицію. Пор. Руде, в російській фонетичній літературі—Томсон.

Далі у вступі автор знімає питання про невлучність терміну «експериментальна фонетика» і про недоречність поділу фонетики на експериментальну та звичайну. Експериментальної фонетики, думає автор, бути не може: експеримент може мати місце тільки в природничих науках. Відповідний напрям у фонетиці краще назвати інструментальною фонетикою як і Сперсен пропонує), бо найістотніше в ній те, що в дослідях уживають інструментів.

Сперсен у своїх *Phonetische Grundfragen* (Leipzig 1904, ст. 119) пропонує назвати експериментальну фонетику інструментальною, але не з тих міркувань, що їх автор наводить, навпаки: *so lange man überhaupt über das Wesen der Sprachlaute nachgedacht hat, hat man experimentiert* (ib. розбивка моя. О. К.). Експеримент можливий і без інструментів, і

¹⁾ Ferdinand de Saussure. *Cours de linguistique générale*, 2-me édition, Paris 1922, ст. 55-56.

²⁾ Бодуен де Куртене в однаковому значінні впливає термінів «фонетика» й «фонологія». Див. його *Zarys historii języka polskiego*, ст. 14.

³⁾ *Versuch einer Theorie phonetischer Alternation*, Strassburg 1895, ст. 9.

⁴⁾ Пор. А. Томсонъ: *Общее языковѣдѣніе*²⁾, 1910; В. Богородицкій: *Общій курсъ русской грамматики*, 1904, 31; В. Поржезньскій: *Введение въ языковѣдѣніе*⁴⁾, 1916, 91-92. Инакше в Д. Кудрявського: *Введение въ языкознание* 1912, ст. 60—61.

для нового напрямку у фонетиці, для експериментальної фонетики, не він характеристична ознака. Але саме тим, що новий напрям у фонетиці проти традиційного обставляє експеримент досконалішими засобами — складними інструментами, щоб достотніших та об'єктивніших результатів дійти, то Есперсен пропонує цей досконаліший, зв'язаний з складними інструментами метод дослідів назвати інструментальною фонетикою.

Що-до поділу фонетики на звичайну та експериментальну, то слід разом з автором визнати його за недоречний. Але, наскільки відомо, в ширше знаних працях такого поділу нема, а автор не називає тих праць, що такого протиставлення держаться. Експериментальну фонетику досі трактували за певний метод дослідів у фонетиці. Експериментальну фонетику виділяють в окрему спеціальність, але виділяють не тим, що вона є якась відмінна фонетика, а тим, що вона вимагає спеціального технічного вишколення в застосуванні складних апаратів, а досі це, на жаль, не йшло в парі з загальною фонетичною освітою.

Розділ А починається підрозділом «Основний звук та звук переходовий» (Sprachlaut und Übergangslaut). Розмежуванням цих двох понять автор хоче наблизити читача до розуміння звука. Основні звуки ¹⁾ (Stellungslaute) це сталі, самостійні і від звукового оточення незалежні елементи; переходові звуки це змінні, несамостійні і від звуків, які вони злучають, залежні елементи.

Основному звукові автор дає тут хибне означення. Про сталі й від звукового оточення незалежні звуки взагалі не може бути мови (докладніше про поняття звук говорити нижче, як розглядатиму стосунок його до звукового відтінку). Сам автор суперечить собі, коли в одному з дальших розділів справедливо каже: «Загально поширене в сучасній фонетиці трактування мовних звуків за звуки основні (Stellungslaute) в тому розумінні, що для їх характеристики потрібний абсолютно означений уклад мовних органів — причому весь рух від такого абсолютного укладу до наступного був-би тоді переходовим звуком,—слід визнати за хибне. Зміна укладу мовних органів, що має місце при кожній звуковій зміні, стається переважно в межах артикуляційного обсягу (Artikulationsbereich) відповідних звуків, а переходовий звук відповідає тільки тому моменту, де артикуляція переступає (hinüberschlüpft) один артикуляційний обсяг і переходить у другий (ст. 35). Даю тут на увагу слово hinüberschlüpft,—воно йде в зв'язку з тим змістом, що автор вкладає в переходовий звук: «При переходових звуках дуже рідко має місце повільний перехід, натомість переважно буває перескід (точніше проковз, Hinüberschlüpfen). У міру того як переходові звуки випадком через загаяння, протягання втрачають свій характер миттєвих «проковзних» звуків (Schlüpflaute) і набирають тривалішого характеру glides, вони перестають бути переходовими звуками і творять більш чи менш визначені проміжні форми між виразними основними та виразними переходовими звуками, якщо вони взагалі не перетворюються на самостійні звуки» (ст. 35). Автор отже вважає за невлучні вживані в англійській та німецькій лінгвістичній літературі терміни glides, on-glides, off-glides, Gleit-laute, які вгазують собою на повільний перехід.

Таке трактування переходового звука тут вперше, здається, ясно представлено. Переходовий звук це той елемент, що в початку й у кінці певного звука залежно від звукового оточення переступає в тому чи іншому напрямі типовість даного звука, як вона склалася в нашій уяві. У російській фонетичній літературі до Форхгаммерового розуміння переходового звука наближається Томсон: «Мы аннерципируем как отдельный звук эту среднюю, наиболее продолжительную часть звукового ряда гласного, которое относится к характерной области данного гласного и кажется нам однообразной, хотя и она постепенно изме-

¹⁾ Вживаю терміну основний звук і там, де звук протиставлений переходовому звукові, і там, де він протиставлений звуковому відтінку.

няється; а находящиеся между нею и соседними звуками части звукового ряда (переходные звуки), значительно и быстро меняющиеся в высоте (розбивка моє. О. К.) в зависимости от соседних звуков, являются для нашего слуха трудно уловимой звуковой характеристикой данного звукосочетания». (Общ. яз. ², ст. 182 ¹). Хоча далі в Томсона: «Таким образом все звуки в речи представляют в сущности постепенный переход из предшествующего звука в последующие, без определенной грани между ними, так что установочные звуки и переходные звуки (glides) мы отделяем лишь приблизительно и в значительной степени произвольно друг от друга» (ib). ²).

До переходових звуків автор відносить момент вибуху (експльо́зії) у замкнених звуках *p, t, k, b, d, g*, вважаючи тут за характеристичну ознаку основних звуків самий зами́к. Терміни отже вибухові, експлозивні для замкнених звуків не характеристичні: 1^о вони бо характеризують акустичне вражіння від цих звуків тільки в тому звуковому оточенні, де має місце вибух, — тимчасом вибуху зовсім може не бути, напр. в кінці слова (нім. *Stock*), як творити замкнений звук, не розм'якуючи замику ³); 2^о вибух може

¹) Переходові звуки можуть в однакових навіть звукових сполуках бути різні, — це від мови залежить (пор. у Томсона ор. с. ib). Унім. *Papst* між *p* та *a* чути інший переходовий звук, як напр. у першому складі рос. *папа*; у першому разі переходовий звуковий елемент залежить від аспірованого німецького *p* перед *a* в наголошеному складі, у другому — від переважно лабіялізованого або лабіовеляризованого російського *p* в таких самих умовах.

²) Ілюструю це прикладом. Одно зв'язане з переходовими звуками явище різно сприйняли тамі два визначні в Росії фонетики, як А. Томсон і Л. Щерба. Л. Щерба у своїй праці «Русские гласные въ качественномъ и количественномъ отношеніи» констатує: вокалі *a, o, u* довші після паляталізованих, як після непаляталізованих консонантів. Це тим, що звуковий елемент між паляталізованим консонантом та наступним вокалем переступив межі звичного переходового звука і що в даному разі доводиться говорити про неоднотайність вокалів *a, o, u*, які після паляталізованих консонантів мають відтінки *ea, eo, eu* (ст. 86–87; 135). У рецензії на цю працю Томсон на це явище так дивиться: «Щоб створити високий власний шелест ротового резонатора, який дає акустичне вражіння «м'якості», треба, щоб паляталізаційний уклад мовних органів держався увесь час, доки триває специфічний консонантний шелест, отже починаючи від наближення до щілини чи до замику (імпульсі) і держачися ще, доки триває розмик (експльо́зія). Глухий зами́к не має тут жадного акустичного значіння. Надто пізній претступ (*Einstellen*) або передчасний відступ (*Abstellen*) паляталізаційного укладу дав-би глибший власний шелест, а звідси й твердий початок або кінець консонанту. Цим і пояснюється своєрідний фриктивний звук напр. у рос. *бить, дать (dat'ch)*. Через те й переходові звуки довше тривають між м'якими консонантами та непалятальними вокалями, як звичайно, бо язик держиться в паляталізаційному положенні довше, як щілина, а надто зами́к, і тільки тоді він може перейти до положення для наступного *a, o, u*. Через те й елемент *i* перед консонантом і після нього добре чутний; набувши протяжності та повнозвучності (сонорності), він може стати самостійним звуком (пор. укр. *piat', rjat'* О. К.). Але звичайно в російській мові цей елемент в початку та в кінці паляталізованого консонанту є приналежність консонанту і переходового звука, і через те я вважаю, що транскрипція Щерби *ea, eo, eu* для *a, e, io* тут не на місці» (*Archiv für slavische Philologie*) т. XXXIV, 1913 кн. 3, 4; ст. 576).

³) Невибухове творення цих замкнених звуків у німецькій мові автор ще демонструє прикладами *ob Peter, ob Bertha, wegkehren, weggeben, hat der*, де в групі двох замкнених консонантів однакового стику (незалежно від їх голосности чи безголосности) першій із них не вибухає. Тут непорозуміння: на увагу взято не звук, а літеру. Писане *ob Peter, wegkehren* і д. це у вимові *br̄ēite(e)r, vek̄ēirn*, де *p, k* мають проти звичних *p, k* тільки довший зами́к.

бути різного характеру: у сполучі та виразний вибух; у сполучі ts вибух відмінний і саме тим, що язик не цілком відривається від піднебіння, а настільки, скільки цього вимагає творення s; у сполучі tl, де обидва звуки мають спільний стик, вибух відбувається не кінцем, а боками язика; у сполучі tn, де обидва звуки теж мають один стик, t вибухає не в ротову, а в носову ямну. Проте в усіх цих спелуках t в нас зв'язане з представою одного звука; тут отже силу має не вибух, а замик, — він дає однотайність і акустичному враженню. А самий вибух і характер його залежать від звукового оточення, — це й дає підставу віднести вибух до переходових звуків.

Подібні твердження й міркування не нові, хоч автор про це не згадує. Перший, здається, так саме розв'язав це питання, докладно його обміркувавши, Єсперсен ¹⁾. Так само дивиться Томсон у своїй рецензії на згадану працю Л. Щерби ²⁾.

Перехожу до другого підрозділу в розділі А, де поставлено питання: що мати за основний звук, а що за звуковий відтінок. Кожний звук у мові обіймає собою безліч звукових відтінків (Einzellaute). Їх автор гуртує в Buchstabenlautgruppen, всі бо звукові відтінки, зібрані в одну таку групу, мають на письмі одну літеру. З цього виходить, що терміном Sprachlaut автор розуміє поняття абстраговане. Тоді й саме питання, як відрізнити основний звук від звукового відтінка відпадає, а натомість виступає інше питання: де лежать фонаційно-авдипційні межі кожного звука (фонемі в розумінні Бодуена де Куртене ³⁾). Питання це складне, залежить воно не тільки від діалектичних особливостей, а й від фонаційно-авдипційних звичок окремого індивідуума ⁴⁾, від його більшої чи меншої звукової свідомости.

¹⁾ Див. *Phonetische Grundfragen*, ст. 112 — 118; *Lehrbuch der Phonetik* ³, ст. 167.

²⁾ *Archiv für slavische Philologie* XXXIV, 1913, кн. 3-4, ст. 561. Інакше в його *Общ. язык.* ².

³⁾ Беру цей термін у тому розумінні, у якому Б. д. К. його вживає в своїх пізніших працях, починаючи з *Pröby teorji alternacyj fonetycznych — Versuch einer Theorie phonetischer Alternation*, Strassburg, 1896. У праці «Нѣкоторые отдѣлы сравнительной грамматики славянскихъ языковъ» (Варшава, 1881. РФВ V, 264—344) Б. д. К. ще мав фонему за таку суму фонетичних особливостей, яка при порівняннях чи то в обсязі однієї мови, чи в обсязі кількох мов становить неподільну цілість. Найвиразніше Б. д. К. означив фонему в праці *O prawach głosowych*, (*Rocznik Slawistyczny*, т. III, 1910, ст. 10), де розуміння фонемі те саме, що й у *Versuch einer Theorie...* (ст. 9): *Wyobrażenia prac fonacyjnych pozwolę sobie nazwać kinemami, a wyobrażenia zaś odcieni akustycznych — akusmami. Kompleks kinem i odpowiednich im akusm, połączony w jedną całość jednoczesnością z nieodłącznym początkiem i zakończeniem, nazywamy fonemą... Фонема... musi być z natury rzeczy rozciągłą, chwytając i zmienną* (ib. 7). Пропозиція вживати назви фонема, відрізнивши її від назви звук, іде від Крушевського. Так свідчить сам Б. д. К. у своєму *Versuch einer Theorie...* ст. 7.

Л. Щерба, виходячи в своїй праці «Русские гласные...» з того розуміння, яке надав фонемі Б. д. К., далі відбігає його і за фонему вважає тільки певний, на думку Л. Щерби, типовий відтінок *т*: «Фонемами являються те оттенки, которые находятся в наименьшей зависимости от окружающих условий» (ст. 12). Умовність такого розуміння фонемі відзначив Tytus Benni: *Dwie prace eksperymentalne z fonetyki rosyjskiej*, *Roczn. Slaw. t. VI*, 1913; див. також Б. П. Кутерман: *Нѣсколько замѣчаній по поводу работы Л. В. Щербы: Русские гласные въ кач. и кол. отнош.* *Изв.* 1913, тому XVIII, кн. I.

⁴⁾ Напр. малописьменні люди південної групи українських діалектів (західних та східних) зв'язують українське літературне *и* в певних умовах то з категорією звукових відтінків *и*, то з категорією звукових відтінків *е*: хто пише *севенькпй*, *меленькпй*, *прєбігає*, *йде* (imp.), а хто *сивенькпй*, *млєнькпй*, *прпбігає*, *йди*. Кажу

Автор так розмежовує основний звук і звуковий відтінок: *Laute, die in sonst gleichen Lautverbindungen zu Lautgebilden führen, die nur als verschiedene Aussprachen desselben Wortes gelten, als Lautschattierungen zu betrachten sind, während sie als verschiedene Sprachlaute aufzufassen sind, wenn sie zu Wörtern mit verschiedener Bedeutung führen* (ст. 14). Цьому твердженню автор дає силу тільки в спеціальній фонетиці,—для всесвітньої звукової системи воно ваги не має, бо те, що в одній мові править за основний звук, у другій може бути звуковим відтінком. І як відкинути навіть саму хибність у сприйманні цього явища (а саме: *Laute, die in der einen Sprache als Schattierungen gelten, in einer anderen Sprache als selbstständige Sprachlaute aufgefasst werden können* — ст. 14, питання можна так ставити: звукові відтінки, що в одній мові асоціюються з одним звуком, можуть у другій мові асоціюватися з иншим звуком), то й у спеціальній фонетиці це твердження не має абсолютної ваги. Бо коли автор ілюструє своє правило німецькими прикладами *Matte, Tat*, де *a* може бути різних відтінків, не перестаючи бути звуком *a*, бо ті різні відтінки не міняють значіння слова, а в словах *Motte, tot* маємо инший звук, бо *o* тут звязане з иншим значінням слів, то можна йому протиставити двоякого роду заперечні факти: 1) в нім. словах *Wahn* і *wann, rate* і *Ratte* та ин. відтінки *a* асоціюються з одним звуком, тимчасом різне значіння слів звязане з квантитативністю цього звука; 2) де одно яке звукове явище відбуває певний процес у певній мовній одиниці, там відтінки відповідного звука можуть мати дуже широку амплітуду читання, таку широку, що переступають звичні артикуляційні межі даного звука. Напр. в тих південно-західних українських говірках, де ненаголошене *o* використовує всякі сприятливі умови, щоб перейти в *ô* або *u*, одно слово може мати різні форми: чути напр. *towàr, tówàr* і *tuwàr* (Руські Фільварки, передмістя Кам'янця на Поділлі), проте значіння слова від цього не міняється¹⁾. А взагалі сталість звука (як ми її звичайно розуміємо, виходячи з нашої ширшої мовної свідомості,—з наших аудиторійних, фонаційних, а часто і графічних звичок у літературній мові) в говорах це фікція.

Сказаним дана оцінка й наведеному вище означенню основного звука в протиставленні до переходового.

Суперечність, що тут виступає в трактуванні основного звука й звукового відтінка, впливає з того, що автор розглядає ці явища з погляду графічного, з погляду всесвітньої фонетичної транскрипції, звязавши основний звук із «чистою» літерою, без діакритичних значків. Звук, як суму звукових відтінків, не можна у фонетичній транскрипції звязати з «чистою» літерою. Можна умовитися об'єднати певні найтипівіші звукові відтінки літерою без діакритичних значків, і з найтипівіших відтінків виходячи, можна менш типові відтінки позначати відповідною літерою з діакритичними значками. А звук це сума у с і х тих звукових відтінків, що в нашій уяві об'єднана однією психофонетичною одиницею.

Далі постає питання: коли сам автор вважає за можливе розмежувати поняття основного звука та звуковий відтінок тільки в спеціальній фонетиці (щоб так поставити питання мушу виходити з авторового погляду, з його розмежування основного звука й звукового відтінка), то на чому-ж тоді будувати універсальну фонетичну транскрипцію, яка має ілюструвати собою всесвітню звукову систему? Таке питання великої ваги, бо у всесвітню звукову систему автор вводить самі основні звуки без звукових відтінків. Це питання автор передбачив. Він думає, що систематичним поділом звуків само собою розв'язується питання, що вважати за основний звук, а що за звуковий відтінок. Через те

це на підставі записів малописьменних людей з Поділля, також із Полтавщини (див. записи самих селян у Гнідича: П. А. Гн'їдич. Матеріали по народній словесності Полтавської губ. Роменській уїздъ. Выпускъ IV, Полтава 1916, ст. 71, 72, 110—116, 121, 124—126).

¹⁾ Порівн. подібне явище в одній із лужицьких говірок в Л. Щерби Русск. Гласн. 17, Вост.-лужицкое нарѣчіе, 15.

систематика звуків має двоє значіння: вона не тільки вказує, як звуки один до одного стосуються, але й кладе межу між основним звуком та звуковим підтінком. Так думає автор.

Виходить, що не живі факти правлять за базу для всесвітньої звукової системи, але що ця система є схема, в яку треба увібгати живі факти.

У третьому підрозділі розділу А автор знімає річ про те, за що вважати звук: за акустичне явище чи за явище фізіологічне. Усякий звук дається характеризувати певним укладом мовних органів, а як-би хотіти описати звук акустично, то цьому ставлять опір непереможні перешкоди. Акустично бо всі вокалі однакові: всі вони чисті безшелесті, сонорні звуки. А в такому разі слід до вокалів прилучити й такі консонанти, як *m, n, η, w, j, γ, v* та *g*, які теж можуть бути безшелестими сонорними звуками. Тож акустична термінологія надто бідна: висловів *hell, dunkel, hart, weich, voll, leer, scharf, dumpf, strahlend, matt* і д. не стає, щоб їх хоч як-небудь характеризувати. Через те й самий термін «звук» (*Laut: Sprachlaut*), що підкреслює акустичний момент у сприйманні цього явища замість вказати на важливіше фізіологічне творення, не є влучний; звуковий жест (*Lautgebärde*, Вундтів термін) ¹⁾ треба мати за властивий звук, а не акустичне вражіння. Автор підсилення собі вбачає в тому, що звуки можливі не тільки в голосній мові, а й у шелітній і навіть без видуху, самими рухами мовних органів. Отже артикуляція це *prius*.

Висновок хибний, а причини цього: 1) автор бере термін «акустичний» в що-найпримітивнішому розумінні, ніде не згадавши за сучасні досягнення фізичної акустики у фонетичі ²⁾; 2) зле поставлене питання; його-б можна й треба розбити на два питання: а) що таке звук? і б) як його легше дослідити, виходячи з сучасного стану експериментальної фонетики: акустично чи фізіологічно? Питання ці давно вже дебатовуються між фонетиками-фізіологами та фонетиками-акустиками. Перший, здається, об'єктивно став до питання що таке звук, Єсперсен у своїх *Phonetische Grundfragen* (в розділі *Akustisch oder Genetisch?* ст. 65—104) і дав означення звукові, яке однаково бере на увагу всі моменти в творенні звука — фізіологічний, фізичний, акустичний і психічний: *Ein Sprachlaut ist ein Erzeugnis der menschlichen Sprachorgane, die eine solche Bewegung in der Luft hervorbringen, dass man imstande ist, sie mittels des Ohres mit einer Bestimmtheit wahrzunehmen und wiederzuerkennen, die hinreicht, um den ganzen Prozess als Mitteilungsmittel von dem einen Menschen zum andern benutzen zu können.* (ст. 104).

Від того часу експериментальна фонетика ступила наперед, підкресливши своїм поступом потребу що-найтісніше єднати дані з фізіології звуків з даними з фізичної акустики. Зокрема відношу тут факт із наслідками помірів голосових в Е. А. Маєра ³⁾. Власними силами сконструюваним апаратом Маєр точно виміряв відстань між піднебінням та язиком для різних голосових. Наслідки такі, що високий передній широкої відміни звук *i* часто має більшу відстань, як *e*; що де в кого довге *im*. вузьке *i* має більшу відстань язика від піднебіння, як в інших довге *im*. *e* або навіть відкрите *e*. Вже Світ (*Sweet*) завважлив, що язик, опускаючися від положення *i* до положення *e*, може дати широкий звук, який не втрачає проте свого характеру *i* ⁴⁾. Можливо, що Єсперсен рацію має припускаючи, що в творенні вокалів *i, e* більше, може, важити положення заднього язика, як переднього ⁵⁾.

¹⁾ *Völkerpsychologie*, II том, 2 ч. ст. 651.

²⁾ Див. *Rousset*: *Principes de phonétique expérimentale*, Paris 1897-1909. *J. Poirot*. *Phonetik*. Aus «*Handbuch der physiologischen Methodik*» herausgegeben von Robert Tigerstedt Leipzig 1911.

³⁾ *Untersuchungen über Lautbildungen* von Dr. Ernst A. Meyer. *Die Neueren Sprachen*, 1910. *Ergänzungsband*. *Festschrift Wilhelm Viëtor*. Marburg, ст. 166—248.

⁴⁾ *Wilhelm Viëtor*. *Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und Französischen*. 7. Auflage, Leipzig 1923, ст. 153.

⁵⁾ *Otto Jespersen*: *Lehrbuch der Phonetik*. 3. Auflage. Leipzig - Berlin 1920, ст. 54.

Деякі особи артикують *и* передніше, як *о*; тоді очевидно передніша артикуляція *и* проти *о* компенсується вищим положенням язика. Така передніша артикуляція, запевняє Зютерлін ¹⁾, дуже поширена. Маєр у названій тут праці допускає, що тембро звука може залежати від сили видиху, а сила видиху залежить од стягнености (Pressung) голосників ²⁾. В останній своїй невеликій, але дуже цінній розвідці Phonetische Beobachtungen zur russischen Aussprache і Томсон вказує на залежність характеру вокалів од більшої чи меншої сили видиху ³⁾.

Мова це передусім фактор соціальний, і тільки з цього виходячи й можна розглядати звук. Рухами мовних органів людина намагається творити звуки, як їх відбиває слухова пам'ять; вагу мають тут і зорові вражіння від артикуляції передніх мовних органів. Сам по собі уклад мовних органів настільки важить, наскільки вони дають резонатор певної форми, що творить потрібні шелести. І на питання, що таке звук, не можна відповісти словами І. Форхгаммера, що звуки це Komplexe gewisser von unseren Sprachwerkzeugen gleichzeitig eingenommenen Organstellungen (ст. 39). На подібні означення Авербах дав свого часу дотепне порівняння: Wenn ich jemandem, der mich nach der Natur eines Flötentones fragt, statt jeder andern Antwort eine Flöte zeige, so wird er höchst verwundert und unbefriedigt.

¹⁾ Sütterlin: Die Lehre von der Lautbildung, 3. Auflage. 1925, ст. 100. Пор. також у Viëtor'a: Praktisch gleiche Lautwirkungen lassen sich oft durch Kompensation erzielen, in dem für einen vernachlässigten Teil der Artikulation ein anderer, entsprechend verstärkter, wie z. B. statt der Rundung eine stärkere Zurückziehung der Zunge eintritt. (op. c. 42).

²⁾ Die gegenseitige Pressung der Stimmbänder und die davon abhängige Grösse des Atemquantums... den Klang beeinflussen könnte. op. c. 247.

³⁾ Zeitschrift für slavische Philologie. Band II, Doppelheft ¹/₂. Leipzig 1925. Характеристика, що Т. дає звукам *i*, *e* гостро суперечить Форхгаммеровим поглядам, тим-то й дозволює собі навести її: Den Unterschied zwischen *e* und *i* stelle ich mir jetzt folgendermassen vor. Zur Charakteristik des *i* ist ausser dem tiefsten Eigentone des vorderen Mundresonators, seinem Grundton, noch ein zweiter, höherer Eigentone wesentlich, der unter Umständen stärker erklingen kann, als der erste. Er entsteht, wie mir scheint, in einem nur teilweise abgegrenzten Resonator der von den vorderen Alveolen und der darüberliegenden Vertiefung des vorderen Hartgaumens einerseits, und dem gegenüberliegenden Zungenrücken andererseits, gebildet wird, also den hinteren, oberen Teil des vorderen Mundraumes ausmacht. Wird die Luftmasse in diesem Vordergaumenresonator genügend stark angeblasen, so hört man einen pfeifenden Ton von der Höhe f^1-h^1 und dazwischen wechselnde höhere, die schwer zu bestimmen sind. Je höher der Eigentone des vorderen Resonators und besonders dieses Vordergaumenresonators, um so typischer klingt das *i*.

Auch bei *e*, besonders beim geschlossenen, werden, wie es scheint, zuweilen auch diese hohen Töne erregt, aber sehr schwach, und sie sind daher nicht massgebend. Beim *e* gibt nämlich der Zungenrücken dem Luftstrom eine solche Richtung, dass er an den Alveolen und Zähnen möglichst frei vorüber, längs dem flachen, etwas konkaven Zungenrücken niederfließt, was für ein geschlossenes *e* eine akkurate, gespannte Einstellung der Zunge verlangt.

Beim geschlossenen *i* wird dieser zweite Eigentone sehr leicht mit schwachem Luftstrom erzeugt, weil er direkt aus der Enge den Vordergaumenresonator anbläst. Bei sehr offenem *i*, wo der Zungenrücken von dem Vordergaumen weit abliegt, muss der gehobene Zungenrücken den Luftstrom möglichst nach den Alveolen lenken, und der Luftstrom muss stark sein, sonst erregt er den nötigen Ton nicht, oder zu schwach, und man hört *e* resp. *e* mit einem Anstrich von *i*. Ein mittleres *e* kann daher durch forciertes Ausatmen, mit Stimme oder beim Flüstern, zum unreinen *i* werden Umgekehrt wird *i* bei zu schwachem Luftstrom zum *e*. Wird *i* sehr offen gebildet, so wird der zweite Eigentone schwach erregt, und es entsteht ein *i*-artig gefärbtes *e* (ст. 33-34).

digst sein, und doch entspricht die Antwort genau der ersten der obigen Methoden (тоб-то описові укладу мовних органів О. К.), hier wie dort wird das lauterzeugende Instrument und nicht der erzeugte Laut beschrieben ¹⁾).

Інша річ, як поставити питання: що покласти в основу класифікації звуків, базуючися на сучасному стані дослідженості фізіології звуків та фізичної акустики звуків. І видима річ, тепер основою для класифікації звуків може бути тільки фізіологія звуків: фізична акустика не дала ще тих наслідків, які-б тепер поставили її поряд з фізіологією звуків. Фізіологічне творення звука далеко легше дослідити, як фізичне, а звідси й далеко кращий стан фізіології звуків. Такий стан, треба думати, тимчасовий, доки фізична акустика звуків досягне належної височини. Але в описі звука і тепер слід, де тільки на це дозволяє сучасний стан фізичної акустики звуків, підкреслювати взаємну залежність фізіологічних та фізичних умов у творенні звука: це дасть правдиве розуміння природи звука. У російській фонетичній літературі підносить цю потребу А. Томсон у своїх цінних «Фонетических этюдах» та в підручнику «Общее языковѣдѣніе»² ст. 183.

Розділ В говорить про різні погляди на класифікацію та характеристику звуків. Автор констатує факт, що в дотеперішній фонетичній літературі окремі дослідники давали перевагу в описі та в класифікації звуків хто акустичним ознакам, хто фізіологічним, але більшість застосовували й ті й другі ознаки, надавши звуковій системі мішаного акустично-фізіологічного характеру. Автор спирається на самі фізіологічні ознаки. Що проте й акустичні ознаки мають у дотеперішній систематиці звуків певне місце, то автор вважає за потрібне ближче їх зацепити, щоб раз назавжди вказати на цілковиту неурядатність їх у характеристиці та в поділі звуків. Акустичні ознаки автор бере в що-найзагальнішому розумінні, в якому вони й досі мали місце в класифікації звуків. Ознаки ті — наявність чи брак музикального тону й шелесту, инакше: голосність чи безголосість, шелестовість чи безшелестовість звука. Де ті ознаки характеризують собою звук, там вони тільки супровідні явища до відповідних фізіологічних. Напр. акустична різниця між *z* і *ʒ*, *v* і *f* і *d*, тоб-то голосність і безголосість цих звуків ідуть у супроводі з фізіологічною різницею: у першому разі голосники (Stimmlippen) зближені, в другому — розікнені. Виходячи з самого акустичного вражіння, з голосности чи безголосости певного звука, слід-би безголосі *b*, *d*, *g* відносити до категорії глухих *p*, *t*, *k*, а не *b*, *d*, *g*; тимчасом фізіологічно можна *b*, *d*, *g* тільки до групи відповідних дзвінких відносити: різниця в укладі голосників при *b*, *d*, *g*, і *b*, *d*, *g* незначна.

Питання це автор легко розв'язує. Воно складніше. Своїми помірами П. Зайдель (Paul Saydel) дійшов, що франц. *p* вимагає такого гортанного укладу, який іще менше повітря пропускає, ніж при *b* ²⁾. Єсперсен звідси робить висновок, що голосова щілина (Stimmritze) при франц. *p* замкнена. Для німецького *p* Зайдель встановив багато ширший розмір гортанки (Kehlkopf), як для голосного звука. Зейделеві помірв стверджені й невеликими Клінггартовими спробами ³⁾. Щоб належний висновок зробити про різницю між фізіологічними умовами творення дзвінких і глухих, голосних і безголосих звуків, потрібні ще інструментальні дослідн. Відхили можливі як до звука і як до мови.

Справедливо завважено, що шелест може в певних звуках ослабнути до цілковитого загину, і тим ще він не може мати присудного значіння у поділі звуків

До авторових міркувань, що вказують на нераціональність класифікації звуків на підставі музикальних тонів і шелестів, слід ще додати: у вокалях саме шелести й становлять

¹⁾ Цитую за Єсперсеном, Phonetische Grundfragen 74.

²⁾ Кажу це за Єсперсеном, Lehrbuch ³, 105.

³⁾ Jespersen: Lehrbuch ³, 105.

їх характеристичну ознаку, а не голос. Чи ми вокалі з голосом вимовляємо чи без голосу, пошепки, вокалі зостаються вокалями. Досліди над характеристичними шелестами вокалів не дали ще потрібних результатів, а що до характеристичних шелестів консонантів, то вони ще сливе зовсім не виявлені¹⁾. Тільки маючи за підставу природу характеристичних шелестів у мовних звуках (а не самий факт наявності чи браку шелесту), можна-б у класифікації звуків спиратися на акустичні ознаки. Фізична акустика звуків у її сучасному стані відкидає таку можливість. Але в описі звуків, де тільки досягнення у фізичній акустиці на це дозволяють, характеризувати звук крім фізіологічних ще й акустичними ознаками значить вияснити справжню природу звука, — за це вже вище сказано.

У другому підрозділі цього розділу, побіжно зачіпаючи акустичні властивості звука — високість (не абсолютну високість звука, а тональну), тембро, довгість — автор трохи довше спиняється на силі, загальній властивості звука. Автор не приймає загально признаного твердження, що одну з різниць між *fortes* і *lenes*²⁾ становить більша артикуляційна сила *fortes*. За підпору собі автор бере раз уже в цій праці застосований приклад *p, t, k, i, b, d, g*, де різниця в силі йде в парі з фізіологічною різницею в творенні цих звуків. Автор піддає критиці Зіверсове твердження що до швайцарських щільних *fortes* і *lenes* (як *s, f, x*): на думку автора, Зіверс, спираючися на Вінтелера³⁾, вбачає тут різницю в самій артикуляційній енергії. Форхгаммер, виходячи з тієї самої Вінтелерової праці, вбачає тут різницю в більшій довгості *fortes* — а це другорядна властивість, що як і акустичні властивості, не може стати за головну ознаку в будові всесвітньої звукової системи.

Тож і Зіверс признає більшу довгість *fortes*: *Es ist jedoch zu beachten, dass die Fortes häufig gegenüber den correspondirenden Lenes desselben Lautsystems zugleich eine etwas grössere Zeitdauer beanspruchen. So wird Verschlussstellung bei den schweiz. p, t k Wintlers z. B länger eingehalten als bei seinen b, d, g. In wie weit dies auf einem natürlichen Zusammenhang zwischen Stärke und Dauer der Expiration oder auf willkürlicher Gewohnheit beruht, mag dahin gestellt bleiben*⁴⁾.

Сказане має вагу, — це підкреслює сам Зіверс, — коли виходити з звичайної артикуляції обох категорій звуків. Тут нічого не важить, що можна вимовляти *p* й дуже малої сили, а *b* може бути напруженого творення.

І в дальшому підрозділі («Фізіологічні ознаки») автор, критикуючи характеристичну, що Гудман дає *tenuis* і *mediae* у своїй праці *Physiologie der Stimme u. Sprache*⁵⁾, визнає тільки перший пункт і відкидає все те, що не говорить за самий уклад мовних органів, а за супровідні, хоча-б і фізіологічні явища, — відкидає отже й артикуляційну силу, напруженість (*Spannung*) мускулатури в характеристичності звука. Ця ознака, думає автор, не може надавати відмінного характеру звукові.

¹⁾ Див. Томсон, *Общ. яз.*² 150; 157; 171.

²⁾ Терміни *fortes* і *lenes* не мають у літературі точно встановленого змісту: хто уживає їх у значінні напружених-ненапружених консонантів (нім. *Ratte* і *rate*), а хто в значінні глухих-дзвінкх консонантів. У другому значінні їх уживає й І. Форхгаммер.

³⁾ J. Winteler. *Die Kerenzer Mundart des Kantons Glarus. Leipzig-Heidelberg 1876.*

⁴⁾ *Grundzüge der Phonetik*⁵ § 187, ст. 73.

⁵⁾ 1: Die *Tenuis* ist tonlos (тоб-то голосова шліна розімкнена О. К.), bei der *Media* ist die Stimmritze zum Tönen verengt oder tönt bereits bei der Bildung des *Lautes*. 2: Die Konsistenz der Verschlussstelle ist bei der *Media* weich, bei der *Tenuis* hart. 3: Die Berührungsf lächen sind bei der *Media* gross, bei der *Tenuis* klein. 4. Die Aufhebung des Verschlusses erfolgt bei der *Media* mehr aktiv, bei der *Tenuis* mehr passiv (Gutzmann: *Physiologie der Stimme und Sprache, Braunschweig 1909, ст. 171*).

У фонетиці факт, що глухі звуки вимагають більшої артикуляційної енергії й одночасно більшої довгості не раз сконстатовано. Пор. Viëtor op. c. 334—335; Jespersen: *Lehrbuch*³ 10; 112; 119—121; Roudet op. c. 123; А. Томсонъ: *Общ. яз.*² 188; О. Брокъ: *Опытъ флз. слав. рѣчи* 49—50; Л. Щерба: *Русск. Гл.* 138. Про більшу напруженість глухих проти дзвінких і в шепітній мові див. Томсон: *Общ. яз.*² 147—148. Можливі проте й відхили: і Русьло своїми міражами сконстатував, що загалом *tenues* (p, t, k) сильніші, як *mediae* (b, d, g), але аспіровані (придихові) *tenues* не тільки меншої сили за звичайні *tenues*, але й за відповідні *mediae*¹).

Проте автор має рацію, коли для одности принципу в класифікації дошукується тут найголовнішої фізіологічної ознаки (положення і стану голосників)²).

Різницю в різних відмінах глухих і дзвінких консонантів (*sonore, mi-sonore, sonore assourdie, médio-sourde, sourde, aspirée*) Руде, мавши за підставу наслідки помірив у Русьло, зводить на причини і фізіологічні (передусім на різний стан голосників і фізичні. Див. *Eléments* 117—118; 219—225).

Що-до відмінного характеру напружених та ненапружених вокалів, то й тут автор думає, що силу має не сама напруженість мускулатури, а вужча щільна, що її випинаючися творить язик. Вагу й тут отже має не що, як самий уклад мовних органів.

Питання про фізіологічну різницю між напруженими та ненапруженими вокалями не раз знімалося у фонетичній літературі³). Одноставної думки на це нема, і автор має рацію виключати ознаку напружености з головних ознак у класифікації звуків, але для характеристики звуку це ознака великої ваги. Поширена думка, що напруженість звязана передусім і зви'ятою сплинкою язика, тоб-то з звуженою щільною, абсолютної сили не має. Фізіологічні явища, що звязані з напруженістю, залежать, думаю, від артикуляційної бази, тоб-то від суми артикуляційних звичок у цілому. На це вказують мовні факти: в українських чернігівських говірках напруженість вокалів звязана з вузькими їх відтинками, ненапруженість — з широкими їх відтинками; в українських подільських говірках нав-

¹) Viëtor, op. c. 197.

²) Пор. і в Есперсена: *Mir stellt sich die Sache so dar, dass das Verhalten der Stimmbänder das wichtigste ist, und dass die Spannung der Mundartikulation bei normaler Rede hiervon abhängig ist (Lehrbuch³ 112). Хоча далі: Das erklärt aber nicht die grosse Artikulationsenergie der scharfen Tenues (ib.). Докладно про це питання див. ст. 112—113; 116—120.*

³) Поняття «напружений», «ненапружений» в деяких працях тотожні з поняттями закритий, відкритий, вузький, широкий. Вель вважав, що при широких (*wide*) вокалях (розум. ненапружених) м'яке піднебіння відтягається, а в звязку з цим розширюється ротова ямива. Близько до цього розуміння стоїть і Зютерлін (*Die Lehre von der Lautbildung*³, ст. 102—103). У Світа при вузьких (*narrow*) вокалях (розум. напружених) має місце більша, при широких менша опуклість відповідної артикуляційної частини язика. Storm і Sweet з цим не погоджуються (див. *Jespersen, Lehrbuch*³ 146). Зіверє виразно підкреслює, що причина напружености звуку не обмежується на саму форму напруженого язика, причасні також усі ті напружені мовні органи (губи, голосники), що творять даний звук (*Grundzüge*⁵ 95; 98). До Зіверєвого розуміння прихляється й Томсон: *Общ. яз.*² 163, і Брок: *Очеркъ физ.* 21; див. також Щерба: *Р. Гл.* 74. Есперсен уживає тут термінів тонкий і широкий (*dünn, breit*). Творення перших він характеризує розмірно тонкою повітряною течією між язиком і піднебінням: тут значні бічні частини язика стикаються з піднебінням; при широких звуках повітряна течія ширша: тут тільки невеличкі частини язика стикаються з піднебінням з обох боків плескатого отвору, так що жолобок (при тонких звуках) відповідає щільні (при широких звуках). Отже Есперсен надає вагу й зміні каналу, що ним проходить повітряна течія) *Lehrbuch*³ 51-53).

пави: напружений вокаль ширшої відміни проти ненапруженого ¹⁾. Цим я не хочу сказати, що напруженість звука залежить тільки від більшої чи меншої вузькості щілини. Думаю, що це тільки один із моментів в описі цього явища.

Е. Маєр на підставі своїх дослідів цілком заперечує звязок напружености з вузькою щілиною між язиком і піднебінням. Вище положення язика може однаково мати місце, як при напружених, так і при ненапружених голосових. Істотну фізіологічну різницю між напруженими та ненапруженими голосовими Маєр вбачає в різній мірі стягнености голосників (*Stimmbandpressung*), — це й спричинює різницю в кількості витраченого повітря (див. *Viëtor* 76). Близько до цього розуміння стоїть Руде (ор. cit. 223—225). Про питання напружености звуків див. крім наведених уже праць Е. Meyer: *Untersuchungen über Lautbildung, Festschrift Wilhelm Viëtor* 1910, ст. 233—240. Idem: *Das Problem der Vokalspannung. Neuere Sprachen* XXI, 1913.

Із сказаного вже видно, на чому автор твердо стоїть: для опису та класифікації мовних звуків за підставу можуть бути самі фізіологічні ознаки, і то не всі (як напр. напруженість звука), а тільки ті, що звязані з укладом мовних органів. Автор застерігає: уклад мовних органів для певного звука не треба розуміти так, що протягом артикуляції цього звука мовні органи доконче повинні заховувати абсолютний спокій; творячи певний звук, мовні органи можуть міняти своє положення, аби-б тільки не виходили з артикуляційних меж даного звука.

Далі (розділ С. *Die Systematik bis zu den Buchstabenlautgruppen*, підрозділ I: *Die Möglichkeit einer einheitlichen Systematik*) поставлено питання, чи взагалі можлива універсальна звукова система, яка-б годна обняти собою звуки всіх мов. Відповідь автор дає позитивну; але для цього ставить вимоги: 1° не брати на увагу переходових звуків, між ними й вибухових елементів у замкнених звуках ²⁾, 2° не губитися в звукових відтінках, 3° відкинути акустичні ознаки й держатися тільки ознак фізіологічних, та й то тих, що звязані з укладом мовних органів; причому й тут один уклад може бути великої ваги, а другий — другорядної. Автор не спускає з ока й тих моментів, що в окремих мовах можуть важити (паляталізація, веляризація, назалізація, тональна високість, квантитативність, то-що), але для всесвітньої класифікації звуків вони явища другорядні, і як такі вони мають місце вже по-за класифікацією.

Факт, що такі визначні фонетики, як Зівєре, Сперсен, негативно вирішують це питання, автор пояснює тим, що вони не держалися тих вимог, на яких можна будувати всесвітню звукову систему.

Думаю, що неможливість всесвітньої звукової системи має свої глибші причини, вони не покриваються тими міркуваннями, що їх виставляє автор. Дещо сказано вже вще. Чи досить знати звукові системи кількох мов, щоб будувати всесвітню звукову систему? Чи можна говорити про всесвітню звукову систему, коли звуковий відтінок, що в одній мові звязаний з одним звуком, у другій мові може до другого звука належати? ³⁾ Чи можна бути певному, що з-посеред окремих фізіологічних моментів у творенні звука, саме ті, а не інші моменти характеристичні для даного звука в усіх

¹⁾ Докладно спинаюся на цьому в окремій розвідці.

²⁾ До замкнених звуків категорій *b*, *d*, автор відносить і так звані *Druck* і *Sauglaute*, тоб-то характеристичний для цих звуків розмик, що звязаний з шелестом ляску, тріску (*Knallgeräusch*), віднесений до переходових елементів, — а останні в звукову систему не входять (ст. 143). Хоч і самого автора бере сумнів що-до правильности такого трактування цих звуків, але його звукова система від цього не виграє.

³⁾ Пор. *Sievers, Grundzüge*⁵ 46—49.

мовах? ¹⁾ (Чи автор певний напр., що в замкнених звуках (зокрема і в *Drucklaute* і в *Sauglaute* див. далі) в усіх мовах замик характеристичний, а не розмик (акустично вибух)?). І в таких разі чи можна взагалі говорити про єдину підставу поділу у всесвітній звуковій системі, і чи сама назва «всесвітня звукова система» не на фікції базується? Чи можна тут обминути ту помилку, якою автор докоряє Лепсіюсові, Шмитові, Кальція (*Kalzia*), що вони, з однієї мови виходячи, встановляють основні звуки своїх систем, а звуки інших мов мають за звукові відтінки своїх основних звуків? У якій мірі випадковість тут мусить мати місце, вказує хоча-б таке: авторові знані безголосі форми *l* та *ç* за самостійні звуки (в ісландській, в гренландській мові), тим-то ці безголосі форми й у всесвітній абетці знайшли собі місце окремими літерами *λ* і *ç* проти відповідних голосних форм *l* та *r*; тимчасом різного фізіологічного творення так звані «гаркаві» *r* і звичайне передньоязикове *r* у голосній формі об'єднані в автора однією літерою. Також одним *l* об'єднані всі *l*-звуки, отже й і веларний, який в тих слов'янських, напр. мовах, де він є, має самостійне значіння проти *l'* (ср. 1).

Не тільки Єсперсен і Зіверс вважають всесвітню звукову систему за річ нездійсненну, — проти такої системи висловилися й Руде ²⁾, й Ф. де Сосюр ³⁾ і Вандрієс ⁴⁾.

Розділ С. підрозділ 2. Мова тут про поділ звуків на вокалі й консонанти. Такий поділ автор справедливо зв'язує не з функціями звуків, а з самою їх природою, дарма що вокалі мають переважно функції складових, а консонанти — функції нескладових звуків. Тож і консонанти можуть бути у функції складових (нім. *Kindl, haben*, вимов. *hatn* з складовим *n*), як і голосові у функції нескладових (у дифтонгах, напр.). Отже знімеччені терміни *Selbstlauter* (*Vokal*), *Mitlauter* (*Konsonant*) автор має за невлучні ⁵⁾. Різниця між вокалем та консонантом не має також, думає автор, нічого спільного з акустичним змістом — з музикальним тоном та шелестом, бо вокалі в їх найчистішій формі це тільки сонорні звуки, а консонанти переважно шелестові (*Geräuschlaute*). Є консонанти, що їх можна й без ніякого шелесту творити, як *m, n, w, j, γ, v, l, r* та ін., а натомість вокалі можна самим шелестом творити ⁶⁾. Відкидає автор і те фізіологічне пояснення, що згідно з ним міра розкриття рота має ніби бути прієудною ознакою в поділі на вокалі та консонанти, — на цій ознаці базуються Вієтор, Єсперсен. За єдину міродатну (*massgebend*) ознаку в поділі звуків на вокалі й консонанти автор вважає те, що при вокалях дорога, якою проходить звук у роті, релятивно вільна; при консонантах опір ставить на цій дорозі та чи инша

¹⁾ Пор. *Jespersen: Phonetische Grundfragen* § 112, ст. 108.

²⁾ *Roudet: Eléments* 72—74.

³⁾ *F. de Saussure: Cours de linguistique générale* ² 1922, 57.

⁴⁾ *Vendryes: Le langage*, 1921, 391.

⁵⁾ Так само й Зютерлін: *Sütterlin, Die Lehre von der Lautbildung* ³ 91.

⁶⁾ Подібні міркування див. у *Ziwers Grundzüge* ⁵, 37—41, Зютерліна оп. с. 91—92. Зокрема підношу момент, що має вагу для термінології *vokales* і *consonantes*, момент, що його відзначив уже Зіверс (оп. с. 39). Термін *vokales* (голосові), що йде від звороту *litterae vocales*, вказує собою на творення, на саму природу звука; натомість у терміні *consonantes* (приголосні, суголосні) відзначена функція цих звуків у складі; природа звука тут не взята на увагу.

Поняттю *consonant* в його функціональному начинні, тоб-то звукові, що має в складі функцію нескладового звука, можна протиставити поняття *sonant*, тоб-то всякий незалежний від своєї природи звук, що має в складі функцію складового звука. Див. Зіверс: *Grundzüge* ⁵ 42—43. Про терміни для звуків на підставі їх функціонального значіння — *Phon* і *Syphon* у *Техмера, Hauptlaut* і *Nebenlaut* у *Травтмана, Gipfel* у *Єсперсена* — див. *Jespersen, Lehrbuch* ², ст. 194, § 13. 23.

перепона (Hemmung)¹). Релятивність ротового розмику тут підкреслена: при відкритому консонанті *w* напр. у звуковому ряді *awaawa* рот може мати проти вузького *u* в нім. *du* багато ширший розмик. Через те й відкриті *w* та *j* у німецьких сполуках *aw*, *aj*, *oj* (Haus, Heim, Heu) здебільшого сприймають за вокалі *u*, *i*, а навпаки французький лабіалізований вокаль *y* в *huile*, *puis* через його вузьке творення з помітним шелестом мають за консонант. Консонанти й вокалі артикуються на цілком різних принципах: принцип артикуляції консонантів лежить у творенні перенон, принцип артикуляції вокалів — у творенні резонаторів для різних тембрів. І при вокалях може мати місце щільна артикуляція, вколи навіть дуже вузька, але не вона присудного значіння: вагу вона має настільки, наскільки становить собою складову частину резонатора. І при консонантах ротовий резонатор набирає певної форми, але тут ця форма не має присудного значіння, і якщо тільки вона не є наслідок утвореної перепони, то вага її для консонанту другорядна. Через те й Есперсенову аналіфabetичну систему, де кожний звук схарактеризований сумою всіх артикуляцій, автор має за хибну, бо в ній усім артикуляціям надано однакового значіння і цим затерто різницю між істотними та неістотними ознаками. Виходячи з природи цих двох категорій звуків, як вони тут схарактеризовані, автор і пропонує для вокалів термін *Freilaute*, для консонантів — *Hemmlaute*.

Спинюся на зачеплених тут питаннях. Передусім відзначаю неконсеквентність: принцип, що автор у попередніх розділах поклав в основу всевітньої класифікації звуків і принцип, що автор кладе в основу класифікації вокалів, цілком розбігаються. Виразно й твердо скрізь підкреслено, що для характеристики та класифікації звуків єдині раціональні, міродатні ознаки це ознаки фізіологічні, тай з них тільки ті, що зв'язані з укладом мовних органів. Усякі акустичні ознаки тут засуджені. Немало отже дивує, коли читаємо: *die Vokalartikulation besteht nun gerade darin, die Resonanzräume des Ansatzrohres, besonders die Mundräume, derartig zu gestalten, dass typisch verschiedenartige Klänge entstehen* (ст. 45).²

Гостро розмежувати вокалі від консонантів не можна ані на підставі їх функцій у мові, ані теж на підставі їх природи — ні з акустичних виходячи ознак ні з фізіологічних. Не розмежував їх і автор даним вище означенням. Про релятивність ротового розмику говорить і Есперсен⁴).

¹) Пор. в О. Брока: Степень сужения по всей ртовой полости открытая, при чем язык артикулирует дорсально, дает гласные... Прочие, степени сужения ртовой полости, степень трения и затвор, дают согласные. Очеркъ физ. 11.

²) Пор. як розмежує ознаки акустичні та фізіологічні Руде: *Au point de vue acoustique, une voyelle est un phonème pendant la production duquel les organes forment un résonateur, parfois deux, renforçant une note qui est un son musical, d'une hauteur déterminée et qui caractérise chaque voyelle. Au point de vue physiologique, une voyelle est un phonème pendant la production duquel les organes restent assez ouverts pour qu'aucun bruit perceptible ne se produise dans le canal vocal (éléments).* У фізіологічному означенні є тут і момент акустичний (*pour qu'aucun bruit...*), але він тільки доповнює означення.

³) Див. *Jesperen: Lehrbuch*³ 123, *Phonetische Grundfragen* 65—66; Томсон: *Общ. яз.*² 108; 150; 157; 171.

⁴) *Wir müssen also den Unterschied (між вокалями й консонантами), wie schon Wilkins (1668) sah, in den verschiedenen Öffnungsgrad suchen; darin liegt aber schon, dass es sich um einen Gradun'erschied, nicht um einen absoluten Unterschied handelt, und dass er zum Teil rein konventionell bleiben muss, wo man die Grenze ziehen will... Wo aber ist die Grenze zwischen diesen Extremen zu suchen? Am natürlichsten wohl da, wo eine gleichmässige natürliche ruhige Ausatmung aufhört, ein deutlich hörbares Reibegeräusch zu verursachen* (*Lehrbuch*³ 128). Пор. у де-Сосюра *op. c.* 75. Пор. також О. Брокъ: *Очеркъ физ.* 27; Рад. Кошутич: *Грамматика руског језика. Друго издание. Петроград 1919, ст. 5—6.*

Подібну думку висловлює й Руде.¹⁾ Звуки, що стоять на межі між вокалями та консонантами, Руде називає *semi-voyelles*, тоб-то півголосові²⁾.

Запропоновані від автора терміни *Freilaute* і *Hemmlaute*, що в основу кладуть творення звука, а не функцію його (як у теперішніх німецьких термінах *Selbstlauter* і *Mitlauter*) дуже влучні. Терміну *Hemmungslaut* вживає й Зютерлін³⁾; паралельно з *Vokale* Зютерлін каже й *Öffnungslaute*⁴⁾.

Поділ звуків на вокалі та консонанти має свою рацію, як виходити з переважних ознак у їх творенні. Про поділ звуків на підставі їх функцій не може бути мови ані з фізіологічного, ані з акустичного погляду; він може мати місце тільки там, де про склад іде мова. Гострої межі між цими двома групами звуків немає і браком такої межі і можна пояснити знані в історії звуків в окремих мовах заміни вокалів на консонанти і навпаки (пор. півн.-польське, *pšasek*, *bžalka* відповідно до літературних *piasek*, *białka*; укр. *mіaso*, *pjať* то-що).

Автор не мотивує, через що він всупереч усім визначним фонетикам⁵⁾ в нескладових звуках дифтонгів, напр. у нім. словах *Haus*, *Heim*, *Heu* вбачає консонанти *w* та *j*, а не *u*, *i*; а у франц. напр. слові *huile* має *u* (фонет. у) за вокаль. Автор посилається на свої на жаль, невідомі мені праці *Systematik der Sprachlaute* та *Theorie und Technik des Sin-*

¹⁾ ор. с. 76.

²⁾ За півголосові Руде має *j* у назвуку (франц. *yeux*, нім. *ja*), *ü* в назвуку (франц. *huit*), назвукове *w* (франц. *oui*, англ. *we*), тоб-то ті звуки, що їх у фонетиках мають переважно за консонанти. В німецьких та англійських падучих дифтонгах Руде має нескладові звуки за вокалі, див. ор. с. 104-115.

Зіверс вбачає для терміну *Halbvokale* ніставу чисто функціональну; нескладові *i* та *u* він має за виразні вокалі — *Grundzüge*⁶ ст. 166.

³⁾ ор. с. 112. ⁴⁾ ор. с. 98.

⁵⁾ Пор. *Sievers* ор. с. 163, § 416; *Jespersen Lehrbuch*⁷ 208-210. Німецькі фонетики дають консонантові *j* місце тільки в назвуку складу (див. *Viëtor* ор. с. 212. Також Руде див. вище, примітка 2-а). І навіть у німецькій мові (також у данській) нескладовим назвуковим звуком складу може бути вокаль *i*, див. *Jespersen: Lehrbuch* 48.

Про переважно відкритий характер нескладових вокалів в російській, українській, білоруській, польській мові, див. такі праці: О. Брокъ: *Очеркь фізіології славянскої рѣчи* 180-183; А. Томсонъ: *Общ. яз.*⁸ 105; Л. Щерба: *Русск. Гл.* 79 (2-а примітка); О. Брокъ: *Объ нечезновѣніи междугласнаго і, j*, *РФВ.* 1902, кн. 3-4, ст. 137; О. Брокъ: *Угро-русское нарѣчіе с. Убли* ст. 16-17; О. Курило *Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробрічів* ст. 59-62; Jan Rozwadowski: *Szkic wymowy polskiej MPKJ.* Т. I, зш. 1, 1901, ст. 107; *Tytus Benni: Dwie prace eksperymentalne z fonetyki rosyjskiej, Rocznik Slaw.* Т. VI 1913, 163-164.

Тут до речі цікаво вказати на наслідки Маєрових пластографічних дослідів що-до *j*. Вони показують, що півн.-нім. *j* твориться не більшим звуженням як *i*. У сполучі *je* має *j* таку саму щільну, що *i*; *j* перед низьким *a* в сполучі *ja* ширшого творення, як *i* і тільки злегка підноситься над *e*-положенням. Таку саму залежність положення язика від звукового оточення Е. Маєр знайшов і в англійців і у французів ще в більшій мірі, як у німців. Див. *E. A. Meyer: Untersuchungen über Lautbildung, Festschrift-Viëtor*, 1910, ст. 196-197. Вієтор з цього приводу каже: *Es ist wohl begreiflich, dass auch ein so weites «j» wie das vor [e:] oder gar das vor [a:] durch Meyer nachgewiesene, eben wegen der «relativen» Enge noch den Eindruck eines [j] macht, jedoch kaum, dass noch von einem «Reibelaut» geredet werden darf, es sei denn, dass die Reibung an beiden Seiten der «Enge» stattfindet. Ein solches «geteiltes» [j] ist keineswegs unwahrscheinlich. Elemente der Phonetik⁹ 215.*

gens — може в них дана належна підпора такому твердженню. Автор пропонує називати консонанти *j*, *w*, де вони втратили свій шелест, зредукованими дзвінкими замкненими звуками (ст. 64).

Як до мови, як до способу говорити, як до індивідуальних фонаційно-аудиційних звичок, дифтонги з *i* та *u* можуть або переважати проти відповідних звукових сполук із *j* та *w*, або бути в меншості. І в першому і в другому разі вони можуть мати паралельні форми з *j* та *w*, і де *j* та *w* виразно сприймаються за консонанти (як дзвінки форми до відповідних глухих χ та φ), там мови про дифтонги, розуміється, вже нема. *j* і *i*, також *u* і *w* можуть у мовній свідомості виступати, як одна психофонетична одиниця, одна фонема, — це проміжне явище, і гострих меж тут нема. Українці кажуть *daɪ* і *daw* (хоча перша форма переважає *ɹiat'* і *ɹjat'*), див. також О Брокъ: Угро-русское нарѣчіе с. Убл. 16-17; у французькому *oui* є хитання між *wi*, *wi* і рідко двоскладовим *ui*¹⁾. В емфатичному *aj!* звичний нескладовий *i* може звузитися, даючи шелест і творячи *j*. В надучих дифтонгічних сполуках нескладовий елемент переважно вокаль, тай то здебільшого широкий.

Автор має рацію, вказуючи, що й при *w* рот може мати широкий розмик, ширший як при *u*. Є підстави думати, що один з найістотніших моментів, яким відрізняються вразне *u* від виразного *w*, це той, що при *u* губи рівняючи менше напружені і вільно випинаються; при *w* вони менш вип'яті, зате стягнені і напруженої мускулатури.

Підрозділ 3. дає класифікацію вокалів. В основу взято Белеву систему, отже тут взагалі мова не про систему вокалів, а про систему артикуляцій вокалів.

Як і на всі дотеперішні системи так і на Форхгаммерову систему можна дивитися не як на систему, що віддає реальні артикуляції, а як на умовну схему.

Усяке означення артикуляції того чи іншого звука треба мати не за факт загальний, а за більш чи менш узагальнений, наскільки вона (артикуляція) звязана не з окремим звуковим відтінком, а з сумою звукових відтінків, що становлять звук. Хібною усіх таких схем є їх апріорний характер: у готову схему треба увібгати реальні звуки. І неминуче мусить статися, що не всі звуки можуть уміститися в такій схемі, або, щоб умістити їх, треба в них затерти ту або иншу їх ознаку²⁾. Цим я не хочу сказати, що всякі такого роду схеми чисто механічні, випадкові, — за підставу вони (схеми) мають обмежені дані і через те вони дуже приблизні й умовні. Умовність цих схем передусім залежить від дослідженості фізіології звуків, наскільки схеми звуків досі базуються на фізіологічних ознаках. Досить нагадати про сказане вище за Маєрові досліди: присудну силу в характеристиці вокалів має не саме положення язика. Маєр допускає, що стягненість голосників і залежна від них сила повітряної течії може впливати на тембро звука (пор. дане вище Томсонове пояснення). Вагу мають тут і артикуляційні особливості: у північно-німецькому діалекті з його високими *i* та *e* язик артикулює проти переднього піднебіння; у середньо-нім. і південно-нім. діалектах, у голандській і французькій мові головна мовна артикуляція відбувається при передніх вокалях проти середнього піднебіння (*Hochgaumen*); у південного англійця середня частина язика в далеко більшій мірі причасна в творенні передніх вокалів, як у північного німця³⁾. Маєр допускає, що при далекій відстані язика від піднебіння *i* може зберегти свій характер через глибоке втягнену мовну артикуляцію. Умовність Беля-Світа таблиці вокалів (як і всіх досі відомих, не виключаючи й Форхгаммерової) тут саме й виступає. — Маєр, дослідивши вокалі кількох мов, так їх звязує з Беля-Світа таблицею: як виходить з того, що півн.-нім. *e* належить до передніх вокалів середнього положення, то *i* півд.-нім., голандське, франц.

1) Див. Jespersen, Lehrbuch³ 196, примітка 2-а.

2) Roudet: op. с. 82-83; Jespersen, Lehrbuch³ 148.

3) E. Meyer: op. с. 247-248.

італ., а надто *i* півд.-англ. теж належить до передніх вокалів середнього положення; як же мати *e* півд.-нім., шведське, франц., італ. за типовий середнього положення передній звук, а *i* в цих мовах за типовий високого положення передній звук, то з одної сторони треба півд.-нім. *e* віднести до високого, а з другої сторони півд.-англ. *i* до середнього положення вокалів¹⁾.

Сказане наочно ілюструє умовність усяких схем. Вага їх у тому, що вони дають можливість визначити приблизний взаємний стосунок артикуляцій звуків у певній мовній одиниці.

Белевого ряду *mixed* автор не визнає, вважаючи його за відміни переднього або заднього ряду. Підсилює себе тут автор тим, що не знає мови, де-б самостійно існували три ряди артикуляції вокалів — передній, середній і задній. Для «всесвітньої» системи аргумент цей надто малий.

Заслугу Беля вбачають саме в тому, що він перший відзначив вокалі ряду *mixed* (мішаного) і цим розширив свою систему проти попередніх систем²⁾. Ф. Фохгаммер, відкинувши цей ряд, звузив свою систему, і це йде їй на шкоду. А втім, сам Ф. мусів звукові *θ* (нім. *Gabe*, англ. *bird*) дати середнє місце, а це розбиває його систему. До речі, рос. *ы* Ф. має за звук тотожний з польським *у*: обидва звуки віднесені до заднього ряду. Польське *у* (варшавської вимови) значно переднішого творення, його не можна відносити до того самого ряду, що рос. *ы*.

Вертикальних артикуляцій дано, як і в Беля, три. Відкидає автор і Беля поділ на *narrow-wide*. Змінена й термінологія проти звичної Белевої: у Б. *not-round — round* (некруглі-круглі), у Фох — *breit—rund*; (широкий — круглий); у Б. *high — mid — low* (високий — середній — низький); у Ф. *eng — halboffen — offen* (вузький — піввідкритий — відкритий).

Протиставлення *breit — rund* не можна вважати за влучне. Що-до термінів *eng — halboffen — offen*, то їх автор має за кращі від Белевих *high — mid — low*. Але Белеві терміни не відповідають тому змістові, що вкладає в свої терміни Фохгаммер. У своїй критиці Белевої системи вокалів (розділ D, підрозділ 2) автор помиляється, коли думає, що за підставу до вертикального поділу на *high — mid — low* Белеві стала артикуляція спідньої щелепи (ст. 75); Бель за підставу тут узяв вертикальні рухи язика, тим-то й термінологія його на місці. Тимчасом Фохгаммер в основу кладе рухи спідньої щелепи, нічим не захищаючи такої своєї позиції. На такій позиції стоять Світ, Траутман і Вестерн³⁾. Зіверс, Віктор, Техмер, Єсперсен, Сторм, Е. Маєр мають вертикальні рухи спідньої щелепи за другорядної ваги явище, — першорядну вагу для вертикальних рядів вокалів вони надають вертикальним рухам язика.

Всесвітню систему вокалів Ф. обіймає 13-ма вокалями. Проти Беля-Світа системи Фохгаммерова система не становить собою кроку наперед. Сам Фохгаммер задоволений з своєї системи, він думає, що *das Vorhandensein ausserhalb des Systems stehender Laute kaum denkbar ist*, проте він допускає, що можливі ще й проміжні звуки.

Фохгаммерова система вокалів не становить собою певного придбання проти попередніх систем, зате його система консонантів є в певній частині вдала спроба дати класифікацію консонантів на фізіологічних ознаках, на думку автора, ознаках найхарактеристичніших (розділ C, підр. 4, 5, 6). Кажу: в певній частині, а саме до того місця, де зохвана єдність принципу — основа фізіологічна. У дальшому автор себе зраджує, — про це нижче.

¹⁾ Meyer: op. c. 248.

²⁾ Roudet: op. c. 83.

³⁾ Див. Viëtor, op. c.⁷ ст. 44, прим. 3; Sievers, Grundzüge⁵ ст. 94, §§ 245-251; Jespersen Lehrbuch³ ст. 25-26.

Для першого головного поділу взято різні принципи, які проте не відбігають фізіологічної бази. Автор передусім ділить консонанти на замкнені (Verchlusslaute), щільні (Engelaute) і гортанні (Kehlkopf-laute). У перших двох групах автор виходить із способу, яким твориться зближення артикуляційних органів (замкн., щільна); у третій групі — з місця, де творяться звуки. Для дальшого поділу замкнених звуків на увагу взято місце замику, причому з стичних органів, що творять замкн., автор для дальшої характеристики виходить з спіднього рухомого артикуляційного органу, нерухомий бо орган менш міродатний. Для прикладу вказано, що стик для *t* може на піднебінні бути в різних місцях, але від цього *t* не міняє свого основного характеру. Не заперечуючи важливості рухомого артикуляційного органу, вказую проте, що *t* (як і *d* і *n*, і *l*) можна творити і переднім кінцем язика, і спинкою язика з опущеним кінцем — і від цього *t* не втрапить свого основного характеру. І навпаки: кінцем язика сягаючи твердого піднебіння далеко назад, ми при розімкненій голосовій щільності (Stimmritze) та при опущеному м'якому піднебінні дістанемо вже не *t*, а щось подібне до звука *č*¹⁾. Виходячи отже з рухомого артикуляційного органу, автор замкнені звуки ділить на:

1. Спідньогубні (Unterslippenlaute) *p*, *b*, *m*.
2. Передньоязикові (Vorderzungenlaute) *t*, *d*, *n*.
3. Задньоязикові (Hinterzungenlaute) *k*, *g*, *ŋ*.

Вертикальні ряди, що тут утворилися, теж споріднені: *p*, *t*, *k* — *tenues* *b*, *d*, *g* — *mediae* і *m*, *n*, *ŋ* — носові.

Відповідно до поділу замкнених і щільних діляться на три групи:

1. Спідньогубні *φ*, *w*, *f*, *v* та губний *g*.
2. Передньоязикові: *c*²⁾, *j*, *ʃ*³⁾, *ʒ*⁴⁾ *s*, *z*, *š*⁵⁾, *ž*⁵⁾ та передньоязиковий *g*.
3. Задньоязикові *x*, *γ*, *λ*⁶⁾, *l* та задньоязиковий *g*.

Ті самі звуки можна ще ділити на звуки з широко розімкненою голосовою щільною (*stimmweite Laute*) і звуки з звуженою голосовою щільною (*stimmenge Laute*). Перші спадаються з знаними глухими звуками, другі — з дзвінками.

В дальшому поділі щільних звуків автор відбігає підстави фізіологічної і переходить на підставу акустичну, а далі й мішану акустично-фізіологічну. Звуки, що дають шелест тертя (*φ*, *w*, *c*, *x*, *γ*, *f*, *v*, *ʃ*, *ʒ*, *λ*, *l*) названі *Reibelaute* (фррикативні); звуки з шелестом свисту або сичання (*s*, *z*, *š*, *ž*) названі *Anblaselaute*; звуки з шелестом тремтіння (різні *r*) — *Zitterlaute*.

Дальший поділ фррикативних знов має підставу фізіологічну:

1. *Haut-Reibelaute* (*φ*, *w*, *c*, *j*, *x*, *γ*) і *Zahn-Reibelaute* (*f*, *v*, *ʃ*, *ʒ*, *λ*, *l*).

Що-до *Anblaselaute*, то головна різниця, думає автор, між *s*, *z* і *š*, *ž* у тому, що повітряна течія в перших вужча, місце напору менше. Через те *s*, *z* названі гострі

¹⁾ *č* Форхгаммер має за звукову сполуку *tš*, про це див. нижче.

²⁾ Цією літерою *φ*. розуміє звичне *χ*, тоб-то глухий звук до дзвінкого спіранта *j*, нім. *ich-Laut*.

³⁾ Перший звук в англ. *think*.

⁴⁾ Відповідний до *ʃ* дзвінкий, перший звук в англ. *then*.

⁵⁾ Автор тут уживає знаків, прийнятих у таблиці консонантів Міжнародньої Фонетичної Асоціації; через брак у друкарні відповідних літер вживаю звичних у славистиці чеських літер.

⁶⁾ Безголоса форма *l*, яка має самостійне значіння проти голосного *l*, напр. в ісландській, гренландській мові.

(scharfe, spitze) а *š, ž* — широкі (volle, breite). Що-до фізіологічних умов у творенні *s* і *š* то досі усталеної думки на це нема¹⁾. Терміни *spitze* і *breite* знаходимо й у Вієтора²⁾.

Артикуляція гортанних відбувається в гортанці, точніше в голосовій щілині. Гортанні діляться на: замкнений (Verschlusslaut) *ʔ*, фрикативний (Reibelaut) *h*, придувний (Anblaselaut) *ʒ* і тремтучий (Zitterlaut) *ξ*. Звук *ʔ* твориться щільно-замкненою голосовою щілиною, — це так званий міцний приступ, що часто чути наприклад у німецьких початкових наголошених голосових (aus, über); *h* знаний в європейських мовах звук, найвиразніша його форма твориться при розімкненій голосовій щілині; *ʒ* це той звук, що акустично дає вражіння емфатичного, напружено вимовленого *h*; найкраще дається чути в шепітній мові, твориться при розімкненій хрястковій щілині (Knorpelritze)³⁾ і при замкненій властивій голосовій щілині, так званий губній щілині (Lippenritze)⁴⁾. *ξ* твориться сильним стягненням голосників, але не цілковитим замкненням; повітряна течія пускає в рух голосники неправильними коливаннями. Останні два звуки знані в арабській мові за звуку самостійні.

Всесвітня система консонантів обнята отже 31 звуком: 9-ма замкненими консонантами, 18-ма щілинними та 4-ма гортанними. Гортанні звуки взагалі мало поширені, і автор думає, що наявність нових форм неймовірна. А що-до інших консонантів, то автор допускає ще можливість таких, які не увійшли в його систему. Проте він ані в дотеперішній фонетичній літературі, ані з власних виходячи спостережень не знає звуків, що стояли-б поза його системою. Звідси й висновок: можна думати, що іншої артикуляції звуків (напр. спідня губа та верхні зуби, то-що)⁵⁾ взагалі нема, хоча в якій-небудь примітивній мові вони можуть і бути. А так звані Drucklaute та Sauglaute⁶⁾, то з артикуляції виходячи можна їх вважати за відміну звуків *b* та *d* (про це див. вище). За відміни відповідних звуків автор має форми палаталізовані, лабіалізовані, веляризовані, назалізовані, церебральні та інші.

За «всесвітність» звукової системи я вже мала нагоду говорити вище. І автор мабуть непевний всесвітності своєї системи, він каже: як-би трапилися нові звуки, то вони або розширили-б систему, або стали-б поза системою.

Тоді й система перестає бути системою.

Серед консонантів не бачимо африкат, аспірат, — про них мова нижче.

Форхгаммерова система консонантів є вдала спроба доти, доки держиться свого принципу, спроба обмежена, розуміється, на кілька мов, переважно західньо-європейських.

У своїй критиці на дотеперішні таблиці консонантів (розділ D, підр. 3.) автор спинається на чотирьох таблицях: неоліологічного напрямку — Зіверса та Пассі (Passy) і лінгвістичного — Лепсіуса та Шміта. В критиці автор виходить з вимог: 1) консонанти згрупувати за справді характеристичними ознаками; 2) окремим звуковим групам дати виразні, згідні з їх характером назви; 3) поділ довести до належних Buchstabenlautgruppen; класифікацію можна тільки тоді мати за доведену до кінця, коли кожний звук має свою власну рубрику, а кожна рубрика свій власний звук; 4) всі за одним принципом утворені

1) Viëtor: op. s. 222—224; Jespersen: Lehrbuch³ 45—47; пор. також О. Брок: Очеркъ, 37—38; Томсон: Общ. яз.² 194—196.

2) Viëtor: op. s. 227.

3) рос. «голосовая щель в тесном смысле» або «связочная щель».

4) рос. «хрящевая щель».

5) Пор. такий губно-зубний звук *m* у болгарській та чеській мові. див. у Брока: Очеркъ, 22.

6) У рос. мові ці звуки мають назву «щелкающие».

консонанти мають бути в одній звуковій групі. Поставлені вимоги примушують автора засудити всі названі таблиці консонантів.

Автор думає, що не сам він засудив усі дотеперішні системи консонантів: коли-б такі визначні фізіологи та фонетики, як Брюкке, Грюцнер, Бремер, Сеперсен, Вістор, Руельо та ін., мали хоч одну яку систему за влучну, вони-б у відповідних своїх працях вжили її. Можна дивуватися, що такі фізіологи й лінгвісти, як Зівере, Пассі, Ленсіус, Шміт та ін., так мало цінного внесли в систематику звуків. Причини автор шукає в тому, що систематичний поділ звуків це завдання чисто технічне: можна бути прекрасним язикознавцем, а не мати технічно-систематизаторського хисту.

Кілька слів про окремі консонанти.

l названо звуком задньоязиковим. Цьому дано пояснення (ст. 63): l — задньоязиковий зубний фрикативний, а не передньоязиковий через те, що характеристична для l щілина твориться між краями заднього язика та бічними зубами; замик, що одночасно твориться й переднім язиком, тут тільки другорядна артикуляція, бо-ж задньоязиково-зубна щілина може творитися тільки з боків (з одного або з обох), і таке бічне творення щілини можливе тільки тоді, як загородити серединну частину ротового каналу. Це твердження має підстави: відтінки різних l залежать від величини та форми над'язикового резонатора, сполучених із ним бічних резонаторів, а це зв'язане з формою та з положенням язика, причому передньоязиковий (єв. середньоязиковий) замик може бути в різних місцях, — характер l від цього не міняється¹). Різних l — звуків, що зв'язані з різними положеннями та з різною формою язика, і що в окремих мовах становлять самостійні звуки, автор не розглядає — це, безперечно, одна з хиб його системи.

Про авторову неконсеквентність що до l-звуків, та ч-звуків сказано вже вище. Відзначаю, що безголосі форми інших дзвінких консонантів належать у Форх. до звукових відтінків. Де-б трапилось, що задньоязикове та передньоязикове ч різняться значінням, там автор радить діакритичними значками це відзначити. Це не відповідає одній із головних авторових вимог: кожний звук має свою власну рубрику, а кожна рубрика свій власний звук.

Вказані вище і тут хибні авторової класифікації залежать від невадно зв'язаних моментів, психічного та фізіологічного (пор. l і λ, ч і r з одної сторони, а з другої сторони — різного фізіологічного творення ч задньоязикове й передньоязикове, що об'єднані однією літерою). Однакові психофонетичні явища (звуки-фонемні) можуть не спадатися з однаковими або приблизно однаковими фізіологічними умовами, і навпаки, — однакові (єв. приблизно однакові) фізіологічні умови можуть бути зв'язані з неоднаковими психофонетичними явищами. Поклавши в основу класифікації фізіологічні ознаки, слід-би їх і держатися, отже різного творення ч-звукам дати й відповідні літери, а безголосі дзвінкі звуки трактувати за відмінні відповідних голосних звуків (позначивши літерою відповідного голосного звука + діакритичний значок безголосості), дарма чи вони самостійне мають значіння в даній мові, чи вони є тільки звукові відтінки. Тож палаталізованим консонантам, наприклад, не дано в системі окремих літер, хоч вони й самостійного значіння, напр., у слов'янських мовах.

Аспірати автор трактує за звукові групи по два звуки: перший звук це один із звичайних замкнених глухих p, t, k, другий це h, тоб-то те, що в дотеперішній фонетичній літературі знане під назвою аспірат, автор позначає ph, th, kh (ст. 144). Твердження це

¹) Пор. у Брока: главный фактор, определяющий в сущности «твердость» и «мягкость» л, т. е. высоту его собственного звука, это — не столько самый затвор, сколько положение языкового тела за данным затвором. Очеркъ, 32.

хибне. В аспіратах кінцевий елемент це сильний видих¹⁾, а не гортанний фрикативний консонант. До того творення аспірат звязане з відмінною проти звичних *tenues* артикуляцією: Е. Маєр помірами встановив, що при аспіраті *ph*, напр., у північно-німецькому діалекті (також у шведській та данській мові) голосники широко розімкнені (приблизно на $3\frac{1}{2}$ мм. спереду й $12\frac{1}{2}$ мм. ззаду), у звичному неаспированому *p* (французькому та італійському) властива голосова щілина творить вузьку шпарку (прибл. $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ мм.), заострену спереду, а цинколи й ззаду²⁾, причому хряткова щілина тісно замкнена.

І аффрикати автор має за звукові сполуки, а не за окремі звуки (ст. 145), отже *c* = *ts*, *č* = *tš* і д. За відповідні дзвінки форми не згадано. Таке розуміння звязане мабуть з нерозмежованістю відтінків аффрикати *c* та звукової сполуки *ts*, або *č* і *tš* і т. ин. Німці переважно, здається, вимовляють *tš* (*deutsch, zurückkrutschen*), — можливо це й дає авторові підставу до його твердження. В слов'ян аффриката *č* це одна психофонетична одиниця, один звук, проте це не виключає можливості й звукової сполуки *tš*. Що-до *c*, то на вухо принаймні важко відзначити різницю між вимовою німців і слов'ян. Русльо має аффрикати за прості (не зложені) звуки, і називає їх півзамкненими (*semi-occlusives*) звуками: хоч вони й складаються з замкненого елемента та фрикативного, але обидва артикуляційні моменти відбуваються одночасно. Так само трактує це явище й Руде, він називає аффрикати *mi-occlusives*³⁾.

Розділ Е присвячений питанню про всевітню абетку. Всевітня абетка має бути підігнана під всевітню звукову систему: кожному звукові має відповідати одна літера. З практичних міркувань виходячи, треба в основу всевітньої абетки покласти латинську абетку. Знаки, що мають доповнити латинську абетку, можна взяти з аби-якої абетки, аби-б тільки їх можна легко читати й писати. Запозичені літери не повинні ані відбігати від загального стилю латинської абетки, ані не надто скидатися на латинські літери, — це-б призвело до плутанини. Літери для основних звуків повинні бути чисті, тоб-то без діакритичних значків. Комбінація з літери та діакритичного значка має вказати на спеціальну вимову звука, на звуковий відтінок (паліталізований, лабіалізований, веларизований, назалізований, то-що). Доповнюючи латинську абетку знакам, бажано-б вибирати такі, що їх уже вживають у тому значінні, яке вони матимуть у всевітній абетці.

Як уже з попереднього видно, фонетична транскрипція, що її пропонує І. Форхгаммер (у тих випадках, де він розбігається з Пассі), вживаніша й простіша за фонетичну транскрипцію, від Пассі запропоновану й прийняту в Міжнародній Фонетичній Асоціації (*Association phonétique internationale*). Обминаю ті випадки, де Форхгаммер надто узагальнює різного творення звуку, об'єднуючи їх одним знаком.

Зіставляю кілька знаків у Форхгаммера і Пассі.

Форх.: *ʋ, α, ϕ, ω, ζ, ξ*⁴⁾

Пассі: *u, V, F, v, H, Q*

Перевага безперечно за Форхгаммером, до того-ж запропоновані від його літери мають уже певну традицію в такому саме значінні. Рационально зробив Ф., відкинувши великі літери: вони не тільки вражають око, але важко їх держатися в скорописному тексті (в діалект. записях, то-що). Проте і Ф. захоче великі літери для всевітньої абетки,

¹⁾ Див. Jespersen: *Lehrbuch*³ 103; Томсон: *Общ. яз.*³ 190.

²⁾ Viëtor: *op. c.* 279.

³⁾ Див. Roudet *op. c.* 120; 158. Пор. з цього приводу в Щербі: *Суб'єктивний и объективный методъ въ фонетикѣ* Изв. 1909, т. XIV, кн. 4, ст. 197 і в Томсона: По поводу статьи Л. В. Щербы: *Суб. и об. методъ въ фонетикѣ*, Изв. 1911, т. XVI кн. 3, ст. 144.

⁴⁾ Останні два знаки це відповідні спрощені арабські літери.

але не як літери іншого значіння, а як «великі літери» напр. там, де певне слово чи зворот у фразі має на собі психічний наголос.

Розділ F (ст. 104—156) докладно говорить про ті фонетичні явища, що не знайшли собі місця в системі основних звуків, і про позначення їх на письмі діакритичними знаками. До таких фонетичних явищ належать: 1) явища від артикуляційних особливостей: алежні, тоб-то назалізація, фарингалізація, церебралізація, паляталізація, незвичні місця артикуляції, безголосість, проміжні звукові форми (напр. середнього ряду вокалі), середньо-язикові консонанти і т. ін., 2) акустичні ознаки, тоб-то тонічний, динамічний та квантитативний (темпоральний) наголос, і 3) приступи (Einsätze) та відступи (Absätze) голосу, також і перенесення голосу.

У виборі діакритичних значків треба держатися простоти та наочності, тоб-то форма значка повинна вказати собою і на функцію його. Щоб не збільшувати й так уже великої розбіжності у фонетичній транскрипції, треба й тут, як у виборі літер, вводити вживані вже значки, аби-б тільки вони відповідали поставленим вимогам — простоті та наочності.

Діакритичні значки здебільшого влучно дібрані; вага їх у тому, що вони надають системі що-найбільшої розтяжності (Dehnbarkeit). Запропонована на позначення паляталізації риска під відповідною літерою (напр. *n*) надто незвична, — це цілком розбігається із вживаним позначенням — значком [·] над відповідною літерою чи з боку її. Не взято на увагу й різної міри паляталізації, зв'язаної з різною артикуляцією¹⁾.

В розділі G (перехід від загальної фонетики до спеціальної) автор прикладає свою звукову систему до окремих мов: німецької (ст. 160—166), англійської (166—175), данської (175—183), арабської (184—190), гренландської (190—197), сіямської (197—204). Автор не претендує на вичерпаність фонетичних явищ у названих мовах, тим більше, що не всі він їх знає і мусів через те довіритися словам своїх об'єктів.

У попередніх увагах до цього розділу дано кілька загальних вказівок до збирання діалектичних матеріалів:

1. Встановити основні звуки даної мовної одиниці, причому до основних звуків відносити справді різні значіння звуки, а не звукові відтінки. Надто тонке вухо може дослідникові стати небезпечним, бо він часто скеровує своє вухо на такі звукові відтінки та інші тонкощі, які в мові самостійного значіння не мають.

2. Забезпечитися як до мовної одиниці відповідною літературою. Вага попередніх дослідників передусім у тому, що вони скеровують увагу на особливо важкі пункти в даній мовній одиниці.

3. Досліджувати самих тубільців, причому знати їх мову не доконче треба, можна порозуміватися й перекладачами.

4. Треба мати тонке вухо. Хто тонкого слуху не має і чужі звуки достотно не сприймає, той не може бути діалектологом. Діалектолог повинен уміти й тонко наслідувати чужі звуки, щоб тубілець вважав їх за звуки своєї мови, — для цього треба як-найкраще знати фізіологію звуків. В описі звуків треба точно вказати, як твориться кожний звук.

5. Перш, як братися досліджувати чужу мову, добре дослідити свою власну мову, щоб відзначити те індивідуальне, що відбігає загальної норми.

З поданих порад не всі даються застосувати.

До 1-го пункту. Найдосконалішою фонетичною транскрипцією не можна віддати всіх відтінків у вимові, як і найдосконалішому вухові несила їх усі вловити. Проте в описі звукової системи певної мовної одиниці антропофонічні явища повинні бути представ-

¹⁾ Див. у Брока, Очеркь. физ. ст. 25—44, 148—160.

лені в такій мірі, в якій це тільки й може вловити тонке дослідницьке вухо: незначні ті явища з часом можуть розгорнутися в значні діалектичні ознаки. Поставлене отже так завдання не дає обмежитися на самі психофонетичні явища.

До 3-го пункту. Встановити якими фонемами об'єднуються звукові відтінки в досліджуваній лизиковій одиниці тільки тоді можна, коли й дослідник навчився цією мовою говорити і коли результати досліду над одним об'єктом перевірені вимовою більшого числа осіб.

До 4-го пункту. Досліджуючи самим тільки вухом, треба й виходити з акустичного вражіння і рівняти досліджувані звуки до відповідних звуків у знаних дослідникові з вимови і загалом ширше знаних мовах. Намагаючися дати місце звуковій у звуковій системі не на підставі його творення в роті тубільця, а в роті чужинця-дослідника, можна не одну помилку зробити: 1^о однакове акустичне вражіння може й в одному діалекті мати в різних об'єктах неоднакові фізіологічні причини, тим більше в представників двох далеких лизикових одвиць; 2^о довірившись вухові тубільця, доки той скаже, що дослідник добре вимовляє даний звук, треба-ж бути певному, що й туболец має тонке вухо, — а як-же на цьому впевнитися? Не мавши відповідних інструментів, можна тільки про ті фізіологічні умови говорити, що їх на голе око бачити можна. Об'єктивного вуха бути не може, і дослідник, доки не матиме змоги забезпечитися потрібними інструментами, завжди залежатиме в більшій чи меншій мірі від своїх власних аудичійних звичок. Проте немало тут важить, як добре знати вимову кількох мов: що ширше поле для порівняння має дослідник, то достотніше й буде описана дана звукова система, хоча-б тільки й акустичним порівнянням. Що більше дослідник мов знає (і вимовою розуміється), то ширша стає і його лизикова свідомість і то вправніше стає його вухо. Велику виравність дає вухові й порівняння однакових фонем у різних діалектах однієї мови, в різних об'єктах одного діалекту, однієї говірки, навіть одного села.

Наслідування звуків (хоч-би і яке достотне) і встановлення їх артикуляції в роті дослідника має тільки релятивну вартість: воно дає змогу краще орієнтуватися в досліджуваних звуках. Прикладаючи цей метод до характеристичних чужих собі звуків, дослідник повинен додати до цієї характеристики хоч-би загальний опис власних артикуляційних звичок у творенні звуків своєї рідної мови.

Вкінці вказую на загальну вартість зрцензованої праці.

Назва праці ширша за зміст: з основ фонетики виключені звуки, як явища фізично-акустичні.

Автора хибні погляди відзначені у відповідних місцях.

Цінність цієї праці в тому:

1) що автор перший ставить тверду вимогу однопринциповості в класифікації звуків; принцип цей — фізіологічна основа (проте й автор тут схибнувся), і

2) що автор замінив деякі невлучні знаки в транскрипції Міжнародної Фонетичної Асоціації на влучніші, які до того ще й певну традицію мають.

О. Курило.

Новий славістичний орган (*Zeitschrift für slavische Philologie*).

З осені 1924-го року з ініціативи відомого лінгвіста проф. Маке а Фамера і за його редакцією почало Вид-во Markert & Petters у Ляйпцигу видавати новий часопис слов'янської філології — *Zeitschrift für slavische Philologie*. Починаючи видання часопису, Редакція мала на меті, як про це оголошено було в попередньому проспекті, задовольнити насамперед потреби німецької науки, зробивши приступнішою німецькому спеціалістові велику обсягом наукову літературу з слов'янської філології, що з'являється по слов'янських землях і що часом з причини віддаленості міста, де вона друкована, і мови, якою писана, буває йому мало приступна. Отже за-для цієї мети *Zeitschrift* намагатиметься докладно

записки історично-філологічного відділу, кн. VIII.

обговорювати головнішу славістичну літературу, німецьку і закордонну, подавати і самостійні статті почасти спеціального, почасти орієнтаційного характеру, а особливої ваги надаватиме оглядам літератури з різних паростей славістики за час з 1914 року. Закордонній (не німецькій) славістиці гадає Редакція зробити послугу тим, що даватиме якнайдокладніший огляд славістичних праць, що з'являються в Німеччині. Головні галузі славістики, що знаходять собі місце в часописі: мова, археологія, народознавство, історія літератури, а також, оскільки можливо буде, історія мистецтва та музики. Часопис виходитиме що-року двома подвійними випусками, що вкупі складатимуть цілий том або річник, і до цього часу вийшли вже в світ два томи — т. I за 1924 р. (IV + 545 ст.) та т. II за 1925 р. (IV + 589 ст.)¹⁾. Уже цими двома великими і, до речі згадати буде, чудово з друкарського погляду виданими томами цілком визначається та роля і вага, що матиме новий орган в науковому розробленні слов'янської філології. Редакції пощастило об'єднати навколо нового часопису численне коло співробітників-славістів — німецьких і закордонних, переважно слов'янських, учених. Отже цілком зрозуміло, що в багатих на зміст двох перших томах *Zeitschrift f. sl. Philologie* подано низку статей з різних галузей славістики і загального характеру і присвячених спеціальним питанням, що торкаються окремих частин слов'янського язикового світу. Переважний характер статей—лінгвістичний. З них згадаємо статтю М. Ферстера «Der Name der Donau», що з неї починається I том. Автор, згадуючи про аналогічного змісту статтю Мюлленгофа, зміщену 50 років тому в *Arch. f. slav. Phil.* I, дає перегляд питання про походження ймення *Дунай*. Слов'янська форма цього ймення зв'язана з готськ. **Donawi* (дав. відм. **Donaujai*) при **Dinawi* (дав. в. **Dinaujai*). Саме ймення це автор, подібно як і Мюлленгоф, вважає за кельтське з походження, тільки-ж знаходить для нього иншу етимологію, ніж згаданий його попередник, доводячи на підставі назов англійських річок, що не тільки арійська група, але й кельтська мова, мала слово *danti* «річка». Етимології-ж і географічним назвам присвячені статті Леви, Лоренца («Polabisches»), Меліха (про ймення м. Пресбурга і др.), Шварца, Трубецького, Sköld'a Соболевського (між иншим етимологія назви «Жмеринка» з **Gьmer* — назви Кимерійців) та инш. Самому редакторові М. Фасмерові теж належить низка етимологій і етимологічних пояснень до старих назов річок.—К. Буга в статті «Die litauisch weissrussischen Beziehungen und ihr Alter» (в I-му томі) спиняється на литовських запозиченнях з старої мови білоруської, спитуючись на підставі різної передачі в них рефлексів прасл. *or, ol*, носових, *ъ* та *ь* и инш. визначити час запозичення цих слів.—Ряд статей присвячено різним фонетичним та морфологічним фактам слов'янських мов: М. Долобка про енкліт. форми займенників 1 і 2-ої особи в дав. відм. двоїни *na* і *va* в праслов'янській мові, Л. Якубинського про зміни прасл. *e* в чакавських говорах, Обнорського про форму вокатива та про залишки двоїни в імен. деклінації в російській мові (остання з них в II-му томі), Фр. Рамовша про словенську форму орудн. відм. однини на *ou*, Торб'єрнсона про серб. закінчення *-e* в род. відм. одн. ж. р. і словацьке *-a*: *-a* в наз.-знах. мн. ніяк. р., а також про означені форми прикметників в слов'янських мовах, Фасмера про редуковані *ъ, ь* в чужих словах в старо-болгарській мові і про звукове значіння глатол. *л* (*л*), Фан-Вайка «Zur Entwicklung der partizipialen Nominativendung—*onts* in den slav. Sprachen» (всі в I-му томі). Фонетичним дослідом над російською вимовою присвячені статті В. Богородицького та А. Томсона (в II-му томі) та инш. Багато уваги віддає новий часопис питанням акцентологічним. В статті «Die Akzentlehre von A. Belić» (в I т.) дає Д. Бубріх детальну аналізу Белічевої праці «Акцентатске студије» (Београд 1914). В своїй відповіді (II т.) не згоджується А. Беліч з закидами рецензента, заповідаючи ширше обґрунтування своїх поглядів в дальших студіях. Крім того, знаходимо в рецензіях Фр. Ло-

¹⁾ В. ³/₄ II-го тома наспів до Київва вже підчас друкування цієї замітки.

ренца, а надто Л. Булаховського (в I т.), детальний розгляд нових студій над слов'янським акцентом Т. Лера-Славинського («Ze studjów nad akcentem słowiańskim» і «O prasłowiańskiej metatonji», Kraków 1917—1918) і Н. Фан-Вайка («Die baltischen und slavischen Akzent- und Intonationssysteme Amsterdam 1923»). Булаховському-ж, окрім рецензії на останню з названих книжок, належить стаття «Die Akzentzurückziehung im Slovenischen» в останньому випуску II-го тома. — Зокрема згадаємо пареніті статті, що стосуються безпосередно української мови, а саме — Н. Трубецького «Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit» (I т., ст. 287 — 319) і Г. Ільїнського «Zur Geschichte des Imperativs im Kleinrussischen» (II т., ст. 126—133). Н. Трубецький, виходячи, як з доведеного і безперечного факту, з тези про існування спільної праруської мови, ставить питання, коли і як ця єдність розпалася. Він поділяє думку, що висловив всупереч Шахматову польський учений Lehr-Splawinski (Rocz. Slav. IX), а саме, що першим діалектичним поділом в межах руської мови був поділ на два діалекти: на північний (тільки територія новгородського культурного впливу) і на південний (всі інші частини східно-слов'янської мовної території, тобто й території сучасних білоруських та півд.-великоруських говорів, як сфера Київського культурного впливу). Новий період в діалектичній диференціації староруської мови починається з другої половини XII-го віку і зв'язаний з найголовнішим звуковим з'явленням цієї доби — занепадом «слабих півголосних» *ъ, ъ, ѝ* і паралельною зміною «спільних півголосних» *ъ, ъ, е*. Це було «всеруське» з'явлення, але, поки воно поширилося на всю руську мовну територію, минуло чимало часу (1164 р., дату Добрилового Єв., для півдня і 1282 р., дату Новгородської Кормчої, бере автор за хронологічні символи цього періоду). Неодноразовість цього з'явлення на півдні і на півночі кінцево-кінцем і спричинилася до того, що деякі звукові зміни, котрі виникали під той час в різних частинах руської мовної території, не мали сили поширитися на всю цю територію, і на кінець зазначеного періоду визначилися цілком виразно в межах руської мовної території ті самі діалекти, що й нині. Великоруський виділився з-поміж вищих східних слов'янських ідіомів своїми формами: *s'vin'ja, im'et', moju, sej, wok, p'ec koga* (з давнішою відмінністю поміж північним *g* і півд. *γ*). Український (в термінології автора *das Kleinrussische*) відособився твердістю приголосних перед *е*. Білоруський поділяв з українським форми *znau'n'e, hra, blycha, tuju* (діял. і *svok, p'ies*, можливо, що й *koga*), з великоруським — м'якість приголосних перед *е*, а діалектично, може, й форми типу *koga*. З погляду порівн. фонетики слов'янських мов відповідали з'явлення півд.-західні (укр.-білоруські) аналогічним тенденціям ширшого слов'янського характеру, тимчасом як з'явлення північного сходу (великоруські) мали своєрідний індивідуальний характер. Останні висновки автора зводяться до того, що праруська єдність скінчилася необмеженим числом говорів, а не 3-ма чи 4-ма виразніше окресленими мовними групами (Tochterspracheinheiten), що «єдиної праруської мови ніколи не було» («Ein einheitliches «Urgrossrussisch» hat es nie gegeben»), бо особливості, котрі відрізняють новгородський діалект від південноруського, багато давніші, ніж так звані «спільноруські» ознаки. Головні особливості української мови постали протягом часу 1164—1282 р., тобто передніші, ніж розпалася праруська мовна єдність, і таким чином праруська (das «Urkleinrussische») існувала не після, а перед розпадом спільної руської мовної єдності. Кінцево-кінцем, вважаючи на те, що зміна в півголосних була останнім всім слов'янським мовам спільним з'явленням, можна сказати, що руська мова (das Russische) допіру тоді втратила здатність брати участь у всеслов'янських звукових змінах, коли поодинокі східні слов'янські діалекти зробилися нездатні пережити сукупно всеруські звукові зміни. Смілі і часом дуже необгрунтовані тези і висновки Н. Трубецького, як і деякі незгадані тут деталі, потребують спеціального і докладнішого обговорення. — Г. Ільїнський у згаданій уже вище статті бачить в укр. закінченні імператива 2 ос. мн. на *-t'* результат не фонетич-

ного процесу, а морфологічних впливів. Вихідним пунктом в процесі повстання цих форм було вживання форми інфінітива в значінні імператива (з'явище відоме багатьом старим і новим індо-еврон. мовам): *хвалить* вживалося поряд з *хвалите* ще перед початком письменности, а пізніший відпад кінцевого *ъ* в 1 ос. мн. імперат. тільки сприяв фіксації першої форми, як рівноскладової з *хвалим*. Дальша еволюція відбувалася так: як відомо, форми імператива від дієслів IV кл. зазнали на собі впливу (не пізніше як у XII ст.) дієслів I кл.: *хвалим(ъ)*, *хвалит(ъ)* замінені були на *хвалѣм(ъ)*, *хвалѣт(ъ)*, а далі, в пронорції: *хвалѣм(ъ)*, *хвалѣт(ъ)* = *берѣм(ъ)*: *берѣте* закінчення другого й четвертого членів були вирівняні, таким чином з'явилася форма *берѣт(ъ)*. Даючи таке пояснення закінченню *-t'* автор слушно зазначає, що з м'якості *t'* неможна робити жадних висновків щодо старої палятальності звука *e* в укр. мові, як це робили. Кримський і Шахматов. Так само не згоджуючися з пізньою хронологією цих форм, признає автор не за графічне з'явище, а за відбивок живої мови, часте вживання форм 2 мн. імператива на *-тъ* зам. *-те* в давніх пам'ятниках, починаючи з XII в. Цю останню думку редактор М. Ф а с м е р не вважає за доведену. Стаття Г. І л ь ї н с ь к о г о, хоч і викликає заперечення, цікава як спроба нового нефонетичного пояснення нез'ясованої досі форми; вона дає, крім того, перегляд висловлюваних дотепер з приводу згаданого закінчення поглядів, з котрих так само навряд чи можна хоч один вважати за цілком безперечний. Питання вимагає дальшого дослідження, і безумовно найбільше можуть тут допомогти діалектичні дані, а не орудування фактами самої літературної української мови. На тлі діалектичних даних з'ясувалося-б, що, наприклад, форма інфінітива на *-t'* зовсім не така мало вживана в укр. мові, як думає автор, вона становить навіть граматичну норму в північних укр. говорах, бо форма на *-ti* відома там тільки в піснях, отже закінчення імператива на *-t'* зовсім не викликало тут вимирання інфінітива на *-t'*. Можна згадати також, що діалектично, як відомо нижчепідписаному, і в формах 1 ос. мн. імператива відоме закінчення *-то*: *ходѣмо*, *вернѣмося* і т. п., поряд з *ходѣм* *вернѣмся*, тимчасом як 2 ос. мн. знає тільки закінчення *-t'* (шієля голосного) в тих-же говорах, а форми на *-te* трапляються там тільки в піснях. — Детальній критиці розділу «Малорусское наречие» в «Очерк'у русской диалектологии» Н. Дурново, Н. Соколова і Д. Ушакова (Труды Моск. Диял. Ком-пи, в. 5, Москва 1915) присвячено статтю нижчепідписаного «Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten» (т. II, ст. 213—235; надруковано поки-що тільки першу частину).

Окрім статей вищезгаданого характеру, *Zeitschrift*, виконуючи поставлене перед собою завдання, подає цілу низку оглядів літератури за 1914—1924 рр. з різних галузей славістики. Тут знаходимо огляд літератури з східньо-слов'янського народознавства (Д. З е л е н и н), польської народознавчої літератури (А. Ф і ш е р) (обидві в I і в II т. т.), білоруської філології (акад. Е. К а р с ь к и й, в I-му томі), болгарського мовознавства (Ст. М л а д е н о в, в II т.), літератури про староукр. «Слово о полку Игоревім» (М. В о л ь т н е р, в I т.), огляди літератури про російських письменників: Гоголя (В. Г і п п і у с), Лермонтова (К. Ш п м к в н и ч), Пушкіна (Б. Т о м а ш е в с ь к и й) (в II-му томі) та инш. Нарешті знаходимо в *Zeitschrift* десятків з трьох рецензій на різні наукові твори і видання останніх років. Поміж инш згадаємо рецензії на такі книжки: Дурново, Н. Диалектологическое разыскание, ч. I, в. в. 1 і 2, Москва 1917—1918 (рец. С. О б н о р с ь к и й), Ekblom, R. *Russ et Vareg* dans les noms de lieux de la région de Novgorod, Upsala 1915 (М. Ф а с м е р), Meyer, K. H. *Historische Grammatik der russischen Sprache I*, Bonn 1923 (простора рецензія Н. Д у р н о в о, т. I 467—507), Mazon, A. *Contes slaves de la Macédoine sud-occidentale*, Paris 1923 (Ст. М л а д е н о в), Meyer, K. H. *Slavisch* (в збірнику «Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Streitberg-Festschrift»), Heidelberg 1924 (Ст. К у л ь б а к и н), Северьянов, С. *Сипайская Псалтырь*, Петербург, 1922 (М. Д о л о б к о) та инш.—в I-му томі; Hujer, O. *Uvod do dejin jazyka ceskeho*, 2 вид., Прага 1924 (Р. Т р а в т м а н), Ст. Кульбакін, Український язык, Харків 1919 (Н. Д у р н о в о), Niederle, L. *Manuel de*

L'antiquité slave, t. I, Paris 1923 (М. Фасмер), *Ramovs, Fr. Historična gramatika slovenskega jezika*, т. 2, Любляна 1924 (А. Брезник), Шахматов, О.—Кримський, А. Нариси з іст. укр. мови, 2 вид., Київ 1922 (Н. Дурново), *Vondrák, W. Vergleichende slavische Grammatik*. B. I, 2 Aufl., Göttingen 1924 (А. Брюкнер) та инш., в II-му томі. Сам автор М. Фасмер доповідає за дві свої праці: «*Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, I Teil: Die Iranier in Südrussland*», Leipzig 1923, і «*Ein russisch-byzantinisches Gesprächsbuch*», Leipzig 1922 (= Veröffentlichungen des baltischen und slavischen Instituts an der Universität Leipzig, т.т. II і III).

Поданими інформаціями не вичерпується багатий зміст перших двох томів нового часопису. Ми згадували переважно про статті та про рецензії лінгвістичного характеру, але в часописові знайшли собі місце і праці історично-літературного змісту (А. Брюкнера, М. Фасмера, В. Жирмунського, Гр. Гуковського, Г. Ф. Шміда та инш.) та з сфери народознавства і дослідження старожитностей (статті В. фон Герамба, Г. Ф. Шміда та инш.).

З поданого вище, хоч і дуже побіжного, огляду двох перших томів *Zeitschrift für slavische Philologie* видно, що новий часопис цілком осяг своєї мети і вже цим першими своїми томами забезпечив собі значіння одного з найвизначніших органів славістики.

Вс. Ганцов.

Проф. А. П. Оглоблин. *Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика*. Г. И. У. 1925.

Українська історична наука переживає тепер перехід од давніх тем та метод до нових. Стара, часом дуже поетична, оповита флером романтики, історія героїв і театральних, навмисне іноді прикрашених подій (послатися можна на знаменитий напад турків на Січ 1675 р.) відмирає й замінюється історією буденного життя, маленького, масового сірого героя, переходить на студію господарства, економічної, політичної й громадської думки, стає історією процесів, до чого треба підходити з новими удосконалінішими, порівнюючи до давніх методами. І тому кожній роботі в цьому напрямку доводиться присвячувати серйозну увагу, тим більш, коли роботу написано талановито.

До таких праць треба віднести й книгу, що її заголовок попередю показано.

Проф. Оглоблин задумав широкую роботу—простежити, як складалася й розвивалася фабрика на Україні. Виходячи з того, що велчезна сила матеріалів і дотепер лишається не виявлена, що доводиться не тільки провадити, так мовити, архівні розкопки, а хоч більш-менш вияснити друковану літературу, що існує, автор «Предкапіталістичної фабрики» обмеживсь на тім, що дає тільки нарис поставленої в нього теми. Це певною мірою зменшує ціну його праці. Але становище нової історії України таке безпорадне, що перед дослідником може бути один вихід—зібрати відомий та невідомий матеріал і систематизувати його. Проф. Оглоблин іде далі, сподуючися надати йому соціологічної оцінки, обійняти його філософською концепцією й освітлити з єдиного погляду. У книзі професора Оглоблина, отже, маємо справжню наукову роботу.

Проф. Оглоблин виходить із зовсім слушних передпоплек, що студіювати історію України XIX в. треба не в рамках рос. історії, а виходячи з поняття про «господарчу автономію України» й про своєрідність її економічного укладу (Предкап. фабр. 4, 17, 19). Такий погляд приводить автора й до другої зовсім справедливої думки, що хоч її ясно й не підкреслено в «Предкап. фабрике», але вона випинається протягом усієї книги, а саме, що студіювати нашу історію (й не тільки, розуміється, нову) потрібно в звязку з господарчим життям Європи, ба навіть й усеєвіту. Завдяки такому підходу можна спостережати єдність процесів і визначати в більшій-меншій мірі теми його і в різних країнах, і особливо та зокрема в нас.

А втім такі зовсім справедливі думки проф. Оглоблін систематично не перевів у своїй книжці. Інакше й не могло бути. Справді. Твердження про господарчу автономію України висітиме в повітрі, коли задалегідь не вяснити, як-же, чому й коли склалася та Україна. Суто історичний, нехай бігцем зроблений вступний екскурс мав-би дати читачеві уявлення про єдинство укр. господарки в межах дніпровського водозбору, що природньо звязується в кулак чорноморськими центрами. Звідси ставала-б ясна картина буйного в Степовій (за Оглобліним і Багалієм «Південній») Україні, затриманого в лівобережних і своєрідно розгорнутого розвитку в правобережних губернях. Важно це вяснити саме для тої теми, що її розробляє проф. Оглоблін, саме про зародки капіталістичної фабрики на Україні й її типи (О. П. не зовсім влучно говорить про «групи»—ор. с., 11).

Є ще один пункт, методологічно дуже цінний, але проф. Оглоблін його не розгорнув. Річ у тім, що О. П. розвиток укр. фабрики ставить у звязок з аграрними кризами. Аграрна криза 20 років—й розвиток сукняної промисловости (стор. 28—29), криза 30-х рр.—з'являється на зміну сукняній цукрова промисловість (стор. 12), криза 50-х рр.—перехід на фабрику з вільнонайманним робітником (стор. 57, 65). Чомусь проминуто кризу 40-х рр. Але в чому саме завірялись ті аграрні кризи, О. П. не говорить. Поки-що ми не маємо цілого вчення про аграрні кризи. Недавня робота Бонюкова даремно сплувалася була проляяти світло на це важливе питання. Циклічність аграрних криз безперечна й для України, рпнаймні після 60-х рр., аграрний цикл визначається в 4 роки, для Заходу—7—8 років, а Огановський для Америки вводить 2—3 роки. Після тверджень проф. Оглобліна цикл = десь 10 рокам (видимо О. П. виходив з цифри, що її вивів акад. Туган-Барановський). З'ясовувати одне невідоме за допомогою другого невідомого, думається, небезпечно. Довести зміну типів фабрики, шукаючи корекції в аграрній кризі, неможливо. Сам автор однак не дуже настоює на своїй точці, бо цілий час говорить про те, що поруч-віддавна існували обіч й кріпацька й вільнонаймана фабрика (под. стор. 3). На стор. 30 О. П. пише: «зато в 30-х гг. развивается укр. суконная промышленность—и вотчинная (Киевщина, Полтавщина) и особенно фабрика с вольнонаемным трудом (Черниговщина, Воынь, Подолья)». Отже виходить, що аграрна криза не тільки не висунула єдиного типа в цілій Україні, а обидва типи укр. фабрики розкинула в що-найрізніших місцевостях.

Історію укр. фабрики XIX в. проф. Оглоблін зовсім справедливо ставить в звязок з тим, що Україна перебувала під впливом польського (у своїй книзі з екон.-соц. історії Укр. XIX в. я не дооцінив значіння польського капіталу) й рос. капіталу. «Мы констатуируем,—каже О. П.,—в первой половине (XIX стол.) захват укр. рынка русским торгово-промышленным капиталом»; він у нас зустрівсь з польським й став з ним до боротьби «из-за укр. рынка» (стор. 18). В наслідку, мовляв, цієї боротьби в Україні спостережувано: а) «процессе накопления укр. капитала» й б) «нарастание капиталистических отношений в рамках укр. хозяйства» (стор. 19). Першої точки проф. Оглоблін зовсім не розбирає. На стор. 38 довідуємось, що про нагромадження укр. капіталу можна говорити хіба після р. 1861. Автор воліє спинитися на другій, що й робить дуже вдаїно.

Підпіраючи свої думки що-до «нарастания капиталистических отношений», професор Оглоблін накидує докладну історію рос. торгово-промислової політики що-до польського торгу та промислів, спиняючися на тарифах 1810, 1819 й ин. рр. й різних указах 1822, 1831, 1850 й ин. рр., що приголомшували польського купця й продуцента на укр. ринку (на стор. 32—33 не пов'язано О. П. поданий в нього цифровий матеріал про правобережні ярмарки). Правобережну укр. фабрику поставлено в тісний звязок з цим господарством. І то доведено. Але не доведено про великий вплив на Правобережну Україну «международных событий конца XVIII—начала XIX стол.» (стор. 94), бо ті промисловці, що списки їхні подає автор, здебільшого вийшли з Польщі, хоч-би родом були десь з Прусії чи що. Зокрема що-до французьких виходів, то говорити серйозно про них (для Правобережжя)

зовсім не доводиться. Описання законодавства що-до Польщі й Правобережжя дає авторіві нитку, щоб обмалювати процес звойовання укр. ринку рос. капіталом. Ідучи за Алексавим, проф. Оглоблін каже, що в Україну насамперед просовувався рос. торговець. Він захоплює українські ярмарки й випирає звідти інших торговців, внаслідок чого в 50 рр. «русский торговый капитал постепенно... оседает на Украине, внося в местные хоз. рамки и отношения... рус. купечество своеобразно украинизируется» (стор. 45). Осідання рос. купців в Україні доведено віддавна й після даних проф. Оглобліна його можна визнавати за непохитне. Зате, що для нас важливіше, не доведено осідання рос. підприємств, хоч О. П. сам-же констатує такий факт на стор. 46 своєї книги й ґрунтуючися на даних р. 1832 вираховує прецікаві відсотки національності підприємців на Україні (стор. 49, 51). Тимчасом з «Топограф. Описанія Харьков. губ.», що зберігається в Бібл. Впшої Школи м. Одеса знаємо перехід на Україну саме рос. продуцентів. В «Мат. до екон. соц. історії Укр. XIX стол.» досить докладно з'ясовано цей факт й тому на ньому ближче не варт спинятись.

Ще менш зачеплено історію з західно-європейськими капіталами, що пересовувались до Степової України. З примітки на стор. 76 «Предкапит. фабрики» дізнаємось, що про зах.-європ. капітали й їх значіння в економічному житті України говориться «в одном из следующих выпусков». По-за тим проф. Оглоблін і в книжці, що ми оце студіюємо, подає важливий матеріал що-до західних прибулуд, які оселялися в Україні. Він каже, що чужинці заводили в нас свої фабрики на субсидії, що їм видавав уряд. Часто так і бувало. О. П. переказує однак про випадок, що не мав добрих наслідків. В пересельському архіві Од. Губ. Архіву є справа 11 лютого 1824 р. «о долгах на колонистов Г. Гемпелъ». З неї видно що Гемпелів р. 1810 так само було видано 500 карб. «на употребленіе къ выдѣлки поярковыхъ и цуховыхъ шляпъ». Не можна погодитися з проф. Оглобліним, ніби чужоземці засновували свої підприємства виключно по містах. З того-ж-таки пересельського архіву видно що р. 1825 «прибывший изъ г. Одессы мыловаренный мастеръ прусекій подданный Іоганнъ Кубацкій объявилъ желаніе завести въ Тарутинской колоніи мыловарню». Проф. Оглоблін схильється визнавати таких підприємців за звичайних собі ремісників. І з цим не погоджує. У справі все того-ж архіву «о колонистовъ К. Элисеѣ 14 VII 1825» різко, напр., виділено саме ремісника П. Гофмана, що теслярював. А втім, О. П. на стор. 99 й 101 й сам схильється до думки, що брати за одні дужки обидві категорії не доводиться.

Проф. Оглоблін відрізняє фабриканта від ремісника для того, щоб поділити підприємства на дрібні, що «тесно срослись з даним хоз. районом», й великі, «рассчитанные на внешнюю торговлю» (стор. 102). Такий поділ не є властивий для заможних підприємств. З «дѣла по предмету учрежденія въ Новомиргородѣ табачныхъ фабрикъ» 12 XII 1855 р. бачимо, що Розпорядчий Комітет Півден. Військ. Поселень дозволив заснувати в Новомиргороді тютюнову фабрику черкаському купцеві Гольбергові, таращанському купцеві Глінбергові й купец. снові Гросманові, хоч, правда, були й такі випадки, що за них говорить проф. Оглоблін (Пор. справу Од. О-ва сел. хоз. Юж. Рос. за 1849 р. про підприємця Зіберна).

Ознаку «дрібний» й «великий» не можна визнати за влучну. Тут все відносно. Отож, у чужинця Фальбі був завод с.-г. машин «не ниже потемкинскаго» (Арх. О. О. с.-х. Ю. Р. 13 V, 1850. Пор. ib. 25 V р. 1856 про виробництво пічок в Одесі Плантаером). Поруч них заводи військових поселень—маленькі. І рівночасно й їх можна поділяти на великі та малі, напр. виробництво 1 робітника на млині = 64 карб., а на черепишному заводі = менш як 2 карб. (Дѣло со статист. свѣд. 25 XII 1858. Фонд Воен. Посел. в Од. Губ. Архіві).

Автор мало уділяє часу на такі надзвичайно важні рішачі в економічному (й не тільки в економічному) житті явища, як зріст парових двигунів чи машин (пор. стор. 69, 195, 196), зовсім не говорить про такий видатний для економіки (й не тільки для неї) чин-

ник, як паливо, дає тільки випадкові цифри що-до заробітної платні, не порівнює своїх цифр до цін на продукти першої потреби, не виявляє зв'язків фабрики з місцевим ремеслом й т. п. Проте, всі позначені опущення автор обіцяє розгорнути в IV-вип. своєї роботи. Не звернув О. П. уваги й на ролі військових поселень в ремесничій та фабричній справі.

А втім повз показаних дефектів бачимо прекрасні освітлення оренд фабрик (стор. 113 й др.), докладні відомості що-до правобережних фабрик (стор. 113—118, 120, 123—125, 147—166), розвиток вільнонайманої праці (стор. 185—191), переконливі дані що-до заміни кріпаків наймитами (стор. 207), зміна дворянської фабрики на купецьку (стор. 183, 213—214), то-що.

Можливо, що деякі з закидів не мали-б місця, коли-б працю проф. Оглобліна було видано в порядку, що він його сам памічав. Але в тому винне Державне Видавництво, а не молодий автор, що від нього наша наука чекає дальших випусків його важливої роботи.

М. Слабченко.

М. Є. Слабченко. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Том перший. ДВУ. 1925. Стор. VIII+318.

Історія України XIX століття то цілком нова ділянка нашої історичної науки. Справді, мало не до останнього часу не було в нас ані загальних оглядів цієї доби, ані відповідної літератури монографічної. Українська історіографія ще не утворила певної схеми історичного процесу XIX століття, не поставила ніяких історіографічних віх. Невеличка й випадкова література спеціальна знімала ті чи інші питання що-до історії України XIX ст. — або в масштабі загально-імперському, або-ж у рамках якоїсь губернії, якогось району, чи то господарчого, чи то адміністративного, чи то культурного. До того-ж російська історична наука, що провадила свою працю за приписами звичайної схеми «руської» історії, вважала XIX сторіччя за безсумнівне «руське» сторіччя. В наслідок цієї наукової аберації, поняття України, як самостійного громадського організму, зникає. Замість єдиної України виступають окремі губернії Імперії чи то генерал-губернаторства. З свого боку польська історична наука знає в XIX столітті лише «zabor rossyjski». (Правобічна Україна), до того пам'ятаючи за старіші часи. Змагання російської й польської науки, які безперечно відбивали глибокі економічні й політичні інтереси обох держав що-до України, здебільшого виступають, як цілком протилежні, хоч іноді бували спроби погодити ці інтереси, спроби компроміси. Русифікація й почасти колонізація спричинилися до цілковитого знищення українського історичного матеріалу XIX ст.: величезний матеріал що-до українських губернь увесь зібраний і розташований у загально-імперським або в губерніяльним (почасти в межах генерал-губернаторств) масштабі. Зрозуміла річ, українська історична наука мусіла утворити певний український історичний матеріал, а це за старих часів було неможливо. Отже й не дивно, що перші поодинокі спроби огляду історії України XIX ст. не дали нам певної схеми українського історичного процесу. Передніші праці (акад. М. С. Грушевського, О. Я. Єфименкової) звертали увагу здебільшого в бік соціально-ідеологічних процесів того часу. Акад. Д. І. Багалій в додатковій статті до «Історії українського народу» Єфименкової (вип. II, розд. IX) подає спробу економічно-соціальної історії України, але тільки за другої половини XIX ст. Економічно-соціальна історія України XIX ст. то була велика прогалина в нашій історичній науці.

Останнього часу чимало збільшився інтерес до новішої історії України, переважно економічно-соціальної історії XIX ст. Справді, це дуже важлива епоха. Розвиток капіта-

лістичних тенденцій в господарстві, оригінальні перехідні форми господарської організації — за першої половини ХІХ ст. (доба «передкапіталістична»), міцний зріст капіталістичного господарства в другій половині ХІХ ст. — це основні питання, що їх студіюючи наближимося до вельми актуальних проблем у сучасному українському житті. Та крім сутонаукового інтересу, пекучі потреби освітнього характеру (завдання учбових програм, то-що) гостро висунули справу вивчення історії України ХІХ ст. Напереду стає питання про схему історичного процесу. Спробу такої схеми, оперту на широкім економічно-соціальному матеріалі, подав був М. І. Яворський у своїй цікавій праці «Україна в епоху капіталізму». Нова книга проф. М. Є. Слабченка — «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття» то одна з перших наукових спроб дати огляд української історії ХІХ ст. Проф. Слабченко не відтепер виступає, як дослідник економічно-соціальної історії України. Його капітальна праця «Організація господарства України» (т. I—IV, Одеса 1922 — 5, рос. і укр. мов.) як з боку методологічного, так і з наукового, має велику вагу задля української історичної науки. Певний генетичний зв'язок «Матеріалів» з цією працею, не дивлячися на різний характер і відмінні рамці роботи, — є безсумнівний. Проте новіша праця проф. Слабченка має певне значіння задля української історіографії. Це-ж є одна з перших спроб утворити схему українського історичного процесу ХІХ ст. І треба сказати, що в цілому книга проф. Слабченка являє значне явище в нашій історичній науці.

Поки-що маємо I том, присвячений добі передреформній, Книга складається з передмови, 42 розділів і «бібліографічного покажчика». У передмові автор пояснює основну мету книги, як «спробу об'єднати по зможі як найбільше дотепер опублікованих даних і поповнити їх, оскільки можливо, новими, ще невідомими». «Але підведення підсумків — цілком слушно додає автор — не значить, що на підвалинах зібраного не можна дати, як-що не цілої картини (до цього ще, видимо, не прийшов час), то окремих складних її частин: українського дослідника самою потребою поставлено робити певні етюди й ескізи». В процесі цієї роботи «доводиться рахуватися з традицією історичною, з загально-прийнятими поглядами й т. ин». Але в книзі «в багатьох випадках з традицією зовсім пірвано, замість загально-прийнятих проводяться нові погляди, даються нові оцінки». Основні принципиальні думки щодо українського історичного процесу автор застерігає в передмові. Перша думка така, «що Україна вже за «передреформної доби» переходила на шлях капіталістичних відносин, для котрих кріпацьке господарство являлося путам, й від них відмовлялися «комерційні» дідичі України». Друга думка: «українське господарство ХІХ стол. перед 1861 р. являється об'єднаним (розбивка авторова — О. О.) і ваготіючим до своїх кінцевих пунктів — до Чорного моря, зв'язаним різними путами зі своїм (розбивка авторова — О. О.) закордонним споживачем». Висновок: «суспільство України мало особливі завдання й розв'язало їх по своєму, витворюючи свою, мовляв, політику, провадячи свої шукання, котрі являлися рівнобiжними російським, то противними, то об'єднаними» (стор. IV). Своєрідність українського історичного процесу ХІХ століття, яка виникла на базі автономності українського господарства, — є безсумнівна, і висувуючи це, як одну з основних, принципових думок своєї праці, проф. Слабченко, справді, стоїть на правдивій дорозі. Проф. Слабченко подає спробу огляду історії України ХІХ ст., виходячи з цієї думки і проводячи її скрізь у своїй книзі. Правда, іноді традиційні погляди загально-імперських рамок обмежують українського дослідника.

Автор використав був чималий матеріал, рукописний і друкований. Вага першого зрозуміла. Що правда, не йому основне місце в книзі належить. Вже список архівних і рукописних джерел свідчить про це. Маємо тут здебільшого матеріал місцевого характеру, застосований до Південної України (Архів Новорос. ген.-губернатора, канцелярій — а) секретної, б) приватної, в) особливої, г) судного столу; Військовий Архів), хоч інколи записки історично-філологічного відділу у. а. н., кн. VIII.

й ширшого масштабу (Архів військових поселень, Пересельський архів). Може цікавіший є рукописний матеріал Строганівської бібліотеки (нпр., «Описание Полтавской губ.», «Описание Харьковской губ.»), бо він, не дивлячися на його випадковість, має певне значіння задля різних місцевостів України — не тільки Південної. Дещо подає й фамільний архів проф. Маркевича. Безперечно, архівні джерела можна було б збільшити. Не кажучи вже за величезної ваги матеріали центральних імперських архівів, слід зазначити тут фонди губернських архівів України (нпр., Київського Центрального Історичного Архіва ім. Антоновича). Та треба сказати, що не маємо, й мабуть довго не матимем архівного ґрунту в дослідках з історії України XIX ст. Проте літературний матеріал великий і різноманітний. Список самих назв подає досить поважну цифру 264; та серед них є багатомовні видання, журнальна література (напр., «Кіевская Старина», «Журналъ министерства внутреннихъ дѣлъ»), то-що. Звісно, цей список можна було б чимало збільшити. Що-до новіших видань, це застерігає сам автор у передмові (стор. IV — V). Але треба навести деякі видання, що їхня відсутність у книзі почувається. Із збірок матеріалів тут бракує таких, як от «Архивъ Государственнаго Совѣта», «Журнали Комитета Министровъ», «Сборникъ историческихъ матеріаловъ, извлеченныхъ изъ Архива собственности е. п. в. канцеляріи» (за ред. Дубровіна), «Сборникъ Русскаго Историческаго Общества» (нпр., т. 54), «Виды виѣшней торговли», «Архивъ князя Воронцова» (нпр., т. 39), то-що. Мало використаний матеріал тогочасних статистично-економічних описів українських губернь і повітів. Автор не згадує за важливі збірки — «Военно статистическое обозрѣніе Россійской Имперіи, издаваемое по высочайшему повелѣнію при I отдѣленіи Департамента Генеральнаго Штаба» (т.т. X, ч. 1 — 3, XI, ч. 1, 4, XII, ч. 1 — 3) і «Матеріали для географіи и статистики Россіи, собранные офицерами Генеральнаго Штаба» (окрім праць Зашука й Павловича). Особливу вагу має друга серія. Праці Шмідта (Херсонщина) й Домонтовича (Чернігівщина) є дуже важливі задля історії України 50-х років XIX ст. Дивно, чому автор не використав праці Шмідта. Бракує також праць Марчинського (Поділля), Стецького (Волинь), Сеimonтовського («Описание Суражскаго уѣзда») та інших. Не використаний також цікавий матеріал, що є в Семьонова («Географическо-статистическій словарь Россійской Имперіи») і в «Slowa. Geograf». Такі видання, як «Обзоръ различныхъ отраслей мануфактурной промышленности Россіи», «Экономическое состояніе городскихъ поселеній Россійской Имперіи», «Городскія поселенія Россійской Имперіи» і т. в. відсутні у списку джерел і літератури. Це стосується також до багатьох видань — офіційних і неофіційних — статистичного матеріалу з першої половини XIX століття. Видання статистичних комітетів та інших установ і організацій («пам'ятні книжки», «збірники статистическихъ свѣдѣній», «альманахи», то-що) також не використано. У списку журнальної літератури є деякі прогалини. Бракує таких цікавих видань, як «Экономическій Указатель», «Вѣстникъ Промышленности», «Промышленность», «Горный Журналъ», «Коммерческая газета», «Записки (Моск.) Общества Сельскаго Хозяйства», «Библиотека для Чтенія», і особливо старих журналів з першої чверті XIX ст. (нпр., «Духъ Журналовъ»). Газетної літератури також не притягнуто до роботи. На превеликий жаль (хоча це почасти зрозуміло), автор не використав дуже важливий і різноманітний матеріал «Губернскихъ Вѣдомостей» та півшої провінціальної періодики (нпр. «Одесскій Вѣстникъ»). Але навіть ті журнальні видання, що їх зазначено у списку, використано тільки частково (особливо це стосується до «Журн. Мануф. и Торг.», «Землед. Газ.», «Труд. Волян. Экон. Общ.», «Чтен. Моск. Общ. Ист. и Древн.»). З видань наукових інституцій не використано: «Труды Полтавской Архивной Комиссіи», «Труды Черниговской Ученой Архивной Комиссіи», різні видання «Русскаго Географическаго Общества», «Труды Комиссіи для описанія губерній Кіевскаго Учебнаго Округа» та інші. Не звернено належної уваги на цікаві описи подорожів і наукових експедицій першої половини й середини XIX ст. Праці Фон-Гуна, кн. Долгорукого, Льовшіна, Нотмаіре

de Hell'я, Kohl'я, Haxthausen'a, Blazius'a, Petzholdt'a, Коерпен'а, Падалиці та багатьох інших, зокрема відомої демидовської експедиції, являють великий інтерес задля історії України першої половини XIX ст. Мемуарну літературу використано дуже добре. На жаль, автор не звернув уваги на польську мемуаристику, що має певну вагу задля історії Правобережної України: досить згадати хоча-б за відомі мемуари Олізарів, Ковальського, а особливо Т. Бобровського. Список наукової літератури (здебільшого російської та української) можна було-б поповнити (нпр., праці Іконнікова про селянські рухи на Київщині в 1826/7 р., і про м. Київ; Багалія й Міллера про Харків; Павловського про Полтаву та інші; деяка література про цукрову промисловість; література про селянську реформу, то-що); але треба сказати, що основні праці автор використав і почасти подав у своїм списку. На жаль, і тут відчувається брак польської літератури, що для історії Правобережжя являє значний інтерес.

Мусимо згадати в загальному плані праці. Коли-б це була збірка матеріялу, справу було-б дуже полегшено. Та «Матеріял» то-ж є спроба дати нарис історичного процесу, утворити певну схему історичного розвитку. Тому розподіл матеріялу не можна вважати за доцільний. Певна історична послідовність є, хоч її не завжди додержано. Проте згрупування спеціальних тем инколи складається на випадкове; воно-ж бо є недоцільне, в кожному разі не виправдане. Перші три розділи («Об'єднання українських земель і їх інкорпорація в Росії», «Переливання чужоземних і російських капіталів», «Колонії на Україні») подають цілком необхідний вступ: їхнє завдання уявити загальний стан України в певнім економічнім і політичнім оточенні. Але поруч із тим у цих розділах є вже спеціальний матеріял (причому, розділ, присвячений колоніям). Дальші три розділи присвячено станові сільського господарства країни («Скотарство та його розвиток», «Зернове господарство», «Млинарство, винництво та інші промисли»). Вони ще не дають повного уявлення що-до шляхетського (поміщицького) господарства: питання про «вотчинну» фабрику знято допіро в розділі XXVI. VII і VIII розділи присвячено справам суспільної організації («Обсяг поміщицьких прав і шукання дворянства» та «Козацька верства й державні селяни»), але про правне й господарське становище широких шарів селянства згадується в розділах XIV—XIX («Правне становище поміщицьких селян», «Кількість поміщицьких селян», «Панщина на Україні», «Земельна справа й мужицькі реакції», «Податки й повинності та перевід їх на гроші», «Вільні хлібороби»). Розділи IX, XI—XIII трактують головне історію громадських течій за першої чверти століття та історію кодифікації права («Міліції й панство в добу наполеонівських війн», «Масонство на Україні й потайні товариства», «Шляхетська історіографія», «Кодифікація українського права»), а розділ X присвячено військовим поселенням на Україні. Проте «революційний рух трицятих років» вміщений в розділі XX. Далі в розділі XXI маємо «заведення інвентарних правил», а з XXII знову починається огляд громадських ідеологій (XXII—«Політика двох душ і «мочеморді», XXIII—«Кирило-Методіївське братство», XXIV—«Натур-філософія»). Огляд натур-філософії, коли ще не з'ясовано розвитку міст і буржуазії, мабуть передчасний. Розділи XXV—XXXIII («Ріст і склад міст українських», «Ремесство й передреформна фабрика», «Фабрика на Україні (продовження)», «Становище робітників», «Українська передреформна торгівля», «Українські ярмарки», «Водяні шляхи», «Закордонна торгівля», «Передреформні економісти») подають матеріял економічно-соціальний. Дальший розділ (XXXIV) містить огляд громадського руху перед 1861 р. Розділи XXXV—XXXVII («Раціоналізація поміщицького господарства», «Вільнонаймані робітники», «Запозиченість поміщиків») присвячено розвитку капіталістичних тенденцій в поміщицькім господарстві. Нарешті розділи XXXVIII—XLII («Українські проекти визволення селян», «На передодні реформи», «Губерніяльні Комітети», «Проекти звільнення українських селян у редакційному комітеті», «Після 19 лютого 1861 р.») подають історію підготовки селянської реформи та її перші кроки.

В наслідок цього маємо плутанину хронологічного й тематичного принципів. Треба зауважити брак якоїсь періодизації. Що правда, у плані є невизначені сироби такої періодизації (помітна грань між розділами XXIV і XXV, а почасти після розділу XIII). Але неоднаковий характер окремих розділів (частина—монографічного характеру, інша частина—спеціального) і спричинивсь до прикрої плутанини та деяких недоладностей, що їх було вище зазначено. Якщо нема періодизації, слід було-б розташувати матеріал монографічно. Порядок окремих розділів може й зрозумілий, але в цілому плані мусимо визнати тектонічну невигриманість. Навіть у межах окремих розділів автор не додержується певної хронологічної послідовності, певної історичної перспективи, а це може спричинитись до неправдивого уявлення що-до історичного розвитку. Як приклад, наведемо цитату на стор. 210. «Що-до цукроварень, то вони спочатку не мали успіху. Міністр фінансів Рейтерн, для якого важливішим являлось збільшення таможених прибутків, висловлювався проти цукроварень, котрі припиняли довіз чужоземного цукру, що давав прибуток таможням. З часом таке відношення змінилось на позитивне з огляду на те, що для поміщиків більш корисним було запровадження цукроварень». Але-ж граф М. Х. Рейтерн був за міністра фінансів з 1862 (і до 1881) року, тоб-то вже тоді, коли цукрова промисловість займала перше місце в українській індустрії. Не досить вдалий розподіл матеріалу й недодержаність історичної перспективи призвели до певної невизначеності історичного процесу. Маємо досить матеріалу задля еволюції кріпацького господарства, що тоді вже завмирало, та для розвитку капіталістичних тенденцій в господарстві; але-ж аналізи переходною, передкапіталістичною доби нема. Отже й не дивно, що в книзі бракує схеми капіталістичних тенденцій у промисловості, а також огляду українського грошового ринку; мало з'ясовано еволюцію промислової техніки. З другого боку, ця «статичність» спричинилася до безумовного перебільшення впливу російського капіталізму на українське господарство й громадське життя (нпр., стор. 11, 59). Поруч із тим недооцінено вплив польського капіталізму. Та мабуть найголовніше завадило праці те, що автор не звернув належної уваги на той складний економічний і політичний стан, який створився на Україні через суперечливі, ба навіть протилежні економічні інтереси й змагання що-до України, з боку інших держав. Що правда, автор подає чималий фактичний матеріал (здебільшого відносно експансії російського капіталізму на Україні). Та годі шукати в книзі таких важливих проблем, як змагання пруського й польського капіталізму, боротьба їх з російським за український ринок, інтереси західно-європейського транзиту (т. зв. одеський транзит), вплив континентальної блокади на українське господарство, державно-правний стан Правобережної України після віденського трактату р. 1815, то-що. Звісно, це зовсім нові проблеми і той матеріал, що припустий був дотепер, не дає змоги розв'язати ці надзвичайно складні питання. Дослідникам ще чимало доведеться працювати коло збирання й систематизації відповідних архівних матеріалів (здебільшого закордонних). А втім чи-ж можна було обминути ці проблеми у праці, присвяченій економічно-соціальної історії України. На жаль, автор не досить з'ясував питання про територію України XIX ст. Здебільшого він розглядає її в межах українських губернь. Але не раз він оперує з матеріалом, що стосується до російських губернь (Ліурщина, Орловщина. — Див. стор. 205, 215, 230). Тому конче треба було-б встановити точні межі території України тогочасної. Статистичний матеріал використано не досить систематично. Автор у передмові (стор. IV) застерігає велику кількість цифрового матеріалу. Але не це завважає читачеві. Цифри, наведені в книзі, часто-густо не мають органічного зв'язку з текстом, здебільшого вони тільки ілюструють ті чи інші твердження автором. Не випадково мабуть переважають цифри абсолютні: відсоткових обрахунків у книзі замало. Статистичного оброблення (таблиці) здебільшого бракує. До того ще цифрові дані в багатьох випадках нехарактерні або-ж неповні й неточні. Через редакційний недогляд і друкарські помилки (їх, на жаль, не застережено), багато цифр зісвоєно.

Дещо про це подамо далі. Проте вражає відсутність історичного порівняння цифрових даних. Іноді маємо тут некритичне ставлення до джерел. Приміром, на стор. 192 читаємо, що на Київщині р. 1845 припадало на 1 квадрат. милю 779 чол. (поклик — Фундуклей, I, 133 — неточний); а р. 1846 — 1900 (за відомостями «Києвск. Календ. на 1845 г.», стор. 22, маємо для Київщини р. 1843 — понад 1700, і це наближується до цифри «Стат. опис. Київ. губ.»). Так само спостерегаємо плутанину що-до грошових обрахунків (асигнації та срібло). Той-же редакційний (або-ж коректорський) недогляд спричинився до того, що в книзі чатенько подано перекручені назвиська, прізвиська, поплутано поклики; подекуди навіть важко збагнути точної авторової думки: мимоволі виникають деякі непорозуміння (напр., на стор. 3, 126, 201, 206, 237 — 38, 269). Але ці хибки й дефекти зрозумілі за великої й складної праці: отже вони не заступають її безперечних наукових досягнень.

Ми не маємо змоги навести тут докладний зміст книги проф. Слабченка. Так само не можемо подати всіх наших зауважень і заперечень. Тому мусимо обмежитися тільки деякими, основними чи характерними, особливу увагу звертаючи на помилкові чи спірні твердження авторові в царині історії передреформної промисловості. Належну увагу звернено на стан сільського господарства, особливо на нові форми поміщицького підприємництва й господарської організації. Що правда, автор не подає якоїсь схеми сільсько-господарської еволюції в першій половині XIX ст.; та й відповідний матеріал скрізь по всій книзі розкидано (розд. IV—VI, XVI—XVIII, XXXII, XXXV—VI). Але погляд автора виступає досить виразно й яскраво. Проф. Слабченко не бере готових російських кліше; він самостійно й глибоко критично студіює певний історичний матеріал. Тому не дивно, що його думки що-до української економіки тогочасної чимало різняться поміж канонізованих в історичній науці поглядів і схем. Виходячи з конкретного українського матеріалу, він подає цікаві і правдиві зауваження що-до сільсько-господарського розвитку окремих районів України. «В справі хліборобства—каже автор—початок XIX ст. характеризувався великою кризою в північній Україні» (стор. 38). Це твердження трохи не ясне. Бо-ж тії приклади, що їх автор наводить, стосуються тільки до другої чверти XIX стол.; до того-ж може той довіз хліба з Росії до України (Харківщина, 30-ті роки), за якого згадує автор, є характерний лише задля певного району та ще й в неврожайні роки. З отих фактів, що подає автор, а також із иншого величезного матеріалу тогочасного видко, що сільське господарство на північній Україні (власне на півночі Лівобережжя—Чернігівщина, північна Поднавщина й північна Харківщина), справді, в першій половині XIX ст. перебуває в дуже скрутному стані; в деякі роки це скидається навіть на справжню кризу збуту. Поняття так званої «аграрної кризи» 20—40 років найбільше стосується до північного Лівобережжя, ба й відповідний матеріал того-ж-таки лівобережного походження. Але скрутні моменти в житті лівобережного господарства на початку XIX ст. навряд чи можна вважати за початки тієї «великої кризи». Автор не подає бо жадних фактів, що доводили-б наявність кризи на початку XIX ст. Поширення зернового господарства в суміжних губернях Росії (російська чорноземна смуга) безумовно впливало на стан лівобережного хлібного ринку, але вважати це за причину кризи, як це робить автор (стор. 38), не можна. «Велика криза», на думку авторову, тяглася кілька десятиліттів; отже це вже не криза, а якийсь нормалізований стан господарства. Експорт збіжжя автор розглядає не досить систематично. Він якось змішує до купи й те, що допомагало розвитку хлібного торгу й те, що так чи інакше його гальмувало. І тут автор не додержується певної хронологічної мережі. Зокрема не згадано нічого за конкуренцію инших країн, що постачали збіжжя до всесвітнього ринку. З статистичними даними автор не досить удаю оперує. Напр., він пише, що р. 1817 випущено хліба з Одеси на 1094237 карб. (стор. 40). Це, звісно, друкарська помилка. Але цифра 10942370 карб. ср., яку мав тут навести автор, определяє тільки вивіз пшениці, тимчасом як цифри за р.р. 1815 і 1816 характеризують

експорт також іншого збіжжя. Є ще друкарські помилки, яких, на жаль, не застережено (напр., експорт р. 1828—931190 карб.: треба 93119 карб.; до речі, це-ж рік виїнятковий). Р. 1830 було експортовано хліба не на 1200444 карб., а 1200444 чтв. самої пшениці (див. Журн. Мін. Вн. Дѣль, 1854, кн. IV, від. 3, стор. 16). Подекуди невдалий розподіл матеріалу призвів до деяких неясних тверджень. «Силою обставин — каже автор — зв'язалися (дідичі—О. О.) не тільки з чорноморськими, а й з балтійськими портами» (стор. 42). Мабуть автор мав тут на увазі, що частина українського експорту йшла через Балтику. Та це-ж старі зв'язки сільського господарства північної України (здебільшого Правобережної) з балтійськими портами, а не новотвори 30-х чи 40-х років.

Розглядаючи окремі галузі поміщицького підприємництва, автор чомусь не згадує тут за буряківництво, надто мало й неточно каже за тютюнництво. Що-до останнього, то в книзі наведено випадкові й нехарактерні відомості статистичні (стор. 52). Та тютюнництво, зокрема на Чернігівщині й Полтавщині, чималу відгравало ролю в поміщицькім господарстві, особливо в скрутні для зернового господарства роки. В уступі про бджільництво (стор. 52) слід було-б згадати за відому «школу» Прокоповича (на Чернігівщині). Розглядаючи «промислове скотарство взагалі й вівчарство зокрема й особливо», автор не подає розвитку відповідного ринку, хоч і застерігає інтереси західно-європейської промисловості. Перші моменти тонкорунного вівчарства з'ясовано неточно. Автор починає «історію мериносів» з контракту імперського уряду із саксонцем Мілером (стор. 29. До речі—Мілер привіз вівці до України не р. 1804). Але слід було-б згадати за перші спроби ще з XVIII століття, коли уряд Петра I дбав про заведення на Гетьманщині мериносів (див. «Земледѣльческій Журналь», 1828, № 23, стор. 185—97; 1836, № 27, стор. 147—151). Ще цікавіші спроби приватних підприємців за останньої чверти XVIII ст. запровадити тонкорунне вівчарство по своїх маєтках, зокрема спроби гр. К. Розумовського й Прота Потоцького та Щенного Потоцького. На початку XIX ст. вівчарство поширюється з приватної ініціативи (перші кошари на Полтавщині й Харківщині р. 1800). Уряд не випереджує приватну ініціативу, а допомагає їй. Накази 20/VI 1797, 12/VIII 1797 р. та «правила» 12/I 1804 то були тоді перші виступи уряду в цій справі. Ще передніше за Мілера, за допомогою тодішнього морського міністра Мордінова, французький купець Рув'є р. 1802 вивіз із Еспанії отару мериносів до Криму.

З'ясовуючи «ріст і склад міст українських» автор не подає певної класифікації міських поселень. У книзі подано чималій матеріял що-до фабричної промисловості першої половини XIX ст. Цілоком слушно спростовує автор чудернацьку думку проф. Рожкова про те, що за першої половини XIX ст. «Малороссея и Новороссея совершенно не знали обрабатывающей промышленности», а різні виробн одержували «із центральних областей». Автор правдиво зазначає, що «обробляюча промисловість на Україні почасти лишилася ще від XVIII ст., почасти стала витворюватися в зв'язку з падінням багатьох галузів оброблючої промисловості як раз у Росії і під впливом криз, що навідували сільське господарство України», особливо відкреслюючи останній чинник (стор. 200). Та автор не аналізує тодішнього стану українського промислового ринку, зокрема не з'ясовує впливу міжнародної економіки на українську промисловість. Переходячи до конкретного матеріялу, автор визнає ще багатьох важливих чинників у розвитку промисловості. «Фабрики й заводи відкрилися не стільки там, де головним побутом процвітало зернове господарство, скільки там, де воно було неможливе з тих чи інших причин, як от у Чернігівщині, чи там, куди переллювався капітал (Харківщина й Степова Україна), чи, нарешті, там, де сприяли умови що-до засобів опалення (Правобережна Україна)» (стор. 200). Проте не з'ясовано процес пересування польсько-німецької промисловості на схід і безпосередній вплив німецької промислової колонізації на Правобережжя. «При феноменальному багатстві України числові розміри підприємств не являються великими. Тенгоборський з'ясову-

лав це недостаткою на Україні капіталів, високим відсотком на капітал, великими просторами території, труднощами в справі транспортування, дорожнечєю одержуваних із-за кордону машин, металів, то-що» (стор. 200). Що правда, передреформні російські економісти (отже й Тенгоборський) свої висновки й оцінки також на Україну поширювали. Але український дослідник може прикладати спеціально до України їхні думки тоді тільки, коли це в тих працях точно застережено. У данім разі Тенгоборський каже за Росію (тоб-то за Імперію). Взагалі автор ніколи поширює російські приклади також на Україну (нпр., на стор. 205). Побіжно спиняється автор на надзвичайно важливому питанні про відношення української й російської обробної промисловости. Подається другорядний приклад — змагання російської й української порцеляни. «Конкурувати було тим легше (задля Росії — *О. О.*), що вироби українські (очевидно порцелянові — *О. О.*) в художньому відношенні стояли не високо» (стор. 200 — 201). Але-ж таке твердження незрозуміле, коли згадаємо за чудові вироби волокитинської фабрики (Чернігівщина), або Київ-Межигірської фаянсової фабрики. Неточно з'ясовує автор те, що українська промисловість не зайняла вливого місця на ринкові російському. Перш за все тут треба було-б відокремити великоруські губернії від інших частин Імперії, як от Білорусь, Крим, Басарабія, Кавказ, то-що. Взагалі твердження авторове, ніби-то «до Росії мало що йшло з наших виробів» (стор. 201), треба обмежити. Бо-ж російські (чи точніше внутрішні імперські) ринки мали не аби-яке значіння задля української промисловости (нпр., суконної, цукрової). Поруч із тим автор нічого не каже про звязок української промисловости із закордонним ринком (нпр., китайським). Подаючи статистичні дані що-до української обробної промисловости, автор не додержується якогось певного плану. Він має систематичні відомості за роки 1825, 1828, 1830 та ще 50-ті роки. Інші цифри — випадкові (нпр., що-до Чернігівщини й Херсонщини з кінця XVIII ст.). Невідомо, чому автор не користується з даних за інші роки (маємо, нпр., дані р. 1813, що їх було оголошено в газеті «Съверная Почта» за р. 1815, а потім наведено у Варадінова; або-ж дуже цікаві відомості р. 1832. — «Списокъ фабрикантамъ и заводчикамъ Россійской Имперіи 1832 года»). Бракує даних за 40-ві роки. З матеріалів 50-х років автор подає лише цифри Крюкова. До речі, цифри Крюкова не можна вважати за дані «на передодні волі»: адже-ж вони характеризують лише першу половину 50-х років. Не завжди цифри, що наводить автор, точні. Дуже складне й важливе питання про скорочення промислових підприємств у звязку з реформою р. 1861. «Р. 1861 число фабрик сильно знизилось» — каже автор (стор. 201) і, стверджуючи це, подає відомості р. 1861 що-до «в о т ч и н н ы х» підприємств, характерні лише задля деяких галузів кріпацької промисловости. В наслідок цього маємо неймовірне зменшення (Поділля: 203—1, Херсонщина: 91—1) загального числа підприємств. Це дуже прикре редакційне непорозуміння, якого легко було уникнути (адже-ж автор застерігає, що це «всі фабрики поміщицькі»). Але ммо цього загальна думка авторова що-до р. 1861 потребує певної корекції. Число фабрик і заводів, що правда, зменшилося (маємо р. 1860—2329; р. 1863—2214, хоча тут є деякі сумніви); зате по окремих губерніях (особливо там, де переважає промисловість капіталістичного типу) число підприємств навіть зростає (Волинь, Поділля, можливо Херсонщина), і тоді-ж таки збільшується кількість робітників (по тих-же губерніях та ще й на Чернігівщині), а сума продукції зростає навіть у загально-українським масштабі. Взагалі треба сказати, що 1861 рік не є характерний що-до деградації дворянської фабрики. Багато підприємств було ліквідовано ще попередні реформи; zapewne, це було з нею звязано. А втім головна маса поміщицьких фабрик і заводів зникає вже після р. 1861, за дальшого десятиліття. Статистичні відомості, особливо з першої половини XIX ст. треба подавати дуже обережно й систематично. Напр., дані р. 1828, за «Журн. Ман. и Торг.», з яких автор користується. Він бере на увагу лише ті підприємства, за яких було подано певні відомості до Департаменту Мануфактур. Але чимало було фабрик і заводів, що на протязі того року закриті

лися, або-ж допіро починали свою працю; були також заклади, що саме в той час не працювали; нарешті ще ширша група — то підприємства, про яких не було певних відомостей. Автор, не застерігаючи цього, геть чисто викидає їх. По-за тим є неясності й помилки. Цікаво, звідки взято цифру р 1828 що-до Чернігівщини (77). Відповідний поклик не дає на це відповіді Автор подає цифру робітників задля Чернігівщини р. 1859—35539, не зазначаючи свого джерела («Списокъ населенныхъ мѣсть»), і каже, що на одиницю (промислову, певно) припадало р. 1859 по 14 роб. і р. 1860—16 роб., а трохи нижче каже, що р. 1860 (?) на Чернігівщині приходилося на 1 фабрику—62 (стор. 202): остання цифра все-ж ближча до справжньої. Дані що-до суми продукції автор подає уривкові, хоча для 50-х років їх можна подати більш-менш у систематичному вигляді. Користуючись знову таки з даних Крюкова, автор каже, що загальна форма (?—О. О.) виробництва виявлялась у досить солідній цифрі 11015¹/₂ тис. крб.» (стор. 202). Але з офіційних відомостей тогочасних маємо такі цифри української промислової продукції: р. 1851—15734,8 тис. крб.; р. 1853—17755,4 тис. карб.; р. 1860—36680,5 тис. карб.; р. 1863—37191,2 тис. крб., не рахуючи горілкової та інших галузів сільсько-господарської промисловости. З останніми ця цифра буде близько 50 мільйонів карбованців (фактично ще вища), а це вже справді «досить солідна цифра».

Характеристика «вотчинної» фабрики, що її в книзі подано, викликає деякі сумніви. Чи-ж можна визнати, що «вотчинна поміщицька фабрика здебільшого не мала постійних кадрів робітників», що «на літо підприємства панські музеї сплячуться». Так само помилкове є твердження, що в «першій чверті XIX стол. поміщицька фабрика майже не мала розвитку, а виробі її здебільшого мали йти на задоволення потреб поміщицьких-же маєтностей» (стор. 204). Раз-у-раз зазначаючи нерозвиненість «вотчинної» фабрики, автор не аналізує її промислової організації. Бо-ж «вотчинна» фабрика—то поняття досить складне, виявлене на практиці в цілком різноманітних формах. Невеличка «вотчинна» фабрика, що мало ще різниться споміж кріпацького ремесла, задовольняючи потреби панського господарства; величезна «вотчинна» фабрика, що орієнтується на широкий (иноді чужоземний) ринок, яка запроваджує найновіші технічні вдосконалення й часто-густо користується з вільнонайманою працею,—це-ж зовсім інакші типи. Звісно кожна з цих груп розвивалась у цілком відмінних умовах. Навпаки, твердження авторове, що в 40-х роках поміщицька фабрика зростає,—вельми сумнівне (за винятком хіба цукрової промисловости). Сливе не з'ясований зв'язок поміщицької фабрики (особливо суконної) з казною, зокрема з Комісаріяттом. Автор не спляється на суміжних формах між «вотчинною» (дворянською) і міською (купецькою) фабрикою. Поняття купецької оренди зовсім не висвітлено, хоч і зазначено, що «купець робив спроби просунутися й на село поміж вотчинних підприємців» (стор. 207; до речі, приклад Гібнера, що його фабрика мала лише 1 верстат, — не характерний: ліпше було-б узяти волинських купців фабрикантів). Дивно, чому автор нічого не каже за чужоземних підприємців. З другого боку, він, очевидно, трохи перебільшує вагу жидівських підприємців. Так, у списку жидівських фабрикантів помилково опинилися купці Йокіш, Ваєр, Капель, Фізелвальтер і Бергман, Гатран, Штром. Всі вони — чужоземні підприємці. Щоб довести, що «визискування у вотчинних фабриках було неймовірним», чомусь подано—до речі, цікаву—цитату із Сумарокова («Досуги кримського судьи»), яка стосується до казенної фабрики шовкових виробів у Катеринославі (стор. 207).

Цілком правдиво автор визнає сукнарство й цукроварство за типові галузі української промисловости. Проте він помилково вважає «суконний промисел» за міський. «Деінде, що правда — каже він — бачимо сукнарні й по селах, але в 40-х роках вони зосереджуються переважно по містах і містечках» (стор. 209). Але з цим важко погодитись. Бо-ж суконні фабрики за першої половини XIX століття здебільшого було розташовано по селах, та й належали вони переважно поміщикам. Що правда, у другій чверті сторіччя, зважаючи

на зріст клинцівської суконної промисловості та ще кустарних підприємств на Правобережжі, маємо значні успіхи купецької фабрики. Але навіть напередодні реформи 1861 р. найбільші суконні фабрики були або по селах, або-ж по панських містечках (за винятком тільки клинцівської промисловості). Жодне велике (губерніальне) місто не мало суконних фабрик. Тільки в Катеринославі була казенна фабрика сукна. Тому не зрозуміле твердження, що «в селах лічилося некорисним мати сукнарні»: наведений приклад (гр Браницького) зовсім не характерний. На думку автора, київські суконні фабрики «постачали сукно переважно в Росію» (стор. 209). Але з російським ринком зв'язане було, головне, таганську фабрику, що правда, найбільшу в губернії. Проте інші фабрики Київщини, серед яких були значні підприємства, здебільшого український ринок обслуговували. Неточне є протиставлення чернігівських фабрик, що ніби-то виробляли тільки дешеві сукна, і полтавських, які буцім-то виготовляли сукно «ліше вищих марок» (стор. 209). Цю думку, нічим не підперту, мабуть треба відкинути. Бо на поміщицьких фабриках як Полтавщини, так і Чернігівщини, виробляли були або садатські сукна, або-ж сукна середнього гатунку. Що-до клинцівської суконної промисловості, то вона спочатку постачала дешеві сукна до Китаю. Згадуючи за казенне підприємництво, автор проминає велику катеринославську фабрику. «Однак, суконна промисловість на Україні не розвинулась» — каже автор, що пояснює це через дозвіл р. 1816 російським фабрикам продавати сукна також вільному покупцеві (стор. 210). Закон р. 1816 торкався й української промисловості. Проте автор не бере на увагу стан українського суконного ринку. Конкуренція російської промисловості на цій ділянці, як серйозна й загрозлива сила, позначилася вже пізніше, у 40-х і 50-х роках; та це було безперечно у зв'язку з митною політикою Імперії після тарифу р. 1822 і особливо з тими змінами, що сталися в економічній політиці Імперії що-до Царства Польського після повстання р. 1831. До речі, цифрові дані що-до суконної промисловості Київщини 40-х років, через редакційний недогляд, виявляють очевидну помилку. Виходить, ніби-то продукція фабричного сукна в Радомшеському повіті р. 1842 перевищувала в кілька разів загальну суму всієї промислової продукції України: просто замість тисячів подано мільйони.

Надто побіжно автор розглядає початки цукрової промисловості. Не кажучи вже про недоречну згадку за Рейтерна, треба зауважити, що в книзі не подано ані історії цієї промисловості, ані умов її походження й розвитку. Зазначено моменти нехарактерні, побічні, тимчасом як залишено на боці (попросту зовсім не згадано) цікавіші, основні факти. Напр., автор зауважує, що для вивчення цукроварської справи українські поміщики їздили до Угорщини і т. п. (стор. 210). Але чи не цікавіші були зв'язки українського цукроварства з Францією і почасти з Німеччиною? На жаль, автор обминув питання про «хронологію» цукрової промисловості. Ця справа дуже складна. Перші спроби може були й раніше, ніж це думає автор («цукроварні на Україні явилися не раніш, як в 20 роках XIX стол.»—ст. 210), але мабуть вони справді були невдалі (напр., спроба Безобразова в 1810 році—див. І. П. С. З., т. XXXI, № 24201). А втім перша цукроварня, що працювала аж до реформи р. 1861, це була макошинська цукроварня (Чернігівщина), яка належала гр. Кушелеву-Безбородькові і збудована була р. 1825 (Черн. Губ. Вѣд., 1852 р., стор. 159; Домонтович, 329; див. Труды Черн. Губ. Арх. Ком., III, від. 2, стор. 52—53 *passim*). Але поруч із тим як на Правобережжі (Поділля, Київщина), так на Лівобережжі (Полтавщина, Харківщина) і на Південній Україні (Катеринославщина), були ще деякі спроби, яких, на жаль, не завжди можемо датувати. Неправдиве твердження авторове про те, що року 1834 на Київщині був завод тільки в Орлівці; бо-ж тоді була ще цукроварня Понятовського у Тропніні, збудована р. 1832 (Обз. разл. отр., I, додатки, стор. 8). Цифра 17 за-для цукрових заводів Київщини перед р. 1840—помилкова (поклик—Фундуклей, III, 13—не до речі). Ми могли нарахувати на Київщині тільки 8 заводів, що збудовано було перед р. 1840. «В 40-х роках на Україні, — каже

автор, — однак, іше лише кілька десятків цукроварень». Але-ж 40-ві роки то—саме розцвіт цукрової промисловости, який позначився надзвичайно швидким зростом також загального числа підприємств. Р. 1840 на Україні було близько 45 цукроварень; р. 1848-49—209; р. 1852 їх було 229. «Фундуклей тільки в Київщині нараховував 217 цукроварень із загальним виробництвом цукру на 10 140 020 карб.» (стор. 211). Це незрозуміла помилка. Ось дані «Стат. опис. Київск. губ.» на яке посилається автор.

Роки	Кількість заводів	Сума продукції (в тис. срібн. карб.)
1842	15	85,2
1843	20	151,4
1844	41	1 286,6
1845	42	2 200,1
1846	47	2 452,1
1847	56	3 584,6

Наведені цифри що-до розмірів бурякових плантацій можуть спричинитися до деяких непорозумінь. Во з таблиці на стор. 211-ій виходить, що на Київщині під буряк відводилось в 1846 році тільки 1 359 дес. (!). То є цифри тільки що-до Смілянського маєтку (див. Стат. опис. Київск. губ., II, 150; поклику в книзі нема). Загальна площа плантацій буряку на Київщині р. 1846—10743 дес. (Стат. опис. Київск. губ., II, 141). До речі, на Чернігівщині не було цукроварні Дмитрюкова, а в Полтаві—Рітера.

Дуже побіжно і розкидано каже автор за машинобудівельну й гірничу промисловість (стор. 203—204, 212—214, 264). Правдиво звязуючи розвиток машинобудівельних заводів із потребами сільського господарства, зокрема сільсько-господарської промисловости, автор далі подає невизначені статистичні дані. Р. 1825, за його даними, було 138 заводів (стор. 213). Безумовно, тут зведено до купи і поодинокі машинобудівельні заводи й звичайнієніські рудні та гамарні, що їх чимало було на північній Україні. Початкової історії донецької промисловости не подано; натомість маємо тільки деякі уривкові відомості що-до Луганського заводу. Що-до кам'яного вугілля, то поміщики звернули на його увагу не в 20-х роках, як то каже автор (стор. 203), а значно раніш (ще в 80—90-х роках XVIII віку). Автор не відрізняє фабричного робітництва (стор. 217); тому первісної історії української робітничої класи в книзі бракує. Досліджуючи процес зростання вільнонайманої праці, знов-таки не застерезено певних хронологічних моментів. До того-ж деякі відомості неточні. На фабриці Понятовського (в середині 40-х років) працювало не 170 робітників, а понад 600, і мало не всі вони були кріпаки Понятовського. Тут автор, безперечно, мав на увазі фабрику Лопухіна в с. Мокрій Калігірці (див. відповідний поклик). На суконній фабриці Радзивіла (р. 1828) було не 39 кріпаків і 46 з вільного найму, а 168 кріпаків (129—власних і 39 кріпаків інших поміщиків) і 46 «вольныхъ по найму». Кажучи за ярмарки, автор не подає якоїсь класифікації ярмарків. Зокрема, на нашу думку, конче треба було відрізнити правобережні ярмарки від лівобережних, бо розвивалися вони під впливом різних і часто суперечливих чинників. Зовсім нез'ясований вплив польського (і закордонного) капіталу на правобережні ярмарки. Нарне київських «Контрактів» блідий. Таблицю на стор. 229 (що-до Ілнського ярмарку) складено не досить уважно, що призвело до прикрої помилки. Подаючи офіційні цифри про лизаветградський ярмарок, автор помилково каже, що Аксаков уважав ті цифри «за збільшені принаймні вдвое»: Аксаков уважав їх за зменшені вдвое. Навряд чи можна казати, що «в 30-х роках як-раз найбільш вивозилось українського хліба за кордон» (стор. 236).

Найкращі в книзі є розділи, присвячені питанням соціально-політичної організації. Подано більш-менш повні й точні відомості що-до організації українського суспільства

в першій половині XIX в. Що правда, основні хибн книги поширюються й на цю її частину. Але як тематичний план, так і історична послідовність тут додержується. Юридичні формули авторові здебільшого точні й виразні. На жаль, ніколи автор не аналізує юридичних і політичних моментів; тому їхній економічний ґрунт є не виявлений. Приміром, автор, кажучи про «чистку» правобережної шляхти, зовсім не з'ясовує мотиви дієї перевірки. Бо-ж її конче треба розглядати на тлі боротьби російського й польського капіталізму та обмеження прав українського дворянства. Так само не подано економічні й політичні чинники що-до інвентарної реформи. До речі, твердження авторове, що на Правобережжі після р. 1831 «поміщики здебільшого загубили свої маєтки через конфіскування їх» (стор. 268), є, мабуть, перебільшення. Цікаві розділи, що їх присвячено селянській реформі. Дуже яскраво малює автор шляхетські ідеології тогочасні. Теорія «божественности» поміщицької влади, справді, просякає дворянську думку. Як зразок цієї ідеології, послідовно проведеної ad absurdum, автор подає відомості про дивацтва подільського дідича Мархоцького, що підчас війни між Росією й Францією оголосив свою дідизну за нейтральну державу. Тут можна було-б навести ще багато цікавих прикладів. Досить згадати за гр. Іллінського, волинського дідича, що запровадив у своїм маєткові департаменти «судний» і «распорядительний», статс-секретарів і навіть власну монету (що правда, за для економічних обрахунків). Характерні також наведені в книзі думки Каравіна, Гоголя, лівобережного поміщика Білецького-Носенка та інших.

Розділи, що їх присвячено ідеологічному життю України за передреформної доби, чимало подають матеріялу; та ідеологічну еволюцію не завжди виявлено на тлі економічно-соціального життя. Кажучи про настрої української шляхти за наполеонівських війн, автор, на жаль, не дав відповідної оцінки тих звязків, що тоді були між Україною та Францією. Нові публікації І. Борщака (див. його статтю «Napoléon et l'Ukraine» в «Revue des Études Napoléoniennes», 1922, VII—VIII) подали надзвичайно цікавий матеріял що-до цього питання. Досить побіжно спиняється автор на масонстві. Кидаючи надто загальну думку, що «масонство знаменувало собою упадок духу після великої французької революції», автор не подає історії масонських лож на Україні, не сполучає масонського руху з певним соціально-економічним ґрунтом. Не встановлено різниці між масонським рухом XVIII в., який звязаний був із польським і німецьким масонством,—і масонством XIV в., тісно сполученим із російським та почасти польським і французьким. Твердження авторове, що за для українського масонства характерніші містичні течії, аніж течії революційно-політичні, не підперто певними даними. Навіть дещо з відомостей авторових цьому заперечує. Генезу українського декабризму в книзі не досліджено, хоча подано чималий матеріял. А треба було-б з'ясувати надзвичайно складний характер українського декабризму. Зокрема ідеологію Товариства Сполучених Слов'ян конче треба досліджувати на ґрунті Правобережної України, що її становище економічне й політичне в той час (особливо після віденського трактату) було надто складне. До того-ж треба звернути певну увагу на чужоземні елементи (ідеологічні, організаційні й особові в українським масонстві й декабризмі). Цікава думка що-до авторства О. А. Безбородька в «Історії Русів» (стор. 103—105) потребує серйозної аналізи. Оцінюючи ставлення імперського уряду до колонізації Правобережжя, автор трохи неправдиво висвітлює позицію Завадовського в цій справі (стор. 158). Думка про авторство гр. де-Бальмена в «Книгѣ бытія украинскаго народа» (стор. 177—78) теж вимагає певної аналізи. Оцінка ідеології Шевченка нова й безперечно цікава (стор. 181—83). Цілком із нею важко погодитися. Але-ж вона доводить конечну потребу переглянути цю справу і то обов'язково на ґрунті соціально-економічного розвитку тодішнього.

Оце такі основні зауваження, що ми мали подати з приводу нової книги професора Слабченка. Можна побажати тільки, щоб видання дальших томів цієї дуже важливої праці не забарилося.

Олександр Оглоблін.

Julius Ailio, Fragen der Russischen Steinzeit, Helsingfors, 1922 (= Zeitschrift der Finnischen Altertumsgesellschaft. XXIX: 1). In 8°. С. 1 — 110 + 1.

Книжка проф. Ю. Айліо поділена на шість розділів. Наприкінці подано зміст та скорочення в цитатах. Перший розділ автор присвятив ранішим неолітичним знахідкам Росії, другий-же — неолітичному кам'яному начинню Сибіру. В третьому розділі він розглядає попередні ступені та стадії розвитку гребінцевої кераміки. У четвертому розділі автор розмовляє про розповсюдження гребінцевої кераміки та споріднених із нею форм кераміки. П'ятий розділ він присвячує відношенням гребінцевої кераміки до найближчих до неї керамічних форм. У шостому розділі він зупиняється на людських статуетках. Такий є склад книжки. Автор оздобив її досить численними малюнками в тексті книжки й однією мапою (ст. 45). Малюнки виконані добре й розташовані переважно у текстових таблицях. Мапа, навпаки, виконана зле.

Заголовок книжки надає авторові широчезні можливості що-до її змісту. Але він сам звужує завдання свого твору й обмежає його дослідом «так званої гребінцевої кераміки, її походження, стадій її розвитку, її розповсюдження та її відношення до найближчих керамічних типів» (ст. 3). При такому стані речей розділи перший, другий та шостий стають зайві в його книжці, бо вони не мають безпосереднього відношення до головної його теми. Безперечно, він починає свій твір з згадки про досліді вчених що-до праїтчини індо-європейських та угорсько-фінських народів (ст. 3), скаржився на неввченість археологічних матеріалів що-до «Європейської Росії» та каже, що він відхиляється від своєї головної теми, щоб «подати базу до досліді про керамігу» (ст. 4). Але в дальшому ця «база» залишається в нього не сполучена з його головним дослідом про гребінцеву кераміку.

Але на зазначеному вище зайвий матеріал у книжці проф. Айліо не закінчується. Річ у тому, що він узяв термін «Росія» в його старо-режимному розумінні цілої Російської імперії. Кожен знає, що, з археологічного боку, Російська імперія являла таку величезну різницю по окремих своїх частинах, що розглядати її, як щось одноцільне, не може жадний вчений. Тимчасом межі розповсюдження гребінцевої кераміки займають лиш невеличку частину в північній половині Східної Європи (ст. 45, мапа). Але автор не задовольнився цілою Російською імперією й притяг до свого розгляду ще Скандинавські країни та Францію. Отже можна собі уявити, які різноманітні й цілком зайві відомості завантажують зовсім марно його твір. Безперечно, наслідком такої різноманітності його матеріалів наші українські пам'ятки старовини теж знайшли неодноразово притулок у цій книжці. Нашої старовини він торкається й в першому розділі. Трошки згадує про неї в третьому розділі. У четвертому-ж розділі він присвячує Україні окремий артикул (ст. 59 — 63), що він доводить або повну відсутність гребінцевої кераміки на Україні, крім Північної Чернігівщини, або досить слабенькі й ще гірш засумнівні звязки поміж нашою та гребінцевою керамікою. В кожному разі цей артикул має вагу задля українських археологів.

У шостому розділі автор дає нашій старовині значно більш місця в порівнянні до попередніх розділів. Вже підчас розгляду Фат'янівської кераміки він постійно рівняє її до українських керамічних явищ (ст. 83, 84, 85), ба навіть до Трипільської кераміки (ст. 83). Але далі він присвячує низку окремих артикулів нашій передісторичній кераміці: Мотузкова кераміка (ст. 87—88), Трипільська кераміка (ст. 88—101), Донецька кераміка (ст. 101—105). Не зупиняюся на розгляді цих артикулів, бо Трипільській теорії проф. Ю. Айліо присвячую окрему критичну замітку в другій книжці «Записок Київського Інституту Народньої Освіти», де докладно розгляну й тую теорію, й сполучені з нею зазначені інші артикули. Завважу тільки те, що автор виступив рішучим супротивником усіх пануючих у науці що-до Трипільської культури поглядів. Річ у тому, що автор не обмежив свого викладу однією керамікою. Він розглядає майже цілу справу про Трипільську культуру. В його твердженнях є

чимало гарних думок та справедливої критики, так мовити, наукових забобонів. Але не менш є й хиб та безпідставних тверджень. Насамперед його думки про Трипільську кераміку суть помилкові й становлять теж наслідок наукового забобону. Не зупинятимуся й на шостому розділі, бо він є присвячений цілком (ст. 106—110) Трипільським статуеткам. Його я розглядатиму в тій замітці, що я їй згадав вище.

Книжка проф. Ю. Айлію залишає в читача таке враження, ніби автор подав у ній разом свою попередню чорну працю й закінчений дослід. З погляду абсолютної наукової методу, в ній сила стороннього, що розпоршує увагу читача й відхиляє її від головної теми. Навіть автор, мабуть, через те-ж саме, забув про свій намір посунути справу про правітчину й в остаточних своїх висногах нічого не згадує про те. Кінець-кінцем його висновки що-до гребінцевої кераміки (ст. 104—105) залишаються якісь невразні. Але за-для української археології книжка проф. Ю. Айлію є надзвичайно корисна як-раз через тії зайві відомості, що він їх подав у своїй книжці. Досі дослідники нашої передісторичної старовини майже не звертали уваги на кераміку тих віддалених діб, що на них зупинивсь автор. Досить зазначити те, що ми й досі не маємо ані повного видання ганчарських виробів з часів неоліту, енеоліту та бронзової культури, ані докладного їх опису, ані тим паче наукової систематизації наших керамічних матеріалів до згаданих вище передісторичних культур. При такому стані речей, автор мимоволі мусів завести до свого твору силу зайвих в пишному разі відомостей, бо инакше навіть українські читачі-б багато дечого не зрозуміли, не кажучи вже про закордонних вчених. Проф. Ю. Айлію належить до великих знавців передісторичної старовини. Тому навіть та часткова систематизація нашої передісторичної кераміки, що він міг її подати у своїй книжці, становить коштовне придбання за-для науки про українську передісторичну кераміку. Вага тієї систематизації збільшується ще через те, що автор обгрунтував її на великому порівняльному тлі. Тому тії окромішності, що їх виявляє наша передісторична кераміка, висувуються якнайвиш у такому викладі цієї справи. З огляду на те, можу лиш побажати розповсюдження цієї книжки серед наших археологів.

Проф. В. Данилевич.

Geological Survey of China. V. K. Ting and W. H. Wong Directors. Palaeontologia Sinica. Editors V. K. Ting and W. H. Wong. Series D. Volume I. Fascicle 2. Painted stone age pottery from the province of Honan, China, by T. J. Arne. Peking. 1925. Ст. 1—4+1—40+13 таблиць. In 4°.

Другий зшиток «Palaeontologiae Sinicae» складається, власне кажучи, з двох праць: з дослідів д-ра Т. І. Арне про розмальовану кераміку кам'яної доби з провінції Гонан, у Хіні (ст. 1—34) та з звіту П. Мейєрберга про технічно-хімічну аналізу черепків з розкопів проф. д-ра І. Г. Андерсона (ст. 35—40). Книжка оздоблена 63 малюнками в тексті та 13 таблицями малюнків після тексту. Малюнки виконані чудово. До того таблиці I—VI кольорові. Взагалі, книжка видана розкішно.

Безперечно, читач може здивувати, яке відношення має книжка про хинську старовину до моїх студій на полі української археології. Мушу одразу з'ясувати справу. Досить подивитися на малюнки, щоб здивувати перед тією подібністю, що часто-густо виявляє Гонанська кераміка до нашої Трипільської кераміки. Така подібність розповсюджується й на форми посудни (табл. II та III; в тексті мал. 1, 4, 5 то-що), й на подробиці в тій формі (ст. 13, то-що), й на техніку виробництва, й ще більш на техніку й мотиви орнаментатії. Ції аналогії добачив безперечно такий відомий археолог, як д-р Т. І. Арне, й зазначив у своєму досліді (ст. 14, 17, 19, 29 і т. ин.). Не може проминути мовчки, безумовно, повз такої подібності й український археолог.

Матеріали, що їх подано у цій книжці, походять не з дослідів д-ра Арне. Їх здобув проф. д-р І. Г. Андерсон. Д-р Арне досліджує з тих матеріалів тільки одну кераміку. Його дослід Гонанської кераміки охоплює ту справу з усіх боків та поділяється на чотири розділи: а) Вступ. Кам'яна доба в Хині (ст. 1—3); б) Розмальована кераміка (ст. 3—17); в) Іншокраїнні порівняння до хинської кераміки (ст. 17—31); г) Виновки (ст. 31—34). У вступі автор подає огляд дослідів на Хині та літератури про них. Другий розділ поділяється на 5 артикулів: 1) Місця знахідок (ст. 3—4); 2) Огляд матеріалу (ст. 4—8); 3) Технічні подробиці (ст. 8—11); 4) Форми (ст. 11—14); 5) Фарби та орнаменти (ст. 14—15). Артикули 2—5 оздоблені малюнками.

Тимчасом як відносно першого розділу та перших артикулів нема що робити заперчення та зауваги, не можна того-ж мовити про останні два артикули другого розділу та про розділи третій та четвертий. Автор надав останнім двом артикулам другого розділу опісово-класифікаційну вдачу. Але його класифікація не посовується по-за межі зверхніх форм та зверхнього вигляду орнаментів. Це є типова типологічна класифікація. Жадної спроби розподілити матеріали на історичній підставі в тих двох артикулах нема. Не вратує становища й третій розділ. Насамперед, автор узяв до порівняння матеріали з різних культурних стадій. До того тії матеріали неодночасові. Не вважаючи на те, що автори використали ним за-для порівняння творів розподіляють свої керамічні матеріали по культурних ступенях та залежно від того відрізняють їх також з хронологічного боку, д-р Арне не спробував так саме поділити свій матеріал. Тимчасом досять розглянути оголошений ним матеріал, щоб додати те, що в тому матеріалі сполучаються різноманітні з культурно-історичного боку й хронологічно різночасові явища. Але автор не звертає жадної уваги на тую річ та обмежає своє порівняння знов лиш якими-будь зверхніми прикметами речі, не розглядаючи речі в цілому. До того він використовував не всі порівняльні матеріали. Прикладом, за-для Балуджістанської кераміки він посилається тільки на перший звіт Ф. Нетлінга¹⁾. Тимчасом є й другий звіт того-ж дослідника²⁾. Другий звіт є цікавіший з того боку, що в ньому автор напевно встановлює належність Балуджістанської кераміки до енеолітичної культури³⁾. До того тут можна знайти й деякий порівняльний матеріал, що його проминув д-р Арне, та пояснення до того матеріалу, що їх не зазначив наш автор. Наприклад, Арне, таб. V, 13 й таб. XII, 59 та Нетлінг, мал. 8, подають тотожню орнаментальну подробицю. Ф. Нетлінг тлумачить згаданий орнаментальний мотив, як «кепське змальовання Сургаеа moneta, відомої мушлі-каурі»⁴⁾. Тимчасом д-р Арне (ст. 16) застосовує цей мотив теж до геометричних орнаментів. Таке тлумачення цього орнаменту в Нетлінга є цілком імовірне, бо за передісторичних культур тая мушля становила дуже розповсюджену й улюблену прикрасу. Навіть давні українці вживали її за-для жіночого намиста до великокнязівських часів включно, Так саме автор не використовував цілого європейського матеріалу. Наприклад, я не бачу в нього посилки на угорську розмальовану кераміку. Тимчасом закруток я бачу й у Гонанській орнаменталії, так саме як в орнаменталії угорської кераміки, порів. Арне, таб. II й таб. VII, 18, та Гернес, мал. 29⁵⁾.

Повертаючи знов до зачепленого вище питання про напрям класифікації у д-ра Арне, почну з форми Гонанського посуду. Власне кажучи, на підставі реставрованих примірників можна визнати лиш 3 гатунки того посуду: 1) широкі, низькі горщики, 2) миски,

¹⁾ Eine prähistorische Niederlassung im oberen ZhoB-Thal in Baluchistan (Zeitschrift für Ethnologie. 1898. Berlin 1898, ст. 460—470).

²⁾ Ueber prähistorische Niederlassungen in Baluchistan (Zeitschrift für Ethnologie. 1899, Berlin. 1899, ст. 100—110).

³⁾ Ibid., ст. 110. ⁴⁾ Ibid., ст. 106.

⁵⁾ Д-р Гернес, Первобытная культура. Ч. I. Рига. Ст. 143.

3) посудини високого типу (мал. 1, 2 (?), 3, 4, 5, таб. I, II, III, 3, VII, 18—20, VII, 27a та 27b й 29). Перший тип посуду стоїть ближче до дзвікуватого посуду з Судет, як до Трипільського дзвікуватого-ж посуду, пор. Арне, мал. 3 та таб. I, VI, 18 та 20, до Гернес мал. 33 (перша на горі посудина). Звергаючися тепер до порівнянь д-ра Арне, стріваю вже труднощі що-до наближення перелічених зараз Гонанських горщиків до наведених автором (мал. 46 та 47) Сузьких горщиків. На мисках нема що зупинятися довгий час, бо вони дивовижно подібні до Трипільських мисок. Так саме посудину високого типу можна наблизити, навіть без великого надолуження в цій справі, до кратеруватих Трипільських посудин, порів. Арне, мал. 1, до Айлію, мал. 28b⁶⁾ та Гернес, мал. 30. Але за-для інших Сузьких посудин, що їх навів автор (мал. 48—51) у Гонанському посуді я не бачу жадної аналогії. Безперечно, Арне, мал. 48 та 49 та Гернес, мал. 30 (другий з лівого боку, нагорі) становлять досить близьку подібність. Але в даному разі тая подібність буде поміж посудом з Сузи та посудом з Більця, на Галичині. Навпаки, за-для Арне мал. 50 та 51, марне шукати подібности серед таких раніших культур. Тимчасом повну аналогію до цих посудових форм подають Крит, Мікени, то-що⁷⁾, не кажучи вже про їхнього нащадка—давньогрецьку культуру. Безперечно, автор не звертає уваги на їхні форми й цікавиться тільки з їхньої орнаментациї. Але не знаю, чи варто так відокремлювати посудову орнаментацию від посудової форми. Річ у тому, що в четвертому розділі, на підставі своїх порівнянь, автор робить хронологічні висновки. Але така різночасовість тих порівняльних матеріалів у значній мірі підтинає ті висновки автора. В кожному разі наведсні вище мною порівняння дають мені змогу висновити поки-що дві речі. По-перше, порівняння до Гонанських посудових форм нам почастило знайти лиш серед енеолітичних посудових форм. По-друге, забідність Гонанських посудових форм не дозволяє встановити поміж них яку-будь хронологічну гґадацію.

Переходячи до складу Гонанського посуду з технічного боку, мушу насамперед підкреслити те, що в Гонані так саме, як і по інших місцевостях, стрінито також нерозмальований посуд (ст. 4, 7, 8, 14, таб IX, 30a, XI, 45). Такий посуд має або рельєфну двохсхильну орнаментацию (таб. XI, 45), або поглиблену орнаментацию (таб. IX, 30a). Тимчасом як перший ґатунок орнаментациї нагадує орнаментацию дуже розповсюдженого на Україні передтрипільського посуду, другий ґатунок цілком нагадує орнаментацию давнього українського посуду. Лиш з великими труднощами можна наблизити тую орнаментацию до ранішої Трипільської орнаментациї. Річ у тому, що тая Трипільська вузько-лінійна орнаментация⁸⁾ вкриває посудину простовісно, Гонанська-ж поземно. Але перший ґатунок подає на Україні переходовий тип, а саме пофарбований (не розмальований) посуд із двохсхильною орнаментациєю. Цікаву подібність до нашого посуду являє собою Арне, таб. VII, 23 a-b. Але ці посудини виразно свідчать про те, що Гонанський посудовий матеріал сподує явища з різних культурних стадій. Ще більше підкреслює справедливість цього твердження розмальований посуд. Не зупинятимуся довгий час на цій справі, бо досить згадати про те, що д-р Арне міг порівняти намальовану орнаментацию до орнаментациї в дуже різноманітних культурах, не кажучи вже про ті подібності, що їх проминув автор. Тому й розмальований посуд з Гонану треба безумовно поділити по тих культурних ступенях, аналогії до яких він подає. Тільки тоді можна буде зробити певні хронологічні висновки. Поки-що одночасовість Гонанської культури з Трипільською культурою є аж надто сумнівна за-для мене.

⁶⁾ Julius Ailio, Fragen der Russischen Steinzeit. Helsingfors, 1922. ст. 94.

⁷⁾ Д-р М. Гернес. Первобытная культура, ч. II, Рига, 1914, ст. 66, мал. 16, та ст. 76, малюнок 20.

⁸⁾ Ця орнаментация відрізняється посутньо від поземної лінійної орнаментациї Трипільських біноклевих посудин та вазочок.

Про походження Гонанської культури д-р Арне не висовує своєї думки. Він приймає без заперечень гадку проф. Андерсона, який впзнає за імовірний хинський народний переказ про їхній прихід до Хини з заходу. Безперечно, хинці не суть тубільці в Хині. В такому разі стають цілком зрозумілі ті подібності поміж посудом з Гонану та посудом з Анау, в Туркестані. Але згоджуюся цілком з д-ром Арне, що не можна нав'язати безпосередніх зв'язків поміж Гонаном та Трипіллям. На цьому й закінчу мій огляд цікавої й коштовної за-для науки праці д-ра Арне.

Проф. В. Данилевич.

До ольвійських декретів на пошану Протогена й Нікерата.

(Критична замітка).

Активна творчість українських наукових сил, що мусли тікати з пригнобленої од Польщі Західньої України-Галичини та захтіли знайти собі притулок у Празі, розгорнула й тут надзвичайно продуктивну наукову працю в новому Празькому Українському Університеті та в Празькому Історично-Філологічному Українському Товаристві. Ця праця на новому місці відзначила себе останніми часами ще одним твором — розкішним ювілейним збірником, що вигнана із Львова українська наука присвятила своєму оборонцеві — професорові Т. Г. Масарикові — президентові Чесько-Словацької Республіки¹⁾.

Природна річ, що з дванадцятьох розвідок, уміщених у цьому збірникові, принаймні сім надхнені матеріялами з серця українського життя — Наддніпрянської України і з них, випадково, три як-раз торкаються Одещини (Dr. Aegenor'a Artymovič'a «*Symbola critica ad Olbiopolitanorum decretum, quo honoratur Niceratus*», Ф. Слюсаренка «Грецько-єгипетські взаємовідносини II-го сторіччя перед Хр.» і В. Віднова «Аполон Скальковський, як історик Степової України»).

В цій замітці я розглядатиму тільки перші дві розвідки Артимова й Слюсаренка, що торкаються епіграфічних джерел з Ольвії.

Д-р Артимович становить перед собою невдячне завдання виправити деякі зіпсовані місця відомого декрету на пошану колишнього ольвійського громадянина Нікерата (JOSPE², № 34, Dittenberger³ «*Sylloge*» № 730), почасти підпирajući новими аргументами здогади Диттенбергерів проти Латишова, почасти висовуючи свої власні кон'єктури. Але, на жаль, ці місця напише, з котрими оперує шановний автор, перебувають у такому стані, що при даній наявності матеріялу доводиться при всяких нових міркуваннях міняти ікса на ігрека, — для дальшого певного поступу що-до розуміння цього джерела — потрібний конче новий фактичний матеріял, якого поки-що не знайдено. Тому здогади д-ра Артимова доводиться розглядати не з погляду їх об'єктивної вартости, а з боку того, які переваги мають вони, порівнюючи з досі відомими домислами фахівців у цьому шттанні.

Підтримуючи вагання Диттенбергерове (l. l.) про те, що «*την πολιν*» в рядку 8 повинно стосуватися до Херсонеса, а в рядку 11 — до Ольвії, шановний автор пропонує замінити кон'єктуру акад. Латишова «*την πολιν*» (8) на «*τας πολεις*» і вважати, таким чином, що декрет у словах «*τας πολεις*» повинен був об'єднати і Херсонес і Ольвію, а тому й охоплює вкупі заслуги Нікератові й для Херсонеса й для Ольвії. Технічно така кон'єктура — «*τας πολεις*» справді так само можлива, як і кон'єктура «*την πολιν*», тільки-ж, на мою думку, вона суперечить психології і цього декрету й гелленського декрету взагалі. Дарма що підчас

¹⁾ Науковий Ювілейний Збірник Українського Університету в Празі, присвячений панові Президентові Чесько-Словенської Республіки проф. д-ру Т. Г. Масарикові для вшанування 75-х роковин його народження, частина 1-а, Прага 1925, 432 стор. та 3 таблиці.

Нікератівського декрету стосунки Ольвії з Херсонесом були, звичайно, далеко тісніші, ніж підчас Геродота, але все-ж-таки важко собі уявити, щоб геллен з його ідеєю сепаратного поліса об'єднав-би в своїй свідомості в єдиний образ Херсонес і свою Ольвію ще й до того в декреті, що заведи має на меті вшанувати не тільки того, кого шанує цей декрет, але й того, хто шанує, себ-то його поліс. Це не дозволило-б редакторові декрету потопити нагороду Нікерата Ольвійцями в такій-же самісінкій нагороді Нікерата Херсонесцями—чужим полісом.

Нарешті, контекст і без цього цілком ясний, — по-перше псефісма говорять про те, що робив Нікерат доброго для чужого поліса і як його вшанували чужинці, а потім переходить до головного — його заслуг для «πατρις», — з половини 11-го рядка починається нова частина напису, а саме, що зробив Нікерат для свого поліса (πατριδι..... την πολιν), й як зрозумів цей його поліс оцінити і вшанувати його добрі вчинки. Після слова πατριδι (9) зміст слів «την πολιν» (11) не викликає жадного сумніву — ці слова можуть означити тільки Ольвію. Таке природне розуміння тексту усуває штучні перешкоди, що їх д-р Артимович хоче бачити ніби-то в протиставленні в напису слів «πολεμος» (7) і «εις ειρηνην» (8) словам «την μεταξυ» α[υτων διαφοραν], а також робить зайвим психологічно неможливе припущення, що Херсонес і Ольвія однаково вшанували колпес Нікерата, і що декрет Ольвійців соромливо заховує їхнє власне нагородження Нікерата у сутині нагородження цього-ж Нікерата Херсонесцями.

Друге місце псефісми на пошану Нікерата, що звертає увагу шановного автора, — рядки 17—18, через те що погано зберігсь напис, залишилося досі незрозуміле — νε[μ]εσητων γαρ ηγειτο [...] καινη μεν της πολεως προουοει [...φρ]οντισειεν. Цитований період, як можна бачити з контексту, має завдання мотивувати попередню думку (17) ... οπερ ειμεν ...εισβολην ερδεξο μνος. Приклади, наведені в Диттенбергера і прийняті в Артимовича, що-до вживання імперфекту поруч опатива в протасисі умовного періоду давньогрецької мови і форма дієслівного прикметника νεμεσητων дозволяє нам заспокоїтися на тому, що в напису було νεμεσητων [ε] ...προουοειφροντισειεν; до φρ]οντισειεν приєднується в останньому (другому) виданні, котрого ще не міг використати д-р Артимович, і акад. Латішов. Ясно також з контексту, що в даному місці протиставиться загальне сredo Нікерата та його можливе поведження в конкретному випадкові, себ-то теза починається словами «καινη μεν», можлива-ж антитеза словами [ιδια δε]. Залишається все-ж-таки проблема, що-ж стояло між [ιδια δε] й φρ]οντισειεν. Кон'ектура Диттенбергера, котрий, видно, користується тотожним виразом Демостена, не задовольняє мимо того, що, як каже Латішов (l. l.), вона вимагає на чотири літери більше місця, ніж його ε в дійсності на камені, ще й тому, що вона протиставить не протилежні слова «της πολεως» словам «της σωτηριας», кон'ектура д-ра Артимовича — «ιδια δ'υπερ αυτης μη φροντισειεν» не дає того змісту, котрого чекає і вимагає контекст, — виходить: «ганебним уважав він, коли, дбаючи взагалі про поліс, у конкретному випадкові він не подбав-би про неї»,—міцна підготовка контексту до протилежності розв'язується, так мовити, в ніщо, надто, коли взяти під увагу зміст попередніх рядків. Тут безумовно мусіла бути висловлена думка цілком протилежна думці «καινη μεν της πολεως», себ-то — [ιδια δ'υπερ (або περι) εαστου]. Акад. Латішов обережно утримується від заповнення місця між [ιδια δε] й φρ]οντισειεν, але подає цілком неможливий і беззмістовний переклад цього речення: ... «считая необходимым (?) наказать (?) врагов (?) и заботился как вообще о городе, так в частности»... Він залишає порожнім зіповане місце між [ιδια δε] й φρ]οντισειεν, що за його розрахунком мало більше-менше дев'ятеро літер. Коли-б було обов'язково бажано заповнити конкретними давньогрецькими словами цю лакуну, то мені здається, що природа й практика вживання

дієслова «φροντισειν» дозволила-б нам розкинути на [ιδιὰ δ' ὕπερ (або περὶ) ἑαυτοῦ φροντισειν], що дає як-раз і десять літер.

Докладну розвідку (стор. 268—290) присвячує аналізі епіграфічних джерел з Ольвії Ф. Слюсаренко, становлячи перед собою надзвичайно корисне і важке завдання одягнути «в плоть і кров», такмовити, суху й неясну схему історії Ольвії, наслідок браку влучного для конкретизації наших відомостей про минуле життя давньогрецьких колоній Північного Побережжя Чорного моря літературного та археологічного матеріалу. Остаточний висновок шановного автора, а саме, що взаємовідносини між греками та тими народами, котрі їх оточували на побережжі Чорного моря, за різних часів мінялися залежно від зміни тих чи інших економічно-політичних чинників, — не новий. Але, доводячи цю загальну думку, автор, глибоко знайомий з фаховою літературою, використовує довгий шлях своєї аргументації, щоб переглянути цілу низку дрібніших проблем, необхідних, щоб зрозуміти дві найважливіші епіграфічні пам'ятки з Ольвії — декрети на пошану Протогена та Нікерата, і в цьому саме полягає головна цінність його докладної праці.

Я зупинюся тільки на тих точках, де шановний автор, переглядаючи сьогочасний стан питання, або висуває нові аргументи, або своїми міркуваннями викликає на зауваження.

Перша точка — це справа датування декрету на пошану Протогена. Разом із низкою дослідників, що кількість їхня останніми часами збільшується, Ф. Слюсаренко гадає, наче-б-то Протогенівська псефієма належить до третього десятиліття II-го віку перед Христом; тільки-ж не на всі доводи, що їх подає шановний автор, підселяючи наведене датування, можна притатити.

Не треба вважати за «необорну трудність» сконстатувати, що союз Галатів з германцями-Скірами був можливий. Приклад такої тимчасової спілки кельтів з германцями (Скордисків з Бастарнами) нам подає хоча-б і Лівій (XLI, 23, цитується в статті Fluss'a «Scordisci» в Pauly-Wissowa Realencyclor. col. 833, 2-e Reihe, 3 H.

Не мавши технічної спроможності користуватися з другого видання JOSPE і, очевиднож, збірника статтів акад. Латишова «Понтика», автор не знає, що Латишов так само використовує делоський декрет на пошану Посидія (Ποντικα 55—59), щоб датувати Протогенівський декрет до 213 р. перед Христом, як сам автор — щоб датувати цей самий декрет 180-м роком перед Христом. Це свідчить про те, що делоський декрет теж не дає рішучих вказівок для хронології і припускає суб'єктивне тлумачення. Важання авторове взяти з джерела більше, ніж воно може дати, слід убачати і в тому, що автор надає рішучого значіння що-до встановлення хронології декрету сарматському походженню Тисаматів, Савдаратів та Саїв і написові-договорові понтійського царя Фарнака I-го з Херсонесцями. Усенський наведений в розвідці матеріал усе-ж-таки в жадному разі не фіксує першого моменту, коли з'явилися Сармати по цей бік Дону. Тим-то акад. Латишов, знайомий з цим матеріалом, не вважає за необхідне притягати його й обговорювати, коли він пробує датувати цей декрет по-своєму — третім віком перед Христом.

Також треба визнати за непереконливу і з методологічних міркувань, і з поданого фактичного матеріалу спробу стилістично зблизити текст Протогенівського декрету з Нікератівським.

Веручи на увагу, що Ольвія протягом довгого часу (II-ий вік) опиняється в залежному від скитських царів становищі, і притягаючи зміст декрету на пошану Діофанта (тепер JOSPE № 352) та зміст напису, що тепер міститься в JOSPE під № 37, шановний автор влучно притримується висновку, але з звичайним для нього прагненням здобути будь-якою ціною точних хронологічних датувань, що Ольвія від 107-го р. до 63 р. перед Христом була під охороною Мітριάдата Евпатора, що захищав її від нападів сусідніх варварських народів, а тому, мовляв, події згадані в декреті на пошану Нікерата сталися десь близько 107 р. перед Христом. Але таким чином виходить, що автор залишає на добу залежності Ольвії од

скитських царів навіть менш як 70 років (період часу більше-менше між псефією на пошану Протогена і псефією на пошану Нікерата), «ворогів»-же Нікератівського декрету він хоче бачити в ще неподоланих Мітридатом скитах.

Даремне спробувавши знайти навіть на підставі відомих нам досі джерел точні дати для декретів на пошану Протогена й Нікерата, Ф. Слюсаренко зупиняється на кількох точках цих-таки самих написів, що характеризують стосунки громадян Ольвії до їхніх суєдів-варварів, і поруч цього розв'язує низку дрібніших питань.

Отож, продовжуючи Мінесову, думку що вираз псефієми на пошану Протогена «εις το περαυ» (85) має на оці лівий берег Дніпра, він шанує Канкіту на правім березі Богу десь на північ од Ольвії.

Спостерегаючи в декреті на пошану Протогена вислови «απαίτουτος τα δωρα της παροδος» (10) та «επι τη των δωρων κομιδη» (35) і підкреслюючи вживання родівника при словах «δωρα» та «παροδος», себ-то констатує у цих виразах індивідуалізуюче вживання родівника, автор робить з цього висновок, що «τα δωρα της παροδος» та «επι τη κομιδη» — це технічні вислови, що витворилися в наслідок тривкого звичаю ольвіополітів, примушених давати цареві в певний реченець подарунки; такий самий технічний вислів хоче бачити автор у виразі εις βασιλεια (45) — «в столицю скитських царів», що її він уміщає для часів Сайтафернових на східньому боці Дніпра десь біля Берислава.

Рядки 94—95 Ф. Слюсаренко, спираючися на дані, занотовані в Келлера та Кенпена (тепер їх вже немає, порівн. JOSPE² l. l.), сплутується читати так: *την αναλωειν ποιησα μεν [ου μετ'αγρευματος] δε και τους αρχοντας ανα[γνοτος]*, отже намагається, рівночасно справедливо підкреслюючи деякі непоборні неув'язки в тексті, довести, що Сайтаферн, не задоволений з подарунків-«упоминків», захотів, як заставу, й архонтів, а може поміж них і Протогена та Аристократа. Між иншим ак. Латипов (пор. JOSPE l. l.) встановлює лакуну між «ποιησαμε» і δε και у вісімнадцять літер, а кон'єктура Слюсаренка дає 15, що, правда, можна було-б визнати за ймовірне, оскільки напис складений не *σταχυδων*'ом. Не досить умотивоване також уживання слова «αγρευμα»,—все це залишає цікаву кон'єктуру проблематичною.

Нарешті, усі міркування авторів приводять до того, щоб датувати декрет на пошану Протогена часом напередодні повної залежності Ольвії від скитських царів (180 p. sic), а декрет на пошану Нікерата приблизно 107 p. перед Христом, коли Ольвія, понавши під тверду Мітридагову руку, звільнилася з-під влади скитських царів.

Обидва шановні автори цих розвідок подають нам низку цікавих міркувань що-до розуміння двох найзначніших Ольвійських епіграфічних джерел, і ці міркування базуються на глибокім знанні фактичного матеріалу й сьогочасної фахової літератури. Але все-ж-таки мало не всі ці міркування примушують нас згадати одне з золотих правил філології — висловлене колись у Лерса: «Zehn schlechte Gründe sind nicht gleich einem gutem». Ці ґрунтовні праці доводять, що всі певні, об'єктивні дані, що могли подати нам відомі досі матеріали, вичерпані, і все далі буде більш-менш влучними здогадами, що приваблюватимуть своїм таланом, але не посуватимуть вперед розв'язання справи. Ясна необхідність знайти einen guten Grund і такого мусить подати знов польова археологія, відкривши нові джерела. Не дивлячися на те, що розкопи в Ольвії, розпочаті останніми двома роками, провадилися в вузьких-таки межах, все-ж-таки кожен рік приносить нові, нехай і дрібні, епіграфічні матеріали. Р. 1926 минає тридцять літ, одколи проф. Фармаковський заходився систематично досліджувати Ольвію. Цей рік повинен відзначитися розкопами у ширшому масштабі, як це передбачає Укрголовнаука, і ми не зовсім навіть позбавлені можливості відшукати загублену частину каменя декрета на пошану Протогена. Тільки

здобуття нових влучних для цієї проблеми джерел дасть нам змогу замінити теперішнє цілком приблизне датування цих надзвичайно важливих документів більш означеним; це доводять своєю глибокою аналізою сьогочасного матеріалу розглянуті оце розвідки шановних авторів д-ра Артимовича й Слюсаренка.

Степан Дложевський.

Adolf Chybiński. Instrumenty muzyczne ludu polskiego na Podhalu. Prace i Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie, T. III. 1924.

Професор львівського університету (також львівської консерваторії) і директор Музикологічного Інституту того університету А. Хибінський, автор багатьох праць з історії музики німецькою та польською мовами, відавна пильно студіює й народню музику¹⁾.

В праці, що її заголовок тут списано, заслужений музиколог подав зразково-детальний опис народніх музичних інструментів консервативного кутка польської етнографічної території²⁾ і історично-порівняльні студії над цими інструментами.

Щодо повноти описової частини можна-б тільки бажати докладніших відомостей про те, як народні музиканти граючи держать себе й інструмент, та детального зазначення технічних способів грати. Внображення, що показують наочно саме орудування інструментами, конче потрібні в працях такого роду, і їх брак творить болісну прогалину в розгляданій монографії, взагалі такій повній. Та, на жаль, не до всіх описаних там інструментів цей дезидерат може бути застосований, бо декотрі вже вимерли, і їх досліджено едине на підставі музейних екземплярів, спогадів та відомостей з літературних джерел.

Монографія А. Хибінського є перша в польській літературі поважна праця з осягу інструментології, і треба сподіватися, що вона дасть імпульс до подібних дослідів і в тих слов'янських народів, які досі ще не мали ґрунтовних розвідок над своїми інструментами, а також до відновлення і поглиблення інструментознавчої роботи в таких країнах, як Росія, де ця робота була розпочалася поважно (А. Фамінцин, Н. Прівалов), та вже відавна не появляється нових публікацій.

Розглядана розвідка польського вченого ставить нові проблеми в цій парості знання і може в великій мірі допомогти етнографам інших країн як методологічною стороною так кількістю й якістю зібраного матеріалу, висновками та здогадами.

Розділи цієї праці, присвячені тим інструментам, котрі були поширені або й досі поширені також у українців, повинні стати за предмет найпильнішого студіювання для тих, хто схоче поважно попрацювати над дослідом українського інструментарія; вона добре спричиняється до орієнтації в західних (зокрема західньо-слов'янських) впливах на будову тих широко розповсюджених інструментів, що в місцевих різностатах уживаються і на Україні і в дослідженому від А. Хибінського польському куті.

Деякі зіставлення зробив уже сам автор; з приводу одного з цих зіставлень дозволю собі подати зауваження. Спільний для польського Подгалю і української Гудульщини інструмент трембіта = trąbica вигас на Подгалю, як повідомляє автор, імовірно, в останній чверті XIX віку, проте в обговорюваній праці подано три мелодії, що були грані на цьому

¹⁾ У своїй університетській діяльності А. Х. інспірує слухачів до дослідів над народньою музикою; етнографічні студії займають 1 і 2 рік його курсу, і кожний студент мусить обробити тему з музичної етнографії таким чином у студентських працях зроблено аналітично-критичні досліді мелодій окремих країн етнографічної Польщі.

²⁾ Подгалю положене на північ від Татр, і частину його становить знаменита Закопанська долина.

інструменті; дві з них zostалися записані правдоподібно з 60-х років XIX віку, третю автор сам записав у дударя, який доносив, що давніше її grano на трембіті разом з дудою. «Всі три мелодії, висноує А. Х., вказують на те, що трембіти на яких їх grano, мали вузькі проводи в мундштуках, щоб можна було видобувати й вищі тони гармонічні, а не тільки нижчі,—такі, що їх ряд витворив бо тільки сигналові мотиви (без секундних інтервалів), так, як ми бачимо особливо (zwłaszeza) в гуцульських трембітових мелодіях». Дуже шкода, що ця порівняльна характеристика подгальянського й гуцульського трембітання нічим не аргументована що-до гуцульської сторони. З реєстру літературн, що служила до праці А. Х., не можна пізнати нишого джерела, в якому містилися-б мелодії гуцульського трембітання, окрім відомої «Гуцульщини» В. Шухевича. Але в зразках, уміщених у цій останній праці (записи Ф. Колесси), секундні інтервали є.

Тимчасом з порівняння зазначених трембітових мелодій висовується нишого роду відмінність: гуцульські архаїчніші, а подгальянські модерніші, і характер останніх наче-б то вказує на швидший темп (на жаль, темпу в записах не визначено, а хоч прийємо більш-менш однаковий темп, то в подгальянській мелодії, поданій на стор. 69, приходить димінуція, що вимагає шіснацяток для нотного зазначення; на гуцульській трембіті таких дрібушок, мабуть, не вдат. Може, причина цієї останньої відмінности в тому, що подгальянські трембіти були взагалі менші, як можна судити по тих екземплярах, що А. Х. змірив у музеях,—отже грати на них було легше. Шкода, що не видно, чи було запропоновано дудареві заграти мелодію саме в такому темпі, в якому її grano колінь разом із трембітою (без цього важкого товариства дудар міг себе почувати вільніше та грати швидше), і чи було розпитано дударя про те, як саме grano цю мелодію (стор. 70) разом: чи в стро-гім unisono, чи може, як *contrapunctus diminutus*, тоб-то трембітанник вів основний голос, а дудар його фігурував.

В зіставленнях з інструментами західньо-слов'янських народів відзначаємо це незрозуміле місце в розділі, присвяченому подгальянському інструментові «октавка»: Można by... ze względu na wypukłość dna «oktawki» wziąć pod uwagę... wendyjską «huslę». Але лужицька husla (інакше husle, в долишньо-лужицьким gusle), як видно із зазначеного в праці А. Х. (ст. 9, 139) К. Заксового опису ¹⁾, так і з інших описів ²⁾ має опуклу деку, а не дно, тому наведене місце, коли воно не просто помилка, вимагало-б докладнішого пояснення.

¹⁾ Curt Sachs. Real-Lexikon der Musikinstrumente. Berlin, 1913, S. 193. Подані там відомості про інструмент husle надто поверхові, бо інструмент визначається загально, як «wendische und südslavische Geige» і дається спільний опис, що ніби то муєть характеризувати разом і лужицькі і балканські гусли (хоч ідентичности, розуміється, тут не може бути), і тільки для читача, підготованого іншими джерелами, яєно, що той опис стосується виключно до інструменту лужицького.

²⁾ Próznicki Serskego ludu we górzejnych a dółejnych Lużyach... wot L. Haupta a J. E. Smolerja, II, Gryme, 1843 (паралельний нім. титул Volkslieder den Wenden in der Ober- und Nieder-Lausitz), стор. 218—9. Я нагадую за Гавпта і Смолера, між нишим, ще й тому, що у нас у Східній Європі той, хто схоче ближче познайомитися з питанням, швидше найде по наукових бібліотеках їх працю, хоч вона й дуже давня, ніж лексикон Курта Зака, бо закордонної спеціальної музично-наукової літературн, особливо виданої від початку війни, або незадовго перед її початком, по наших бібліотеках сливе нема.

Другий опис лужицьких гуслив подав L. Kuba в часописі «Květy» за 1889 р. в розправі під титулом «Herci» і т. д. Ту розправу він передрукував недавно в своїй книзі «Stení o Lužici (v Praze 1925, ст. 15—38); між ілюстраціями, доданими до цієї книги з власноручних малюнків Л. Куби, є два виображення, як лужицький музикант грає на гусях.

Всі дальші уваги подаю з метою звернути увагу етнографів та лінгвістів на неясні місця номенклатури слов'янських народніх музичних інструментів і дати привід до їх вивітлення.

На ст. 79 розгляданої праці читаємо, що в Росії інструменти типу подвійної флейти звуться «свірель», «свірелі», «шверан» («svjegan»; в иншій місці на тій самій сторінці надруковано: «svjegan»), «жалейка», а на ст. 93 зазначено, що інструмент типу Панової флейти вживається на Rusi... pod nazwą «swirył», «swirjełka»... wreszcie i w Rosji niekiedy pod nazwą «soriłki». Отже спробуймо розібратися по змозі в цих назвах.

З контексту виходило-б, що «шверан»—то інструмент російський в етнографічному розумінні, а не в тому розумінні, що він належить якомусь з численних неслов'янських народів, що входять у склад давньої Російської держави,—інакше була б подана назва того народу, і «шверан» не був-би поставлений між справді російськими словами («свірель» і «жалейка»). Що А. Хибінський уявляв собі «шверан», як інструмент російський в племінному, а не політично-державному розумінні, видно з того, що він надав його накресленню російський фонетичний вигляд, поставивши після «v»—«j», тимчасом як у С. Sachs'овому Real-Lexikon'і, що був у даному разі джерелом для А. Хибінського (як він сам інформує), слово накреслено: švegan (ст. 371; там додано також російськими літерами «шверан»). Пояснення цеї назви у К. Зака лаконічне: « = svirjeli»; аргументації жадної, так само, як у пізнішому (з 1920 р.) Handbuch der Musikinstrumentenkunde того самого автора, де ця назва повторена на ст. 299. Я не маю такого знання всіх назв інструментів неслов'янських народів Союзу, щоб ручитися, що такої назви нема взагалі, але як-би існувала така єхідньо-слов'янська назва, то певно досі-б вона попала в якийсь словар російської, української чи білоруської мови, тимчасом я такої назви не знайшов ні в жаднім словарі, ні в докладній монографії Н. Прівалова «Музыкальные духовые инструменты русского народа»¹).

Двічі—на стор. 93 і 79 (прим. 1)—бачимо накреслення «swirył», як транскрипцію української назви. Дуже бажано знати, чи таку форму справді деє чуто з народніх уст. В етнографічній літературі з живої народньої української мови досі відома тільки форма «свиріль» (В. Шухевич. Гуцульщина, ч. III.—Матеріали для укр. етнол. вид. Наук. Тов. ім Шевченка у Львові т. V, ст. 76—77, пор. «свирілочка»: Гуцульщина ч. 2—Матеріали т. IV, стор. 202), отже польською транскрипцією це було-б swirył; проте на можливість форми «свириль» (swirył) натякає історичне накреслення «свѣриль», що зрідка трапляється в старій літературі (див. Срезневській. Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ, т. III, СПб. 1912, стор. 274, приклад з рукопису XII віку: Иполита епискоупа съказанія о Христосѣ и Антихристѣ, и Памва Бервнда, Лексиконъ Славенороскій 1653, стор. 184).

¹) Ця праця приступна й для тих, хто живе за кордоном, бо друкувалася в виданні «Записки Отдѣлення Русской и Славянской Археологій И. Русского Археологического Общества, т. VII вып. 2 СПб, 1907, і т. VIII в. 2, 1909, і це видання розсилалося науковим установам Заходу, зокрема й слов'янських країн. Curt Sachs знав і цитував цю працю (але слово švegan подав без всякої аргументації). Та як-би хто хотів відшукати працю Прівалова, керуючись Закоєвим покажчиком літератури предмету (Real-Lexikon ст. XIII), треба попередити, що він рускує не знайти її навіть у такій бібліотеці, де вона є. К. Зака, застосовуючи, в даному разі невдатно, принцип короткості, зазначив орган так: «Записки Имп. Русск. Арх. Общества VII, 2. VIII, 2» і року видання не виставив. Але так звалося инше видання; в ньому також був VII том (в обох серіях того видання; VII том старої серії вийшов 1854-го, а нової серії—1895-го року) і VIII-й (1896 р.). Плуатиння збільшується тим, що VIII-й том, вып. 1 і 2, видання «Записки Имп. Русск. Арх. О-ва» має підзаголовок «Труды отдѣлення русской и славянской археологій».

Форма «svirjelka» приписується Rusi (ст. 93); автор розрізняє Ruś і Rosja, тож Ruś треба розуміти, за польською традицією, як Україну. Фонетична форма «svirjelka» можлива тільки в північній смузі України, а в вимові, властивій більшості українського народу, було-б «свирілка». Чи-ж є така морфологічна форма? Мабуть, справді деє є або була, бо в «Гуцульщині» Шухевича занотовано згаданого вище демінутива другого ступеня «свирілочка»; проте в приступних мені друкованих і рукописних лексичних матеріалах я такої форми не знайшов¹⁾; в російській мові є слово «свирёлка» (в фонетичній транскрипції це було-б «svir'olka»,—воно стоїть у В. Дая (Толковый словарь живого великорусского языка); однак значіння там дається не таке, як у А. Хибінського: це не Панова флейта, це—одноцївна пряма флейта, а «свирёлки» (= svir'olki), fem. plur., посянюється, як Панова флейта.

Можна догадуватися, що за джерело для А. Х. служив у даному разі той самий Заксів Real-Lexikon, де (стор. 366) поставлено «svirjelka» з посяненням, яке відсилає до Прївалова II, 235, а у Прївалова до цього слова додається тільки цитата з M. Guthrie. Dissertation sur les antiquités de Russie (1795). Гютрі накреслив його «svirjelka» і посянив, що це Панова флейта на сім цївок; «її досі живвають козаки, а инші росіяни зневажають»; він пізнав цю флейту за своєї подорожи по Україні, чув, як на неї гралн у двох різних губернях, а також у Петербурзі в хорі найзних співаків. Припуєтимо, що Гютрі міг, чувши слово з українською вимовою «свирілка», передати його в російській формі; можливо, що він чув його так, як написав,—в північній смузі України; «козаки» жили в цій смузі (у східній її частині на лівому березі Дніпра), та не становили етнографічно-відрубної групи; у всякому разі свідощтво Гютрі надто старе, ізольоване й темне, щоб можна було поставити в ряд українських інструментів інструмент «svirjelka» з значінням Панової флейти без ближчих посянень і застережень.

Форма «sopilka» неправильно приписана Rosji (стор. 93): це назва українська, а її відповідають російські «сопель» «сопелька» (пнакше «сіновка»²⁾).

Та важливіше те, що назва «сопілка» прикладається в праці А. Хибінського власне Пановій флейті. Звичайно під сопілкою і відповідними вищезгаданими російськими назвамп розуміють не Панову, а східньо-слов'янську народню просту одноцївну флейту. Треба признати, що в українській літературі зовсім нема праці над народніми флейтами, і навіть в укр. лексикографії нема докладної їх номенклатури.

В російській номенклатурі народніх флейт панує нелад, як завважив Н. Прївалов (Муз. дух. інстр. русск. нар. II, 107), і ще досі гаразд не досліджено, як саме різні назви застосовуються до різних інструментів, особливо в локальному слововживанні. Петухов, згадавши за опис сопілки в часописі «Русский Художественный Журналъ» за 1860 р., з якого «можна зробити висновок, що цей інструмент—сливе те саме, що й подвійна римська флейта», покликнув: «Ось які курйози можна надібати, хочаки знайти піднору в працях своїх попередників!»³⁾. Проте всяке свідощтво, в тім числі й свідощтво «Русского Худож. Листка» (що могло бути основане на слововживанні якоїсь місцевости), вимагає уважного відношення й перевірення; те саме стосується й до вказівки А. Хибінського, що сопілка в Росії означає Панову флейту, тільки тут в особливій мірі треба було-б указати джерело.

¹⁾ В словарі Б. Грінче ка слово «свирілка» є, але у тому джерелі, на яке зроблено там посылку (стара пасхальна вірша, надрукована в «Кіевской Старинѣ» за 1882 р., IV, 170) знаходиться тільки «свиріли» як accus. plur.

²⁾ С. Sachs у «Real-Lexikon» 351, приписав Україні російську форму «сопелька», та в пізнішому Handbuch der Instrumentenkunde, 295, виправив цю помилку.

³⁾ М. Пѣтуховъ. Народные музыкальные инструменты музея С.-Петербургской консерваторіи. СПб. 1884, ст. 40.

Для подгальянського смичкового інструменту, що зветься там просто «gešle», автор, у цілі стислішого окреслення, виводажує назву «gešle podbalańskie», з уваги на те, що «gešle» вживається в інших подільських землях на означення скрипки. Автор констатує, що хоч до плюралної форми «gešle» є паралельна старопольська сингулярна форма «geśl», та ця остання вживається без порівняння рідше. На Подгалю сам автор не спіткав сингулярної форми, зарівно в ряді друкованих джерел, що стосуються до Подгалю, знаходиться тільки форма множини. Виходячи з того, що відповідні місцеві народні варіанти назви музичного інструменту в Чехах, на Мораві, в Шльонську, у Словаків — всі у множині, а «ludowy język ruski zna... formę singul. (skryпка, husla), podobnie jak niektóre słowiańskie narody połudn.-wsch. Europy (w Chorwacji tylko plur.¹)», А. Хибінський робить такі здогади: 1) в тих випадках, коли форма однини «geśl» трапляється в письменників, що займалися Подгалем, це могла бути або довільна заміна з руки цих письменників, або друкарська помилка, 2) плюралну форму можна з тим більшою певністю признати за виключну на Подгалю, що мова подгальян підлягає словацьким впливам, і 3) коли прийняти, що колись на Подгалю знали сингулярну форму, то це могло-б доторкатися що-найбільше певних сіл, які лежать на границі з українськими осадами в Галичині (Лемківщина) та на Спишу.

Останній висновок був-би оправданий у тім разі, як-би форма «гусяля» в українців (і зокрема в лемків) була переважною, або були підстави твердити, що вона частіше, вживалася в українській мові, ніж відповідні назви в сингулярній формі — в мові польській. Живучи в Галичині, автор, розуміється, міг мати певніші відомості про вживання в тамошніх українців форми «гусяля»; автор може її знати, безпосередньо чувши в тамошньому українському люді, з уених інформацій тамошньої української інтелігенції, з етнографічної літератури, виданої за кордоном польською та українською мовами. Нам тут навіть тамошні українські видання не всі приступні. Та, роблячи тут розвідування, щоб з'ясувати справу, і шукаючи форму «гусяля» насамперед у джерелах до пізнання українських діалектів, що сусідують із польськими в Карпатах, находимо в словарі лемківського діалекту тільки форму «гуслі»²); в лексичних матеріялах, що зібрав І. Верхратський на Закарпатській Україні тільки «гуслі» і «гусли»³). В словарі української мови Б. Грінченка, також у Рос.-укр. Словнику Укр. Академії Наук т. I стоять тільки форми «гусяля» і «гуслі»; перша форма, як зазначено в Грінченковому словарі, є форма plur. (приклад з лівобережної нар. весільної пісні: «гусяля гудуть»). Галичанин Желехівський у своєму словарі

¹) Це, мабуть, не зовсім певне: Fr. Kuhac у праці Prilog za povjest glasbe južnoslovenske (Rad Jugosl. Akademije, Kn. XXXVIII), стор. 2 і 49, зазначає, що приморські хорвати кажуть «gusla». Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (izd. Jugosl. Akad. t. III, obr. P. Budmani) подає й сингулярну форму gusla й плюралні форми gusle та gusli, не встановлюючи різниці територіяльно-діалектної, а тільки історичну: gusla за цим словарем — старіша форма, що нині рідко вживається. Сингулярна та плюрална форма в augm. (guslina, gusline) і в demin. (guslica, guslice) подаються навіть без зазначення історичної різниці. Твердження А. Хибінського, що форму sing. знають «декотрі слов'янські народи південно-східної Європи», треба, таким чином, віднести до південних слов'ян взагалі, та цією групою й обмежити. Найден Геров у «Рѣчникъу на блъгарскій языкъ, ч. I. Пловдивъ. 1895, подає «гусяля» і «гъсяля», обидві форми як sing. («гусли» в «Слов. Болг. яз. А. Дювернуа т. I, Москва, 1899, стор. 433 — сумнівне, бо подано на підставі літературноджерела, звязаного з східною слов'янщиною).

²) І. Верхратський. Про говор галицьких лемків. Збірник Філолог. Секції Наук. Т-ва ім. Шевченка т. V, Львів, 1902, ст. 406.

³) Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів. II ч. Відбиток із Записок Наук. Т-ва ім. Шевченка X, XIV, XV, Львів. 1901.

подав: Гусль f., pl. гусли, гуслі¹), проте існування форми «гусль» в укр. мові нічим там не аргументоване²).

Переглянувши весь рукописний лексичний матеріал, що є в Укр. Академії Наук у Комісії для складання словника укр. живої мови, я знайшов тільки один приклад на форму *siug*.—не з народньої мови, а з буковинського письменника Федьковича:

І собрав нас своіой гуслев
У собор великий³).

Федькович без сумніву знав народню мову дуже добре і взагалі його твори можуть правити за джерело до пізнання живої мови, але в даному місці явно виражена інтенція високого стилю. Згідно з урочистим приводом до написання віршу (заголовок віршу: «Осмиї поменник Тарасові Шевченкові на вічну пам'ять») і в ближчому контексті з ненародніми словами «собрав», «собор» Федькович імовірно й форму однини адоптував у даному разі виходячи з старо-слов'янської мови (до речі, епіграф до віршу він вибрав з Апокаліпси і поставив церковно-слов'янською мовою; епіграф містить, між иншим, слова «п гласъ слышахъ гудецъ гудущихъ въ гусли своя»). Федькович міг вибрати таку форму саме з огляду на читачів, що так само добре знали сьогочасну живу народню мову, як він, і що в них звичайна плюральна форма «гусли» викликала-б образ скрипки чи її якоїсь місцевої одміни, в усякому разі інструменту смичкового, тимчасом смичкові інструменти у високому поетичному стилі не фаворизовані, і за-для конвенціональностей та традицій поетнки треба було взяти незвичну архаїчну форму. Тут могло мати вплив на Федьковича й польське слововживання, коли брати за його документ те, що J. Karłowicz, B. Kryński i W. Niedzwiedzki в *Słownik'u języka polskiego* пояснюють *geśl* (підше *geśla*, як *dawny instrument muz. o trzech strunach, rodzaj cytry*, тимчасом *geśle*, як *pluralis tantum*, визначає там скрипку. Втім, для цього останнього значіння там подано ще 8 польських діалектичних назв, що утворені з того самого пня, і з них три—в сингулярній формі. З другого боку, вимагає перевірення те, що подається в цім словарі до слова «*geśl*». На якій підставі приписується цьому слову і діалектичному «*huśla*» значіння цитри о трьох струнах? З того, що подає в справі такого інструменту A. Poliński (*Dzieje muzyki polskiej w zarysie. Lwów, 1907, стор. 11*), виходить, що на польському ґрунті, як і на українському, цитровзорі гуслі—інструмент проблематичний, і жадного його екземпляру не дійшло до наших часів; не дійшло навіть виображень—за них бо не згадується; що-до літературних пам'ятників, то Поліський міг покликатися тільки на вірш «*Nabożna rozmowa św. Bernarda z Panem Jezusem*» з початку 16 віку, де поставлено поряд «*geślami, skrzypkami*»: отже, замикав П., «*geśl*» виразно відрізняється від скрипки (і інших перелічених там інструментів). Та по-перше, коли автор XVI віку свідомо

¹) С. Желехівський. Малоруско-німецький словар, т. I, Львів, 1886, ст. 165.

²) Взагалі сумнівно, щоб Желехівський докладно ознайомився з річчю, бо він не дав до слова того пояснення, яке відповідало-б нинішній народній практиці і живій мові, тоб-то, що це—скрипка (як пояснювали Верхратський і Грінченко), або в усякому разі смичковий інструмент, хоч-би й відмінний від скрипки. Ця назва могла прикладатися на Україні до тубільного цитровзорого інструменту тільки в давні часи (в XVIII віці і на початку XIX-го під такою назвою був поширений як на Україні, так і в Росії вже не той проблематичний архаїчний інструмент, а инший—вдосконалений многоструновий *к л я в і р о в з о р и й*; про нього докладніше: Фаминцький, Гусли, 105; акад. О. Новицький повідомив мене, що ще й минулого року бачив у Києві вуличного музиканта, що грав на такі гусли, а В. Сингалевич знає в Києві робітника з залізниці, що грає на цьому інструменті на дозвіллі для ласкої вітки).

³) О. Федькович. Писання. (Українсько-руська бібліотека вид. Наук. Т-ва ім. Шевченка) т. I. Львів. 1902, ст. 345.

орудував образами синхронічних йому польських інструментів, то тогочасний інструмент «geśl» чи «geśle» (числова форма назви інструменту з цієї цитати не з'ясовується) міг і бувши ємичковим інструментом таки значно різнитися від скрипки і протиставитися їй, а по-друге, автор віршу міг ужити цієї назви для свого поняття про якийсь музичне знаряддя—поняття, може й не окресленого докладно, та асоціованого з історичним і географічним глом, яке він собі уявляв, складаючи свій поетичний твір. Це могло статися подібно до того, як у східно-слов'янських літературах назва «гуслі» пристосовувалася до традиційно-літературного образу, до перекладів з старозавітних і пізніших грецьких релігійних писань, коли треба було передавати назви κιθάρα, λύρα ψαλτήριον, ὄργανον. Див. Н. Срезневскій. «Матеріали для словаря древне-русскаго языка» т. I СПб. 1893, ст. 610; пор. Востоковъ. «Словарь церковно-славянскаго языка» т. I СПб. 1858. під сл. гусль А. Фаминцынъ, «Гусли», ст. 133.

Як-би сингулярна форма була властива українській мові, то вона, як архаїчна, певно траплялась-би у писаних пам'ятках давньої мови, проте таких прикладів у матеріалах Комісії Української Академії Наук до уложення історичного словника укр. мови досі нема. Коли вважати, що нинішня редакція білін київського циклу може дати якусь опору для пізнання українського слововживання князівського періоду, то треба спинитися на цій думці А. Фаминцина про існування сингулярної форми (demin.) не жіночого роду (що було-б натурально з огляду на старослов'янське гусль) і не ніякого (таку можна припускати на підставі української плюральної форми «гусли»), а чоловічого: «Въ русскихъ былинахъ, писав він, слово гуселокъ встрѣчается то въ смыслѣ инструмента, напр.:

Какъ началъ онъ (Добрыня) гуселокъ налаживати,
Струну натягивалъ будто отъ Кіева,
Другу отъ Царя-града, и т. д.

то въ значеніи какъ будто струны напр.:

Ѣнъ вѣдъ началъ гуселки налаживати,
Ѣнъ вѣдъ началъ струночки натягивати,
Ѣнъ перву наладилъ съ города съ Кіева,
Ѣнъ другу наладилъ изъ Чернигова и т. д.»¹⁾

Як-би Ф. правдиво визначив граматичну форму слова «гуселок», це була-б єдина сингулярна форма для цієї назви в мові російській. Та нема жадного сумніву в тім, що Ф. помилюся: «гуселок» тут не accus. sing. а gen. plur., і дивно, що Ф. зацитував приклад, що міг дати привід до непорозуміння, а не подав тих прикладів, з яких з певністю з'ясовується оце: поруч з deminut. «гуселки» в білинах уживалося demin. «гуселка» (plur.), очевидно від plur. «гусли», що не трапляється в білинах, але звичайне в сьогочасних укр. піснях; отже наведений у Ф. вираз «началъ гуселокъ налаживати» окрім тої біліни за Добриню, яку цитував Ф.²⁾, трапляється і в іншій—за Ставра: «Стал тут Ставер гуселок налаживати, струнок натягивати»³⁾, а форма «гуселка»—подибується з атрибутом «яровчатля»⁴⁾; така форма прикметника зразу й без сумніву визначає плюральність речівника «гуселка», якому прикметник підпорядкований.

¹⁾ А. Фаминцынъ. Гусли, ст. 3.

²⁾ Д. Пѣсни, собранія В. Рыбниковымъ. Изд. 2, т. II, Москва, 1910, ст. 183, рядок 345. Я цитую за другим виданням, бо воно приступніше й мені, і, мабуть, більшості читачів; в ньому змінено розклад матеріалу.

³⁾ Ibidem, ст. 241, pp. 276—7. Цей приклад цитував Фаминцин у «Скоморохах», ст. 34, де він був зайнятий не інструментом і його назвою, а інструменталістами.

⁴⁾ Ibidem, ст. 424, p. 149.

Далі в Рибніковських записках билін находимо демінутивн другого ступеня: «гусельца»¹⁾, «гусельшка»²⁾ (завважимо при тому, що форми neutri не подібаються в новгородських билінах—за Садка). Ці приклади настільки переконують, що Фамінциновому розумінню форми «гуселок» як ном. sing. не може допомогти навіть аналогія з польським *gąsiołek*, яке фігурує поміж іншими діалектними відмінами назви *gęśle* в словарі Карловича-Кринського-Недзведзького без аргументації, а в *Słownik'u gwar polskich* Карловича т. II, ст. 71) аргументується тільки посиланням на: А. Kryński, *Gwara Zakopańska (Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności, t. X. 1884)*. Отже в цій праці Кринського між лексичними матеріалами на ст. 214 стоїть тільки «*gęśle, gąsiołka, gąsiołek, narzędzie muzyczne*», — не зазначено, який це саме інструмент, і не подано жадної фрази з народніх уст, за якою можна було-б перевірити граматичну форму. У вступі Карлович характеризував цю свою працю як *rzecz skreślona z materjelu, pod pierwszym wrażeniem gromadzonego*, признаючи, що пробув у Закопанім тільки кілька тижнів, і що треба було-б йому перед опублікуванням ще туди поїхати й попрацювати. Через те можна поставити питання, чи не допустився Кринський такої самої помилки, як Фамінцин, тоб-то чи не є *gąsiołka*—ном. plur. neutri, а *gąsiołek*—gen. plur. neutri (аналогічно до «гуселка», «гуселок»). При екскурсіїній роботі доводиться хватати слова з народніх уст на льоту, часто буває незручно або неможливо записувати в часі самої розмови з селянином, і доводиться зазначати слова пізніше, з пам'яті; коли Фамінцин помилився, маючи перед очима друковані тексти, які можна спокійно і нескванно аналізувати, то тим більше оправдана річ припускати помилку у Кринського; до того-ж Кринський міг, занотовуючи, розуміти, що *gąsiołek*—це gen. plur. i, зрештою, в друкованій формі його записок не зазначено, що це є щось инше; вже по упляві двох десятиліть ця лексикографічна замітка перенесена в згаданий словар у такій редакції, яка не припускає різного розуміння і впускає, що *gąsiołka* і *gąsiołek*—не те саме слово у ном. і gen., а два різні слова у ном.

Отже діло дальших лексико-діалектних та історичних дослідів установити, наскільки сингулярна форма справді поширена в українській мові, і в яких саме місцевостях. Тимчасом нема підстав уважати, що сингулярна форма властивіша українській мові, ніж польській, і погоджуватися з шановним автором, що на Подгалю ця форма могла стати тільки під українським впливом.

Наприкінці дозволю собі ще раз піднести високу вартість обговореної праці, — вона займає найвидатніше місце між новітніми науковими дослідями в обсягу музичної етнографії слов'янського світу взагалі і повинна бути причислена до основних у цій області знання; уважне вивчення її конче потрібне для всіх, хто в цій області трудиться.

Климент Квітка.

Материна Лазаревська. «Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX вв., стор. 1—14.

Материна Лазаревська. «Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку» (Київ та його околиці в історії і пам'ятках, стор. 276—309).

Анатолій Єршов. «До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв. (Записки Ніженського Інституту Народньої Освіти кн. VI, стор. 81—124).

Три невеликі розвідки, присвячені малозауваженім у попередній українській історичній науці цеховим організаціям, є дуже симптоматичні. Виконали їх молоді дослідники, що

¹⁾ Ibidem, ст. 409, р. 243.

²⁾ Ibidem, ст. 385, pp. 88, 92, 95, ст. 409 р. 257, ст. 488 р. 159, ст. 558, р. 72, т. I, Москва 1909, ст. 56, р. 441, ст. 209, р. 254. А. Гильфердингъ. «Онежскія быльни», изд. 2. т. I, СПб 1894, ст. 59, р. 947, ст. 60, р. 990.

допіру починають свою працю і, як це видно з її, починають самотужки, без керівництва усного чи літературного. Це свідчить про звернення, може несвідоме, до вивчення промислових боків українського минулого життя, тимчасом як раніше мало не всю увагу було зосереджено на аграрних відносинах. На жаль, перші спроби досліджувати українські цехи мало вдатні. Автор не заволоділи собі західньо-європейської літератури, що всебічно й глибоко дослідила цеховий лад у Західній Європі. Звідсіля прийшли цехи на Україну, звідсіля й треба брати перші методологічні вказівки. Без цього не можна як слід дослідити цеховий лад на Україні.

К. Лазаревська, ґрунтуючись найбільше на цехових записових книгах, студіює цеховий побут, організацію та економіку. А. Єршов, ґрунтуючись на статутах та урядових розпорядженнях, вивчає правне становище цехів. Матеріал, що вони дослідили, неповний і випадковий. Це через те, що цехові пам'ятки здебільшого позникали й тепер їх знайти знові не можна. Але немало й з того, що є, автори не дослідили. Сталося це, очевидно, через те, що автори поспішалися видрукувати свої праці, не притягаючи, не відшукуючи, ба навіть не спитуючись відшукати той матеріал, що їм бракувало. Тим-то в цих розвідках сливе немає матеріалів, котрі стосуються цехового життя в більших містах України—Чернігова, Ніжени, Стародуба, Козельця, Погара, що мали магдебурзьке право. А. Єршов, з'ясовуючи правне становище цехів українських, навіть не розглядає їх як частину, а певною мірою й основу магдебурзького права. Звичайно, без цього не можна вважати, що правне становище українських цехів вже почато з'ясовувати. Не можна бути певним, що й той матеріал, який автори притягли до своїх дослідів, вони використали повно й усебічно. Деякі установи цехового життя з'ясовано не досить виразно. Текстуального переказу джерел автори, надто К. Лазаревська, не додержуються. У першій своїй розвідці К. Лазаревська, подаючи факти, часто робить це в супроводі таких невиразностей, як «траплялось», «часом». Більш-менш повно змалювала К. Лазаревська побут київського рибальського і ганчарського цехів. Визначні змістом у неї ціни на деякі вироби, розміри заробітної платні та відомості про фінанси київських ганчарського та рибальського цехів (з деякими, на жаль, помилками у вирахуванні відсотків, та розгрупованні статтів). У розвідці А. Єршова досить докладно й усебічно вияснено всі повинності цехів що-до територіальної влади та здриства останньої. Можна впевнитися, що підпорядковане становище цехових організацій українських до козацької старшини вияснено в А. Єршова для менших міст і містечок не магдебурзьких т. зв. ратушних та може й для деяких магдебурзьких у другій половині XVIII в., часах занепаду українських міст. Додатки—тексти документів добрані влучно.

Треба побажати дальших дослідів над цеховим матеріалом, але із зміною апарату й напрямку. Література має бути засвоєна, побут цеховий досліджений не тільки в книжках, де він часто виявлений тільки формально, але й у пережитках, що існують тепер.

Проф. Пилип Клименко.

D-r Karl Demeter «Die Bedeutung des Reichsarchivs für die Wirtschaftswissenschaft». Ein Beitrag zur nationalökonomischen Quellenkunde. (Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reichs 49. Jahrgang Fünftes Heft, 1925. Ss. 137—158).

Стаття невелика, без порожніх фраз, змістовна й для техніки архівної справи надто важлива. Автор висловлює ідею, що новоутворений німецький державний архів повинен стати за допоміжний апарат національної економічної науки. Досі архівного апарату спеціально для цього організованого не існувало: численні німецькі історики й економісти працювали відокремлено без єдиних плану й системи над розкиданим матеріалом. Цю роботу, до того, було часто просякнуто антикварно-побутовницьким елементом, і відповідно

до цього техніку архівістики скеровувано в бік палеографії, а не систематики. Тепер за основне завдання німецького державного архіву ставиться систематика. Величезний архівний матеріал, що залишився після війни, сполучений з матеріалами відповідних, головне промислово-економічних організацій Німеччини XIX в., прискорено систематизується й описується. Цілий кадр нових архівістів, що працює в німецькому державному архіві та виховався у процесі цієї роботи, дає нам новий тип архівного робітника. В статті з'ясовуються функції й обов'язки цього робітника. Установлюються також основні організаційні принципи німецько-державного архіву. Не вважаючи на таку назву, цей архів—то не локально централізована установа: заклади його розкидано по всій Німеччині. Широка децентралізація систематично-описового апарату має втягти численні місцеві кола в архівно-впорядчу роботу. Ця виорядча робота повинна відбуватися поруч науково-дослідчого й практичного використання архівних матеріалів; вона навіть повинна спиратися на дослідчі сили. Щоб загально визначити напрямки дослідчої роботи, автор з'ясовує головні проблеми, що впливають з науково-історичного дослідження матеріалу німецького державного архіву. Різні галузі важкої індустрії та їх «соціалізування» в процесі військового господарства, мобілізація робітництва, постачання сировини, справа комунікаційна, господарство на окупаційних територіях, ролі й вага особистої ініціативи в економічній житті нації, а надто в конкурентних змаганнях на чужонаціональній терені (очевидячки й на Україні, що для неї в німецькому державному архіві є багатющій матеріал)—автор висовує, як чергові для науково-дослідчої роботи німецьких істориків, економістів і практиків. У зв'язку з цим Н. Д. А. має поповнитися матеріалом особистим (вже є писання Ласалля та інших). До теоретичної частини автор додає чисто технічну: правила архівального перегляду та впорядкування фондів військових організацій. Ці правила можуть прислужитися і нашим архівістам, щоб упорядкувати відповідні фонди. Взагалі всенюку розвідку можна вважати за вірне проспектування архівно-організаційної роботи. Головні принципи її: децентралізованість локальна-плановість загальна, зв'язаність систематики й описування архівного матеріалу з науково дослідчою і навіть практичною роботою, прискорене підготування нового типу архівників—неминуче мають засвоїти в найближчій часі архівні заклади інших націй і держав. До цих принципів треба додати ще один, що особливо яскраво визначається у нас: необхідність корегувати та контролювати біжуче діловодство в державних і громадських організаціях. Звичайно, ця функція державної архівної організації має бути скерована тільки на технічно-формальний бік діловодної справи.

Проф. Пилип Клименко.

Акад. Аг. Кримський та Мик. Левченко. Знадоби для життєпису Степана Руданського. У Києві. 1926. Ст. VIII + 144.

Цілої книжки я розглядати не буду, а спинюся тільки на статті А. Ю. Кримського, що вміщена на стор. 1—23, а попереду була надрукована в V кн. «Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук». Подам в додаток до неї звістку про ті етнографічні матеріали Руданського, про які згадує в своїй статті акад. Кримський в розд. V-му.

В Полтавському музеї в «Відділі славеніх письменників» зберігаються два томики етнографічних матеріалів Руданського, що належали Вас. Григ. Курдиновському, а передав їх до музею Зах. Григ. Курдиновський¹⁾.

¹⁾ В цій справі пише до акад. А. Ю. Кримського З. Г. Курдиновський от що: «Я одержав цей рукопис від брата Василя, коли брат жив ще в Кншиньові. Я переховував рукопис до минулої громадянської війни у себе, в своїй бібліотеці. Підчас всенного комунізму; коли боявся за свої книжки, я передав рукопис до «Полтавського Пролетарського музею».

Ред.

Це дві книжечки, грубого сірого паперу, в 8-ку звичайного аркушу. Були вони оправлені в палатурки, але тепер спинки палатурок уже зовсім зіпсовані. В кожній з тих книжечок вписано записи дуже старанно власною рукою Руданьського. На першому листкові заголовок зроблено друкованими літерами, а самі пісні вписані дрібною, але досить читкою графікою. Нот нема.

Подаю в подробицях опис обох томків. Попереду—

Народныя
малоросійскія пѣсни,
собранныя
въ Подольской губерніи ¹⁾
С. В. Р.
томъ I.
пѣсни любовніи.

Охъ дайте знаня напытысь
Щобъ сердцю можна розлюбытысь
Утыхомырытысь ночамъ!

Котляревскій

Каменьць-Подольськь
1852.

Цей перший томик має 156 нenum. сторінок. Крім того, вкладено листочок в 4 стор. зо вписаною в ньому пісненою під ч. 12: «Зажурылася гора, що не вродыла трава», хоч під ч. 12 в збірникові вміщена друга пісня. Збірник поділено на два поділи: «Пісни смутніи» і «Пісни веселіи». Кожна пісня має своє число. За першим листком іде «Оглавленіе», з указівками на ч. пісні:

1. Пісни смутніи.

А въ суснда хата біла	52
Ахъ я нещасный	23
Боже зъ неба высокого	41
Болят моя головонька	50
Віють витры віють буйни	8
Выйды двично	32
Горе жъ мни горе	16
Зажурылася молода удив.	17
Зашумла лищонька	47
Зашебетавъ соловей	48
Зелена диброва	37
Коло гребли стоятъ вербы	39
Коло млына коло броду	57

Коло млына млына	44
Летивъ голубъ по надъ хату	10
На городи снно	31
На добраничъ та всимъ	38
Не ходы Грыцю на вечерныцю	11
Охъ и бувъ же я бувъ	29
Охъ и въ поли соена	20
Очи жъ моп каренькіи	46
Ой Боже Боже що то кохання	53
Ой задумавъ загадавъ	5
Ой звитесь гора	34
Ой звыслы звыслы	7
Ой кажуть люде	26
Ой калыно малыно	40

¹⁾ Це приписано пізніше скорописею.

Ой куды жъ ты такъ полынешъ	27
Ой на ставу на ставочку	24
Ой пиду я до села	42
Ой полеты галко	13
Ой сербшне сербыночку	35
Ой ты дивчыно	55
Ой тм дубе кучерявий	6
Ой ты сыдышь на горбочку	45
Ой Украино мелянка	18
Ой у лиси вь лиси	14
Ой у лиси у лисочку	4
Ой у полю вь полю	22
Ой у полю мугыла	3
Ой у саду, саду винограду —	28
Ой хожу, хожу не нахожуся	2
Ой чья то та пшениченька	25
Пишовъ я разъ на вулицю	51
Новій витре буйнесенкій	30
Новій повій витроньку	36
По садочку похожаю	21
Стороною дощи йдуть	49
Сыдыть голубъ на берези	9
Тече ричка невеличка	12
Туманъ туманъ по долини	1
Тыхо тыхо Дунай воду несе	15
Червона калынонько	56
Чомъ ты мене моя маты	19
Чы жъ я вь лузи не калына була	33
Я калыноньку ламала	54

II. Писни веселін.

Была жинка мужыка	28
И шумыть и гуде	1
Идна гора високая	7
На попови синожати	2
Нихто жъ тому не выненъ	11
Ой за гаемъ гаемъ	18
Ой зъ за горы курно та дымно	4
Ой ихавъ я коло млына	21
Ой мамуню не лай не лай	14
Ой пиду я до млына до млына	25
Ой пидъ вышнею пидъ черешнею	10
Ой поихавъ мій мыленькій	3
Ой сухая верба мокрая калюжа	6
Ой у полю крыныченька	15
По пидъ гайкомъ гайкомъ	17
По пидъ лисомъ пидъ горы	9
Прийшовъ кумъ до кумы	5
Симъ день молотыла	19
Сонце низенько	13
Сыдыть дидъ на печи	22
Та була вь мене жинка	27
Тече вода съ пидъ города	20
Чы жъ я мужу не жона	26
Чы жъ я тоби не казала	2
Щыголь тугу знае	24
Якъ не бачу Петруся	16
Яромъ яромъ кума моя	23
Я жъ не топыла	12

До кожного поділу додано епіграфі:

I. Писни смутніи

Онъ пѣлъ, но былъ печалень гласъ
Увы! Онъ зналъ вь любви одну лишь муку.
Жуковскій.

II. Писни веселін.

Станемъ братцы вь круговую
Грянемъ пѣсню удалую!
Рус. пѣня.

Тексти пісень описля Руданьскій виправив і олівцем і атраментом, а також до декотрих зробив тим і другим примітки. Осъ важніші: в першому поділі:

До пісні ч. 3. Від рядка «Летять голубъ по надъ гору» до кінця пісні: «Послѣдніе стихи списалъ съ одного печатнаго варіанта, помѣщеннаго вь какомъ то московскомъ пѣсенникѣ».

До ч. 4 вірш: «Для жыття кохаю» прим.: «вѣроятно надъ жыття съ польскаго: надъ жысје».

— 8 Изъ того жъ московскаго пѣсенника.

— 48 Голосъ и подражаніе московскаго.

— 50 Изъ московскаго пѣсенника.

В другому відділі: до ч. 20: Изъ рукописнаго украинскаго збирника.

А оце заголовок томка другого:

Народныя
малоросійскія пѣсни,
собранныя
въ Подольской губерніи ¹⁾
С. В. Р.
томъ II.
Пѣсни козацкіи, чумацкіи, бур-
лацкіи,
рекрутскіи, весильніи, великод-
ніи и такъ соби.

На свити, якъ на довгій ныви
ризного буває.

Мал. послон.

Каменьць-Подольскъ.
1852

Другий томик має 166 нунерованих сторінок. Збірник поділено на 7 поділів. На дальшому за заголовком листочку: «Оглавленіе».

I. Пѣсни козацкіи.

За Немань иду	1
Ой часъ пора до куриня	2
Чомъ дубъ не зелений	3
Тыхо тыхо Дунай	4
Ой сонъ маты	5
Гей садомъ садомъ	6
Ой на гори да женци жнуть	7
На городи въ лободи	8
Щука рыба въ мори	9
Ой ты саду винограду	10
Не ходы козаچه	11
Ой тысяча ой тысяча симеот	12
Тыха вода тыха вода	13
Ихавъ козаць за Дунай	14
Сыдыть козаць на порози	15
Ой сосна сосна	16
Иде козаць на Вкраину	17
Ходыть блудыть	18
Ой стувнуло въ буйнимъ	19
Засвыстали козаченьки	20
Стоять явиръ надъ водою	21
Янчук	22
Палій	23

Перебыйниче	24
Добушь	25
Кармалюкъ 1-й	26
Кармалюкъ 2-е	27

II. Писни чумацкіи.

Ой чумаче чумаче	1
Пишовъ Мусій	2
Померъ чумаць	3
Ой у полю буркунъ	4
Ой пишовъ чумаць	5

III. Писни бурлацкіи.

Да горе горе тымъ	1
Зажурывся бурлачына	2
Ой погулявъ бурлачына	3
Охъ оженився	4

IV. Писни рекрутскіи.

Говорють наны	1
Ой крыкнулы орлы	2
Чуе жъ его душа	3
Ой сталася новына	4
Ой зашумила	5
Ой бодай же той	6

¹⁾ Це приписано пізніше скорописцю.

Ой у нашому селі	7
Ой надійшла чорна	8
Шумить гудять	9
Ой у полю да кедрина	10
Бувайте здорови	11

V. Писни велькодни.

Коло млына калына	1
А въ кривого танця	2
Ой йшла дивка черезъ двирь	3
Ой винче жь мій винче	4
Перейду я поле	5
Ой якъ якъ	6
А я молодець тыхій	7

VI. Писни весильніи.

Летять галочка	1
Ой матинко утко	2

Зелена рутонько	3
Ой по надь лисомь	4
Розступайтесь	5
Добрывечирь тому	6
Ты не стій за плечыма	7
Выйды маты	8
Подякуймо попови	9
Поволи буйре	10

VII. Писни такъ соби.

Наймать	1
Тры правды	2
Що кого болыть	3
Кара божа на невдячного сына	4
Лучше маты якъ мачуха	5
Жаль за жпттямь	6
Ксіондзь	7

Кожен з відділів має такі епіграфи:

I. Писни козацкіи.

Кто при звѣздахъ и при лунѣ
Такъ поздно ѣдетъ на конѣ:
.

Козакъ на сѣверь держить путь.
Пушкянъ.

II. Писни чумацкіи.

Лучше не жениться
Въ вигъ лычакомъ
Въ Крымъ по силъ ходыть
Зваться чумакомъ.

Мал. пѣсня

III. Писни бурлацкіи.

Покровъ дадутъ тебѣ чужіе.
Пушкянъ.

IV. Писни рекрутскіи.

Въ Малоросію пойдешъ
Рекрутиковъ наберешъ.

Руск. пѣсня.

V. Писни велькодни

Разъ въ рикъ велькденъ

Малорос. послов.

VI. Писни весильніи.

Куда йдешъ не пытаный
На весилля до Тетяны.

Мал. пѣсня.

VII. Писни такъ соби.

Якъ хто хоче такъ по свои матери плаче.
Мал. послов.

В цьому томику теж є виправки Руданського, зроблені пізніше, а також і примітки, як ось напр.:

До пісні ч. 13 (1 под.). «Читалъ въ рукописи но запомнилъ и написалъ свое».

До ч. 15, 16, 17 і 20. Изъ московскаго пѣсенника.

До ч. 21. «Кажется Гребенки но взято тоже изъ московскаго пѣсенника».

— 23. «Ластивка Гребенки».

В. І. Станіславський.

Гр. Иваница. Курс украинского языка, в кратком практическом изложении с хрестоматією (Украинское правописание и элементы грамматики. Основы лексики и фразеологии — общей и делопроизводства. Материалы для упражнений и переводов). Пособие для профшкол, школ для взрослых, практических курсов украинского языка и других учебных заведений с русским языком преподавания, а также для самообучения. Одобрено Научедькомом Главсоцвоса Наркомпроса У. С. С. Р. Київ. 1925. ДВУ. Стор. 189 + III. Ціна 1 крб.

Торік у кн. V «Записок Історично-Філологічного Відділу УАН» (ст. 267 — 274) проф. М. М. Марковський подав дуже змістовну рецензію на «Практический курс украинского языка» М. Гладкого. «Великий попит на українізацію в останні часи викликає появу на книжному ринкові багатьох писань, що не завжди задовольняють потрібним вимогам. Серед цих книжок особливо негативно виділяється підручник М. Гладкого... Можна тільки дивуватися, як автор міг пускати таку книжку межі люди». Так починав проф. Марковський свою рецензію. І, наочно показавши на багатьох прикладах усею кричущу та ще й сміховинну безграмотність тієї книжки, він закінчив (ст. 274): «Можна дивуватися, нащо Державне Видавництво захтіло видати в світ таку недоладну й плутану компіляцію, як «Курс» М. Гладкого. Це книжка не тільки слабка з наукового погляду, ба попросту шкідлива».

Тільки-ж для того росіянина, який, початкуючи, може користуватися виключно з підручника російською мовою складеного, не було досі й вибору. «Курс» М. Гладкого — безперечно безграмотний, безграмотний до найвищої міри, він повний найелементарніших помилок проти української мови: але щоб-ж було робити тому бідолашному росіянинові, перед яким поставлено дилему: «або негайно навчайся української мови — або тебе звільнять з посади»? Іншого практичного курсу української мови росіянин не мав і через те приневолений був купувати непуцящий «Курс» М. Гладкого (з маркою ДВУ!) і навчався звідти приміром, що од «котрий» жін. рід має бути по-українському «котри я», а ніякий рід — «котри́я́», а родовий відмінок — «котрийого», і що треба казати не «мі й со лове́йко», а «моє со лове́йко», і т. ин., і т. ин. Нема чого й говорити, що такі книжки, як М. Гладкого, в корені дискредитували собою й ідею українізації і навіть саму українську мову. Проф. Марковський мав повне право схарактеризувати цю книжку як шкідливу.

З великим задоволенням можемо ми зазначити, що нарешті, в супротивність усяким самогонним виробам, поз'являлися у світ справді путящі підручники. До таких належить «Курс украинского языка» Гр. Іваниці. Автор — не по-просту знавець української мови, але філолог, та безперечно ще й добрий педагог до того, і через те його праця принесе справжню користь усякому, для кого вона призначається.

Ми не спинятимеся на чисто граматичних даних цього курсу. Що у філолога Гр. Іваниці немає й не може бути тих сміховинних ляпсусів, які зробили книжку М. Гладкого притчею во язиціх, — це само собою ясно. Але це сказати — не буде, по суті, навіть похвала для автора. (Хіба, що підчас теперішнього безсоромного буяння халтурної самогонщини, похвалою може бути й той факт, що автор граматики уміє писати грамотно!). Ми звертаємо увагу на інше: — на добре оброблений чисто-практичний бік книжки Гр. Іваниці, на його уміння дібрати матеріал для перекладу і хрестоматію дуже влучним і змістовним способом.

Після стислої, розумно складеної передмови «Украинский язык в его прошлом и настоящем», писаної російською мовою (стор. 5—8), Гр. Іваниця подає далі для вправ такі по-українському складені статті, як ось: «Де живе український народ?» — географічні межі (стор. 14—15); «З ким межують українці?» — етнографічні межі (стор. 17); «Хто порядкує державними справами на Україні?» (стор. 18—19); «Про адміністративне районування на Радянській Україні» (стор. 21—22); «До національного питання в минулому й сучасному: а) Як повелили нації? (стор. 24); б) Як утворилася українська нація?» (стор. 26—27); в) «Національне питання в політиці буржуазних держав і в заходах Радянської Влади» (стор. 29); г) «З постанов XII з'їзду Р. К. П. в національному питанні» (стор. 32—33). Ці хрестоматійні уривки містяться в першій частині «Курса», що трактує про український правопис та фонетику, й у першій лінії освітлюють вони собою відповідні граматичні правила. Але-ж, як бачимо, вони разом допомагають читачеві зрозуміти сучасне стано-

вище України, вкуні з його історичним підґрунтям. Окрім того, кожне правило ілюструється і пояснюється у Гр. Іваниці безліччю дрібних прикладів (реченнів, діалогів, і т. ин.). І всі ті приклади теж мають на увазі потребу біжучого моменту: напр., на стор. 32 (останній в I-му розділі) Гр. Іваниця дає для перекладу на українську мову такі фрази: «Я кратко передам вам главные моменты этого события. Начальник предупреждает вас, что охрана середины города и главных мастерских поручена вам. Наш младший делопроизводитель единогласно избран делегатом на конференцию. Ему живется не сладко: враждебное отношение к нему товарищей слишком заметно. Почему вас не было так долго на собрании? Народу полно... Существование этого учреждения будет полезным для пролетариата». Така сама система у Гр. Іваниці й у дальших розділах його книжки, себ-то: поруч граматичних правил і влучних, сучасно-потрібних, перекладарських прикладів на ті правила, подаються хрестоматійні уривки, або змісту публіцистичного (як, от, «Рольовні етапи революції на Україні»), або поетичного (український переклад «Інтернаціоналу», вірші талановитих пролетарських поетів), або белетристичного (оповідання Стефаніка, Хвильового, Косинки), і т. ин.; а наприкінці — йдуть короткі огляди українського письменства, як матеріал для перекладу.

Нарешті маємо ще й такі, пекуче-потрібні для сучасности відділи, як: «К лексике и фразеологии делопроизводства» (ст. 167 і д.) з розділами: «Учреждения и их функции», «Должности», «Бумаги и их движение», «К денежным делам», «Из залы заседаний», «К делам судебным», «К печатному и издательскому делу», де для прикладів подаються зразки ділових паперів, канцелярського листування, хронікерських звідомлень, то-що.

Коли ми поруч «Практического Курса» Гр. Іваниці нагадаємо прекрасну теоретичну граматику «Украинский язык» О. Синявського, то можемо сказати, що росіянин уже має тепер змогу вчитися української мови з путящих підручників і що справа українізації державного апарату на Україні вже може одбуватися не компромітуючи себе.

Акад. А. Кримський.

До рецензії д-ра Е. Лукасевича на медичний термінологічний словник «*Nomina anatomica*» Інституту Наукової Мови 1925 (друк. в «Літер.-Наук. Віснику» 1926. кн. III, стор. 280—284).

«Коли-б *Nomina anatomica* були видані не Всеукраїнською Академією Наук, а так собі звичайним автором або *sub tecto nomine*—каже д-р Лукасевич у своїй рецензії—то й оцінка цієї книжки була-б инша. Печать Всеукраїнської Академії Наук повинна прикладатися тільки на поважних працях, бо до книжки, виданої під егідою Академії Наук, ставляться вищі вимагання». Далі, розкритикувавши низку термінів поданих в *Nomina anatomica*, автор рецензії пише:

«Багато таких і инших уваг набігає на очі, переглядаючи термінологічні назви, всіх їх одначе в короткій оцінці помістити не можна. Анатомічна термінологія безперечно негайно необхідна Медичному Інституту, краще було-б одначе читати лекції українсько-латинським воляюком, впродовж років термінологію виправляти, та в майбутньому видати дійсно українські анатомічні назви, ніж у поспіху, під фірмою Всеукраїнської Академії Наук та Інституту Наукової Мови, випускати в світ так байдуже зрадаговані анатомічні назви. *Quod differtur, non aufertur*.

«Що поспіх був дійсно великий, вказує вже на се сама передмова. В склад комісії термінологічної входили навіть студенти, комісія була зложена тільки з 5 членів, «комісія мала лише 4 засідання», а властиву працю виконали два члени її: проф. О. Черняхівський та Ф. Цішківський. Про поспіх у праці свідчить також вельми незначний реєстр використаних українських джерел, а їх в осередку українського культурного життя було чимало.

«Всі українці без різниці партій та напрямків, де-б вони не перебували, — всі однаково шанують свою найвищу наукову установу, всі з однаковим пієтизмом відносяться до Всеукраїнської Академії Наук. І хочеться, щоб сей авторитет ніколи та нічим не був захитаний, щоб усі праці, видані Академією Наук, були цінним народним надбанням, а праці видані Інститутом Наукової Мови при Всеукраїнській Академії Наук, щоб були останнім і рішачим словом у справі мови».

Ми не станемо полемізувати проти д-ра Лукасевича, й розглядати, чи всі, котрі він так суворо критикував, медичні терміни київського Інституту Наукової Мови справді такі вже «недорічні» (стор. 282), або «смішні» (стор. 283), або попросту «дивовижні» (стор. 283). Сконстатуємо тільки, що на якихсь 13.770 термінів, поданих у словнику «Анатомічні назви», д-р Лукасевич розкритикував 101 термін. А це-ж відсоток мабуть-таки не великий! Можемо сказати навіть, що коли-б захтів д-р Лукасевич бути ще суворіший, то безперечно спромігся-б в «Анатомічних назвах» одшукати термінологічних «недорічностей» і «сміхот» і «дивовиж» іще більше, не завдаючи собі й надто великого труду на розшукування. І це зовсім не тому, що медичний словник в Інституті Наукової Мови мав-би вийти, мовляв, гірший од інших—ні! а лиш тому, що й кожен инший термінологічний словник за теперішніх умов термінологічної української праці так само дав-би широке поле для критикування. От візьмім наприклад один із найстаранніше оброблених словників Інституту Наукової Мови: «Словник геологічної термінології» акад. П. А. Тутковського (К. 1923). Адже не де, як у цьому геологічному словнику акад. П. А. Тутковського, поруч доброго матеріалу ми знаходимо й таке: «Кислота кремнева» — кремвоа кислота (стор. 25); кремний — кремвий; кремний — крем (стор. 27), і все те саме читаємо вдруге на стор. 127 — 128. Як відомо, в українській мові слово «кремій» в жадних сполученнях не обертається в «крем», а до того слово крем уже має свої специфічні значіння: є крем, яким чистять чоботи; є крем кулінарний або кондиторський, який їдять; є крем і косметичний, яким мастять обличчя або губи; єсть і інші кремн, себ-то надб'я напів-густе, напів-рідке, і вони ані трохи не скидаються на те порошокно або на ті кришталіки, яким буває кремній. Перетрусім інші термінологічні словники — то й з них ми зможемо повилловлювати не менше невдачі терміни, ніж переклад російського «кремневый» через видумане, ніби українське — «кремовий».

Ворог української мови моглиме на таких прикладах збудувати обвинувачення проти української мови, закидати цілій мові кованість та видуманість¹⁾. Тільки-ж українець, діставши термінологічного словника до рук, добродушно осміхнеться над терміном «кремовий» (= рос. «кремневый»), одкине цей термін, як невідхожий, але залюбки використає инший, путящий термінологічний матеріал, який щедрою рукою подають читачеві новітні термінологічні словники. Ба навіть і такий суворий критик, як д-р Е. Лукасевич, що дуже гостро критикував словника «Nomina anatomica», не зміг між иншим не визнати, що «квітське видання анатомічних назв — будь-що-будь — зробило безперечно велику послугу українській медицині» (стор. 281).

¹⁾ Та от що пише про книжку акад. П. А. Тутковського «Природня Районізація України» (К. 1922) дуже відомий російський зоолог і географ проф. Л. С. Берг: «Статья эта написана на т. н. украинском языке, т. е. на нарочито, при содействии особого «Терминологического Бюро» в Киеве, выдумываемом и потому резко отличающемся от того наречия, каким говорят на Украине. В виду этого статья П. Тутковского осталась рецензенту, свободно понимающему разговорный украинский язык, недоступной» (диви «Географический Вестник 1925 р. т. II, в. 3 — 4, стор. 62 — 63). На цю рецензію вже звернув увагу М. В. Шарлемань в «Україні» за 1925 р. кн. 5, стор. 187 — 188, в замітці «Новые языки».

Але-ж, — нагадує нам д-р Е. Лукасевич, — «до книжки виданої під егідою Академії Наук, ставляться вищі вимагання!» (стор. 281).

На це ми повинні заявити і д-ру Е. Лукасевичу, і иншим можливим критикам, що Академія Наук, зокрема її Історично-Філологічний відділ, не бере на себе та й не може брати жадної відповідальности за бездоганність термінологічних словників складених в Інституті Наукової Мови. Ті словники—це-ж тільки проекти, а не остаточне академічне вирішення. Відповідають за науковість, за влучність чи невлучність термінологічних словників самісінькі автори їх, що найбільше — рада Інституту Наукової Мови, а не ціла Академія Наук. Та навіть і на титульній (заголовній) сторінці більшости надрукованих термінологічних словників стоїть виразна зазначка: «проект»; а коли такого напису не буває зроблено на титулі, то про це обов'язково говориться в передмові.

Акад. А. Фримський.

Звідомлення Відділу за 1925 р.

В минулому, 1925 р., Перший, Історично-Філологічний, Відділ складався з 27 членів: з них — 8 дійсних академиків, 2 директори з правами академиків Відділу, 11 позаштатних академиків і 6 членів-кореспондентів. Співробітників було на Відділі: штатних 58, нештатних постійних 130; всього 215, не рахуючи непостійних співробітників, яких число доходить аж до 300. Установи Відділу протягом року дали з 200 прилюдних звідомлень та доповідів. Президія Відділу лишилася у тому складі, що й попередніх років: голова — акад. А. Е. Кримський, секретар — акад. С. О. Єфремов. Розпорядчих засіданнів протягом року одбув Відділ 20. При Відділі працювали оці установи:

1. Постійна Комісія для складання словника української живої мови, під головуванням акад. А. Кримського й керівництвом В. Ганцова, мала 3 членів-редакторів, 2 штатних і 8 нештатних співробітників. Головною працею Комісії в минулому році було продовжування розпочатого друком «Російсько-українського словника», якого т. I вийшов 1924 р. На жаль, прикрі фінансові обставини Держвидаву, що тяглися протягом цілого року, та дефекти друкарської техніки не дали спроможности виконати план, що поставила була собі Комісія, себ-то випустити в 1925 р. тт. II і III «Словника». Протягом року здано до друку 25 арк. III-го тому (надруковано 20) під головною редакцією акад. С. Єфремова, та 10 арк. (надруковано 2) тому II-го під головною редакцією акад. А. Кримського. Якбищо обставини покращали, тоб-то коли-б видання Словника було, нарешті, фінансовано, то обидва томи Комісія випустить протягом 1926 р. По-за цим Комісія далі збирає картковий матеріал для словника, додавши до попередніх 717 000 карток ще 10 224 картки, розпочинає систематичне лексичне дослідження народньої мови по всіх районах України, широко використовуючи своїх численних кореспондентів на місцях і виготувавши для них спеціальну «Інструкцію до записування слів з народніх уст». Наслідком цієї праці передбачаються місцеві словники; матеріалів до них чимало вже має Комісія готових. Члени Комісії виступали прилюдно з звідомленнями та доповідями, а також брали участь у нарадах державної правописної Комісії та в її редакційній роботі. Бібліотека Комісії, що складається з 6 500 томів, збагатилася минулого року на 700 нових книг; одвідало її 650 осіб, що вкористали 1 800 книг.

2. Інститут Української Наукової Мови (голова акад. А. Кримський, секретар Г. Холодний) працював у складі 6-х відділів (природничий, технічний, сільсько-господарський, соціально-історичний, правничий і мистецький); мав 1 штатного і 21 нешт. співробітників і лиш при кінці року дістав ще 6 штатних посад членів-редакторів. І от, разом з асигнуванням од держави більших коштів на термінологічну роботу, Інститут притяг багато сторонніх працівників (тепер їх близько 400) і організував роботу складання словників на широку руч. 1) Природничий Відділ Інст. Наук. Мови у своїх 9 секціях (ботанічна, геологічна, географічна, зоологічна, математична, медична, метеорологічна, фізична і хімічна) — видав минулого року «Математичний словник» (ч. 1) Ф. Калиновича, «Nomina anatomica Ucrainica», закінчує друком «Матеріяли до ембріологічної термінології»; підготовив до друку другу частину «Словника математичної термінології», готує друге видання «Геологічного словника» та «Словника фізичної термінології». Інші словники перебувають у стадії підготовчої роботи, для якої по секціях відділу зібрано близько 400 000 карток. 2) Технічний відділ у більшості своїх 9 секцій (секція шляхів та мостів, гідротехнічна, механічна, будівельна, електротехнічна, гірнична, сільсько-господарського машинознавства, автомобілів та авіації) розпочав роботу тільки в другій половині минулого року. Отже, по всіх секціях переведено організаційну роботу і розпочато працю вибирання та упорядковування словникового матеріалу. Карток має відділ 47 000. 3) Сільсько-господарський відділ зібрав і опрацював 120 000 карток і приступив до останньої стадії роботи над загальним сільсько-господарським словником — зведення матеріалу на кожен російський термін та підшукування відповідних українських термінів. Проводиться також робота над спеціальними — ветеринарно-зоотехнічним, лісовим та пасічницьким — словниками. 4) Соціально-історичний відділ на своїх 6 секціях (соціологічна, економічна, педагогічно-психологічна, філологічна, філософська та діловодна) так само перевів допіру організаційну роботу й зібрав 43 000 карток переважно для соціологічної та економічної секцій. 5) Правничий відділ приступив до друку «Правничого Словника», під головною редакцією акад. А. Кримського. 6) Мистецький відділ з 7 секціями (археологічна, архітектурна, малярська, різбарська, художньої промисловости, музична й театральна) зібрав 4200 карток переважно в секціях музичній, будівельній та театральній. Окрім цієї спеціальної роботи над термінологічними словниками, Інститут організував колектив перекладачів, підготовив до друку перше число «Вісника Інституту» і редагував термінологію по тих спеціальних підручниках, що виходять у світ по всяких видавництвах (таких підручників проредаговано 10 та плакатів 22).

3. Постійна Комісія Історичного Словника української мови під керівництвом директора її, проф. Є. Тимченка, в складі 2 штатних і 2 нешт. співробітників, збрала нового матеріалу 22720 карток і зредагувала остаточно до друку 22 аркуші історичного словника української мови.

4-5. Історично-філологічна катедра акад. А. Е. Кримського, в складі 3-х штатних співробітників, надрукувала «Знадоби для життєпису С. Руданського»,

приготувала до друку листування галичан з українськими письменниками (Кониським, Лесею Українкою), збрала з народніх уст чималий лексичний матеріал, переданий до Комісії Словника живої української мови. Кабінет Арабо-Іранської Філології закінчує каталогізацію своєї спеціальної книгозбірні й видрукував спеціальні розвідки; одна з них—книжка «Історія Туреччини» перекладається тепер на турецьку мову.

6-7. Комісія Етнографічно-Фольклорна під головуванням акад. А. Лободи в складі 1 штатного і 2 нештатних співробітників протягом минулого року впорядила 29 прилюдних засіданнів з 36 доповідями, одбула 9 етнографічних екскурсій (Київщина, Поділля, Чернігівщина, Полтавщина, Курщина), що дали значний діалектологічний та фольклорний матеріал, організувала цілу низку пунктів на місцях, що провадять етнографічну роботу як силами поодиноких кореспондентів, так і цілих гуртків та шкіл, — число таких пунктів за останній рік зросло до 200 і охоплюють вони мало не всі округи на Україні, становлячи підвалину для краєзнавчих заходів. В справі краєзнавства Комісія, підтримуючи контакт з краєзнавчим студентським бюро, дала кілька програм для збирання фольклорного матеріалу, а також доповідачів на всяких краєзнавчих з'їздах та зібраннях. Особливу увагу звертала Комісія й на вивчення національних меншостей (чеські колонії на Волині, айсори, молдавани, німці на Степовій Україні, жиди, поляки). Архів Комісії, в основі якого лежать рукописи Бодяньського, Лукашевича, Носа, Грінченка, збагативсь придбанням рукописів покійного члена-кореспондента Української Академії Наук Я. Новицького та частиною того архіву, що передав до Етн. Комісії акад. А. Е. Кримський, сам здобувши його од М. Білозерського. Видавнича діяльність Комісії виявилася виданням: «Програми для збирання пісенного матеріалу», «Програми до збирання оповідань, казок, переказів і прислів'їв», інструкції для шкільного краєзнавства «Місце фольклору в краєзнавстві», кількох відозв і т. и. і нарешті виданням власного органу «Етнографічний Вісник», якого I книжка вийшла в світ, а II зредагована і вже здана до друку. Опріч зазначених виготовлено ще «Порадник з краєзнавства. Соціально-економічні процеси. Фольклор» та «Ономастичну програму». Розпочато також роботу з складанням «Бібліографічного покажчика українського фольклору», що має перевірити й доповнити відомий покажчик Б. Грінченка; зібраний матеріал (6 000 карток) переважає вже числом попередні покажчики, вичерпавши поки-що такі джерела українського фольклору, як «Кіевская Старина», «Етнографическое Обзорініе», «Живая Старина», і поставивши на черзі перегляд виданнів Львівського Наукового Товариства ім. Шевченка. Музично-Етнографічний Кабінет при Комісії, в складі керівничого (К. Квітка) та 1 нешт. співробітника, опріч теоретичних праць керівничого, записував народні мелодії на Волині й на Поділлі, обслідував з етнографічного та музичного боку бібліотеки Кам'янецького ІНО та Вінницької Філії Всенародньої Бібліотеки України, збирав матеріали про діяльність та побут професійних народніх співців та музик на Україні, а також розпочав бібліографію музичної етнографії. Вироблено було план реорганізації кабінету в Музично-Етнографічний

Інститут з широкими дослідчими завданнями, але брак коштів спинив цю конче потрібну реформу.

8-9. Постійна Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства, під головуванням акад. С. О. Єфремова в складі 1 шт. і 11 нешт. співробітників, провадила далі розпочату ще попереднього року працю над академічним виданням Шевченка, друкуючи т. IV-й його (журнал Шевченка з широким історично-літературним коментарем). Ішло опрацювання Кулішівських матеріалів, а також і інших історично-літературних тем з приводу роковин, ювілеїв та всяких принагідних подій із життя того чи іншого письменника (Шевченко, Куліш, Щоголів, Кониський, Грінченко, Самійленко, Леся Українка, Олесь, Тесленко та ин.). Як і попередю, ці досліді подавано прилюдно як доповіді в засіданнях Історично-Літературного Товариства, а частина їх складала два збірники: чергову II книжку збірника «Шевченко та його доба» та «Кулішівський збірник», — обидва друкуються. При Комісії в половині минулого року виникла спеціальна Підкомісія для виготовлення до друку цензурних матеріалів про українське письменство і театр, під редакцією акад. С. Єфремова. Підкомісія виробила план 4-томової збірки цензурного матеріалу (т. I — загальні матеріали з історії боротьби російського уряду з українським словом; т. II—III — спеціально театральна цензура і т. IV — окремі цензурні справи) і через співробітника Ю. Нелідова збрала вже по лєнінградських архівах потрібні справи.

10. Постійна Комісія для дослідів над громадськими течіями на Україні, під головуванням акад. С. Єфремова, в складі 1 шт. і 4 нештатних співробітників, одбула 12 прилюдних засіданнів з 26 доповідями; опрїч того, впорядкувала цикл популярних викладів з історії громадських рухів на Україні по робітничих клубах. Комісія працювала переважно коло розроблення матеріалів, що стосуються ювілейних дат 1925 р.: 20-ліття першої революції, 40-ліття смерті Костомарова та 100-ліття повстання декабристів. Для цих трьох основних пунктів роботи підбиравсь архівний і друкований матеріал, складалася бібліографія, уряджено засідання, а ювілей декабристів одзначено виданням ще й спеціального збірника. Протягом року впорядковано матеріали Антоновича і Шугурова, розпочато упорядкування матеріалів В. Модзалевського. Розроблювано матеріали при Кирило-Методіївське Братство (між иншим щоденник Дубельта); здобуто через спеціальне командування співробітника Комісії до Тули нові матеріали до біографії Куліша й інші документи з історії громадського руху.

11. Постійна Комісія для складання Біографічного словника діячів України, під головуванням акад. С. Єфремова в складі керівничого М. М. Могиляньського та 5 нештатних співробітників збагатила свою картотеку на 30-107 карток, закінчила заведення до альфавету картового матеріалу на літери А—Б й опрацьовує на ті-ж-таки літери біографії діячів. За допомогою спеціальних кореспондентів Комісії пощастило минулого року організувати планове збирання біографічного матеріалу на Поділлі, Кубані та Степовій Україні.

12. Катедра історії українського народу акад. М. С. Грушевського з двома штатними при ній співробітниками і в минулому році була центром, біля якого купчилася низка історичних установ Академії, що разом творили ніби Історичний Інститут, який планово розвивав організаційну, дослідчу і видавничу роботу. Минулого року катедра керувала видавничою роботою історичних установ і значно поповнила свою бібліотеку. Акад. М. Грушевський, по-за редагуванням «України», випустив IV і підготував V том «Історії української літератури та підготував матеріали до IX тому «Історії України-Руси».

13. Історична секція, під головуванням акад. М. Грушевського, відбула в 1925 р. 15 прилюдних засідань з 30 доповідями; переважна їх частина потім була друкована в органах секції—«Україні» (вийшло 5 книг) та «Науковому Збірнику» (I том), що скупчили біля себе наукових робітників не тільки України й Галичини, а й багатьох центрів по-за їх межами. Історично-економічна підсекція, під проводом проф. Ол. С. Грушевського присвячувала особливу увагу історії колонізації, торгу й промислу та й взагалі економічним відносинам XVII—XVIII віків, і дала з тієї сфери низку прилюдних доповідів.

14. Комісія Культурно-історична, під головуванням акад. М. Грушевського, в складі 1 шт. і 2 нешт. співробітників, перевела вступне обслідування Прип'ятського Полісся, збрала чимало і матеріалу, і кореспондентів на місцях, видала збірку розвідок К. Грушевської «Примітивна культура і виготувала 1-й випуск із серії «Примітивне громадянство та його переживання на Україні».

15. Комісія Історичної Пісенности, під головуванням акад. М. Грушевського, в складі 1 шт. і 2 нешт. співробітників, працювала над збиранням матеріалу, обслідуванням репертуару професійних співців та підготовленням корпусу історичної пісенности: першого тому «Корпуса народніх українських дум» та «Збірника історичних пісень XVIII в.».

16-19. Чотири Комісії порайонного розроблення історії України, під головуванням акад. М. Грушевського, організують дослідчу роботу на місцях і планово нею керують, об'єднавши місцеві наукові сили. Комісія Правобічної України під керуванням члена-кореспондента Академії В. І. Щербини з 2 штатними і 2 нештатними співробітниками, протягом двох років своєї роботи виготувала великий науковий матеріал і видрукувала частину його в т. I збірника «Київ та його околиця»; брала також участь у розгляді справ, що подавало на її оцінку комунальне управління Києва. Комісія Лівобічної України, під керуванням проф. О. Гермайзе, з 2 шт. і 2 нешт. співробітниками, обслідувала далі чернігівський район та виготувала до друку збірник «Чернігів і північне Лівобережжя». Комісія Степової України, під керуванням М. Ткаченка, з 2 нешт. співробітниками, провадила роботу по місцевих архівах і підготувала кілька праць до проєктованого збірника Степової України. Нарешті, організована при кінці року Комісія Західної України, під керуванням Ф. Савченка, з 2 штатними і 2 нешт. співробітниками, перевела організаційну роботу, притягла до участі в ній визначних дослідників Західної України і підготує збірник Західної України.

20. **Археографічна Комісія**, під головуванням акад. М. Грушевського, в складі 2 шт. і 2 нешт. співробітників, 10 дійсних членів і 14 постійних учасників, опрацювала «Археографічний збірник актового матеріалу XVII—XX вв.», «Збірник матеріалів до історії Коліївщини» під ред. О. Гермайзе, «Бібліографію стародруків» В. Барвінка. Поруч цього переведено реєстрацію документів XVII в. з депутатського чернігівського архіву, провадилася далі реєстрація актів українського діловодства XVII в. по збірках київських, харківських і чернігівських, а також робота Комітету українських стародруків, себ-то їх реєстрація, докладне описування та вкопіювання з них передмов і післяслів. Заходами секретаря Комісії Г. Іванця, бібліотека її в минулому році збільшилася на 5 286 томів, здобутих із бібліотек колишніх київських гімназій.

21. **Постійна Комісія Історично-Географічного Словника Української Землі**, під керуванням директора, проф. О. Грушевського, в складі 4 штатних і 3 нешт. співробітників, провадила давнішими способами свою роботу збирання й обробки відповідного матеріалу. Минулого року використано для збирання карток 32 видання і складено низку розвідок про селища в районах — Остерському, Козелецькому, Борзенському, Прилуцькому, Кременчуцькому, Гуманському, Південної Волині й т. ин.

22. **Гebraїстична Історична Комісія**, під головуванням акад. А. Кримського, в складі керівничого І. Галанта, 1 шт. і 2 нешт. співробітників опрацювала й копіювала матеріали з історії жидів по архівах: центральному, колишніх генерал-губернатора, губерніяльного правління, цензурного комітету та куратора шкільної округи. На підставі зібраного матеріалу було прочитано кілька доповідів на засіданнях Комісії і виготовлено розвідки: «Справа Багрова», «Питання про жидів у Росії за часи минулої війни», з додатком архівних матеріалів.

23-25. **Кабінет українського мистецтва**, під головуванням акад. О. Новицького, закінчив інвентаризацію майна в Кабінеті, поповненого цінними збірками В. Щавинського, і провадив поточну роботу, розроблюючи й популяризуючи питання українського мистецтва. Комісія золотарства при Кабінеті переводила систематизацію золотарських виробів, вилучених з церков та молитовних домів на Україні, й обробляла спеціальні теми на підставі здобутого матеріалу. Музей діячів України остаточно закінчив інвентаризацію свого майна (має 2 224 експонати) і приступив до систематизації матеріалу та складання карткового каталога.

29. **Педагогічна комісія** під головуванням акад. О. Корчак-Чепурківського, при керівничому В. Дурдуківському, з штатних і 8 нештатних співробітників, у минулому році поділялася на дві секції — секція метод педагогічної праці та секція охорони здоров'я дітей з Інфізкульту. Перша секція ставила досвідну роботу як у сільській, так і в міській школі, щоб на практиці перевірити ті чи інші теоретичні тези; спеціально пророблено кілька питань що-до студювання методики комплексної системи. Друга секція ставила досліди що-до фізичної культури серед сільсько-господарської людности на Україні і ті досліди розробляла відповідними способами. Бюро Педагогічної консультації та інформації при Ко-

місії завдовольняло ті численні запитання, з якими вдаються до Академії з педагогічних кіл.

30. Історичне Товариство Нестора Літописця, під головуванням акад. Н. Василенка, налічує 208 членів. У минулому, 53-му свого існування році, Товариство мало 17 засіданнів з 42 доповідями. Найбільше уваги Товариство присвятило ювілеям: 350-річному ювілееві друкарства на Україні, 100-річчю повстання декабристів та 200-річчю існування Російської Академії Наук. Інші доповіді присвячені були переважно розробленню окремих проблем з історії Наддніпрянської України, Московщини та Заходу. За браком власного органу доповіді друкувалися по різних теперішніх виданнях та окремо.

31. Історично-Літературне Товариство, під головуванням акад. С. Єфремова, має 49 членів. У минулому році відбуло 15 засіданнів з 35 доповідями, присвячуючи їх, головним чином, визначним подіям з історії українського письменства (Шевченкові роковини, 25-ліття смерти Щоголева 15-ліття смерти Грінченка, з приводу смерти Самійленка, 1905-й р. в українському письменстві та ин.). Зібрання Товариства здобули собі вже певну аудиторію, переважно з кругів київського студентства, що регулярно заповняє залю засіданнів.

32. Науково-Педагогічне Товариство, під головуванням акад. О. Корчак-Чепурківського, в першому році свого існування збрало в собі 120 членів, що поділилися для роботи на дві секції—метод шкільної праці та фізичного виховання. Працює 5 комісій: філологів у трудовій школі, філологів у професійній школі, Комісія дитячої книги, наукової організації праці в школі і природника. Протягом півроку мало Товариство 5 засіданнів з 15 доповідями; одне засідання було присвячене пам'яті А. Лещенка, решта— доповідям на теми педагогічної теорії й практики.

33. Товариство дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді, під головуванням акад. В. Перетца, складається з 24 дійсних членів та 3 членів-співробітників. Протягом 1925 року Товариство відбуло 12 засіданнів (одне—присвячене пам'яті дійсного члена Товариства В. Щавинського), з 29 доповідями. В минулому році Товариство поширило свою діяльність, заснувавши при собі секцію Етнографічну, під головуванням проф. Б. Г. Крижановського, з дорученням досліджувати головним чином побут і народню творчість українців на території СРСР по-за межами України.

Окрім установ 1-го Відділу, по яких праця провадиться колективно, дехто з академиків та співробітників працювали індивідуально, чи то при своїх катедрах, чи маючи спеціальні од Відділу наукові доручення. Отже акад. М. Біляшівський, провадячи постійну роботу у Всеукраїнському Історичному Музеї та археологічних установах Академії, разом з тим зробив археологічні досліді з Трипільської культури на Немирівському та Борисівському (під Липцями) городищах. Акад. Ф. Мищенко працював

з доручення од Відділу над виготовленням до друку, з рівнобіжними грецькими текстами, слов'янського Устава 1193 р., відомого під назвою Студійського і цікавого для історії старої української мови. Акад. В. Перетц збирав відомості про рукописи українського походження, розкидані по бібліотеках СРСР і за кордоном. Складаючи, за допомогою члена-кореспондента В. П. Адриянової, систематичну наукову бібліографію українського письменства (зареєстровано близько 2000 рук.), досліджував літературні взаємини українського та польського, українського та московського письменств і вготував до друку «Розвідки й матеріали до історії давнього українського письменства» та книгу «Слово о полку Ігоревім» (надруковано у виданнях Української Академії Наук); надрукував чимало праць і зробив кілька доповідей по установах Академії (див. у додатку).

Співробітники з окремими науковими дорученнями: 1. Барвінок В. провадив опис стародруків по київських бібліотеках, брав участь у підготовчій комісії для скликання археологічної конференції й завідував бібліотекою колишнього Михайлівського монастиря. 2. Камінський В. провадив працю з обсягу етнографії та звичаєвого права, спеціально розглянув етнографічну роботу Костомарова, Драгоманова та Сумцова. 3. Курилова О. працювала переважно, як філолог-спеціаліст при Інституті Української Наукової Мови, опрацювала, з доручення Державної правописної комісії, проект правопису чужих слів та одбула екскурсію на Поділля, де збрала великий діалектологічний матеріал. 4. Новицький М. виконував своє давнє доручення що-до збирання й опрацювання Шевченківського матеріалу. 5. Полонська-Василенкова Н. працювала над історією території Запорозької Січі, спиняючись особливо на земельному питанні та громадських стосунках за останні часи існування Січі. 6. Попов П. провадив роботу в сфері української давньої літератури та друкарства за архівними матеріалами, а також у сфері етнографії й діалектології. 7. Проф. Пархоменко В. розробляв питання з давньої історії Києва та київського князівства. 8. Старицька-Черняхівська Л. працювала над історією українського театру, зокрема брала участь у складанні театральної термінології.

34) Бібліотека Історично-Філологічного Відділу ім. В. Антоновича в минулому році збагатилася на 154 томи переважно подарованих книг. Користалися з книжок 62 особи з співробітників Академії та 22 сторонніх людей. Усього видано читачам по-над 800 книг. Штатна бібліотекарка та 2 нешт. співробітниця, окрім видавання книг читачам та реєстрації новоприбулих книг, перекладали далі каталогізацію книг; закаталогізовано в минулому році два з найбільших відділів бібліотеки—II (археографія) та VII (історія Росії).

Робота як по установах I-го Відділу, так і окремих співробітників, як бачимо з цього занадто побіжного огляду, в минулому році переводилася з давньою інтенсивністю, відповідно до певного плану, поглиблюючи поставлені завдання. На жаль, неможливо було виконати цілий план—з при-

чин, од співробітників незалежних. Усі установи одногосно в своїх звідомленнях нарікають на брак штатних співробітників та коштів, потрібних на оплачування роботи, на здобування потрібних книжок і матеріалів, на наукові експедиції, екскурсії, на видання зібраного й обробленого, готового вже, матеріалу. Штати установ на I-му Відділі занадто тісні, комісії здебільшого працюють у складі одного штатного співробітника, а деякі й зовсім не мають таких співробітників, спираючись у своїй роботі цілком на саможертвну працю заінтересованих безкорисливо в розвитку науки людей. Кошти, що мають установи на свої наукові потреби, занадто мізерні і їх не вистачає навіть на найнегайніші потреби. В теперішніх рамцях Відділові тісно, він давно переріс їх. Отже розвиток Відділу, як і наукової роботи взагалі, вимагає насамперед нормальніших зовнішніх умов, які-б задовольняли бодай мінімальною мірою потреби науки та її працівників.

Список прилюдних доповідів, що їх зачитали співробітники Відділу протягом 1925 р.

I. Прилюдні засідання I-го Відділу.

1. *Лобода А.* акад.—«Отдѣленіе русскаго языка и словесности» Російської Академії Наук у минулому (з приводу 200-ліття).
2. *Єфремов С.* акад.—Українські моменти в історії Російської Академії Наук.
3. " " —Акад. Сумцов, як історик письменства.
4. *Камінський В.*—Етнографія в світлі наукових розвідок М. Т. Сумцова.
5. *Петров В.*—Сумцов, як історик етнографії.
6. *Савченко Ф.*—Акад. Сумцов, як фольклорист.

II. Комісія української живої мови.

7. *Ганцов В.*—Про збирання та записування діалектичного матеріалу.
8. " " —Проблеми української літературної мови.
9. *Голоскевич Г.*—Дослідження лексики в українських письменників.
10. " " —Шлях розвитку української літературної мови.
11. *Ніковський А.*—Проблеми української літературної мови.

III. Комісія Історичного Словника української мови.

12. *Лазаревська Е.*—Народня мова на Пирятинщині XVII—XVIII в.в.

IV. Етнографічна Комісія.

13. *Попов П.*—Діалектологічна й етнографічна мапа Путивельського пов. на Курщині.
14. *Ляскоронський В.*—Програма до збирання відомостей за чумаків.
15. *Камінський В.*—Вінницький Музей. Історія його заснування та його сьогочасний стан.
16. *Лобода А.* акад.—Українські прислів'я. Історія їх збирання, дослідження й завдання найближчого видання.
17. *Рижик Є.*—Слов'янське народознавство в нових українських книжках.
18. *Камінський В.*—З наукового життя на Волині.
19. " " —Соціально-побутовий елемент у розвідках Костомарова.
20. *Петров В.*—Нові ідеї в мітології (наука Леві-Брюля про первісну думку).
21. " " —Огляд нової літератури про сучасне село.
22. *Коперисинський К.*—Обряди збору врожаю в давніх слов'ян у початкові часи.
23. *Демич В.*—Укр. народне самолікування (За спостереженнями сільського лікаря).
24. *Квітка К.*—Робота й ритм (критика Бюхерової теорії).
25. *Білий В.*—Життя й етнографічна діяльність Я. П. Новицького.
26. *Лютий Ів.*—Нові записи пісень з Чигиринщини.
27. *Корнилович М.*—Огляд назов сіл на Холмщині (з ономастичних спостережень).
28. *Ревуцький Д.*—Сучасна еволюція кобзарства. З демонстрацією співів кобзаря Кулика.

29. *Кравченко В.*—План організації краєзнавчої праці на місцях.
 30. *Косач О.*—Українська народня легенда останнього часу.
 31. *Савченко С.*—Новий твір про вивчення казки. Р. М. Волков «Сказка» «Разыскания по сюжетосложению сказки».
 32. *Перетц В.* акад.—«Слово о полку Ігоревім» та усна словесність.
 33. *Косач О.*—Українське селянське малювання на стінах.
 34. *Квітка К.*—Новий варіант пісні про земляні роботи XVIII в.
 35. *Добровольський Л.*—Деякі відгуки подій 1825 р. в українській пісенній творчості.
 36. *Білий В.*—Торговля народніми ліками на київських базарах.
 37. *Попов П.*—Діалектологічні та етнографічні спостереження з подорожи на півд.-зах. кордон України.
 38. *Курило О.*—Програма з ономастики.
 39. *Білий В.*—Перекази за бабу Лашуху в с. Сошниках на Переяславщині.
 40. *Камінський В.*—Етнографічні вивчення на Чернігівщині в історич. аспекті.
 41. *Дем'яновський О.*—Справа про «завмирання» баби Занудихи р. 900-го.
 42. *Афанасєєв М.*—«Фольклор безпритульних».
 43. *Петров В.*—Річне звітлення Етнографічної Комісії за 1925 р.
 44. *Квітка К.*—Музична етнографія на Україні в післяреволюційні часи.
 45. *Александрович Ю.*—Повідомлення за ганчарство в с. Бубнівці та с. Жереде-нівці Тульчинської округи.

V. Комісія для дослідів над громадськими течіями.

46. *Єфремов С.* акад.—Поет і плантатор.
 47. " " Спомини про 1905 рік.
 48. " " Громадські погляди Костомарова.
 49. " " До основ світогляду Драгоманова.
 50. " " Василь Горленко. До характеристики 80 років.
 51. " " Акад. Федір Євг. Корш.
 52. *Міжковський В.*—З літературної діяльності Т. Рильського.
 53. " " О. Маркович у Кирило-Методіївському Братстві.
 54. " " Костомаров у 1847 році.
 55. " " Гімназіяльна пригода Драгоманова.
 56. *Могиляньський М.*—З приводу книжки О. Заславського «Драгоманов».
 57. " " Вітровська демонстрація в Петербурзі.
 58. *Рулін П.*—Бібліографічні уваги до історії громадських рухів.
 59. *Василенко Н.*, акад.—З подій 1905 року.
 60. *Камінський В.*—Костомаров, як етнограф.
 61. " " —Драгоманов, як етнограф.
 62. *Сингалевич.*—Вітровська демонстрація в Києві.
 63. *Василенко К.*—Спогади про студентське життя 90-х років у Києві.
 64. *Олена Пчілка (Косач О. П.)*—Спогади про свого брата М. П. Драгоманова.
 65. *Тучапський П.*—Спогади про Драгоманова.
 66. *Гермайзе О.*—З історії РУП.
 67. *Рудинська Є.*—В. Горленко в його листуванні з Панасом Мирним.
 68. *Назаревський О.*—Включний ювілей (університетські події у Києві 1884 р.).
 69. *Павлушков М.*—Куліш у Тулі.
 70. *Добровольський Л.*—До первісної ідеології Драгоманова.
 71. *Моргуліс З.*—Згадки про Ф. Корша.

VI. Історична Секція.

72. *Козловська В.*—З культу слов'ян-поган.
 73. *Савченко Ф.*—Обрядовість пігмеїв та бушменів.
 74. *Щербина В.*—Україна і російський уряд в середині XVIII в.
 75. *Василенко Н.* акад.—Павло Полуботок.

76. *Дубровський В.*—Селянські утечі на Лівобережній Україні 1782—1791.
77. *Возняк М.*—Листування Костомарова з Кониським.
78. *Житецький Г.*—Листування Костомарова про видання народніх книжок.
79. *Глушко С.*—Листи Куліша до Жемчужнікова.
80. *Ткаченко М.*—З одеського наукового життя.
81. *Коперзисинський К.*—Театр і музика на Чернігівщині.
82. *Лященко А.*—Лист Квітки до Снігірьова.
83. *Перетц В.* акад.—Проби засвоєння морально-філософських творів у київській літературі перш. пол. XVII в.
84. *Гермайзе О.*—Розвій марксистських ідей на українському ґрунті.
85. *Рябінін І.*—Кінець Задунайського січового життя.
86. *Грушевський М.* акад.—Історичне дослідження Київського вузла.
87. *Ткаченко М.*—Утворення Нової Сербії на запорозьких землях в 1750-х р.
88. *Тутківський П.* акад.—Передісторична природа Києва.
89. *Баранович О.*—Заселення Південної Волини в XVII—XVIII вв.
90. *Гермайзе О.*—Ідейна еволюція РУП.
91. *Грушевська К.*—Дума про пригоду на морі поповича Олексія.

VII. Історично-економічна підсенція.

92. *Грушевський О.*—Замітки з історії Київського ратушного господарства XVII—XVIII вв.
93. *Юркевич.*—З історії заселення Звиногородщини XVI—XVIII вв.
94. *Кравцов Д.*—З історії колонізації Запорозжя в XV—XVI вв.
95. *Фаранюк Т.*—Ратушні землі в В. Кн. Литовському в XVI—XVII вв.
96. *Юркевич.*—З історії пограничних стосунків укр.-польських у пол. XVIII в.
97. *Грушевський О.*—Торгові й промислові стосунки Лівобережжя та Правобережжя в полов. XVIII в.
98. *Юркевич.*—Переходи селянства на Правобережжя в перш. пол. XVIII в.
99. *Фаранюк Т.*—З історії Вінницького замку в XVI в.
100. *Грушевська Ол.*—Митний кордон коло Києва XVIII в.

VIII. Історична Секція спільно з Науково-Дослідною Катедрою історії України і Редакцією «України».

101. *Грушевський М.* акад.—Відгомони княжого епоса в українському фольклорі.
102. *Савченко Ф.*—Козакофільство Меріме.
103. *Грушевський М.* акад.—Костомаров і новітня Україна.
104. *Гермайзе О.*—Костомаров у світлі автобіографії.
105. *Житецький Г.*—Костомаров, як письменник.
106. *Грушевський М.* акад.—1825—1905—1925.
107. *Гермайзе О.*—1905 рік.
108. *Очинський.*—Страйк в управлінню п.-зах. залізниць 1905 р.
109. *Глушко С.*—Селянські рухи на Чернігівщині 1905 р.
110. *Козуб С.*—1905 рік у творчості Коцюбинського.

IX. Комісія порайонного розроблення історії України.

111. *Щитківський І.*—Київський некропіль і забута революційна пам'ятка (могила бр. Івичевичів).
112. *Щербина В.*—Нарис історії Києва з 1654 до 1814 р., ч. I.
113. „ — Нарис історії Києва з 1654 р. до 1814 р., ч. II.
114. *Істомін М.*—Історичні пам'ятки Щекавицького кладовища.
115. *Щербина В.*—Спомин про рід Іпсиланти у Києві.
116. *Новицький Я.*—Острів Хортиця.
117. *Ернст Ф.*—Кловський дворець і його сумна доля.
118. *Кричевський В.*—Дерев'яне будівництво Києва.

119. *Щербина В.*—Київ у 1744 році (подорож Лисавети до Києва).
120. *Щитківський І.*—З діяльності київської думи в 1909—17 рр.
121. *Добровольський Л.*—Київські Золоті Ворота.
122. *Климченко Л.*—Київські цехові книги.
123. *Щербина В.*—Стрілецька та Рейтарська вулиці.
124. *Андріяшев О.*—Історично-географічний нарис Київської землі.
125. *Щербина В.*—Упривилейовані вийти міста Києва.
126. *Щербина В.*—Шулявка та Шулявщина.
127. *Ернст Ф.*—Київська архітектура в XVII—XVIII вв.
128. *Козловська В.*—Таврований посуд слов'янської доби.
129. *Макаренко М.*—Загублені скарби території Києва.
130. *Федорівський*, проф.—Сучасні археологічні дослідження на Харківщині.
131. *Петровський*.—Надання м. Ніженю Магдебурзького права в 1625 р.
132. *Щербина В.*—Ще дещо з історії київських вийтів.
133. *Некрасов О.*—Рельєфні київські портрети XI в.
134. *Шугаєвський В.*—Дати В. К. Дунін-Борковського в Чернігівському Музею.
135. *Щербина В.*—Матеріали до історії київського самоврядування (Участь Києва в Катерининській Комісії).
136. *Щербина В.*—Ждан-Тадрина, київський вийт кінця XVII в.
137. *Щербаківський Д.*—Реліквії старого київського самоврядування.
138. *Щитківський І.*—«Исторический Путь» у Києві.
139. *Праця Каманіна І.*—«Київ і Київщина до кінця XVII стол.» і звіт про неї В. І. Щербини.
140. *Боровський*.—Статистика київської людности в революційні 1917—23 рр., референт О. С. Попов.
141. *Страшкевич В.*—Вазиліянські монастирі на Волині.
142. *Щербина В.*—Боротьба Києва за автономію.
143. *Андрієвська О.*—Нова книга про Закарпатську Русь.

Х. Гебраїстично-історична Комісія.

144. *Галант І.*—Справа Богрова.
145. „ Погром жидів у Житомирі р. 1905.
146. *Бродський Д.*—Декілька документів про жидів з початку XVIII в.
147. „ Про виселення жидів з Києва 1829—1833 рр.
148. *Вайнштейн Д.*—Документи про погром у Києві 1881 р.
149. „ Судові процеси над учасниками погромів у Києві 1881 р.
150. *Рибинський В.*—Питання про жидів у Державній Думі за минулої війни.

XI. Історичне Товариство Нестора Літописця.

151. *Романовський В.*—До біографії друкаря Івана Федоровича.
152. *Маслов С.*—З історії друку на Україні в XVII—XVIII вв.
153. „ Дві книги XVIII в., зв'язані з ім'ям гетьмана Івана Мазепи.
154. *Тищенко М.*—Старообрядські друкарні в Клинцях.
155. *Романовський В.*—Перша папірна на Україні в XVI в.
156. *Попов П.*—До історії друкарства в Польщі.
157. *Гераклітов О.*—Із спостережень над стародруками.
158. *Романовський В.*—Декабристський рух, його причини та наслідки.
159. *Базилевич В.*—14 декабря 1825 р.
160. *Маслов В.*—Поет-декабрист. К. Ф. Рилев.
161. *Добровольський Л.*—Повстання Чернігівського полку. Учасники подій.
162. „ Декабристи С. І. Муравйов-Апостол та М. П. Бестужев-Рюмін.
163. *Добровольський Л.*—Сподвижники С. Муравйова-Апостола під час повстання Чернігівського полку.

164. *Базилевич В.*—З ранніх листів декабриста А. П. Юшневського 1817—1820 рр.
 165. „ Красвий поділ України в проєктах декабристів.
 166. „ Братська могила декабристів у Трилісах.
 167. „ Нові матеріяли до історії декабристів.
 168. „ З нової літератури тро декабристів.
 169. *Добровольський Л.*—Рецензія на збірник «Декабристы, под редакцией Б. Л. Модзалевского и Ю. Г. Оксмана».
 170. *Базилевич В.*—Листи декабриста П. В. Аврамова з Сибіру.
 171. *Василенко Н.*, акад.—Ювілей Рос. Академії Наук.
 172. *Маслов С.*—Російська Академія Наук, 1725—1925.
 173. *Базилевич В.*—Ювілейні свята Весесоюзної Академії Наук.
 174. *Василенко Н.*, акад.—Пам'яті П. С. Уварової.
 175. „ Пам'яті Н. П. Кондакова.
 176. *Дінцес Л.*—Сучасний стан питання про Трипільську культуру.
 177. *Полонська-Василенко Н.*—Археологія і яфетична теорія.
 178. *Ляскоронський В.*—Скарби з римських монет, знайдені в Києві.
 179. *Житецький П.*—Походження назви «Київ».
 180. *Корнилович М.*—Відбитки печаток київських цехів 1820—1859 рр.
 181. *Добровольський Л.*—З минулого Хотівської околиці.
 182. *Оглоблін О.*—До питання про автора літопису Самовидця.
 183. *Черкаський Гр.*—До питання про панський суд у Лівобережній Україні за Гетьманщини.
 184. *Полонська-Василенко Н.*—Маніфест 1775 р. про скасування Січі Запорозької в освітленні сучасників.
 185. *Полонська-Василенко Н.*—З останніх літ Січі Запорозької.
 186. *Василенко Н.*, акад.—Скасування Литовського Статуту на Правобережній Україні та Литві.
 187. *Степович А.*—До характеристики Г. Галагана, як громадського діяча.
 188. *Піпота К.*—Історична концепція В. Б. Антоновича.
 189. *Василенко Н.*, акад.—Нова праця з історії Хмельниччини (М. С. Грушевський. «Історія України-Руси» т. VIII).
 190. *Петров Д.*—Феодальна реакція у Франції перед революцією 1789 р.
 191. *Романовський В.*—Перший Всеукраїнський Архівний з'їзд у Харкові.
 192. *Базилевич В.*—«Виставка: купеческий портрет XVIII—XIX в.».

ХІІ. Історично-Літературне Товариство.

193. *Єфремов С.*, акад.—Спадщина кобзаря Дармограя.
 194. „ „ Щоголів.
 195. „ „ Страчене життя (Теслецько).
 196. „ „ Літературна діяльність Грінченка.
 197. „ „ Пам'яті Кониського.
 198. „ „ 1905 рік в українським письменстві.
 199. *Перетц В.* акад.—Літературне оточення автора «Слова о полку Ігоревім»..
 200. *Лобода А.* акад.—Шевченко й Кухаренко.
 201. „ „ „ Етнографічні праці Грінченка.
 202. *Филипович П.*—Творчість Олеся.
 203. *Дорошкевич О.*—Нові матеріяли про Щоголева.
 204. „ „ Самійленко.
 205. „ „ З українських матеріялів лєнінград. архівів і бібліотек..
 206. *Зеров М.*—Запізнений рсмантик (Щоголів).
 207. „ „ Покутська група українських письменників.
 208. „ „ Самійленко, як сатирик.
 209. *Ніковський А.*—Робота Б. Грінченка над словником української мови.
 210. „ „ Мова в творах Олеся.

211. *Могілянський М.*—Куліш і Шевченко.
 212. „ „ —Процес творчості Коцюбинського.
 213. *Айзеншток І.* —Шевченків «Щоденник».
 214. *Рулін П.*—Шевченко і театр.
 215. „ „ —Шевченко й Щепкин.
 216. *Навроцький Б.*—Композиція Шевченкових повістей.
 217. „ „ Поезія як мистецтво.
 218. „ „ Проблеми Шевченкової поетики.
 219. *Дурдуковський В.*—Грінченко, як педагог.
 220. *Петров В.*—З українських матеріялів лєнінградських архівів та бібліотек.
 221. *Драй-Хмара М.*—Лірика Лєсі Українки.
 222. *Гавєський С.*—З Шевченкової поетики (аналіза «Гамалії» і «Лілеї»).
 223. *Новицький М.*—Українські матеріяли по лєнінград. архівах та бібліотеках.
 224. *Лєбідь А.*—Пропадий час (перебування Коцюбинського в Житомирі).
 225. *Старицька-Черняхівська Л.*—Спогади про Кониського.
 226. *Грінченкова М.*—Спогади про Самійленка.
 227. *Рєвуцький Д.*—З українських матеріялів лєнінградських архівів та бібл.

ХІІІ. Науково-Педагогічне Т-во.

а) Секція метод шкільної роботи.

228. *Іваниця Г.*—Основні методичні питання в роботі четвертого пленуму Наукпедкому.
 229. *Смолинський С.*—Питання звязку комдитруху з роботою трудшколи.
 230. *Шекєра Я.*—Досвідні роботи в сучасній школі за матеріялами четвертого пленуму Наукпедкому.
 231. *Акад. Корчак-Чепурківський О., Дорошкевич О., Дога В., Рєвуцький Д., Сімашкевич М.*—Засідання з приводу роковин (5) смерти А. І. Лещєнка.

б) Секція фізкультури з Інфізкультотом.

232. *Драпалюк.*—Морфологічна характеристика конституційних типів.
 233. *Підгаєцький В.*—Завдання та шляхи науково-громадської роботи по фізкультури.
 234. *Сисак.* Фізична культура в Німеччині.

ХІV. Товариство дослідників української історії, письменства та мови у Лєнінграді.

235. *Перетц В.* акад.—Пам'яти В. О. Щавинського.
 236. *Фармаковський М.*—Праці В. О. Щавинського з поля археологічн. технології.
 237. *Яремич С.*—В. О. Щавинський, як знавець голандського малярства.
 238. *Потоцький П.*—Спомини про В. О. Щавинського.
 239. *Червяк К.*—Сучасний побут людности на Овруччині.
 240. *Перетц В.* акад.—Переклади морально-філософічних творів на Україні ХVІІ в.
 241. *Рибакєв І.*—Совісний суд на Україні.
 242. *Копєржисинський К.*—Сучасні літературні угруповання на Україні.
 243. *Червяк К.*—Нове в побуті людности на Овруччині. Творчість Д. Стоцького.
 244. *Крижановський Б.*—Про українські килими та типи їх малюнків.
 245. *Потоцький П.*—Діяльність В. Гр. Котельникова (з приводу 75 роковин з дня його народження).
 246. *Перетц В.* акад.—Пам'яти Т. Г. Шевченка.
 247. *Боцяновський В.*—Естетичні погляди Т. Г. Шевченка.
 248. *Потоцький П.*—Бібліотека Шевченка.
 249. *Абрамов І.*—Повернення Шевченка з заслання.
 250. *Маслов С.*—Етюдї з історії давнього українського друкарства.
 251. *Адріанова-Перетц В.*—Вірші та народні стихи про «Плач Адама».

252. *Павлов-Сильванський М.*—Краєзнавство на Україні в зв'язку з діяльністю Української Академії Наук.
253. *Симоні П.*—Замітки про українські словники Новицького (1818 р.), Павловського (1826 р.), Шимкевича (1838 р.) та Морачевського (1853 р.).
254. *Чернишов В.*—Український словник з бібліотеки В. І. Даля, 1860-х років.
255. *Копержинський К.*—Процесії та святкування збору врожаю у слов'янських народів.
256. *Перетц В.*, акад.—Тестамент Василя царя Грецького у двох українських перекладах XVII ст.
257. *Червяк К.*—Жидівський сільсько-господарський колектив у м. Лугинах Коростенської округи.
258. *Рибаків І.*—З матеріалів «освѣдомительнаго бюро» при полтавському губерніяльному старості.
259. *Абрамович Д.*—Загадкове свідощтво про переклад «Історії Варлаама і Йоасафа» з індійської мови.
260. *Абрамов І.*—Народне тлумачення снів за матеріалами зібраними у м. Вороніжі на Чернігівщині.
261. *Перетц В.*, акад.—Вірші харківського архім. Онуфрія з початку XVIII в.
262. *Рибаків І.*—Бунт Чернігівського полку 1826 р.
263. *Лященко А.*—Літературна діяльність А. С. Афанасьєва-Чужбинського. З приводу 50-річчя його смерті.
-

Бібліографія писаннів співробітників I Відділу, що друкувалися рр. 1925—1926 ¹⁾.

- Адріанова-Перетц Варвара. Сцена та костюм в українському театрі XVII—XVIII вв. — «Україна», 1925, кн. III.
- Андрієвська Ольга. Рецензія на «Dr. Kar. l Matoušek: Podkarpatska Rus (Všeobecný zeměpis se zvláštním zřetelem k životu lidu). «Země a lidé» svazek 55. Nákladem české grafické unie A. S. v Praze 1924» — «Україна» 1925, кн. 6, ст. 150—153.
- Антонович-Мельник Катерина. Археологічні досліді на Кременчуччині — коротке звітлення (Археологічного Комітету) за археологічні досліді 1925 (К. 1925), ст. 81—86.
- Барвінок Володимир — Рецензія на Ів. Огієнка, Історія українського друкарства, I. (Львів 1925)—Зап. Іст.-Філд. Відд. кн. VII—VIII, ст. 514—518.
- Рец. на С. І. Маслова, Українська друкована книга XVI—XVIII вв. (К. 1925) — там само, ст. 519—520.
- Білий Володимир. Радянське краєзнавство — «Зірка», 1925 ч. 206.
- Краєзнавство на селі іб. ч. 213.
- Чергові завдання краєзнавства іб. ч. 220.
- Краєзнавчі музеї на селі іб. ч. 225.
- Сільський побут і краєзнавство іб. ч. 235.
- З скарбів Катеринославського краєвого музею — «Зоря», VIII.
- Типи сучасного села. (З етнографового блокноту) — «Життя й Революція», 1925. чч. 6—7—9.
- «Яблучка й лимони» (З матеріалами). — «Етнографічний Вісник», кн. I (1925).
- Оповідання селянина про те, як він права добивався у Деникинців» (запис) — «Етногр. Вісник», кн. I.
- А. К. Толстой. «Зоря», ч. X.
- С. Ніс — замітка у «Пролет. Правді» ч. 32.
- «Міські» слова на селі. — «Життя й Революція», ч. I. 1926.
- Я. П. Новицький 1847—1925 — Зап. Іст.-Філд. Відд. кн. VII—VIII, ст. 358—366.
- Біляшівський Микола, акад. Досліді на городищі біля с. Борясівки Линецького району, на Кіівщині — Кор. звід. за арх. досліді 1925 р. (К. 1926), ст. 67-71.

¹⁾ Значна частина нижченаданого бібліографічного матеріалу йде від самих авторів, що попросили бібліографічні вказівки, згідно з обіжником, розісланим од I Відділу до своїх співробітників. Котрі-ж співробітники не прислали відомостей про те, що вони надрукували протягом 1925—1926 рр., тих бібліографію за дорученням од голови I Відділу призбирали ми самотужки, без допомоги від авторів, тоб-то доволі випадково, — і не дивно буде, коли в цьому покажчикові виявляться в таких випадках недогляди та прогалини. Сподіваємося, що зацікавлені люди пришлють для найближчої книжки «Записок» свої доповнення, — отак як це поробили скількись авторів, котрі в торішньому покажчикові («Записки» кн. V) доглянули неточності і повідомили про це редакцію. Надіслані од них доповнення всі заведено до теперішнього покажчика, хоч-би вони торкалися й періоду давнішого від 1925—1926 рр. М. Левченко.

- Біляшівський Микола, Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка — Коротке звід. за арх. досл. 1925 (К. 1926), ст. 94-95.
- Передмова до В. Модзалевського: Гути на Чернігівщині (К. 1926), ст. 3-7.
- Буда Сергій. З селянських настроїв по революції 1905 року — «Україна» 1925, кн. 4.
- Перед польським повстанням 1863 року. — «Україна» 1925, кн. 5.
- Переклад, Карл Маркс. Громадянська війна у Франції. Харків 1925.
- Бузук Петро. Українські етимології — Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII—VIII (1926), ст. 67-73.
- Взаємовідносини між українською та білоруською мовами — там само, ст. 421-426.
- Верзілов А. Наукове життя в Чернігові в 1914-1924 рр. — Україна кн. III та IV, 1925.
- Вовнушівський Г. Д., Войткевич-Павлович В. І. — члени редакційної колегії, що склала «Російсько-Український Словник Правничої Мови», К. 1926.
- Ганцов Всеволод. Чергові завдання української діалектології — Записки Етнографічного Товариства, кн. I, 1925, ст. 37-41.
- Проблеми нашої літературної мови — «Життя і Революція» 1925 № 10, ст. 61-65.
- Поправки та уваги до статті — там же № 12, ст. 111.
- Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten — Zeitschrift für slavische Philologie, B. II, H. 1/2, Leipzig 1925, 213-225. Кінець статті має бути вміщений в III-му томі того-ж часопису.
- До історії звуків в українській мові. I. Зійти, підіймати, розірвати. — Записки Іст.-Філологічного Відділу Укр. Акад. Наук, кн. VII—VIII (1926), ст. 74-85.
- Рец.-інформація «Новий славістичний орган (Zeitschrift für slavische Philologie)» — там же, ст. 553-557.
- Інформативна стаття «Пленум Правничої Комісії в Харкові» — Україна, 1925, кн. 6, ст. 173-175.
- Герасименко Вол. Нові матеріали до біографії Ст. Вас. Руданського — Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. V (1925) ст. 20-31.
- Новознайдений лист Руданського 1867 р. — там само, кн. VII — VIII (1926) ст. 402-403.
- Рец. на ак. Кримського та М. Левченка: Руданський — «Ж. і Рев.» 1926, № 6, ст. 109-112.
- Гермайзе Осип. 1905 рік — «Україна» IV (1925).
- Соціально-економічні передумови революції 1905 р. — «Жит. і Рев.», 1925, ч. 9.
- Передмова й примітки до видання: П. Куліш «Чорна Рада» К. 1925.
- З революційної минушини Київ (конференція українського студентства в Києві в 1911 р.), в «Київ та його околиця» (К. 1926) ст. 393-429.
- Нариси з історії революційного руху на Україні, — т. I. Революційна Українська Партія, Київ, 1926. Книгоспілка.
- До історії Шевченкового села — Записки Київського Інституту Народньої Освіти, 1926, кн. I.
- Драгоманов в українській історіографії — «Україна», 1926, кн. IV.
- М. Вакунін і українська справа — «Життя і Революція», 1926, кн. 9.
- Глушко Сільвестр. Рец. на О. Гермайзе: Нелегальні відозви з нагоди Шевченківських роковин (1924) — «Україна», кн. V, 1925.
- Листування П. Куліша з Л. Жемчужниковим — «Україна», 1926, кн. 2—3, ст. 163—179.
- Грушевська Катерина. Програма для збирання матеріалів до українського народнього сонника — «Україна», кн. 1-2, 1925, ст. 237.
- Програма для збирання матеріалів, що виявляють значіння огню в світогляді українського народу — «Україна», 1925, кн. 4, ст. 183.
- Рец. на Ф. Колесси «Українські народні думи». «Укр.» 1925, кн. 6.
- Грушевський Михайло акад. Історія української літератури, т. IV: Усна творчість княжих і переходових віків, XIII—XVII, Київ, 1925, Державне Видавництво, 689 ст.
- З історії релігійної думки на Україні, Львів, 1925, вид. Україн. Соціолог. Інституту, 160 ст.
- Зредагував: «Україна» кн. I — VI за р. 1925 (загального числа, кн. 11-15) та кн. I—IV 1926.
- Зредаг. «Науковий Збірник» за р. 1925.

- Грушевський Михайло**, акад. Зредагував «Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук» т. VI, 1925.
- Зредагував збірку «Київ та його околиця» (К., 1926) і дав свою передмову: «Порайонне історичне дослідження України і обслідування київського вузла», ст. 1-24.
 - В шідесят чвертї роковини Шевченкові — Україна кн. 11.
 - Костомаров і новітня Україна (Укр. кн. 12).
 - Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання — (Укр. кн. 14).
 - 1825-1925 р. — (Україна кн. 15).
 - Рецензія на книгу: А. Лященко «Былина о Соловьѣ Будимировиче» — (Укр. кн. 11).
 - Рец. на Початки книгопечатання на землях України — (Укр., кн. 12).
 - Рец. на Ростовцева Эллінство и иранство, і інші — (Укр. кн. 13).
 - Рец. на The Slavonic Review 1924 р. — (Укр. кн. 13).
 - Рец. на Frazer, Folklore in the Old Testament (Укр. 14).
 - Рец. на Niederle, Slovanské Starozitnosti (Укр. 15).
- Грушевський Олександр** проф. Перші гетьманські земельні універсали. — Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. VII—VIII, ст. 209-224.
- З київського ратушного господарства XVI в. — «Київ та його околиця» (К. 1926), ст. 109-123.
- Данилевич Василь**, проф. Рец. на Julius Ailio, Fragen der Russischen Steinzeit, Helsingfors, 1922— Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. VII—VIII (К. 1926), ст. 572—573.
- Рец. на Paleontologia Sinica—Ging and Wong. I Peking, 1925.—Там само, ст. 573—576.
- Добровольський Леонид**. Йосип Руліковський (1780-1860) — «Декабристи на Україні» (К. 1926), ст. 37-50.
- Вправа на Кавказ салдагів Чернігівського полку — там само, ст. 114-123.
 - До первісної ідеології М. П. Драгоманова. — Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII—VIII, 1926, ст. 385-398.
- Дорошківч Олександр**. Шевченко на лекціях літератури — «Вільна Українська Школа», 1918, ч. 3.
- Рецензія на книгу С. О. Єфремова «Історія українського письменства». — «В. Укр. Школа» 1918, ч. 1-2.
 - Рецензія на книгу Ол. Кисіля «Український вертеп» — «В. Укр. Шк.» 1918, ч. 4.
 - Рецензія на книгу Квітки - Основ'яненка «Твори» — «В. Укр. Шк.» 1918, ч. 4.
 - Хрестоматія по історії української літератури, т. I, вип. 1. 1918 (Друге видання — 1920).
 - Окремі рецензії в журналі «Книгар» за 1918 р. чч. 5 і 6.
 - Статті в книзі «Іван Котляревський — Енеїда. К. 1919» 1. Іван Котляревський. 2. Місце твору Котляревського серед інших Енеїд. 3. Українська література XVIII ст. та «Енеїда» Котляревського.
 - Учитель і школа — статті в журн. «Вільна Укр. Школа», 1918 р., чч. 8-9 і 10, ч. 1-3 (за серпень-жовтень).
 - Окремі рецензії в журналі «Вільна Українська Школа» за 1919 р. (ще й під псевдонімами С. Дорош, С. Д.).
 - Некролог: «Проф. Кость Широцький» — «В. Укр. Шк.», 1919—20, ч. 1-3.
 - Нова книга про Марка Вовчка. Критична стаття в журн. «Наше Минуле», 1919, ч. 1-2.
 - Рецензія на книгу П. Житецького — «Енеїда Котляревського»... — «Книгар», 1919, ч. 28.
 - Низка статтів на педагогічні теми в газеті «Промінь» за 1919 р., чч. 16, 17, 19, 21, 28, 39, 40, 46, 53, 56.
 - Українська література в школі (спроба методики). К. 1921.
 - Природа в поезії Шевченка — в Шевченківському збірнику 1921 р.
 - Низка статтів про українських письменників: Білецького - Носенка, Гулака-Артемовського, Боровиковського, Метлинського і Костомарова в виданні: «20-40-ві роки в українській літературі» (серія «Шкільної бібліотеки»). К. 1922.

- Дорошкевич Олександр.** Рецензії (4) в журналі «Голос Друку», кн. 1, X. 1922.
- Леся Українка (з приводу 10-річчя смерті), — «Глобус», 1923, ч. 1.
 - Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка. — «Червоний Шлях» 1923, чч. 4-5 і 6.
 - Проблеми досліджування української літератури в школах профосу. — «Шлях Освіти», 1923, ч. 7-8.
 - Українське шкільництво за кордоном. — «Радянська Освіта», 1923, ч. 2.
 - Шевченко (деякі проблеми з шевченкознавства) — «Рад. Освіта», 1924, ч. 3-4.
 - Рецензія на книгу М. Плевако «Хрестоматія нової української літератури» — «Більшовик», 1923, листопад (ч. ?).
 - Шевченко в соціалістичному оточенні. — Стаття в Шевченківському збірникові 1924 р.
 - Статті в виданні «20-40-ві роки в українській літературі», т. II (К. 1924): 1. Художні особливості повісти «Маруся». 2. Літературна діяльність Квітки. Тут-же редакція видання і примітки до тексту і статтів.
 - Український рух в оцінці поміщика 1880 р. — «Черв. Шлях», 1924, ч. 6.
 - Окремі рецензії в журналі «Нова книга», 1925, чч. 2 і 3.
 - Творчий фарватер («Червоний Шлях» за 1924 р.) — «Нова Книга», 1925, ч. 4-6.
 - Літературний рух на Україні в 1924 році — «Життя й Революція», 1925, ч. 1-2 і 3.
 - Стаття про творчість Карпенка-Караго в виданні: «Вибрані твори. З переднім словом, примітками і за редакцією О. Дорошкевича. К. 1925».
 - Стаття про творчість Мартина Нексо в виданні: «М. Нексо. Пролетарські новели». К. 1925.
 - Ще слово про Європу — «Життя й Революція», 1925, ч. 6-7.
 - Окремі рецензії в журналі «Життя й Революція», ч. 6-7 і 8.
- Дробязко Антін.** — Редактор-упорядчик «Рос.-Укр. Словника Правничої Мови». К. 1926.
- Ернст Хведір.** Вільола де Пош. Пам'ятка для артистів-архітектів. Київ 1918. (Книгар 1919 № 21).
- Л. П. Кругляков-Гречаний. Київ в прошломъ, В. І. К. 1913. (Наше Минуле 1919 № 1).
 - М. Стельмащенко. Карманний путеводитель по Киеву. К. 1913 (ibid. 1919).
 - Fr. Rawita-Gawroński: Kijów, Legendy, podania, dzieje, Kijów-Warszawa 1915. (ibid.).
 - А. Грабар. Фрески апостольского придела Киево-Софийского собора СПб. 1915. (ibid.).
 - Kennst du Kiew? Soldatenführer durch Kiew. Kiew 1918 (ibid.).
 - Прот. П. Ооминь. Церковныя древности с. Бездрика, Сумскаго у. Харків 1916. (ibid.).
- Статті: Стара бурса у Києві. Збірник Секції Мистецтв Україн. Наук. Т-ва в Києві. Держ. Видавн. України, Київ 1921.
- Дерев'яна Златоустівська церква на Старому Києві. ibid.
 - Надгробок Румянцева-Задунайського в київській Лаврі (ibid).
 - Г. І. Нарбут (некролог) (ibid.).
 - В. Л. Модзалевський (некролог) (ibid.).
 - Справа охорони пам'яток старовини й мистецтва у Києві (ibid.).
 - Журнали засідань Секції Мистецтв Укр. Наук. Т-ва в Києві (ibid.).
 - Збірання відомостей про діячів українського мистецтва (ibid.).
 - Письма из Украины. Журн. «Среди коллекционеров» Москва 1922 № 12.
 - Каталог посмертної виставки картин професора Української Академії Мистецтв Ол. Ол. Мурашка (1875-1919). Київ 1922.
 - Автори надгробия Румянцева-Задунайского в киевской Лавре. Журн. «Среди коллекционеров» Москва 1923 № 1-2.
 - Візуча художня література про Г. І. Нарбута. «Бібліологічні Вісті» 1923 № 4.
 - Посмертна виставка творів Г. І. Нарбута у Києві. «Червоний Шлях» Харків 1923 № 1.
 - Посмертна виставка картин Олександра Мурашка в Києві. Ibid. № 2.
 - Студіювання пам'яток мистецтва м. Чернігова. Ibid. № 6-7.

- Ернст Хведір.** Експедиції для студювання української старовини. Ibid. № 8.
- Кріпацькі капели на Україні. «Музика» 1924 № 1-3 і окремо.
 - Ще про кріпацькі капели на Україні.—«Музика» 1924 № 4-6.
 - Г. Г. Павлукский (некролог). «Среди коллекционеров» Москва 1924. № 5-6.
 - Георгій Нарбут в українському мистецтві. З нагоди п'ятиріччя з дня смерті— 23 травня 1920 року. «Життя й Революція» 1925 № 5.
 - Український портрет XVII—XX століття. Виставка україн. портрету XVII—XX ст. Передмова (спільно з Д. М. Щербаківським): «Український портрет від кінця XVIII ст. до наших днів». Каталог виставки (заля друга й третя, ст. 49-61), «Extrait» (спільно з Д. М. Щербаківським).
 - Виставка українського портрету XVII—XX століття. Журн. «Життя й Революція» 1925, № 10 й № 11.
 - Виставка монументального портрету худ. Толмачевської. «Життя й Революція» 1925 № 10.
 - Посмертна виставка творів Г. І. Нарбута. (Ibid).
 - Посмертна виставка творів Г. І. Нарбута. «Бібліологічні Вісті» 1925.
 - Київська архітектура XVII віку. Ч. I. Реставрація пам'яток князівської доби у XVII сторіччі. «Київ та його околиця» ст. 125-165.
 - До історії кийво-печерської фортеці. Пороховий льох на Печерську (Ibid), 265-274 і окремо, К. 1926.
- Єфремов Сергій,** акад. З листів Костомарова до Антоновича — «Україна», 1925, кн. 3.
- Страчене життя. Передмова до книги А. Тесленка «З книги життя». Одеса, 1925.
 - На світанку українських видавництв. — «Бібліологічні Вісті», 1925, кн. I-II.
 - Од редактора. Передмова до V-го тому творів М. Коцюбинського. Київ, 1925.
 - Показчики. — Там само.
 - Гармонійний талант. Передмова до I тому творів М. Коцюбинського, вид. 2-ге. Катеринослав, 1925.
 - Пропаша сила (А. Свидницький). Передмова до «Люборацьких» Свидницького. В-во «Час» Київ, 1925.
 - Іван Франко, критично-біографічний нарис. К. 1926. Впд. «Слово».
 - Самотній співець (Ст. Руданський). Передмова до збірки «Знадоби до життєпису Ст. Руданського» (К. 1926) ст. 1-8.
 - Історія письменства в працях акад. М. Ф. Сумцова.—Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII—VIII (1926). Ст. 1-6.
 - Рецензія на кн. Зерова: «Нове українське письменство (т. I, К. 1924). Там-таки, ст. 503-506.
 - Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові)—Збірн. «Декабристи на Україні» (К. 1926), ст. 1-10.
- Іваниця Грицько.** Рецензія на кн. Е. Н. Медынский. История педагогикки в связи с экономическим развитием общества, том I («Шлях Освіти» 1925. № 12).
- В. Ф. Дурдуковский. З нагоди 25-х роковин його науково-педагогічної діяльності («Рад. Освіта» 1926 № 3; витяги з статті вміщено в газетах «Пролетарська Правда» та «Народній Учитель»).
 - Методичні уваги до підр. книги «До світла» ДВУ 1925 (в співробітництві з Астрябом, Догою, Соколовським).
 - Курс українського язика в кратком практическом изложении с хрестоматией. ДВУ 1925 и 1926.
 - «Життя та слово». Частина I. Вид. 2-е, цілком перероблене (для III гр.). «Книгоспілка» 1925.
 - «Життя та слово». Частина II. Вид. 2 е, цілком перероблене. «Книгоспілка» 1925.
 - «Шляхами життя». Для старших груп трудшколи, робфаків, то що. Ч. I. «Доля селянська»—«Книгоспілка» 1925 (в співроб. з В. Якубським).
 - «Шляхами життя». Ч. II «Робітниче життя»—«Книгоспілка» 1925 (теж).
 - «Шляхами життя». Ч. III. «В боротьбі та праці». «Книгоспілка» 1925 (теж).

- Іваниця Грицько.** «До світла». Книжка для першого року навчання. Вид. 2-е переробл. Виш. I, II, III, ДВУ. 1925 (в співр. з Астрябом, Догою, Соколовським).
- «До праці». Робоча книжка для другого року навчання. ДВУ 1925 (теж).
- Ільїнський Григор** проф. Річка Іква (етимологічний нарис) — Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII-VIII. 1926, ст. 54-55.
- До питання про асиміляцію голосних в українській мові—там таки, ст. 56-66.
- Dzidzilelia Яна Длугоша—в «Slavia Occidentalis», V, 1926, ст. 525—529.
- Низка рецензій в «Slavia» та «Zeitschrift für Slavische Philologie».
- Камінський Вячеслав.** З'їзд директорів та діячів середньої української школи у грудні—серпні 1918—1919 рр. Праця з'їзду та наслідки—«Вільна укр. школа» 1919 р., кн. I.
- Етнографія та її питання в працях акад. М. Х. Сумцова. Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VI VIII, 1926, ст. 16-46.
- Рецензія на акад. М. Грушевського «Іст. укр. л-ри, т. I—IV». В «Етн. Вісн.» кн. 2, ст. 145-148.
- Спроба кодифікації звичаєвого права у «Збірн. Ком. Звич. Права УАН», виш. I (1925), ст. 33—52.
- Квітка Климент.** Музична етнографія на заході—Етнографічний Вісник, кн. I, 1925.
- Філярет Колеса—ст. 73-76 «Музика» 1925 № 11-12.
- Укр. пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем — Етн. Вісник, кн. 2, ст. 78—107, та ноти до цієї розправи ст. 167—173.
- Рец. на «Instrumenty muzyczne» Хлбінського, 1924—Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII—VIII, 1926, ст. 580—587.
- Клименко Пилип** проф. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654—1767 рр.) Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII—VIII ст. 309—357.
- «Украшеной партрет» військового отамана Чепіги та «Козак-Запорожець», там-таки, ст. 451-468.
- Книга «Способы о болѣзняхъ» як матеріал до історії укр. лектури, там само, ст. 468-475.
- Рец. на праці К. Лазаревської та А. Єршова про цехи і К. Деметера про архіви — там само ст. 687—589.
- Козловська Валерія.** Розкопи у селі Верем'є. Звід. за арх. досліди 1925, ст. 51-53.
- Розкопи на території стародавнього Боршнільського городка — там-таки, ст. 92-93.
- Копержинський Кость.** Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці XVIII та в перші три десятиліття XIX ст.—Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII—VIII, ст. 113—143.
- Кордт Венямин.** Чужоземні подорожні по Сх. Європі до 1700 р. Київ, 1926, ст. 207.
- Бібліографія подорожей по Сх. Європі до 1520 р., уривок з поперед. праці. Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII—VIII, ст. 429-444.
- Крижановський Всеволод.** Один з авторів Словника правничої мови. Київ 1926 р.
- Кримський Агатангел,** акад. Європейські джерела XVI в. для історії Туреччини до 1580-их рр. Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII-VIII, ст. 476—488.
- Вступ до історії Туреччини, вип. 3. Європейські джерела XVI в. К. 1926. (Збірн. Іст.-Філ. Відд., ч. 10). Ст. 81-114 (дуже доповнена відбитка з попереднього).
- Ходжа-Насреддін і його жарти. Сторінка з історії турецького письменства XIV-XV вв., як матеріал для фольклористів — Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII-VIII, 1926, ст. 170-180 і 627.
- На розвідку А. Кримського «Перський театр. Звідки він узявсь і як розвивавсь» (К. 1925) дав рецензію проф. О. Белецький в «Червоному Шляху» 1926 р., ч. 1, на ст. 271-273.
- В московському «Энциклопедическом словаре Русского Библиографического Института Гранат» статті: «Сунна», «Суфийство», «Татари», «Турція» (історія), «Турецькі літератури», «Турецький лязк», «Тисяча п одна ночь», «Фирдовсій».
- Акад. А. Кримський і М. Левченко: Згадобя для життєпису Ст. Руданського. К. 1926, ст. VIII + 244. (Рец. В. Герасименка — в «Життя і Рев.» 1926, кн. VI, ст. 109-112).
- До історії нашого письменства 1890-их рр.: а) Чи справді до Росії адресував Ів. Франко свої тюремні сонети № 44 і № 45?, б) П. Житецький і Карпенко-Карий. — Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII-VIII, 1926, ст. 407-409.

- Кримський Агатангел.** Правничі терміни в академічному «Російсько-українському словнику (Лист до редакції)» — «Культура і Побут» 1925, № 13, ст. 7 (додаток до харк. «Вістей»).
- Російсько-український словник правничої мови. Праця Правничої Термінологічної Комісії, головний редактор акад. А. Кримський. К. 1926, ст. X+228.
- Рецензія на Гр. Іванцю: «Курс українського язика» (К 1925) — в Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII-VIII, 1926, ст. 593 — 595
- З приводу рецензії д-ра Лукасевича на «Медичний термінологічний словник Інституту Наукової Мови» — Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. VII-VIII, 1926, ст. 595—597.
- Записки Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, за головним редагуванням акад. Аг. Кримського. Кн. VII-VIII К. 1926, ст. IV + 626.
- Звідомлення Української Академії Наук за 1925 р., К. 1926. Акад. Кримському належить загальний огляд та головна редакція цілої книжки.
- Академія Наук — очаг научної жизни України (Беседа с акад. А. Е. Крымским) — харк. «Коммунист» 1925, № 137, ст. 5. (Більше-менше те саме — в київ. «Пролетарській Правді», ч 143, ст. 6, під-загол. «Реорганізація Академії Наук. Говорова з генеральним секретарем акад. А. Кримським»).
- Акад. А. Кримський переглянув і зредагував географічну номенклатуру в мапах: а) «Адміністративна мапа У. С. Р. Р.» склав Л. Кльованийий, б) «Фізична мапа України» склав Л. Кльованийий, вид. ДВУ. Харків 1926 р., в) «Земні півкулі», вид. «Книгоспілки». Х. 1926 р.
- Курилова Олена.** До характеристики та процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків — Україна 1925, кн. 5, ст. 14-37.
- Як водили перегону — Етнографічний Вісник, кн. I (1925), ст. 66-68.
- Критика праці Т. Forschhammer'a: Die Grundlage der Phonetik — Записки Іст.-Філологічного Відділу УАН, кн. VII-VIII, 1926, ст. 53^а-553.
- Курінний Петро.** Розкопи біля села Томашівки. Звід. за археол. досліді 1925 р. (К. 1926), ст. 54-60.
- Дослідження Білогрудівського могильника — там-таки, ст. 74-80.
- Лазаревська Катерина.** Київські цехи в другій половині XVIII та на поч. XIX в. — «Київ та його околиця» (К. 1926), ст. 275-307.
- Левченко Микола** (вкупі з акад. А. Кримським). Знадоби до життєпису Ст. Руданського К. 1926 ст. VIII + 244. (Рец. В. Герасименка — «Життя і Рев.» 1926, кн. VI, ст. 109-112).
- Оповідання селян за часи громадянської війни на Україні. — «Етн. Вісник» кн. 2 1926, ст. 68-77.
- Філологічні курйози (з приводу Н. Дурнова) — Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. VII-VIII, 1926, ст. 427-429.
- Звістки про східню Європу 1-ої полов. XVI в. у француза Гільйома Постеля — там-таки ст. 445-448.
- Ще про перський театр — там само ст. 489 — 496.
- Бібліографічний покажчик тих писань, що їх надрукували співробітники Іст.-Філ. Відд. УАН за 1925-26 рр. — там само ст. 617-626.
- Лобода Андрій,** акад. Шевченко і Некрасов — в «Шевченко та його доба» I (1925) ст. 99-108.
- Рецензія на А. П. Скафтымова: «Поэтика и генезис былин», 1924 — Записки Іст.-Філол. Відділу Укр. Академії Наук, 1925, кн. V, ст. 237-238.
- Сучасний стан і чергові завдання української етнографії — Етнографічний Вісник, 1925, кн. I, ст. 1-11.
- Рецензія на: «З примітливої культури. Розвідки і доповіді Катерини Грушевської», Етнографічний Вісник, 1925, кн. I, ст. 76-78.
- Ляскоронський Василь,** проф. Розкопи на території Софійського собору в Києві — Звід. за археол. досл. 1925, ст. 87-91.
- Лященко Арнадій,** член-кореспондент: Летописные сказання о смерти Олега Вещего. — Известия II Отд. Рос. Академии Наук, т. XXIX, ст. 254-288.
- Былины о бое Ильи Муромца с сном. — Отчет о деятельности Об-ва люб. др. письменности за 1917-1923, Ленинград 1925, ст. 36-63.

- Лященко Арнадій. Лист Г. Ф. Квітки до І. М. Снегирьова. — «Україна», 1925, кн. 5, ст. 103-107.
- Манаренко Минола. Хален'є — Звід. за археол. дослідн 1925 р. (К. 1926), ст. 33-50.
- Досліди на Остерщині — там само, ст. 61-66.
- Мищенко Хведір, акад. З історії східно-візантійської культури. Споріднення й шлюб — Зап. Іст.-Філ. Відд., кн. VII-VIII, 1926, ст. 144-169.
- Міяковський Володимир. Декабристи на Україні, за редакцією акад. С. Ефремова та В. Міяковського, Київ 1926, 207 ст.
- Один з доносителів на Пестеля купець Ш. Козлинський — в збірн. «Дек. на Укр.», ст. 136-140.
- Декабрист Берстель — там-таки, ст. 141-142.
- Революційні відозви про декабристів — там таки, ст. 188-198.
- Могиланський Михайло. Останні дні царату в освітленні закордонних дипломатів, «Життя й Революція», ч. 3 — 1925 р.
- До проблеми розуміння художнього твору, *ibid*, ч. 4—1925.
- З мемуарів «бувших людей», *ibid*, ч. 6-7—1925.
- Література, як соціальний факт і як соціальний фактор, *ibid*, ч. 11—1925 р.
- Куліш в 90-х роках, «Червоний Шлях» № 8—1925.
- Іронія і скепсис Анатолія Франса, *ibid*, № 9—1925.
- Рец. на книгу «Тобілевич, Вибрані твори», «Ж. й Рев.», ч. 6-7—1925.
- Рец.: «Антологія російської поезії в українських перекладах», *ibid*, ч. 8, 1925.
- Рец.: «Кюцюбинський, Твори т. IV», *ibid*, ч. 8, 1925.
- Рец.: «Нексо, Пролетарські новелі» *ibid*, ч. 9, 1925.
- Рец.: «Франс, А. Оповідання» *ibid*, ч. 9, 1925.
- Рец.: «І. Франко, Поезії» (вступна ст. Зерова), *ibid*, ч. 10, 1925.
- Рец.: «Дж. Конрад, Аванпост прогресу», *ibid*, ч. 12, 1925.
- Рец.: «Дж. Бьюкенен, Мемуари дипломата», «Червоний Шлях» № 1-2—1925.
- Рец.: «В. Шкловский, Сантиментальное путешествие», «Червоний Шлях», № 1-2—1925.
- Рец.: «М. Е. Салтыков - Щедрин, Письма». — *ibid*. № 5, 1925.
- Рец.: «Беседи А. Франса, зібрані П. Гзеллем», *ibid*, № 6, 1925.
- Рец.: «Ж.-Ж. Брусон. А. Франс в туфлях и халате», *ibid*, № 6, 1925.
- Рец.: «М. Ле-Гоф, А. Франс в годы 1914-1924», *ibid*, № 6, 1925.
- Рец.: «Н. Сегюр, Разговоры с А. Франсом», *ibid*, № 6, 1925.
- Рец.: «Т. Шевченко, Дневник» (ред. Айзенштока) — *ibid*, № 8, 1925.
- Рец.: «Ю. Яновський, Мамутові бивні», *ibid*, № 10, 1925.
- Рец.: «Дж. Лондон. Застрайкував», *ibid*, № 11-12, 1925
- Рец.: «Дж. Лондон. Золотий яр», *ibid*, № 11-12, 1925.
- Рец.: «Г. Гайм, новелі» *ibid*, № 11-12, 1925.
- Модзалевський Вадим (+). Гути на Чернігівщині, К. 1926, 194 ст.
- Моргилевський Іполіт. Київська Софія в світлі нових спостережень — в «Київ та його околиця» (К. 1926), ст. 81-108.
- Ніковський Андрій. Розвиток літературної мови — «Життя і Революція», 1925, ч. 8.
- «Це була людина» (Джек Лондон) — Дж. Лондон «Золотий яр», переклад і вступна стаття А. Ніковського. К. 1925, В-во «Слово».
- Джек Лондон. Любов до життя. Переклад В. Дубровської. Редакція А. Ніковського. К. 1925. В-во «Слово» (4 оповіцання).
- Носів Анатоль. Вивчення населення України з антропологічного боку (тези) — «Бюлетень № 6 Організ. Ком. З'їзду в справі дослідження продукційн. сил та народн. господарства України» (Харків) 1925.
- Державний заповідник ім. Т. Г. Шевченка. — «Україна», кн. 5, 1925 (Київ).
- Брав участь у редагуванні та складанні «Бюлетеня Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка» ч. I (Київ 1925).
- Оглоблін Олександр, проф. До питання про автора «Літопису Самовидця» — Зап. Іст.-Філ. Відд. Кн. VII-VIII, 1926, ст. 181-196.
- Рецензія на М. Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX в.» (Харків 1925). Там-таки, ст. 560—571.

- Перець Володимир** акад. Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII в. Вступ, текст, коментар. К. 1926, ст. X+358.
- Петров Віктор.** Коротенькі пісні («частушки») років 1917-1925. Збірка (137 №№). — Етнограф. Вісник, кн. I, 1925, ст. 29-36.
- Народні легенди про чудеса на Україні р. 1923-го. — Етн. Вісн. кн., I, 1925, ст. 59-61.
 - Місце фольклору в краєзнавстві — Етн. Вісн., кн. I, ст. 12-24.
 - Теж. Окрема брошура — Збірник Іст.-Філ. Від. № 29, вип. 2. К. 1926, ст. 1-10.
 - Спроби монографічного дослідження села (огляд літератури) — Етн. Вісн., кн. I, ст. 84-89.
 - Гр. Скворода і його теорія «нероблення» — «Життя й Революція», кн. IV, 1926.
 - М. Ф. Сумцов, як історик етнографії — Зап. Іст.-Філ. Від., кн. VII-VIII (1926), ст. 7-15.
 - Гр Скворода в «Истории р. философии» Г. Г. Шпета. — Зап. Іст.-Філ. Від., кн. VII-VIII (1926), ст. 497-503.
 - З фольклору правопору ників (стаття й збірка пісень) — Етн. Вісн., кн. II (1926), ст. 38-60.
 - З дослідів над коротенькими піснями (Д. Зеленін. Das heutige rus. Spr. «častuška» Z. f. sl. Phil.). — Етн. Вісн., кн. II (1926), ст. 148-151.
- Попов Павло.** Звідомлення про наукову працю в 1923 році — Записки Істор.-Філ. Відділу УАН, кн. IV (1923), ст. 337-340 (є чимало помилок, незалежних від автора).
- Д. питання про способи збирати фольклорні матеріали. — Етнографічний Вісник УАН, кн. 2 (1926 р.), ст. 5-19 і окремо.
 - Рецензія на працю проф. В. Клінгера: Z motyów wędrównych pochodzenia klasycznego Serja I-II». Там-же, ст. 141-145.
 - Діалектологічні спостереження на північно-східньому кордоні України. — Записки Іст.-Філ. Відділу УАН, кн. VII-VIII (1926), ст. 410-421, і окремо.
 - До історії друкарства в давній Польщі, рец. на Monumenta Poloniae typographica XV-XVI ss. Vol I. — «Україна», 1926, кн. 2.
- Пчіла Олена (Насачева),** чл. ко. есп. Українські народні легенди останнього часу в «Етн. Вісн УАН.» ч. 1, ст. 41-49.
- Спогади про Драгоманова — «Україна» 1926, кн. 2—3, ст. 38—64.
- Резанов Володимир** проф. Драма українська, т. I, Старовинний театр український. Розвідка й тексти. Вип. I. Сценічні вистави в Галичині. К. 1926, 204 ст.
- Те-ж, вип. III. Шкільні дійства великоднього циклу. К. 1926, 394 ст.
- Рудинський Михайло.** Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині — Звід. за арх. досліді 1925, ст. 13-32.
- Знахідки в околицях Трахтимиrowa — там-таки, ст. 100-102.
 - Коротке звідомлення за діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету при УАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925, там-само, ст. 3-11.
 - Розкопи на Білій горі коло Полтави, К. 1926.
- Рулін Петро.** Рец. на кн. О. Кисіля: Український театр. Черв. Шлях, 1925, IV, 300-303.
- «Ucrainica» по давніх рос. часописях (Чергові завдання української бібліографії) — Бібліологічні Вісті, 1925, I-II, 27-35.
 - Рец. на кн. Д. Антоновича: Триста років українського театру — Україна, 1925, IV, 166-173.
 - Московские настроения в марте 1925 г. — Былое, 1925, IV, 163-170.
 - Рец. на кн. А. Holetscher'a: Das Theater im revolutionären Russland — Черв. Шлях. 1925, IX, 228-229.
 - Рец. на кн. Я. Мамонтова: На театральних роздоріжжях — Життя й Революція. 1925, X, 114-115.
 - Рец. на кн. М. Вороного: Драматична примadona — Україна, 1925, № 5, 169-170.
 - Увагу глядачеві — Життя й Революція. 1925, № 12, 54-58.
 - На шляхах до нового українського театру. Польський театр у Києві р. 1816. — Зап. Іст.-Філ. Відд. VII-VIII, 1926, ст. 86-112.

- Лист М. І. Гоголевої до Куліша, — там-само, ст. 367-368.
- Рец. на кн. В. Гішпуса: Гоголь — там-само, ст. 506-510.
- Савченко Федір.** Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме — «Україна» кн. V, 1'25.
- Степанів Іван.** Організація музейної роботи. Культура і Побут. Вісти ч. 19. 1925.
- Степович Андрон** к проф. Рец. на «Slovansky Přebled» 1925. Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII-VIII, 1926, ст. 525-526.
- Рец. на Людвика Куба «Čtení o Lužici» (1925), там само ст. 527-528.
- Рец. на кн. Векослав Клаіч: «Knjižarstvo u hrvata sa deset ilustracija» Загреб 1924 — там-само ст. 52 -529.
- Рец. на Історію Загребського Університету» (Sveučilšte) — там-само ст. 529-530.
- Ткаченко Микола.** Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцівською ревізією — Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII-VIII, ст. 242-307.
- Фаранюк Тетяна.** Ратушні землі в Вел. Бняз. Литовським в XVI-XVII в.в. — Зап. Іст.-Філ. Відд. кн. VII-VIII, ст. 197-208.
- Филипович Павло.** «Олесь». Вступна стаття до вибраних творів О. Олеся (вид. Книгоспілки, Київ 1925). ст. VII-XLVI.
- Рецензія на книгу: «А. В. Багрий. Т. Г. Шевченко в літературній обстановке» — «Життя й революція», 1925 р. № 9, ст. 105-107.
- До річниці виступу декабристів — «Життя й революція», 1925, № 12, ст. 75-80.
- Спустошена іділія («Земля» О. Кобилянської) — вступна стаття до «Землі», вид. «Книгоспілки», К. 1926.
- Шевченко і декабристи, вид. «Держ. в-ва». К. 1926, 108 ст.
- Рилев і Державин — в збірці «Декабристи на Україні» (К. 1926), ст. 124-135.
- М. Е. Салтиков (до сторіччя народження) — «Пролетарська Правда», 1'26, № 30.
- Європейські письменники в Шевченковій лектурі — «Пролетарська Правда», 1926, № 56.
- Харлампович Костянтин,** акад. Національний состав городов К. С. С. Р. по переписи 1923 г. в «Статистическом Вестнике К. С. С. Р.» Оренбург 1925, № 5.
- Черкаський Іринарх.** Один з авторів «Російсько-українського словника правничої мови». К. 1926.
- Бонні суди — в «Збірнику Зах.-Рус. Права», кн. II (1926).
- Шамрай Сергій.** Хвилювання робітників Межигірської фаянсової фабрики в 1857 році. «Червоный Шлях», кн. IX, 1925.
- Київський одноденний перепис 2 березня 1874 р. — в «Київ та його околиця» 1926, ст. 351-384.
- Шевченко Людмила.** Батьківщина Тараса Григоровича — «Україна» кн. 1-2, 1925.
- Щербанівський Данило.** Редиквій київського старого самоврядування — в «Київ та його околиця», 1926, ст. 217-264.
- Перший театральний будинок у Києві та його садиба — там-само, ст. 309-334.
- Українське мистецтво, старі церкви, надгробки й придорожні камені на українським Поділля, Буковині та на Покутті. Ст. 40+64. Прага 1926 (з 128 малюнками).
- Щербина Володимир,** член-коресподент. Боротьба Києва за автономію — в «Київ та його околиця» (К. 1926), ст. 167-216.
- Спомин у Києві про рід Ісиданті — там-таки, ст. 335-340.
- Щитнівський Іван.** З жовтневих днів у Києві — «Україна», кн. IV, 1925.
- «Исторический путь» у Києві — в «Київ та його околиця» (К. 1926), ст. 385-392.
- Юрневич Віктор.** Селянські переходи та пограничні комісії половини XVIII в. — Зап. Іст.-Філ. Ві д., кн. VII—VIII, ст. 225—241.
- Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі — в Звід. за арх. досліди 1925, ст. 96-98.
- До сгудій Максимовича з історії старого Києва — в «Київ та його околиця» 1926, ст. 341-349.

